

आचार्यश्रीशान्तरक्षितचिरचितः

तत्त्वसङ्ग्रहः

श्री कमलशीलकृतपञ्जिकोपेतः

[प्रमाणान्तरमावपरीक्षापर्यन्तम्]

प्रथमो भागः

सम्पादक.

स्वामी द्वारिकादासशास्त्री

व्यकरणपालि-साहित्यबौद्धदर्शनार्थ.

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी

प्रकाशिका—

© बौद्धभारती
K 66/44, नरहरिपुर
वाराणसी-१

Published by

© BAUDDHA BHĀRATI
K 66/43, NARAHARI PURA
VARANASI-1 (INDIA)

प्रथमं सत्करणम्
साधारणसम्बरणम्
मूल्यम् २१.००
(पञ्चविंशतिरुप्यकाणि)

First Edition
Students Edition
Price Rs 25 00
(Rupees Twentyfive)

मुद्रक—
श्रीगौरीशङ्कर प्रेस
मध्यमेश्वर,
वाराणसी-१.

Printed at
The Gauri Shankar Press
Madhyameshwar,
VARANASI-1

प्रास्ताविकं किञ्चित्

अथायं प्रस्तूयतेऽस्मन्मित्रेण स्वामिना श्रीद्वारिकादासशशिणा
समुपलब्धमातृकाभिर्यथाविधि संस्क्रियमाण आचार्यश्रीशान्तरक्षित-
कृतस्तत्त्वसंग्रहः तत्पुत्रेण शिष्येण वा आचार्यकमलशीलेन कृतेन
तद्व्याख्याग्रन्थेन सह विपुलकायः ।

ग्रन्थोऽयं यद्यपि बौद्धानाम्, तत्रापि माध्यमिकप्रस्थानविशेष-
स्यैव; तथाप्ययं द्विष्टीयाष्टमीं नवमीं च शताब्दीं यावदुपबृंहितानां
वैदिकावैदिकभारतीयदर्शनानाम्, स्वस्वशास्त्रास्वप्यनतिपरिचिता-
नाम्, अपरिचितानां वा विशिष्टवादानां तदाचार्यग्रन्थानां परोक्ष-
मियेणात्र पूर्वपक्षेषु यथातथसमुद्धरणेन तदवधिकभारतीयदर्शना-
नाम् आकरग्रन्थमाहात्म्यं लभते । स्वस्वप्रमाणप्रमेयविद्याबुद्धि-
व्यमाभ्यां बौद्धतद्वितराचार्यपरम्पराभ्यां परस्परं क्षेपप्रतिक्षेपविधया
दर्शनशास्त्राणां विविधप्रस्थानेषु यत् समुद्भावनम्, विकासो वा
समजनि, तस्येतिवृत्तमेवाद्यापि विश्वेऽस्मिन् भारतीयदर्शनानां
माहात्म्योत्कर्षं स्थापयति । तस्यां वादप्रतिवादपरम्परायाः प्रायो
विसर्जनकाले गुरुशिष्याभ्यां प्रणीतोऽयं सव्याख्यो ग्रन्थस्तां
सकलामपि सहस्रवत्सरावधिजातां पारम्परिकीं विद्याकथिकतां
स्मारयति, यथासम्भवं चानुभावयति । तत्तद्विद्यासम्प्रदायेषु
कदाचिदतीव विरयातानाम्, अनन्तरं नामशेषं गतानाम् अविद-
कर्ण-शङ्करस्वामि-माविविक्त-योगसेन-लक्षणकार-सुमति-पात्रस्वामि-
पुरन्दरप्रभृतिविदुषां नामग्राहम्, अनामग्राहं वा प्रामाणिको वाद्-
परिचयोऽस्मिन् ग्रन्थे लभ्यते । जगन्मिथ्यात्ववाद-शब्दब्रह्मवाद-
ईश्वरसधर्मतावाद-नित्यज्ञानविवर्त्तवाद-वात्सीयुत्रीयात्मवाद-
निराकार-साकारज्ञानवादप्रभृतयोऽनेके वादाः स्वस्वप्रस्थानेषु
सुप्रसिद्धा अप्यत्रापूर्वोपपत्त्यादिभिरभिनवत्वं भजन्ते । चार्वाक-
सांख्य-मीमांसादिप्रसिद्धप्रस्थानानां ग्रन्थेष्वप्यपरिचिताः केचिद्
वादा अत्र सुविवृता दरीद्वरयन्ते । प्रशस्तमतिमाप्यन्यायवार्त्तिक-
रलोकवार्त्तिक-चाम्यपदीय-सांख्यकारिकादिमूलग्रन्थांशान् उपजीव्य
तत्रत्यवादा पुद्गलपुद्गरूपेण यथा अत्र परोक्षिताः, तथान्यत्रार्वा-
चीनदर्शनग्रन्थेष्वपि नोपलभ्यन्ते । वस्तुतोऽस्य ग्रन्थराजस्य

महिम्ना प्राचीनभारतीयदर्शनानाम्, तत्रापि विशेषतो बौद्धदर्शनानां प्रहासाश्राव्य सप्रकाश भवति ।

पन्त्रिकासहितोऽयं उत्तरसप्रहास्यो ग्रन्थोऽस्ति बौद्धेषु माध्यमिकानाम्, तत्रापि च योगाचारव्यवहारसम्मतस्य निकाय विशेषस्य । विदितचरमेव प्राप्तद्विक-स्मातन्त्रिकाभ्यां माध्यमिकानां भेदः । तत्र स्मातन्त्रिकविषया पुत्रलधर्मयोनि स्वभावस्य क्षयादिस्य परमार्थतः शून्यवादित्वस्थितिः । व्यवहारनयेऽस्य योगाचार विहितनिर्माणादित्वेन बाह्यार्थनिषेधो निरस्यभावता च पर्यवस्यति, न तु विहितित्वादिनिश्चितिः । एतैः सावृत्स्वतन्त्र्येण पक्षिभिः प्रतिस्मिन्वदात्मद्वयमङ्गीकृत्य व्याप्तिविनिश्चयद्वारा पुत्रलधर्मात्मना स्कन्धेभ्य एकानेकस्वनिषेधेन निरस्यमात्रता प्रकटीक्रियते । शान्तरक्षितकमलपाटसम्मतोऽयं व्यावहारिका विज्ञानघात आचार्यगुरुषु दिङ्माग-धर्मरीत्यभिमतान् पारमार्थिकविज्ञानवादाद् बहुधा भिन्न, आर्यैर्नयेष्व-अन्यसम्मतताश्च अनेकधा समान प्रतीयते । अत एव विहितित्वस्य नित्यत्वानित्यत्व-परस्परानेकस्वविषये बहुधादिभ्यः कृपयादोऽत्र समुपलभ्यते । समासत इदमेवाचार्यशान्तक्षितस्य दर्शनइदम् । इदञ्च न उत्तरसप्रह्मे पक्षिकायां वा विम्वरयो विविक्तं दृश्यते । अथ हि ग्रन्थः परपक्षपरीक्षया बौद्धविदितरपोरभिमतमिद्वान्तानां निराकरणप्रधान । स्वामिमतो योगाचारमह स्मातन्त्रिकमाध्यमिकवादस्तु आचार्यैः शान्तरक्षितैः स्वकृतमध्यमकालद्वार विवृतः ।

अथान्न प्रथमप्रकारो मध्यमकमतप्रवर्तकानाम् आचार्यनागा-शेनवादानां शास्त्रानुसारमेव भवते । यथा तै माध्यमिककारिकामु स्वसिद्धान्तमन्वेष्टान्य तद्विराजते तत्र परपक्ष परीक्ष्यते, अन्यत्र च स्वस्वनायक्यादिग्रन्थेषु प्राधान्येन स्वमतं स्तुतिरिष्यते, तथैव शान्तक्षितेनायं प्रमाणाकृतः ।

स्वधर्मप्रहस्य विषयविन्यासविधौ आचार्यनागाशेनकृतायां माध्यमिककारिकाया, यदीति-कृतस्य प्रमात्रयातिक्रम्य च भूयान् रचना-समाप्त आलक्ष्यते । यद्यपि शान्तक्षितेन तत्त्वधर्मप्रहस्ये त एव कल्पितं प्रमेया पराश्रितुमुत्पन्नविज्ञानं, य तदन्ता बौद्धविदितरपो-भूतं विम्वरा आगच्छ । प्रमात्रपर्याप्तितेन पशुशो न कृता, यथा प्रमात्रागच्छे विम्वरपक्षेभ्यते तथापि समानानां विषयेन

विषयाणां परीक्षाप्रसङ्गे स एव क्रमो गृहीतो यो हि प्रमाणवार्तिक-
कारेण स्वीकृतः । अस्ति द्वयोरप्यालयविज्ञानानङ्गीकारः समानः,
तथापि विज्ञप्तिवत्त्वाङ्गीकारानङ्गीकाराभ्यां परतन्त्रसत्ताविषये प्रवर्त-
मानं महदन्तरं सत्यपि द्वयोर्विज्ञानवादित्वे प्रस्थानभेदं विदधाति ।
इमं प्रस्थानभेदमवज्ञायैव द्वयोः रचनाप्रकार-विषयविन्यासादि-
साम्यमाकलयितुं युक्तम् । एवमेव यथा नागार्जुनपादैः प्रतीत्य-
समुत्पादः मध्यमप्रतिपदरूपोऽष्टविधविशेषणयुतः सकलमध्यमक-
कारिकाभिः परपक्षनिरसनेन प्रकटीकृतः, तथैव शान्तरक्षितेनापि
तादृश्येव शून्यतागर्भा मध्यमा प्रतिपद् विज्ञानवादसम्मतोपपत्त्या-
दिभिः परपक्षपरीक्षया चाङ्गीकृता ।

इत्थं पूर्वोक्तसांख्य-न्याय-वैशेषिक-मीमांसा-भामह-भट्टहरि-
प्रभृतीनां प्रस्थानानां प्रास्थानिकानां च तैर्थिकानां विशिष्टग्रन्थान्
प्रत्याख्येयतया, माध्यमिक-धर्मकीर्त्यादीनां स्वयूच्यानां विशिष्ट-
ग्रन्थान् समर्थनीयतया आश्रित्य तत्त्वसंग्रहग्रन्थोऽनुसरणी-
यतां भजते ।

आचार्यशान्तरक्षितस्याशीत्यधिकवत्सरावधिर्द्विंशत्^{१५} जीवन-
माहात्म्यं न तावत् केवलमभिमतयोगाचार-स्वातन्त्रिकमाध्यमिक-
प्रस्थानविशेषस्य प्रवर्तकत्वेन, तत्त्वसंग्रह-मध्यमकालङ्कारादिविशि-
ष्टग्रन्थानां निर्मातृत्वेनैव वा सम्यग् आकलयितुं शक्यते; यावद्
भारतदेशाद् बहिर्भोटदेशे गतानां तेषां तत्र तत्र उपदिशतां
नानाविधग्रन्थानुवादकौशल-नानासम्प्रदायप्रवर्तनादि वृत्तम्, अथ
च तच्छिष्याणाम् आचार्यकमलशीलपादानां स्वाचार्यप्रवर्तितविद्या-
सम्प्रदायादिविस्तरणकृत्यं सम्यग् अधिगतं न भवेत् । इत्थं स-
क्षिप्यस्य शान्तरक्षितस्य ग्रन्थानामनुशीलनम्, तेषां भारतभोटदेशयो-
र्विहितानां विविधानुष्ठानानां चाकलनम्, स्निष्टीयाष्टमनवमशताब्दोः
प्रवर्तमानदार्शनिकविचाराणां सामाजिकत्वेन धार्मिकत्वेन च प्रसा-
रकर्मं तदानोम्प्रवर्धमानभारतीयसंस्कृतेरिति वृत्तं पुरस्करोति ।

एवंविधग्रन्थानामनुपलब्धिः स्वाध्यायतत्पराणां त्रिदुपां
खेदाय भवति । पुस्तकालयेष्वप्यनेकवर्षेभ्यो विरलप्राप्तस्यास्य
तत्त्वसंग्रहग्रन्थस्य पुनः प्रकाशोऽवश्यं मोदाय भवेत् । शास्त्रिणा
श्रीदारिकादाशत्वाभिना तत्तत्पुस्तकभाण्डागारेषु पुरावनाद्यतनप्राप्त-
मातृकाधारेण परिष्कृत्य, प्रसङ्गबोधकानि नवशीर्षकाणि यथायथं

समारोप्य, यत्र तत्र पुटितांशश्च मोहभाषयानूदिततत्त्वसमूहपञ्चिकासाहाय्येन देववाण्यां पुनः ससृज्य योऽयं सव्याख्यस्तत्त्वसमूहपूर्वमुद्रितसस्तरणापेक्षया शोभनतर काशित, तेन नूनमिमेऽमिनन्दनीयतां गच्छन्ति । यदा तैर्बौद्धशास्त्रमस्मिन् विश्वविद्यालयेऽधिगतम्, तदानीं तत्त्वसमूहमनवाप्य स्वयं यत् कष्टमनुभूतम्, परेषां च यद् दृष्टम्, तत्फलैर्नैवानुपलब्धविशिष्टबौद्धग्रन्थानामुपलब्धये 'बौद्धमास्ती' प्रतिष्ठानमाध्यमेन तेषामयं प्रकाशनसङ्कल्पः । तत्रायं सागरायमाणः सव्याख्यस्तत्त्वसमूहग्रन्थः प्रथमं पुष्परयेन प्रकाशितः ।

यस्तुत एते स्वामिनः स्वामिन एव, न चारिरेता धनवन्तः स्वामिनः । अत एव तत्प्रकाशनव्यवस्थया नैते धनपतित्वं न वा कचिदाधिपत्यं कामयन्ते । तेषामयं प्रयासः बौद्धसिद्धान्तानां पुनः प्रचाराय प्रसाराय च । एतेनैव कारणेनैतद्भोगविशैरेतैर्महाद्वयाम्यन्तरेऽस्य प्रथमं खण्डं प्राकारयं नातः, मन्थे चैतत्खण्डस्य त्रिद्विधावदानुपूर्वीवाचनं क्रियेत तावदेव द्वितीयं खण्डं प्रकाशितो भवेत् । कार्ये विलम्बमसहमानैरनैतैरभिमतोऽपि कचित् कचिन् स्थलादिसंकेतो न कृतः । आशंसे ग्रन्थाग्रस्ताते स्वामिः मिरेतादृशमभिममतमपि सम्यक् पूरयितव्यं स्यात् ।

एतद्वन्त्यप्रकाशनपुण्यपुण्यनुभावेन शास्त्रिद्वारिकादातस्वामिनां सङ्कल्पः सफलो भवेदिति कामयते—

३२ '६८
 भा० सं० विश्वविद्यालयः
 वागवती

जगन्नाथ उपाध्यायः
 (बौद्धदर्शनविभागाध्यक्षः)

आमुखम्

रत्नत्रयं नमस्कृत्य मैत्रेयादीन् मुनींस्तथा ।

यौद्धदर्शनमालम्ब्य चक्ष्ये किञ्चिद् यथामति ॥

बुद्धावतारकालतः पूर्वमस्मिन्नार्यावित्तेऽनेके वादाः प्रसृता आसन् ।

तैश्चोद्वेलितमासीद् विचारजगत् । तदा 'अस्ति परो लोकः', 'नास्ति परो लोकः';

'प्रेत्यभावादन्तरं जीवस्यास्तित्वमस्ति', 'प्रेत्यभावादन्तरं जीवस्यास्तित्वं नास्ति';

। 'अस्ति कर्म, अस्ति कर्मणां फलम्, अस्ति च कर्म-

ब्राह्मणश्रमणवादी फलविपाकः', 'नास्ति कर्म, नास्ति कर्मणां फलम्, नास्ति

च कर्मफलविपाकः'—इत्येवमादिभिर्बहुभिर्विचारजातैः

पुत्तुकाक्रान्तानि निज्ञासाभरितानि चासन् लोकानां मनांसि । ब्राह्मणेषु श्रमणेषु

चोभयेष्वपि एतादृशी दर्शनचर्चा काले काले विचारगोष्ठीषु शास्त्रार्थपरिप्लु

राजसमासु च प्रावर्तत । तत्र श्रमणास्तावद्वैदिका आसन्, ये वेदप्रामाण्यं

कथमपि न स्वीचक्रुः । यज्ञयागादयस्तेषां नये क्षुद्रफला निष्फला वा, प्रत्युत

हिंसाजनकत्वादनुपादेया एवासन् । एते श्रमणा आस्तिका नास्तिकाश्चोभयविधा

अप्यासन्, परं त्रिपिटके तु नास्तिका एव उल्लिखिताः । सर्वेऽपीमे श्रमणाः

प्रायस्तपःप्रधानाः, जगतो विरज्यन्तः, ब्रह्मचर्यं शाल्यन्तोऽर्हिसामाचरन्तः, तत्त्व-

मन्वेपयन्तः कस्याप्याचार्यस्य गणे सङ्घे वा दोषिता भूत्वा संन्यस्तेन जीवनं

यापयन्ति स्म । ब्राह्मणाश्च गार्हस्थ्यमनुप्रविष्टाः श्रुतिसम्पत्तां विविधयज्ञदानादि-

क्रियामनुतिष्ठन्तो वैदिकीं हिंसां हिंसां न स्वीचक्रुः । अत एव तदानीन्तन-

विचारजगति इमे श्रमणा ब्राह्मणाश्च काकोलकमिवासन् । सक्षेपतो ब्राह्मणाः

कर्मकाण्डप्रधानाः, आस्तिकाः, 'सृष्टदुष्कृतकर्मणां फलं फलविपाकश्चास्ति' इति

मन्यमानाः, सरलाः, निस्पृहाः, विद्याव्यसनिनश्चासन् । अत एव ते लोके

प्रथितयशस्का बभूवुः ।

परं शनैश्शनैस्तात्कालिको लोकः श्रमणानामुपदेशेन, स्वयं च गम्भीर-

चिन्तनेन कर्मकाण्डविरोधी, अयं च पशुवधादुद्धिन्न इवाभूत् । प्रायस्तदा

यज्ञादित्रियाकरापो हीनता प्राप्त । गृहे गृहे च तत्त्वविद्यावर्चा प्रावर्तत ।

‘तत्त्वज्ञान सर्वविशायि’ इति तात्कालिक लोकहृदयम-
उपनिषद्वादः भूत् । एतत्कालिका स्वामारामा मुनयोऽरण्ये आश्रमेषु
तत्त्वचिन्तनरता न्यसन् । गृहस्था निशासवोऽपि

तत्रैवारण्ये तेषा सकाशात्तत्त्वविद्याधिगमाय गच्छन्ति स्म ।

एषु श्रमणेषु ब्राह्मणेषु तापसवृत्तयोऽपि तत्त्वचिन्तका अभूवन्, ये शरीर-
व्येशमपि तत्त्वधिगमोपायं मन्यन्ते स्म । इमे तावद् वृक्षमूलनिवेतना, अरण्य-
वासा, इमशान्वासा, पाशुकूलधारिणो वा भूत्वा स्वस्वमार्गेऽभिरता आसन् ।

अस्मिन्नेव काले—यदा हीनं दार्शनिकी चिन्ता आर्यावर्तस्य गृहे गृहे
प्राचुर्येण प्रावर्तत यद् गृहस्था अपि आगार त्यक्त्वा अनागारिका भूत्वा मित्रु-
र्वात श्रौतव्य समुत्सुकाम् तत्त्वज्ञानाय प्रयतन्ते स्म, भगवान् बुद्ध शाक्यवंशे
क्षत्रियकुले गौतमगोत्रे नाम्ना सिद्धार्थ कपिलवस्तु-
भगवान् बुद्धः नगरे मगधावशुद्धोदनस्य गृहेऽवातरत् । अयं मध्यमे
वयम्येव अद्वया वीर्येण स्मृत्या समाधिना प्रज्ञाद्वेकेण
च सम्यक्सम्बोधिमपिमाप्नु, चित्तनिर्वाणमत्रयगमत्, तृष्णाक्षयं चाकाप्यत् । सम्य-
क्सम्बुद्धेन च तेन बहुजनश्रिताय बहुजनसुखाय मध्यममार्गावलम्बिनी ‘दुःखम्,
दुःखसमुदय, दुःखनिरोध, दुःखनिरोधगामिनी च प्रतिपदा’—इत्येव चतुरार्य-
सयकस्य तत्त्वधिगमोपायस्य चतु सूत्री उपदिष्टा । तल्लब्धये चार्याष्टाङ्गिको मार्ग
दर्शितः ।

भगवन्तो बुद्धाभ्युदानीन्तनब्राह्मणा इव ईश्वरसत्ता वेदप्रामाण्यं वा न
स्वीकुरु, नाति श्रमणा इव नास्तिकवाद प्रख्यापयामासु, अपि तु इमावुभावपि
मार्गी विदाय मध्यममार्गमुपदिदिशु । ईश्वरसत्तामम्बी-
मिश्रमद्धः कृत्यापि ते पुनर्जन्मपरलोकादिविषये प्रतिपत्ता कर्म
कर्मफलसम्बन्ध च स्वीकुरु । इत्येव बुद्धोपदेष्टानामुप-
रन्त दत्तशरीरान्ते आर्यावर्ते नास्तिकवादोऽस्तमित, आर्यसंस्काराश्च पुन
प्रतिष्ठमन्तु । एवं बौद्धसिद्धान्तना चतुःसगत्या पराक्रमेण ते पूर्वोक्ता नास्तिका-

स्तापसाश्च लोके प्रभावंहीना निःश्रीकांश्चामूवन्, बुद्धपथपरिवाजां भिक्षूणां सङ्घश्च सर्वत्र गृहस्थानां नागरिकाणाम्, राजांश्च, सम्राजां च प्रथयमुपलभ्य सर्वतो भावे-
नोत्रतिशिखरमारुहः । सम्राजि अशोके तु महीं शासति भिक्षुसङ्घोऽयमार्या-
वर्त्ते प्रहररविबद्ध देदीप्यमान आसीत् ।

मगवतो बुद्धस्य महापरिनिर्वाणानन्तरमयं भिक्षुसङ्घो गच्छता कालेन—
महासाङ्घिकनिकायः, स्थविरनिकायश्चेति निकायद्वये विभक्तोऽभूत् । तत्र स्थविर-
निकायो विनयानुरोधी महासाङ्घिकनिकायस्योदारचिन्त-
संघे निकायभेदः कस्य प्रतिद्वन्द्वी । इमौ द्वावपि निकायावमे—१. आर्य-
महासाङ्घिकनिकायः, २. आर्यस्थविरनिकायः, ३. आर्य-
मूलसर्वास्तिवादनिकायः, ४. आर्यमहासम्मितीयनिकायश्चेति चतुर्धा विभक्तः ।
बहुतिथे च काले गते चतुणमिषामप्यष्टादश भेदा जाताः । तथा हि—आर्यमहा-
साङ्घिकनिकायस्य सप्त, आर्यस्थविरनिकायस्य त्रयः, आर्यमूलसर्वास्तिवादनिका-
यस्य चत्वारः, आर्यमहासम्मितीयनिकायस्य च चत्वार इति । एवमयं भिक्षुसङ्घो
महापरिनिर्वाणानन्तरं त्रिशतवर्षेष्वेव विचारभेदेनाष्टादशधा विभक्तोऽभूत् ।
तत्रार्यमूलसर्वास्तिवादस्यापीमे चत्वारो भेदा जाताः—१. मूलसर्वास्तिवादनिकायः,
२. धर्मगुप्तनिकायः, ३. महीशासकनिकायः, ४. काश्यपीयनिकायश्च ।

एषु स्थविरनिकायो दक्षिणापथे (सिंधलद्वीपादिषु), महासाङ्घिकनिकायो
मगधे, पूर्वेषु जनपदेषु च, मूलसर्वास्तिवाद उत्तरस्मिन् भारते (कदमीरादिषु),
महासम्मितीयनिकायश्च लाट्रप्रदेशे सिन्धुप्रदेशे च प्राधान्येन प्रसृतोऽभूत् ।

आर्यावर्त्ते एवष्टादशसु निकायेषु कदाचित् मूलसर्वास्तिवादस्य सर्वतोऽ-
धिकृतमः प्रचारः प्रभावश्चासीत् । 'सर्वं चास्मगाध्यात्मिकं च वस्तुजातमस्ति' इति
मन्यन्ते स्म सर्वास्तिवादिनः । सोऽयं निकायः विचार-
सर्वास्तिवादः वैमत्येन स्थविरनिकायतो बहोः कालात् पूर्वमेव पार्थक्यम-
भजत् । प्रसिद्धचीनयात्रिण इस्तिस्त्रमहोदयस्य यात्रावि-
वरणेनेदं स्पष्टं प्रतीयते यत्तस्य यात्राकालेऽस्मिन्नार्यावर्त्ते भिक्षुसङ्घे चत्वारः
धर्मगुप्तनिकाया आसन्, येष्वेक आर्यमूलसर्वास्तिवादनिकायोऽप्यासीत् । धर्मगुप्त-

नैयायिकानामात्ममनसोः सम्मिश्रितं रूपमिव । 'विषयैः सह सन्निकृष्य इन्द्रियै-
र्यज्ज्ञानं प्राप्यते तच्चित्ताय समर्प्य तानि स्वयमुपरतानि भवन्ति'—इति
वैभाषिकाणां नयः । इमानीन्द्रियाणि च भौतिकतत्त्वसम्भूतानीति तेषां मतसंक्षेपः ।

वस्तुतस्तु वैभाषिकाणामयं सर्वास्तित्ववादः केवलम् 'सर्वं चित्तमात्रम्' इति
मन्यमानानां विज्ञानवादिनां प्रतिद्वन्द्वी । न हि 'सर्वमस्ति' इति प्रतिज्ञामात्रेण
भवेदैक्यम् । अत्रत्योऽयं सर्वशब्दः कतिपयवाह्यार्थानां कोटीकरणेनैव चरितार्थः, न
विवक्षितमतिलङ्घते । बाह्योऽप्यर्थः परैरिव न चिरानुवृत्तः, न वाऽन्यसलक्षणः,
न वा नित्यैकहेतुकः; किन्तु क्षणिकः, स्वलक्षणः, स्वपूर्वपूर्वक्षणलक्षणहेतूपनिबन्ध-
कश्चेति । अत्र बौद्धनये प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे एव प्रमाणे ।

'सूत्रान्तमेव प्रमाणं येषां ते' इति सौत्रान्तिकशब्दव्युत्पादः । इमेऽपि
सौत्रान्तिकाः सर्वास्तिवादिन एव । इमे बाह्यजगतः सत्तामनुमानेन प्रतिष्ठापयन्ति,
न तु प्रत्यक्षेण । ते हि मन्यन्ते—यदा सर्वं क्षणिकम्, तदा तत्स्वरूपं प्रत्यक्षं
कथं भवितुं शक्नोति ? यस्मिन् क्षणे यत्किमपीन्द्रियं केनापि वस्तुना सह
सन्निकर्षमाप्नोति, तस्मिन्नेव क्षणे तद्वस्तु परिवर्तते,
सौत्रान्तिकवादः तत्प्रतिबिम्बमात्रं च चित्ते आधीयते, एतत्प्रतिबिम्बमाश्रित्यैव
तद्वस्तु अनुमानेन ज्ञायते । एषां मते ज्ञानं स्वसंवेदकम् ।
यथा हि दीपः स्वयमेव स्वं ग्राहयति तथैव ज्ञानमपि स्वयमेव स्वं वेदयति ।
ज्ञानस्येयं स्वसंवेदनप्रक्रिया विज्ञानवादिनामप्यभिमता । वैभाषिका इव सौत्रान्तिका
अपि आत्मनः, ईश्वरस्य वा सत्तां न स्वीकुर्वन्ति । सृष्टेरयं क्रमोऽनादिरनन्तश्च,
नास्याः कोऽपि निर्माता । अस्या ईश्वरनिर्मातृत्वं बहुभिः प्रबलैर्युक्तिप्रमाणैः
खण्डितम् । सौत्रान्तिकानां नये दुःखमात्रमिदं जगत् । साधारणैर्जनैरपि यत्किञ्चित्
सामान्येन सुखमनुभूयते, तदपि वस्तुतो दुःखमेव ।

सर्वास्तित्वादामिमानिनाविमौ द्वावपि नयौ स्थविरनिकायाः (हीनयाना) न्तः-
पातिनावेवेति विदुषां सम्मतिः । आचार्यनरेन्द्रदेवस्तु—“यद्यपि सौत्रान्तिकानां
गणनं हीनयान एव कियते, तथापि तेषां केचित् सिद्धान्ताः महायान-
(योगाचार-माध्यमिक-)मतानुयायिभिः सह संगच्छन्ते । अयं सौत्रान्तिक-

विज्ञानाधिष्ठितम्, विज्ञानमयमेव । तदिदं सर्वात्मकं विज्ञानम् 'आलयविज्ञानम्' इत्यभिधीयते, तच्च काल-स्थितिभेदेनानन्तमेदैर्मिद्यते । सर्वमपि जगत् आलय-विज्ञानत उत्पद्यते, तत्रैव च लीयते । ज्ञेयम्, ज्ञाता—इत्युभयमप्यालयविज्ञान एवावतिष्ठते । अस्मिन् वादेऽथौ विज्ञानानि भवन्ति । तानि यथा—चक्षु श्रोत्र-घ्राण-जिह्वाविज्ञानानि चत्वारि । पञ्चमं कायविज्ञानम् । षष्ठं मनोविज्ञानम् । सप्तमं क्लिष्टमनोविज्ञानम् । अष्टमञ्चालयविज्ञानमिति संक्षेपः ।

अत्र, परिकल्पित-परतन्त्र-परिनिष्पन्नभेदेन ज्ञानस्य त्रैविध्यं स्वीकृतम् । स्वप्नावस्थायां प्राप्तं ज्ञानं परिकल्पितं भवति; तस्याधारस्य कल्पनामात्रत्वात् । यदर्थं च पूर्वज्ञानमपेक्ष्यते तत्परतन्त्रमिति कथ्यते; तस्य पूर्वज्ञानाधीनत्वात् । यथा हि—इवस्तननीलज्ञाने इदानीन्तननीलज्ञानं कारणमिति श्वस्तननीलज्ञानं परतन्त्रम् । तत्रेदानीन्तननीलज्ञानं बीजरूपेणावतिष्ठते । यदा हि एतादृशानि बीजज्ञानानि नोत्पद्यन्ते, तेषां पूर्वज्ञानानां क्षयो भवति, तदा तज्ज्ञानं परिनिष्पन्न-मित्यभिधीयते । परिकल्पितं ज्ञानं आन्तिमात्रम्, यथा रज्जौ सर्पज्ञानम् । परतन्त्रं ज्ञानमपि व्यवहारमात्रम्, यथा रज्ज्वां रज्जुत्वप्रकारकं ज्ञानम् । परिनिष्पन्नं ज्ञानं तु पारमार्थिकं सत्यम्, यथा 'सर्वं बुद्धिमयं जगत्' । इदं परिनिष्पन्नं ज्ञानं योगेनैव लब्धुं शक्यते । अविद्यामूलको हि व्यक्तिभेदः । विज्ञानस्य कर्मसंस्कारैः सह संयोग एव अविद्यामूलम् । अविद्यैव सुखदुःखयोः, शुभाशुभयोः, साध्वसाध्वोर्भेदः प्रतीयते । यैः प्रयत्नैः विज्ञानस्य शुद्धं रूपं विकासमेति त एव मुक्तये कल्पन्ते ।

इत्थमेतावतास्माभिः संक्षेपेण बौद्धानां निकायभेदेन तेषां सिद्धान्तो विमृष्टः । इदानीं सौगतसिद्धान्तप्रतिपादनपटोरस्य तत्त्वसंग्रहस्य प्रतिपाद्यो वादो विमृश्यते ।

अस्मिन् तत्त्वसंग्रहे आचार्यः परसिद्धान्तनिरसनैकलक्ष्यो

ग्रन्थस्यास्य न प्रकाशयति स्वसम्मतवादप्रक्रियाम् । अविज्ञाततत्त्व-प्रतिपाद्यं वस्तु सम्मतवादप्रक्रियस्तु जिज्ञासुर्नात्र गभीरं प्रवेष्टुं प्रभवती-त्यगिलक्ष्यात्रापि किञ्चिद् वक्ष्यते । उपर्युक्तेषु चतुर्षु वादिषु

शान्तरक्षितस्य कः पक्षोऽभिप्रेतः ? इत्यत्र वयमेतदेव ब्रूमः—अयं हि ग्रन्थकारः

नेरात्मबोधनैकहृदयान् सौगतसिद्धान्तान् सुखपचारान् विधातुकामन्तात्कालिक-
 कापिल-नैयायिक-मीमांसकादिवादान् एकैकश्च सुदृढ निरस्यति । स्वसिद्धान्त-
 समर्थनोद्यतस्य पराभिमतनिरसनमिव स्वसिद्धान्तस्फोरणमपि प्रथमं कर्तव्यमासीत्,
 परं ग्रन्थेऽस्मिन् तत्र तत्र परपक्षनिरसनं इव स्वसम्मतप्रक्रियाबोधनेऽप्य समादरो
 न दृश्यते । न तत्र स्कन्धादयतनादयः प्रतीत्यसमुत्पादा विस्तरतो निरूपिता, नापि
 उत्पन्नकार, न वा चित्तवैत्तान्त्रिकविमर्श, न वा मार्गप्रक्रिया । अतोऽप्य ग्रन्थस्य
 ये साक्षाद्विरोधिना कापिलादयस्तेषां वादानां निरसन एव तात्पर्यमिति
 निश्चीयते । अत एवार्थं परं सह तत्र तत्र विरोधे वैभाषिकसौगतादिकादीनात्मीयेषु
 पणयन् समर्थयत एव । ग्रन्थहृदयं सर्वतोऽनुशील्यता स्पष्टमिदं विशायेतास्य
 परमतनिरसनलक्षणवादैक्यप्रता । परमतनिरसनशेषतया त्वस्य मतमपि क्वचित्
 हचिद् गम्यते । तेनैकद्वन्द्वमिनुमो यद् विज्ञानवाद एवात्र भन्तुत इति ।

इत्थं सौगतवादानां दिक्कात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रं कार्यो मेषाविमि स्वयम् ॥

यद्यपि विद्वांस आचार्यं शान्तरक्षितं स्वातन्त्रिकमाध्यमिकमाचक्षते । परन्तु
 मात्राचार्येण स्वातन्त्रिकमाध्यमिकप्रक्रिया हचिदपि
 आचार्यस्य विस्तरेण निरूपिता । सा प्रक्रिया ग्रन्थे स्वरचितेऽ
 को वादोऽभिप्रेतः ? न्यस्मिन् मध्यमकालश्चरानामके, परमार्थविनिश्चये वा
 ग्रन्थे निवृत्ता भवेदिति ।

सोऽयं शान्तरक्षितो वज्रमुमौ दाक्कामण्डले विक्कमपुरानुमण्डले जाहोराख्ये
 मांमे क्षत्त्रियकुले त्रिधीयाष्टमशतकस्यादिमे भागे जातः । आचार्यबोधिसत्त्वा
 परनामधेयोऽयं नालन्दायां बौद्धमहाविहारे आचार्यपदं
 आचार्यं अधिकृतः । अतः च तदानीन्तनेन मोटदेशाधिपतिना
 शान्तरक्षितः सन्तः सादरमाहूतस्तत्र बौद्धसिद्धान्तान् प्रचारयामास ।
 अनेनाऽपरेऽपि ग्रन्था अन्विता । यथा—धर्मकीर्तिरुत्ते
 वादन्याये विपक्षितार्था टीका, मयमकालश्चरग्रन्थ इत्यादयः । इत्येवोऽस्य
 जीवनवृत्तसंक्षेपः ।

अस्य ग्रन्थस्य 'पञ्जिका'व्याख्याकार आचार्यः कमलशीलस्तु आचार्य-
 शान्तरक्षितस्यैव शिष्यः, तस्यैव च समये नालन्दायां
 आचार्यः बौद्धमहाविहारे तन्त्रशास्त्रेऽध्यापकपदमलम्कार्षीत् ।
 कमलशीलः अनेन 'न्यायविन्दुपूर्वपक्षसंक्षेप'प्रमृतयोऽन्येऽपि निबन्धा
 निबद्धाः—इत्येतिहविदः ।

अनयोश्चरितम्, कालनिर्णयः, ये चास्मिन् ग्रन्थेऽन्ये निबन्धकारा अनु-
 दितास्तेषां कालनिर्णयश्चास्य ग्रन्थस्य द्वितीयस्मिन् भागे भूमिकायां यथामति
 करिष्याम इति तावन्तं कालं प्रतीक्षमाणैः क्षन्तव्या वयं विद्वद्विरिति ।

१. संस्करणमिदमस्माभिः जैसलमेरदुर्गस्थजिनभद्रसूरीश्वरताडपत्रीय-
 जैनज्ञानभाण्डागारे (क० ३७७-३७८) निहितामनुमानत एकादस्यां द्वादस्यां
 वा शताब्द्यां ताडपत्रेषु लिखिता मातृकामुपनीव्य सम्पा-
 दितम् । तत्र कारिकाः पृथग् लिखिताः, पञ्जिका च पृथगिति
 तन्मातृकाद्वयमपि स्वीकर्तुं शक्यते । भवतु नाम । एषा
 मातृका क कदा केन वा लिखितेति सर्वतस्तदनुशीलनेनापि नास्माभिर्ज्ञातुं पारितम् ।
 तस्या अशीतिसप्ताधिकैकशततमेऽन्तिमे (१८७) पृष्ठे एतावदेव लिखितम्—

“छ ॥ छ ॥ ग्रन्थाग्रं ३९९७ । छ । कमलशीलसूत्रं समाप्तमिति । छ ॥
 संगलमहाश्रीः ॥ छ ॥ शुभं भवतु लेखकपाठकयोः ॥”

उक्तभाण्डागारस्य प्रबन्धाधिकारिभिः मातृकावेष्टने लिखितमस्ति—

“३७८. तत्त्वसंग्रहपञ्जिकावृत्ति (कमलशीलवृत्ति) पत्र ३१३ अनु० १२
 मां शैकानु उत्तरार्ध । पत्रमाप-२४ इच्च पत्र ३१३”

एतेन न किमपि स्पष्टं ज्ञायते यदेषा मातृका क कदा केन वा लिखितेति ।
 केवलं वर्णरचनामाश्रित्य वयमेतावदेवानुमिनुमो यदियं मातृका दशमशता-
 ब्द्यामैकादशशताब्द्यां वा कचिदुत्तरस्मिन् भारते एव केनापि लिखिता । प्रायः
 शुद्धतमेयं मातृकेति अस्या लेखको बौद्धदर्शनं विद्वान्—इति वयं मन्यामहे ।

२. अस्त्यस्मिन्नेव भाण्डागारे एका अन्यापि पत्रेषु लिखिता मातृका, सा ॥
 एकोनविंशशताब्द्या अन्तिमे भागे जैसलमेरदुर्गस्थेन केनाप्याचार्यगोत्रोत्पन्नेन

ब्राह्मणेन लिखिता, प्रगादशब्दाद् अष्टपाठबहुला वैयलमुक्तमातृकाया सामान्येन
प्रतिलिपिमात्रम् । अतो न तयाऽस्माकं किमपि कार्यं सिद्धम् ।

३ मातृकाणामनुशीलनप्रसङ्गेऽस्माभिः पाठणस्य श्रीहिमचन्द्रजैनग्रन्थमन्दिर
श्रीबाहीपारनामनीनैवज्ञानमन्दिरस्थाया प्रसिद्धाया मातृकाया अपि, यतो
गायकवाहसम्स्करण प्रज्ञाशमासम्, नवनालन्दा महाविहारे चित्रावृत्तिः परिशीलिता ।
अस्या अन्तिमपृष्ठे देखेन लिखितम्—

“कमलमालाभिधानपुस्तक समाप्तमिति । शुभ भवतु । छ । कल्याण
मस्तु । छ । मंगलमस्तु ॥ ७ ॥ दार्वायुरस्तु ॥ ७ ॥ धा ॥ १ ॥ सवत्
१४९० वर्षे कार्तिक शु० चदि ३ तृतीया रजिवासरे श्रामदणहिल्लपुरपत्तने ।
मा० १६१०२ ।”

अनेन स्पष्टमेव ज्ञायते यदिय मातृका पञ्चदशशताद्यामणहिल्लपुरपत्तने
लिखितेति । अथ चाम्या मातृकाया परिशीलनेन वयं दृढ विधिसिम्भो यदिय
मातृका वैसलमेरुदुर्गमण्डागारम्यमातृकात् एव लिखिता यतो यत्र यत्र
तस्या मातृकाया पाठो अष्टमुत्तिष्ठो वा, तत्र तत्रास्यामपि स पाठम्बवरयं
अष्टमुत्तिष्ठो वा दृश्यते । जडधिया देखेन स प्रमादान् पदे पदे अन्या
न्यपि स्वबुद्धिमान्यनानि सहस्राणि स्तलितानि कृतानीति विदुषा चेतासि
दोदृश्यन्ते स्म ।

४ यद्यपि वगैरुभय-शामकवादप्रत्यमालात् १९२६तमे तिष्ठब्दे
प्रकाशित सम्स्करण वाचस्पत्यमातृकामुपजीव्यैव विदुषा सम्पादकेन एम्बर कृष्ण
माबायंमहाभगेन सम्बोधितम्, तथापि तेन विदुषा दर्शनात् स्वकीयगभीरज्ञान-
साहाय्येन बहु संशोभितमिति हृदयेन स्वीकृत्य तत्प्रति स्वकीया कृतकृता
प्रकाशयाम । एकसम्स्करणमप्यम्यामिरादर्शपुस्तकत्वेन गृहीतम् ।

एव तत्संशोधनं गूढसंशोधने जीण्येवेमानि पुस्तकान्यम्यामिरादर्शत्वेन
गृहीतानि । टीकाया (पञ्जिहया) संशोधने तु एतदतिरिक्तं यत्र यत्रान्येषा
ग्रन्थानुसंगान्यागतान तेषा संशोधने तेषा ग्रन्थानाम् (इदानीमुपलब्धमान-
ग्रन्थेषु) सम्स्करणान्यपि गृहीतानि ।

१. अस्य ग्रन्थस्य सम्पादनेऽस्माभिरेषा शैली अनुसृता—

१. भायो मूल्याठः पञ्जिकापाठश्च सर्वत्र जैसलमेरमातृकामुपजीव्यैव स्वीकृतः;
केवलं यत्र तत्रस्थस्तस्याः सर्वथाऽशुद्धः पाठ एव
सम्पादनशैली टिप्पण्यां स्थापितः । तत्र च गायकवाडसंस्करणस्यः
पाठः, पाठ्यमातृकापाठो वा गृहीतः । कचिद्विशिष्टेषु
स्थलेषु एषां त्रयाणामपि पुस्तकानां पाठस्यासङ्गततया तत्रास्माभिः
भोटभाषानुवादपाठो दत्तः, एषां च पाठटिप्पण्यां स्थापितः ।

२. ग्रन्थे पूर्वापरसङ्गतिबोधनपराणि शीर्षकाणि कमलशीलपञ्जिकोद्धृतशब्दैरेव
निर्माय तत्र तत्र स्थापितानि ।

३. शौद्ध्यां सौकर्याय ग्रन्थेऽस्मिन्नुद्धृतानामपरदार्शनिकानां ग्रन्थानाम्
(इदानीमुपलभ्यमानानामेव) स्थलसङ्केतोऽपि तत्र तत्रोद्धरणतोऽनुपदमेव
कोष्ठके कृतः । ये त्विदानीमुपलभ्यमानाः ग्रन्थास्तेषामपि उद्धरणानि
तद्बोधकचिह्नं दत्त्वा 'कश्चिद्विद्वान् स्वाध्यायकाले इदं पूरयेत्' इति बुद्ध्या
रिक्तकोष्ठकमेव स्थापितम् ।

४. उद्घोतकरोक्तान्युद्धरणानि तु अस्माभिर्न पूरितानि; न्यायवार्तिके तेषा-
मक्षरशोऽनुपलम्भात् । उद्घोतकरेण कस्यचिदन्यग्रन्थस्य प्रणयनस-
म्बाध । यदि द्वितीयभागस्य मुद्रणावधिपर्यन्तमस्मन्मित्राणि विद्वांस
एतन्निर्येयुर्यत् तानि उद्धरणानि न्यायवार्तिकस्यैव सन्तीति, तर्हि
ययमुद्धरणसूच्यां तेषामपि स्थलसङ्केतं विदध्याम ।

५. तिसृष्वपि मातृकासु उपलभ्यमानाः शुद्धितांशा अस्माभिर्वाराणसेयसंस्कृत-
विश्वविद्यालये सरस्वतीमवने निहितायाः भोटभाषायामनुदितायास्तत्त्व-
सङ्ग्रह-पञ्जिकामातृकातः संस्कृत्य पूरिताः, पूरयिष्यामश्च ।

६. अद्यत्वे प्रकाशितेषु अपरदार्शनिकानां ग्रन्थेषु तत्त्वसंग्रहोद्धरणानां कृते
गायकवाडसंस्करणस्य पृष्ठाङ्का दत्तः विद्वद्भिः । अस्मत्संस्करणेन तेषां
साम्पन्निरूपणाय अनुसन्धितसूनां सौकर्याय चास्मिन् संस्करणे सर्वत्र
तत्संस्करणस्य पृष्ठप्रारम्भाङ्कः कोष्ठके मुद्रापितः ।

एवं ग्रन्थमिमं प्रमाणान्तरभावपरीक्षापर्यन्तं संस्कृत्य, परिष्कृत्य च विदुषा
समक्षमुपस्थापयामः । तस्मात्तैरप्यस्माभिर्हृदयेनैवैतत् कार्यं कृतमिति विद्वांसः

प्रमाणम् । अनुपदमेव चास्य महतो ग्रन्थस्यावशिष्टभागमपि

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशयिष्यामो यत्रान्ते ग्रन्थसहायिका सूच्यः, यथा-

अवशिष्टाशः कारिकार्थसूची, ग्रन्थसूची, ग्रन्थकारसूची, ग्रन्थग्रन्थ-

कारपरिचयः, अन्येषां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां चैतिदम्,

ग्रन्थान्तं प्रातिविशिष्टशब्दसूची, विशिष्टा भूमिका च निवेशयिष्यते । अन्ते च—

‘ पद्भ्यां पद्मासनं यो नयनयुगमिदं न्यस्य नासाग्रदेशे,

धृत्या मूर्त्तौ च शान्तौ समरसमिलितौ चन्द्रसूर्याख्यघातौ ।

पद्मपद्मन्तर्पिशुभं किमपि च परमं ज्योतिराकारहीनम्,

सोऽयं सर्वज्ञदेव प्रभवतु भवतां भूयसे मङ्गलाय ॥

वसन्तरञ्जनी २०२४

बौद्धभारतीभवनम्

वाराणसी

}

सम्पादक

संक्षेपसंकेतविवरणम्

ग्रन्थकर्त्रा च व्याख्यात्रा ये ये ग्रन्था इहोद्धृताः ।

तेषां संक्षेपसंकेतः स्फुटं विव्रियतेऽधुना ॥

संकेतः	नाम	प्रकाशनस्थानम्	संवत्सरः
अ० को० भा०	= अभिधर्मकोष- भाष्यम्	अमुद्रितम्	८ ० १
अभि० को०	= अभिधर्मकोषः	काशीनिद्यापीठम्, काशी	१९३२
अ० वे०	= ऋग्वेदः	प० सातवलेकरसंस्करणम्	१९५२
का० ल०	= काव्यालङ्कारः	विहारराष्ट्रमायापरिषद्, पटना	१९५२
जा० भा०	= जातकमाला	मिथिलाविद्यापीठम्, दरभंगा	१९५९
तत्त्व०	= तत्त्वसमग्रः	इदमेव संस्करणम्	१९६८
दी० नि०	= दीर्घनिकायः	नालन्दाप्रकाशनम्, नालन्दा	१९५८
ध० प०	= धर्मपदम्	नालन्दाप्रकाशनम्, नालन्दा	१९५९
न्या० द०	= न्यायदर्शनम्	अस्मत्समादितम्, भारतीयविद्या प्रकाशनम्, वाराणसी	१९६६
न्या० वि०	= न्यायनिन्दुः	काशीप्रसादब्रायसवालसंस्थानम्, पटना	१९५५
न्या० धा०	= न्यायवार्तिकम्	चौखम्बासंस्करणम्, वाराणसी	१९५५
पा० सू०	= पाणिनिसूत्रम्	[द्र० अस्मत्समादिता काशिका] तारापन्थिनेशनस्, वाराणसी	१९६२-६७
प्र० वा०	= प्रमाणवार्तिकम्	(मनोरथनन्दिनश्चित्पुत्रम्) ची० ओ० आर० खोसायटी, पटना	१९३७
प्र० समु०	= प्रमाणसमुच्चयः	गदिसूरसंस्करणम्, मैसूर	
द्यौ० ध० द०	= बौद्धधर्मदर्शनम्	विहारराष्ट्रमायापरिषद्, पटना	१९५६

मी० द० शा० मा० =	मीमांसादर्शन- शाबरभाष्यम्	आनन्दाश्रमसंस्करणम्, पूना	१९२९
मी० सू०	= मीमांसासूत्रम्	चौखम्बासंस्करणम्, वाराणसी	१९००
ल० सू०	= लङ्कावतारसूत्रम्	मिथिलाविद्यापीठम्, दरभङ्गा	१९६१
धा० प०	= वाचस्पदीयम्	पूनाविश्वविद्यालयप्रकाशनम्, पूना	१९६५
वि० का० प०	= विज्ञानकायपाद०	अमुद्रित	
धै० द०	= वैशेषिकदर्शनम्	गायम्बाङ्गसंस्करणम्, बकौदा	१९६१
धै० व० मा०	= वैशेषिकदर्शनम्		
	प्रशस्तिपादभाष्यम्	चौखम्बासंस्करणम्, वाराणसी	१९६५
शा० सू०	= शांतिस्तम्बसूत्रम्	मिथिलाविद्यापीठम्, दरभङ्गा	१९६१
श्लो० वा०	= श्लोकपात्तिकम्	चौखम्बासंस्करणम्, वाराणसी	१८९८
सं० नि०	= सयुक्ताधिकारम्	नालन्दाप्रकाशनम्, नालन्दा	१९५९
सा० का०	= सांख्यकारिका	निर्णयसागरसंस्करणम्, बम्बई	१९४०

विषयक्रमः

स्वयं कमलशीलेन व्याख्यातोऽयं यथा यथा ।

तथैवास्य प्रबन्धस्य विषयक्रम उच्यते ॥

अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम्	१	उद्द्योतकरोक्तहेतावधिक-	
१. प्रकृतिपरीक्षा	२०	दूषणाधानम्	६६
साङ्ख्यमतानुवादः	२०	प्रशस्तमतिखण्डनम्	६७
साङ्ख्यमतनिरासः	२८	ईश्वरवाचकप्रमाणद्वयोपन्यासः	६८
प्रकारान्तरेण सत्कार्यवाददूषणम्	३५	ईश्वरस्य सर्वशक्त्यनिरासः	७२
असत्कार्यवादपक्षदोषपरीहारः	३८	ईश्वरस्यैकत्वनिरासः	७२
सत्कार्यवादस्यापरविधया खण्डनम्	४३	प्रमाणकदम्भरूपप्रतिक्षेपः	७३
२. ईश्वरपरीक्षा	५१	३. उभयपरीक्षा	७४
(पूर्वपक्षः)		शेखरसाङ्ख्याभिमत-	
तत्रैश्वरसाधकहेतूपन्यासः	५१	प्रकृतीश्वरोभयनिरासः	७४
अविद्वज्ज्ञानोपन्यासः	५२	शेखरसाङ्ख्याभिमतं हेतावसिद्ध-	
उद्द्योतकरोपन्यासः	५४	तोद्भावनम्	७५
प्रशस्तमत्युपन्यासः	५४	तत्प्रतिविधानम्	७६
पराणुद्द्योतकरोक्तानि प्रमाणानि	५५	४. स्वाभाविकजगद्वाद-	
ईश्वरस्य सर्वशक्त्यसिद्धिः	५५	परीक्षा	७८
अपरं प्रमाणकदम्भकम्	५६	स्वभाववादोपन्यासः	७८
(उत्तरपक्षः)		स्वभाववादप्रतिविधानम्	८०
द्विधा हेत्वसिद्धिसाधनम्	५६	५. शब्दब्रह्मपरीक्षा	८५
आचार्यनिर्दिष्टोऽसिद्धिप्रकारः	५९	शब्दब्रह्मादिमतम्	८५
परेण आत्युत्तरोद्भावनम्	६१	तत्त्रिराकरणम्	८६
तस्य परीहारः	६१	अपरोऽपि दूषणप्रकारः	८९
अविद्वज्ज्ञानोपन्यासद्वितीयप्रमाण-		अन्यो दूषणविधिः	९०
खण्डनम्	६६	शब्दब्रह्मवादिनः शङ्का	९१
		तत्प्रमाधानम्	९२

६ पुरुषपरीक्षा

९६

(उत्तरपक्ष)

वेदवादिमतोरन्यास

९६

कुमारिष्टमुखेनैव तन्मतो

तत्प्रातिविधानम्

९७

पन्यास

१२६

अन्योऽपि दूषणप्रकार

९७

कुमारिष्टमतव्यङ्ग्यजनम्

१२८

चङ्गा

१२९

उत्तरम्

१२९

७ आत्मपरीक्षा

१०१

१ नैयायिक-वैशेषिकपरि

कल्पितात्मपरीक्षा

१०१

(पूर्वपक्ष)

नैयायिक-वैशेषिकमतीपन्यास

१०१

छात्राप्रतिपत्तिनिपाकरणम्

१३२

अविद्वक्कर्ममतम्

१०४

कुमारिष्टमतोरक्षेप

१३४

शङ्करस्वामिममतम्

१०४

तन्निपाकरणम्

१३६

उद्घोषोक्तकर्ममतम्

१०४

कुमारिष्टव्यङ्ग्यजनमुखेन

आचार्यादिनागमतमङ्गजनम्

१३८

नित्यत्वादिकाधनऽविद्व

श्रुत्यादिदृष्टान्तनिराकरणम्

१३८

क्कर्ममतम्

१०५

मदभ्युदयसिद्धि

१३८

निरालम्बनत्वसाधनम्

१३९

तत्र कुमारिष्टोक्त दूषणम्

१४०

कुमारिष्टमतव्यङ्ग्यजनम्

१४०

वासनाया भ्रान्तिकारणत्वम्

१४१

(उत्तरपक्ष)

अविद्वक्कर्ममतप्रतिविधानम्

१०६

३ कापिलपरिकल्पितात्म

परीक्षा

१४२

शङ्करस्वामिममतव्यङ्ग्यजनम्

१०८

साहचर्यमतोरन्यास

१४२

उद्घोषोक्तकर्ममतव्यङ्ग्यजनम्

१०९

साहचर्याप्रतिश्रुत्यर्थदूषणम्

१४२

स्वयमेवसाधनम्

११०

परमतोद्भावनम्

१४४

अन्यपाश्र्वोद्घोषोक्तकर्ममतव्यङ्ग्यजनम्

११०

तत्प्रातिविधानम्

१४४

आमन कर्तृत्वभोक्तृत्वादि

परमतेन तस्य भोक्तृत्वनिरूपणम्

१४५

निराल

११०

तस्य भोक्तृत्वप्रतिविधानम्

१४६

परस्थोत्तरम्

१४७

तत्प्रातिविधानम्

१४७

२ मीमांसकपरिकल्पितात्म

परीक्षा

१२१

(पूर्वपक्ष)

मीमांसकमतोरन्यास

१२१

४ दिगम्बरपरिकल्पितात्म

परीक्षा

१५०

आमनित्वसाधकं प्रमाणम्

१२३

दिगम्बरमतोरन्यास

१५०

आमन साधनसाधनम्

१२४

तत्प्रातिविधानम्

१५०

हेत्वसिद्धिशाङ्कनम्	१५१	मदन्तयोगसेनमतम्	१९२
तेजिराकरणम्	१५२	तत्प्रतिविधानम्	१९३
१. औपनिषत्कपरिकल्पितात्म-		क्षणमज्ञे जैमिनीयानामाक्षेपः	१९६
परीक्षा	१५६	तत्खण्डनम्	१९७
औपनिषत्कमतस्थापनम्	१५६	क्षणमज्ञे कुमारिलमतम्	१९९
तन्मतखण्डनम्	१५६	कुमारिलमतनिरासः	२००
६. वात्सीपुत्रीयपरिकल्पितात्म-		माविविक्तमतम्	२०२
परीक्षा	१५९	उद्द्योतकरीया अवधोषणा	२०४
तन्मतोपन्यासः	१५९	तदुभयप्रतिविधानम्	२०४
तन्मतखण्डनम्	१५९	९. कर्मफलसम्बन्धपरीक्षा	२०७
प्रकारान्तरेण खण्डनम्	१६२	चोद्योपक्रमः	२०७
भारहारादिदेशनौचित्यम्	१६४	कुमारिलमतेन कर्मफल-	
८. स्थिरभावपरीक्षा	१६६	सम्बन्धानुपपत्तिः	२०८
आचार्यस्य प्रतिज्ञा	१६६	स्वमतसंक्षेपः	२११
क्षणमज्ञप्रसाधनम्	१६७	कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणा-	
अविद्यकर्णोक्तप्रमाणानुवादः	१७२	नुपपत्तिः	२११
उद्द्योतकरोक्ता युक्तिः	१७२	प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः	२१२
तदुभयनिरासः	१७३	बन्धमोक्षानुपपत्तिः	२१३
अंकुतकराशिविषये विचारः	१७८	स्मृत्याद्यनुपपत्तिः	२१४
तत्र प्रथमः पक्षः	१७८	एतच्चोद्यप्रतिविधानारम्भः	२१४
द्वितीयः पक्षः	१८०	कार्यकारणभावसमर्थनम्	२१४
क्षणिकस्यैवार्थक्रियाया		भावमात्रस्य क्षणिकत्वेऽपि	
शुक्तत्वम्	१८२	कार्यकारणभावसमर्थनम्	२१६
परस्योत्तरम्	१८३	कार्यकारणभावग्राहकसमर्थनम्	२१५
तत्प्रतिविधानम्	१८३	कृतनाशाकृताभ्यागम्-	
‘पुनः’ परस्योत्तरम्	१८४	दोषपरीहारः	२२६
तत्प्रतिविधानम्	१८६	प्रेक्षावता प्रवृत्तिसम्भवत्वम्	२२८
अर्थक्रियासामर्थ्यशून्यस्या-		प्रत्यभिज्ञादुर्घटत्वपरिहरणम्	२२९
वस्तुत्वम्	१९०	बन्धमोक्षव्यवस्थापनम्	२२९
अत्र परमतम्	१९१	परपक्षप्रतिषेध	२३०
तत्परिहारः	१९१	१०. द्रव्यपदार्थपरीक्षा	२३१
		पदपदार्थपरीक्षोपक्षेपः	२३१

श्रित्यादिचतुष्टयस्य	
नित्यानित्यतया विभागः	२३१
नित्याणुरूपान्ते तेषां निषेधः	२३२
अविद्वक्त्राणां भिन्नतयाणु-	
साधकप्रमाणनिरसनम्	२३३
अवयविवादनिरासः	२३४
उद्घोतकर-भाषिणिकादि-	
मतोपस्थापः	२३४
सम्मतलक्षणनम्	२३६
अतैवास्तिकत्वसमर्थनम्	२३९
अवयवावयविशेष-	
समर्थननिपातः	२४३
परं चोदयितुं निमित्तत्वाचार्यः	२४५
उद्घोतकरप्रश्नम्	२४६
सम्मतलक्षणनम्	२४६
गृह्यत्वाभिमतम्	२४८
सम्मतलक्षणनम्	२४८
परीक्षाप्रश्नम्	२५०
अवयवविवादिनो विरोधेन	
दूषणम्	२५०
उद्घोतकरप्रश्नम्	२५२
उद्घोतकरप्रश्नलक्षणनम्	२५२
गृह्यत्वाभिमतम्	२५३
गृह्यत्वाभिमतलक्षणनम्	२५४
भाषाप्रमाणनम्	२५५
काटकाप्रमाणनम्	२५६
दिक्प्रमाणनम्	२५६
मतसः साधनम्	२५७
भाषाप्रमाणननिरसनम्	२५७
काटकाप्रमाणननिरसनम्	२५९
मतसोऽभिमतनिरूपणम्	२६०
११. गुणपदार्थपरीक्षा	२६१
गुणादीनां निषेधः	२६१

परमिमतरूपादिप्रतिषेधः	२६३
परमिमतरूपाप्रतिषेधः	२६३
अविद्वक्त्राणां तत्त्वसाधक-	
प्रमाणम्	२६५
तत्त्वविनिधानम्	२६५
परमिमतरपरिमाणानुगुण-	
निषेधः	२६६
पृथक्त्वाख्यगुणप्रतिषेधः	२६९
सयोगविभागयोः प्रतिषेधः	२७०
उद्घोतकरप्रश्नम्	२७०
उद्घोतकरलक्षणनम्	२७३
सयोगविभागयोर्वाचकं प्रमाणम्	२७६
परत्वापरत्वेयोर्दूषणम्	२७७
सख्यादिगुणपदार्थसाधने	
परत्वीयमासङ्गनम्	२७९
अविद्वक्त्राणां स्वामित्वम्	२७९
तत्त्वविनिधानम्	२८०
वस्तराणां प्रतिषेधः	२८१
वर्माधर्मयोर्दूषणम्	२८१

१२. कर्मपदार्थपरीक्षा २८६

कारिकत्वे उत्प्रेरण्यादिकर्मणा-	
प्रसङ्गमन्त्रम्	२८६
भावानां स्थिरत्वेऽपि तेषु कर्म-	
नामसम्भवात्	२८९
कर्मान्तराद्ये प्रत्यक्षकारणा	२९०
उत्प्रेरणकारणः	२९१
गतिव्यवहारो भ्रान्तिमूलकः	२९१

१३. सामान्यपदार्थपरीक्षा २९२

सामान्यविशेषदूषणोक्तम्	२९२
सामान्यविशेषयोः स्वरूपम्	२९२
परमिमतरविशेषाणां लक्षणम्	२९३

आतिषाधनम्	२९४	प्रथस्तमतेस्तरम्	३२५
भाविविक्तरचितप्रमाणोपन्यासः	२९४	तत्प्रतिविधानम्	३२५
उद्योतकरचितप्रमाणोपन्यासः	२९५	१५. समवायपदार्थपरीक्षा	३२६
तत्प्रतिविधानम्	२९६	समवायदूषणोपक्रमः	३२६
शङ्करस्वामिमतनिरसनम्	३०१	समवायदूषणम्	३२७
प्रकारान्तरेण दूषणम्	३०२	प्रथस्तमतेस्तरम्	३३१
उद्योतकरखण्डनम्	३०४	तत्प्रतिविधानम्	३३२
प्रकारान्तरेण व्यभिचारो-		परस्य शङ्का तन्निरसनं च	३३३
पपादनम्	३०४	परस्य प्रत्यवस्थानम्	३३५
शङ्करस्वामिमतम्	३०५	तत्प्रतिविधानम्	३३६
तत्प्रतिविधानम्	३०६	१६. शब्दार्थपरीक्षा	३३८
उद्योतकरमतम्	३०७	परमिमतपारमार्थिका-	
तत्प्रतिविधानम्	३०७	लम्बनत्वस्यानुवादः	३३८
उपसहारः	३०८	तत्प्रतिविधानम्	३३९
शङ्करस्वामिन उत्तरम्	३०९	स्वलक्षणादीनां शब्दार्थत्वा-	
तत्खण्डनम्	३०९	सम्भवत्वम्	३४०
भाषिविक्तमतम्	३०९	स्वलक्षणेऽशब्दार्थत्वम्	३४१
तन्निरासः	३१०	नैयायिकाभिमतव्यक्त्याकृति-	
आमोगमाप्रस्थान्वयव्यतिरेका-		शब्दार्थतानिरासः	३४२
भ्यामनुगतप्रत्ययहेतुत्वम्	३१०	आतितयोगयोः शब्दार्थता-	
सामान्यस्यापि तदसम्भवो-		निरसनम्	३४८
पपादनम्	३११	उपसहारः	३४८
उद्योतकरमतम्	३१३	बुद्ध्याकारस्य शब्दार्थतानिरासः	३४९
तत्प्रतिविधानम्	३१३	अस्त्यर्थादीनां शब्दार्थता-	
शङ्करस्वामिमतखण्डनम्	३१४	निरसनप्रतिज्ञा	३४९
उद्योतकरोपन्यस्तानुमान-		समुदायस्य शब्दार्थतापक्षः	३५०
निरसनम्	३१७	असत्यससर्गस्य शब्दार्थतापक्षः	३५०
सामान्यस्य बाधक प्रमाणम्	३१९	असत्योपाधिसत्यस्य	
दूषणान्तरम्	३२१	शब्दार्थतापक्षः	३५१
सामान्यदूषणोपसहारः	३२३	अभिज्ञत्वत्वापन्नशब्दस्य	
१४. विशेषपदार्थपरीक्षा	३२४	शब्दार्थतापक्षः	३५१
विशेष-दूषणम्	३२४		

पारमार्थिकवाक्यव्यवस्थित-		अथोद्देश्यार्थव्यवस्थायां	
सुदयार्थस्य चन्द्रार्थवाक्यः	३५१	परकृतान्यापितोद्भावनम्	४४५
प्रतिभादेष्टुत्वमात्रार्थः	३५३	प्रत्ययविविधानम्	४४५
अस्त्वर्थोभिधानरसनिरसनम्	३५३	परपक्षे दोषोद्भावनम्	४४६
चन्द्रा	३५४	१७. प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षा	४४८
सनापानम्	३५४	प्रमाणे परेषां निप्रतिपत्ति-	
समुदायामिधानरसनिरसनम्	३५४	निराकरणम्	४४८
अस्त्वर्थवर्ग-अस्त्वर्थोवाचिकरस-		प्रत्यक्षलक्षणम्	४४९
रसार्थद्वये दोषः	३५५	कल्पनायाः स्वरूपम्	४४९
अभिप्रेतमिधानरस-		लक्षणसाम्यम्	४५१
निरसनम्	३५५	वृत्तिप्रत्यक्षमनम्	४५२
सुदयार्थस्य चन्द्रार्थम्	३५५	परमत्वम्	४५४
प्रतिभास्ये दोषः	३५६	सत्त्वजनम्	४५४
सर्वेष्वेव पक्षे समानं दूषणम्	३५६	लक्षणसाराभिप्रायवर्णनम्	४५६
अपेक्षितानुसारकालक्षणजनम्	३५७	न्यायमुपपन्नमनम्	४५७
इन्द्रानामनीदार्थत्वे		आचार्यमतम्	४५८
परस्मिन्पौरुषः	३५८	प्रत्यक्षस्य कल्पनापौरुषत्वम्	४५८
सामहमन्	३५९	पूरुषस्यजनम्	४५९
कुमारिलमतम्	३६०	पूरुषप्रतिषेधः	४६२
उपपत्तिप्रमत्तम्	३६६	प्रमापान्तरम्	४६२
कुमारिलमतोपपत्तिः	३६९	दिग्दर्शनप्रतिपत्तिम्	४६२
उपपत्तिः	३७०	तत्प्रतिविधानम्	४६४
आचार्यदिष्टं नामरसन-		कुमारिपुरेण कुमारिलमतम्	४६४
उपपत्तिम्	३७४	प्रत्ययविविधानम्	४६५
सामहमन्मतजनम्	३७५	सुमेतपक्षजनम्	४६७
कुमारिलमतजनम्	३७६	तत्प्रतिविधानम्	४६८
कुमारिलोक्तं हेतोरपिद्वयं	४२८	प्रमाणन्योन्यद्वयः	४७०
प्रत्ययविविधानम्	४२८	कुमारिलमतम्	४७०
हेतोरपिद्वयं	४२९	कुमारिलमतजनम्	४७२
उपपत्तिजनम्	४२९	प्रतीतिप्रतिपत्तिः	
दिग्दर्शनप्रतिपत्ति-		प्रमाणम्	४७५
मिद्वयम्	४३०	उपपत्तिविधानम्	४७५
हेतोरपिद्वयं	४३१	आचार्यप्रतिपत्तिम्	४७८

तन्मते दोषोद्भावनम्	४८८
परकीयं दूषणम्	४८०
तत्प्रतिविधानम्	४८२
स्वयूच्यानां मतोपस्थापनम्	४८२
तत्प्रतिविधानम्	४८३
मुखादौ मानसप्रत्यक्षनिरूपणम्	४८४
वैशेषिकमतम्	४८४
तत्प्रतिविधानम्	४८४
शङ्करस्वामिमतम्	४८६
शङ्करस्याभ्युक्तदूषणनिराकरणम्	४८७
प्रमाणफलविप्रतिपत्ति-	
निराकरणम्	४८७
कौमारिलशङ्कनम्	४८८
तदुत्तरम्	४८८
कौमारिलं फलव्यवस्थानम्	४९०
तत्प्रतिविधानम्	४९०
शङ्करस्वामिमतम्	४९१
तन्मते स्वीकृतिः	४९१
अर्थसारूप्यस्य प्रामाण्यम्	४९२

१८. अनुमानपरीक्षा ४९४

अनुमानस्य लक्षणम्,	
विभागश्च	४९४
पात्रस्वामिमतम्	४९५
पात्रस्वामिमतलण्डनम्	४९९
परार्थानुमानलक्षणे	
परमिमतानुवादः	५११
प्रतिज्ञाया असाधनाङ्गत्वम्	५११
भाविचित्तादिमतनिराकरणम्	
(उपनयस्यासाधनाङ्गत्वम्)	५१४
उद्घोतकरादिमतलण्डनम्	
(निगमनस्याप्यसाधनाङ्गत्वम्)	५१५
अविद्वक्र्णलण्डनम्	५१६

कुमारिलमतानुवादः	५१६
कुमारिलमते दूषणोपन्यासः	५१८
अनुमानाप्रामाण्ये	
बाह्यसत्यादिमतम्	५२०
बाह्यसत्यादिमतप्रतिविधानम्	५२३
शुन्दरमतलण्डनम्	५२८
अविद्वक्र्णमतम्	५२९
तत्र दूषणम्	५२९

१९. प्रमाणान्तरभाव-

परीक्षा ५३०

प्रमाणसङ्ख्याविप्रतिपत्ति-	
निराकरणम्	५३०

१. शाब्दविचारः ५३०

शङ्करस्वाम्यमिमतशब्दलक्षणम्	५३०
प्रथमे शब्दलक्षणेऽसम्भविता-	
दोषोद्भावनम्	५३३
द्वितीये शब्दलक्षणेऽप्यसम्भ-	
वितादोषः	५३७
सामान्यं दूषणम्	५३८
शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भावत्वम्	५३९

२. उपमानविचारः ५४३

सामान्यमुपमानस्वरूपम्	५४३
परमिमतमुपमानलक्षणम्	५४३
तत्प्रतिविधानम्	५४६
प्रमाणानामियत्तानिराकरणम्	५४९
नैयायिकाभिमतोपमानलक्षणम्	५५१
तत्र दूषणम्	५५२
अविद्वक्र्णमतम्	५५३
तत्प्रतिविधानम्	५५३

३. अर्थापत्तिविचारः ५५७

अर्थापत्तिस्वरूपम्	५५७
--------------------	-----

तदुदाहरणादिप्रदर्शनम्	५५८	५. युक्त्यनुपलब्धिविचारः	५८८
अर्थापत्तौ दूषणम्	५६२	चरकमुनिमतम्	५८८
सम्बन्धस्य प्राप्ताप्यम्	५६८	तत्प्रतिविधानम्	५८८
त्रियां प्रति हेतोर्व्यञ्जकत्वम्	५७०	६. सम्भवविचारः	५९०
अन्यथाशङ्क्य तत्क्षण्डनम्	५७२	७. पेटिह्यादिविचारः	५९०
४. अमात्रविचारः	५७३	सर्वेषां प्रमाणाणां	
मीमांसकमतानुवादः	५७३	संक्षेपेण निराकरणम्	५९१
मीमांसकमतक्षण्डनम्	५७८		

कमलशील-पञ्चिकोपेतः

तत्त्वसङ्ग्रहः

[आदितः प्रमाणान्तरभावपरीक्षापर्यन्तम्]

ये धर्मा हेतुप्रमया हेतुं तेषां तथागतो ह्यबदत् ।
तेषां च यो त्रिरोधु एवंवादी महाभ्रमणः ॥

—अथञ्जित्

❀ नमो बुद्धाय ❀

आचार्यशान्तरक्षितविरचितः तत्त्वसङ्ग्रहः

मङ्गलमुखेनानुबन्धचतुष्टयनिरूपणम्

प्रकृतीशोभयात्माविध्यापाररहितं चलम् ।
कर्मतत्फलसम्बन्धव्यवस्थादिसमाश्रयम् ॥ १ ॥
गुणद्रव्यक्रियाजातिसमवायाद्युपाधिभिः ।
शून्यमारोपिताकारशब्दप्रत्ययगोचरम् ॥ २ ॥

कमलशीलकृता पञ्जिका

❀ नमो धीतरागाय ❀

ज्ञेयाम्मोनिधिमन्यनादधिगतैस्तत्त्वामृतैर्यो बग-
जातिन्याधिजरादिदुःखशमनैः कारुण्यतोऽतर्पयत् ।
तस्मै तत्त्वविदां वराय जगतः शाले प्रणम्यादरात्
तत्त्वानामिह संग्रहे स्फुटतरा प्रारभ्यते पञ्जिका ॥ १ ॥
वक्तुं वस्तु न मादृशा जडधियोऽपूर्वं कदाचिक्लमाः^१
क्षुण्णो^२ वा बहुधा बुधैरहरहः कोऽसौ न पन्थाः क्वचित् ।
किन्तु स्वार्थपरस्य मे मतिरियं पुण्योदयाकाक्षिणः
तत्त्वाम्यासमिमं शुभोदयफलं कर्तुं समम्युद्यता ॥ २ ॥

स्पष्टलक्षणसंयुक्तप्रमाद्वितयनिश्चितम् ।
अणीयसाऽपि नाशेन मिथोभूतापरात्मकम् ॥ ३ ॥
असकान्तिमनाद्यन्तं प्रतिबिम्बादिसन्निभम् ।
सर्वप्रपञ्चसन्दोहनिर्मुक्तमगतं परैः ॥ ४ ॥

[G 2] इह हि शास्त्रे प्रेक्षावतामभिधेयप्रयोजनावसायपूर्विका प्रवृत्तिर्महत्सु च प्रसाद सर्वश्रेयोऽपिगने कारण प्रथममित्यालोच्य भगवति प्रसादोत्पादनार्थम्, शास्त्रे चास्मिन्नादेरेण श्रोतु प्रवृत्त्यर्थं स्वशास्त्रपूर्वाविधिपूर्वकमस्य शास्त्रस्य प्रकृतौत्यादिभिः श्लोकैः तत्त्वसंग्रह इत्येतत्पर्यन्तैरभिधेय-प्रयोजने प्राह ।

तथा हि—अप्यभिधेयमस्य न कथ्येत, तदोन्मत्तादिवाक्यवदानर्थक्यं सम्भाव्यम्, प्रेक्षावान्न प्रवर्त्तेतापि श्रोतुमित्यभिधेयमस्यावश्यवचनीयम् । तथा सत्यभिधेये काकदन्तादिपरीक्षाशास्त्रकदमिमत्प्रयोजनरहितं शास्त्रं प्रेक्षावन्तं श्रोतुमपि नाद्रियन्त इति ततस्तत्प्रवृत्त्यर्थमादौ प्रयोजनमभिधानीयम् । प्राधान्येन तु प्रयोजनमेव प्रवृत्तयाम्, तदर्थितयैव शास्त्रेषु श्रोतृजनस्य प्रवृत्ते । तच्च अभिधेयशून्येन शास्त्रेणाद्यवयव संपादयितुमिति शास्त्रस्य प्रयोजनोपायतासन्दर्भं नार्थमभिधेयकथनम् । तच्च प्रयोजनमनुगुणोपायमुपदर्शनीयम्, न पुनरशक्य-तत्साधनानुष्ठानम्, अन्यथा विपदरतश्चकचूडारत्नालङ्कारोपदेशशास्त्रवत् सत्यपि प्रयोजने तन्साधनानुष्ठानाशक्यता मत्वा न प्रवर्त्तेत प्रेक्षावान् । अत एवोक्तम्—

“सम्बद्धानुगुणोपाय” पुरुषार्थमिधायकम् ।

परीक्षाऽपि हत^१ वाक्यमतोऽनघिहृत^२ परम्” ॥ इति ।

तस्माच्छास्त्रेषु प्रवृत्त्यर्थमभिधेयादिकथनम् ।

अनु प्रेक्षावता प्रवृत्तिर्निश्चयादेव, निश्चयश्च प्रमाणादेव, न चास्य प्रयोजन वाक्यस्यात्राभिधेयदौ बाह्येऽर्थे प्रामाण्यमस्ति, तत्रास्य प्रतिबन्धमावात् । तथा हि—न तावत्तात्रात्म्यलक्षणं प्रतिबन्ध^३, अन्यन्तमेवात् । नापि तदुत्पत्ति-रक्षण, इच्छामात्रप्रतिबद्धत्वाद् वाक्यमयम् । न चाप्रतिबद्धाद् वाक्याज्जिज्ञासितेऽर्थे

१ सम्बद्धानु०—इत्यपि पाठः ।

२ मतो न गिरन्—या० ।

३ परीक्षाऽपि हत—या० ।

४ प्रतिबन्धो(दोः)—या० ।

स्वतन्त्रश्रुतिनिस्सङ्गो जगद्धितविधित्सया ।

अनल्पकल्पासख्येयसात्मीभूतमहादय ॥ ५ ॥

य प्रतीत्यसमुत्पाद जगाद गदतावर ।

त सर्वज्ञ प्रणम्याय त्रियते तत्त्वसग्रह ॥ ६ ॥

ज्ञानमुत्पद्यमान प्रमाण युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । विवक्षया च यद्यपि प्रामाण्यं वाक्यस्य, तथापि न सप्रेक्षावत् प्रवृत्त्यङ्गम् । न हि ये यथा विवक्षन्ति ते तथैवानुष्ठानकाले कुर्वन्ति, विसबादनाभिप्रायस्य^१ अन्यथा प्रतिज्ञायाऽप्यन्यथा शास्त्ररचनासम्भवात् । अपि च य प्रमाणान्तरादधिगतशास्त्रप्रयोजन, त प्रति प्रयोजनवाक्योपन्यासोऽनर्थक एव, तस्य प्रमाणान्तरादेव प्रवृत्तत्वात् । यथापि प्रमाणान्तरेण बाधितशास्त्रप्रयोजन, त प्रति सुतरामनर्थक एव, तस्य प्रमाणान्तरेण बाधितत्वादेव प्रवृत्त्यसम्भवात् । एतच्च द्वयमभ्युपगम्योच्यते, न तु निश्चिद्वर्गादृशा प्राक्प्रवृत्ते प्रयोजनादिसाधकं तद्वाधकं वा प्रमाणमस्ति, येनामी^२ तत्सदसत्ताम-
वगच्छेयुः, तस्या^३ प्रवृत्तिसमधिगम्यत्वात् । किन्तु [G .] योऽनधिगतशास्त्र प्रयोजनादिस्त प्रति वाक्यमिदमारभ्यते । तस्य च प्रेक्षावत् सशय एव वास्यतोऽस्मादुपजायते, न निश्चय, अप्रमाणत्वात् । स च सशय प्रागपि वाक्योपन्यासादस्तीति व्यर्थं प्रयोजनादिवाक्योपन्यासः ।

तदत्राभिधीयते—यत्तावदुक्तम् 'निश्चयेनैव प्रेक्षावता प्रवृत्तिः' इति, तदसत्, सशयेनापि प्रवृत्तिर्दर्शनात्, यथा वृषीवलादीनाम् । म्यादेतत्—यद्यपि वृषीवलादेर्भाविनि फले सशयस्तथापि तत्फलसाधननिश्चयस्तेषां विद्यत एव, तेन निश्चयपूर्विकैव तेषां प्रवृत्तिरिति । तदसम्यक्, यदर्थं हि यस्य प्रवृत्ति सा तत्सशयेऽपि तस्य भवतीत्येतावदिह प्रवृत्तम् । न च वृषीवलादय साधनार्थं^४ तेषु^५ प्रवर्तन्ते येन साधनविषयनिश्चयसद्धाननिश्चयपूर्विका प्रवृत्तिरेषामुपपन्थते,^६

१ निस्सङ्गादना(ट)भिप्रायस्य । —गा० ।

२ तेषां प्रयोजनादीनां सत्तामसत्ता वागवगच्छेयुरित्यर्थः ।

३ सदसत्ताया इत्यर्थः ।

४ साधननिर्दशयार्थमित्यर्थः ।

५ जीजादिषु ।

६ एषाम्-वृषीवलादीनाम् ।

किं तर्हि ? परार्थं ते तत्र प्रवर्तन्ते । तत्र च फले प्रतिबन्धादिसम्भवात्
निश्चयोऽन्तीत्यतः संशयपूर्विकैव तेषां प्रवृत्तिः । यापि चाऽऽद्याया प्रवृत्तौ
साधननिश्चयायां प्रवृत्तिरेषाम्, तत्रापि न साधननिश्चयः, तदर्थं वादेव प्रवृत्ते ।

अपि च—साधननिश्चयोऽपि तेषां भाविफलपेक्षया भगवत्प्रत्ययमेतदनागतं
मेवविष फल साधयिष्यतीत्येवरूपो भवेत्, यद्वा प्रतिगन्धसहकारिवैकल्ययोः
सम्भवे सत्यवयवमभिमतफलसम्पादनायात्मेतन्नित्येवरूपः । न तत्र तावदाद्यौ
युक्तरूपः, समकसहकारिवैकल्यप्रतिगन्धक्रोपनिपातस्य कस्यचिदुपलब्धतयाविष-
फलस्यापि शास्त्रादेरनागतफलं प्रत्यसाधनत्वदर्शनेन सर्वत्राऽऽद्याया अग्रा-
वृत्ते । यदाह—

“सामग्रीफलशक्तीनां परिणामानुवर्तिनि ।

अनेकान्तिकृता कार्ये प्रतिबन्धादिसम्भवात्” ॥ (प्र० बा० ३७) इति

अथ द्वितीयः, तदा युक्तरमेत्, एवरूपत्वादेव सर्वस्या प्रमाणपूर्विकाया
प्रवृत्ते । अत एव चाचार्याः ‘तत्र योम्यतानुमानेन विशेषणं विदधति—असति
प्रतिबन्धे योम्यमेतदिति । किन्तु फलमप्यनेन रूपेण निश्चितमेवेति न साध-
नमैव निश्चयः । न चाम्येवप्रवृत्तौ परमार्थतः फलनिश्चयपूर्विका मवृत्ति-
मिद्वगतिः, प्रतिबन्धमपसरकस्यैव ‘अनन्दसर्जनैर्निश्चेतुमशक्यत्वात् ।

म्यादेतत्—यद्यपि परमार्थेन प्रतिबन्धाभावो निश्चेतुमशक्यः, तथापि यदि
प्रतिबन्धो न स्यात्, तदासत्यमस्मात् फल्पातिर्नियमेन—इत्येवविधो निश्चयः
प्रमाणपूर्विकाया प्रवृत्तौ विद्यत एव, न त्वप्रमाणपूर्विकायाम्, अन्यथा प्रमाणाप्रमाण-
पूर्विकयोः प्रवृत्त्योर्विशेषो न स्यात्, स च तथाविधोऽपि निश्चयो वाक्यात्
सम्भवत्येव, बाधेऽर्थे तत्र तस्याप्रतिबन्धेनाप्रमाणत्वादिति । सत्यमेवेतत्, किन्तु
यदि वाक्यात् कस्यचिप्रेषावत् [G १] प्रवृत्तिरन्तीत्येतन्निश्चयमेवेत्, तदा सर्व-
मेवेत्कस्यात्, यावता हरयन्ते हि वेचिदप्रत्यक्षफलानां कथाधिप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्महा-
‘शसाधयश्रवणादनाश्रित्यागमप्राप्त्याप्यमायितुमशक्यन्ते वचनात् प्रवर्तमाना । न

१ धनंदात्रिंशदा इत्यर्थः । २ प्रमाणमिति च ।

३ वाक्या—मन्त्रः ।

चैतावता तेषां प्रेक्षावत्ताहानिः, अम्युपायेनैव प्रवृत्तेः; न ह्यागमादृतेऽत्यन्तपरोक्षार्थ-
विषये प्रवृत्तावन्योऽम्युपायोऽस्ति । अवश्यं च प्रवर्तितव्यं त्वागमात्, व्याहृतागम-
परिमहं हि कुर्वाणा अप्रेक्षापूर्वकारिणः स्युः । अव्याहृतागमसमाश्रयेण तु प्रवृत्तौ
कथं न प्रेक्षावन्तो भवेयुः, तस्यैव सम्यगुपायत्वात् । न चागमस्य पुरुषातिशय-
प्रणीततया यथार्थत्वमवधार्य तत्र निश्चयादेव प्रवर्तन्त इति युक्तं वक्तुम्;
पुरुषातिशयस्यैवापरदर्श नैर्निश्चेतुमशक्यत्वात् । न चागमात् प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्तोऽपि,
तद्वदिहापि अव्याहृतप्रयोजनादिवाक्यश्रवणाच्छास्त्रेषु प्रवर्तमानाः प्रेक्षापूर्व-
कारिणो भविष्यन्ति; उपायेनैव प्रवृत्तेः । न ह्यत्रापि प्रवृत्तावभ्युपायान्तरमस्ति;
शास्त्रार्थस्य प्रावप्रवृत्तेरत्यन्तपरोक्षत्वात् ।

यच्चाप्युक्तम्—‘विवक्षायां यद्यपि प्रामाण्यम्’ इत्यादि, तदप्यसारम् ; यतो
यथाविवक्षितमप्यर्थं शास्त्रेण परिसमाप्यन्त उपलभ्यन्ते; तद्वदिहापि कदाचिद्यथा-
प्रतिज्ञातार्थपरिसमाप्तिर्भविष्यतीति मत्वा प्रेक्षावतः प्रवृत्तिः केन धार्येत । न
चाप्यसम्भवाशङ्कया^१ निवृत्तिर्युक्ता; अर्थसंशयेनापि प्रवृत्तेः । अन्यथा प्रमाण-
पूर्विकायामपि प्रवृत्तौ फलसम्भवाशङ्कायाः^२ सम्भवात् कचिदपि प्रवृत्तिर्न स्यात् ।
नाप्यनर्थावातिशङ्का; शास्त्रादनिष्टफलावाप्यसम्भवात् । न चाप्यभिमतफलप्राप्ति-
सम्भावनालक्षणानर्थावातिशङ्केति युक्तं वक्तुम्; तस्याः सर्वत्र प्रवृत्तौ तुल्यत्वात् ।

यद्युक्तम्—‘योऽनघातशास्त्रप्रयोजनस्तं प्रति वाक्यमिदमारभ्यते’ इति !
वयमप्येवं ब्रूमः; किन्तु यद्यपि प्रयोजनवाक्योपन्यासात् प्राक् तस्य संशयोऽस्ति,
स तु प्रयोजनसामान्ये—किमिदं प्रयोजनवद् ? आहोस्विन्न ? इति । न च प्रयो-
जनमात्रसन्देहात् प्रवृत्तिर्युक्ता; सर्वत्रैव प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, प्रयोजनमात्रस्य चानर्थि-
तत्वात् । किन्तु प्रतिनियतसाधनोपादानहेतोः प्रयोजनविशेषविषयकात्^३ संशयात्
प्रवृत्तिर्दृश्यते; कचिदेव साधनेऽर्थिनां प्रवृत्तेः, प्रयोजनविशेषस्य चाकांक्षि-
तत्वात् । न चान्यः प्रयोजनवाक्यात् प्राक् प्रयोजनविशेषविषयसंशयोत्पत्तिहेतुः
कश्चिदस्ति, येन शास्त्रान्तरपरिहारेण प्रतिनियतशास्त्रपरिमहं कुर्वीत ।

१. ०वाशङ्कायाः—जै० ।

२. आशङ्काया इत्यर्थः ।

३. ०विषयात्—गा० ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथाऽत्यन्तपरोक्षार्थविषयागमप्रणयनमपि व्यर्थं स्यात्; प्रागप्यागमप्रणयनादानादिषु फलविशेषार्थिनां साधकबाधकप्रमाणाभावेन तत्संशयस्य विद्यमानत्वात् । किन्तु 'असावव्युत्पन्नस्वर्गादिफलानां नैवोत्पद्यते; तत्कारणभूतायाः फलविशेषार्थिताया असम्मुखीभावात् । येषां चोपजायते, तेषामपि सर्वत्रोपलादिभक्षणेऽपि प्रवृत्तिहेतुतया साधारणत्वादुपलादिभक्षणपरिहारेण न^१ प्रतिनियतदानादिपरिग्रहहेतुर्भवतीति मत्वा तदर्थमागमप्रणेतृभिरागमः प्रणीयते; तद्व्ययोजनवाक्यमपि [G 6] शास्त्रकारैरित्यचोद्यमेतत् ।

न चापि जिज्ञासितप्रयोजनविशेषप्रतिपादकं शास्त्रान्तरमुपलब्धम्, येन तदुपलब्धिबलादभिमतप्रयोजनविशेषविषयः सन्देहो भवेत् । न ह्यभिमतप्रयोजनविशेषसाधने शास्त्रान्तरे सम्भवति कश्चित् प्रेक्षावान् परं शास्त्रान्तरमारमते; प्रेक्षावत्त्वदानिप्रसङ्गात् । अतो न शास्त्रान्तरोपलब्धिरपि विवक्षितप्रयोजनविशेषसन्देहहेतुर्भवति । तस्माच्छ्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थः प्रयोजनादिवाक्योपन्यास इति स्थितम् ।

यस्तु मन्यते—'न श्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनादिकथनम्, ततः संशयोत्पत्तेः, संशयेन तु प्रेक्षावतः प्रवृत्त्यसम्भवात्; किन्तु यत्प्रयोजनरहितमनर्थकं वा, तन्नारब्धव्यम्, यथा काकदन्तपरीक्षोन्मत्तादिवाक्यम्; प्रयोजनरहितं चेदं शास्त्रम्, अतो न श्रोतुं कर्तुं वा प्रारब्धव्यमित्येवं व्यापकानुपलब्ध्या यः प्रत्यवर्तिष्ठते तस्य हेतोरसिद्धतोद्भावनार्थमादौ प्रयोजनादिवाक्योपन्यासः' इति, तदसंम्यगिव लक्ष्यते; संशयेनापि प्रवृत्तेः प्रसाधितत्वात्, असिद्धतोद्भावनस्य च वैयर्थ्यात् । एवं हि तदर्थवद्भवेत्, यदि तस्य परस्यातो वाक्यात् प्रवृत्तिर्भवेत्, यावतोद्भावितायामप्यनेन वाक्येनासिद्धतार्या नानो वाक्यात् प्रेक्षावतो यथोक्तव्यापकात्तत्त्वनिश्चयः समुत्पद्यते, येनासौ प्रवर्तितो भवेत्; पूर्ववद्वाक्यस्यास्याप्रमाणत्वात् । संशयेन च प्रेक्षापूर्वकारिणो भवन्मतेन प्रवृत्त्यसम्भवात् । अतो विफलमेवासिद्धतोद्भावनम् । नापि कश्चित् प्रेक्षावानविदितशास्त्रशरीरोऽकस्माद्व्यापकमात्रं निश्चित्यानेन प्रत्यवर्तिष्ठते । नापि तत्प्रत्यवस्थानात्^२ स्वयं विदितशास्त्रप्रयोजनोऽपि शास्त्रकृन्नारमेत

[G 5] ननु प्रयोजनविशेषार्थितैव एव प्रयोजनविशेषसंशयोत्पत्तिहेतुः प्राविध्यत एव, तथा हि—प्रयोजनविशेषाकाक्षापरिगतमनसः प्रथमतरेव भवत्येव—किमिदमस्मन्धिगनप्रयोजनेन संप्रयोजनम् ? आहोस्विदन्येन ? किं वा निष्प्रयोजनम् ? इति तसाधकग्राहकप्रमाणाभावे तस्य न्यायप्राप्तत्वात्, प्रयोजनविशेषप्रतिपादकशान्तारोपलज्जेऽथ, अतो भवत्येव प्रागपि प्रयोजनविशेषविषयसंशय इति व्यर्थं प्रयोजनवाक्योपन्यासः ।

नैतदस्ति, यद्यपि प्रयोजनविशेषार्थितापि संशयविशेषहेतुर्भवति, तथापि न सा सर्वेषां सम्मुखीभवति, अन्युत्पन्नपुरुषार्थानां मूढधिया केषाञ्चिदसम्मुखीभावात् । तथा हि—भोक्ष परमपुरुषार्थतया सिद्ध, अथ च सन्ति केचिदव्युपगता यः तमपि परमपुरुषार्थं पुरुषार्थतया न जानन्ति, प्राग्मे^१ न तमार्थयिष्यन्ते त । न वा सम्मुखीभूता प्रयोजनविशेषाकाक्षा प्रयोजनविशेषविषयसन्दर्शोत्पत्तिहेतुर्युक्ता, कारणसत्ताधीनत्वात् कार्याणाम् । यदि नाम सा केषाञ्चिदपि सम्मुखीभवति, तथाप्यसौ साधनान्तरपरित्यागेन प्रतिनियतसाधनोपादानहेतोः संशयविशेषस्य हेतुर्न भवति, सर्वत्र साधकग्राहकप्रमाणाभावेन 'तस्यास्तद्धेतुत्वेन'^२ न्यायप्राप्तत्वात् । न चैतावन्मात्रेण प्रवृत्तिर्युक्ता, सर्वत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च शक्यं कर्तुं सर्वत्र प्रवृत्तिरुचित्यतः फलविशेषार्थिनोऽपि प्रतिनियतसाधनपरिग्रहनिवन्धनाभावादुदासीनम् । तस्मात् प्रतिनियतसाधनपरिग्रहहेतुप्रयोजनविशेषविषयसंशयोत्पादनायान्तपरोक्षार्थविषयागमप्रजननम् फलविशेषार्थिता प्रतिनियतसाधनपरिग्रहागमिष्णानीयमेव प्रयोजनशक्यम् । तथा हि—तेनास्यैव शास्त्रस्यार्थविशेष उपदरयते, नान्यत्स्य । अनोऽनेन प्रतिनियतसाधनसाध्यफलविशेषविषय संशयो जन्यते । ॥ च श्रुता 'कदाचिन्ममायमर्थविशेषो निष्पत्त्यते'^३ इति प्रयोजननवयोपजन्नात् प्रयोजनविशेषविषयादत्यन्तपरोक्षार्थविषयागमोपजन्नादिव संशयत् प्रवर्ततापीयत प्रयोजनवाक्योपन्यासः ।

१ 'प्राग य इत्युचित पाठः ।

२ नाकाक्षेपः ।

३ आशङ्क्या इत्यर्थः ।

४ मयः कृतं इत्यर्थः ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथाऽत्यन्तपरोक्षार्थविषयागमप्रणयनमपि व्यर्थं स्यात्; प्रागप्यागमप्रणयनादानादिषु फलविशेषार्थिनां साधकबाधकप्रमाणाभावेन तत्संशयस्य विद्यमानत्वात् । किन्तु 'असावव्युत्पन्नस्पर्गादिफलानां नैवोत्पद्यते; तत्कारणमृतायाः फलविशेषार्थिताया असम्मुखीभावात् । येषां चोपजायते, तेषामपि सर्वत्रोपलादिभक्षणेऽपि प्रवृत्तिहेतुतया साधारणत्वादुपलादिभक्षणपरिहारेण न^१ प्रतिनियतदानादिपरिग्रहेहेतुर्भवतीति मत्वा तदर्थमागमप्रणेतृभिरागमः प्रणीयते, तद्व्ययोजनवाक्यमपि [G 6] शास्त्रकारैरित्यबोधमेतत् ।

न चापि जिज्ञासितप्रयोजनविशेषप्रतिपादकं शास्त्रान्तरमुपलब्धम्, येन तदुपलब्धिबलादभिमतप्रयोजनविशेषविषयः सन्देहो भवेत् । न ह्यभिमतप्रयोजनविशेषसाधने शास्त्रान्तरे सम्भवति कश्चित् प्रेक्षावान् परं शास्त्रान्तरमारभते; प्रेक्षावत्त्वहानिप्रसङ्गात् । अतो न शास्त्रान्तरोपलब्धिरपि विवक्षितप्रयोजनविशेषसन्देहहेतुर्भवति । तस्माच्छ्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थः प्रयोजनादिवाक्योपन्यास इति स्थितम् ।

यस्तु मन्यते—'न श्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनादिकथनम्, ततः संशयोत्पत्तेः, संशयेन तु प्रेक्षावत्त. प्रवृत्त्यसम्भवात्; किन्तु यत्प्रयोजनरहितमनर्थकं वा तन्नारब्धव्यम्, यथा काकदन्तपरीक्षोन्मत्तादिवाक्यम्; प्रयोजनरहितं चेदं शास्त्रम्, अतो न श्रोतुं कर्तुं वा प्रारब्धव्यमित्येवं व्यापकानुपलब्ध्या यः प्रत्यतिष्ठते तस्य हेतोरसिद्धतोद्भावनार्थमादौ प्रयोजनादिवाक्योपन्यासः' इति, तदसम्यगिव लक्ष्यते; संशयेनापि प्रवृत्तेः प्रसाधितत्वात्, असिद्धतोद्भावनस्य च वैयर्थ्यात् । एवं हि तदर्थवद्भवेत्, यदि तस्य परस्यातो वाक्यात् प्रवृत्तिर्भवेत्, यावतोद्भावितायामप्यनेन वाक्येनासिद्धतायां नानो वाक्यात् प्रेक्षावतो यथोक्तव्यापकात्तत्त्वनिश्चयः समुत्पद्यते, येनासौ प्रवर्तितो भवेत्; पूर्ववद्वाक्यम्याम्याप्रमाणत्वात् । संशयेन च प्रेक्षापूर्वकारिणो भवन्मतेन प्रवृत्त्यसम्भवात् । अतो विफलमेवासिद्धतोद्भावनम् । नापि कश्चित् प्रेक्षावानविदितशास्त्रशरीरोऽरुम्माद्रयापकाभावं निश्चित्यानेन प्रत्यतिष्ठते । नापि क्प्रत्ययस्यानात्^२ स्वयं विदितशास्त्रप्रयोजनोऽपि शास्त्रकृन्नारमेन

कर्तुम्, श्रोता वा प्रेषापूर्वकारी निर्निबन्धनाद्वाक्यान्निवर्त्तते, येन तयो प्रवृत्त्यर्थं मसिद्धतोद्भावनं स्यात् ।

अथापि स्याद्—याऽप्रेषापूर्वकारी साऽनिबन्धनमकम्मादपि यथोक्तव्यापका मार गृहीयात्, परीक्ष्य ग्राहयेदपि, अतस्त प्रयसिद्धतोद्भावनं त्रियत इति । एतदप्य युक्तम् । यदि तत्तेषां प्रवृत्त्यङ्ग शास्त्रेषु न भवति, तदा विप्रश्नमेव तत्र प्रयसिद्धतोद्भावनम्, अन्यथा क्षतिप्रसङ्गः स्यात् । सन्ति हि बहुतरा असम्बद्धप्रलापिनः केचित्, तेषामप्ययुक्तमिषयित्वप्रतिपादनाय बहुतरं शास्त्रप्रवृत्तानुपपद्यमानक मपि वक्तव्यमापद्येत् । तस्मादवश्यमेव हेत्वसिद्धतोद्भावनं शास्त्रारम्भे मा मूढविप्रल मतिप्रसङ्गो वेति श्रोतृनन्प्रवृत्तिरूपमेव वर्णनीयम् । ततश्च योऽपि व्यापकानुप लब्ध्या न प्रत्यवतिष्ठेत्, न चाश्रुवा प्रयोजनं प्रवर्त्तनं, तं प्रत्यपि सार्थकमेव किं न भवेत् । यथा विमक्त प्राक् । [G 7] तस्मात् 'श्रोतृनन्प्रवृत्त्यर्थमेवाभिप्रेया दिक्यनमिति स्थितम्, न तु पुन स्वार्थम् तत् स्वयमप्रवृत्ते, अन्यथोन्मत्तक प्रलपकसम्बद्धमेव स्यात् ।

अनुपपत्तमाचार्येण^१ न्यायविन्दी—“स्वयमप्येव प्रतियोगिर्भवतीति स्वार्थानुमानेऽप्यस्या प्रयोगः^२” (न्या० त्रि० २ ४४) इति, न तद्वदिर्भूत प्रयोगमपि हृत्य, किं तर्हि । अन्तर्ज्ञानमकमेव, स्वायानुमानस्य ज्ञानामकत्वात् । यच्च “प्रायः प्राकृतशक्तिः^३” (प्र० वा० १ २) “इत्यादिकमुक्तम्, तदपि वक्रोक्त्या परेषामीप्यादिमलोपहतचेतसा भावनीकरणार्थमित्यलं बहुना ॥

१ अथ 'न' इति पदं वै०, पा० पुनरुक्तोक्तिरिति ।

२ आचार्येण—वमकारिणा ।

३ प्रयोगः—प्रमाणत्वात् स्वयमप्येव अवच्छेदप्रदानमिति श्रुत्यैऽन्यनुमानेऽस्या प्रयोगनिर्देशः—इति यावन्निबु (१ ४४) ।

४ प्राकृतशक्तिः इति मनास्थनाऽवृत्तिमप्यलं वात् ।

५ इयं तावत्पुनः श्रुतिः —

प्रायः प्राकृतशक्तिरप्रतिपक्षेण जनं कथयति

नानाप्येव शुभाशिते पक्षिणा निद्रेष्यशीप्यामहे ।

नानाप न परास्वकार इति नभिन्नानि नानाधरम्

गूणान्मात्रनिर्दिष्टमनयानुसृष्टम् ॥ (प्र० वा० १ २)

शास्तृपूजाविधानं तु भगवति सर्वश्रेयोऽधिगतिहेतोः प्रसादस्योत्पादनार्थम् ।
 तथा हि—गुणगणाख्यानविधिनाऽमुष्मा भगवतो भाहात्म्यमुद्राव्यते, तदुपश्रुत्य
 च श्रद्धानुसारि मनसां तावदसंशयं भगवति श्रुतिगति^१ चित्तप्रसादः समुदेति ।
 येऽपि प्रजानुसारिणः, तेऽपि तथाविधेषु बाधमपश्यन्तः, प्रज्ञादीनां च गुणानाम-
 भ्यासात्प्रकर्षमवगच्छन्तो वक्ष्यमाणादध्यतीन्द्रियार्थदृक्साधकात्ममाणात् 'नूनं जगति
 सम्भाव्यन्त एव तथाविधाः सूरयः' इत्यवधार्य भगवति प्रसादमुपजनयन्त्येव ।
 तत्प्रसादाच्च तद्गुणास्तत्प्रवचनेषु उदाश्रिते च शास्त्रादौ परीक्षापुर सरमुद्रहणार्थ-
 माद्रियन्ते, ततः श्रुतमय्यादिप्रज्ञोदयक्रमेण यावत्परं श्रेयोऽधिगच्छन्तीति महत्सु
 प्रसादः सर्वश्रेयोऽधिगतेः प्रधानं कारणम् । अत एव प्रायेण प्रसिद्धशास्तृकप्रवचना-
 श्रयेण प्रणीयमानेषु शास्त्रेषु शास्त्रकृतः शास्त्रस्यादौ तावत् स्वशास्तृपूजामेव
 विदधति; तस्यास्तत्प्रवृत्तावप्यङ्गभावस्य लेशतो विद्यमानत्वात् । अत एवोक्तम्—
 "शास्त्रं प्रणेतुकामः स्वशास्तुर्माहात्म्यज्ञापनार्थं^२ तस्मै नमस्कारमारभते" इति
 (अ० कौ० भा० १. १) । अतो नानर्थकं शास्तृपूजाविधानमिति स्थितम् ।

तत्र तं प्रणम्येत्येतत्पर्यन्तेन शास्तृपूजाविधानं निर्दिष्टम् । क्रियते तच्च-
 संग्रह इत्यनेनाभिधेय-प्रयोजने प्राह ।

तथा हि—अभिधेयमस्य शास्त्रस्य प्रकृत्यादिन्यापाररहितत्वादीनि प्रतीत्यसमु-
 त्पादविशेषणानि तत्त्वानि । तानि च सामर्थ्यात् तत्त्वशब्देन दर्शितान्येव; अन्येषां
 तत्त्वार्थत्वानुपपत्तेः । ननु च वाक्यस्यैवाभिधेयवत्त्वं नान्यम्येति न्यायः, न च
 सकलं शास्त्रं वाक्यम्, अपि तु वाक्यसमूहः, तत्कृतोऽस्याभिधेयसम्भवः । नैत-
 दस्ति; यद्यपि वाक्यसमूहात्मकं शास्त्रम्, तथापि तानि वाक्यानि परस्परव्यपेक्षा
 सम्बन्धावस्थितानि, अन्यथोन्मत्तादिवाक्यसमूहवदसङ्गतार्थमेव स्यात् । ततरच
 परस्परसम्बद्धानेकशब्दसमूहात्मकत्वात् तदन्यवाक्यवद्वाक्यमेव शास्त्रम् । न हि
 पदैरेव वाक्यमारभ्यते, अपि तु वाक्यैरपि । अतो महावाक्यत्वादभिधेयवदेव
 शास्त्रमित्यचोद्यम् ।

१. श्रुतिगति^१ इय कमलज्योत्स्नमयप्रयोगः । महामारस्तेऽपि यदुत्र प्रयुक्तोऽय शब्दः ।

२. 'गुणाख्यानपूर्वकम्' इत्यधिक पाठो भाष्ये ।

दर्शनम्; अमिधेयविशेषक्यनादेव तस्य प्रतिपादितत्वात् । तस्मादसाधारणा या क्रिया सोपदर्शनीया । सा त्वस्य शास्त्रस्य विद्यत एव तत्त्वसमग्रहलक्षणा, यतो-
ऽनेन शास्त्रेण तेषां तत्त्वानामितस्ततो विप्रकीर्णानामेकत्र बुद्धौ विनिवेशलक्षण
समग्रह क्रियते, अतस्तामेव समग्रहशब्देन दर्शितवान् ।

अस्याश्च तत्त्वसमग्रहक्रियायां 'प्रतिपाद्यसन्तानगतस्तत्त्वमुक्तावबोध फलम् ।
तदपि समग्रहशब्देन प्रकाशितमेव । एकत्र हि सक्षिप्तस्य तत्त्वस्य प्रतिपत्तु
सुखेनोद्बुद्धो जायते, दुःखेन तु विप्रकीर्णस्येति कृत्वा सुखोद्बुद्धकारणं समग्रह
समग्रहशब्देन प्रतिपाद्यस्तत्त्वमुक्तावबोधार्थमिदमारभ्यत इति प्रकाशयति । न तु
तत्त्वावबोधमात्रमस्य फलम्, एव हि शास्त्रस्य प्रणयनधेयार्थं स्यात्',
[G 9] पूर्वाचार्यैरेव तत्त्वनिश्चयस्य कृतत्वात् । अतो विशेषतः परानुग्रहस्यापि
भावात्, परार्थत्वाच्च शास्त्रस्य । तस्मात् पूर्वाचार्यैः प्रतिपादितान्यपि तत्त्वानि यो
मन्दधीरतिविप्रकीर्णतया सुखमवधारयितुमशक्, ■ प्रति सुक्तावधारणाय तत्त्व
समग्रह आरभ्यमाणो न विफलतामेव्यतीति मन्यमानः शास्त्रमिदमारभते । अत एव
'क्रियते तत्त्वसमग्रह' इत्याह, अन्यथा 'क्रियते तत्त्वनिश्चय' इत्येवमुक्तं स्यात्,
एव हि यथाविवक्षितार्थप्रतिपादनं स्फुटमेव कृतं भवेत् । तस्मात्तत्त्वमुक्तावबोध एव
तत्त्वसमग्रहक्रियायां फलम् । तस्यापि च सुक्तावबोधस्याचिरेणाभ्युदयनि श्रेय-
सावाप्तिः प्रयोजनम् ।

तच्चातिप्रतीतमेवेति नोक्तम्, 'तत्त्वज्ञानादभ्युदयनि श्रेयसावाप्तिर्भवति' इति
सर्वास्तिकानां प्रसिद्धत्वात् । अथ वा—जगद्धितविधित्सवेत्येतस्योक्तं त्रानुवृत्तेस्त
दपि दर्शितमेव । तथा हि—तदनुवृत्तौ 'जगद्धितविधित्सया तत्त्वसमग्रह क्रियते'
इति वाक्यार्थो जायते । जगद्धितविधित्सा च तत्त्वसमग्रहक्रियायां कथं हेतुर्भवति,
यदि जगद्धितविधानं तत्त्वसमग्रहक्रियायां फलं स्यात् । यथा विपासया सलिल-
मानयतीत्यत्र सलिलपानं तदानयनक्रियायां फलमिति गम्यते, तद्वदिहापि,
तत्र 'जगद्धितविधानार्थं तत्त्वसमग्रह क्रियते' इत्यर्थः सन्तिष्ठते । एतच्चानुगुणो-

प्राप्यमेव प्रयोजनमुपदर्शितम् । तथा हि—अम्युदयनि श्रेयसावाप्तिर्जगद्विषयते,
तस्य चाविर्ण्यासो हेतुः; सर्वसंज्ञेशस्य विर्ण्यासमुत्पत्त्यात्, संज्ञेशविपरीतत्वाच्च
जगद्विषयः । अतस्तद्वेतुविपरीतोऽस्य हेतुत्वमिति । अविर्ण्यासश्च यथावत्कर्म-
फलस्त्वन्व्याप्तिसम्प्रत्ययः, अविपरीतपुद्गलधर्मनैरात्म्यावबोधश्च । एतच्च आत्माद-
विपरीतवर्णात्यसमुत्पादसम्प्रकाशकाच्छास्त्राच्छ्रवणचिन्ताभावनाक्रमेणोपजायत इत्य-
सौऽवगम्यत एव—‘तत्तत्समग्रहक्रियातो जगद्विषयमपि सम्प्रयते’ इति । अम्युदय-
नि श्रेयसावाप्तौ च सत्यामभिमतार्थवरिसमाप्त्या पुरुषस्याज्ञाविच्छेदादतो नापर-
मूर्ध्वं प्रयोजनं मृग्यमिति प्रयोजननिष्ठा ।

यम्यन्धस्त्वभिधेयप्रयोजनाभ्यां न पृथगुपदर्शनीयः; निष्कलत्वात् । तथा
हि—सम्प्रदर्श्यमानः शास्त्रप्रयोजनयोः साध्यसाधनभावलक्षणो दर्शनीयः, नान्यो
गुरुपरिक्रियादिलक्षणः; तस्यार्थप्रवृत्तेरन्तत्वात् । स च साध्यसाधनभावः प्रयो-
जनाभिधानादेव दर्शितः । तथा हि ‘इदमस्य प्रयोजनम्’ इति दर्शयत्य दर्शितं
भवति—‘इदमस्य साधनम्’ इति । न हि यो यत्र साधयति तत्तस्य प्रयोजनं
भवति; अतिप्रसङ्गात् । तस्मात्सामर्थ्यलभ्यत्वान्नसौ प्रयोजनभिधेयाभ्यां पृथगभिधा-
नीयः । स हि नाम तस्मात् पृथगुपादानमर्हति [G 10] यो यस्मिन्नभिहितेऽपि
न गम्यते; यत्रभिधेयप्रयोजनयोरन्यतराभिधानेऽपि नेतरावगतिर्भवति । न च
सम्प्रत्योऽस्ति, यत्रप्रयोजनाभिधानेऽपि यथोक्तः सम्बन्धो नाभिहितः स्यादिति द्वे
एवभिधेयप्रयोजने बाध्ये ।

एतच्चाभिधेयादि ॥ वाक्यार्थतया विभक्तमस्माभिः, अपि तु वाक्यादवय-
वानपोद्गूढस्य तदर्थतया । वाक्यार्थस्तु यथोक्तसंप्रदर्शनमेव । यदा गुणीभूत-
स्याप्यभिधेयादेर्वाक्यादस्मान् प्रतीयमानत्वाद् वाक्यार्थत्वमिच्छमेव । साधन्येन
हि वाक्यम्यानेकार्थाभिधानं सिद्धम्, न तु गुणप्रधानभावेन ।

अथारमिन्गुणगणापारे भगवति किमिति प्रतीत्यसमुत्पाददेशनयैव स्तोत्रा-
भिधानम् ? तदेतद्वचोदयः; सर्वत्रैव तुल्यार्थमुपयोगत्वात् । न च वाक्यमपरिमित-
गुणोद्गाहनात् प्रतीतिमानं कर्तुमिति गुणैकदेशोद्गाहनयैव सा विधेया । तेन
प्रतीयमानमुत्पाददेशनोद्गाहनात् वा सा विदित्वा, अन्यथा वेति न रुचिद्विरोधः ।

तथाप्युच्यते विशेषः । तथा हि—यथामृतगुणसम्पद्योगाद्यभ्युदयनिःश्रेयस'-
प्रापणतो जगतः शास्ता भवति भगवान्, स एवाभ्युदयनिःश्रेयसार्थिनां भग-
वच्छरणादिगमनहेतुरभिधानीयः । प्रतीत्यसमुत्पाददेशनया चाभ्युदयादिसम्प्रापको
भगवान् । तथा हि—अविपरीतप्रतीत्यसमुत्पाददेशनात्तत्तदर्थवधारणात् सुगतिहेतुर-
विपरीतकर्मफलसम्बन्धादिसम्प्रत्यय उपजायते, पुद्गलधर्मनैरात्यावबोधश्च निःश्रे-
यसहेतुः श्रुतचिन्ताभावनाक्रमेणोत्पद्यते, तदुत्पत्तौ ह्यविद्या संसारहेतुर्निवर्तते,
तन्निवृत्तौ च तन्मूलं सकलं क्लेशजेयावरणं निवर्तत इति सकलावरणविगमाद-
पवर्गसम्प्राप्तिर्भवति । तेन प्रतीत्यसमुत्पाददेशनाप्रधानमिदं भगवतः प्रवचनरत्न-
मित्यविपरीतप्रतीत्यसमुत्पादाभिधायित्वेन भगवतः स्तोत्रमिधानम् ।

स चायं प्रतीत्यसमुत्पादः परैर्विषमहेतुः प्रमाणव्याहतपदार्थाधिकरणश्चेष्यते ।
अतस्तन्निरासेन यथावदेव भगवतोक्त इति दर्शनार्थं वक्ष्यमाणसकलशालप्रतिपाद्यार्थ-
तत्त्वोपक्षेपार्थं च बहूनां यथोक्तप्रतीत्यसमुत्पादविशेषणानामुपादानमिति समुदायार्थः ।

अवयवार्थस्तूच्यते । तत्र प्रकृतीशोभयात्मादिव्यापाररहितमित्यादौ सर्वत्र
यः प्रतीत्यसमुत्पादं जगादेति सम्बन्धः । तत्र प्रकृतिः = साङ्ख्यपरिकल्पितं
सत्त्वरजस्तमोरूपं प्रधानम्, ईशः = ईश्वरः, उभयम् = एतदेव द्वयम्, आत्मा =
सृष्टिसंहारकारक एकः पुरुषस्तदन्यश्च संसारी, आदिग्रहणेन कालादिपरिमहः,
तेषां व्यापारः = कारणभावः, तेन रहितम् = तद्व्यापारशून्यमित्यर्थः । [G 11]
तत्रेदमुक्तं भगवता—“स चायमहुरो न स्वयंकृतो न परकृतो नोभयकृतो
नेश्वरनिर्मितो न प्रकृतिसंभूतो नैकारणाधीनो नाप्यहेतुसमुत्पन्नः” (शा.सू. १०२)
इति । एतेन प्रधानेश्वरोभयाहेतुकशब्दब्रह्मात्मपरोक्षानामुपक्षेपः । अथ
स तमेवम्भूतं प्रतीत्यसमुत्पादं किमक्षणिकं जगाद ? नेत्याह—चलमिति ।
चलम् = अस्थिरम्, क्षणिकमिति यावत् । अन्यस्य चलत्वायोगादिति भावः ।
तत्रेदमुक्तं भगवता—

१. ०सम्पद्योगादभ्यु०—पा०, गा० ।

२. प्रतीत्यसमुत्पादप्रधानमिदं—पा०, गा० ।

३-३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

“क्षणिका सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कृते क्रिया ।

भूतियेषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते” ॥ ( ) इति ।

अयं च स्थिरभावपरीक्षोपशेषः ।

यद्येकम्, कर्मफलसम्बन्धादिव्यवस्थायां प्रतीत्यसमुत्पाद आश्रयो न प्राप्नोति, चलत्वात् ? इत्यत आह—कर्मोत्पादि । एतच्च पश्चात्प्रतिपादयिष्याम इति भावः । तत्र कर्म = शुभाशुभम्, तत्फलं चेष्टानिष्ठम्, तयोः सम्बन्धो जन्यजनकभाव लक्षणः, तस्य व्यवस्था = संस्थिति, व्यवहार इति यावत् । आदिशब्देन स्मृति-प्रत्यभिज्ञानसहायनिश्चयस्वरूपनिहितप्रत्यनुमार्गेण दृष्टार्थानुबलविरमणक्षर्यकारणभाव-सदृशानुप्रमाणवन्धमोक्षादिव्यवस्थापरिमृष्टः, तेषां समाश्रय इति विग्रहः । तत्रोक्तं भगवता—“इति हि भिक्षवोऽस्ति कर्मास्ति फलं कारकस्तु नोपहन्यते, य इमांस्संन्यान्विजहात्यन्याश्च स्कन्धानुपादत्तेऽन्यत्र धर्मसवेतात् । तत्रायं धर्मसवेतो यदुतास्मि-सतीदं भवति” (ल० सू० १० १८५) इत्यादि । अयं च कर्मफलसम्बन्धपरीक्षोपशेषः । पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पाद स्कन्धघातायतनानां द्रष्टव्यः, तेषामेव प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् ॥ १ ॥

ननु द्रव्यगुणकर्मद्रव्यो वस्तुभूता सन्ति, तेषां कस्मात् भवति ? इत्यत्राह—गुणोत्पादि । गुणाश्च द्रव्याणि च क्रियाश्च जातिश्च समवायश्चेति द्वन्द्वः । जातिशब्देन परमपरं च द्विविधमपि सामान्यं गृह्यते । आदिशब्देन अन्यद्रव्यवर्तिनां विशेषाणाम्, ये च धर्मव्यतिरेकिणो धर्माः कैश्चिदुपवर्ण्यन्ते, यथा—‘पण्णामपि षडार्थानामस्ति च सदुपलम्भप्रमाणनिवलयम्’ इत्येवमाद्यः, तेषां प्रवृणम् । गुणादयश्च ते उपाययश्च विशेषणानीति विशेषणसमासः । ते शून्यं रहितमित्यर्थः । तत्रेदमुक्तं भगवता “सर्वं सर्वमिति ब्राह्मण ! यावदेव पञ्च स्कन्धा द्वादशायनान्यष्टदश घाताः” इति ( ) । अयं च पदपदार्थ-परीक्षोपशेषः । ननु चोपाध्यभावे कस्य प्रतीत्यसमुत्पादः शब्दविकल्पाभ्यां विपर्यज्यते, न च वाग्यामनिपयीकृतममिषातु पायति, न च शब्दविकल्पयोः रूपमिमन्तरेण प्रवृत्तिरस्ति, तत्कस्य व भगवान् अगाद ? इत्याह—आरोपिता-

कारेत्यादि । [G. 12] आरोपितः = बाह्यत्वेनाध्यारोपितः, आकारः = स्वभावो यस्य शब्दप्रत्यययोगोचरस्य स तथोक्तः, आरोपिताकारः—शब्दप्रत्ययो-
गोचरः = विषयो यत्र प्रतीत्यसमुत्पादे स तथोक्तः । प्रत्ययशब्दः शब्दशब्द-
सन्निधानादाविष्टाभिलाषात्मके प्रत्ययविशेषे विकल्पे द्रष्टव्यः; तयोरेकविषयत्वा-
व्यभिचारित्वेन संहचरितत्वात् । तेनैतदुक्तं भवति—यद्यप्युपाधयो न सन्ति,
तथापीतरेतरव्यावृत्तवस्तुदर्शनद्वारायातो बहीरूपत्वेनाध्यवसितो विकल्पः प्रति-
बन्धात्मकः शब्दार्थस्तत्रास्ति । न हि परमार्थतः शब्दानामसौ गोचरः, तत्र
सर्वविकल्पानामतीतत्वात्; किन्तु यथैवाविचारितरमणीयतया लोके शब्दार्थः
सिद्धः, तथैव भगवद्विरपि “समुपेक्षिततत्त्वार्थैर्गर्बनिमीलिकया परमार्थावताराय
तद्भावनसंवृत्त्या प्रकाशयते, उपायान्तराभावात् । समारोपिताकारत्वेऽपि
शब्दार्थस्य धारम्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धात्तदधिगमे हेतुत्वमस्त्येवेति तथाविधं वस्तु
तेषां सामर्थ्यात् प्रकाशितमेव भवतीति न विप्रलम्भसम्भवः । तत्रेदमुक्तं तायिना—

‘येन येन हि नाम्ना वै यो यो धर्मोऽभिलप्यते ।

नासौ संविद्यते तत्र धर्माणां सा हि धर्मता” ॥ (ल. सू. १०. ५००) इति ।

अयं च शब्दार्थपरीक्षोपक्षेपः ॥ २ ॥

अथ किमर्थं तीर्थिकपरिकल्पितपदार्थवत् प्रतिपादकप्रमाणद्रविणद्विरद्वितया
वचनरचनामात्रसारः ? आहोस्विदस्ति किञ्चिदस्य प्रतिपादयितुं प्रमाणम् !
अस्तीत्याह—स्पष्टेत्यादि । स्पष्टं च तल्लक्षणं चेति विदोषणसमाप्तः । स्पष्टं
च लक्षणस्यासम्भाव्याप्यतिव्याप्तिदोषरहितत्वात् । तीर्थिकप्रमाणलक्षणं त्वस्पष्टमिति
दर्शनार्थम् ‘स्पष्टलक्षणम्’ इत्याह । तेन संयुक्तम् = समन्वितं यन्प्रमाद्वितयम् =
प्रत्यक्षानुमानाख्यम्, तेन निदिचनम् । एतच्च सर्वपरीक्षासु प्रतिपादयिष्यन्ति ।
एतदपि भगवतोऽनुमतम् । यथोक्तम्—

“तापाच्येन्द्राद्य निरूपयत् सुवर्गमिव पण्डितैः ।

परीक्ष्य भिन्नबोधाद्यं महतो न तु गौरवम्” ॥ (तत्त्व० ३५८०) इति ।

१. अथ द्वि० पुनरेकं ‘स्वभावो यन्’ इत्यधिकः पाठः ।

२. ‘धर्मदेशितः’ इति ग० अन्तर्भावान्तरः पाठः ।

लक्षणसाङ्ख्यम्, कार्यकारणयोश्च स्वभावामेदादजन्यजनकत्वम्, ततश्च न स्पष्टलक्षणयोगिप्रमाद्वितयनिरचितत्वम् । नापि प्रतीत्यसमुत्पादार्थो युक्तः ; असङ्कीर्णस्वभावत्वेऽपि सहकारिणा भेदाविशेषादजनकप्रामाण्यपक्षेऽपि कार्यकारित्वं न भवेत् ? अत्राह—अणीयसापीत्यादि । एवं मन्यते—उत्तर एवात्र पक्षः । न चात्र यथोक्तदोषावसर—इति परचात् प्रतिपादयिष्यामः । मिश्रीभूतः = सङ्कीर्णः, अपरात्मा यत्रेति विग्रहः । अपरस्य = कारणादेः स्वभावमयः, यत्र लेशतोऽपि कार्याधारनन्यनुगमो नास्तीत्यर्थः । अणीयसापीति = सूक्ष्मतरङ्गापि । न केवलं बहुभिः सत्त्वजेयत्वादिभिरित्यपिशब्देन दर्शयति । एकस्यापि हि रूपस्यानुगमे सर्वात्मनानुगतिः स्यादिति भावः । एतच्च परचात् प्रतिपादयिष्यति । स चायमुक्तो भगवता—“कथं न शश्वततोऽङ्कुरः १ यस्मादन्योऽङ्कुरोऽन्यद्वीजम्, न तु य एवाङ्कुरस्तदेव बीजम् । ” तथा विसदृशो बीजादङ्कुर इति, अतो न संक्रान्तिः २” (शा सू पृ. १०२) इति । अयं च स्याद्वाटपरीक्षोपक्षेपः ॥३॥

अथ किमसङ्कीर्णस्वभावा अमि स्कन्धादयोऽस्वस्ववृत्तस्वभावा एव वर्तन्ते, यथाहुरेके संक्रान्तिवादिन सर्वास्तिवादाः ३ नैवमित्याह—असंक्रान्तिमिति । यदि तु संक्रान्तिः स्यात्, तदा सर्वात्मना सत्त्वाच्च किञ्चिज्जन्यमस्तीति प्रतीत्यसमुत्पादस्यैवायोग इति भावः । न विद्यते संक्रान्तिः = अथमु सञ्चार स्कन्धादीना [G 14] यत्रेति विग्रहः । एतच्चाभिहितं भगवता । यथोक्तम्—“चक्षुरुत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति, निरुध्यमानं न कचित्सन्निधय गच्छति । इति हि भिक्षवरचक्षुरभूत्वा भवति, भूत्वा च प्रतिविगच्छति” ( ) इति । अयं च त्रैकाल्यपरीक्षोपक्षेपः ।

अयं किमयं दृष्टमात्रकालभावी, यथाहुरेकार्वाका —“भस्मीभूतस्य शान्तस्य पुनरागमनं कुत ४ इति ५ नेत्याह—अनाद्यन्तमिति । अविद्यमानावाद्यन्तावस्मिन्निति विग्रहः । एतदपि निर्दिष्टं भगवता—“अनवरामो हि भिक्षवो जाति-संसारः” (सं० नि० १५.१) इत्यादिना । अनवरामित्यन्तोऽभिधीयते, अग्रमिति चादि, तयोः प्रतिषेधाद् ‘अनवरामः’ इत्युच्यते । एतच्चानुत्पन्नार्थमार्गानघित्युक्तम्,

उत्तरार्थमागता तु सन्त' एव सन्त । अत एवेति सू—“दीर्घो बालस्य सस्र
सद्धर्ममविनाशत” (ष० प० ५६०) इति । अथ च लोकायतपरोक्षोपक्षेप ।

अथ किमर्थं प्रतीत्यसमुत्पत्ते बहिरर्थमकृ : आहोन्विचितमात्रशरीर
इति । आह—प्रतिनिम्वादिमभिर्ममिति । एतेन चित्तमात्रात्मक एवेति
दर्शयति । तथा हीन्मुक्त भवति—यथा हि प्रतिनिम्वात्तच्चक्रगन्धर्वनागतदश
त्रिवत्तमात्रशरीरं, तथाऽयमपीति । एतच्चोक्तं भगवता—

“बाधो न विद्यते दायो यथा बालैर्विकृत्यने ।

वासनाभुक्ति' चित्तयथामसं प्रवर्तते” ॥ (लसू १० १५४-५५) इति ।

अथ च बहिरर्थपरोक्षोपक्षेपः ।

तदेव यथोक्तसदर्थक्यनाशालरहितत्वं स्वीयसमुपादस्य प्रतिपद्यो-
संहराह—मरेश्वरपञ्चेत्यादि । सर्वेषां यथोक्तानां प्रवृत्तिहेतुत्वादीनां प्रपञ्चात्
सन्दोद = समुद्र, तेन निमुक्तः । अथ किमप्यन्यैःपि हरि-हर-हिरव्यगर्मादि
मिरेवमभिमानुद्धः । नेत्याह—अगतं परंरिति । सर्वतोर्थात्ना कितयत्तमदृश्य-
मिनिविष्टत्वाद्भगवत एव भगवदेणिकाऽभिसम्बोध इति दर्शयति । एतच्च सर्व-
परीक्षितुं प्रनिरन्विष्यति ॥ ४ ॥

अथ यमेवमुक्तं प्रतीत्यसमुत्पत्त्या किं त्वयमभिमानुद्य गदितो भगवता ?
आहोन्विदुः पराभिमानपरोक्षयत्तममेव, यथाहुर्नमिनापा.—

“तस्मादनीन्द्रियार्थानां सात्त्विकं द्रव्यं न विद्यते ।

[G 1.5] अथ समधिगतशेषस्वार्थसम्पत्तेर्भगवत किमर्थमिय प्रतीत्य समुत्पाददेशना ? इत्याह—जगद्धितविधित्सयेति । जगते हित जगद्धितम् । तत्पुनरविपरीतप्रतीत्यसमुत्पादावबोधोपायमशेषकेशशेषावरणप्रहाणम्, तद्विधातु-मिच्छा जगद्धितविधित्सा, सा तद्देशनाया कारणम् । साऽपि जगद्धितविधित्सा कुतोऽस्य जायेन ? इत्याह—अनल्पेत्यादि । अनल्पै कल्पासङ्ख्येयै सात्मीभूता महादया यस्येति विग्रह । सा च महादया भगवत समधिगतशेषस्वार्थसम्पत्ते रपि परार्थकरणव्यापारापरित्यागादवगम्यते ॥ ५ ॥

अथासौ सात्मीभूतमहादय किं कृतवान् ? इत्याह—य इत्यादि । य इति सामान्यवचनोऽपि बुद्धे भगवति वर्तते, अन्यस्य यथोक्तगुणासम्भवात् । प्रतीत्यसमुत्पादमिति । हेतून् = प्रयथान्, प्रतीत्य = समाश्रित्य, य स्कन्धादीना-मुत्पाद स प्रतीत्यसमुत्पाद । एतदुक्तं भवति—हेतुप्रत्ययबलेनोत्पन्नान् स्कन्धा दीन्यो जगादेति । यद्यपि 'समुत्पाद' इति व्यतिरेकीव निर्देश, तथापि प्रतीत्य-समुत्पन्नमेव वस्तु भेदान्तरप्रतिक्षेपमात्रजिज्ञासाया तथा निर्दिश्यते । यद्वा—समुत्पद्यत इति समुत्पाद, 'कृत्यलुटो बहुलम्' (पा० सू० ३३११३) इति वचनात् कर्तरि घञ् । तत प्रतीत्यशब्देन 'सुप्सुपा' (पा० सू० २१४) इति मयूरव्यसकादित्वाद् (पा० सू० २१७२) समास । असमस्तमेव वा । एतेन च सर्वेण भगवत सम्यक्परहितानुष्ठानसम्पत् सोपाया परिदीपिता भवति । तथा हि—य प्रतीत्यसमुत्पादमेवम्भूत जगादेत्यनेन यथाऽत्परहितानुष्ठान भगवतो दर्शितम् । इदमेव हितानुष्ठान भगवतो यत्परेषामविपरीतस्वर्गापवर्गमार्गो पदेश । यथोक्तम्—

“युष्माभिरेव कर्त्तव्यमाख्यातारस्तथागता ” (ध० ष० २० २७६) इति ।

अस्याश्चाविपरीतपरहितानुष्ठानसम्पद उपायो धर्मेषु साक्षादर्शित्वम् महा करुणा च, यत कृपालुरपि यथाभूतापरिजानान्न सम्यक्परहितमुपदेष्टु समर्थ, परिज्ञानवानपि कृपाहीनो नैवोपदिशेत्, उपदिशन्नप्यहितमप्युपदिशेत् । तस्मात्

प्रकृतिपरीक्षा

साङ्ख्यप्रतानुवादः

अशेषशक्तिप्रचितात् प्रधानादेव केवलात् ।

कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव भावतः ॥ ७ ॥

प्रजाकृपे द्वे अपि सम्यक् फलितानुष्ठानोपायौ' भगवत । तच्च साक्षादर्थिन्य
म्वन्नप्रभुनिनि सङ्कत्वेन दर्शितम् ; सात्मीभूतमहादयत्वेन च महाकल्याणयोग ।

ननु चानिपरीत प्रतीयसमुत्पादो योषिसत्त्वधावकादिमिरपि निर्दिष्ट, तत्
कोऽत्रानिश्चयो भगवतः । इत्याह—गदतांर इति । यद्यपि ते आकादय
प्रतीयसमुत्पादं गदन्ति, तथापि भगवानेव तेषां गदतावर = प्रधानम्^२ । भगवदुप-
निष्टमैव धर्मनस्त्वम् प्रकृत्यनात्र हि तेषां स्वतो यथोक्तप्रतीत्यसमुत्पाददेशनाया
शक्तिरिति । सर्वगुणदोषप्रकृषांपर्यनिष्ठापिष्टकत्वाद्वा [G 16] भगवानेव
क्षेष्ट, नेतेरे, तेषां तद्विपरीतत्वात् । एतेन च भगवतः आकादयभ्यो विशिष्टव-
प्रतिगदनेन सत्त्वमन्त्रेभ्योऽज्ञेयावरणप्रहाणलक्षणा स्वार्थसम्पन् परिदीपिता भवति ।
अन्यथा कथमिव तेषां निश्चिष्टा भवेन्, यदि यथोक्तगुणयोगिता न म्याङ्ग-
वन । अत्र एतादृशं तं मरुतेमिति । अथ च मरुतेमिदं प्रपञ्चः । अथ
तं प्रपञ्चं हि प्रियते । इत्याह—प्रियते तत्त्वमग्रह इति । यथोक्तान्येव
प्रतीयसमुत्पादविशेषगति तत्त्वानि, अनिर्गन्तव्यम् । तेषामित्युक्तो विप्रकीर्णा-
न्मेकत्र हि संज्ञा = संमत् । तद्विपरीतत्वाद् अन्यस्यापि तथा व्यवदेश —
सीतदृग्ना चान्तिरिति यथा । अथ वा—समन्तद्वा गृह्यन्ते अनेन तत्त्वानीति
संमत्, अन्य एतौच्यते । 'प्रियते' इति प्राग्व्याप्यसमासस्य लक्षणेन चर्तमान-
चान्तिरिति ॥ ६ ॥

यदशेषाभिर्महदादिकार्यग्रामजनिकाभिरात्मभूताभि शक्तिभिः, प्रचितम् = युक्त सत्त्वरजस्तमसा साम्याप्रस्थालक्षण प्रधानम्, तत एवैते महादादय कार्यमेदा प्रवर्तन्ते इति कापिलाः । प्रधानादेवेत्यवधारण कालपुरुषादिव्यच्छेदार्थम् । केनलादिति वचन सेश्वरसाङ्ख्योपकल्पितेश्वरनिरासार्थम् । प्रवर्तन्ते इति साक्षात् पारम्पर्येण वेत्स्यन्त इत्यर्थः । तथा हि तेषां प्रक्रिया—प्रधानाद् बुद्धिः प्रथममुत्पद्यते, बुद्धेश्चाहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि शब्दस्पर्शरसरूपगन्धात्मकानि, इन्द्रियाणि चैकादशोत्पद्यन्ते, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक् चक्षुर्निष्ठाग्राणलक्षणानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायुपस्था, मनश्चैकादशमिति, पञ्चभ्यश्च तन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतानि—शब्दादकाशम्, स्पशाद्वायुः, रूपात् तेजः, रसावापः, गन्धात् पृथिवीति । यथोक्तमीश्वरकृष्णेन—

“प्रकृतेर्महास्तनोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥” (सा० का० २२) इति ।

तत्र महानिति बुद्धेरालम्ब्या । बुद्धिश्च ‘अयं घट’, ‘अयं पट’ इति विषयाध्यवसायलक्षणा । अहङ्कारस्तु—‘अहं सुभग’, ‘अहं दर्शनीय’ इत्याद्यभिधानलक्षणः । मनस्तु सङ्कल्पलक्षणम् । तद्यथा—कश्चिदेव वदुः शृणोति ग्रामान्तरे मौलनमस्तीति, तत्र तस्य सङ्कल्पः स्यात्—यास्यामीति, ‘किं तत्र गुहदधि [G 17] स्यात्, उतस्विदधि’ इत्येव सङ्कल्पवृत्तिः मन इति । तदेव बुद्ध्याहङ्कारमनसा परस्परं विशेषो बोद्धव्यः । शेषं मुबोधम् । एते च महादादयः प्रधानपुरुषौ चेति पञ्चविंशतिरेषां तत्त्वानि । यथोक्तम्—

“पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे रतः ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र सशयः ॥” ( ) इति ।

एते यथोक्ता कार्यमेदा प्रधानात् प्रवर्तमाना न बौद्धाद्यमिमता इव कार्यमेदा कारणादत्यन्तमेदिनो भवन्ति, किन्तु तद्गुण एव । तत् = प्रधानम्, रूपम् = आत्मा येषामिति विग्रहः । त्रैगुण्यादिरूपेण प्रकृत्यात्मभूता एवेति । तथा हि—लोके यदात्मकं कारणं भवति, तदात्मकमेव कार्यमुपलभ्यते, यथा—वृष्णैस्तन्तुभिरारब्धं पटः कृष्णो भवति, शुक्लैस्तु शुक्लः । एव प्रधानमपि

त्रिगुणमयम् । तथा बुद्ध्यादहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियमूलात्मक व्यक्तमपि त्रिगुणमुप-
लभ्यते, तस्मात्तद्वत् । किञ्च—अविवेकि । तथा हि—‘इमे सत्त्वादयः’, ‘इदं च
महदादि व्यक्तम्’ इति पृथग्न सन्त्यते कर्तुम्; किन्तु ये गुणास्तद्व्यक्तं यद्व्यक्तं
ते गुणा इति । किञ्च—द्वयमपि व्यक्तमव्यक्तं च निषय; भोग्यस्वभावत्वात् ।
सामान्यं च सर्वपुरुषाणाम्; भोग्यत्वात्, मल्लवासीवत् । अचेतनात्मकं च,
सुखदुःखमोहादेवत्वात् । प्रसवधर्मि च । तथा हि—प्रधानं बुद्धिं जनयति,
बुद्धिरप्याहङ्कारम्, अहङ्कारोऽपि तन्मात्राणीन्द्रियाणि चैकादश, तन्मात्राणि
महामूढानि जनयन्तीति । तस्मात् त्रैगुण्यादिरूपेण तद्व्या एवामी कार्यमेवा
प्रवर्तन्ते । यथोक्तम्—

“त्रिगुणमविवेकिं विषय सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतमस्तथा च पुमान् ॥” (सा० का० ११) इति ।

ननु यदि तद्व्या एव कार्यमेवा, तत्कथं शास्त्रे व्यक्ताव्यक्तयोर्वैलक्षण्यमुप-
वर्णितम्, तथा हीयवरकृष्णेनोक्तम्—

“हेतुमदनित्यमव्यापि सत्रियमनेकमाश्रितं छिन्नम् ।

साययव परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥” (सा० का० १०) इति ।

एवं वक्ष्यमर्थ—हेतुमत् = कारणवत्, व्यक्तमेव । तथा हि—प्रधानेन हेतु-
मती बुद्धिः, अहङ्कारो बुद्ध्या हेतुमान्, पञ्चतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाण्यहङ्कारेण
हेतुमन्ति, मूढानि तन्मात्रे । न त्वेवमव्यक्तम्, तस्य बुद्धिदिव्यनुपपत्तेः ।
तथा व्यक्तमनित्यम्, उत्पत्तिवर्धकत्वात् । न त्वेवमव्यक्तम्, तस्यानुवर्तिम-
त्वात् । यथा च प्रधानपुरुषौ द्विविधं भुवि चान्तर्निष्ठे च सर्वत्र व्यापितया
वर्तते, न तथा व्यक्तं वर्तते, किन्तु तदव्यापि । यथा च संसारकाले त्रयोदश-
विंशे बुद्ध्यादहङ्कारेन्द्रियवत्त्वेन शरीरेण कारणेन संयुक्तं सूक्ष्मशरीराश्रितं व्यक्तं
संसारते, न त्वेवमव्यक्तम्; तस्य त्रिगुणैरेव सञ्चित्ययोगात् । बुद्ध्यादहङ्कारादि-
मतेन चनेकविधं व्यक्तमुत्पद्यते, न व्यक्तम्; तस्यैकमेव सत्तो लोकव्य-

यदि त्वसद्भवेत्कार्यं कारणात्मनि शक्तितः ।

कर्तुं तन्नैव शक्येत नैरुप्याद् वियदब्जवत् ॥ ८ ॥

[G 18] कारणत्वात् । आश्रितं च व्यक्तम् ; यद्यस्मादुत्पद्यते तस्य तदाश्रित-
त्वात् । न त्वेवमव्यक्तम् ; तस्याकार्यत्वात् । लिङ्गं च व्यक्तम् ; लयं गच्छतीति
कृत्वा । तथा हि—प्रलयकाले मूतानि तन्मात्रेषु लीयन्ते, तन्मात्राणीन्द्रियाणि
चाहङ्कारे, अहङ्कारो बुद्धौ, बुद्धिश्च प्रधाने । न त्वेवमव्यक्तं कचिदपि लयं
गच्छति ; तस्याविद्यमानकारणत्वात् । सावयवं च व्यक्तम् ; शब्दस्पर्शरसरूप-
गन्धात्मकैरवयवैर्युक्तत्वात् । न त्वेवमव्यक्तम् ; प्रधानात्मनि शब्दादीनामनुप-
लब्धेः । किञ्च—यथा पितरि जीवति पुत्रो न स्वतन्त्रो भवति, तथा व्यक्तं
सर्वदा कारणायत्तत्वात् परतन्त्रम्, न त्वेवमव्यक्तम् ; तस्य नित्यमकारणाधीनत्वात् ।

तदेतत् सर्वमाद्यङ्ग्याह—भायत इति । भावतः = परमार्थतः, ताद्र-
प्यम् । प्रकृतिविकारमेवेन तु परिणामविशेषाद्भेदो यथोक्तो न विरुध्यत इत्यर्थः ।

अथ वा—भायत इति । स्वभावतस्त्रैगुण्यरूपेण तद्रूप एव प्रवर्तन्ते ।
सत्त्वरजस्तमसां सूक्ष्मसूक्ष्मविशेषात्सर्ववैचित्र्यं महदादिभेदेनाविरुद्धमेवेत्यर्थः ।
तदनेन 'कारणात्मनि कार्यमस्ति' इति प्रतिज्ञातं भवति ॥ ७ ॥

तत्र कथमवगम्यते प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यम् ? इत्याह—यदीत्यादि । सत्कार्य-
त्वमसिद्धये परैः पञ्च हेतव उक्ताः—

“असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च^१ सत्कार्यम्” ॥ (सां० का० ९) इति ।

तत्र प्रथमहेतुसमर्थनार्थमिदमुच्यते—यदि त्वसद्भवेत्कार्यमित्यादि ।
यदि हि कारणात्मनि प्रागुत्पत्तेः कार्यं नाभवित्यत्, तदा तत्र केनचिदकरिष्यत्,
यथा—गगननलिनम् । प्रयोगः—यदसत्तत्र केनचित् कृत्यते, यथा गगनाम्भोरुहम्,
असत्तत्र प्रागुत्पत्तेः परमतेन कार्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः । न चैवं भवति,
तस्माद्यक्रियते तिल्यदिभिस्तैलादिकार्यं तत्तस्मात्प्रागपि सदिति सिद्धम् । शक्तिर

वस्माच्च नियतान्येव शालिबीजादिभेदत ।

उपादानानि गृह्णन्ति तुल्येऽसत्त्वेऽपर न तु ॥ ९ ॥

सर्वं च सर्वतो भावाद् भवेदुत्पत्तिवर्मकम् ।

तादात्म्यविगमस्येह सर्वस्मिन्नविशेषत ॥ १० ॥

इति । शक्तिरूपेण । व्यक्तिरूपेण तु क्वापिरेषि प्राक् सत्त्वम्यानिष्टत्वात् ।
नैवप्यादिति । निम्बभावत्वात् ॥ ८ ॥

द्वितीयहेतुसमर्थनार्थमाह— कस्माच्चेत्यादि ।

[८ । ९] यदि स्वसद्वेत्कार्यम्, तदा पुरुषाणा प्रतिनियतोपादानप्रदुष्ट न
म्यात् । तथा हि— शालिफलार्थिन शालिबीजमेवोपाददते, न कोद्रवबीजम्;
तथा 'शो मे ब्रह्मणा भोक्तार' इति दध्यर्थिन क्षीमुपाददते, न सन्धिलम् ।
तत्र यथा शालिबीजादिषु शाल्यादीनामसत्त्वम्, तथा कोद्रवबीजादिष्वपीति
तत्त्वमिति तुल्येऽपि सर्वत्र शालिफलादीनामसत्त्वे प्रतिनियतान्येव शालिबीजादी-
न्मुपादीयन्त, यावत् कोद्रवाद्योऽपि शालिफलार्थिमिरुषादीयेरन्, असत्त्वाविशे-
षन् । अथ तत्त्वमन्यत्र तस्मै' नोपादीयन्ते । यद्येवम्, शालिबीजमपि
शालिफलाभिना नोपादयं म्यात्, तत्त्वमन्यत्वात्, कोद्रवबीजवत् । न चैव भवति,
तस्माच्च तद्व्याप्यमिति गम्यते ॥ ९ ॥

तृतीयहेतुसमर्थनार्थमाह— भवं चेयादि ।

शक्तीनां नियमादेषां नैवमित्यप्यनुत्तरम् ।

शक्यमेव यतः कार्यं शक्ताः कुर्वन्ति हेतवः ॥ ११ ॥

अकार्यातिशयं यत्तु नीरूपमविकारि च ।

विकृतवात्महान्याप्तेस्तत्क्रियेत कथं नु तैः ! ॥ १२ ॥

स्यादेतत्—कारणानां प्रतिनियतेष्वेव कार्येषु शक्तयः प्रतिनियताः, तेन 'कार्यस्यासत्त्वेऽपि किञ्चिदेव कार्यं क्रियते, न गगनाम्भोरुहम्; किञ्चिदेवोपादान-मुपादीयते, यदेव समर्थम्, न तु यत्किञ्चित्; किञ्चिदेव तु कुतश्चिद्भवति, न तु सर्वं सर्वतः' ? इत्येतच्चोद्यमुत्थाप्योत्तराभिधानव्याजेन चतुर्थहेतुसमर्थनार्थमाह—
शक्तीनामित्यादि ।

एषामिति । कारणाभिमतानां भावानाम् । नैवमिति । यथोक्तं दूषणं न भवतीत्यर्थः । तदेतदनुत्तरं धौद्धादेः । कस्मात् ? यस्माच्छक्ता अपि हेतवः कार्यं कुर्वाणाः शक्यक्रियमेव कुर्वन्ति, नाशक्यम् ॥ ११ ॥

ननु केनैतदुक्तम्—अशक्यं कुर्वन्तीति, येनैतत् प्रतिषिध्यते भवता; किन्त्व-सदपि कार्यं कुर्वन्तीत्येतावदुच्यते, तच्च तेषां शक्यक्रियमेवेति ? अत आह—
अकार्यातिशयमित्यादि ।

[G 20] एवं मन्यते—असत्कार्यकारित्वाभ्युपगमादेवाशक्यक्रियं कुर्वन्ती-त्युक्तं भवति । तथा हि—यदसत् तन्नरीरूपम् = नि स्वभावम्, यच्च नीरूपं तच्छशवि-पाणादिवदकार्यातिशयम् = अनाधेयातिशयम्, यच्च नाधेयातिशयं तदाकाशवद-विकारि । तत्तथाभूतमसमासादितविशेषरूपं कथं केनचिच्छस्यते कर्तुम् ।

अथापि स्यात्—सदवस्थाप्रतिपत्तेर्विक्रियन एव तत् ? इत्यत आह—विकृ-तान्मान्महान्याप्तेरिति । यस्माद्विकृताविष्यमाणायां यस्तस्यान्मा = स्वभावो नीरू-पात्स्थोऽर्प्यते, सत्यं शक्तिः प्राप्तेति ५७, एतत्तु. स्वभावापत्तिस्थाने, सति 'सदस्या-पत्तिर्पुनः । परित्यागे वा न तर्हि असदेव सदस्यां प्रतिपन्नमिति सिद्धयेत् । अन्यदेव हि सत्प्रपम्, अन्यथासत्प्रपम्; परस्परपरिहारेण तयोर्बन्धिन्यन्वात् ।

कार्यस्यैवमयोगाच्च किं कुर्वत्कारण भवेत् ।

तत् कारणभावोऽपि बीजादेर्भावकल्पते ॥ १३ ॥

सुखाद्यन्वितमेतच्च व्यक्त व्यक्त समीक्ष्यते ।

प्रसादतापदेन्यादिकार्यस्येहोपलब्धित ॥ १४ ॥

तस्माद् यदसत्, तदशक्यक्रियमेव । तथाभूतपदार्थकारित्वाभ्युपगमे हि कारणा-
नामशक्यकारित्वमेवाभ्युपगतं स्यात् । न चाशक्य केनचित् क्रियते, यथा—
गगनाम्भोरुहम् । अतः शक्तिप्रतिनिधमादित्यनुत्तरमेतत् ॥ १२ ॥

पञ्चमहेतुसमर्थनार्थमाह—कार्यस्यैरमित्यादि ।

एवम् = अनन्तरोक्तया नीत्या । यद्वा—यद्यौक्ताहेतुचतुष्टयात् । अस-
त्कार्येबात्र सर्वथापि कार्यस्यावोगात् किं कुर्वद्बीजादि कारण भवेत् । ततश्चैव
शक्यते वक्तुम्—न कारण बीजादि, अविवक्षितकार्यत्वाद्, गगनाम्भोरुह इति ।
न चैव भवति, तस्माद्विपर्यय इति सिद्धम्—आप्तुत्पत्ते सत्कार्यमिति ॥ १३ ॥

स्याददद्, यद्यपि नाम सत्कार्यमित्येव सिद्धम्, प्रधानादेवैते कार्यमेवा-
प्रवर्तन्ते इत्येतत् कथं सिद्ध्यति । इत्याह—सुखाद्यन्वितमित्यादि ।

तत्र प्रधानास्ति वसापने पञ्चामी वीतप्रयोगा परिरुक्ता । यथोक्तम्—

“मेदाना परिमाणात् समन्वयात् क्षत्तित प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद् वैधर्म्यस्य ॥

कारणमस्त्यन्यत् ॥” (सा० का० १४-१५) इति ।

१ अयमर्थः—अस्ति प्रधानम्, मेदाना परिमाणात् । इह [G 21]
छेत्रं यस्य क्छा भवति तस्य परिमाणं दृष्टम्, यथा—कुलाल परिमिताभृत्पिण्डात्
परिमितं घटं करोति प्रस्थपादिषु, आटवपादिषु । इदं च बहुदादि व्यक्त
परिमितं दृष्टम्—एका बुद्धिः, एकौऽदृष्टारः, पञ्च तन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि,
पञ्चभूतानि (इति) । अनोऽनुमानेन सापयाम—अस्ति प्रधानं यत् परिमितं
व्यक्तमुपगच्छतीति । यत् प्रधानं न स्याज्जिपरिमाणमिदं व्यक्तं स्यात् ।

२. इतश्चास्ति प्रधानम्; मेदानामन्वयदर्शनात् । यज्जातिसमन्वितं हि यदुप-
लभ्यते, तत्तन्मयकारणसम्भूतम्; यथा—घटशरावादयो मेदा मृज्जात्यन्वितास्ते
मृदात्मककारणसम्भूताः । सुखदुःखमोहादिजातिसमन्वितं चेदं व्यक्तमुपलभ्यते,
कुतः ? प्रसादतापदैत्यादिकार्योपलब्धेः । तथा हि—प्रसादलाघवाभिप्लवङ्गोद्धर्प-
प्रीतयः सत्त्वस्य कार्यम् । सुखमिति च सत्त्वमेवोच्यते । तापशोपमेदस्तम्भो-
द्वेगापद्वेगा रजसः कार्यम् । रजश्च दुःखम् । दैन्यावरणसादनाध्वंसवीमत्सगीर-
वाणि तमसः कार्यम् । तमश्च मोहशब्देनोच्यते । एषां च महदादीनां प्रसाद-
तापदैत्यादिकार्यमुपलभ्यते । तस्मात् सुखदुःखमोहानां त्रयाणामेते सन्निवेशविशेषा
इत्यवसीयते^१ । तेन सिद्धमेषां प्रसादादिकार्यतः सुखाद्यन्वितत्वम् । तदन्वयाच्च
तन्मयप्रकृतिसम्भूतत्वं सिद्धम् । तत्सिद्धौ च सामर्थ्याघासौ प्रकृतिस्तत् प्रधान-
मिति सिद्धम्—अस्ति प्रधानम्, मेदानामन्वयदर्शनादिति ।

३. इतश्चास्ति प्रधानम्; शक्तिः प्रवृत्तेः । इह लोके यो यस्मिन्नर्थे
प्रवर्तते स तत्र शक्तः; यथा—तन्तुवायः षट्करणे । अतः साधयामः—
प्रधानस्यास्ति शक्तिर्यथा व्यक्तमुत्पादयतीति । सा च शक्तिर्निराश्रया न सम्भवति,
तस्मादस्ति प्रधानं यत्र शक्तिर्वर्तत इति ।

४. इतश्चास्ति प्रधानम्; कारणकार्यविभागात् । इह लोके कार्यकारणयो-
र्विभागो दृष्टः । तथा हि—मृत्पिण्डः कारणम्, घटः कार्यम्, न च मृत्पिण्डाद्विभक्त-
स्वभावः, तथा हि—घटो मघूदकपयसां धारणसमर्थः, न मृत्पिण्डः । एवमिदं
महदादिकार्यं दृष्ट्वा साधयामः—अस्ति प्रधानम्, यस्मान्महदादिकार्यमुत्पन्नमिति ।

५. इतश्चास्ति प्रधानम्; वैश्वरूप्यस्याविभागात् । वैश्वरूप्यमिति त्रयो
लोका उच्यन्ते, एते हि प्रलयकाले कचिदविभागं गच्छन्ति । तथा हि—
पञ्चभूतानि पञ्चसु तन्मात्रेष्वविभागं गच्छन्ति, तन्मात्राणि पञ्चेन्द्रियाणि चाहङ्कारे,
अहङ्कारो बुद्धौ, बुद्धिः प्रधाने; तदेवं प्रलयकाले त्रयो लोका अविभागं गच्छन्ति ।
अविभागो नाम अविवेकः । यथा क्षीरावस्थायाम् अन्यत् क्षीरम्, अन्यद्दधि—इति
विवेको न शक्यते कर्तुम्, तद्वत्प्रलयकाले 'इदं व्यक्तमिदमव्यक्तम्' इति विवेको

ततस्तन्मयसम्भूत तज्जात्यन्वयदर्शनात् ।
कुटादिभेदवत्तच्च प्रधानमिति कापिला ॥ १५ ॥

साङ्ख्यमतनिरास

तदत्र सुधिय प्राहुस्तुल्या सत्त्वेऽपि चोदना ।
यत्तस्यामुत्तरं च स्यात् तत्तुल्यं सुधियामपि ॥ १६ ॥

न [G 22] शक्यते कर्तुम् । अतो मन्यामहे — अस्ति प्रधानं यत्र महदादि-
लिङ्गमविभागं गच्छतीति ।

तदत्राचार्येण 'समन्वयात्' इत्ययमेव हेतुरुक्तः परिशिष्टानामुपलक्षणार्थः ।
तत्र सुरुपादीत्यादिशब्देन दुःखमोहयोर्ग्रहणम् । व्यक्तमिति महदादिभूतपर्य-
न्तम् । व्यक्तं समीक्ष्यत इति । स्पष्टमुपलभ्यत इत्यर्थः । कथम् ? इत्याह—
प्रमादेत्यादि । आदिशब्दः प्रत्येकमसि सम्बध्यते । एतच्चास्माभिः पूर्वमेव
क्याख्यातम् ॥ १४ ॥

एव 'समन्वयात्' इत्यस्य हेतोः सिद्धिमुपदर्शयं प्रमाणं रचयन्नाह—
तत इत्यादि ।

तन्मयसम्भूतमिति । सुखादिमयं यत्कारणं तन्मातृसम्भूतमित्यर्थः । अयं
च साध्यनिर्देशः । तज्जात्यन्वयदर्शनादिति हेतुः । तथा त्रैगुण्यलक्षणया जाल्या
अनुगतत्वदर्शनादित्यर्थः । कुटादिभेदमिति । यद्यदिभेदवत् । यच्च तन्मय
कारणं तत्प्रधानमिति कापिलाः = साङ्ख्या वर्णयन्ति ॥ १५ ॥

तदत्रैत्यादिना प्रतिविधानमारभते ।

तत्र यत्तदुक्तम्—'प्रधानादेवामी' कार्यमेवास्तत्त्वा एव प्रवर्तन्ते'
(तत्त्व० ७) इति, तत्र निरूप्यते—यद्यमी कार्यमेवा प्रधानमन्वयत्वा एव, तत्तत्
मेवा सत् कार्यतया प्रवृत्तिर्भवति, न हि यद्यस्मादव्यतिरिक्तं तत्त्वं कारणं कार्यं
वा पुच्छम्, मित्रलक्षणतान् कार्यकारणयोः । अन्यथा हि 'इदं कार्यमिदं कारणं
वा' इत्यसङ्कीर्णव्यवस्था कथं भवति । तत्र यदुक्तं—'मूलप्रवृत्ते कारणवमेव,

भूतेन्द्रियलक्षणस्य षोडशस्य गणस्य कार्यत्वमेव, बुद्ध्यहङ्कारतन्मात्राणां च पूर्वोत्तरापेक्षया कार्यत्व कारणत्व च' इति व्यवस्थानं कृतम्, तत्र स्यात् । यथोक्तम्—

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥”

(सा० का० ३) इति ।

सर्वेषामेव हि परस्परव्यतिरेकात् कार्यत्व कारणत्व वा प्रसज्येत । यद्वा—
आपेक्षिकत्वात् कार्यकारणभावस्य रूपान्तरस्य चापेक्षणीयस्याभावात् सर्वेषां पुरुषवन्न प्रकृतिवत्, नापि विकृतित्वं स्यात्, अन्यथा पुरुषस्यापि प्रकृतिविकारव्यपदेशः स्यात् । आह च—

“यदेव दधि तत्क्षीरं यत्क्षीरं तद्धीति च ।

वदता रुद्रिलेनैव स्यापिता विन्ध्यवासिना ॥” ( ) इति ।

यच्च ‘इदं [G 23] हेतुमत्त्वादिधर्मयोगि न्यक्त विपरीतमव्यक्तम्’ (सा० का० १०) इति वर्णितम्, तदपि बालप्रलपितमेव । न हि यद्यस्मादमित्यस्वभावे तत्तद्विपरीतं युक्तम्, रूपान्तरत्वलक्षणत्वाद्वैपरीत्यस्य, अन्यथा भेदव्यवहारोच्छेद एव स्यात् । ततश्च सत्त्वरजस्तमसा चैनान्यानां च परस्परं भेदाभ्युपगमो निर्निगन्धन एव स्यात्, ततश्च सहोत्पत्तिविनाशप्रसङ्गः, एकयोगक्षेमलक्षणत्वाद् भेदव्यवस्थानम् । तस्माद् व्यक्तरूपाव्यतिरेकत्वादव्यक्तमपि हेतुमत्त्वादिधर्मयोगि प्राप्नोति, व्यक्तस्वरूपवत्, व्यक्तं वाऽहेतुमत्त्वादिधर्मयुक्तं स्यादव्यक्तरूपवदित्येकान्त एव, अन्यथा अतिप्रसङ्गः स्यात् । किञ्च—अन्वयव्यतिरेकनिश्चयसमधिगम्यो लोके कार्यकारणभावः प्रसिद्धः । न च प्रधानादिभ्यो महदाद्युत्पत्तिनिश्चये^१ कश्चिदन्वयो व्यतिरेको वा प्रतीतोऽस्ति, येन ‘प्रधानान्महान्, महतोऽहङ्कार’ इत्यादि सिद्ध्येत् । तस्मान्निर्निगन्धन एवायं प्रधानादिभ्यो^२ महदाद्युत्पत्तिव्यवहारः । न चापि नित्यस्य कारणभावोऽस्ति, येन प्रधानात् कार्यभेदानामुत्पत्तिः सिद्ध्येत्, नित्यस्य कमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधात् ।

स्यादेतत्—नाम्नामिपूर्वस्वभावोत्पत्त्या कार्यकारणभावोऽभीष्टः, येन स्वरूपभेदे सति स विरुध्येत; यावत् प्रधानं सर्वकुड्यदिवन्महदादिरूपेण परिणामं गच्छतेषा महदादीना कारणमिति व्यपदिश्यते, ते च महदादयस्तत्परिणामरूपत्वात् तन्नाशतया व्यपदिश्यन्ते, परिणामश्चैकवस्त्वधिष्ठानत्वादभेदेऽपि न विरुध्यत इति । तदेतदसम्भूतं; परिणामासिद्धेः । तथा हि—परिणामो भवन् पूर्व-रूपपरित्यागाद्वा भवेन्, अपरित्यागाद्वा । यद्यपरित्यागात्, तदाऽवस्थासाङ्ग्यं स्यात्; 'वृद्धत्वाद्यवस्थायामपि युक्त्वाद्यवस्थोपलब्धिप्रसङ्गात् । अथ परित्यागात्, तदा स्वभावादिप्रसङ्गः, तत्र च पूर्वकं स्वभावान्तरं निरुद्धम्, अपूर्वं स्वभावान्तर-मुत्पन्नमिति न कर्म्याच्च परिणाम सिद्धयेत् ।

किञ्च—तस्यैवान्यधामावलक्षण परिणामो वर्ण्यते, तच्चान्यथात्वमेकदेशेन वा भवेत्, सर्वात्मना वा । न तावदेकदेशेन; एतस्यैकदेशासम्भवात् । नापि सर्वात्मना; तदर्थान्तर्गोचरे पूर्वविनाशप्रसङ्गात् । तस्मान्न तस्यैवान्यथात्वं युक्तम्; स्वभावान्तरोन्नाशनन्यत्वात् तस्येति ।

अथापि म्याद्—अवर्तमानस्य धर्मिणो धर्मान्तरनिवृत्त्या धर्मान्तरप्रादुर्भावं परिणामो वर्ण्यते, न तु स्वभावाभ्यास्यधर्मादिनि । तदेतदसम्भूतं । तथा हि—स प्रवर्तमानो निवर्तमानश्च धर्मो धर्मिणोऽर्थान्तरमृतो वा स्यात्, अन्तर्-मन्तरमृतो वा । यद्यर्थान्तरमृतः, तदा धर्मो नदवस्थ एवेति कथमसौ परिणतो नम । न धर्मान्तरमृतो पञ्चधरोरुत्पदविनाशो सत्यविवक्षितान्तरमस्वरूपस्य पदभेदः परिणामो भवति, अतिप्रसङ्गात् । एवं हि पुण्योऽपि परिणामी म्यात् । 'तत्सम्पद-योर्धर्मयोरोत्पदविनाशादभ्य' । ८ २ परिणामो व्यवस्थाप्यते, नाग्यस्येति चेत् ! न; सत्सत्तो सम्पदाभ्येन तत्सम्पन्निवासिद्धेः । तथा हि—सम्पन्तो भवन् सत्तो वा भवेद्, अमृतो वा । न तत्प्रमत्तः, तस्य समधिगन्तरोपपत्तावसम्भवेन-प्राप्तत्वा कर्तव्यं न दृश्यते नोपपत्तिः । नप्यसत्तः, तस्य सर्वोपपत्त्याविद्वद्भयान्नद्वय

कचिदप्याश्रितत्वानुपत्ते । न हि शशविषाणादि कचिदाश्रितो युक्त । न चापि व्यतिरिक्तधर्मान्तरोत्पादविनाशे सति परिणामो व्यवस्थाप्यते भवद्भि, किं तर्हि ? यत्रात्ममूतैकस्वभावानुवृत्तिरवस्थामेदध, तत्र भवता परिणामव्यवस्था । न च धर्मिण सकाशाद्धर्मयोर्व्यतिरेके सति एकस्वभावानुवृत्तिरस्ति, धर्म्येव हि तयोरेक आत्मा, स च व्यतिरिक्त इति नात्ममूतैकस्वभावानुवृत्ति । न चापि प्रवर्तमान निवर्तमानधर्मद्वयव्यतिरिक्तो^१ धर्मो उपलब्धिलक्षणप्राप्तो दर्शनपथमवतरति कस्य चिदित्यत स तादृशोऽसद्व्यवहारविषय एव निदुषाम् । अथानर्थान्तरभूत इति पथः ? तथाप्येकस्माद्धर्मिस्वरूपद्वयव्यतिरिक्तत्वाद्भिन्नाद्योत्पादवतोर्धर्मयोरपि धर्मि स्वरूपपददेकत्वमेवेति केनाश्रयेण धर्मो परिणत स्यात्, केनाश्रयेण^२ धर्मो वा । भवस्यातुश्च धर्मिण सकाशाद्व्यतिरेकाद्धर्मयोरवस्थातृस्वरूपपद निवृत्ति, नापि प्रादुर्भाव । धर्माभ्या च धर्मिणोऽनन्यत्वाद्धर्मस्वरूपपदपूर्वस्योत्पाद, पूर्वस्य च च विनाश इति नैकस्य कस्यचित् परिणाम सिद्धयति । तस्मान्न परिणामवशादपि भवता कार्यकारणव्यग्रहरो युक्त इति ।

एतच्च^३ स्पष्टमेव दूषणमिति कृत्वा तदुपेक्ष्य यश्चायमसत्कार्यवादे दोष परिरुक्त, त पश्चात्प्रतिविषास्याम—इति मन्यमानस्तुल्यदोषोपादानव्याप्तेन सत्कार्य वादमेव तावद् दूषयते—तदत्रेत्यादि । सुधिय इति सौगता । ते प्राहु —येयम् 'असदकरणात्' इत्यादिना पञ्चषा चोदना कृता, सा मत्त्वेऽपि = सत्कार्यवाद-पक्षेऽपि तुल्या । तथा हि शक्यमिदमित्यममिषातुम् —

“न सदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च मत्कार्यम् ॥” इति ।

न सत्कार्यमिति व्यवहितेन सम्बन्ध । कस्मात् ? सदकरणात्, उपादान ग्रहणादित्यादेहेतो । यश्चोभयोर्ज्ञेयो न तमेकश्चोभ्येदिति भावः ।

ननु च कथमिदं समता भवति, यावता तत्र 'असदकरणात्' इत्येव चोदना, अन्यत्र 'सदकरणात्' इति न, अमिषायापरिज्ञानात् । अकरणनियतोपादानपरिमहादिमात्रविश्लेषा हीदमुक्तम्, सत्कार्यवादऽप्यकरणादीना तुल्यत्वात् ।

यदि दध्यादयं सन्ति दुग्धाद्यात्मसु सर्वथा ।
 तेषां सता किमुत्पाद्य हेत्वादिसदृशात्मनाम् ॥ १७ ॥
 हेतुजन्ये न तत्कार्यं सत्तातो हेतुवित्तिवत् ।
 अतो नाभिमतो हेतुरसाध्यत्वात् परात्मवत् ॥ १८ ॥

तस्या च चोदनया यदुत्तर मरणा सम्कार्यनाशनाम्, तदसंकार्यनाशना सुधिया
 वीदाना मरित्यादि ॥ १६ ॥

[G 25] कथमसौ तुल्या : इत्याह— यदीत्यादि ।

'सदृशत्वात्' इत्येकसमर्थनार्थमिदम् । यदि दुग्धाद्यात्मसु क्षीरादीनां स्वभा
 वेषु दध्यादिदृश्यानि मरणा = सर्वाभ्यां विशिष्टरसवीर्यविषाकादिना विभक्तेन
 रूपेण मध्यावस्थावत् सन्ति, तदा तेषां मरणां किमुत्पाद्य रूपमस्ति, येन
 ते कारणैर्दुग्धादिभिर्जन्या स्युः । हेत्वादिसदृश आत्मा वेगाविति विप्रदः ।
 हेतु = मरणा, आदिशब्देन चैकन्यम्, 'तेषां च मध्यावस्थाभाव्युत्पन्नैर्जन्य
 निवर्तनं रूपं गृह्यते । एतेन "कार्यकारणभावमप्यसदृशसाधनं प्रमाणद्वयं
 सूचितम् ॥ १७ ॥

संग्रहं स्पष्टमेव प्रमाणमत्राह—हेतुजन्यमिति ।

हेतु = मरणात्, लोहप्रमिदं क्षीरादि । तन्कार्यमिति मरणादि,
 लोहप्रमिदं च दध्यादि । मरणा इति सत्त्वः । हेतुवित्तिरिति । हेतु =
 मरणात्, लोहप्रमिदं च क्षीरादि, विति = चैकन्यम्, ताभ्यां तुल्यां वर्तनं
 इति हेतुवित्तिवत् । प्रमाण = समवाय्येण सप्र तत्वेन चैकन्यन्यम्, यथा
 मरणादुत्पन्नं वा । सदेव च कार्यं मध्यावस्थायम् । सद्यः सदा मरणा परमतेन
 दध्यादीनि व्यापकं लोहप्रमिदं सत्त्वः । न वा ज्ञेयमिति चेत्येत्येनो । अनुपपन्नं
 निवृत्त्यर्थं चैकन्यं सर्वेषां अद्यतनमज्ञानवशात्प्रमाणमत्राह—

अथास्त्यतिशयः कश्चिदभिव्यक्त्यादिलक्षण ।

यं हेतवः प्रकुर्वाणा न यान्ति वचनीयताम् ? ॥ १० ॥

जनितस्यापि पुनर्जन्यत्वसङ्गात् । एव तावत् कार्यत्वाभिमतानामकार्यत्वप्रसङ्गा-
पादनं कृतम् ।

इदानीं कारणाभिमतानामकारणत्वप्रसङ्गापादनं पुनर्नाह—अतो नाभि-
मत इत्यादि । अभिमत = पदार्थ इति शेष । तन्नायमर्थो भवति—मूल-
प्रवृत्त्यादिर्नो जडुग्रादिश्चाभिमत पदार्थो निश्चितस्य मददादर्दं यावैश्च न हेतु,
जनकव्यवहारयोग्यो न प्राप्नोतीत्यर्थः^१ । कम्पान्^२ असाध्यत्वात् । नाम्य साध्य-
मस्तीत्यसाध्य, तद्वापस्तत्त्वम् ।^३ एतच्चानन्तरोक्तात् कार्यत्वपातपथात् सिद्धम् ।
अत एव 'अन' इत्युक्तम् । परात्मरूढिनि अन्यत्वभाषणम् । अकारणाभिमत-
पदार्थस्त्वभाववदित्यर्थः । अकारणाभिमतश्च पदार्थश्चतन्यम्, 'न प्रवृत्तिर्न विवृति-
पुरप' (सा० का० ३) इति वचनात् । प्रयोग — यदविद्यमानसाध्यं न
तत्कारणम्, यथा चेन्नन्यम् । (G 26) अविद्यमानमाध्यश्चाभिमत पदार्थ
इति व्यापकानुपलब्धिः । एतच्च द्वयमपि प्रसङ्गसाधनम्, अन्यो नोभयसिद्धौ
दाहरणेन किञ्चित् ।

यस्तु मन्यते माद्वय — "पुरगम्यापि प्रनिर्गमोदयन्ययेन भोगं प्रति
कर्तृत्वमस्ति" इति, न प्रत्येव व्याख्या—परश्चासाव्यामा न, मुक्त इत्यर्थः ।
तस्य हि मुक्तत्वाद्भोगं प्रत्यपि कर्तृत्वं नास्तीति नोदाहरणासिद्धिः ॥ १८ ॥

अधेन्यादिना परमतेन^३ हेतोरसिद्धिमाशङ्कते ।

तत्र यदि प्रथमो हेतुः 'सर्वात्मनाऽभिव्यक्त्यादिलक्षणापि सत्त्वान्' इति
सविशेषणं क्रियते, तदा न सिद्धयति । न ह्यस्माभिरभिव्यक्त्यादिरूपेणापि सत्त्व-
मन्यते कार्यस्य, किं तर्हि ? शक्तिरूपेण । अथ सामान्येन निर्विशेषणं, तदा
ऽनैकान्तिकः ; यस्मादभिव्यक्त्यादिलक्षणम्यतिशयस्योत्पद्यमानत्वं न सर्वस्य
कार्यव्यपसङ्गो भविष्यति । अत एव द्विर्न योऽपि हेतुरसिद्धः, माध्यम्यं विद्य
मानत्वात् । अभिव्यक्त्यादिलक्षण इति । आदिशब्दोद्वेगव्यवस्थानिर्देशपरि-

^१ भर्तृत्वम् । ^२ असाध्यमित्यर्थः । ^३ यस्याः—सा०, ग० ।

प्रागासीद्यद्यसावेव न किञ्चिदुत्तमुत्तरं ।
 नो चेत्सोऽस्तकथ तेभ्य प्रादुर्भावि समश्नुते ॥ २० ॥
 नात साध्य समस्तोति नोपादानपरिग्रह ।
 नियतादपि नो जन्म न च शक्तिर्न च क्रिया ॥ २१ ॥

ग्रह । यमिति अतिशयम् । वचनीयतामिति वाच्यताम् । 'नाभिमतो हेतुरसा
 ध्यत्वात्' इत्यादिर्दोषो न भवतीति यावत् ॥ १९ ॥

प्रागामीदित्यादिना प्रतिविषत्ते ।

तत्र विस्मयद्वयम्—कदाचिदसावतिशयोऽभिव्यक्त्याश्रयत्वात् प्राक् प्रकृत्य
 बभूवामप्यासीद्वा ? न वा ? यथासीत्, तदा मगद्विद्वयोरपि हेत्वोर्न किञ्चि
 दभिद्वबादिरमुत्तमुत्तरम् । नो चेत् प्रागासीत्, एवमपि सोऽतिशय कथं तेभ्यो
 हतुभ्य प्रादुर्भावमश्नुवीत् । 'असदकरणात्' इति भवता न्यायात्तु मुक्तमेतदित्य
 मिषाय ॥ २० ॥

एव तावत् 'सदकरणात्' इत्यस्य हेतु समर्पित ।

सम्पन्नम् 'उपादानपरिग्रहात्' इत्यादिहेतुवत्तुप्यसमर्थनार्थमाह—नातः
 साध्यमिति ।

यद्योक्तया नीत्या साध्यस्याभावादुपादानपरिग्रहो न प्राप्नोति, तसाध्यफल-
 दान्श्यैव (७ ७) तेषां प्रेषावद्भिः परिग्रहात् ।

नियतादेव क्षीरादेर्दध्मादीनां जन्मेत्येतेषां न प्राप्नोति, साध्यस्यासम्भ-
 वत्त्वं । एतच्च 'सर्गसम्भवाभावात्' इत्येतस्य समर्थनम् । तथा हि—सर्गस्यात्
 सम्भवाभाव एव नियताजन्मे युज्यते, तच्च सार्थाभावात् साध्यस्याभावात् युज्यते ।

तथा दध्मैर्नि, दध्मैरुत्पत्तिरित्येतेषां द्वयं न युज्यते, साध्यस्याभावादेव ।
 यदि हि केचित् द्विचिदपि निरर्थं तदा निरर्थकस्य शक्तिर्यवस्थायैव,
 निवर्त्यस्य च 'कृत्' सिध्येत्, नान्यथा । तदर्थयति—न च शक्तिर्न
 च सिध्येति ॥ २१ ॥

सर्वात्मना च निष्पत्तेर्न कार्यमिह किञ्चन ।

कारणव्यपदेशोऽपि तस्मान्नैवोपपद्यते ॥ २२ ॥

प्रकारान्तरेण सत्कार्यवाददूषणम्

सर्वं च साधनं वृत्तं विपर्यासनिवर्तकम् ।

निश्चयोत्पादकं चेदं न तथा युक्तिसङ्गतम् ॥ २३ ॥

न सन्देहविपर्यासौ निवर्त्यौ सर्वदा स्थितेः ।

नापि निश्चयजन्मास्ति तत एव वृथाखिलम् ॥ २४ ॥

कारणभावोऽपि पदार्थानां न युक्तः; 'साध्याभावादेव । तद्दर्शयति—
सर्वात्मनेत्यादि ।

एतच्च 'कारणभावात्' इत्येतस्य हेतोः समर्थनम् । न चैवं भवति, तस्मान्न
सत्कार्यमिति सर्वहेतुषु प्रसङ्गप्रत्ययो^१ योज्यः ॥ २२ ॥

मूयः प्रकारान्तरेण सत्कार्यवादं दूषयन्नाह—सर्वं चेत्यादि ।

वृत्तमिति प्रवृत्तम् । विपर्यासप्रदणेन संशयोऽपि गृह्यते, तस्योभयांशाव^२—
लक्षित्वेनारोपकत्वसम्भवात् । सर्वमेव हि साधनं स्वविषये प्रवृत्तं द्वयं करोति—
प्रमेयार्थविषये प्रवृत्तौ संशयविपर्यासौ निवर्त्यति, निश्चयं च तद्विषयमुत्पादयति ।
तदेतत् सत्कार्यवादे युक्त्या न सङ्गच्छते ॥ २३ ॥

कथम् ? इत्याह—न सन्देहेत्यादि ।

तथा हि—सन्देहविपर्यासौ भवतां मतेन चैतन्यात्मकौ वा स्याताम्, बुद्धि-
मन् स्वभावी वा । पक्षद्वयेऽपि न तयोर्निवृत्तिः सम्भवति; चैतन्यबुद्धिमनसां
नित्यत्वेन तयोरपि नित्यत्वात् । नापि निश्चयोत्पत्तिः साधनात् सम्भवति; तत एव
सर्वदा स्थितेः कारणात् । तस्माद्यदेतत्साधनमुक्तं भवता तदस्मिन् सर्वमेव वृथा ।
एतेन स्ववचनविरोध उद्भाविता भवति । तथा हि—निश्चयोत्पादनाय साधनं
भुवता [G. 28] निश्चयस्यासत् उत्पत्तिरस्तीकृता भवेत्, 'सत्कार्यम्' इति च
प्रसिद्ध्या सा निषिद्धेति स्ववचनव्यापातः ॥ २४ ॥

१. साध्याभावादेव—पा० गा० ।

२. प्रसङ्गप्रत्यय इत्यर्थः ।

३. ०पक्षमतेन—पा०, गा० ।

अथापि निश्चयोज्ज्वलतस्तनृत्पद्येन साधनात् ।

ननु तेनैव सर्वज्ञो भवेद्युर्व्याभिचारिणः ॥ २५ ॥

अव्यक्तो व्यक्तिनाक् तेन्य इति चेद्व्यक्तिरस्य का ।

न नृपातिरयोर्नृपतिरविनागादसङ्गते ॥ २६ ॥

अथ मा नृत् साधनत्रयैर्गैवैरन्यनि निवयोऽभूतोऽस्यैव माधनादु-
त्पद्येत । इदं हि क्रियते । एवं तर्हि 'कम्पदङ्गणम्' इत्यर्थे तु गणस्य सम्पत्स्यैव न-
द्वल्लिङ्गा प्रप्नोति निवयवदसनेऽप्युत्पत्त्यङ्गोऽयम् । तस्य यथा निवय-
व्यासतोऽपि करण तद्विषयस्य च यद्य विशिष्टसाधनमस्ति, यथा च तस्य न
सर्वमात्र साधनाभिसृष्टे सम्पत्, यथा च स तद्वति शक्तैर्बहुभि क्रियते, तत्र
च यथा हेतुना कारणमवोऽस्ति, तथान्यत्रापि भविष्यति ॥ २५ ॥

अथानि म्यादू—यदपि प्रकृष्टानन्तरेण सत्त्वे नित्यं, तन्मात्रं न
साधनं नित्यं, यत् प्रकृष्टान्तिष्ठति पदस्य साधनस्योऽन्तिष्ठति
सदपि, तन्मात्रं नित्यं सत्त्वं सत्त्वं नित्यं इति नित्यं नित्यं नित्यं
तत्त्वं नित्यं; व्यतिरेकसिद्धत्वं ।

न तद्विषयसंविस्तिर्नोपलम्भावृत्तिसयः ।

नित्यत्वादुपलम्भस्य द्वितीयस्थाप्यसम्भवात् ॥ २७ ॥

कारणस्य सन्निहितान्नित्यमतिशयोक्त्यपसङ्गात् । न च साधनप्रयोगपेक्षया निश्चयस्यातिशयोक्तादकाव युक्तम्, अनुपपन्ननिष्पेक्षानुपपत्ते [G 29] । उपकारित्वे वा पूर्ववद्दोष, अनवस्था च ।

अपि च—योऽसावतिशय पृथग्भूत नियते स किमसन्नः आहोस्वित् सन् । इति विकल्पद्वयमत्राप्यन्तरत्वेव । तत्रासत्त्वे पूर्वम् साधनानामनैकान्ति-
कभापत्तिः । सत्त्वे च साधनवेयव्यर्थम् । तत्राप्यभिव्यक्ताविव्यमाणाया केयम-
भिव्यक्तिः ?—इत्यनवस्थाप्रसङ्गो दुर्निवारः । तस्माद्व्यतिरेकपक्षेऽप्यसङ्गतैर-
सम्बन्धान्न रूपातिशयोक्त्युच्यते ॥ २६ ॥

नापि तद्विषयज्ञानोत्पत्तिरक्षणाभिव्यक्तिर्युक्ता, नित्यत्वात्तद्विषयाया सन्निधौ ।
तथा हि—यासौ तद्विषया सविच्छिन्ना सा भवत सत्कार्यवादिनो मतेन नित्यै-
वेति किं तस्या उत्पाद्यः स्यात् । द्वितीयस्योपलम्भस्यासम्भवाच्च न तद्विषय-
ज्ञानोत्पत्तिरक्षणाभिव्यक्तिर्युक्ता । अपिशब्द समुच्चये, भिन्नक्रमश्च, 'असम्भवात्'
इत्यस्यानन्तर द्रष्टव्यः । तेनेतदुक्तं भवति—एकैव भवता मतेन सविच्छि-
'आसर्गप्रलयादेका बुद्धिः' इति सिद्धान्तात्, सेव च निश्चयः । तत्र कोऽपरस्तदु-
पलम्भोऽभिव्यक्त्याख्योऽस्ति, यः साधनैः क्रियेत । स्यादेतत्—न बुद्धिस्त्वमावा
तद्विषयसविच्छिन्ना, किं तर्हि ? मन म्भवावेति । तदसम्भवं, बुद्धिस्त्वमावा
वसायो मन सवित्तिरित्यादीनामनर्थान्तरत्वात् । एतच्च पश्चाज्जिज्ञेदयिष्यते ।
नापि तद्विषयोपलम्भावरणक्षयलक्षणाभिव्यक्तिः, अन पव कारणद्वयात् । तथा
हि—यत्तदुपलम्भावरणं तस्य नित्यत्वात् क्षयः सम्भवति । नापि तिरोभाव-
रक्षणं तस्यो युक्तं, अयत्तपूर्वरूपस्य निरोभावासम्भवात् । द्वितीयस्य चोपलम्भ-
स्यासम्भवान्नोपलम्भावरणमस्ति । न ह्यसत् आवरणं युक्तम्, वस्तुसद्विषयज्ञातस्य ।
तस्मान्न तद्विषयो युक्तः ।

असत्कार्यवादपक्षदोषपरिहार

त्रैगुण्यस्याविभेदेऽपि न सर्वं सर्वकारकम् ।

यद्वत्, तद्वदसत्त्वेऽपि न सर्वं सर्वकारकम् ॥ २८ ॥

अथ वा—नित्यत्वादिति तद्विषयाया सवितेर्नित्यत्वाच्चावर्ण सम्भवति, 'तदसम्भवाच्च क्षयो युक्त इत्यर्थः । न चाप्यावरणक्षयः केनचित् क्रियते, तस्य नि स्वभावात् । न केवल सत्कार्यवादपक्षे साधनप्रयोगवैयर्थ्यम्, बन्धमोक्षभावप्रसङ्ग सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गश्चानिवार्य । तथा हि—प्रधानपुरुषस्यैव कैवल्योपरम्भक्षणास्य तत्त्वज्ञानस्योत्पत्तौ सत्या मोक्षो भवद्विरप्यते, तच्च तत्त्वज्ञान सर्वदावस्थितमेवेति मुक्ता सर्व एव देहिनः स्युः, अतो न बन्धः । मिथ्याज्ञाननशाच्च बन्ध इष्यते, तस्य च सर्वदावस्थितत्वेन सर्वदा सर्वेषां बद्धत्वात् कुतो मोक्षः । लोकश्च दिवहितप्राप्तिपरिहारार्थं प्रवर्तते । [G 30] सत्कार्यवादपक्षे च न किञ्चिदप्राप्यमहेयं वाऽस्तीति निरीहमेव जगत् स्यात्, 'अन्ततस्तसर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ॥ २७ ॥

एव तान्त् सत्कार्यवाद निराकृत्यासत्कार्यवादपक्षभाविनो दोषान्परिहर्तुमाह—
त्रैगुण्यस्येत्यादि ।

सत्कार्यनिषेधादेव सामर्थ्यादसत्कार्यमिति सिद्धमेव, सदस्तोरन्योन्यपरिहारम्यितलक्षणत्वेन प्रकारान्तरासम्भवात् । तथापि परोपन्यस्तस्य दूषणम् दूषणाभसताप्रतिपादनायोच्यते । तत्र यत्तानदुक्तम्—“कर्तुं तन्नैव शक्येत नैरूप्यात्” (तत्त्व० ८) इति, तदसिद्धम्, वस्तुत्वभावस्यैव क्रियमाणत्वान्मुपगमात् । तस्य च वस्तुत्वभावस्य नीरूपत्वासिद्धेः । प्रागुत्पत्तेस्तन्नि स्वभावेति चेत् : न, तस्यैव नि स्वभावायोगात् । न हि स्वभाव एव नि स्वभावे युक्तः, वस्तुत्वभावप्रतिषेध-रक्षणवाचि स्वभावत्वस्य । न चाप्युत्पादात् प्राक् तदस्ति क्रियमाण वस्तु, येन तदेव नि स्वभावः सिद्धयेत् । अथ वस्तुपरिहर्दक्षणेन नीरूप घर्णिणः पक्षी इत्य 'नैरूप्यात्' इति हेतुः क्रियते । तदा सिद्धसाध्यता । न हि वस्तुविरदः केनचित् क्रियमाणतयाऽप्युपगतः ।

अवधीनामनिष्पत्तेर्नियतास्ते न शक्तयः ।

सत्त्वे तु नियमस्तासा युक्तः सावधिको न नु ॥ २० ॥

अपि च—नैकान्तिकोऽपि हेतुः, निष्पत्तेः बाधकप्रमाणानुपदर्शनात्, यत् कारणशक्तिप्रतिनियमात् किञ्चिदेवासत् क्रियते यस्योत्पादक कारणमस्ति, यस्य तु विषयवृत्तादेर्नास्ति कारणं तत्र क्रियत इत्यनेकान्त एव । न हि सर्वं सर्वस्य कारणमिष्टम् । नापि 'यद्यदसत् तत्तत्क्रियत एव' इति व्याप्तिरिष्टा, किं तर्हि ? 'यत्क्रियते तत् प्रामुख्येण सदेव' इति । म्यादत्तत्—तुल्येऽप्यसत्कारित्वे कारणानां किमिति सर्वं सर्वस्यासत् कारणं न भवतीति ? तदेतद्वदतीति समानं बोधम्—तुल्ये हि सत्कारित्वे किमिति सर्वं सर्वस्य सत् कारणं न भवतीति । न च भवना नानेन किञ्चिदसदस्ति येन तत्र क्रियेत । कारणशक्तिप्रतिनियमात् सदपि शक्तिरिषाणादि न क्रियत इति चेत् ? तदितरत्रापि समानम् ।

अपि च—यथा भवना त्रैगुण्यस्य सर्वज्ञविशेषेऽपि न सर्वं सर्वकारकं भवति, शक्तिप्रतिनियमात्—सर्वस्य कारकम्, सर्वं वा कारकमस्येति निग्रहः, तद्वदसत्त्वेऽपि 'कार्यस्यान्यविनो' वा कस्यचिद्रूपस्य न सर्वं सर्वकारकं भविष्यति । एतच्चानुपगम्योक्तम्—यद्वत्तद्वदिति । न पुन साम्यमिति । तथा हि—सम्यपि भेदे 'कस्यचित् कश्चिदेव हेतुर्भवति' । [G 31] स्वहेतुपरम्परासमायातन्यात् तथाभूतस्वभावाभेदप्रतिनियमस्यैव विरुद्धम् । अमेदं त्वेकस्यैकैकस्मिन्नेव काले हेतुत्वमहेतुत्व च परस्परविरुद्धं कथं सम्भाव्येत, विरुद्धधर्माध्यासनिवन्धनन्याद्वस्तुभेदस्य । तथा चाह—

"भेदे हि कारणं किञ्चित् वस्तुधर्मतया भवेत् ।

अमेदे तु निरुज्येते तस्यैकस्य क्रियाक्रिये ॥" ( ) इति ॥ २८ ॥

अवधीनामिन्यादिना पर शक्यनियमः सम्भाव्यन् प्रत्ययस्तिष्ठते । त इति तम बौद्धस्यासत्कार्यवादिनः, न कारणानां नियता शक्यो घटन्ते । कस्मात् ?

१ पा० पुस्तकं नास्ति ।

२ पापस्य-उपदे ।

३ अन्यविनो-मृगद ।

४ कथयितु-गर्भे ।

५. त्वेकस्यैकस्मिन्नेव-पा०, गा० । ६. नास्ति-पा० ।

नैव तेषामनिर्णयस्या मा भूच्छब्दस्तथा परम् ।
 सर्वोपाधिर्निर्विकल्पस्य वस्तुरूपस्य न क्षति ॥ ३० ॥
 न नाम रूप वस्तुना निर्विकल्पा वाचकाश्च यत् ।
 विश्ववल्पा प्रवृत्तन्ते यथाभ्यासमभेदिनि ॥ ३१ ॥

अवधीना कार्यमृतानामनिपत्ते । न ह्यधिमान्तरेणाधिमतोऽस्ति सद्भाव ।
 प्रयोग — ये सद्भूतकावधिशून्या न ते नियतशक्य, यथा—शशत्रिणादय ।
 सद्भूतकावधिशून्याश्च शान्तिरीवाद्यो भासा इति व्यापकानुपलब्धि ।

स्वयम्भूतस्य सोऽस्य दृश्यन्नाह—सत्य इति । कार्याणां सद्भावे
 सतीत्यर्थ । तासांमिनि शब्दीनाम् ॥ २९ ॥

नरमित्यादिना द्वेतरनैकान्तिकतामात्र । तथा हि—तेषामवधीनामनिपत्तौ
 यदि पर क्षीरस्य दध्नुःपादने शक्तिरित्येष व्यपदेशो मा भूत् ; यत् पुनस्तथाविध
 सर्वोपाधिशून्यमन्यवारोपित वस्तु यद्वन्तरमदृष्टपूर्वं वस्त्वन्तरमुदेति, तस्या
 प्रतिषेध एव ॥ ३० ॥

म्यादत्त—यत्र शब्दविकल्पानामप्रवृत्तिमत्र वस्तुसम्भारोऽपि निरर्तत
 एव । इत्याह न नाम रूपमियादि ।

स्वभावे एव हि व्यपको निरर्तमान त्व व्याप्य निरर्तयति, कारण या
 कार्यम्, प्रतिबन्धसद्भावात् । न तन्य, अतिप्रसङ्गात् । न च 'क्षीरस्य दधि
 शक्ति' इत्येवमादिनामव्यपदेशो वस्तुना रूप स्वभावे भवति, येन तन्निर्णयमान
 तथारिथ वस्तु निरर्तयत् । नामप्रमाणमुपलक्षणम्, निर्विकल्पोऽपि तत्सदृष्टो गृह्यते ।
 रूपमदृष्ट चोपलक्षणम्, (३२) कारणमपि गृह्यते । कारणमपि वस्तुना नाम
 न भग्न्येव, तदन्तरेणापि वस्तुसम्भारम् । अत्र कारणमाह—विश्वस्य इत्यादि ।
 यत् = यस्मिन्, नामसर्वगतो विश्वस्या वाचकाश्च शब्दा विश्वरन्धाः =
 नामवक्त्रा, अभेदिनि = निरर्थक्यभावरन्तुनि यथाभ्यास प्रवृत्तन्ते । तथा
 हि—एव एव शब्दादिभारो नित्यादिरूपेण भिन्नसमयस्यापिभि मवादिभिर्वि
 द्यन्ते न्यगिदयन् च । तेषां च शब्दविकल्पानां तादृशये तद्विषयत्वे वा
 वस्तुनिश्चिन्तं प्राप्नोति । दध्नुस्वयंपदं वा शब्दविकल्पानामेकस्वरूपसत्त ।

उत्पादो वस्तुभावस्तु सोऽसता न सता तथा ।

सम्बध्यते कल्पिकया केवलं त्वसता धिया ॥ ३२ ॥

न शक्यं चित्रमिति युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । तन्मान्डनप्रतिनियमात् किञ्चिदेवा सत् क्रियते न सर्वमित्यत 'नैरूप्याद्' इत्यनैकान्तिकोऽपि हेतुः ।

अत एव 'उपादानग्रहणात्' इत्यादिकस्य हेतुचतुष्टयस्थानेकान्तिकत्वम् । तथा हि—यदि कार्यसत्ताकृतमेव प्रतिनियतोपादानग्रहणं कश्चित् सिद्धं स्यात्तत्रैतत् स्यात्, यावत्ता कारणशक्तिनियमवृत्तमपि नियतोपादानग्रहणं युज्यत एव । कारणशक्तिप्रतिनियमादेव च न सर्वस्य सर्वस्मात् सम्भवं, सर्वस्य सर्वार्थक्रियाकारित्वस्वभावात्सम्भवात् । यत्पुनरुक्तम्—'अकार्यातिशयं यत्' इत्यादि; तदप्यभिप्रायापरिज्ञानादुक्तम् । न ह्यस्माभि 'अमात्रं क्रियते' इत्यभिधीयते, येन निवृत्तौ सत्या तस्य स्वभावात्प्रसङ्गः स्यात्, किन्तु 'वस्तुवैव क्रियते' इति पूर्वं प्रतिपादितम् । तच्च वस्तु उपरन्विष्यमाणस्यानुपलब्धेर्निष्पन्नस्य च कार्यत्वानुपपत्तेः प्रागुत्पादादसदित्युच्यते । यस्य च कारणस्य सन्निधानमात्रेण तत्तथाभूतमुदेति, तेन तन्निरयत इति व्यपदिश्यते, न तु व्यापारसमावेशात् केनचित्किञ्चिद्व्रियते, निर्व्यापारत्वात् सर्वघर्माणाम् । नाप्यसञ्चाम किञ्चिदस्ति यद्विद्रियते, न वा वस्तुम्वभावं, प्रतिषेधमात्रलक्षणत्वादसत्त्वम् ।

अपि च—यद्यकार्यातिशयत्वादसन्नं क्रियते—इत्यभिधीयते, सन्नपि च स्वभावनिष्पत्तेरकार्यातिशयमेवेति तत्कथं क्रियते ! तस्मात् 'शक्तस्य शक्त्यकरणान्' इत्येवोऽनैकान्तिकः, असत्सर्ववादः च कारणभास्यं युज्यमानः । 'कारणभावं न' इत्ययमप्यनैकान्तिकः । यद्वा—पूर्णं सत् कार्यन्वयसम्भवनस्य प्रतिपादितत्वात्, असत्कार्यत्वाद् एव चोपादानग्रहणादिनियमस्य युज्यमानत्वात्, 'उपादानग्रहणात्' इत्यादेर्हेतुचतुष्टयस्य विरद्धता, साध्यविपर्ययसाधनान् ॥ ३१ ॥

ननु यदि 'असत्वेवोपपत्ते' इति भ्रूता मनः, तत्कथं सूत्रं सदसत्तत्त्वस्य प्रतिपिद्धं, यद्युक्तम्—“अनुपपन्नं महामते सर्वघर्मा, सदसत्तत्त्वोपपन्नान्” (३०-२० सू०, पृ० ८०) इति । अत्राह—उत्पाद इत्यादि ।

यदिदं वस्तुनो रूपमेकानन्तरमीक्ष्यते ।

प्रागासीच्चेति तद्वीजं प्राग्भूते त्विदमस्ति न ॥ ३३ ॥

[G 33] तुल्यवदोऽवधारणार्थः । यस्तूना पूर्वापरकोटिशून्यक्षणमात्रावस्थायां स्वभावा एवोत्पाद इत्युच्यते । मेदान्तरप्रतिक्षेपेण तन्मात्रनिज्ञासायात्, न तु वैभाषिकपरिकल्पिता जाति ससृष्टतत्त्वक्षणम्, तस्या प्रतिपेक्ष्यमानत्वात् । नापि वैशेषिकपरिकल्पित सत्तासमवाय स्वस्वरूपसमवायो वा, तयोरपि निपेक्ष्यमानत्वात्, परमतेन च तयोर्नित्यत्वात् । नित्यस्य च जन्मानुपपत्ते । यथोक्तम्—

“सत्ता स्वस्वरूपश्लेषकरणात् कारण किल ।

सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ कार्यमयेह किम् ॥” (प्र वा २ ११५) इति ।

स पदमात्मक उत्पादो नासत्ता तादात्म्येन सम्बध्यते, सदसतोर्विरोधात् । न ह्यसद्भवति, नापि सत्ता पूर्वभाविना सम्बध्यते, तस्य पूर्वमसत्त्वात् ।

कथमिदानीमसत्कार्यवादिनो दूयन् ? इत्याह—कल्पिकयेत्यादि । कल्पिकया धिया कर्तृभूतमा कारणभूतमा वा, केवलमसत्ता कत्रा सम्बध्यते, सम्बन्धमुपनीयत इत्यर्थः । न ह्यसत्ताम किञ्चिदस्ति यदुत्पत्तिमाविशेत्, किन्तु कावचनिकोऽयं व्यग्रहरो यदसदुत्पद्यत इति यावत् ॥ ३२ ॥

किं पुनरिह कल्पनाया बीजम्, येनयमेव व्यवहार इत्यते ? इत्याह—यद्विद्वन्निवादि ।

यदेतदस्य प्रतिनियतस्य कस्यचित् पदार्थस्यानन्तरमदृष्टपूर्वं वस्तु रूपमुपलभ्यते, तन्मध्यास्थानात् प्राङ् नामीत् ; उपलब्धिष्यक्षणपासम्यानुपलब्धये । तन्मात्रिदम् ‘प्रागसत्समुत्पद्यते’ इत्यस्या कल्पनाया बीजम् । कस्मात् ? इत्याह—प्राग्भूत इत्यादि । मध्यास्थानं प्राङ्, मध्यास्थानद्वये विद्यमाने सति यन्मुरूपे, नास्ती- कल्पनानिबन्धनमुपपद्यत इति । तथा हि—‘उत्पद्यते’ इत्यनेन मध्यास्थानाभावेन प्रतिनियत स्वरूपमुच्यते । यदि च तस्य प्रागपि भाव स्यात्तदा तस्य मध्यास्थानाभावेनेति तन्निवृत्त्यन स्वरूपम्, तस्य हानि म्यात्, आकाशवन

सत्कार्यवादस्यापरया विधया राण्डनम्

क्षीरादिषु च दध्यादि शक्तिरूपेण यत्र सत् ।

का शक्तिस्तत्र दध्यादि यदि दृश्येत दुग्धवत् ॥ ३४ ॥

अन्यच्चेत्, कथमन्यस्य भावेऽभक्त्यान्यदुच्यते ।

न हि सत्त्वस्य सद्भावः सद्भावो बुद्धिमोहयो ॥ ३५ ॥

सर्वगणस्थितस्य पूर्वापरमव्याख्याऽभावात् । ततश्च 'सर्वत्र सर्वमुत्पद्यते'
इत्येव व्यपदिश्येत, विशेषामात्रात् ॥ ३३ ॥

पुनरपि सत्कार्यवाद प्रकारान्तरेण दूषयन्नाह—क्षीरादिषु चेत्यादि ।

[G 34] 'कारणे कार्यमस्ति' इति यदुच्यते भगवति, तत्र कोऽर्थो
ऽभिप्रेतः ? किं व्यक्तिरूपेण ? तत्र, क्षीराद्याख्यायामपि दध्याद्रीना पश्चाद्वदुप
लब्धिप्रसङ्गात् । अथ शक्तिरूपेण ? तथापि यत्तच्छक्तिरूप दध्याद कार्य-
रूपादुपलब्धिप्रसङ्गात्, आहोस्वित्तदवः । यत्र तदत्र तत्र पूर्वमदुप
लब्धिप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

अथान्यदिति पक्षः, तत्र 'कारणात्मनि कार्यमस्ति' इति पक्षस्यक्तो भवेत्,
कार्यव्यतिरिक्तस्य शक्त्याख्यस्य पदार्थान्तरस्य भावाभ्युपगमात् । तथा हि—
यदेवादिर्भूतं त्रिशिष्टरसवीर्यनिपाकादिगुणोपेतं रूपं तदव दध्यादिकं कार्यं
मुच्यते । तच्च क्षीराद्याख्यायामुपलम्भयोग्यम्यलुपन्त्वेरसद्वयनशरनिषयः । यच्चा-
न्यदस्ति शक्तिरूपं तत् सत्कार्यमेव न भवति । न चान्यस्याभावेऽन्यदस्ति, अति
प्रसङ्गात् । ननु चायुर्धृतम्, मद्गुल्फेकं पादरोग—इत्यन्यस्य सद्भावेऽन्य
दुच्यमानं दृष्टमेव । इत्याह—अभवत्येति । अभवत्या = अनुपचारेणेयम् ।
कारणे हि कार्योपचाराद् 'आयुर्धृतम्' इत्युच्यते, न मुच्यते ।

यत्र तु भवत्याभ्युपगमात् कारणे कार्यमस्तीत्युच्यते, तत्र न पश्चिद्विरोधः ।
मुख्यतस्तु विरोध उच्यते । एतदेव दृष्टान्तेनोपपाद्यन्नाह—न हान्यादि । न हि
यदेव सत्त्वरूपं तदेव दुःखमोहयोर्मयद्विवर्त्यवस्थाप्यते, तेषां परस्परं भिन्नज्ञान-
न्ययम्यानाम् ॥ ३५ ॥

सत्त्वाद्यनुगतं व्यक्तं न सिद्धं न कथञ्चन ।

आन्तरत्वात् सुखादीना व्यक्तत्वात्तत्त्वसंविदः ॥ ३६ ॥

साध्यतम् 'भेदानामन्वयदर्शनात्' इत्यम्य हेतोरसिद्धत्वं प्रतिपादयन्नाह—
सत्त्वाद्यनुगतमित्यादि ।

शब्दादित्यक्षणे व्यक्तम् = सुखादिद्रूपम्, न = अस्माकमसिद्धम् ।
कस्मात् ? सुखादीनामन्तरत्वात् = सनिद्रूपत्वात् । शब्दादीनां चाचेतनत्वात्
तत् कथमेतौ सुखाद्यन्विता भवेयुः । प्रयोग — ये सविद्वा न भवन्ति न ते
सुखादिमया, यथा — षोडशतोऽचेतनं पुरुष । सनिद्रूपरहिताश्च शब्दादयः
इति व्यापकानुपलब्धिः ।

म्यादतन्—सविद्रूपत्वेन सुखादिमयत्वस्य यथा व्याप्तिः सिद्धा भवेत्तदा तन्नि-
वर्तमानं शब्दादिषु सुखादिमयात्वं निवर्तयेद्, यास्ता सैव न सिद्धा, पुरुषस्यैव
सनिद्रूपत्वेनेष्टत्वात् । इत्यत आह—व्यक्तत्वात्तत्त्वसंविद इति । तत्
सविद्रूपं सुखादीनां सिद्धम् । G 33 । कस्मात् ? सुखादीनां स्वमनिदः,
स्वसवेदनमयं व्यक्तत्वात् । अतिस्पष्टे च सुखादीनां प्रीतितापादिरूपेण
सत्यसति वा शब्दादिरित्ययमलिखने प्रकाशान्तरनिरपेक्षं स्वयम्प्रकाशमलक्षणा
स्वसतिचि । यदन हि प्रकाशान्तरनिरपेक्षं सत्तादिरूपतः स्वमं सिद्धम्, तच्चै-
तन्यम्, सुखम्, सवेदनम्, ज्ञानमित्यादिभिः पथायै कथ्यते ।

यदि च सुखादीनामन्येन सवेदनेनानुभवानुभवाख्याति स्यात्, तदा तेषां
सवेदनमसात्तादिरूपं म्यात्, स्वयमननामकत्वात्, यथा—योगिनोऽनुमानुश्च
परकीयं सुखादि सवेदन्यत । अन्यथा तेऽपि योग्यादयः साक्षात् सुखाद्यनु-
भाविन इत्यनुरादयः स्युः । योग्यान्विताऽन्येषामप्यनुभवरूपपार्थी न स्याताम्;
अनिशेषात् । सवेदनमयं च सत्तादिरूपत्वेऽभ्युपगम्यमाने सिद्धं सुखादं सवि-
द्रूपम् । इदमेव हि न दुश्च च, या सत्तामसात् च सवेदनम् । तस्मात्त-

१ तर्हि पा०, या० सुखमनानि ।

३-३ सुखमनानि पा० देव—या०, ग० ।

एकत्रय च शब्दादौ भावनाजातिभेदतः ।

सङ्गादयः सम्भविनो लक्ष्यन्ते नियता स्फुटम् ॥ ३७ ॥

एकवस्त्वनुपातित्वे चित्रा सवित् प्रसज्यते ।

अदृष्टादिवशाज्ज्ञो चेन्न स्याद्वस्त्वनुपायिनी ॥ ३८ ॥

नैकान्तिकता हेतोः, नाप्यसिद्धता, बाह्यार्थवादिना सर्वेषामेव शब्दादिषु सविद्रूप रहितत्वस्य सिद्धत्वात्, अन्यथा विज्ञानवादिमतमेवाङ्गीकृतं स्यात्, तच्चेष्टमेव । नापि विरुद्धता, हेतोः सपक्षे भावात् ॥ ३६ ॥

स्यादेतत्—यथा बहिरवस्थितनीलादिसन्निधानादनीलादिरूपमपि सवेदन नीलादिरूपनिर्भास भवति, तथा बाह्यसुखाद्युपधानवशादसातादिरूपमपि सातादिरूपमिव लक्ष्यते, तेन सवेदनस्य सातादिरूपत्वेऽपि न सुखादीनां सविद्रूपत्व सिध्यति, अतो नैकान्तिकता मौल्यस्य हेतोः । इत्याशङ्क्याह—एकत्रयेत्यादि ।

भावनाजातिभेदतः इति । भावना = अभ्यासा, जातिस्तु = निजा प्रकृति, तयोर्भेद = विशेष । सङ्गादय इति । सङ्ग = अभिन्नप । आदि-शब्देन प्रीत्यादयः, द्वेषोद्वेगादयः, दैन्यावरणादयश्च त्रैगुण्यकार्यगणा गृह्यन्ते । नियता इति चेककारा । तथा हि—भावनाविशेषान्मद्याङ्गनादिषु भावितशुभा शुभादिनिमित्तानां कामुकादीनाम्, जातिविशेषाच्च कुरङ्गकरभादीनां केषाञ्चिदव प्रतिनियता प्रीत्यादयः सम्भवन्ति, न सर्वेषाम् । एतच्च शब्दादीनां सुखादिरूपत्वे सति न युक्तम् ॥ ३७ ॥

कस्मात् ? इत्याह—एकवस्त्वनुपातित्व इत्यादि । [G 36] सर्वेषां मेव हि 'तेषामभिन्नवस्तुविषयत्वाच्चीत्यदिविषयसवेदनवत् प्रत्येकं चित्रा सवित् प्रसज्येत । स्यादेतद्—यद्यपि यामकं वस्तु, तथाप्यदृष्टादेर्धर्मादिलक्षणस्य सदृकारिणो वशेन कस्यचित् किञ्चिदेव रूपं प्रतिभासते, न सर्वं सर्वस्येति । आदिशब्देन भावनाजातिभेदनिष्ठतादीनां ग्रहणम् । यद्येव न स्याद्, वस्त्वनुपायिनी = वस्त्वालम्बना सा सवित् प्राप्नोति तदाकारशून्यत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥

न्यासार्थं वस्तुनो रूपमेकाकाराश्च तद्विदः ।

ताः कथं तत्र युज्यन्ते भाविन्यस्तद्विलक्षणाः ॥ ३९ ॥

प्रमादोद्वेगवरणान्येवस्मिन् पुंसि योगिनाम् ।

जायन्ते, न च तद्वत् पुमानभिमतः परः ॥ ४० ॥

तदेव तदाद्यशून्यं च दर्शयन्नहं—न्यासागमिति । सत्त्वरूपस्तनसा
रूपम् । एसासाराश्च तद्विद इति । तेषाम् = पुरुषाणाम्, विदः = सवित्व
मनैकमनित्वज्ञादिभावैक्यमनित्वनादकाङ्क्षा संचयन्त इत्यर्थः । ता इति
सविद । तत्रेति श्रुतादी । भाविन्य इति परमाधिक्य इत्यर्थः । कस्मात्
युज्यन्ते । इत्यहं—तद्विलक्षणा इति । तदाद्यशून्यवस्तुविलक्षणा इत्यर्थः ।
प्रमेय — अनादिकारसंवेदन न भवति न तद्विषयम्, यथा—बहुवर्तन न
शब्दविषयम् । अमद्वय्याकारशून्याश्च यथोक्ता सविद इति व्यापकावृत्ति-
विवर्तिनसुप्रासदिविषये बाधक प्रकाशम् ।

सिद्धेऽपि त्रिगुणे व्यक्ते न प्रधानं प्रसिध्यति ।

एकं तत्कारणं नित्यं नैकजात्यन्वितं हि तत् ॥ ४१ ॥

[G. 37] तथा हि—कापिलयोगिनां पुरुषं प्रकृतिविभक्तं भावयतां पुरुषमालम्ब्य स्वम्यस्तयोगानां प्रसादो भवति, प्रीतिश्च; अजितयोगानां क्षिप्रतरमपर्यता-मुद्वेगः; ये च प्रकृत्या जडमतयस्तेषां वरणमुपजायते । न चासौ पुरुषस्तद्रूप-स्त्रिगुणात्मकोऽभीष्टः परैः । तस्मात् 'प्रसादतापदैत्यादिकार्योपलब्धे,' इत्यनेका-न्तिकमेतत् । सङ्ख्यात्तानि प्रीत्यादीनि भवन्ति, न पुरुषादिति चेत् ? एतच्छ-ब्दादिष्वपि समानम् । ततश्च सङ्कल्पमात्रमावित्वे बाह्या सुखादयो न सिध्यन्ति; सङ्कल्पस्य संविद्रूपत्वात् । अत एव च बाह्यसुखाद्युपपन्नवशात् संवेदनस्य सावादिरूपत्वमित्येतद्रपि व्यभिचारि; अन्तरैणापि बाह्यविषयोपपन्नं पुरुषालम्बनेन प्रीत्यादीनामुत्पत्तिदर्शनात् । यच्चेष्टानिष्टविकल्पादनपेक्षितबाह्यविषयसन्निधानं सुखादिसंवेदनं प्रसिद्धं तत्कथं परोपघानात् स्यात्, मनोऽपि त्रिगुणं तदुप-घानाद्भवतीति चेत् ? न; तस्यापि "यदेव हि प्रकाशान्तरानपेक्षं स्वयं सिद्धम्" इत्यादिना (तत्त्व० पृ० ४४) संविद्रूपत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । तस्मात् 'समन्वयात्' इत्यसिद्धो हेतुः ॥ ४० ॥

इदानीं हेतुसिद्धिमभ्युपगम्यान्वैकान्तिकत्वं प्रतिपादयन्नाह—मिद्धेऽपीत्यादि ।

यदि नाम व्यक्तं त्रिगुणात्मकं सिद्धम्, तथापि तस्य यत्तदभीष्टं कारणं प्रयानाख्यं तन्न सिध्यति । तथाभूतेन कारणेन कचिदपि हेतोरन्वयासिद्धेरिति भावः । तथा हि—त्रिगुणात्मकमेकं नित्यं व्यापि च तस्य कारणं साधयितु-मिष्टम् । न चैवम्भूतेन कारणेन कचिद्धेतोः प्रतिबन्धः सिद्धः । नापि यदात्मकं कार्यमुपलभ्यते, कारणेनावश्यं तदात्मना भवितव्यम्; कार्यकारणयोर्भेदात् । तथा हि—हेतुमत्त्वानित्यत्वाव्यापितादिभिर्धर्मैः समन्विते व्यक्ताख्यं कार्यमिष्यते भवद्भिः, न च तत्कारणस्य ताद्रूप्यमिष्टम्, तस्मादनैकान्तिको हेतुः ।

धर्मविशेषविपरीतभावनाद्विरुद्धोऽपीति दर्शयन्नाह—एकं तत्कारणमि-त्यादि । एको नित्यस्त्रिगुणात्मकः कारणभूतो धर्मः साधयितुमिष्टः, स च तथा-भूतो न सिध्यति, किं तर्हि ? विपरीत इति भावः । कस्मात् ? इत्याह—

चेन्न्याद्यन्वितत्वेऽपि नैकपूर्वत्वमिष्यते ।

पुरुषाणाममुरय चेत्, तदिहापि सम न किम् ॥ ४४ ॥

प्रधानहेत्वभावेऽपि तत सर्व प्रकल्पते ।

शक्तेर्भेदेन वैचित्र्य कार्यकारणनादिकम् ॥ ४५ ॥

तथेति दूषणान्तरसमुच्चये, सादृश्ये वा । नैकजात्यन्विता इत्यनेन साधन धर्मवैकल्य दर्शितम् । नकनिमिचाद्येति । सिद्धा इति प्रकृतेन सम्बन्ध । अनेन साध्यधर्मानन्वयो दर्शित । ननु चेन्न मृत्पिण्डकनकादि कारण तेषां सिद्ध मेव, तथा मृत्पुष्पवत्त्वादिजातिश्चेपामेकानुगामिनी' इष्टा, तत्तन्मभयवैकल्यम् । इत्याह—मृत्पिण्डादेर्निभेदत इति । न ह्येकोऽवयवी मृत्पिण्डादिरस्ति, एकदेशा दृष्टौ सर्वावरणप्रसङ्गात् । नाप्येका जाति, प्रतियुक्ति प्रतिभासमेदात् ॥ ४३ ॥

[G 39] पुनरपि 'समन्वयात्' इत्यस्य हेतो स्वतोऽनैकान्तिकत्वमिति प्रतिपादयताह—चेतन्येत्यादि । तथा हि—चेतनन्वमोस्तृत्नादिभिरपरिमितै-
र्धर्मैरन्विता पुमासोऽभीष्टा, न च ते तथाग्रिधेककारणपूर्वका भवद्विरिष्यन्ते ।
अथापि न्यात्—चेन्न्याद्यन्वितत्व पुरुषाणां न मुख्यमिष्टम्, किं तर्हि ? गौणम्,
यतोऽचेन्न्यादिव्यावृत्ता सर्व एव पुमास, तेनार्थान्तरव्यावृत्तिरूपा चैतन्यं
जानिन्मनुगामिनी कल्प्यते, न त्वेका तात्त्विकी साम्नीति । यद्येवम्, तद
मुख्यम् सुखाद्यन्वितत्वमसत्यपि तथामूलेकारणपूर्वत्वे पुरुषवत् इहापि व्यक्ते
किमिति ममम् = तुल्यं न कल्प्यते । तस्मादनैकान्तिको हेतु । पुरुषाणां
निपुणश्चक्षुः । तथा सुखादयो मूलप्रवृत्त्यन्याभारिनो गुणत्वाच्चेननत्वामोक्त-
त्वादिभिरन्विता, प्रधानपुरुषाश्च निरन्व्यादिमिथुक्ता, न च ते तथानूतैकारण
पूर्वका इत्यनैकान्तिक एव ॥ ४४ ॥

एव तत्र 'समन्वयात्' इत्ययं हेतु प्रतिपिद्ध । साम्प्रत निगमनक्यानेन
परिशिष्टहेतुदूषणार्थं दिह्यामहाह—प्रधानहेत्वभावेऽपीत्यादि ।

तत्र यथावदुक्तम्—“परिमणाच्छक्तित प्रवृत्ते कार्यकारणभावाच्चास्मि
मप्यनम्” (सा० धा० १५) इति । एते त्रयोऽपि हेतवोऽनैकान्तिक, साध्यविपर्यये

ईश्वरपरीक्षा

(पूर्वपक्षः)

तत्रेश्वरसाधकहेतूपन्यासः

सर्वोत्पत्तिमतामीशमन्ये हेतुं प्रचक्षते ।

नाचेतनं स्वकार्याणि किल प्रारभते स्वयम् ॥ ४६ ॥

व्यक्तस्य कारणं स्यात्, तदा तदात्मत्वेन सर्वमेव विश्वं तत्स्वरूपवदेकमेव द्रव्यं स्यात् । उत्तश्चैका बुद्धिः, 'एकोऽहङ्कारः, पञ्च तन्मात्राणीत्यादिपरिमाणविभागो न स्यात् । तथा च सति निष्परिमाणमेव जगत् स्यात् । तथा कुलालादीनां घटादिकरणे शक्तिः प्रवृत्तिः प्रधानहेत्वभाव उपपद्यते, न तु तद्भावे । यथोक्तं माक् "न च दाकिर्न च क्रिया" (तत्त्व० २१) इति । कार्यकारणविभागोऽपि प्रधानहेत्वभाव एव सति युक्तः—इति^१ पूर्वमावेदितम् । वैश्वरूप्यं च प्रधाने सति नोपपद्यत एव; तन्मयत्वेन सर्वस्य जगतः तत्स्वरूपवदेकत्वप्रसङ्गादित्युक्तम्, ततश्च वैश्वरूप्यमादित एव नास्तीति कुतस्तस्याविभागः स्यादिति ॥ ४५ ॥

इति प्रकृतिपरीक्षा

इदानीमीशान्यापाररहितत्वं प्रतिपादयन्नाह—सर्वोत्पत्तिमतामित्यादि ।

अनुत्पत्तिमतामण्वाकाशादीनां नित्यत्वान्न किञ्चित् कारणमस्तीत्यतः 'उत्पत्तिमताम्' इत्युक्तम् । ईशमिति ईश्वरम् । अन्य इति नैयायिकादयः । तत्र विनिष्टगुणमाग्नान्तरमेव सर्वस्य जगतः कर्तुं सर्वज्ञमीश्वरमिति केचित् । आत्मव्यतिरिक्तं नियैकसर्वार्थविषयबुद्ध्युपेततया [G. 41] भिन्नगुणत्वाद् द्रव्यान्तरमेवेत्यपरे ।

ननु धर्माधर्मपरमाण्वादि जगतः कारणमस्त्येव, तत्किमर्थमीश्वरमपरं कारणत्वेन कल्पयन्ति ? इत्यत आह—नाचेतनमित्यादि । यद्यपि धर्मादि कारणम्, तथापि तदचेतनवाद्भिषायाक्रमन्तरेण न स्वयं स्वकार्यमारब्धुमुत्सृजत

१ गा०, गा० पुनःपुनोर्नास्ति ।

२. गा०, गा० पुनःपुनोर्नास्ति ।

यद्यिदं कर्णोपन्यस्तं प्रमाणद्वयम्

१. यत् स्वारम्भकावयवसन्निवेशविशेषवत् ।

बुद्धिमद्वेतुगम्यं तत् तद्यथा कलशादिकम् ॥ ४७ ॥

इत्यनन्तरपिष्टायकेन केनचित् कर्त्रा मवितव्यम्, न हि किञ्चिदचेतनं स्वस्वत्रय-
धिष्टायकं दृष्टमिति । प्रयोग — यदचेतनं तदधिष्ठातारमन्तरेण न स्वकार्यकारमे,
यथा मृत्पिण्डदण्डसलिलसूत्रादयः कुम्भकाररहिताः कुम्भम् । अचेतनं च धर्मा-
दीति^१ व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । तस्माद्योऽसावधिष्ठाता स ईदवर इति सिद्धम् ।
न चैवं सति धर्माधर्मादीनां वैयर्थ्यम्; निमित्तकारणत्वादीश्वरस्येति ।

स्यादेतद्—यदात्मसमरेणौ धर्माधर्मौ स एवात्माऽधिष्ठाता भवित्यति,
तत्किमीश्वरेण परिकल्पितेनेति । तदसम्भन्; तस्यामनन्तानामीमञ्जत्वात् । यावद्वि-
सम्यं शरीरेन्द्रियाणि कार्यकारणसङ्घातो नोपपद्यते, तावदयमत्र उपपन्नमार्ग-
रूपादीन् विद्याश्रोत्रगन्धे, पुतोऽनुपपन्नौ धर्माधर्मापुपलभ्यत इति । यथोक्तम्—

“जतो बन्तुगनीजोऽयममनः सुखदुःखयो ।

ईश्वरग्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा दशमेव वा” ॥

(३० न्या० वा० ४.१.२१) इति ॥ ४६ ॥

अत्रायिदं कर्णोपन्यस्तमीदं वक्ष्याधने प्रमाणद्वयमाह—यत्स्वारम्भकमेवादि ।

तदुक्तम्—“धीन्द्रियमाद्यभावा विमरयिद्वरणमावापन्नं बुद्धिमन्कारणपूर्वकम्,
स्वारम्भकावयवसन्निवेशविशेषवत्, यद्यदिकम् । वैयर्थ्येण प्रमाणवत्” इति ।
तत्र—आत्मां दर्शनमर्थनेन्द्रियमात्रां प्राप्य मद्दनेकद्रव्यवत्त्वरूपपुनरुप-
धारणोपेवं पृथिव्युदकद्रव्यज्ज्वालिनि त्रिविधं द्रव्यं धीन्द्रियमाद्यम् । अत्रापि
वाक्यदि; यस्यान्महत्त्वमनेकद्रव्यवत्त्वं रूपसमवयवादिशेषेन्द्रियधारणमित्यने,
तत्र वाक्यादौ गच्छति । यथोक्तम्—“मद्दनेकद्रव्यवत्त्वाद् रूपाद्योपपत्तिः”
(३० ६० ४.१.६) । “मद्दव्यवत्त्वं^२ प्रमाणवदनुपलब्धिः” (३० ६०
४.१.७) । “रूपसंस्कारान्तरद्वयोरनुपलब्धिः” (३० ६० ४.१.८) ।

द्वीन्द्रियग्राह्यमग्राह्यं विवादपदमीदृशम् ।

बुद्धिमत्पूर्वकं तेन वैधर्म्येणाणवो मताः ॥ ४८ ॥

“रूपमकार = रूपसमवाय । दृशणुकादीनां त्वनुपपत्तिः, अमहत्वात्”
(२०-वै० ८० उ० ४.१.६-७) इति ।

तत्र^१ सामान्येन द्वीन्द्रियग्राह्यग्राह्यस्य बुद्धिमत्कारणपूर्वत्वसाधने सिद्ध-
साध्यत्व दोष^२, यदादिभूयसिद्धेर्विवादाभावात्^३ ।

[G 42] अभ्युपेतगवा च, अण्वाकाशादीनां तथाऽनम्पुणमात् । तेषां
च निपत्त्वान् प्रत्यक्षादिगवा । अतस्तत्रार्थं विमत्यधिकरणभावापन्नग्रहणम् । विविधा
मतिर्विमतिः, निप्रतिपत्तिरिति यावत्, तस्या^४ अधिकरणभावापन्न विवादात्म्यमीदृश-
मित्यर्थः । एवविधे सति शरीरेन्द्रियमुक्त्वाद्य एव पक्षीकृता इति नाण्वादिषु
पक्षे । कारणमात्रपूर्वत्वेऽपि साध्ये सिद्धमाध्यता सा भूदिति बुद्धिमत्कारण-
ग्रहणम् । सांख्येयं प्रति “बुद्धिमत्त्वानुपपत्तेर्न सिद्धसाध्यता, अव्यतिरिक्ता हि
बुद्धिः मथानात् भोग्यैरिष्यते । न च तेनेव तदेव लब्धवन्ति ।

स्वारम्भकानामवयवानां सन्निवेश = प्रव्यात्मक सयाम् । तेन विशिष्ट-
अवच्छिन्नम्, लब्धस्त्वस्मात् । अवयवसन्निवेशविशिष्टत्वं गोत्यादिभिर्व्यभिचारी-
त्वं स्वारम्भकग्रहणम् । गोत्यादीनि तु द्रव्यारम्भकानामवयवसन्निवेशेन निशेष्यन्ते,
न तु स्वारम्भकानामवयवसन्निवेशेनेति । तेन याऽसौ बुद्धिमान् स ईश्वर इति ।

तदन्तर्गमणम् ‘यन्’ इत्यादिछोक्तद्वयेन निर्दिष्टम् । स्वारम्भकावयवसन्निवेश-
पर निशेष = विशेषण सोऽस्यास्तीति तत्तथोक्तम् । तेन विशिष्टमित्यर्थः ।
एतेन हेतोर्व्याप्तिर्निश्चिता ॥ ४७ ॥

पक्षधर्मत्वादि दर्शयन्नाह—द्वीन्द्रियेत्यादि । निवादपदमिति । निगदा-
पिङ्गमापन्नमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

१ अत्र—भा०, गा० ।

२-३ ‘गो’ पण्यि । उभयपक्षे । निगन्ताभावात् । —ग० ।

४ अस्या—ग० ।

५ बुद्धिमत्त्वा—गा० ।

२. तन्वादीनामुपादानं चेतनावदधिष्ठितम् ।

रूपादिमत्त्वात्तन्वादि यया दृष्टं स्वकार्यकृत् ॥ ४९ ॥

उद्द्योतकरोपन्यस्तं प्रमाणम्

धर्माधर्माणवस्त्वर्थे चेतनावदधिष्ठिताः ।

स्वकार्यारम्भकाः स्थित्वा प्रवृत्तेस्तुरितन्तुवत् ॥ ५० ॥

प्रशस्नमन्युपन्यस्तं प्रमाणम्

सर्गादौ ध्यवहारश्च पुंतामन्योपदेशजः ।

नियतत्वात् प्रबुद्धानां कुमारव्यवहारवत् ॥ ५१ ॥

द्वितीयं च तदुक्तं प्रमाणं बोधयन्नाह—तन्वादीनामित्यादि । तन्वादी-
नाम् = शरीरगतीन्द्रम्, उपादानम् = परमाण्वादि, चेतनेन = कारणेनाधिष्ठितं सत्
स्वकार्यकृदिति सम्बन्धः । रूपादिमत्त्वादिति हेतुः । तन्वादीति दृश्यन्तः ।
यथोक्तम्—“तन्मुसुरनकरणोपादानानि चेतनावदधिष्ठितानि स्वकार्यमारम्भन्त इति
प्रतिब्रवीमहे, रूपादिमत्त्वान्, तन्वादिवत्” ( ) इति ॥ ४९ ॥

‘उद्द्योतकरोपन्यस्तं प्रमाणम्’—‘मुसुरहेतुरा प्रपन्नपरमाण्वदृष्टा स्व-
कार्योपधारन्निश्चयबुद्धिमन्तमधिष्ठितारमपेशन्ते, स्थित्वा प्रवृत्ते, तन्तुनुपादिवत्’
(न्या० बा० ४.१.२१) इति ।

एतदंशं दर्शयति—धर्माधर्माणव इति । सुषोणम् ॥ ५० ॥

अपराण्युद्द्योतकरोक्तानि प्रमाणानि
महामृतादिकं व्यक्त बुद्धिमद्वैत्वधिष्ठितम् ।
याति सर्वस्य लोकस्य सुखदुःखनिमित्तताम् ॥ ५२ ॥
अचेतनत्वकार्यत्वविनाशित्वादिहेतुत
वास्यादिवदतस्स्पष्टं तस्य सर्वं प्रतीयते ॥ ५३ ॥

ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वसिद्धि
सर्वकर्तृत्वसिद्धौ च सर्वज्ञत्वमप्यतनत ।
सिद्धमस्य यत् कर्ता कार्यरूपादिवेदक ॥ ५४ ॥

सर्ग = सृष्टि, उत्पाद इति यावत् । तस्यादि = प्रथम काल ।
शेषं तु सुबोधम् ॥ ५१ ॥

तथा अपराण्युद्द्योतकरोक्तानि प्रमाणानि—“बुद्धिमत्कारणाधिष्ठित
महामृतादिकं व्यक्त सुखदुःखनिमित्तं भवति, अचेतनत्वात् कार्यत्वाद्, विनाशित्वाद्,
रूपादिमत्त्वात्, वास्यादिवत्” (न्या० वा० ४१२१) इति । एतानि
दर्शयति—महामृतादिकमित्यादि ।

बुद्धिमद्वैत्वधिष्ठितम् = चेतनानताधिष्ठितम् । अत इति यथोक्ताद् हेतु
ब्रह्मज्ञात् । तस्येति ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वेत्येते ॥ ५२-५३ ॥

अथ सर्वज्ञत्व कथं तस्य सिद्धम्, येनासौ निश्चेयसाभ्युदयकामाना
मक्तिरिष्यता यायात् ? इत्याह—सर्वकर्तृत्वमिद्वै चेत्यादि ।

तथा चाहुः प्रशस्तमतिप्रभृतय—“सकलभुवनहेतुत्वादेवास्व सर्वज्ञत्व
सिद्धम्, कर्तुं कार्योपादानोपकरणप्रयोजनसम्प्रदानपरिजानात् । इदं हि यो मम्य
कर्ता भवति स तस्योपादानादीनि जानीते । यथा कुशलं कुम्भादीनां कर्ता
तदुपदानं मृत्पिण्डम्, उपकरणानि च चरादीनि, प्रयोजनमुदकाहरणादि,
इदं च सम्प्रदानं जानीत इत्येतत् प्रसिद्धम्, तथैव सकलभुवनानां कर्ता,
स तदुपदानानि परमाण्वादित्यंशानि, तदुपकरणानि धमाधर्मदिवाग्दीनि,
अपारोपकरणानि सामान्यविशेषसमन्वयलक्षणानि, [G ११] अथोक्तानुमोर्ग
सम्प्रदानसङ्गर्भं पुर्यान् जानीते इति, अतः सिद्धमस्य सर्वज्ञत्वम्” (

अपरं प्रमाणकदम्बकम्

विमतेरास्पदं वस्तु प्रत्यक्षं कस्यचित् स्फुटम् ।

वस्तुसत्त्वादिहेतुभ्यः सुखदुःखादिभेदवत् ॥ ५५ ॥

(उत्तरपक्ष)

द्विधा हेत्वसिद्धिसाधनम्

तदत्रासिद्धता हेतोः प्रथमे साधने यतः ।

सन्निवेशो न योगात्पक्षे सिद्धो नावयवी तथा ॥ ५६ ॥

) इति । कार्यरूपादिवेदक इति । कार्यस्य ये रूपादयः = स्वभाव-
दयः । आदिशब्देनोपादानादीनां ग्रहणम्, तेषां वेदक इति समासः । याज्ञिक-
वेदादितिगणत्वात् (पा० सू० २.२.९) कर्मण्यप्य (पा० सू० ३.२.१) वा
विधाय स्वार्थिकं को विधेयः । शेषं सुबोधम् ॥ ५४ ॥

तथा अपरं प्रमाणकदम्बकं तैरुक्तम्—“विचित्रोदयप्रस्पन्दस्पर्शानास्पर्शं
विमत्यधिकरणभावापन्नं द्वितीयादिप्रमाणपक्षकत्वातिरिक्तप्रमाणान्तरावच्छेदयम् ;
वस्तुत्वादिभ्यः, रूपादिवत् । वैषम्येण कूर्मरोमादयः ” ( )
इति । तत्र विचित्रोदयो गुणपदार्थ उच्यते, विवत्र उदयोऽस्येति कृत्वा,
प्रस्पन्द कर्मपदार्थ, तयोरास्पदम्—समवायिकारणं द्रव्यम् । अनास्पदम्—
गुणादयः पक्षे समवायपर्यन्ता, द्वितीयादिप्रमाणपक्षकमनुमानमारभ्याभावपर्यन्तम्,
तद्व्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षम् । शेषं सुबोधम् ।

अयमपरो हेतुस्तीरजः — “सदावविशेषात्कन्दितानास्कन्धित विमत्यधि-
करणभावापन्नं कस्यचित् प्रयत्नम् ; सत्त्वादु, रूपादिवत् ” ( )
इति । तत्र सत्तदयः षड्विधेयाः — सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं
सामान्यविशेष्यमिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषाः, तैरास्कन्धितमत्त्वान्तं यथासम्भवं
द्रव्यगुणकर्मालोकं पदार्थत्रयम्, अनास्कन्धितं सामान्यादि । शेषं सुगमम् ।

तदेतत् प्रमाणकदम्बकं दर्शयति—विमतेरित्यादि ॥ ५५ ॥

तदत्रासिद्धतादिनोत्तरपक्षमारभते ।

दृश्यत्वेनाभ्युपेतस्य द्वयस्यानुपलम्भनात् ।
साधनानन्वित चेदमुदाहरणमप्यत ॥ ५७ ॥
चक्षुःस्पर्शनविज्ञान भिन्नाभमुपजायते ।
एकालम्बनता नास्ति तयोर्गन्धादिविस्तित्वत् ॥ ५८ ॥

तत्र 'यदचेतन तदधिष्ठातारमन्तरेण न स्वकार्यमारभते' इत्यादौ प्रयोगे साध्यविपर्यये हेतोर्नायकप्रमाणामावात् सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकतया हेतोरनेकान्तिक तेति भावः । यच्चायम् 'स्वारम्भकावयवसन्निवेशविशिष्टत्वात्' इति हेतुः प्रथमे साधनप्रयोगे, सोऽसिद्धः । कथम् ? इत्याह—यत इत्यादि । अवयवसन्निवेशशब्देन हि सयोगविशेषोऽभिप्रेतः, तद्विशिष्टत्वं चावयवस्याख्यस्य ब्रह्मस्य, तयोरपि विशेषणविशेष्ययोरसिद्धत्वाद् द्विधा हेत्वसिद्धिः ॥ ५६ ॥

कथं पुनर्द्वयमसिद्धम् ? इत्याह—दृश्यत्वेनेत्यादि ।

[G 45] तत्र संक्षेपेण स्वभावानुपलम्भाख्यमेव प्रमाणं वाच्यमाह । विस्तरेण पदपदार्थपरीक्षायामनयोर्वृणमभिधास्यते । द्वयस्यापीति । सन्निवेशावयविसम्मतस्य । तथा हि—सन्निवेशो दृश्यत्वेनाभ्युपेतः, "सख्या परिमाणानि पृथक्त्य सयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिणमवायाच्चाश्रुयात्" (वै० द० ४ १ १२) इति वचनात् । अवयवी च दृश्यत्वेनेष्टः, "मदूत्यनेकद्वयवत्त्वाद्रूपाच्चोपलब्धिः" (वै० द० १ १.६) इति वचनात् । न च^१ रूपादिव्यतिरेकेणापरः सयोगोऽवयवी च दृश्यत्वेनेष्टो बुद्धौ प्रतिभासत इति, अतः उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्ध्ये ज्ञानविषाणवदसद्व्यवहारनिषयता । न च परमाणुनामतीन्द्रियत्वाद् रूपादीनामनुपलब्धिसङ्गः, विशिष्टानामिन्द्रियगम्यत्वाभ्युपगमादतीन्द्रियत्वासिद्धेः । अत एव सयोगावयवविनोराभावात् साधर्म्यदृष्टान्तो यः साधनधर्मविकल इति दर्शयति—साधनानन्वितमित्यादि ॥ ५७ ॥

एव सावद्विशेषणविशेष्यासिद्ध्या स्वरूपतोऽसिद्धत्वं हेतोः प्रतिपादितम्, इदानीमाश्रयैकदशासिद्ध्याऽप्यसिद्धत्वमिति दर्शयति—चक्षुरित्यादि ।

तत्सामर्थ्यसमुद्भूतरूपनानुगतात्मकम् ।

प्रतिसन्धानविज्ञानं समुदायं व्यवस्यति ॥ ५९ ॥

जलानलादि नेवेद द्वीन्द्रियग्राह्यमस्त्यतः ।

आथयासिद्धताऽसिद्धेर्यथाऽभिहितधर्मिणः ॥ ६० ॥

अत्र हि द्विविधो धर्मी निर्दिष्टः—द्वीन्द्रियग्राह्यम्, अग्राह्यं च । तत्र द्वीन्द्रियग्राह्यो न कश्चिद्धर्मी सिद्धः । तथा हि—चक्षुर्ज्ञानं स्पर्शज्ञानं चोभयं यथाक्रमं नीलवद्विरूपमात्रप्रतिमासित्वात् कर्कशादिप्रपञ्चव्यभेदमात्रप्रसिद्धत्वाच्च मित्रात्मनुपजायते, ततश्च तयोश्चक्षुःस्पर्शनविज्ञानयोरैकविषयता नास्ति, मित्रात्मन्वाद्गन्धरसादिविविक्तत्वं । प्रयोगोऽयम्—मित्रप्रतिमामे ज्ञाने ते नैकविषये, यथा गन्धरसविज्ञाने । मित्रामे च चक्षुःस्पर्शनविज्ञाने इति व्यापकविस्मोपलब्धिः । आत्मासमेदेऽप्येकविषयत्वे रूपशब्दादिविहीनामप्येकविषयत्वप्रसङ्ग इत्येतदन बाधकं प्रमाणम् ॥ ५८ ॥

यदि तर्हि नैकविषयज्ञानयो, तत् कथमिदं प्रतिसन्धानज्ञानं भवति—‘य प्रकाशो मया दृष्टो षट् स एवाव्यक्तरे स्पृश्यते’ इति, तस्मादनुमानाधिष्ठितं प्रतिज्ञा । तत्रेदमनुमानमुद्बोधोक्तम् “निरावृत्तिपथापन्नौ दर्शनम्पर्शनमाप्त्यावेकविषयी, प्रतिसन्धीयमानता, नीलोत्पलस्ययत्नः” (न्या० ६०) इति तत्राह—तन्मासमर्थ्यं यादि ।

[८ ५६] तयो = वर्णप्रपञ्चव्यभेदमात्रप्रतिमासिनोश्चक्षुःस्पर्शनविज्ञानयो, सामर्थ्यम् = शक्ति, तत् समुद्भूत कल्पनानुगत आत्माऽप्येति निमिदः । तदनेन प्रतिसन्धानप्रत्यययम्याप्रत्यक्षं प्रतिपादितं भवति । अनेकस्मिन्नेकवाच्यवसायित्वेनास्य अन्तिवात्, कस्यननुगतामन्वान्च । नापि प्रमाणान्तरम्, पूर्वज्ञानपरिच्छिन्नविषयस्यसाधित्वेन’ श्रुतीप्रवृत्त्यात्, अन्तिवाच्च । तस्मान् ‘प्रतिसन्धीयमानत्वात्’ इत्यनेनान्तिको हेतुः ।

अदि हि प्रतिसन्धानप्रत्ययस्य सामर्थ्यं सिद्धं भवेत्, तदा ॥ म्याद्धेतोरनैकान्तिकता, यास्या येन रूपदिषु ‘साधारणसामर्थ्यपद्मसनाय यद्यदिप्रवृत्तय

१ अतिपात्रता र मन—या० ।

२ साधारणः सामर्थ्यं—या० साधारणः ( ) साधारणः—या० ।

आचार्यनिर्दिष्टोऽसिद्धिप्रकारः

सन्निवेशविशिष्टत्वं यादृग्देवकुलादिषु ।

कर्तार्यनुपलब्धेऽपि यददृष्टौ बुद्धिमद्गतिः ॥ ६१ ॥

इति, तेषु यथास्वं चक्षुःस्पर्शनाभ्यामनुभूतेषूपरकालं यथापरिदृष्टविषयमनुरूप-
सङ्केताहितसंस्कारभेदमेकत्वाध्यवसायि प्रकृतिभ्रान्तं स्मार्त्तमिदं ज्ञानमुत्पद्यते ।
तथा हि—तथा समन्वाहारे तत्र वर्णोऽपि नीलादिः प्रतिभासते । न च स्पर्शन-
विज्ञाने वर्णप्रतिभासनं युक्तम्; तस्य चक्षुर्विज्ञानविषयत्वात् । तस्माद्यदेतदाचार्यै-
रुक्तम्—“चक्षुःस्पर्शनाभ्यां यथास्वं भिन्नं विषयमुपलभ्यान्यदेव तत्सहचरं समु-
दायविषयं स्मार्त्तमभेदज्ञानमुत्पद्यते” ( ) इति, तदेव न्याय्यम् ।

ननु यदि समुदायः प्रागनुभूतः स्यात्, तदा स्मार्त्तमिदं युक्तम्, यावता न
रूपादिव्यतिरिक्तः समुदायो भवतामभीष्टो येनासावनुभूयेत; रूपादिषु चानुभूतेषु
रूपविरिति स्यात्, न घट इति; न चाननुभूते स्मृतिर्युक्ता, तत्कथमिदं
समुदायविषयं स्मार्त्तं ज्ञानमुत्पद्यते ? नैतदस्ति; न हि रूपादिभ्योऽन्यः
समुदायः प्रागनुभूत इत्युच्यते, येनैतत् स्यात्, किन्तु त एव रूपादयः
सद्विद्यादिधारणार्थक्रियाकारिणः समुदायो घट इति व्यपदिश्यन्ते । तेषु च
प्रत्येकमिन्द्रियज्ञानानुभूतेषु यथासङ्केताहितभेदम् ‘घटः’ इति स्मरणमुत्पद्यत
इत्यभिधीयते ।

अथ वा—कल्पितः समुदायः कल्पनाज्ञानात्मकत्वात् स्वसंविदानुभूयत एवेति
किमिति तस्य स्मरणं नोत्पद्यत इति । अतः ‘स्वारम्भकावयवसन्निवेशविशिष्टत्वात्’
इत्यस्य हेतोराश्रयासिद्धता । कस्मात् ? इत्याह—असिद्धेयथाभिहितधर्मिण
इति । यथाभिहितस्य द्वीन्द्रियग्राह्यस्य धर्मिणोऽसिद्धेः कारणादाश्रयैकदेशसिद्ध्या
हेतोरसिद्धिः ॥ ५९-६० ॥

[G. 47] तदेवं विशेष्यविशेषणाध्याणामसिद्धेस्त्रिविधा हेतोरसिद्धतोका,
चतुर्थमप्याचार्यनिर्दिष्टमसिद्धिप्रकारमाह—सन्निवेशोत्थादि ।

तादृगेव यदीक्ष्येत तन्वगादिषु धर्मिषु ।

युक्तं तत्साधनादस्माद् यथाऽभीष्टस्य साधनम् ॥ ६२ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्या यत्कार्यं यस्य निश्चितम् ।

निश्चयस्तस्य तद्दृष्टाविति न्यायो व्यवस्थित ॥ ६३ ॥

सन्निवेशविशेषस्तु नैवामीषु तथाविध ।

तनुतर्थादिभेदेषु शब्द एव तु केवल ॥ ६४ ॥

यो हि सन्निवेशविशेषो बुद्धिमत्पुरुषव्यापारपूर्वकत्वेन देवकुलादिवन्वय-
व्यतिरेकाभ्या लोके प्रसिद्ध, यस्य दर्शन्यददृष्टतर्ककृत्यापि बुद्धिमत्कारणाव-
गतिर्भवति, तथामृतो यदि तनुतरगिरिमृत्पि साध्यधर्मिषु हेतुत्वेनोपादीयते,
तदा स्याद्भवतामभिमतसाध्यसिद्धिः । न अन्वयव्यतिरेकाभ्या सुविधेचित कार्य-
कारण व्यभिचरति, तस्याहेतुकत्वमसङ्गात् । न च तथामृतसन्निवेशविशेषस्तनु-
तरगिरिमृत्पि प्रसिद्ध, केवल सन्निवेश इति प्रत्यक्षमात्र प्रसिद्धम् । न च
प्रकृत्या परस्परमर्थान्तरत्वेन व्यग्रस्थितोऽपि धर्मः शब्दमात्रेणामेदी हेतुत्वेनोपादी-
यमानोऽभिमतसाध्यसिद्धये पयासो भवति, साध्यविपर्ययेऽपि तस्य भावाविरो-
धात् । यथा वस्त्रमीके धर्मिणि कुम्भकारकृतत्वसिद्धये सुद्विकारमात्र हेतुत्वेनोपा-
दीयमानमिति समुद्राथार्थः ।

अवयवार्थस्तूच्यते—यद्दृष्टौ बुद्धिमत्प्रतिरिति । यस्य = सन्निवेशस्य,
दृष्टौ सत्याम्, बुद्धिमत् = कारणम्, गति = अनुमितिर्भवेतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तन्वगादिष्विति । तनु = शरीरम्, अगा = परता, वृक्षा वा ।
मादिशब्दन साम्प्रदाय्यो गृह्यन्ते । यथामीष्टस्येति बुद्धिमत्पूर्वकत्वस्य ।
साधनमिति सिद्धिः ॥ ६२ ॥

कथं युक्तम् ? इत्याह—अन्वयेवादि । यत्कार्यमिति घृमादि । यस्ये-
ति अनन्तात् । निश्चयस्तस्येति अनन्तदेव । [G 18] तद्दृष्टाविति । घृमा-
दिकार्यदृष्टौ सत्याम् ॥ ६३ ॥

यथेवम्, इहापि तथैव भविष्यति । इत्याह—सन्निवेशविशेषस्तन्त्र-
त्यादि ॥ ६४ ॥

तादृश प्रोच्यमानस्तु सन्दिग्धव्यतिरेकताम् ।

आसादयति बल्मोके कुम्भकारकृतादिषु ॥ ६५ ॥

परेण जात्युत्तरोद्गायनम्

ननु जात्युत्तरमिदं धर्मभेदविकल्पनात् ।

सामान्यमेव कार्यादि साधन प्रतिपादितम् ? ॥ ६६ ॥

तस्य परीहार

अतद्रूपपरायुतं वस्तुमात्रमनित्यताम् ।

तादात्म्यात् साधयत्येष न न्यायोऽस्तीह साधने ॥ ६७ ॥

यस्तर्हि शब्दसामान्यतः सिद्धं सन्निवेशः स एव हेतुर्भव्यतीति चेद् ?
आह—तादृश इत्यादि । तादृश = शब्दमात्रेणानेदी । कुम्भकारकृतारिवेति ।
शुद्धिश्चरत्वमात्रमिति शेषः । तदेव सन्निवेशविशेषस्यासिद्धिः, सन्निवेशमात्रस्य
त्वेनैकान्तिकत्वमिति प्रतिपादितं भवति ॥ ६५ ॥

ननिरयादिना परो जात्युत्तरमुद्गायति । कार्यसम जात्युत्तरमेतन् । तथा
हि—‘कृतकत्वादित्य शब्द’ इत्युक्ते आप्तिमादी चोदयति—किमिदं वादि-
गतं कृतकत्वं हेतुत्वेनोपादीयते ? किं वा शब्दगतम् ? अथोभयगतमिति : अथे
पदे हेतोरसिद्धिः, न अन्यधर्मोऽन्यत्र विद्यते । द्वितीयेऽपि साधनविकलो
दृष्टान्तः । तृतीयेऽप्येतावेव दोषाविति । एतच्च कार्यसमं नाम जात्युत्तरमिति
प्रतिपादितम् । यथोक्तम्—“कार्यत्वान्यत्वत्वेनैकं यस्माद्व्याप्तिरिति दर्शनं तत्कार्य-
समम्” (द०—न्या० द० ५१ ३७) इति । यतः कार्यत्वसामान्यमेव
शुद्धीत्वानित्यत्वानुमानमिष्यते, न विशेषम् । तेन सामान्येन साधनेऽभीष्टे धर्म-
विशेषविकल्पे यदुत्तरं तत्कार्यसमं जात्युत्तरमिति व्यवस्थितम् । एतच्च धर्मभेदेन
विकल्पनम्, अतो जात्युत्तरमिति ॥ ६६ ॥

अतद्रूपेणादिना परिहरति । युक्तमेतत् यत् कृतकत्वमानमनित्यतां
साधयति, तस्य तादात्म्यलक्षणमतिव्यसङ्गादिति । इह तु स्वात्मकाव्यव-
सन्निवेशविशिष्टत्वमात्रसाधने नायं न्यायोऽस्ति, सन्निवेशसामान्यस्य निरपेक्षे

रूपाक्रमविरोधेन नित्या नो कार्यकारिणः ।
 विषयाणां क्रमित्वेन तज्ज्ञानेष्वपि च क्रमः ॥ ७६ ॥
 क्रमभावोऽप्यज्ञानं क्रमिविज्ञेयसङ्गतेः ।
 देवदत्तादिविज्ञानं यथा ज्वालादिगोचरम् ॥ ७७ ॥

बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रस्य सिद्धस्य सिद्धत्वमभ्युपेत्य, भगवन्निमित्तत्वात् साध्यविरोधाच्च
 देतद् द्वितीयमनित्यनेकविज्ञानपूर्वकत्वलक्षणमिष्टनिषीदितसाध्यम्, तस्मिन् द्वितीये
 साध्यविशेषेऽस्माभिर्हेतोर्विम्बे प्रतिबन्धोऽभिधीयते ॥ ७५ ॥

क्रममसौ वित्पद्यमभिधीयते । इत्याह—अमाक्रमेत्यादि ।
 न हीधरादयो नित्यभावा कार्यकारिणः, नित्यस्य क्रममीगपद्याप्यामर्धं
 विद्याविरोधत् । तस्मादनित्या एवार्थक्रियाकारिणः । ते च प्रतिक्षणमपरापरस्व-
 भावा भवन्तीति सिद्धमनित्यत्वमनेकत्वं च बुद्धिमत् कर्तुं ।
 यच्चानुसंधारस्य नित्यैरुबुद्धयुपेतव्यं प्रतिज्ञातं तदप्यनुमानविरोधमिति दर्श-
 यत्वाह—निषयाणामित्यादि ॥ ७६ ॥

अममात्रोत्पादिना प्रमाणयति । [७५] यत् क्रमिविज्ञेयविषयं ज्ञानं
 सत् क्रममात्रं, यथा—देवदत्तादिविज्ञानं ज्वालादिगोचरम् । क्रमिविज्ञेयविषयं
 चेश्वरज्ञानमिति स्वभावेत्तु । प्रसङ्गसाधनं चेदम्, तेनाश्रयासिद्धत्वात्
 हेतोर्गोचरणीया । सामान्यादिपदार्थविषयं देवदत्तादिविज्ञानं साधनधर्मविकलमिति
 ज्वालादिगोचरमुदाहरम् ।

किं पुनरत्र बाधकं प्रमाणम् ? उच्यते, यदि क्रमरता विषयेण तदीश्वर-
 ज्ञानं स्वनिर्मासमुपपन्नयेत्, तदा सिद्धमेव नमित्वम् । अथ न भव्येत, तदा
 प्रयासार्जितविकल्पनाभावात् तज्ज्ञानीयात्, विषयमन्तरैषां भक्तं प्रामाण्यं वा
 व्यभुषणं दीयते, गण्यते च विषये निर्विषयत्वप्रसङ्गं स्यादिति—इदमत्र
 बाधकं प्रमाणम् ॥ ७७ ॥

अणुसंहतिमात्रं च घटालस्माभिरिष्यते ।

तत्कारकः कुलालादिरणूनामेव कारकः ॥ ७८ ॥

न व्यावृत्तस्ततो धर्मः साध्यत्येनाभिवाञ्छितः ।

अणूदाहरणादस्माद्वैधर्म्येण प्रकाशितात् ॥ ७९ ॥

बुद्धिमत्पूर्वकत्वं च सामान्येन यदोष्यते ।

तत्र नैव विवादो नो वैश्वरूप्यं हि कर्मजम् ॥ ८० ॥

नित्यैकबुद्धिपूर्वत्वसाधने साध्यशून्यता ।

व्यभिचारश्च सौधादेर्वहुभिः करणेक्षणात् ॥ ८१ ॥

यद्योक्तम्—“वैधर्म्येणाणवो मताः” (तत्त्व० १८) इति, तदपि वैधर्म्योदाहरणमनिवृत्तसाध्यधर्मकमित्यादर्शयन्नाह—अणुसंहतिमात्रमित्यादि ।

अवयविनो विस्तरेण प्रतिपेत्स्यमानत्वात् प्रतिपिद्धत्वाच्चेत्यतः कुलालादेरणूनामेव कारकत्वं प्रसिद्धम् । अतो बुद्धिमत्पूर्वकत्वं साध्यधर्मोऽणुम्यो वैधर्म्येण प्रकाशितेभ्यो न व्यावृत्त इत्यव्यावृत्तसाध्यधर्मता दोषो वैधर्म्यदृष्टान्तस्य ॥

स्यादेतत्—यद्यस्माभिविशेषः साधयिनुमिष्टः स्यात्, तदा साध्यविकल्पात् साध्यम्यदृष्टान्तस्य पूर्वोक्तस्य स्यात्; यावत् सामान्येन बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रं साध्यते, तस्मिन् सिद्धे तन्वादीनां^१ सामर्थ्यादीधरः कर्ता सिद्धयति; न हि पटादिवत्तेषां कुलालादिः कर्त्ता सम्भवति, तेन सामान्यस्य विशेषविशिष्टत्वात्; तन्वादिषु चान्यस्य कर्तुरसम्भाव्यमानत्वात्, सामर्थ्याद्विशेषपरिग्रहमन्तरेणापीधर एव कर्त्ता अभीष्टं सिध्यति ? इत्याह—बुद्धिमत्पूर्वकत्वेत्यादि । एवं हि सिद्धसाध्यता-दोषः । कस्मात् ? इत्याह—वैश्वरूप्यं हीत्यादि । वैश्वरूप्यम् = सत्त्वमाजन-लोकस्य वैशिष्ट्यम् । कर्मजमिति । साधारणासाधारणशुभाशुभकर्मजनितम् । अतः शुभाशुभकर्मकारिण पुरुषा बुद्धिमन्तोऽस्य कारणतामापद्यन्त इति सिद्धसाध्यता ॥ ८० ॥

[G ५२] विशेषेण तर्हि साध्यत इति चेत् ? आह—नित्येत्यादि । एतत् पूर्वमुक्तमपि निगमनार्थं पुनरभिहितम् । एका बुद्धिरस्मैत्येकबुद्धिः, नित्य-

१. तर्वादीनान्—रा०, गा० । २. तर्वादिषु—रा०, गा० ।

अविद्वक्कणोपन्यस्तद्वितीयप्रमाणखण्डनम्

एतदेव 'यथायोगमवशिष्टेषु हेतुषु ।

योग्यं दूषणमन्यच्च किञ्चिन्मात्रं प्रकाशयते ॥ ८२ ॥

उद्ध्योतकरोक्तहेतावधिकदूषणाधानम्

स्थित्वा प्रवृत्तिरण्वादेनं सिद्धा क्षणभङ्गतः ।

व्यभिचारश्च तेनैव तस्यापि त्रमयुत्तितः^३ ॥ ८३ ॥

व्यासावेकबुद्धिश्चेति विग्रहः । यद्वा—निर्यैका बुद्धिरस्येति समासः । साध्य-
शून्यतेति । साधर्म्यदृष्टान्तस्येति शेषः । व्यभिचारश्चेति । हेतोरित्यध्याहारः ।
कथमित्याह ! सौधेत्यादि ॥ ८१ ॥

यद्युक्तम्—'तन्वादीनाम्' (तत्त्व० ४९) इत्यादि, तत्राह—एतदेवै-
त्यादि । तत्रापि हि 'रूपादिमत्त्वात्' इत्यादिसाधनेष्वेतदेव हि यथासम्भर दूषण
वाच्यम् । एतदेवेति । असिद्धत्वम्, प्रतिबन्धाभावाद् व्यभिचार, सति प्रति-
बन्धे विरुद्धत्वम्, साध्यैकत्वम्, सामान्येन सिद्धसाध्यतेत्यादि । तथा हि—
तत्रापि यादृशं रूपादिमत्त्वं चेतनानुदधिष्ठितं तादृशं 'तन्वादेषु न सिद्धम् ।
रूपादिमत्त्वमात्रस्य प्रतिबन्धासिद्धेर्व्यभिचारः । प्रतिबन्धाभ्युपगमे सति इष्टविप-
रीतसापनाद् विरुद्धत्वम् । साधर्म्यदृष्टान्तस्य साध्यविकल्पा, निर्यैकचेतनाधिष्-
त्तवेन साध्यधर्मणान्वयासिद्धेः । सामान्येन सिद्धसाध्यता, विशेषेण व्यभिचारो
परादिष्वन्यथादर्शनादिति । परमन्येष्वपि हेतुषु योग्यम् ॥ ८२ ॥

यच्च 'मित्या प्रवृत्ते' (तत्त्व० ५०) इति साधनमुक्तम्, तत्रापि
दूषणमाह—'मित्येत्यादि ।

सर्वमायानागुदयममनन्तरावर्गितया क्षणमात्रमपि न स्थितिरस्तीति कुत
स्थितिः प्रवृत्तिर्भविष्यति ! तस्मान् प्रतिबन्धसिद्धो हेतुः । यनैकान्तिकश्च तेनैवेध-
रेण, यन ईधर मयवसु क्षयैषु गिन्या परगते । यथ च नसी चेतनानुद-
धिष्ठित, अनन्यथापसङ्गात् ।

१. यथायोग्य—पा०, ग० ।

२. मयवसु—पा०, ग० ।

३. तन्वादीनाम्—पा०, ग० ।

४. तन्वादीनाम्—पा०, ग० ।

प्रशस्तमतिमतसण्डनम्

प्रलये लुप्तविज्ञानस्मृतयः पुरुषा न नः ।

आभास्वरादिसम्भूतेस्तत एवेह सम्भवात् ॥ ८४ ॥

विमुक्तस्योपदेष्टृत्व श्रद्धागम्य पर यदि ।

वैमुरुषं वित्तनुत्वेन धर्माधर्मविवेकतः ॥ ८५ ॥

अथ 'अचेतनत्वे सति' इति सविशेषणी हेतु क्रियते, यथा प्रशस्तमतिना हतः । तथापि सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकतयाऽनैकान्तिकत्वमनिराग्यमेव । यदव हि विशेषण विपक्षाद्धेतु निरर्त्तयति तदेव न्याय्यम्, यत् पुनर्विपक्षे सन्देह न व्यवर्त्तयति तदुपात्तमप्यसत्कल्पमेव । पूर्वोक्तधर्मादिद्वतादिदोष सविशेषणत्वेऽपि तत्रैव एव ॥ ८३ ॥

[G 53] यच्चोक्तम्—'सर्गादौ व्यवहारश्च' (तत्त्व० ५१. का०) इत्यादि, तत्राह—प्रलय इत्यादि । 'उत्तरकाल प्रबुद्धानाम्' इत्येतद् विशेषणमसिद्धम् । तथा हि—नास्मन्मतेन प्रलयकाले प्रलुप्तज्ञानस्मृतयो निवृत्तपुरुषा पुरषा सन्तिष्ठन्ते, किन्त्वामास्वरादिषु स्पष्टज्ञानातिशययोगेषु देशनिकायेषूपस्थन्ते, ये तु प्रतिनियतनिरायादिविपाकसवर्त्तनीयकर्मण, ते लोकधात्वन्तरेषूपस्थन्त इति विमर्त्तकालेऽपि तत एवाभास्वरादेभ्युत्वा इहा ह्यज्ञानस्मृतय एव सम्भवन्ति । तस्मात् 'उत्तरकाल प्रबुद्धानाम्' इति विशेषणमसिद्धम् । अनैकान्तिकश्च हेतु, सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् ।

किञ्च—अन्योपदेशपूर्वकत्वमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता, अनादर्व्यवहारस्य सर्वेषामेवान्योपदेशपूर्वकत्वस्येष्टत्वात् । अयेश्वरलक्षणपुरुषोपदेशपूर्वकस्य साध्यते, तदाऽनैकान्तिकत्वम् । अन्यथाऽपि व्यवहारसम्भवाद् दृष्टान्तस्य साध्यनिरासः । अतः पूर्वमेव सामान्यं दूषणमुक्तम् ॥ ८४ ॥

निरुद्धश्च हेतु, अन्युपेक्षया च प्रतिज्ञाया इति दर्शयन्नाह—विमुक्तस्योपदेष्टृत्वमित्यादि । यदीदृशोपदेशपूर्वकस्य व्यवहारस्य सम्भवेन, तदा स्यादविरुद्धता हेतो, यावताऽपि 'विगतमुखत्वादुपदेष्ट न युक्त । तच्च विगुणत्वं

ईश्वरवाचकप्रमाणोपन्यासः

१. अनुमानविरोधश्च व्याप्तेः सर्वत्र साधने ।

न विरुद्धेन धर्मेण व्याप्तिर्हेतोः प्रकल्पते ॥ ८६ ॥

वितनुत्वेन, शरीरविरहादित्यर्थः । तच्च विगततनुत्वस्य कथं सिद्धम् ? इत्याह—
धर्माधर्मनिवेकत इति । शरीरकारणधर्माधर्मविरहादित्यर्थः । तथा चोद्घोत-
करेणोक्तम्—“यथा बुद्धिसंज्ञायामीधरस्य प्रमाणसम्भवो नैवं धर्मादिसत्त्वे
प्रमाणमस्ति” ( ) इति । तस्याद्रीश्वरस्योपदेष्टृत्वासम्भवात्तदुपदेश-
कारं व्यवहारस्य न सिद्धयति, किन्तु शरीरव्यतिरिक्तान्यपुष्टपोददेशपूर्वकत्वम्;
अत इष्टविनाशकारित्याद् विरुद्धो हेतुः । अयेश्वरस्योपदेष्टृत्वमस्तीति चेत् । तदा
निमित्तत्वमभ्युपेतं हीयत इत्यभ्युपेतवाधा ।

‘महामृतादिकं व्यक्तम्’ (तत्त्व० ५२) इत्यादौ तु मयोर्ये हेतूनां
पूर्ववर्तनेनान्तिक्त्वम्; निषेधे वापकप्रमाणमात्रात्, सामान्येन सिद्धसाध्यता,
निरोपेण दृष्टान्तस्य साध्यविरुद्धतेति योक्तव्यम् ॥ ८५ ॥

[G 54] एव विस्तरेणेश्वरसाधकानि प्रमाणानि निराकृत्य, साम्प्रत
व्याप्तिदोषोद्धारनमुत्तेन तद्व्यापकं प्रमाणं स्वपक्षसिद्धयर्थमुपदर्शयितुम्—
अनुमानविरोधेत्यादि ।

सर्वत्र यद्योक्ते साधने साध्येन वा हेतोर्व्याप्तिस्तस्या अनुमानविरोधो
वक्ष्यमाणः । अथ प्रतिज्ञायाः कस्मादनुमानविरोधो नोद्भाव्यते ? यदि प्रतिज्ञा
साधनमस्ति स्यात्, तदा तद्व्योद्धारनं स्यात्; यावता साक्षान् पारम्पर्येण वाऽस्मी
न साध्यसिद्धोद्धारनं प्रतिपद्यते, ततश्च साधनदोषमिषाने प्रयुक्ते यत् प्रतिज्ञा-
दोषोद्धारनं तद् दोषोद्धारनं वादिनो निग्रहस्थानं स्यात्, तस्याश्च साधनप्रयोगेषु
प्रतिज्ञादोषो वाच्यः । यत्र तु क्वचित् प्रतिज्ञाविशेष उद्भाव्यते, तत्र तन्मुनेः साधने-
रेव तद्विषयं विद्यत इति ग्रहीतव्यम् । यदा— साधनप्रयोगादन्यत्र तद् द्रष्टव्यम् ।

अथ व्याप्तिहेतुविषयकमनुमानविरोधो भवति । इत्याह— न
विरुद्धेनेत्यदि । विरुद्धेनेति = प्रमाणनिरासतेन । तस्याऽसम्भवादेव न युक्ता
व्याप्तिः, न यस्या व्याप्तिरङ्गस्य इति वाच्यम् ॥ ८६ ॥

नेश्वरो जन्मिना हेतुत्पत्तिविकलत्वतः ।

गगनाम्भोजवत् सर्वमन्यथा युगपद् भवेत् ॥ ८७ ॥

किं तदनुमान येन व्याप्तिर्माध्यते ? इत्याह—नेश्वरो जन्मिनामित्यादि । यदुत्पत्तिविकल न तत्कस्यचित् कारणम्, यथा गगनाम्भोजम् । उत्पत्तिविकलश्च ईश्वर इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । प्रसङ्गसाधन चेदम्, तेनाश्रयासिद्धता न बोदनीया । सर्वमन्यथा युगपद्भवेदिति । अप्रतिबद्धसामर्थ्यकारणत्वादेक कालमिमत्कार्यग्रामवत् सर्वं युगपद्भवेदित्यर्थः । एतदत्र बाधक प्रमाणम् ।

अथ वा—अर्थरूपनमात्रमेतत् । एव तु प्रसङ्गसाधन कर्तव्यम्—यदविकलकारण तद्वक्तव्येव, यथा—अन्यावस्थाप्राप्ताया सामग्र्यामविकलकारणो भवन्नङ्गुर । अविकलकारण च सर्वमीश्वरहेतुकं वगदिति युगपद्भवेत् ।

स्यादेतत्—नेश्वर एव केवल कारणम्, अपि तु धर्मादिसहकारिकारणान्तरमपेक्ष्य करोति, निमित्तकारणत्वादीश्वरस्य, तेन धर्मादि कारणान्तरस्य वैकल्यादविकलकारणत्वमसिद्धमिति । तदेतदसम्बद्धं, यदि हि तस्य सहकारिणि कश्चिदुपकार कर्तव्यो भवेत्, तदा तस्य सहकारिणि व्यपेक्षा, यावता नित्यत्वात् परैरनाघेयातिशयस्य न किञ्चित् तस्य सहकारिभ्यः प्राप्तव्यमस्तीति [G 55] किमिति ताँस्तथाभूताननुपकारिण सहकारिणोऽपेक्षेत ।

किञ्च—येऽपि ते सहकारिणस्तेऽपि सर्व एवेश्वरस्याप्युत्पन्नमतया नित्य समवहिता^१ एवेति कथमसिद्धता हेतोः । न चानैकान्तिकता, अविकलकारणत्वदानिप्रसङ्गात्, अविकलकारणस्याप्यनुत्पत्तौ सर्वदेवानुत्पत्तिप्रसङ्गोऽविशेषात् ।

उद्योतनरस्त्वाह—“यद्यपि नित्यमीश्वराख्य कारणमविकल भावानां सन्निहितम्, तथापि न युगपदुत्पत्तिरीश्वरस्य, बुद्धिपूर्वकारित्वात् । यदीश्वर सत्तामात्रेणैवानुद्धिपूर्वं भावानामुत्पादक म्यात्, तदा म्यादेतच्चोद्यम्, यदा बुद्धिपूर्वकं करोति तदा न दोषः, तस्य म्वेच्छया कार्येषु पवृत्ते । अनोऽनेकान्तिकतैव हेतोः” (म्या० वा० ४. १. २१) इति । तदेतद्रूपकम्; न

२. ये वा क्रमेण जायन्ते ते नैश्वरहेतुकाः ।

ययोक्तसाधनोद्भूता जडानां प्रत्यया इव ॥ ८८ ॥

हि कार्याणां कारणम्येच्छाभावात्पक्षेणा प्रवृत्तिनिवृत्ती भवन्, येनप्रतिबद्ध-
साध्यैऽपीध्यास्ये कारणे सदा सन्निहिते तदीयेच्छाऽभावात् प्रवर्तन्त इति
इति म्यात्, किं तर्हि ? कारणगतसामर्थ्यमवाभानुपपत्तिरिति भावा ।
तथा हि—इच्छावतोऽपि कर्तुरसमर्थान्नोपपन्ते, समर्थस्तु क्षीणदेशनिच्छा-
वतोऽपि संप्रपन्ते । तत्र यत्रोद्योगस्य कारणं कार्योत्पादकालम्बुप्रतिपन्नशक्ति
सदैवावस्थितं भावानाम्, तन्किमिति तदीयामनुपकारिणी तामिच्छामपेक्षन्ते,
येनोत्पादकालवद् युगपन्नोपपद्येत । एव हि तैरनिकलकारणत्वमात्मनो दर्शित
मवेत्, यदि युगपद्भवेत् । न चानीश्वरस्य परैरनुपकार्यस्य कचिदपेक्षाऽस्ति,
येनेच्छामपेक्षेत ।

अत्र च—बुद्धिव्यतिरेकेण नान्येच्छाऽस्ति, बुद्धिश्चेत्यस्य भवद्विनिव्येक-
त्वाऽपीष्ट, उक्तं बुद्धिपूर्वत्वेऽपीध्यास्य किमिति भावानां युगपदुत्पादो
न भवति, ईधानत् तद्बुद्धेः सदा सन्निहितत्वात् !

अप्यप्यनित्या तस्य बुद्धिर्ग्रीकियते, तथापीश्वरसदाभावभावितात् तस्या
ईश्वरवत् सदाभाव एवेति स एव दोषः । तस्माद् 'बुद्धिमत्त्वात्' इति विशेषण-
मकिञ्चिन्नमेवेति नूनमन्तिकया हेतोः । न चानि निन्दता, सपक्षे भावन् ।
न चैव भवति, तस्माद्विषयस्य । प्रयोगः—मयदा न भवति, न तदनुमीमविच्छ-
कारणम्, यथा—युगपत्स्थितोक्तवत्साधनानुपपन्नानोऽपि । न भवति
विद्यमानोत्पन्नद्वये सर्वं विद्यमिति व्यापन्नमुल्लङ्घ्यः । न च सिद्धसाध्यता;
ईश्वरस्य कारणत्वे सति विच्छेदकारणवत्प्राये प्रसूयितम् ॥ ८९ ॥

अतस्मिन् प्रमाणम्—यं वा क्रमेणेत्यादि ।

॥ ८९ ॥ इत्येतेष्वपि स्वराभावात्तदवस्थितेनविच्छेदविच्छेदस्य साधनेष्व
उद्भूत इत्यप्यप्यनित्या अतस्मिन्मोक्षकारणत्वमिति चेन्न प्रत्यया = निधय

तेषामपि तदुद्भूतौ विफला साधनाभिधा ।

नित्यत्वादधिकित्स्यस्य नैव सा सहकारिणी ॥ ८९ ॥

येषु सत्सु भवद्दृष्टमसत्सु न कदाचन ।

तस्यान्यहेतुतावत्सत्त्वावनवस्था कथं न ते ॥ ९० ॥

इत्यर्थः । ननु यथोक्तदोषदृष्टत्वाच्चैतेभ्य इष्टे साध्ये प्रत्ययाः समुत्पद्यन्त इति न दृष्टान्तमिति सिद्धिः ? सत्यमेतत् ; अत एव 'जडानाम्' इत्युक्तम् । जडानां हि 'साधनामासविवेकाक्षमतया साधनामासेभ्योऽपि तेषां प्रत्ययाः समुत्पद्यन्त एव ॥ ८८ ॥

नन्वेवमपि साध्यविकलो दृश्यन्तः, तेषामपि जडप्रत्ययान्त्रभीश्वरस्य निमित्त-
कारणत्वेनेष्टत्वात् ? इत्यत आह—तेषामपीत्यादि । तेषामपि =
जडप्रत्ययानाम् । तदुद्भूताविति ईश्वरादुद्भूताविष्यमाणायाम् । विफला
साधनाभिधा—साधनाभिधानं व्यर्थं स्यात् । ईश्वरादेव तेषामुत्पत्तेरिति भावः ।
ननु साधनाभिधां सहकारिणीमपेक्ष्य तेषामीश्वरो जनको भविष्यति, ॥ केवलः,
तेनासौ विफला न भविष्यति ? इत्यत आह—नित्यत्वादित्यादि । यद्यसौ साध-
नाभिधा तस्येश्वरस्यासमर्थं स्वमात्रमपनीय समर्थमादधीत, तदा स्यात् सा तस्य
सहकारिणी, यावता नित्यत्वादीश्वरोऽनुत्वाद्यानिवर्त्यस्वभावतया न केनचित्
किञ्चित् स नीयत इति न साधनाभिष्य तस्यासौ सहकारिणी युक्ता ॥ ८९ ॥

अपि च—यथापरिदृष्टसामर्थ्यसाधनादिकारणव्यतिरेकेणापरिदृष्टसामर्थ्य-
स्वापीश्वरस्य कारणभावे कल्प्यमानेऽतिप्रसङ्गो भवतां प्राप्नोति; यतस्तमपीश्वरं
परिकल्प्यापरमपि दृष्टकृपादिकं कल्पनीयमेव, विशेषाभावादिति दर्शयन्नाह—
यं पित्यादि । भवद्दृष्टं यदित्युपस्कारः^१ । अन्यहेतुतावत्सत्त्वमिति । यथापरि-
दृष्टसामर्थ्येभ्यो हेतुभ्योऽन्यो हेतुः, तद्भावोऽन्यहेतुता, तस्याः कल्पिः = कल्पनेति
विग्रहः ॥ ९० ॥

१. साधनाविवेका—पा०, गा० ।

२. वि(चि)कल्पनीय—जै० ।

३. यदिति येष इत्यर्थः ।

ईश्वरस्य सर्वज्ञतानिरासः

कर्तृत्वप्रतिषेधाच्च सर्वज्ञत्वं निराकृतम् ।

बोद्धव्यं तद्वलेनैव सर्वज्ञत्वोपपादनात् ॥ ९१ ॥

ईश्वरस्यैकत्वनिरासः.

यथोक्तदोषदुष्टानि मा भूवन् साधनानि वा ।

तथाऽपि कर्तुर्नैकत्वं व्यभिचारोपवर्शनात् ॥ ९२ ॥

यदुक्तम्—‘सर्वकर्तृत्वसिद्धौ च’ (तत्त्व० ५४) इत्यादि, तत्राह—कर्तृत्वे-
स्यादि । सर्वकर्तृत्वबलेनासौ सर्वज्ञो भवद्भिरप्यते, तेन तन्निराकरणात्
सर्वज्ञत्वमपि तस्यायत्नतो निराकृतमेव ॥ ९१ ॥

[G 57] अभ्युपेय साधनानामदुष्टत्वं दूषणान्तरमाह—यथोक्तेत्यादि ।
यथोक्ता दोषा अनुमानविरोधपर्यन्ता । अयमत्र समुदायार्थ —यद्यपि तनुगिरि-
प्रभृतीनामेव साधनेष्वप्यौ बुद्धिमान् कर्त्ता सिद्धयति, तथाऽप्यसौ य एवैकस्य
हेतुः स एवान्यस्यापीति न निश्चित एवेति प्रतिकार्यं भिन्नस्यापि कर्त्तुं सम्भाव्य-
मानत्वात् सीमादेशैकस्यापि बहुभि करणेश्चत्वात्, अतो नैक कर्त्ता प्रतिपादयितुं
शक्यते । यावच्चैक कर्त्ता न सिद्ध, तावत् कुत सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति ।

अत्र प्रशस्तमनिरैककर्तृत्वसिद्धये प्रमाणयति—‘एकाधिष्ठाना ब्रह्मादय
विद्याचान्ता ; परस्परातिशयवृत्तिवान् । इह येषां परम्परातिशयवृत्तिवन्,
तेषामेकपक्षेणा दृष्टा, यथेह लोके गृहप्रामाण्यरदेशाधिपतीनामेकस्मिन् सार्वभौमे
नरपते । तथा च भुजगराश्वस्यप्रभृतीनां परस्परातिशयवृत्तिवन् । तेन
मन्यामहं—‘तेषामप्येकस्मिन्नीधरे पारतन्त्र्यम्’ इति । तत्र यदि ‘एत
ईश्वराम्येनाधिष्ठिता’ इत्ययमर्थ साधयितुमिष्ट, तदाऽनैकान्तिहता, निरर्थये
बाधप्रमाणाभावात्, प्रनिरास्यसिद्धे, दृष्टान्तस्य च साध्यविकल्पना । अथ ‘अधिष्ठा-
यद्भगवन् साधिष्ठाना’ इति साध्यते, तदा सिद्धसाधना, यत्र इष्यते एवाम्भाभि-
र्भगवता सम्बुद्धेन सङ्गोक्तचूडमणिना सर्वमेव जगत् प्रणश्यत्यश्वादिप्रतिष्ठितम्,
यद्भगवदप्यमुदयनि भेषससम्पदमासादयन्ति साधय ।

एककर्तुरसिद्धौ च सर्वज्ञत्वं किमाद्यम् ।

प्रमाणदम्बकप्रतिदोष

तत्सिद्धौ साधनं प्रोक्तं जैमिनीयेषु राजते ॥ ९३ ॥

इदं चापरं तेनैव^१ साधनमुक्तम्—“सप्त भुवनान्येकबुद्धिनिर्मितानि, एक-
वृत्तान्तगतिन्यात्, एकाग्रसथान्तर्गतापवरकवत् । यथैकाग्रसथान्तर्गतानामपवर-
काणां सूत्रधारैकबुद्धिनिर्मितत्वं दृष्टम्, तथैकस्मिन्नेव भुवनेऽन्तर्गतानि सप्त भुव-
नानि, तन्मात्तेषामप्येकबुद्धिनिर्मितत्वं निश्चीयते, यद्बुद्धिनिर्मितानि चैतानि स-
प्तानामद्देशरः सकृन्भुवनैकसूत्रधारः” ( ) इति । तदत्र
हेतुरसिद्धः, नैक भुवनमात्रसथादि वाऽस्ति, व्यवहारलाघवार्थं बहुवच्यं सज्ञा-
इत्ता । अत एव दृष्टान्तोऽपि साधनविकलः । एकसोधान्तर्गतानामपवरका-
दीनामनेकसूत्रधारघटितत्वरश्नाच्चात्तैकगन्तिको हेतुः । एवमन्येवपि साधनेषु
यथायोगं दूषणं वाच्यम् ॥ ९२ ॥

यद्योक्तम्—“विमतेरास्पदं वस्तु” (तत्त्व० ५५) इत्यादि, तत्राह—
तत्सिद्धौ साधनमित्यादि । [G 58] यदि सामान्येन ‘अस्ति कश्चित् सर्वज्ञः’
इति साध्यते, तदा नास्मान् प्रतीदं भवता साधनं राजते, सिद्धसाध्यतादोषात् ।
किन्तु ये सर्वज्ञापवादिनो जैमिनीयान्तेष्वेव शोभते । अत्रधराख्य सर्वज्ञ-
साध्यते, तदा प्रतिगन्थासिद्धेर्हेतोरनैकगन्तिकता, दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति^२—
अतो नास्मान् प्रति साधनमेतद्विज्ञात इति भावः ।

यच्चापि ‘विचित्रोद्देशः’ इत्यादि धर्मविशेषणमुपात्तम्, तस्य न कश्चिदुप-
योगोऽस्ति : केवलं पराध्यामोद्देशाय स्वप्रक्रियाधोपपन्नमिदं क्रियते भवद्भिः ।
तथा हि—प्रिना धर्मादिविशेषणेनेवविधेन यदि साधनमसिद्धतादिदोषरहितम्,
तदा भवत्येवामिमत्साध्यसिद्धिः, अथासिद्धतादिदोषदुष्टं साधनम्, तदेवविध-
विशेषणोपादानेऽपि न साध्यसिद्धिरस्तीति सर्वथा व्यर्थमेव विशेषणम् ।
यत् पुनर्विशिष्टादेहेतुः व्यावर्तयति तदेव विशेषणं न्याय्यम् । किञ्च—आश्रया-

^१ प्रमास्तमतिर्नित्यर्थः । ^२ साध्यान्वयेति—बै० । ^३ पूर्वं ५५ तमे पृष्ठे ।

उभयपरीक्षा

सेश्वरसाङ्गधामिमत

प्रवृत्तीश्वरोभयहेतुत्वनिरास

प्रकृतीश्वरयोरेव

हेतुत्वप्रतिषेधनात् ।

प्रत्येक सहित कर्तृ नोभय जन्मिनामिदम् ॥ ९४ ॥

साहित्य सहकारित्वादेतयो कल्पते च यत् ।

तत् स्यादतिशयाधानादेकायन्ययापि वा ॥ ९५ ॥

सिद्धो हेतु । न हि यथोक्तविशेषणविशिष्टो धर्मा प्रसिद्धोऽस्ति प्रतिवादिन,
तस्मान्न शास्त्राप्रसिद्धो धर्मो कर्तव्य ॥ ९३ ॥

इतीश्वरपरीक्षा

उभयव्यापाररहितव्यतिगन्तार्थमाह—प्रकृतीश्वर योरित्यादि ।

तत्र केचित् साङ्गध्या आहु —“न प्रधानादेव केवलादमी कार्यमेवा
प्रवर्तन्ते, तस्याचेतनत्वात् । न ह्यचेतनोऽपि घायकमन्तरेण स्वकार्यमारममाणो
दृष्ट । न च पुरुषोऽपि घायको युक्त, तस्य तदानीमवस्थात् । तथा हि—
बुद्ध्याध्ययनसिद्धिमेवार्थं पुरुषश्चेतयने, बुद्धिससर्गाच्च पूर्वमसावज्ञ एव, न जानु
किञ्चिदर्थं विजानाति । न चाविज्ञानमर्थं शक्त कश्चित् कर्तुमिति नासी कर्त्ता ।
तस्मादीश्वर एव प्रधानापेक्ष कार्यमेवाना कर्त्ता, न केवल । न हि द्रवद्रुपादि
केवल पुत्र जनयति, नापि केवल कुलालो घट करोति” इति । तदेतदपि प्रत्येक
प्रवृत्तीश्वरयोर्हेतुत्वनिषेधात् सहितमपि नेदमीश्वरप्रधानाख्यमुभय जन्म-
नाम् = उपत्तिमताम्, कर्त्त = अनङ्गम्—इति सिद्धम् ॥ ९४ ॥

ननु यदि नाम प्रत्येकमनयो कर्त्तृर निषिद्धम्, तथापि सहितयोर
निषिद्धमत्र, न हि केवलाना चत्परादीना चतुर्ज्ञानेपत्तिं प्रति सामर्थ्याभावे
सन्निधानमपि न भवति । इत्याशङ्क्याह—साहित्यमित्यादि । [C 59]
साहित्य नाम सहकारित्वम् । तच्च द्विविधम्—परस्परविशयाधानाद्वा स्यात्,
अथवासाहाय्याद्वा ।

न युक्ता कल्पनाऽऽद्यास्य निर्विकारतया तयोः ।

न द्वितीयस्य कार्याणां यौगपद्यप्रसङ्गतः ॥ ९६ ॥

सेश्वरसाङ्ग्याभिमतहेतावसिद्धतोद्भावनम्
अथोच्यते प्रधानस्य त्रिरूपत्वं व्यवस्थितम् ।

तत्रायं रजसा युक्तः सर्गहेतुर्महेश्वरः ॥ ९७ ॥

उद्भूतवृत्तिसत्त्वं तु यदा संश्रयते पुनः ।

तदा सर्वस्य लोकस्य स्थितेर्याति निमित्तताम् ॥ ९८ ॥

उद्भूतशक्तिरूपेण तमसा मुच्यते यदा ।

प्रलयं सर्वजगतस्तदा किल करोत्ययम् ॥ ९९ ॥

रजःसत्त्वादिरूपादि तदेवं सहकारिणः ।

क्रमेणैवास्य वर्तन्ते कार्याणां नाक्रमस्ततः ॥ १०० ॥

तत्र न तावदाद्यस्यातिशयाधानलक्षणस्य सहकारित्वस्य कल्पना युक्ता,
कस्मात् ? तयोरीश्वरप्रधानयोर्नित्यत्वेन निर्विकारत्वात् । नापि द्वितीयस्य, कल्पना
शुक्तेति प्रकृतेन सम्बन्धः । कस्मात् ? कार्याणां यौगपद्यप्रसङ्गात् । अविकला-
प्रतिहतसामर्थ्यस्येश्वरप्रधानाल्पकारणस्य सदा सन्निहितत्वेनाविकलकारणत्वात् ।
अत्र च पूर्ववत् 'यदविकलकारणम्' इत्यादि प्रसङ्गसाधनं वाच्यम् ॥ ९५-९६ ॥

अथोच्यत इत्यादिना परमतेन 'यदविकलकारणम्' इत्यस्य हेतोरसिद्धता-
द्विज्ञापयति । यद्यपि कारणद्वयमेतदित्यसन्निहितम्, तथापि क्रमेणैवाऽमी कार्य-
भेदा प्रवर्त्तिष्यन्ते; यत ईश्वरस्य प्रधानगत्यास्त्रयो गुणा सत्त्वादय सहकारिणः,
तेषां च क्रमवृत्तिस्त्वात् तत्त्वैर्वैष्वपि क्रमो भवति । तथा हि—यदोद्भूतवृत्तिना
रजसा युक्तो भवति महेश्वरः, तदा सर्गहेतुः प्रबाना भवति; प्रसवकार्यत्वाद्
रजसः । यदा तु सत्त्व समुद्भूतवृत्तिः संश्रयते, तदा लोकानां स्थितिकारणं भवति;
सत्त्वस्य स्थितिहेतुत्वात् । यदा तु तमसोद्भूतशक्तिः समायुक्तो भवति, तदा
प्रलयं नाशं सर्वजगतः करोति, तमसः प्रलयहेतुत्वात् । यथोक्तम्—

उभयपरीक्षा

सेश्वरसाङ्गध्यामिमत्

प्रकृतीद्वयोभयहेतुत्वनिरास

प्रकृतीश्वरयोरेव

हेतुत्वप्रतिषेधनात् ।

प्रत्येक सहित कर्तुं नोभय जन्मिनामिदम् ॥ ९४ ॥

साहित्य सहकारित्वादेतयो कल्पते च यत् ।

तत् स्यादतिशयाधानादेकार्यन्रिययापि वा ॥ ९५ ॥

सिद्धो हेतु । न हि यथोक्तप्रक्षेपविशिष्टो धर्मी प्रसिद्धोऽस्ति प्रतिवादिन ,
तस्मान्न शास्त्राप्रसिद्धो धर्मी कर्तव्य ॥ ९३ ॥

श्रीशिवरूपरोक्षा

उभयन्यापाररहित्वप्रतिपादनार्थमाह—प्रकृतीश्वर योरित्यादि ।

तत्र केचित् साङ्गध्या आहु —“न प्रधानादेव केवलदमी कार्यमेवा
प्रवर्तन्ते, तस्याचेतनान् । न ह्यचेतनोऽधिष्ठायकमन्तरेण स्वकार्यमारममाणो
ह्य । न च पुरषोऽधिष्ठायको युक्त , तस्य 'तदानीमज्ञत्वात् । तथा हि—
बुद्धधर्मसहितमेवार्थं पुरुषधेतयने, बुद्धिसंसर्गाच्च पूर्वमसावज्ञ एव, न जातु
क्रियिदर्थं विज्ञानानि । न चाविज्ञातमर्थं शक्त कश्चित् कर्तुमिति नासौ कर्त्ता ।
तस्मादीश्वर एव प्रधानापक्ष कार्यमेवाना कर्त्ता, न केवल । न हि देवदशादि
केवल पुत्र जनयति, नापि केवल कुलालो घट करोति” इति । तदेतदपि प्रत्येक
प्रकृतीश्वरयोर्हेतुत्वनिरासात् सहितमपि नेदमीश्वरप्रधानाख्यमुभय जन्मि-
नाम् = उत्पत्तिमताम्, कर्त्त = जनकम्—इति सिद्धम् ॥ ९४ ॥

ननु यदि नाम प्रत्येकमनयो कर्तृत्वं निषिद्धम्, तथापि सहितयोर
निषिद्धमेव, न हि केवलाना चतुरादीना चतुर्जनोपपत्तिं प्रति सामर्थ्याभावे
सहितानामपि न भवति । इत्याशङ्क्याह—साहित्यमित्यादि । [G 59]
साहित्यं नाम सहकारित्वम् । तच्च द्विविधम्—परस्परसातिशयाधानाद्वा स्याद्,
एकार्यकारित्वाद्वा ।

न युक्ता कल्पनाऽऽद्यस्य निर्विकारतया तयोः ।

न द्वितीयस्य कार्याणां योगपद्यप्रसङ्गतः ॥ ९६ ॥

सेश्वरसाङ्गध्याभिमतहेतावसिद्धतोद्भायनम्
अयोच्यते प्रधानस्य त्रिरूपत्वं व्यवस्थितम् ।

तत्रायं रजसा युक्तः सर्गहेतुर्महेश्वरः ॥ ९७ ॥

उद्भूतवृत्तिसत्त्वं तु यदा संश्रयते पुनः ।

तदा सर्वस्य लोकस्य स्थितेर्याति निमित्तताम् ॥ ९८ ॥

उद्भूतशक्तिरूपेण तमसा युज्यते यदा ।

प्रलयं सर्वजगतस्तदा किल करोत्ययम् ॥ ९९ ॥

रजःसत्त्वादिरूपादि तदेवं सहकारिणः ।

क्रमेणैवास्य वर्तन्ते कार्याणां नाक्रमस्ततः ॥ १०० ॥

तत्र न तावदाद्यस्यातिशयाधानलक्षणस्य सहकारित्वस्य कल्पना युक्ता,
कस्मात् ? तयोरीश्वरप्रधानयोर्नित्यत्वेन निर्विकारत्वात् । नापि द्वितीयस्य, कल्पना
युक्तेति प्रकृतेन सम्बन्धः । कस्मात् ? कार्याणां योगपद्यप्रसङ्गात् । अविकला-
मतिद्वितसामर्थ्यस्येश्वरप्रधानाल्पकारणस्य सदा सन्निहितत्वेनाविकलकारणत्वात् ।
अत्र च पूर्ववत् 'यदविकलकारणम्' इत्यादि प्रसङ्गसाधनं वाच्यम् ॥ ९५-९६ ॥

अयोच्यत इत्यादिना परमतेन 'यदविकलकारणम्' इत्यस्य हेतोरसिद्धता-
द्वद्भावयति । यद्यपि कारणद्वयमेतन्नित्यसन्निहितम्, तथापि क्रमेणैवाऽमो कार्य-
नेदाः प्रवर्त्तिष्यन्ते; यत ईश्वरस्य प्रधानगतास्त्रयो गुण्य सत्त्वादय सहकारिणः,
तेषां च क्रमवृत्तित्वात् तत्कार्येष्वपि क्रमो भवति । तथा हि—यदोद्भूतवृत्तिना
रजसा युक्तो भवति महेश्वरः, तदा सर्गहेतुः प्रजानां भवति; प्रसवकार्यत्वाद्
रजसः । यदा तु सत्त्वं समुद्भूतवृत्तिं संश्रयते, तदा लोकानां स्थितिकारणं भवति;
सत्त्वस्य स्थितिहेतुत्वात् । यदा तु तमसोद्भूतशक्तिना समायुक्तो भवति, तदा
प्रलयं नाशं सर्वजगतः करोति; तमसः प्रत्ययहेतुत्वात् । यथोक्तम्—

तत्त्वविधानम्

इहोच्यते तयोरेकक्रियाकाले समस्ति किम् ।

तदन्यकार्यनिष्पत्तिसामर्थ्यं यदि वा न तत् ॥ १०१ ॥

यद्यस्ति सर्गकालेऽपि द्वयमप्यपर भवेत् ।

एवमन्यस्य सद्भावे द्वयमन्यत् प्रसज्यते ॥ १०२ ॥

न हि तत्पररूपेण पुनरन्यस्य कारकम् ।

स्वरूपं च तदेवास्य तत्क्रियाविरतिः कुतः ॥ १०३ ॥

तत्सामर्थ्यवियोगे तु नैव तज्जनक भवेत् ।

अन्यदा शक्तिरान्यत्वाद् वियवम्भोरुहादिवत् ॥ १०४ ॥

रजोजुष बन्मनि सत्त्ववृधने स्थितौ प्रज्जना प्रत्ये तम स्पृशे ।

बवाय सर्गस्थितिनाशतन्त्रिणे' ऋषीमयाय त्रिगुणात्मने नम ॥

(काद० १) इति ।

क्लिष्टशब्दोऽसम्भावनायाम् ॥ ९७-१०० ॥

[G 60] इहोच्यते इत्यादिना प्रनिविषधे । तयोरिति प्रकृतीधरयो ।

एकक्रियाकाल इति । सर्गस्थितिप्रलयानामन्यतमस्यैकस्य क्रियाकाले तदपर-
कार्यद्वयोन्यनसामर्थ्यं किमस्ति ? उत नास्ति ? इति विकल्पद्वयम् । तत्र
यद्यस्ति, तदा सर्गकालेऽविकल्पकारणत्वात्पर कार्यद्वयं स्थितिप्रलयात्मकं भवेदु-
त्पादयत् । एव स्थितिकालेऽप्युत्पादनिनाशौ प्राप्नुव, प्रलयकाले च स्थित्युत्पादौ
म्यानान् । न चैव युक्तम् । न हि परस्परपरिहारेणावस्थितानामेकत्र धमिण्येकदा
सद्भावो युक्तः ॥ १०१-१०२ ॥

म्यादत्त्वं तदङ्गकार्योन्मत्तकाले तयो प्रकृतीधरयोरपरकार्यद्वयोत्पादनाय
रूपान्तरं ॥ सर्गस्थितिमिति, तेन तदानीं तयोर्न प्रसङ्गः ? इत्याह-न हीत्यादि ।
तदिति प्रकृतीधराख्यं कारणम् । अन्यस्येति विश्वस्य स्वकार्यद्वयस्य । न
पररूपेण, किं यदि ? स्वरूपनैव कारणमिति भावः ॥ १०३ ॥

१. नानावृत्तयः—इति उक्तं यः पाठः ।

२. सर्गकालेऽपि—१००, १०१ ।

उत्कटं शक्तिरूपं च यदि तन्मात्रकारणम् ।

सर्वदा तद्भूवेद्वेतोर्नित्यरूपस्य सन्निधेः ॥ १०५ ॥

न चापरं परैरिष्टमतो नैवान्यतोऽपि तत् ।

नापि स्वतन्त्रमेवेदं कादाचित्कत्वसम्भवात् ॥ १०६ ॥

स्वतो भावे हेतुत्वं स्वक्रियाया विरोधतः ।

अपेक्षया हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः ॥ १०७ ॥

स्यादेतत्—यद्यपि तत्पररूपेण न कारणम्, तथाप्येकार्योत्पादकाले परिशिष्ट-
कार्यद्वयोत्पत्तये सामर्थ्यमस्य नास्ति, तेन कार्यद्वयस्य तदानीमनुत्पादः ?
इत्याह—तत्सामर्थ्येत्यादि । अन्यदेति । अभिमतकार्यारम्भकाले ॥ १०४ ॥

स्यादेतत्—यद्यपि प्रपाने सर्वा शक्तिः सन्निहिता, तथापि योद्भूतवृत्तिर्भ-
वति सैव कारणतां प्रतिपद्यते, नान्या; तेन योग्यं कार्यं न भविष्यति ?
इत्याह—उत्कटमित्यादि । [G 61] इदं हि 'सत्त्वादीनामुत्कटं रूपं न
तार्थजित्यं युक्तं वक्तुम्; कादाचित्कत्वात् । ततश्चास्य भावः कदाचित् प्रवृत्तीश्व-
रादेव कारणाद्, अन्यतो वा हेतोः, स्वतन्त्रो वा स्यादिति त्रयो विकल्पाः । तत्र
प्रथमे पक्षे तदुत्कटं रूपं सर्वदा भवेत्; प्रवृत्तीश्वराख्यस्य हेतोर्नित्यरूपत्वेन सदा
सन्निहितत्वाद् ॥ १०५ ॥

द्वितीयेऽपि पक्षे प्राह—न चापरमित्यादि । न हि प्रवृत्तीश्वराख्यति-
रिक्तमपरं कारणमिष्टम्, येनान्यतस्तदुद्भवेत् ।

नापि तृतीयः पक्षो युक्त इत्याह—नापीत्यादि ॥ १०६ ॥

अथ स्वातन्त्र्ये सति कादाचित्कत्वस्य को विरोधः ? इत्याह—स्वतः
इत्यादि । स्वतः = स्वभावात्, भावे = चन्मनि सति, अहेतुत्वं नियमतो भवेत् ।
ननु स्वभावादुत्पद्यमानः कथमहेतुको भवति, यावता स्वभाव एव तस्य हेतुः
प्रतीयते ? इत्याह—स्वक्रियाया विरोधत इति । स्वस्मिन् स्वरूपे क्रियाया
हेतुभावस्य विरोधान् । स्यादेतद्—यत्स्वहेतुत्वेन, तथापि किमिति कादाचित्कत्वं

तथा हि न स्वभावस्य^१ स्वात्मनि व्यापृतिर्मेता ।

निष्पन्नस्यात्मनोऽप्यस्यामवस्थाया प्रसिद्धितः ॥ १०८ ॥

अनिष्पन्नात्मतत्त्वस्तु नैव व्याप्रियते क्वचित् ।

सर्वशक्तिविपुक्तत्वाद् आकाशकमलादिवत् ॥ १०९ ॥

स्वाभाविकजगद्वापरीक्षा

स्वभाववादीपन्यास

सर्वहेतुनिरासस भावाना जन्म वर्ण्यते ।

स्वभाववादिभिस्ते हि नाहुः स्वमपि कारणम् ॥ ११० ॥

न युज्यते : इत्याह—अपेक्षया हीत्यादि । स्वभावान्तामवच्छेद्यो हि भावाः कदाचित्का युक्ता ; परभावभावप्रतिबद्धत्वात् तेषा सदसत्तयो । ये पुनरपरायच-
वृत्तयः, तेषामपेक्षणीयस्य कस्यचिदभावात् किमिति कदाचिद्वेद्ये ॥ १०७ ॥

अथ स्वक्रियाविरोध एव कथं सिद्धः ? इत्याह—तथा हीत्यादि ।
आत्मानं हि जनयन् स्वभावो निष्पन्नो वा ? न वा ? न तावन्निष्पन्नः ; तस्याम-
वस्थायामात्मनोऽपि निष्पन्नरूपव्यतिरेकत्वेन प्रसिद्धेर्निष्पन्नात्, स्वभाववत् ।
ततश्च जन्यसम्भवात् कुत्रासौ भावो व्याप्रियेत । ॥ १०८ ॥

नाप्यनिष्पन्न इति दर्शयति—अनिष्पन्नेत्यादि । [G 62] कचिदिति
सामान्यवचनम् । न स्वात्मभूते, नापि परभूते इत्यर्थः । सति व्यापारे निष्पन्ना-
त्मतत्त्व एव स्यात् । एतावन्मात्रलक्षणत्वान्निष्पन्नस्येति भावः ॥ १०९ ॥

इत्युभयपरीक्षा

आदिशब्दोपात्तस्वभाववादिवादमल्पवक्तव्यत्वात् क्रममनाश्रित्यैव निराकुर्व-
न्नाह—मर्वेत्यादि । स्वभावज्ञादस्तु यद्यपि 'आदिशब्देनाहृत्य नोपात्तः, तथाऽपि
'स्वभाववादमतोपादनात् सूचित एव । तत्र ये 'स्वत एव भावा जायन्ते' इति

१. स्वभावस्य—पा०, गा० ।

२. तत्त्वग्रन्थस्य मङ्गलश्लोके आदिशब्देनेत्यर्थः ।

३. स्वभाववादिभिरतोपादनात् सूचित एव । तत्र ये 'स्वत एव भावा जायन्ते' इति

राजीवकेसरादीना वैचित्र्यं कः करोति हि ।

मयूरचन्द्रकादिर्वा विचित्रं केन निर्मित. ' ॥ १११ ॥

यथैव कण्टकादीना तैक्षण्यादिकमहेतुकम् ।

कादाचित्कतया तद्वद् दुःखादीनामहेतुता ॥ ११२ ॥

वर्णयन्ति, ते 'स्वक्रियाया' 'विरोधत' (तत्त्व० १०७) इत्यादिना निरस्ता । सम्मत स्वभाववादिनो निरस्यन्ते । त एवमाहु — न स्वतो नापि परतो भावाना जन्म, किं तर्हि ? सर्वहेतुनिराशश्च, स्वपरकारणनिरपेक्षमित्यर्थः ।

ननु ये 'स्वत एव भावा भवन्ति' इति वर्णयन्ति, तेभ्य एषा को भेदः ? इत्याह—ते हीत्यादि । ते = स्वभाववादिन । स्वमिति स्वरूपम् । अपिशब्दात् पररूपमपि । पूर्वकास्तु स्वभाव कारणमिच्छन्ति, एते तमपि नेच्छन्तीति भेदः ॥ ११० ॥

अत्र च युक्तिं वर्णयन्ति—यदुपलब्धलक्षणप्राप्त सदनुपलभ्यमानसत्ताकम्, तत्र प्रेक्षावतामसद्व्यवहारविषय, यथा—अश्वविषाणम् । अनुपलभ्यमानसत्ताक च भावाना^१ कारणमिति स्वभावानुपलब्धि । न चायमसिद्धो हेतुरित्यादर्शयन्नाह—राजीवैत्यादि । राजीवम् = पद्मम्, तस्य केसरादय इति विग्रहः । आदि-महपान्नालदलकर्णिकादीना कण्टकतैक्षण्यादीना च ग्रहणम् । वैचित्र्यमिति । सस्यान-वर्ण-कार्कश्यादिभेदम् । कः करोतीति । नैव कश्चित् । ईश्वरादे कारणस्यानुपलभ्यमानत्वादिति भावः ॥ १११ ॥

स्यादेतत्—यदि नाम बाह्याना भावाना कारणानुपलब्धेरहेतुत्व सिद्धम्, आध्यात्मिकाना तु कथं सिद्धम् ? इत्याह—यथैवेत्यादि ।

[G 63] यदि नाम प्रत्यक्षतो निर्हेतुकत्वं दुःखादीना न सिद्धम्, तथाप्यनुमानतः सिद्धमेव । तथा हि—यत् कादाचित्क तदहेतुक निश्चिन्म, यथा—कण्टकतैक्षण्यादि । कादाचित्क च^२ दुःखादीति स्वभावहेतुः । न चापि यस्य भावाभावयोर्यस्य भावाभावौ नियमेन भवत, तत् तस्य कारणमिति

१ विरोध-बे० । २ सुखदुःखादीनामित्यर्थः । ३ दुःखादीनीति सर्वत्र पाठः ।

स्वभाववादप्रतिविधानम्

सरोजकेसरादीनामन्वयव्यतिरेकवत् ।

अवस्थातिशयान्तरान्त बीजपङ्कजलादिकम् ॥ ११३ ॥

प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या निश्चित कारण तदा ।

किमित्यन्यस्तदा हेतुरमोषा परिपृच्छयते ॥ ११४ ॥

युक्तम्, व्यभिचारात् । तथा हि—सति स्पर्शे चक्षुर्विज्ञान भवति, असति च न भवति । अथ च नासौ चक्षुर्विज्ञानकारणम् । तस्माद् कार्यकारण भावलक्षणमेतद्व्यभिचारीत्यत सिद्धम्—सर्वहेतुनिराशसं भावाना जन्मेति ॥ ११२ ॥

सरोजकेसरादीनामित्यादिना प्रतिविधत्ते । अनेन हेतोरसिद्धिं प्रत्यक्ष-विरोध च प्रतिज्ञार्थस्य दर्शयति । यदुक्तम्—“राजीवकेसरादीना कारण नोप लभ्यते” (तत्त्व० १११) इति तदसिद्धम्, प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या बीजपङ्कजलादेरन्वयव्यतिरेकवत् कारणत्वेन निश्चितत्वात् । तथा हि—यस्मिन् सत्येव यस्य जन्म भवति, यस्य च विकाराद्यस्य विकार, तत्तस्य कारणमुच्यते । तच्चैवम्भूत बीजादिकमुच्छूनादिविशिष्टावस्थायास्त राजीवकेसरादीनामन्वय-व्यतिरेकवत् भावाभावेन प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या निश्चितमित्यसिद्धो हेतु ।

यच्चाप्युक्तम्—“कार्यकारणलक्षण व्यभिचारि” (तत्त्व० पृ० ६९-७०) इति, तदप्यसिद्धम्, स्पर्शस्यापि नीरूपहेतुतया^१ चक्षुर्विज्ञानेऽपि निमित्तभाव स्पष्टत्वात् । तथा हि—स्पर्श इति भूतान्युच्यन्ते, तानि चोपादायोपादाय रूप वर्तते, ततश्चक्षुर्विज्ञान प्रति स्पर्शस्य निमित्तभावोऽस्त्येव । केवल साक्षात्-कारमपर्यवृत्तो विरोध ।

न चापि व्यतिरेकमात्रमस्माभि कार्यकारणभावनिश्चयहेतुत्वेनाभ्युपगतम्, किं तर्हि ? निश्चितमेव । तथा हि—येषु सत्सु समर्पेण तदन्येषु हेतुषु यस्यैक-स्याभावापन्न भवति तत्तस्य कारणमिति वर्ण्यते, न तु यस्याभावे यत्र मगतीति व्यतिरेकमात्रम्, अन्यथा मातृविवाहोचितदशजन्मन पिण्डसर्जूरस्य मातृविवाहा-भावे सत्यभावप्रसङ्गात् । न चैवम्भूतस्य व्यतिरेकस्य स्पर्शन व्यभिचारोऽस्ति ।

नियतो देशकालौ च भावानां भवतः कथम् ।

यदि तद्वेतुता नैषाम्, स्युस्ते सर्वत्र सर्वदा ॥ ११५ ॥

कचित् कदाचित् कस्मिंश्चिद्भवन्तो नियताः पुनः ।

तत्सापेक्षा भवन्त्येते तदन्यपरिहारतः ॥ ११६ ॥

तदपेक्षा तथावृत्तिरपेक्षा कार्यतोच्यते ।

प्रत्यक्षा च तथा वृत्तिः सिद्धास्तेनेह हेतवः ॥ ११७ ॥

तत्स्वाभाविकवादोऽयं प्रत्यक्षेण प्रवाध्यते ।

प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां हेतुरूपस्य निश्चयात् ॥ ११८ ॥

तथा हि—यदि रूपादिसन्निधानं प्रदर्श्य स्पर्शस्यैकस्याभावात् ‘चक्षुर्विज्ञानं न भवति’ इत्येवं प्रदर्श्येत, तदा स्याद् व्यभिचारः; [C 61] न चैतच्छब्दं प्रदर्शयितुम्, अतो नास्ति कार्यकारणमावलक्षणस्य व्यभिचारः ॥ ११३-१४ ॥

न केवलं बीजादिः कारणत्वेन निश्चितो भावानाम्, देशकालवपि प्रतिनियतौ निश्चिताविति दर्शयति—नियतावित्यादि । यदि हि रात्रीवादीनां तद्वेतुता = प्रतिनियतदेशकालहेतुता न स्यात्, तदा येयमुपलब्धिदेशपरिहारेण सलिलावावेव प्रतिनियतदेशो वृत्तिः, या च शिशिरादिसमयपरिहारेण निद्राघादिसमये वृत्तिः, सा न प्राप्नोति; किन्तु सर्वत्र देशे काले च ते रात्रीवादयो भावा भवेयुः; तन्निरपेक्षत्वात् । तदन्यदेशकालपरिहारान्नियमेन प्रतिनियतदेशादौ वर्तमानास्तत्सापेक्षा भवन्तीति निश्चीयते ॥ ११५-१६ ॥

ननु निरभिप्रायाणां भावानां केयमपेक्षा ? इत्याह—तदपेक्षा तथावृत्तिरिति । तदन्यदेशादिपरिहारेण नियते देशादौ या वृत्तिः, इयमेव ‘अपेक्षा’ इत्युच्यते, न तन्नि-
प्रायात्मिका । स्यादेतद्—यदि नाम तदपेक्षा तेषाम्, तथापि तत्कार्यता^२ कथ-
मवसिवा ? इत्याह—अपेक्षा कार्यतोच्यत इति । न ह्यन्या तत्कार्यता, किं
तर्हि ? येयं तथावृत्तिलक्षणा सैव तत्कार्यतोच्यते । सा च तथावृत्तिरेषां कथं
सिद्धा ? इति चेदाह—प्रत्यक्षेत्यादि ॥ ११७ ॥

१. प्रतिनियते देशे-वे० ।

२. तत्कार्यता-वे० ।

मा वा प्रमाणसत्ता मूढेषुसद्भावासिद्धये ।

तथापि मानाभावेन नैवार्थसिद्धिनिश्चयः ॥ ११९ ॥

यस्मादयस्य सत्ताया व्यापक न च कारणम् ।

प्रमाण भेदसद्भावाद् व्यभिचारात्तदुद्भावात् ॥ १२० ॥

तदिति तस्मात् । तेषु वा रात्रीवादिषु स्वाभाविकत्वाद् इति समासः । प्रत्यक्षेण प्रमाध्यत इति । अनुपलम्भस्याप्यन्योपलम्भतया^१ प्रत्यक्षात्मकत्वात् । यत् पुन सुखादीनामहेतुत्वं साधनाय 'कादाचित्कत्वात्' इति साधनमुक्तम्, तत्साध्यविपरीतसाधनाद् विरुद्धम्, अहेतोरनपेक्षस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तेः । दृष्टान्तस्य च साध्यविकलतेति याव ॥ ११८ ॥

[G 65] एव तावत् प्रत्यक्षविरुद्धत्वं प्रतिनार्यस्य, हेतोश्चासिद्धतोद्भाविता । सांप्रतमभ्युपगम्य हेतोः सिद्धिमनेकान्तिकत्वं प्रतिपादयन्नाह—मा वेत्यादि । यद्यनुपलम्भमात्रं हेतुत्वनोपादीयते, तदानैकान्तिकता, यतो मानामावेन प्रमाणाभावमात्रेण हेतुना नैवार्थसत्ताया अभावनिश्चयः ॥ ११९ ॥

कस्मान्न भवति : इत्याह—यस्मादित्यादि । व्यापको हि स्वभावो निरर्त्तमानः स्व व्याप्यं निरर्त्तयति, कारणं वा नार्यम्, तत्र तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां व्याप्यनार्ययोः प्रतिपद्वत्तात् । न^२ च प्रमाणमर्थसत्ताया व्यापकम्, कस्मात्^३ भेदसद्भावात् । अभिन्न एव हि व्यापको भवेत्, यथा—वृक्षत्वं शिक्षया, मित्रस्य कारण एवान्तमात्रात्^४ । न च प्रमाणार्थसत्तयोरभेदः, मित्राभासत्वात् । नापि प्रमाणमर्थस्य कारणम्, व्यभिचारात्, प्रमाणमन्तरेणापि भासत । तथा हि—दशकालम्बमाविविप्रकृष्टानामर्थानां प्रमाणेनाविषयीकृतानामपि सत्त्वमविरुद्धमेव । न च येन प्रमाऽपि यद् भवति, तत्तस्य कारणं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । कारणराम्युपगमे वा स्वपक्षपरित्यागे । तदुद्भावाच्च न प्रमाणमर्थसत्ताकारणम् । तथा हि—अथादव निमित्तमूलात् प्रमाणमुद्भवति । न पुन प्रमाणात् प्रमेयोऽर्थः ॥ १२० ॥

१ उपलम्भमतया—पा०, गा० ।

२-२ पाठाऽव पा०, गा० पुस्तकस्यान्तात् ।

यश्च नैवंविधो भावस्तस्य नैव निवृत्तिः ।

ऐकान्तिकमसम्बन्धाद् गम्यतेऽन्यनिवर्तनम् ॥ १२१ ॥

सर्वादृष्टिश्च सन्दिग्धा स्वादृष्ट्यभिचारिणी ।

विन्ध्यादिरन्ध्रदूवदिरदृष्टावपि सत्त्वतः ॥ १२२ ॥

अहेतुकत्वसिद्धयर्थं न चेद्धेतुः प्रयुज्यते ।

न चाप्रामाणिको^१ सिद्धिरतः पक्षो न सिद्धयति ॥ १२३ ॥

तत्सिद्धये च हेतुश्चेत् प्रयुज्येत तयाऽपि न ।

सिद्धेस्तद्धेतुजन्यत्वात् पक्षस्ते सम्प्रसिद्धयति ॥ १२४ ॥

अथापि स्याद्—अपतिवद्वमपि प्रमाणमर्थसत्ताया निवर्तकं भविष्यति ? इत्याह—यथेत्यादि । नैवंविध इति । न कारणम्, नापि व्यापकम् । न प्रतिषेद्धस्य निवृत्त्याऽन्यस्य नियमेन निवृत्तिर्युक्ता; अतिप्रसङ्गात् । एवं हि अधनिवृत्तौ गोरपि निवृत्तिः स्यात् ॥ १२१ ॥

अपि चानुपलब्धेर्हेतुत्वेनोपादीयमाना सर्वपुरुषोपलम्भनिवृत्तिलक्षणा बोध-
दीयते ? स्वोपलम्भनिवृत्तिलक्षणा या ? न तावदाद्या; तस्या अर्वाभ्दरत्नेन
निश्चेतुमशक्यतया सन्दिग्धत्वात् । [G 66] न हि सर्वैः पुरुषैर्मयूरचन्द्रिक-
दीप्तिमदृष्टं कारणं नोपलभ्यत इत्यत्राभ्दरत्निनः किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । याऽपि
त्वेनादृष्टिः सा व्यभिचारिणी, कस्मात् ? गिरिकुहरान्तर्गतस्य दूर्वाप्रवालशिला-
शृङ्खलदेरनुपलब्धस्यापि सत्त्वतः, सत्त्वाविरोधदित्यर्थः । तत्र निश्चितमेवासत्त्वम्;
सन्देहात् ॥ १२२ ॥

अपि चैवं भवान् पर्यव्युज्यः—किं 'निर्हेतुका भावाः' इत्यस्य स्वपक्षस्य
सिद्धये भवता हेतुः कश्चिदुपादीयते ? आहोस्विन्न ? तत्र यदि नोपादीयते, तदा
पक्षस्ते न सिद्धयति; न हि प्रमाणमन्तरेणार्थस्य सिद्धिरस्ति । अथोपादीयते ?
तथापि न हि पक्षस्ते सम्प्रसिद्धयतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कस्मात् ?

१. विन्ध्यादि०—पा०, गा० ।

२. चाप्रामाणिक—जै०; चाप्रामाणिकी—गा० ।

तथा हि ज्ञापको हेतुर्वचो वा तत्प्रकाशकम् ।

सिद्धेर्निमित्तता गच्छन् साध्यज्ञापकमुच्यते ॥ १२५ ॥

अतः कारक एवायं ज्ञापको हेतुरुच्यते ।

साध्यानुत्पादकत्वात् कारको न प्रकाशयते ॥ १२६ ॥

सिद्धेस्तद्देतुजन्यत्वात्—प्रमेयार्थविषयाया सिद्धेर्निश्चयस्य तेन हेतुना जन्य-
मानत्वात् । तथा चोक्तमार्यसूत्रपादैः—

“न हेतुस्तीति वदन् सहेतुकं ननु प्रतिज्ञा म्वयमेव सादमेत्” ।

अथापि हेतु प्रणयालसो भवेत् प्रतिज्ञया वेदलथास्य किं भवेत्” ॥

(ब्रा० मा० २३.२७.) इति ॥ १२३-१२४ ॥

स्यादेतत्—ज्ञापको हेतुर्मध्य प्रयुज्यते, न कारक, तत्कत्वात् पक्षो मे न
सिध्यति ? इत्याह—तथा हीत्यादि । ज्ञापको हेतुरिति त्रिरूप लिङ्गं
स्वार्थानुमानकाले । वचो वेति परार्थानुमानकाले । तत्प्रकाशकमिति तस्य
हेतोः प्रकाशकम् । सिद्धेरिति प्रमेयार्थनिश्चयस्य । अन्यथा यदि सिद्धेरपि
निमित्तभावं न यायात्, तदा कथं तज्ज्ञापकं भवेत् । एव हि सर्वं सर्वस्य
ज्ञापकं प्रसज्येत ॥ १२५ ॥

यद्येवम्, कथमयमाचार्यविभाग कारकाज्ञापकस्य क्रियते ? अत्र च
ज्ञानवशादर्थनिर्देश, नोत्पादकवद्भूतार्थवशादित्याह—साध्यानुत्पादकत्वादित्यादि ।
साध्यानुत्पादकत्वादसौ ज्ञापक उच्यते न कारक इति । यस्तु साध्यास्या-
द्विप्रादंरत्वादक [C 67] स कारक उच्यत इत्यत्रोप । एतेन सर्वेण यदार्थ-
गुरोचदपणस्योपरि” चोद्यमापतति तत्प्रतिविहितं भवति । तथाहि तत्रेदं चोद्य
भवति—न हेतुस्तीति सहेतुकं वदन्नपि किमिति सादयेत्, स हि ज्ञापक हेतुं
नूते, कारक तु प्रतिक्षिपतीति । उदन्नोत्तरम्—ज्ञापकोऽपि कारक एव ज्ञानहेतुत्वा-

१. •माचार्यसूत्रपादैः—पा०, ग० । २. ‘हास्यन्’ इति वररथ पाठः ।

३. न—पा०, नु—ग० ।

४. पा०, ग० पुनश्चोक्तानि ।

५. •चापंगुञ्ज—पा०, ग०, •चार्यसूत्रेण—व० ।

तस्मात् सहेतवोऽन्येऽपि भावा नियतजन्मतः ।

साध्यार्थविषयं यद्वृत्तानं साधनभावि ते ॥ १२७ ॥

शब्दब्रह्मपरीक्षा

शब्दब्रह्मवादिमतम्

नाशोत्पादासमालीढं ब्रह्म शब्दमयं परम् ।

यत्तस्य परिणामोऽयं भावग्रामः प्रतीयते ॥ १२८ ॥

विति । एतेन स्ववचनविरोध उद्भाव्यते । न त्वहेतुत्वसाधकः कश्चिद्धेतुरस्ति;
व्याप्तेः प्रायश्चादिबाधितत्वात् ॥ १२६ ॥

तस्मादित्यादिनोपसहस्रव्याजेनानुमानबाधितत्वं च प्रतिज्ञार्थस्य दर्शयति—
अन्येऽपीति । साध्यार्थविषयज्ञानव्यतिरेकिणो राजीवकेसरादयः । नियत-
जन्मत इति । नियतपदार्थसन्निधाने सतीति शेषः । प्रयोगः—ये नियतपदार्थ-
सन्निधाने सन्ति नियतजन्मान् ; ते सहेतुकाः, यथा भवत्साधनसन्निधानभावि-
साध्यार्थविषयं ज्ञानम्, तथा च राजीवादयो भावा इति स्वभावहेतुः ॥ १२७ ॥

इति स्याभाविकवादपरीक्षा ।

नाशोत्पादेत्यादिना 'शब्दब्रह्मवादिमतमुपक्षिप्य दूषयति ।

तत्र 'शब्दब्रह्मवादिनो ब्रुवते—पूर्वापरादिविभागरहितमनुत्पन्नमविनाशि
पञ्चब्दमयं ब्रह्म तत्सार्थं रूपादिर्भावग्रामः परिणाम इति प्रतीयते । यथोक्तम्—

“अनादिनिधने ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत् ॥ (वा० प० १.१) इति ।

तत्र आदिः = उत्पाद, निधनम् = नाशः, तदभावादनानादिनिधनम्
अक्षरमिति; अक्षराद्यक्षरस्य निमित्तत्वात् । एतेनाभिधानरूपेण विवर्त्तो दर्शितः ।
अर्थभावेनेत्यादिना पुनरभिधेयविवर्त्तः । प्रक्रियेति जेदा । ब्रह्मेति नामसङ्कोर्तनम् ।

अस्यैव श्लोकस्यार्थं निर्दिशति—नाशोत्पादासमालीढमिति । नाशो-

नञिराकरणम्

इति सञ्ज्ञकते येऽपि, ते वाच्याः किमिदं निजम् ।

शब्दरूप परित्यज्य नोल्लादित्वं प्रपद्यते ॥ १२९ ॥

त्पादग्रहणमुपलक्षणम् । इदमप्यत्र बोद्धव्यम्—पूर्वापरदेशविभागरहितमिति । तथा हि—अनादिनिघन्तुत्वं पूर्वापरदेशविभागरहितत्वमपि तत्र निदिष्टम् । शब्दमयमिति शब्दस्वभावम् । अत एव शब्दस्तत्त्वमस्य शब्दतत्त्वं तदुच्यते । [७ ६४] शब्दोऽस्याविपरीत रूपमित्यर्थः । परमिति प्रणवात्मकम् ।

प्रणवो हि किल सर्वेषां शब्दानां सर्वेषां चार्थानां प्रकृतिः, स च वेदः । अथ तु वर्णपत्रक्रमेणावस्थितो वेदस्तदधिगमोपायः, तस्य प्रतिछन्दकन्यायेनावस्थितः । तं तु परमं ब्रह्मणमभ्युदयनिश्रेयसफलधर्मानुगृहीतान्तं करणा^१ पश्यन्तीति ।

अत्र च प्रमाणयन्ति—ये यदाकारानुस्यूतास्ते तन्मया, यथा—घटशराबोद्धनादयो मृद्विकाराः मृदाकारानुगता पदार्था मृण्मयत्वेन प्रसिद्धाः । शब्दाकारानुस्यूताश्च सर्वभावा इति स्वभावहेतुः, यतः प्रत्यक्षत एव सर्वार्थानां शब्दाकारानुगमः सिद्धः । तथा हि—सर्व^२ एव प्रत्ययोऽर्थेषूपजायमानः शब्दोल्लेखानुगत एवोपजायते । यथोक्तम्—

“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन वर्तते” ॥

(बा० प० १ १२३) इति ।

ज्ञानाकारनिबन्धनाच्च वस्तूनां स्वभावप्रज्ञप्तिः । अतः सिद्धमेव शब्दाकारानुस्यूतत्वम्, तत्सिद्धौ च तन्मयत्वमपि सिद्धमेव, तन्मात्रभावितात्तन्मयत्वमेति ॥ १२८ ॥

ते वाच्या इत्यादिना प्रतिज्ञार्थं तावद्^३ दूषयति ।

अत्र कदाचिच्छब्दपरिणामरूपत्वाद्वा जगतः शब्दमयत्वं साध्यत्वेनेष्टम्, कदाचिच्छब्दादुल्लेखार्थं, यथा ‘अज्ञमया प्राणा’ इति, हेतोः मयद्विविधानात् । अत्र

१ ‘करणा’ इति पा० पुस्तके नास्ति । २ शब्द—पा०, गा० ।

३ ‘तावद्’ इति पा० गा० पुस्तकयोस्तुटितः ।

न वा तथेति, यद्याद्यः पक्षः सश्रीयते तदा ।

अक्षरत्ववियोगः स्यात् पौरस्त्यात्मविनाशतः ॥ १३० ॥

अथाप्यनन्तरः पक्षः, तत्र नीलादिवेदने ।

अश्रुतेरपि विस्पष्ट भवेच्छब्दात्मवेदनम् ॥ १३१ ॥

येन शब्दमयं सर्वं मुख्यवृत्त्या व्यवस्थितम् ।

शब्दरूपापरित्यागे परिणामाभिधानतः ॥ १३२ ॥

अगौणे चैवमेकत्वे नीलादीना व्यवस्थिते ।

तत्संवेदनवेलाया कथं नास्त्यस्य वेदनम् ॥ १३३ ॥

न चावदाद्य पक्षः ; परिणायस्यैवानुपपत्ते । तथा हि— शब्दात्मक ब्रह्म नीलादि-
रूपता प्रतिपद्यमान फदाचिन्निज स्वाभाविक शब्दरूप परित्यज्य प्रतिपद्येत :
अपरित्यज्य वा : तत्र यदि 'परित्यज्य' इत्याद्य पक्ष आश्रीयते, तदा 'अनादि-
नियनम्' (वा० प० १.१) इत्यनेन वचनेन यदक्षरत्वमविनाशित्वमभ्युपगत तस्य
हानि स्यात्, पौरस्त्यस्वभावविनाशात् । अथ 'अपरित्यज्य' इत्यनन्तर पक्ष,
सद्य नीलादिसंवेदनकालेऽप्यश्रुतेरधिस्थ 'शब्दसंवेदन प्राप्नोति, नीलादिसंवे-
दनवत्तदव्यतिरेकात् । प्रयोग—यद्यदव्यतिरिक्त तत्तस्मिन् संवेदमाने संवेद्यते,
यथा—नीलादिसंवेदनावस्थाया तस्यैव नीलावरात्मा, नीलादव्यतिरिक्तश्च शब्द
[० ७७] इति स्वभावहेतु । अन्यथा भिन्नयोगक्षेमत्वात् तत्त्वभावत्वमेव
प्रसिद्धयेत्—इत्येतदत्र बाधकं प्रमाणम् ॥ १२९ १३१ ॥

एतदेव विस्तरेण प्रतिपादयन्नाह—येनेत्यादि । येन = यस्मात्,
नवद्विर्मुच्यत एव शब्दस्वभाव ब्रह्मद्विति वण्यते । कस्माद् ' इत्याह—
शब्दरूपापरित्याग इति ॥ १३२ ॥

यदि नाम मुख्यतः शब्दमयमवस्थितम्, उत किम् ' इत्याह—अगौणे
वेलादि । एतत्त्वे नीलादीनामिति । शब्दन सदेति शेष । तत्संवेदनवेलाया-
मिति । तेषा नीलादीनां संवेदनावस्थाया । कथं नास्त्यस्य वेदनमिति ।

अस्यावित्तौ हि नीलादेरपि न स्यात् प्रवेदनम् ।

ऐकात्म्याद्भिन्नधर्मत्वे भेदोऽत्यन्त प्रसज्यते ॥ १३४ ॥

विरुद्धधर्मसङ्गो हि बहूना भेदलक्षणम् ।

नान्यथा व्यक्तिभेदाना कल्पितोऽपि भवेदसौ ॥ १३५ ॥

तस्यापि नीलदिश्वभावरूपलब्धिप्रसत्त्वाद् युक्तमेव संवेदनमित्यभि-
प्राय ॥ १३३ ॥

अथास्य वेदन नेप्यते, तथा नीलादेरपि शब्दस्वरूपवदसंवेदनप्रसङ्गः ।
ऐकात्म्यात्, शब्देन सह नीलादीनामेकस्वभावत्वादित्यर्थः । अन्यथा नील-
दीना शब्देन सह भिन्नधर्मत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽत्यन्तभेदोऽङ्गीकर्तव्यः ॥ १३४ ॥

कस्मात् ? इत्याह—‘विरुद्धेत्यादि’ । न श्लेष्मैरुदकप्रतिपत्तपैक्षया
प्रहणमप्रहण च युक्तम्, एकत्वहानिप्रसङ्गात् । अन्यथा हि यदि ‘विरुद्धधर्मा-
ध्यासोऽप्येकत्व स्यात्, तदा घटादीना यः कल्पित इष्टो व्यक्तिभेदः, सोऽपि
न भवेत् । न केवलं प्रहण स्वरूपभेदो नास्तीत्यपि शब्दः, यतस्तस्य स्वात्मनि
व्यवस्थितस्य नान्ति भेदः, विकारविपर्ययत्वेति सिद्धान्तः । तथा हि—न घट-
ध्यातुना तस्यान्नाद्रिनिषत्त्वमिष्यते, किं तर्हि ? परमात्मना घटयत्रो हि दृश्यमानो-
दयव्यया परिच्छिन्नदृशोपलभ्यन्त इति । अयं च ‘अभुते स्पष्ट [G 70]
शब्दसंवेदन स्यात्’ इति यः प्रसङ्ग उक्तः, स यदि वक्ष्यो रूपमुपलब्धिप्रहण-
प्राप्तमिष्यते, तदा द्रष्टव्यः । यदि पुनः ‘अतिसूक्ष्मम्’, ‘अतीन्द्रियम्’ इति वर्ण्यते,
तदाऽयमदोषः । किन्तु नीलदीनामपि तादृष्यात् तत्स्वरूपवदप्रहणप्रसङ्ग इत्यर्थः
दोषो वाच्यः । तन्नाशाय नियमो नोपपद्यते । उदयव्ययकतीमेवार्थमात्रामपर-
दर्शनं^१ प्रतीयतीति ।

स्यादतद्—यथा भगवद्भूषणिकरः नीलवर्णविरिकः नीलादिसंवेदनेऽपि न
संवेदते तद्वच्छब्दरूपमिति : तदतदसम्यक्, न हि नीलदिसंवेदने क्षणि-

१ पा० गा० पुस्तकं सनाम्नि ।

२ अध्याप्याय—या०, गा० ।

३ अत्रादयना इत्यर्थः ।

अपरोऽपि दूषणप्रकारः

प्रतिभावं च यद्येकः शब्दात्माऽभिन्न इष्यते ।

सर्वेषामेकदेशत्वमेकाकारा च विदूवेत् ॥ १३६ ॥

प्रतिव्यक्ति तु मेदेऽस्य ब्रह्मानेकं प्रसज्यते ।

विभिन्नानेकभावात्मरूपत्वाद् व्यक्तिमेदवत् ॥ १३७ ॥

कृत्वं न संवेद्यते, किन्तु गृहीतमपि निर्विकल्पेन चेतसा भ्रान्तिनिमित्तेन गुणान्तरसमारोपश्च विनिश्चीयत इत्युच्यते । तेनानुमयापेक्षया तद् गृहीतमेव, निश्चयज्ञानापेक्षया त्वगृहीतमिति ज्ञानमेदेनैकस्य गृहीतत्वमगृहीतत्वं चाविरुद्धमेव । न चैवं भवतां पक्षे शब्दस्य ग्रहणाग्रहणे युक्ते; सर्वज्ञानानां सविकल्पकताभ्युपगमात् । एकेनैव ज्ञानेन सर्वात्मना तस्य निश्चितत्वात्, अगृहीतस्वभावान्तरानुपपत्तेः । यद्योक्तम्—

“निश्चयैः ।

यत्र निश्चीयते रूपं तत्तेषां विषयः कथम् ॥” ( ) इति ।

अथ किञ्चिदविकल्पमपि ज्ञानमभ्युपगम्यते ? न तर्हि वक्तव्यम्—“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाद्वैतः” (बा० पा० १२३) इति । शब्दाकारानुस्यूतत्वादिति च हेतुर्न सिद्धयेत्, ततश्च प्रमाणाभावाच्छब्दात्मकत्वव्यवस्थानं भावानामनिवन्धनमेव स्यात् । किञ्च—क्षणिकत्वं भावानां प्रमाणान्तरतः सिद्धेरनुभूतमपि न निश्चीयत इति व्यपदिश्यते । शब्दात्मता तु भावानां कृतः सिद्धा येन साऽप्येवं व्यवस्थाप्यते । ॥ १३५ ॥

अपरमपि दूषणमार्गमाह—प्रतिभावं चेत्यादि । स हि शब्दात्मा परिणामं गच्छन् प्रतिपदार्थं मेदं वा प्रतिपद्यते ? न वा ? तत्र यदि न भिन्न इति पक्षः, तदा सर्वेषां नीत्यदीनामेकदेशत्वं प्राप्नोति । एकदेशत्वमित्युपलक्षणम् । कालपरिणामव्यापारावस्थाविशेषावपि ग्राह्यम् । एकाकारा च, चित् = प्रतिभासः, भवेत् = प्राप्नोति; सर्वेषां नीत्यदीनामेकशब्दरूपव्यतिरेकात् ॥ १३६ ॥

अथ प्रतिव्यक्ति मेदोऽस्य शब्दात्मनोऽङ्गीक्रियते, तदा ब्रह्मणोऽनेकत्वं प्राप्नोति; [G. 71] विभिन्नानेकभावात्मरूपत्वात् । विभिन्नोऽनेकभावात्मा =

अथान्यो दूषणविधिः

नित्यशब्दमयत्वे च भावानामपि नित्यता ।

तद्योगपक्षतः सिद्धः परिणामो न सङ्गतः ॥ १३८ ॥

एकरूपतिरोभावे ह्यन्यरूपसमुद्भवे ।

मृदादाविव संसिध्येत् परिणामस्तु नाकमे ॥ १३९ ॥

अथापि कार्यरूपेण शब्दब्रह्ममयं जगत् ।

तथाऽपि निर्विकारत्वात्ततो नैव क्रमोदयः ॥ १४० ॥

अनेकरूपार्थस्वभाव, रूपम् = स्वभावो यस्येति विग्रहः, तद्भावस्तत्त्वम् । एकं च परमब्रह्मेत्यते, अतोऽभ्युपेतवाचा प्रतिज्ञाया इति भावः ॥ १३७ ॥

दूषणान्तरमप्याह—नित्यशब्दमयत्वे चेत्यादि । नित्यशब्दमयत्वे = नित्यशब्दस्वभावत्वे । जगत् शब्दः स्वरूपं चेद् भावानामपि नित्यत्वं प्राप्नोति । ततश्च सर्वकालं भावानां शब्देन सह योगपक्षतः सिद्धेः सिद्धत्वात्, परिणामात्मा न प्राप्नोति । तद्विति तस्मादर्धे, तेषां वा नीलादीनां योगपक्षं तद्योगपक्षमिति विग्रहः ॥ १३८ ॥

अथ योगपक्षतः सिद्धमपि कस्मात् परिणामो न भवति : इत्याह—
एकरूपेत्यादि ।

नाकमे तु वस्तुनि परिणाम सिद्धयेदिति भिन्नक्रमस्तुशब्दः । एवं तावत् परिणामवृत्तं शब्दमयत्वं भावानां न युक्तम् ॥ १३९ ॥

नापि द्वितीय पक्षो युज्यत इति दर्शयन्नाह—अथापीत्यादि ।

एवमपि शब्दमय नित्यत्वेन्यविचारित्वात् ततः क्रमेण कार्योदयो न प्राप्नु-
वन्ति । सर्वेषामनित्यप्रतिबद्धसामर्थ्यकारणाद् युगपदवोत्पादः स्यात् । कारण-

अन्यान्यरूपसम्भूतौ तस्मादेकस्वरूपतः ।
 विवृत्तमर्थरूपेण कथं नाम तदुच्यते ! ॥ १४१ ॥
 अतद्रूपपरावृत्तमृद्रूपत्वोपलब्धितः ।
 कुम्भकोशादिभेदेषु मृदात्मकोऽत्र कल्पते ॥ १४२ ॥
 नीलपीतादिभावानां न त्वेवमुपलभ्यते ।
 अशब्दात्मपरावृत्तिरबीजा कल्पनाऽपि तत् ॥ १४३ ॥

शब्दब्रह्मयाविनः शङ्का

अथाविभागमेवेवं ब्रह्मतत्त्वं सदा स्थितम् ।
 अविद्योपप्लुवाल्लोको विचित्रं त्वभिमान्यते ? ॥ १४४ ॥

अपि च—यदि तस्मादेकस्वभावाच्छब्दात्मनोऽन्यान्यस्य स्वभाव-
 स्योत्पत्तिरस्तीक्रियते, तदा तद् अक्ष विवृत्तमर्थरूपेणेत्येतन्न सिद्धयेद्, न
 पर्यान्तरस्योत्पादेऽन्यस्य तत्स्वभावमनाविशतत्वाद्ध्येष विवर्त्तो शुक्लः । तस्मात्
 सर्वथापि प्रतिज्ञार्थो नावकल्पते ॥ १४१ ॥

[० 72] 'शब्दाकारानुस्यूतत्वात्' इति च हेतुरसिद्ध इति दर्शयन्नाह—
 अतद्रूपेत्यादि । न हि भावानां परमार्थेनैकरूपानुगमोऽस्ति; सर्वेषां स्वस्वभाव-
 व्यवस्थिततया समानजातीयव्यावृत्तस्वभावत्वात् । कास्मनिक तु विवातीयव्यावृत्ति-
 कृतमेकाकारानुस्यूतत्वमेवां व्यवस्थाप्यते । यथा पटशरावोदघनादिषु परमार्थतो
 मित्रेष्वप्यनृदात्मकपदार्थव्यावृत्तिरुक्तो मृदात्मा कल्प्यते तत्र, तदपि कास्मनिक-
 मेवां नीलपीतां शब्दाकारानुस्यूतत्वं न सम्भवति । न हि नीलपीतादिषु
 शब्दरूपमुपलभामहे, अनुपलभमानाश्च कथमशब्दात्मकव्यवच्छेदकत्वं शब्दाकारानु-
 स्यूतत्वं कल्पयामः । तस्मादबीजेयं कल्पनेत्यसिद्धो हेतुः ॥ १४२-१४३ ॥

यदुक्तम्—“सर्वेषामेकदेशत्वमेकाकारा च विद्वदेव” (तत्त्व० १३६)
 इति, तत्र परमतमाशङ्कते—अथाविभागमेवेत्यादि । अथापि स्यात्—अभिभक्त-
 मेव सदा ब्रह्मात्मकं तत्त्वमविकारि परमार्थतोऽवस्थितम् । न तस्य परमार्थेन
 परिणामः, किन्त्वविधातिमिरोपहतबुद्धिलोचना नीलदिभेदेन विचित्रमिव मन्यन्ते ।
 यथोक्तम्—

तत्समाधानम्

तत्रापि वेद्यते स्वमविद्योपप्लवर्जनः ।
 यन्नीलादिप्रकारेण त्यागादाने निबन्धनम् ॥ १४५ ॥
 तद्रूपव्यतिरेकेण ब्रह्मरूपमलक्षितम् ।
 कथं ध्युत्थितचेतोभिरस्तित्वेन प्रतीयते ॥ १४६ ॥
 न तत्प्रत्यक्षत सिद्धमविभागमभासनात् ।
 नित्यादुत्पत्त्ययोगेन कार्यलिङ्गं च तत्र न ॥ १४७ ॥

“यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जल ।

सङ्कीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरमिमन्यते ॥

तथेदममृतं ब्रह्म निर्विकारमविधया ।

कतुपलमिषापन्नं मेदरूपं विवर्तत” ॥ ( ) इति ।

तेन सर्वपापमेकदेशत्वप्रसङ्गो न भविष्यति, तेषामवस्तरूपत्वात् । सविज्ञेयश्च
 भविष्यति, अविद्योपप्लवर्कत्वात्तस्येति भावः ॥ १४४ ॥

तत्रापीत्यादिना प्रतिविषते । [G 73] प्रमाणवशाद्धि प्रमेयसत्ता-
 न्यवस्थिति, न चैवरूपस्य ब्रह्मण सिद्धये किञ्चन प्रमाणमस्ति । तथा हि—
 न तावत् प्रत्यक्षतस्तस्य सिद्धिः, न हि नीलादेर्हितादित्वादिप्रतिहारपिष्टानाद्
 न्यतिरिक्तमपरं शब्दरूपं प्रतिभासते, अप्रतिभासमानं च कथं तद्रूपव्यतिरेको-
 भिन्यायमार्गावस्थितेरस्तित्वेन प्रतीयताम् ॥ १४५—१४६ ॥

स्यादतत्—स्वसंवेदनप्रत्यक्षत एव तत्सिद्धम्, ज्ञानात्मरूपत्वात्, तथा हि
 ज्योतिर्मदयं शब्दात्मकं तन्मयरूपत्वाच्चेति ? तदेतत् स्वसंवेदनविरुद्धम् । तथा
 हि—अन्यत्र गतमानसोऽपि चतुषां रूपमीक्षणोऽनादिष्टाभिन्नपमेव^१ नीलादि-
 प्रत्ययमनुभवतीति । एतच्च विभूतेः प्रतिपादयिष्यते । एतेन यदुक्तम्—“न
 सोऽस्ति प्रत्ययो लोके” (वा० प० १. १२३) इत्यादि, तदपि प्रत्युक्तं भवति ।

तस्मादविभागश्चन्दमव ब्रह्म न प्रत्यक्षत सिद्धम्, तस्य तथाभूत-
 म्पाप्रतिभासनात् । नप्यनुमानत । तथा अनुमानं भवत्पर्यलिङ्गं भवेत् :

धर्मसत्त्वाप्रसिद्धेस्तु न स्वभाव प्रसाधक ।

न चैतदतिरेकेण लिङ्ग सत्ताप्रसाधकम् ॥ १४८ ॥

ज्ञान ज्ञेयक्रमात् सिद्ध क्रमवत् सर्वमन्यथा ।

योगपद्येन तत्कार्य विज्ञानमनुपन्यते ॥ १४९ ॥

ज्ञानमात्रेऽपि नैवास्य शक्यरूप^१ ततः परम् ।

भवतीति प्रसक्ताऽस्य चन्ध्यासूनुसमानता ॥ १५० ॥

स्वभावलिङ्ग वा ? अनुपलब्धेस्तु प्रतिषेधविषयत्वाद्विधावनधिकार एव । तत्र न त्वत् कार्यलिङ्गम्, नित्यात्कस्यचित् कार्यस्यानुपपत्ते, क्रमयोगपद्याभ्या नित्यस्या-
र्थक्रियाविरोधात् । नापि स्वभावलिङ्गमस्ति, तस्यैव ब्रह्माख्यस्य धर्मिणोऽसिद्धे ।
न ह्यसिद्धे धर्मिणि तत्स्वभावभूतो धर्म स्वातन्त्र्येण सिद्धयेत् ।

अन्यचर्हि लिङ्ग भविष्यति : इत्याह—न चैतदित्यादि । स्वभावकार्य-
व्यतिरेकेणान्यस्य साध्यार्थप्रतिबन्धाभावात् । न चाप्रतिपद लिङ्ग युक्तम्, अति
प्रसङ्गात् । यदपि च शब्दरूपान्वयत्वं भावानामुक्तम्, तदसिद्धत्वादलीकृत्वाच
न शब्दरूपत्वं पारमार्थिक ब्रह्मण साधयितुमलम् ।

नाप्यागमात्तस्य सिद्धि, तस्यानवस्थितत्वात् । यद्यप्यनुपलम्भाख्यमस्ति
लिङ्गम्, तच्च स्वभावहेतावेवान्तर्गतमिति भाव । यद्वा—सत्ताप्रसाधकस्य
विवक्षितत्वात् । अत एवाह—सत्ताप्रसाधकमिति ॥ १४७-१४८ ॥

अपि च—

“ज्ञानमात्रार्थकरणेऽप्ययोग्य^२ ब्रह्म गम्यताम्^३ ।

तदयोग्यतया रूप तदवस्तुत्वलक्षणम्” ॥

(प्र० वा० २ ५०) इति ।

एतत् प्रतिपादयन्नाह—ज्ञान ज्ञेयक्रमात् मिद्रमित्यादि । [G 74]
एतच्च पूर्वमीधरपरीक्षाया प्रसाधितम् । ततः परमिति । त्यागादाननिवन्ध-

१ शक्यरूप—५० ।

२-३ ‘अयोग्यमत एव तत्’—इति १४९ पाठ ।

विशुद्धज्ञानसन्ताना योगिनोऽपि ततो न तत् ।

विदन्ति ब्रह्मणो रूपज्ञाने व्यापृत्य सङ्गतैः ॥ १५१ ॥

नास्तीत्येव 'परमन्यदित्यर्थः । यदि वा—तत् इति निगमनम् । परमिति तार्विकम् । वन्द्यास्तु नुसमानतेति । न हि कव्यास्तोत्रवस्तुत्वव्यवस्थाया मर्थक्रियासान्दर्भ्यविरहव्यतिरेकेणान्यन्निकन्धनमस्ति ॥ १४९-१५० ॥

अथैवमुच्यते—त तु परम ब्रह्मात्मानमभ्युदयनि श्रेयसफलघमानुगृहीतान्त-
करणा योगिन एव पश्यन्तीति । तदपि नोपपद्यत इति दर्शयति—निशुद्धे-
त्यादि । यदि हि ज्ञाने योगने तस्य व्यापार स्यात्, तदा योगिनस्तस्य रूप
पश्यन्तीति स्यात्, यावता यथोक्तेन प्रकारेण ज्ञाने तस्य व्यापाराभावाद-
मुक्तमेतत् । स्यादेतत्—न तद्विषयान्नेतस्या योगिनस्त पश्यन्ति, तद्व्यति-
रिक्तस्य योगिनो योगिज्ञानस्य चाभावात्, किन्तु योगित्वावस्थाया स्वमात्मान
ज्योतीरूप तत्प्रकाशमान योगिनस्त पश्यन्तीति । उच्यते, यद्येवम्, प्रागयोगि-
त्वावस्थाया किं तस्य रूपमिति वाच्यम् । यदि सदैव ज्योतीरूपम्, तदा सर्वे न
कदाचिदयोगित्वावस्थाऽस्ति, सदैवैव ज्योतीरूपत्वाद् ब्रह्मण । तस्यैवात्मनो
सर्वेषा मोक्षप्रसङ्गः ।

अथापि स्यात्—यथा भगवता स्वप्नाद्यवस्थासु ज्ञानमद्वयमपि विचित्राकार-
परिग्रहेण प्रतिभासते, तथा 'तद्वद्वयमप्यविद्याशब्दनिशुद्धसन्ततीना तथा
प्रकाशत इति । तदसम्भवं, न हि तद्व्यतिरेकेणान्ये केचिदविशुद्धसन्ततय
सन्ति, येषा तत्तथा प्रतिभासते । स्वयमेव तथा प्रतिभासत इति चेत् । एव
सर्वे मोक्षमाप्नुयन्, सर्वदैव ब्रह्मणोऽद्वयरूपप्रतिभासात्मकत्वात् । अस्माकं
तु विशुद्धज्ञानान्तरोदयान्मुक्तिर्युज्यत एव । न चापि भगवता तद्व्यतिरेकिण्य-
विद्यास्ति, यद्वशात् तत्तथा प्रतिभासत इति स्यात् । अन्यत्रिरेके चाविद्यायास्त-
द्वशात्तद्व तथा प्रतिभासत इति सुव्याहृतमेतत् ।

१-१ मा० पुस्तक द्वितीयोऽयं पादो मुद्रणप्रमाददिति ध्येयम् ।

२ ब्रह्मेत्यर्थः ।

अथापि स्याद्-अविद्यावशान्न^१ स्यातीत्यनेनाविद्यात्मकत्वमेव तस्य ख्याप्यत इति । यद्येवम्, सुतरा मोक्षाभावप्रसङ्ग एव स्यापितो भवति । न हि नित्यैक-
रूपे ब्रह्मण्यविद्यात्मके स्थिते सति तदात्मिकाया अविद्याया व्यपगम सम्भवति,
येनाविद्याव्यपगमान्मुक्तिर्भवेत् । अथ व्यतिरिक्ताऽविद्याऽङ्गीक्रियते । एवमपि
नित्यत्वादनापेयातिशयस्य [G 75] ब्रह्मण सा^२ न किञ्चित्^३ करोतीति
न युक्तमविद्यावशात् तथा प्रतिभासनम् । ततश्चाविद्याया सह तस्य सम्बन्धा
भावात् ससाराभावप्रसङ्ग । न चापि सा तत्त्वान्यत्वाभ्या निर्वक्तुं शक्यत इति
युक्तं वक्तुम्, वस्तुधर्मस्य गत्यन्तराभावात् । अन्यथा वस्तुत्वमेव न स्यात् । न
चावस्तुवशात्तथा तस्य ख्यातिर्युक्ता अतिप्रसङ्गात् । तथाभूतस्य चार्धक्रियाकारिण
स्वभावस्यावस्थितिनामकरणेन^४ नास्ति विवाद । अस्माकं तु वितथाभिनिवेश
वासनैवाविद्या, सा च वासना शक्तिरुच्यते । शक्तिश्च कारणात्मकज्ञानात्मभूतै
वेति । तेन पूर्वपूर्वत कारणभूतादविद्यात्मनो ज्ञानादुचरोचरकार्यज्ञानस्य वितथा
भिराभिनिवेशिन उत्पत्तेरविद्यावशात् तथाख्यातिर्युक्ता ।

तस्याश्चाविद्याया योगाभ्यासादसमर्धतरतमक्षणोत्पादक्रमेण व्यपगमात्
परिशुद्धज्ञानसन्तानोदयादपवर्गप्राप्तिरित्यतो बन्धमोक्षव्यवस्था युक्तिमती । न त्वेव
भवता सम्भवति, नित्यैकरूपत्वाद् ब्रह्मणोऽवस्थाद्वयसम्भवात् । एकत्वाच्च तस्य
ब्रह्मण एकस्य मुक्तौ सर्वेषां मुक्तिप्रसङ्ग, एकस्यामुक्त्यै सर्वेषाममुक्तिप्रसङ्ग
थानिवार्य ।

न चाप्ययोगित्वावस्थायामात्मज्योतीरूपत्वेऽस्य किञ्चित् प्रमाणमस्ति । मता
यत् शन हि प्रकाशात्मतया स्वसंवेदनमसिद्धम्, न त्वेव शब्दाला सर्वत्र
मत्स्यात्मनि संवेद्यत इति निदिष्टमेतत् । अथायोग्यवस्थायामात्मज्योतिष्टमस्य
नोङ्गीक्रियते, एवमपि प्रागविद्यमान तदात्मज्योतिष्टमत्वत्पूर्वरूपस्य ब्रह्मण यथा
योग्यवस्थाया युत सम्भूतमिति वाच्यम् । तस्मान्मिथ्याप्रधानोऽयं शब्दब्रह्मज्ञानो
नस्तमित्यल बहुना ॥ १५१ ॥

१ 'न' इति पा० गा० पुस्तकयोनात् ।

२-३ सा तत्किञ्चित्—पा० सा न तत्किञ्चित्—गा० । ३ नोऽस्तु—पा० ।

प्रधानपरिणामेन सम च ब्रह्मदर्शनम् ।
तद्दूषणानुसारेण बोद्धव्यमिह दूषणम् ॥ १५२ ॥

पुरुषपरीक्षा

वेदवादिमतोपन्यास

अन्ये तत्रोक्तसधर्माण पुंस्य लोककारणम् ।
कल्पयन्ति कुरास्यातसिद्धान्तानुगबुद्धयः ॥ १५३ ॥
समस्तवस्तुप्रलयेऽप्यलुप्तज्ञानशक्तिमान् ।
ऊर्णनाभ इवाशूना स हेतु फिल जन्मिनाम् ॥ १५४ ॥

प्रधानेयादिना पूर्वोक्त दूषणमार्गमिहाप्यतिदिशति । तत्रैव दूषणं
वाच्यम्—

“न स्रग्द्वयस्य उत्सार्यं सजातो हेतुविचिक्व ।
अतो नाभिमतो हेतुरसाध्यवत् परामवत्” ॥ इत्यादि ॥ १५२ ॥

इति शब्दद्वयपरीक्षा

अन्य इत्यादिना वेदवादिमतमुपश्लिष्यति ।

(G 71) त एवमहु — ‘पुरुष ईरक स्रग्द्वयोर्द्विस्थितिसर्गप्रत्यये
प्रलयेऽप्यलुप्तज्ञानशक्तिमन्’ इति । तथा शोक्तम्—

“ऊर्णनाभ इवाशूना बन्धकान्त इवाभिसाम ।
प्रतीहामिव प्लव स हेतु सर्वजन्मिन्” ॥ ( ) इति ।

अस्यापोश्वरवत् सर्वं वचनीयं निषेधनम् ।

अन्योऽपि दूषणप्रकारः

किमर्थं च करोत्येष व्यापारमिममोदृशम् ॥ १५५ ॥

यद्यन्येन प्रयुक्तत्वात् स्यादस्य स्वतन्त्रता ।

अयानुकम्पया कुपदिकान्तस्तुखितं जगत् ॥ १५६ ॥

'व्याधिदारिद्र्यशोकादिविविधायासपीडितम् ।

जगत् तु सृजतस्तस्य काऽनुकम्पया प्रसीयते ! ॥ १५७ ॥

सृष्टेः प्रागनुकम्प्यानामसत्त्वे^२ नोपपद्यते ।

अनुकम्प्याऽपि यद्योगाद्धाताऽयं परिकल्प्यते ॥ १५८ ॥

अस्यापीत्यादिना दूषणमारभते । ईश्वरवदिति पष्ठयन्ताद्वतिः । अत्राप्येवं दूषणं बाध्यम्—

“पुरुषो जन्मिनां हेतुर्नोत्पत्तिविकल्बतः ।

गगानाम्भोजघत सर्वमन्यथा युगपद्भवेत्” ॥ इत्यादि ।

यदि च—ईश्वरसिद्धये यथा परैः साधनान्युक्तानि, तथैव पुरुषसिद्धये पुरुष-
धादिभिरुपादीयन्ते; तदा तद्वदेवासिद्धतादिदोषो बाध्यः ।

अन्यमपि दूषणप्रकारमाह—किमर्थं चेत्यादि । प्रेक्षापूर्वकारिप्रवृत्तेः
प्रयोजनवत्तया व्याप्तत्वात्—अतः किमर्थमयं पुरुषो वगद्वचनाभ्यापारमोदृशं
करोतीति वक्तव्यम् ॥ १५५ ॥

, यद्यन्येनेश्वरादिना प्रयुक्तोऽनिच्छन्नपि करोति तदाऽस्य यत्वातन्त्र्यमभ्यु-
पगतम्, तद्भीयेत । अथ कृपया परानुग्रहार्थं करोति, तदा नारकादिदुःखिततत्त्व-
निर्माणं^३ न कुर्यात्, एकान्तस्तुखितमेव कुर्यात् ॥ १५६-१५७ ॥

[८ ७७] किञ्च—सृष्टेः = सर्गात् प्रागनुकम्प्यसत्त्वाभावात् किमालम्ब्य^४
तस्या^५ अनुकम्पया वशादयं धाता = सद्यः कल्प्येत ॥ १५८ ॥

१. व्याधि—पा०, गा० ।

२. अनुकम्प्यानां—पा०, गा० ।

३. दुःखिततत्त्व—पा०, गा० ।

४-४. यस्या—पा०, गा० ।

तत्त्व० : ७

न चायं प्रलयं कुर्यात् सदाऽभ्युदययोगिनाम् ।
 तददृष्टव्यपेक्षाया स्वातन्त्र्यमवहीयते ॥ १५९ ॥
 प्रोडाहेतुमदृष्ट च किमयं स व्यपेक्षते ।
 उपेक्षं च पुनस्तत्र दयायोगेऽस्य युज्यते ॥ १६० ॥
 प्रोडार्या तस्य वृत्तिश्चेत् प्रोडाया न प्रभुर्भवेत् ।
 विचित्रश्रीडनोपायव्यपेक्षातः शिशुर्यया ॥ १६१ ॥
 प्रोडासाध्या च या प्रीतिस्तस्य यदपि साधनम् ।
 तत्सर्वं युगपत् कुर्याद्यदि तत्कृतिशक्तिमान् ॥ १६२ ॥

यदि चायमनुकम्पया कुरुते तदा ये^१ दबमनुप्या^२ सदाभ्युदययोगिनस्तेषां
 किमिति प्रलयं करोति, ये तु स्तितस्तन्तव्य आपायिकं सत्त्वास्तेषामेव क्रम
 करोतु प्रलयमिति भावः । अथापि स्यात्—तेषामनुकम्प्यानां यददृष्ट धर्माधर्म-
 स्वरूपं तदपेक्ष्य मुषदुषसमन्वितं लोकां करोति : नैतदस्ति, एव हि
 स्वातन्त्र्यमभ्युपगमनं हीयेत । न चापि समर्थस्य कचिदपेक्षा । अस्मादप्ये-
^१वाऽपत्यादयोऽप्योत्तरचेष्टाकारणत्वमप्य हीयते ॥ १५९ ॥

भवतु नमः तस्य दृष्टापेक्षा, तथापि यददृष्ट धर्माधर्मात्मकं प्रोडाहेतुं,
 तदपेक्षा दृष्टानेन युक्तं, किन्तु वधोऽप्येव तत्र तस्य दृष्टापरतन्त्रतया उक्तं
 कर्तुम् । न हि दृष्टास्य परदुःखहेतुमेवान्विच्छन्ति, तेषां परदुःखविशेष-
 एवैव प्रवृत्ते ॥ १६० ॥

अथ अनुकम्पया करोति, किं तर्हि ? प्रोडार्थम् । एतदप्यसम्भूतं ; पर
 प्रोडासदृशं स्वातन्त्र्यमप्य न स्यात्, समर्थवितरक्यात्मकस्य विचित्रश्रीडनोपाय-
 स्यादपेक्षा ॥ १६१ ॥

क्रमेणापि न शक्तः स्यान्नो चेदादौ स शक्तिमान् ।

नाविभक्तस्य युज्येते शक्त्यशक्ती हि वस्तुनः ॥ १६३ ॥

अथ स्वभावतो वृत्तिः सर्गादावस्य वर्ण्यते ।

पावकादेः प्रकृत्यैव यथा दाहादिकर्मणि ॥ १६४ ॥

अशक्तवस्थाया अविशिष्टत्वात् । न द्वेकस्यैकत्र वस्तुनि शक्तत्वमशक्तत्वं च परस्परविरुद्धं धर्मद्वयं युक्तम् । [G. 78] किमर्थं च व्यापारमीदृशमारभत इत्यादि सर्वो विकल्प ईश्वरेऽपि साधारणः ।

तेन यदाह प्रशस्तमतिः—“परानुग्रहार्थमीश्वरः प्रवर्तते, यथा कृतार्थः कश्चिन् मुनिरात्महिताहितप्राप्तिपरिहारार्थासम्भवेऽपि परहितार्थमुपदेष्टुं करोति, तथेश्वरोऽप्यात्मीयामैश्वर्यविभूतिं विख्याप्य प्राणिनोऽनुग्रहीष्यन् प्रवर्तते” ( ) इति । अथ वा “शक्तिस्वाभाव्यात्, यथा कालस्य—वसन्तादीनां पर्यायेणामिव्यक्तौ स्थावरजगन्मविक्ररोत्पत्तिः स्वभावतः, तथेश्वरस्याप्याविर्भावानुग्रहसंहार-शक्तीनां पर्यायेणामिव्यक्तौ प्राणिनामुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुकत्वम्” ( ) इति । तदप्यनेनैव प्रतिविहितम् । तथा हि—‘परानुग्रहार्थं प्रवर्तते’ इत्यत्रेदमेव यतिविधानम्—‘अनुग्रहः परं कुयदिकान्तमुत्तितं जगत्’ इत्यादि । ‘शक्तिश्चाभाव्यात्’ इत्यत्रापीदमेव दूषणम्—

सर्गस्थित्युपसंहारान् युगपद्व्यक्तशक्तिकः ।

युगपज्जातः कुर्यान्नो चेत् सोऽव्यक्तशक्तिकः ॥

न व्यक्तशक्तिरीश्वोऽयं क्रमेणाप्युपपद्यते ।

व्यक्तशक्तिरितोऽन्यश्चेद्भावो ह्येकः कथं भवेत् ॥ इति ।

कालस्यापि वसन्ताद्यमिव्यक्तौ पर्यायेण प्रवृत्तावयमेव दोषः । शीतोप्या-न्यमेदमाजस्तु भवा एव हि प्रतिक्षणविनाशिनः काल इत्येतत् पश्चात् प्रतिपाद-यिष्यते ॥ १६२—१६३ ॥

अथ स्वभावतो वृत्तिरित्यादिनोद्द्योतकरगतमाशङ्कते । स बाह—“न हि भगवतः क्रीडार्था प्रवृत्तिः, अपि तु यथा पृथिव्यादीनां महाभूतानां स्वभाव एव

यद्येवमखिला भावा भवेयुर्गुणततः ।

तदुत्पादनसामर्थ्ययोगिकारणसन्निधे- ॥ १६५ ॥

स्वहेतुबलसम्भूता नियता एव शक्तयः ।

असर्वकालभाविन्यो ज्वलनादिषु वस्तुषु ॥ १६६ ॥

अन्यथा योगपक्षेन सर्वं कार्यं समुद्भवेत् ।

तेषामपि न चेवेष नियमोऽभ्युपगम्यते ॥ १६७ ॥

प्रकृत्यैवाशुहेतुत्वमूर्णनाभेऽपि नेज्यते ।

प्राणिभक्षणलाम्पट्यालालाजाल व रीति यत् ॥ १६८ ॥

यथाकथञ्चिद् वृत्तिश्चेद् बुद्धिमत्ताऽस्य कीदृशी ।

नासमीक्ष्य यतः कार्यं शनकोऽपि प्रवर्त्तते ॥ १६९ ॥

स तादृशो यत्त्वकार्येषु प्रवृत्तिः, तथेश्वरस्यापि" (न्या वा ४. १. २१) तदेतदुक्तम्, एव हि सर्वभावानां तद्व्यापारभावभाविन्या समर्थाविकलकारण-सन्निधानादुपपन्नवोत्पाद स्यात् । न चापि बुद्धिमत्त्व विरोधेन युक्तमिति पूर्वमेवा-स्माभिः प्रतिपादितम् ॥ १६४-१६५ ॥

यद्येवम्, पात्रादिक्रियाणामपि किं न योगपक्ष भवति ? इत्याह स्वहेतु-बलसम्भूता इत्यादि । (१७) तेषामिति पात्रादौनाम् । न केवलमीश्वर-स्यैवपिशब्दः । एष नियम इति स्वहेतुबलसम्भवत् ॥ १६६-१६७ ॥

म्यादन्त-ऊर्णनाभ स्वभावेन प्रवृत्त इति स्वक्रियाणि जालादीनि युगपत् करोति ? इत्याह—प्रकृत्यैवेत्यादि । ऊर्णनाभोऽपि न स्वभावतः प्रवर्त्तते, किं तर्हि ? प्राणिभक्षणलाम्पट्यात् काष्ठचित्तात् प्रतिनियतहेतुसम्भूता-दित्यभिप्रायः । न यस्मात् नियैरूप, तस्यापि स्वहेतुबलभाविनेन काष्ठाचित्ती शक्तिः ॥ १६८ ॥

अत्रापि म्यान्—नानुकम्पया, न कीदृश, किन्त्वबुद्धिपूर्वमेव यथा-कथञ्चिद् प्रवर्त्तते । इत्याह—यथाकथञ्चिदित्यादि । एवं हि केवलात् माहृत पुरुषादप्यन्तानभिज्ञता कवमसी प्रेक्षयन्मन्येदमत्र म्यात् । बुद्धिमत्तेति । यथावत् । ननुः केवर्त्त ॥ १६९ ॥

शौर्यात्मजादयो येषां धातारः परिकल्पिता ।

एतेनैव प्रकारेण निरस्तास्तेऽपि चस्तुतः ॥ १७१ ॥

आत्मपरीक्षा

१. नैयायिक-वैशेषिक-परिकल्पितात्मपरीक्षा

नैयायिक-वैशेषिक-प्रश्नोपनिषत्

अन्ये पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समाश्रयम् ।

स्वतोऽचिद्रूपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥ १७२ ॥

एतेनैव पुरुषदूषणेन ये वा शौरिप्रभृतयः परैर्बगतो धातारः कल्पिताः, तेऽपि निरस्ता बोधव्या इति दर्शयति—शौर्यात्मजादय इत्यादि । तत्र—शौरि = विष्णु । आत्मज = प्रजा । आदिशब्देन यो बुद्धिमान् कालः परैरिष्यते तस्य ग्रहणम् । यथोक्तम्—

“काल” पञ्चति भूतानि कालः सहरते प्रजा ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिं कमः ॥ ( ) इति ।

सुप्तेष्विति मल्लयकाललीनेषु लोकेष्वित्यर्थः । अन्यस्याप्येवम्भूतस्य कुमति-परिकल्पितत्वापि ग्रहणात् समग्रं ॥ १७० ॥

इति पुरुषपरीक्षा

आत्मव्यापाररहितत्वं प्रतिपादयन्नाह—अन्ये पुनरित्यादि । ते हि शरीरेन्द्रियबुद्धिव्यतिरिक्तमात्मास्य द्रव्यमिच्छन्त्येव प्रयत्न-सुख-दुःख-ज्ञान-धर्मा-वर्ग-संस्काराणामाश्रयः समवयविकारणमचिद्रूपम्, अविनाशि, सर्वगतम्, शुभाशुभ-कर्मभेदानां कर्तृ, तत्फलस्य चेशानिष्टस्य भोक्तृ परिकल्पयन्ति, अन्यथा यदि आत्मा न भवेत्, तदा कः प्रेत्य कर्मफलानि भुञ्जीत ! न ह्यन्येन कृतमन्यो मुङ्क्ते । एव हि अकृताभ्यागमदोषः स्याद्, अकर्तुं रेव फलमिसम्बन्धात् । कृतविमणाश्च, कर्तुं फलेनानमिसम्बन्धनात् । न चैवमिष्यते । तस्मादवश्यं

शुभाशुभानां कर्त्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।
 भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न स्वरूपतः ॥ १७२ ॥
 ज्ञानयन्त्रादिसम्बन्धः कर्तृत्व तस्य भण्यते ।
 सुखदुःखादिसर्वित्तिसमवायस्तु भोक्तृता ॥ १७३ ॥
 निकायेन विनिष्ठाभिरपूर्वाभिश्च सङ्गतिः ।
 बुद्धिभिर्वेदनाभिश्च जन्म तस्याभिधीयते ॥ १७४ ॥
 प्रगात्ताभिर्वियोगस्तु मरण जीवन पुनः ।
 तवेहस्य मनोयोगो धर्माधर्माभिसत्कृतः ॥ १७५ ॥

■ एव कदा स एव भोक्ताऽङ्गीकर्तव्य इति । तेन योऽसौ कर्ता भोक्ता च स आत्मा ।

अथ यदि चिद्रूपो न भवति, तत्कथमचेतनमान कर्ता भुज्यते ? इत्याह—
 चेतनायोगादित्यादि । चेतनायोगादसौ चेतयते इति कृत्वा चेतनं, न पुन
 स्वरूपतः, अचिद्रूपत्वात् । यथा वर्णयन्ति शापिलाः—“चतन्य पुरुषस्य न
 रूपम्” ( ) इति ।

यदि तर्हि नियोऽसौ, कथं कदा भोक्ता च ? कथं वा तस्य जन्म,
 मरणम्, जीवनं वा व्यवस्थाप्यते ? न हि निश्चैकरूपस्य सर्वनिदं भुज्यते,
 यथाऽऽकाशस्य ? इत्याह—शोनेत्यादि । ज्ञान-ध्वज-चिह्नीपांशा तत्रानति
 समान = कर्तृत्वम्, सुखादिसन्निधेयम् = भोक्तृत्वम् ।

निकायेन विनिष्ठामिः शरीरबुद्धौन्द्रियवेदनाभिरपूर्वाभिरभिसम्बन्ध =
 जन्म तस्यामनो गीयते । दन्मनुष्यादिर्नागनिकाय । वेदनाभिरेति च
 कारणशरीरम्, इन्द्रियाणि च सङ्गृहीयन्ते । तत्र शरीरेन्द्रिये संयोगलक्षण-
 मस्य सम्बन्धः, बुद्धिर्वेदनाभिस्तु समवायलक्षणः । इयं श्रोत्रं संयोगः ।
 तथापि संयुक्तसंयोगोऽस्ति, ज्ञानस्य हि संयुक्तं तदीया दृष्टाभिसत्कृत्य
 कर्मशुक्लं, तथा च संयुक्तमात्मज्ञानकं श्रोत्रम् ।

शरीरचक्षुरादीना वधाद्विसाऽस्य कल्प्यते ।

इत्य नित्येऽपि पुष्ट्येया प्रक्रिया विमलेक्ष्यते ॥ १७६ ॥

श्रागात्तामिः^१ शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिप्रियोगः = मरणमस्य गीयते ।
जीवनं तु तस्य मदेहस्य यो मनसा योगो घमाघमपेक्ष । हिंसा ॥
शरीरचक्षुरादीना वधात् तस्यात्मन कल्प्यते । वर्ण्यत इत्यर्थः । तथा च
सूत्रम्—“कार्याश्रयकर्तृवधाद्विसा” (न्या० सू० ३ १ ६) इति । कार्याश्रय =
शरीरम्, बुद्ध्याव कार्याश्रयत्वात् । कर्तृणि = इन्द्रियाणि, विषयोपलब्धे
कर्तृत्वात् ॥ १७१-१७६ ॥

कथं पुनस्त्यात्मनोऽस्तित्वं प्रत्येतव्यमिति ? अत्राविद्वकर्णस्तावत्प्र-
माणयति—“सद्यश्चविशेषविषयाविषयज्ञेयविषया मदीया प्रत्यक्षानुमानोपमान
शब्द-स्मृति प्रमिज्ञान सिद्धातिदर्शनार्परिरेकविपर्यया^२ [G 80] स्वप्नस्वप्ना
न्तिक प्रज्ञानविशेषा मदीयशरीरादिव्यतिरिक्तसवेदकसवेधा, स्वकारणायत्तजन्म
वत्त्वसामान्यविशेषवत्त्वबोधात्मकत्वाद्युत्तरविनाशित्वसंस्कारानाधायकत्वप्रत्ययत्वेभ्य,
पुरुषान्तरप्रत्ययवत् । वैधर्म्येण प्रत्यस्तमिता^३ घटादयः” इति । तत्र सदादयः पद
विशेषा पूर्वं व्याख्याता^४ । तेषां सदादीना षण्णा विषयो त्रयगुणकर्माणि । अवि-
षय सामान्यविशेषसमवाया । तदेतदुभयात्मकं ज्ञेय विषयो येषां^५ प्रत्यक्षादीना
ज्ञानविशेषाणां ते तथोक्ताः । प्रत्यक्षानुमानोपमानेत्यादिस्तु द्वन्द्वनिर्देशः । सिद्ध
दर्शनं ज्योति शब्दाद्युपनिबद्धम् । तद्धि सिद्धानां दर्शनं सिद्धं वा दर्शनमिति कृत्वा
सिद्धदर्शनमुच्यते । प्रातिभं तु ज्ञानमार्गम्, यथा—इवो मे भ्राता गमिष्यतीति ।
तद्वि प्रायेणपाणा भवतीति वृत्त्यर्पमुच्यते । आरेकः = सद्यः । विपर्ययः = विप-
र्यासः । प्रथमस्वप्नावस्थाभावी प्रत्ययः = स्वप्नः । तद्विषय स्वप्नेऽपि यदपरं ज्ञान
भवति स स्वप्नान्तिकः । एत एव प्रज्ञानविशेषा । शेषं सुषोप्तम् ।

१-१ पाठोऽयं पा०, गा० पुस्तकयोस्तुल्यो दृश्यते ।

२ प्रत्यस्तमिता—पा० गा० ।

३ इदं पुनः ५६तमं पृष्ठे ।

४ पा०, गा० पुस्तकयोनास्ति ।

अचिद्वर्णमतम्

ज्ञानानि च मदीयानि तन्वादिव्यतिरेकिणा ।

तवेदकेन वेद्यानि प्रत्ययत्वात् तदन्भवत् ॥ १७७ ॥

शङ्करस्वामिमतम्

इच्छादयश्च सर्वेऽपि कचिदेते समाभिता ।

वस्तुत्वे सति कायत्वाद्वपवत् स च न पुमान् ॥ १७८ ॥

वस्तुत्वग्रहणादेष न नाश व्यभिचारवान् ।

हेतुमत्त्वेऽपि नाशस्य यस्मान्नवास्ति वस्तुता ॥ १७९ ॥

उद्घोतकरमतम्

रूपाविप्रत्यया सर्वेऽप्येकानेकनिमित्तका ।

मयेति प्रत्ययेनेया प्रतिसन्धानभायतः ॥ १८० ॥

नतकीभ्रूलताभङ्गे बहूना प्रत्यया इव ।

अन्यथा प्रतिसन्धान न जायेतानियन्मसु ॥ १८१ ॥

तदेतत् प्रमाणमर्थतो निर्दिशन्नाह—ज्ञानानि चेत्यादि । तन्वादीत्यत्रादि-
शब्दन बुद्धान्द्रियवेदना परिगृह्यन्ते । प्रत्ययात्यादित्युपलक्षणम् । तदन्येऽपि
स्वकारणायत्तजन्यवत्त्वादयो प्राया ॥ १७७ ॥

[८ १३] शङ्करस्यामी पुनरन्यथा प्रमाणयति—“इच्छादय कचिदाभि-
ता, वस्तुत्वे सति कार्यवाद, रूपदिवत्” इति । उद्घोतयति—इच्छादयश्चेत्यादि ।

वस्तुत्वग्रहणादित्यादिना वस्तुत्वे सतीति निरोपणस्य साफल्यं दर्शयति
॥ १७८-१७९ ॥

उद्घोतकरम्बु प्रमाणयति—‘दवदत्तस्य रूपरसगन्धस्पर्शमयया
एग्रनेकनिमित्ता, मयति प्रत्ययेन प्रतिसन्धीयमानत्वात् । वृत्तसमयानामेकस्मिन्
नर्तकीभूतप मुगपदनरुपस्यापि मन्यत् ।’ ( ) अस्यायमर्थः —

यथा द्विज नर्तकीभूतान्तरमस्माभिर्नृणां प्रकृत्यन्तर्गतं च वृत्तसमयानां
बहूना नानाकृत्या नानाभूता प्रत्यया निमित्तस्य भूतस्येकत्वात् ‘मया दृष्टो
मया दृष्ट’ इति प्रतिसन्धीयन्त, रूपरसगन्धस्पर्शमयस्य निमित्तस्यैक-
त्वात् प्रतिसन्धीयन्त । यथा उद्घोतकरं निमित्तं स भवति । प्रतिसन्धानं पुनः ‘मया

बुद्धोन्मियादितद्भातव्यतिरिक्ताभिधायकम् ।

आत्मेति वचनं यस्मादिदमेकपदं मतम् ॥ १८२ ॥

सिद्धपर्यायभिन्नत्वे यच्चैवं परिनिश्चितम् ।

यथानिर्दिष्टधर्मेण तद्युक्तं घटशब्दवत् ॥ १८३ ॥

प्राणादिभिर्वियुक्तश्च जीवदेहो भवेदयम् ।

नैरात्म्याद् घटवत्तस्मान्नैवास्त्यस्य निरात्मता ॥ १८४ ॥

नित्यत्वाविस्ताधनेऽविच्छेदकर्ममतम्

सद्योजाताद्यविज्ञानवेदकेनैव वेद्यते ।

सर्वमुत्तरविज्ञानं मज्ज्ञानत्वात् तदाद्यवत् ॥ १८५ ॥

दृष्टं मया श्रुतम् इत्येवमादीनां प्रत्ययानामेकज्ञातुनिमित्तत्वेन घटनम् । नर्तकी-
श्लेषे तु प्रत्ययानामेकविषयत्वापादनम् । सर्वथा प्रतिसन्धानमुच्यते यदेकमर्थं
निमित्तीकृत्य प्रत्ययानां सम्बन्धनम् ।

तदेतस्मात्तदं दर्शयन्नाह—रूपादिप्रत्यया इति । सुबोधम् ॥ १८०-१८१ ॥

अयमपरस्तदीयः प्रयोगः—“आत्मेति पदं शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनासङ्घात-
व्यतिरिक्तवचनम्; प्रसिद्धपर्यायव्यतिरिक्तत्वे सत्येकपदत्वात्, घटादिशब्दवत्” ।
तदाह—बुद्धीन्द्रियादीत्यादि । [G 82] सिद्धपर्यायभिन्नत्व इति ।
बुद्धीन्द्रियादीनां ये सिद्धाः पर्याया धीप्रभृतयस्तेभ्यः भिन्नत्वे सतीत्यर्थः ।
यच्चैवं परिनिश्चितमिति । सिद्धपर्यायभिन्नत्वे सत्येकपदत्वेन । यथानिर्दिष्ट-
धर्मेणेति । बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तार्थाभिधायित्वेन ॥ १८२-१८३ ॥

पुनः स एव व्यतिरेकिणं हेतुमात्मसिद्धये प्रयुक्तवान्—“नेदं निरात्मकं
जीवच्छरीरम्; अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गाद्, पटादिवत्” ( ) इति ।
तदर्शयति—प्राणादिभिरित्यादि । अस्य निरात्मतेति । जीवदेहस्य ।
यद्वा—अस्यात्मनो निरात्मता निःस्वभावता नास्ति, अपि तु सत्त्वं
सिद्धमित्यर्थः ॥ १८४ ॥

मदीयेनात्मना युक्तं दूरदेशविवर्त्यपि^१ ।

क्षित्यादिमूर्तिमत्त्वादेरस्मदीयशरीरवत् ॥ १८६ ॥

एवं च सत्त्वनित्यत्वविभुत्वानां विनिश्चये ।

आत्मनो न निरात्मानः सर्वधर्मा इति स्थितम् ॥ १८७ ॥

(उत्तरपक्षः)

अविज्ञकर्णमतप्रतिविधानम्

तदत्र प्रभमे तावत् साधने सिद्धसाध्यता ।

सर्वज्ञाविप्रवेद्यत्वं त्वज्ज्ञानस्येष्यते मतः ॥ १८८ ॥

अथ नित्यत्वनिमुचे कथमस्य प्रतिपक्ष्ये इति ?—अत्राविद्वर्णस्तान् प्रमाणयति—“मातुल्लरनिष्कमणोत्तरकालं मदीयायप्रज्ञानसर्वेदकसंवेद्यान्यतत्काल्यनि मदीयानि प्रज्ञानानि; मदीयप्रज्ञानत्वात्, अथमदीयप्रज्ञानवत्” (

) । एवं दुःसादयोऽपि पक्षीकर्तव्याः । एतच्च नित्यत्वेऽनुमानम् । तदेतद्दर्शयति—मद्योजाताद्येत्यादि । तदादयगदिति । तस्योत्तरकालभावितो ज्ञानम्याय तदाद्यम् ॥ १८५ ॥

विभुत्वसिद्धये प्रमाणयति—“अवनित्रयनिलमनासि विप्रतिपक्षिविषय-
भावापन्नानि दूरतरवर्तीनि मदीयेनात्मना सह सम्बध्यन्ते, मूर्तत्वमेगवत्त्वपरत्वा-
परत्वमिह सव्येताविभागवचनम्, मदीयशरीरादिवत् (इति ।
तद्दर्शयति—मदीयेत्यादिना ॥ १८६ ॥

एवमित्यादिनोपसंहरति ॥ १८७ ॥

तदग्रन्यादिना प्रतिनिषेधे । [८ ४३] प्रथमे साधने इति ‘ज्ञानानि च मदीयानि’ (तत्त्व० १७७) इत्यादौ । तत्र सिद्धसाध्यता भवदीयप्रत्ययानामन्मानिर्भरच्छरीरादिव्यतिरेकिण्या सर्वत्र शब्दस्पर्शान्दृष्ट्यन्तर्दृश्यपरिचयेदिभिर्वेदान्मुपमात् ॥ १८८ ॥

प्रकाशकानपेक्षं च स्वचिद्रूपं प्रजायते ।
 अन्यविज्ञानमप्येव साध्यशून्यं निदर्शनम् ॥ १८९ ॥
 तदाकारोपरक्तेन यदन्येन प्रवेद्यते ।
 तस्योदाहरणत्वेऽपि भवेदन्येन सशयः ॥ १९० ॥

यथापि 'पुरुषान्तरप्रत्ययवत्' इति साधर्म्यदृष्टान्तः, स साध्यविकल इति दर्शयन्नाह—प्रकाशकानपेक्षं चेत्यादि । यतः पुरुषान्तरीयकमपि ज्ञानं प्रकाशकान्तरानपेक्षं स्वसविद्रूपमेवोपजायते । तेन तन्वादिव्यतिरिक्तसवेदकसवेद्यत्वेन साध्येन शून्यमिदं निदर्शनम् ॥ १८९ ॥

अथापि स्यात्—नान्यदीयं चित्तमात्रमुदाहरणत्वेनाभिप्रेतम्, किन्तु यस्मिन् विषये विज्ञानमागृहीततदाकारमुपजायते, तदिहोदाहरणम् : इष्टमित्याह—तदाकारोपरक्तेनैत्यादि । एवमपि यस्त्वमविद्रूपमेव ज्ञानं नान्तरसवेदनरहितमुत्पद्यते तेन संशयो 'भवेद्', 'अनन्तान्तिको हेतुरिति यावत् । अथ तदपि स्वव्यतिरिक्तसवेदकसवेद्यमुदयव्ययधर्मकत्वमनेकत्वस्मर्यमाणत्वेभ्यो^१ निषेधवदिति मतम्^२ । तत्रापि साध्यविषयस्य बाधकामात्राद् व्यतिरेको न निश्चितः । उत्तरोत्तरज्ञानानुभवे चानवस्था । न ह्यन्यक्तव्यक्तिको विषयः सिद्धयेत् । ततश्च विषयसिद्धयर्थं ज्ञानपरम्परामनुसरतः सकलमेव पुरुषायुपमुपपुज्येत । अथापि किं^३ 'विज्ञानमन्यस्याभ्यासः स्वसविद्रूपमेवोत्पद्यत इति : यथा तेनैवोदयव्ययधर्मकत्वादीनां हेतून्मननकान्तिरित्याह, तद्वदेवान्येषामपि ज्ञानानां स्वसवेदनत्वाभ्युपगमे कः प्रद्वेषः । अथ तदसविद्रूपमेवेत्यतः एवमपि तदसिद्धौ सर्वेषां पूर्वज्ञानात्मप्रसिद्धिः, अनभिज्ञसक्तव्यक्तिकत्वात् । ततश्च विषयोऽपि न प्रसिद्धयेत् ।

येषां तु विज्ञानवादिनां मतम्—'सर्वमेव ज्ञानं आद्याप्रादकवपुर्यात् स्वयमेव प्रकटयते, न तु ज्ञानान्तरेण वद्यत' इति, तान् प्रति साध्यविकल्पा दोषोऽक्रम्य एव । एवमन्येष्वपि कारणवत्तत्त्ववत्त्वादियुः साधनेषु सिद्धसाध्यतादोषो वाच्याः ।

१-१. भवदत्ता उ०—गा० समादृष्टः । २. अन्यस्याप्यन्यत्वव्या—रा०, गा० ।

३-३. विज्ञानं—रा०, गा० ।

शङ्करस्वामिमतच्छण्डनम्

कचित् समाधितत्वं च यदोच्छादेः प्रसाध्यते ।

तत्र कारणमात्रं चेदाश्रयः परिकल्प्यते ॥ १९१ ॥

इष्टसिद्धिस्तदाधारस्त्वाश्रयश्चेन्मतस्तव ।

तदापि गतिशून्यस्य निष्फलाऽऽधारकल्पना ॥ १९२ ॥

आश्रयो बद्धरादीनां कुण्डादिरूपपद्यते ।

गतेर्विचयधकरणाद् विशेषोत्पादनेन वा ॥ १९३ ॥

यच्चापि 'सद्वादि' इत्यादि धर्मविशेषण कृतम्, तत्पूर्ववदनर्थकम्, न ह्यस्य प्रस्तुतसाध्यसिद्धावन्नभावोऽस्ति । [G ४.] तथा हि—एतावता किं न गतम्, 'मदीयाः प्रत्यक्षादिप्रत्यया मदीयशरीरादिव्यतिरिक्तसंवेदकसंवेधाः' इति । प्रत्यक्षानुमानादिप्रविभक्त्यापि धर्मप्रमेदोऽनर्थक एव; 'मदीयाः प्रत्ययाः' इत्येतावतैव गतत्वात् । न चापि प्रतिवादिनो यथोक्तविशेषणविशिष्टो धर्मो सिद्ध इत्याश्रयासिद्धता च हेतूनाम् । अथापि विफल विशेषणमुपादाय तत्साधनार्थमन्यदेव साधनमुच्यते । तथा सति प्रकृतादर्थोदप्रकृतसम्बन्धार्थमर्थान्तरं निप्रदस्थान भवेत् ॥ १९० ॥

यथोक्तम्—'इच्छादयश्च' (तत्त्व० १७८) इत्यादि, तत्र यदि कारणमात्रमाश्रय इच्छादीनां साध्यते, तदा सिद्धसाध्यता । न हि निष्कारणा इच्छादयोऽस्माभिरिष्यन्ते; 'चतुर्भिश्चिचिचि हि' ( ) इति वचनात् । परिकल्प्यत इति । वच्यते इत्यर्थः ॥ १९१ ॥

अथाभारलक्षण आश्रय साध्यते, तदापि प्रतिज्ञार्थस्यानुमाननाभित्तराश्रयेन हेतोर्जाति सिद्धयतीति दर्शयति— तदाधार इत्यादि । तेषामिच्छादीनामाधारः तदाश्रयः । मूर्तानां हि भावानां प्रसर्पणधर्मजा म्यादयः पठप्रतिपन्नादाधारकल्पना । ये तु मूर्तादयो गतिशून्याः, तेषामपि पठनासम्भवात् किं कुर्वन्नात्मादियज्जगत् ॥ १९२ ॥

नील्यस्य च नाशस्य कार्यत्व नैव युक्तिमत् ।

अतो विशेषण व्यर्थं हेतावुक्तं परेरिह ॥ १९४ ॥

उद्घोतकरमतपण्डनम्

मयेति प्रतिसन्धानमविद्योपप्लवादिदम् ।

क्षणिकेष्वपि भावेषु^१ कर्त्रेकत्वाभिमानतः^२ ॥ १९५ ॥

ननु यथा घटादयो बदरादीनामकिञ्चित्करा अप्याधारा, तद्वदात्मा सुखादीनामा-
धारो भविष्यति : इत्याह—आश्रय इत्यादि । गतेऽप्रसङ्गरूपणादित्यक्षणिक-
पक्षे । विशेषोत्पादनेन वेति क्षणिकपक्षे । उपादानकारणसमाप्तदशोत्पादन-
त्वे । अयं द्विविधोऽपि प्रकार इच्छादीनां न सम्भवतीति न तेषां कश्चिदा-
धारो युक्तः ॥ १९३ ॥

यच्चापि 'वस्तुत्वे सति' इति विशेषणम्, तदनर्थकमेव, व्यवच्छेद्याभावादिति
दर्शयन्नाह—नीरूपस्येत्यादि । [G 80] यदि हि विनाशस्य कार्यत्व सम्भ-
वेत्, तदा तद्व्यवच्छेदाय 'वस्तुत्वे सति' इति विशेषणं सार्थकं भवेत्, यावत्ता-
त्स्यावस्तुताय हेतुभिर्न किञ्चित् क्रियत इति कथं हेतुमत्ता भवेत् । प्रयोग —
यदवस्तु न तत् कस्यचित् कार्यम्, यथा—शुद्धविषाणम् । अवस्तु च नाश इति
व्यापकविहृदोपप्लवे । कार्यत्वे सति वस्तुत्वप्रसङ्गं सुखादिवत्—इतीदमत्र
बाधकं प्रमाणम् ।

किञ्च—अभ्युपगमविरोधो भवताम् । तथा हि—कार्यमित्यात्मलाभाख्यात्
स्वकारणसमवायात् सत्तासमवायाद्वाऽभिधानप्रत्ययौ भवतः । न च विनाशस्य
द्रव्यादिस्वभावविहितस्य स्वकारणे समवायोऽस्ति, तत्र वा सत्ताया, तस्य नीरूप-
त्वात् । अन्यथा क्षणौ द्रव्यादिवदाश्रितोऽपि स्याद्, वस्तु चेति न हेतुविशेषणेन
व्यवच्छेदो भवेत् । अतः 'वस्तुत्वे सति' इति विशेषणं व्यर्थम् ॥ १९४ ॥

'रूपादिप्रत्यया' (तत्त्व० १८०) इत्याद्यावाह—मयेत्यादि । 'मया
दृष्टम्', 'मया श्रुतम्' इत्येव यदेकज्ञानमित्युक्तेन प्रययानां घटनलक्षणं प्रति
सन्धानं तदेतदनैकान्तिकम्, अतः क्षणिकेष्वपि भावेषु आन्तादेकमर्तृत्वमि-

मिव्यादिकल्पतश्चास्मान्न युक्ता तत्त्वसंस्थितिः ।

सामर्थ्यभेदाद् भिन्नोऽपि भवत्येकनिबन्धनम् ॥ १०६ ॥

एकानुगामिकार्यत्वे पौर्वापर्यं विरुध्यते ।

रूपशब्दादित्ताना शक्तकारणसन्निधेः ॥ १०७ ॥

एकानन्तरविज्ञानात् पदविज्ञानसमुद्भवः ।

युगपद् वेद्यते व्यक्तमत इष्टप्रसाधनम् ॥ १०८ ॥

मानतः प्रतिसन्धानसम्भवात् । तस्मादेवम्भूतात् प्रतिसन्धानान्न युक्ता
वस्तुव्यवस्था ।

कथं पुनर्भवत क्षणा प्रतिसन्धाननिमित्ततामुपगच्छन्ति ? इत्याह—सामर्थ्य-
भेदादित्यादि । सामर्थ्यभेदात् = सामर्थ्यविशेषात् । अनेकोऽप्यर्थ एकाकार-
परमार्शादिकार्यस्यैकस्य निबन्धनम् = कारणम्, यथा—गुडुच्यादयो ज्वरावि-
शमना इति पञ्चाद्विस्तरेण प्रतिपादयिष्यति ॥ १०५-१०६ ॥

अथ भ्रान्तत्वमेव कथमस्य निश्चिनम् ? इत्याह—एकानुगामीत्यादि ।
यदि ऐक्यस्य पूर्वोत्तरकालानुयायिन आत्मादेर्नित्यस्य कर्त्तव्यमेव नीत्यादिप्रत्य-
याना स्यात्, तदा क्रमभावित्वमेव निश्चयेत, अविच्छेदनारण्यत्वेन युगपदेवोत्पाद-
प्रसङ्गात् । न चापि नित्यस्य एतापेक्षाऽस्ति, तस्य केनचिदनुपकार्यत्वात् ॥ १०७ ॥

[G ४६] द्विष्ट—सामान्येन कारणपूर्वकस्वभावं प्रसाध्यते तदा सिद्धसाध्यतेति
दर्शयति—एकानन्तरेत्यादि । यत एकस्मादनन्तरविज्ञानात् समनन्तरप्रत्ययात्
पण्य। चतुरादिविज्ञानानामुत्पाद स्पष्टं संवेद्यते । तथा हि—यदेव नर्तकीरूप
पश्यति तदेव मुरादिगुणं शृणोति, पुष्कल्यादिगन्धं च विप्रति, कर्पूरादि-
रसमास्वादयति, व्यङ्ग्यानिहृदिम्पशं चानुभवति, वस्त्रादि च मनसाऽऽदातुं
क्लितयति ।

न चान्यत्रैकदर्शनपर्यट्टहिराणुमयारतिरिति युक्तं वक्तुम्; अल्पप्रतिभासित-
समप्रज्ञात् । तथा हि—दर्शनात् प्रतिसन्धानप्रदं सहस्रमहाभिमानो भवत्य

क्रमिणां त्वेकहेतुत्वं नैवेत्युक्तमनन्तरम् ।

अतोऽनुमानवाधाऽस्मिन् व्याप्तेर्व्यक्तं समीक्ष्यते ॥ १९९ ॥

नर्तकीभ्रूलतामङ्गो नैवेकः परमार्थतः ।

अनेकाणुसमूहत्वादेकत्वं तस्य कल्पितम् ॥ २०० ॥

एककार्योपयोगित्वादेकशब्दस्य गोचरः ।

साध्योऽप्येवंविधोऽभोष्टो यदि सिद्धप्रसाधनम् ॥ २०१ ॥

वर्ष्यते, प्रतिसन्धानं च स्मृत्या क्रियते, सा चातीतविषयत्वादस्पष्टा, स्पष्ट-
श्चापि सङ्कल्पादिप्रतिभासः संवेद्यते । किञ्च—सरः, रस इत्यादौ घुतरामाशु सका-
रादिबर्णप्राहिणां ज्ञानानामुदयोऽस्तीति, अत्रापि सङ्कल्पप्रहाभिमानः स्यात्,
ततश्च न कश्चित् क्रमो व्यवसीयेत । एतच्च पश्चाद्विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते ।
इह तु 'व्यक्तम्' इति वचनात् परिहारदिक् प्रदर्शितैव ॥ १९८ ॥

अथ नित्यैकरूपदार्ढ्यहेतुत्वादेणामेकनिमित्तत्वं प्रसाध्यते, तत्र व्याप्तेरनुमान-
वाधा ! इति दर्शयति—क्रमिणामित्यादि । अनन्तरमिति । 'एकानुगामि'
(तत्त्व० १९७) इत्यादिना । तत्रेदं वाचनम्—ये सन्निहिता अप्रतिबद्ध-
सामर्थ्यकारणास्ते युगपदेव भवन्ति, यथा—समप्रसामग्रीकाः सङ्कल्पाविनोऽङ्गुरादयः ।
सन्निहिताप्रतिबद्धसामर्थ्यकारणाश्च देवदत्तस्य रूपादिविषयाः प्रत्यया इति स्वभाव-
हेतुः । न चैवं सम्भवति, तस्माद्विपर्ययः ॥ १९९ ॥

दृष्टान्तस्यापि साध्यकलतेति दर्शयति—नर्तकीत्यादि । न हि नर्तकी-
भ्रूलादिरेकोऽस्ति; तस्यानेकाणुसमूहत्वात् । यद्येकः, कथमेकशब्दविषयत्वं तस्य
भवति ! इत्याह—एकत्वं तस्य कल्पितमिति ॥ २०० ॥

[G ४७] अथ कल्पनायाः किं निवन्धनम् ? इत्याह—एककार्यो-
पयोगित्यादित्यादि । यस्मादसौ भ्रूलतामङ्ग एकस्मिन् कार्ये चक्षुर्विज्ञानादिक उप-
युज्यते, तस्माद्विज्ञोऽप्येकशब्दविषयो भवति । अथापि स्याद्—अस्माभिरेवं-
विषय एव कल्पितैक्यः साध्योऽभिप्रेतः, तेन साध्यविकल्पा दृष्टान्तस्य न

बुद्धिचित्तादिशब्दानां व्यतिरिक्ताभिधायिता ।

नैवैकपदभावेऽपि पर्यायाणां समस्ति नः ॥ २०२ ॥

अतोऽनैकान्तिको हेतुर्ननुक्त तद्विशेषणम् ।

उच्यते नैव सिद्ध तच्चेतःपर्यायतास्थितेः ॥ २०३ ॥

अहङ्काराश्रयत्वेन चित्तमात्मेति गीयते ।

सदृश्या यस्तुदृश्या तु विषयोऽस्य न विद्यते ॥ २०४ ॥

भवति : इत्याह—माध्योऽपीत्यादि । एव हि सिद्धसाध्यता, पूर्वापरीभूतानां संस्काराणामेकप्रत्ययनिमित्तानेकसत्त्वप्रज्ञसिविषयत्वात् ॥ २०१ ॥

यद्योक्तम् 'बुद्धीन्द्रियादि' तत्त्व० १८२ इत्यादि, अत्राह—बुद्धिचित्तेत्यादि । एकपदत्वादित्यनैकान्तिको हेतुः । तथा हि—बुद्धिश्चित्तं ज्ञानमिन्द्रियमज्ञं वेदना चित् तनु कायं शरीरम्—इत्यादीनां बुद्धीन्द्रियवेदनाशरीरपर्यायाणामेकपदत्वेऽपि नास्मन्मतेऽस्ति तद्व्यतिरिक्तपदार्थाभिधायितेति ततो विपश्चाद्वावृत्त्यसिद्धेरनैकान्तिकत्वम् ।

ननु चेदमेवाहङ्कारसंभ्रमत्वाद्यत्वेऽपि सति इति तस्य हेतोर्विशेषणमुक्तम्, तत्कारणनैकान्तिकता भवति : तदत्राभिधीयते—असिद्धमेतद्वेतुविशेषणम्, कस्मात् : चेतःपर्यायतास्थितेः । आत्मेत्येतस्य चित्तपर्यायत्वव्यवस्थानात् । यद्योक्तम्—

“चित्तमेवाहङ्कारसंभ्रमत्वाद्यत्वेऽपि युपचर्यते” ( ) इति ।

आमेत्युपचर्यते, व्यतिरिक्त इत्यर्थः । तेन यदुक्तमुद्घोतकरेण—“मुख्या-सम्भारादुपचारो न युक्तः” ( ) इति, तदभिधायपरिज्ञानादिति प्रदीत-व्यम् । एतदत्र गीयत इत्यनेन स्पष्टयति । तस्मादप्रसिद्धविशेषणो हेतुः । एतच्च सदृश्या सतिप्रत्ययमुपगम्यास्य हेतोरनैकान्तिकत्वमुक्तम् ।

यदि तु परमार्थेन तु बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तार्थाभिधायि-प्रसाध्यते, तदा व्याप्ते-रनुमानवर्षित्वात्तुक्तं एवायं हेतुरिति दर्शयन्नाह—यस्तुदृश्येत्यादि । अध्या-रोक्तिर्धर्मिण्यन्तान् सर्वमर्थं ज्ञात्तुम् । G ४०] व्यतिरिक्तमिति पञ्चान् प्रतिपाद-

स्वपक्षस्थापनम्

तस्मादिच्छादयः सर्वे नैवात्मसमवायिनः ।

क्रमेणोत्पद्यमानत्वाद् बीजाङ्कुरलतादिवत् ॥ २१७ ॥

अथ वाऽऽध्यात्मिकाः सर्वे नैरात्म्याक्रान्तमूर्तयः ।

वस्तुसत्त्वादिहेतुभ्यो यथा बाह्या घटादयः ॥ २१८ ॥

सात्मकत्वे हि नित्यत्वं तद्धेतूनां प्रसज्यते ।

नित्याश्चार्थक्रियाऽऽक्ता नातः सत्त्वादिसम्भवः ॥ २१९ ॥

युक्तो हि नीलदौ प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि तदव्यतिरिक्ते क्षणिकत्वादौ विवादः; तस्य प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पत्वेनानिश्चयात्मकतया^१ क्षणिकत्वादेरनिश्चितत्वात् । न च निश्चयेन विपर्ययकृते वस्तुनि तद्विपरीताकारमाहिणः समारोप-प्रत्ययस्य प्रवृत्तिरस्ति, येन विवादो भवेत्; तयोः सहावस्थायित्वेन बाध्यबाधक-भावात् । इयमेव हि निश्चयानां स्वार्थप्रतिपत्तिर्यत् तन्निश्चयनं ते चेन्न निश्चिन्वन्ति, न गूढन्येवेति प्राप्तम् ॥ २१६ ॥

तदेवं परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षं स्थापयन्नाह—तस्मादित्यादि । प्रयोगः—ये क्रमेणोत्पद्यन्ते ते नात्मसमवायिनः, यथा—बीजाङ्कुरलतादयः । क्रमेणोत्पद्यन्ते च सुखादय इति विरुद्धव्याप्तिफलभेदः । आत्मसमवायित्वविरुद्धेनानात्मसमवायित्वेन क्रमोत्पत्तेर्व्याप्तित्वात् । सन्निहिताविकलकारणत्वाद्युपपत्तिप्रसङ्गो विपर्यये बाधकं प्रमाणम् ।

अथ वा—ये वस्तुत्वरूपकस्त्वोत्पत्तिमत्त्वादिधर्मोपेताः, ते सर्वे निरात्मानः; यथा—बाह्या घटादयः । वस्तुत्वाविधर्मोपेताश्चाध्यात्मिका जीवच्छरीरमनो-बुद्धिदुःखसुखादय इति स्वभावहेतुः ॥ २१७-२१८ ॥

[G 92] कथं पुनरत्र व्याप्तिः सिद्धा ! इत्याह—सात्मकत्वे इत्यादि । यदि सात्मकत्वम् = आत्माधिष्ठितत्वं देहादीनां भवेत्, तदैषामात्मा हेतुः स्यात् । न ह्यकारणमधिष्ठिता युक्तः; अतिप्रसङ्गात् । तत्रैव तद्धेतूनाम् = आत्महेतुकानां शरीरादीनामविकलकारणतया नित्यत्वम् = अकर्मित्वं प्रसज्येत ।

उद्घोतकरमतसङ्गटनम्

घटादिषु समान च यन्नैरात्म्य^१ निषिध्यते ।

परैर्जीवच्छरीरेऽस्मिस्तदस्माभिः प्रसाध्यते ॥ २२० ॥

स्यादेतद्—यदि नाम नित्यत्वमेव प्रसक्तम्, तथापि वस्तुतादिकमनु-
वृत्तमेव : इत्याह—नित्याश्चेत्यादि । नित्याश्च सन्त शरीरादयोऽर्थक्रियायाम-
शक्ता । प्रसज्यत इति प्रकृतमर्थाद्वचनपरिणामेन सम्बध्यते, नित्यस्य क्रमयोग-
पद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति भावः । अर्थक्रियासामर्थ्यनिवृत्तौ च वस्तुत्वनिवृत्तिः,
अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणत्वाद् वस्तुनः । वस्तुत्वनिवृत्तौ सत्त्वादीनामपि वस्तुपार्ष्णिक्या
निवृत्तिरिति सिद्धा व्याप्तिः ॥ २१९ ॥

उद्घोतकरमत्याह—“अथ निरात्मकमिति कोऽर्थः साध्यत्वेनेष्टः । यदि
तावदात्मनोऽनुपकारकमिति : न दृष्टान्तोऽस्ति । न हि किञ्चिदात्मनोऽनुपकारक-
मस्ति । अथात्मप्रतिषेधः—आत्मा शरीरं न भवतीति : कस्य चात्मा शरीरम् ।
उत्तरपदविषयत्वाच्च निसः किं सात्मकमिति वाच्यम् : न ह्यसत्युत्तरपदे
निसः प्रयोगः पर्याप्तः, यथा निर्मलिकमिति । अथ शरीरं आत्मा प्रतिषिध्यते :
सिद्धं साधयसि । कस्य वा शरीरं आत्मा विद्यते : अथ शरीरमात्मसम्बन्धि-
न^१ मनतीति : पुनर्दृष्टान्तो नास्ति । सर्वं चैते विशेषप्रतिषेधाः, विशेषप्रति-
षेधाच्च सामान्यं गम्यते । एव सति यत्प्रतिषेद्धव्यं तदभ्यनुज्ञातं भवति ।
अथात्मशब्दः शब्दत्वादित्यविषय इति साध्यते : तथापि नित्यशब्दना-
स्तिकः । शरीरादीनां चोपचारादात्मवाच्यत्वात् सिद्धसाधनम् । अथ शरीरादि-
व्यतिरिक्तानित्यपदार्थविषयत्वेनानित्यविषयः आत्मशब्दः साध्यते : तथापि
रूपादिव्यतिरिक्तविषयान्युपगमाद्विरोधः ” ( ) इति ।

तदस्तु प्रतिविषये—घटादिष्वित्यादि । तदतद्वक्तोऽपि तुल्यं चोदम् ।
तथा हि—घटादिषु नास्तेषु आत्मनःप्रतिष्ठितत्वेन तदुपभोगानामुक्तत्वेन वा नैरात्म्यं
भग्नैरपेक्ष्यत एव, अन्यथा नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरमशरीरादिमत्त्व-

प्रसङ्गाद् घटादिवदिति प्रसङ्गे दृष्टान्तत्वेन तेषामुपपादनं न [G 93] स्यात् । ततश्च तत्रापि घटादिषु तुल्यं चोद्यम्—‘कथमेषां नैरात्म्यं यदि तावदात्मनोऽनुपकारकम्’ इत्यादि । तस्माद्येन प्रकारेण—आत्मानधिष्ठितत्वेन वा तदुपभोगनाय-तत्वेन वा तेषु घटादिषु बाह्येषु सर्वेषु साधारणं नैरात्म्यं भवतामपि प्रसिद्धम् । यच्च जीवच्छरीरे भवद्विनिर्निषिध्यते—नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरमिति, यस्य निषेधाज्जीवच्छरीरमेव सात्मकमुपगम्यते, न मृतशरीरघटादय इति, तदेवास्याभिः प्रसाध्यते—निरात्मकं जीवच्छरीरं वस्तुत्वादिभ्य इति । तस्मात् ‘आत्मनोऽनुपकारकम्’ इत्यादिविकृत्योऽनास्पद एव, भवतामपि नैरात्म्यस्य प्रसिद्धत्वात् ।

किञ्च—यत्रावदुक्तमात्मानुपकारित्वसिद्धौ—‘न दृष्टान्तोऽस्ति’ इति, तदसम्यक् ; तथा हि—शक्यमेवं प्रसाधयितुम्—यो यस्य स्वभावातिशयं नाधत्ते नासौ तस्योपकारी, यथा—विन्ध्यो हिमवतः । नादधत्ते^१ चात्मनो नित्यैकरूपस्य स्वभावातिशयं शरीरादय इति व्यापकानुपलब्धेः । न त्रासिद्धो हेतुः ; स्वभावातिशयस्याभावव्यतिरिक्तत्वात् । तदाधाने सत्यात्मन एषाऽऽधानं स्यात्, ततश्चानित्यत्वप्रसङ्गः । व्यतिरेके च स्वभावातिशयस्य सम्बन्धनिबन्धनाभावात् ‘तदीयोऽसौ’ इति सम्बन्धो न सिद्धयेत् । तस्मान्नित्यस्य न कश्चिदुपकारी सम्भवति; तस्य तत्राकिञ्चित्करत्वात् ।

यच्चोक्तम्—‘कस्य चात्मा शरीरम्’ इति, तदप्यसम्यक् ; सन्ति हि केचिदेवंविधा ये शरीरादीनात्मपरिणामरूपान् वर्णयन्ति, यथा—उपनिषद्वादिनः । अतस्तान् प्रति^२ प्रतिषिध्यते ।

यच्चोक्तम्—‘उत्तरपदार्थविषयत्वान्निसः किं सात्मकमिति वाच्यम्’ इति, तदप्यसङ्गतम् ; ॥ द्युत्तरपदार्थः सत्रेव निषिध्यते, किं तर्हि ? समारोपितः ; सतः प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् । ततश्च योऽसौ परेण आन्त्या समारोपितोऽर्थः स एवोत्तरपदार्थो भवति; यतस्तमेवानूद्य परस्य मिथ्याज्ञानत्वमाख्यापयितुं प्रतिषेधः क्रियते । अन्यथा हि ‘वक्षणिक्काः प्रदीपादयः’ इत्यादौ बौद्धपरिकल्पित-

आत्मनः कर्तृत्वमोक्तत्वादिनिरासः

इत्थमात्माप्रसिद्धौ ॥ प्रक्रिया तत्र या कृता ।

निरास्पदैव सा सर्वा वन्ध्यापुत्र इव स्थिता ॥ २२१ ॥

क्षणिकत्वनिषेधे भवता क्रियमाणे चोद्यमेतदापतत्येव—न ह्यसत्युत्तरपदे नञ् प्रयोगं पश्याम इति ।

यच्चोक्तम्—‘कस्य वा शरीर आत्मा विद्यते’ इति, तदप्यसम्यक्; तथा हि येषां दर्शनम्—अङ्गुष्ठपर्वार्धश्यामाकादिफलप्रमाण आत्मेति, तेषां मतेनात्मनो मूर्तत्वाच्छरीरस्थितिरस्त्येवेति, तान्मति प्रतिषेधो युज्यत एव ।

यच्चोक्तम्—‘शरीरस्यात्मसम्बन्धित्वनिषेधे दृष्टान्तो नास्ति’ इति, तदसिद्धम्, परस्परमुपकार्योपकारकत्वाभावाद्विन्ध्यहिमवतोरिव नात्मशरीरयोः सम्बन्धोऽस्तीति पूर्ववत् प्रसाधयितुं शक्यत्वात् ।

यच्चोक्तम्—‘विशेषप्रतिषेधाच्च सामान्य गम्यते’ इति, तदनेकान्तम्; भवद्विः प्रदीपादीनां क्षणिकत्वप्रतिषेधेऽपि कस्यचित् क्षणिकत्वसामान्येनानभ्युपगमात् । अथापि स्यात्—इष्यत [G 91] एवास्माभिरचिरकालवस्थायित्वनिबन्धना प्रदीपादौ क्षणिकशब्दप्रवृत्तिः, अतः सामान्येन क्षणिकत्व सिद्धमेवेति ! यद्येवम्; आत्मशब्दप्रवृत्तिरप्यस्माभिरदृश्यासन्निसृते^१ चेतसीष्टैवेति सिद्ध सामान्येनात्मा ।

यच्चोक्तम्—अथात्मशब्दोऽनित्यविषय^२ इत्यादिपक्षद्वयम्, तदप्यसङ्गतमेव; अनभ्युपगमात् । न आत्मशब्दस्य कश्चित् परमार्थेन विषयोऽभ्युपगतः, नापि रूपादिव्यतिरिक्तः, न चापि नित्यशब्दस्य परमार्थेन कचिन्नित्ये वस्तुनि वृत्तिः सिद्धा, येन व्यभिचारः स्यात् । नापि शरीरादिष्वात्मशब्दस्योपचाराद् वृत्तिः, अस्सलङ्घ्यतित्वादित्युक्तम् । अतो ॥ प्रसिद्धसाधनम् ॥ २२० ॥

तदेवमात्माख्यस्य धर्मिणः प्रमाणन्याहतत्वेनाप्रसिद्धत्वात् तत्र या कर्तृत्वमोक्तत्वादिप्रक्रिया भवद्विरुपचरिता, सा वन्ध्यापुत्र इव निरास्पदेति न पृथग्भूषणमस्याः क्रियते; आश्रयनिराकरणेनैवास्या प्रतिक्षिप्तत्वात् ।

नभस्तलारविन्दादौ यदेकं विनिवेश्यते ।
 कारकादिपदं तेन व्यभिचारोऽपि दृश्यते ॥ २०५ ॥
 संकेतमात्रभाविन्यो वाचः कुत्र न सङ्गताः ।
 नैवात्मादिपदानां च प्रकृत्याऽर्थप्रकाशनम् ॥ २०६ ॥
 प्राणादीनां च सम्बन्धो यदि सिद्धः सहात्मना ।
 भवेत्तदा प्रसङ्गोऽयं युज्यतेऽसङ्गतोऽन्यथा ॥ २०७ ॥

नियते । तेनास्त्यस्यशब्दस्य विषयो नास्त्येवेति कथं हेतो साध्येन व्याप्तिभे-
 दिति भावः ॥ २०२-२०४ ॥

सविशेषणोऽर्थनैकान्तिको हेतुरिति दर्शयन्नाह—नभस्तलारविन्दादा
 निन्दादि । यदा हि वागन्कुसुमादावत्यन्ताभवेन केनचित् कारकादिपदं निवे-
 द्यते, तदा तस्योभयप्रसिद्धे शरीरादिवाचक्यतिरिक्तत्वे सत्यैकपदत्वमस्ति । न
 च शरीरादिव्यतिरिक्तवस्तुविषयत्वमपीत्यनैकान्तिको हेतुः ॥ २०५ ॥

अथ पुनः कारकादिपद निरपास्त्ये शनयं नियोक्तुम् । इत्याह—संकेतमात्र-
 मारिन्य इत्यादि । स्वतन्त्रेच्छामात्रमावी हि सङ्केतः, तन्मात्रवाचिन्यश्च वाचः
 कल्पमासा इतिदपि प्रवृत्तिप्रसररोपो भवेत् ।

अथापि त्याद्—‘असामयिकैकपदत्वात्’ इत्ययं हेत्वर्थो विवक्षितः, तेन
 व्यभिचारो न भविष्यति । इत्याह—नैवेत्यादि । न हि सङ्केतमन्तरेण शब्दाना
 प्रकृत्याऽर्थप्रकाशनमस्ति; अस्त्यत्रस्यापि ततोऽर्थप्रतीतिमसङ्गात् । स्वेच्छया
 च नियोगाभावमसङ्गात्, सङ्केतैवैवार्थप्रसङ्गाच्च । तन्मात्रात्मादिपदानां नैव
 मत्त्वाऽर्थप्रकाशनं सिद्धमित्यसिद्धो हेतुः । अथाविशेषासदृशान्तर्मूलत्वेविष-
 यन्ते सतीत्यर्थं विशेषणमुपादीयते । यथोक्तं भाग्यविक्रमे—“एतमपि यथोक्त-
 विशेषणसिद्धेः सिद्धो हेतुर्वाच्यमवाच्यार्थान्तिकः” ( ) ॥ २०६ ॥

अथोक्तम्—“प्राणादिभिर्वियुक्तम्” (तत्त्व० १८४) इत्यादि, तदाह—
 प्राणादीनां नैवेत्यादि । यदि हि प्राणादिभ्यस्तन्मात्रं सदा तद्वत्त्वमव्यक्तं, तदुत्पत्ति-

न बन्ध्यासुतशून्यत्वे जीवहेहः प्रसज्यते ।
 प्राणादिविरहे ह्येवं तवाप्येतत् प्रसञ्जनम् ॥ २०८ ॥
 न तावदिह तादात्म्यं भेदाङ्गीकरणात् तयोः ।
 कार्यकारणता नापि यौगपद्यप्रसङ्गतः ॥ २०९ ॥
 तदात्मनो निवृत्तौ हि तत्सम्बन्धविवाजिताः ।
 किमनो विनिवर्तन्ते प्राणापानादयस्तनोः ॥ २१० ॥

लक्षणो वा कश्चित् सम्बन्ध सिद्धो भवेत्, तदात्मनिवृत्तौ शरीरे प्राणादिनिवृत्तिप्रसङ्गो युक्तिमान् भवेत् । अन्यथा [G ४९] ह्यप्रतिबद्धस्य निवृत्तावन्यनिवृत्तिप्रसङ्गोऽसङ्गत एव स्याद्; अतिप्रसङ्गात् । न हि बन्ध्यापुत्रनिवृत्तौ तदसम्बद्धानां प्राणादीनां निवृत्तिर्भवति । तस्माद्यथा 'बन्ध्यासुतनिवृत्तौ तदसम्बद्धानामपि प्राणादीनां निवृत्तिः प्राप्नोति, घटादिवत्' इति केनचित् प्रसङ्गापादनं क्रियमाणमनैकान्तिकं भवति, एव तदाप्येतदात्मनिवृत्तौ प्राणादिनिवृत्तिप्रसञ्जनमनैकान्तिकमेव; सम्बन्धासिद्धेरिति भावः ॥ २०७-२०८ ॥

इध पुन सम्बन्धासिद्धिः इत्याह—न तावदित्यादि । भेदाङ्गीकरणात्तयोरिति । तयो = आत्मप्राणादिकयोर्न तादात्म्यलक्षण सम्बन्धोऽस्ति, स्वभावभेदाभ्युपगमात् । तथा हि—अनित्या अन्यापिनो मूर्ताश्च प्राणादयः, तद्विपरीतस्त्वात्मा । नापि तदुत्पत्तिलक्षण, प्राणादीनामविकलकारणत्वेन यौगपद्यप्रसङ्गात् । न चैतद्व्यतिरेकेण सम्बन्धान्तरमस्ति । तस्मात् सम्बन्धरहिता प्राणादयः किमिति तनो शरीराजीवनविशिष्टाद्विनिवर्तन्ते । नैव तेनानैकान्तिको हेतुरिति भावः । एतेनेच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानादीनि यान्यात्मलिङ्गत्वेन परिरुद्धानि, तानि प्रतिषिद्धानि द्रष्टव्यानि, सम्बन्धासिद्धेः । प्रयोग—'ये यत्र न प्रतिगदास्ते तस्य गमका न भवन्ति, यथा तिलदेर्वल्लभदयः । न प्रतिबद्धाश्च प्राणादयः आत्मनीति व्यापकानुपलब्धिः । न चासिद्धो हेतुः, पूर्वं द्विविधस्यापि सम्बन्धस्य निरस्तत्वात् । न चाप्यनैकान्तिकः; सर्वस्य सर्वगमकत्वमसङ्गात् । न चापि विरुद्धः; सपक्षे भवादिति' ।

एवं च साधनैः सर्वैरात्मसत्त्वाप्रसिद्धितः ।

नित्यव्यापित्वयोरुक्तं^१ साध्यहीनं निदर्शनम् ॥ २११ ॥

अन्यः प्रत्यक्षसिद्धत्वमात्मनः परिकल्पितम् ।

स्वसंवेद्यो ह्यहङ्कारस्तस्यात्मा विषयो मतः ॥ २१२ ॥

तदयुक्तम्; अहङ्कारे तद्रूपानवभासनात् ।

न हि नित्यविभुत्वादिनिर्भासस्तत्र लक्ष्यते ॥ २१३ ॥

यथाप्याह—“कर्तुः प्रसिद्धिः करणप्रसिद्धेः” ( ) इति, तसिद्धम्; न हि चक्षुरादीनां परमार्थेन करणत्वं सिद्धम्, विज्ञानोत्पत्तौ सर्वेषां हेतुभावस्य तुल्यत्वात् । स्वेच्छामात्रपरिकल्पितत्वाच्च कर्तृकरणव्यवहारस्येति । कर्तृत्वमात्रसाधने सिद्धसाध्यता; परिकल्पितस्यानिस्तत्वात् । पारमार्थिककर्तृत्वसाधनेऽनैकान्तिकता; तथाभूतेन कर्त्रा कचिदपि चक्षुरादीनां प्रतिबन्धसिद्धेः ॥ २०९-२१० ॥

यद्योक्तम्—“सद्योव्यतायविज्ञानम्” (तत्त्व० १८५) इत्यादि, तत्राह— एवं चेत्यादि । [G 90] ‘आद्यज्ञानवत्, मदीयशरीरवत्’ इति यदेतन्निर्दर्शनशुक्तम्, तद्यथोक्तसाध्यपरमविकल्पम्; आत्मनोऽसिद्धत्वात् । अतोऽनैकान्तिकता हेतोः ॥ २११ ॥

अन्यैरित्यादिना पुनरप्युद्घोतकर-भायिविक्तादेर्मतमाशङ्कते । ते शेषमाहुः—“प्रत्यक्षत एवात्मा सिद्धः, तथा हि—छिन्नछिन्नसम्बन्धस्मृत्यनपेक्षम् ‘अहम्’ इति ज्ञानं रूपादिज्ञानवत् प्रत्यक्षम् । अस्य च न रूपादिविषयः; तद्विज्ञानभिन्नप्रतिभासत्वात् । तस्मादन्य एव विषयः” इति ॥ २१२ ॥

तदयुक्तमित्यादिना प्रतिविषये । असिद्धमहङ्कारस्यात्मविषयत्वम्; तदाकारशून्यत्वात् । प्रयोगः—यद्यदाक्षरशून्यं न तच्छिष्यम्^२, यथा—चक्षुर्ज्ञानं न शब्दविषयम् । आत्माक्षरशून्यं च ‘अहम्’ इति ज्ञानमिति व्यापकानुपलब्धिः । न चायमसिद्धो हेतुरिति दर्शयति—न हीत्यादि । तथा हि—नित्यविभुत्वचेतन-

१. ‘न्यायित्वयो’—इति पा० पुस्तके नास्ति । २. तद्विषयम्—पा०, गा० ।

गौरवर्णादिनिर्भासो व्यक्तः तत्र तु विद्यते ।

तत्स्वभावो न चाऽऽत्मेष्टो नाय तद्विषयस्तत ॥ २१४ ॥

यदि प्रत्यक्षगम्यश्च सत्यत पुरषो भवेत् ।

तत्किमर्थं विवादोऽयं तत्सत्त्वादौ प्रवर्तते ॥ २१५ ॥

तथा हि निश्चयात्माज्यमहद्भार प्रवर्तते ।

निश्चयारोपबुद्धयोश्च बाध्यबाधक्ता स्थिता ॥ २१६ ॥

तद्वादिगुणोपेत आत्मेष्यते, न चात्राहमत्यये निरुत्वादिप्रतिभासो लक्ष्यते, किन्तु गौरोऽह मन्दलोचन परिकुशस्तीव्रनेदनाभिन्न — इत्यादिदेहावस्थासस्पष्टेनोत्पत्तेर्गौरवर्णादिलक्षण प्रतिभास प्रतीयते । तस्मादेहावस्थासस्पष्टेनोत्पद्यमानोऽहङ्कारो देहाद्यालम्बन एवेति ज्ञायते ।

व्यक्तमिति । स्पष्टम्, अस्त्वलद्वृत्तित्वात् । ततश्च यदुक्तमुद्द्योतपर-
प्रभृतिभिः — “उपमोगायतने शरीरेऽयमात्मोपचार यथा—अनुकूले मृत्ये राजा
व्रते—य एवाह स एवात्र मे मृत्य” इति, तदपान्तं भवति । यथा हि—यद्ययं
गौणं म्यात्, तदास्त्वलद्वृत्तिर्भवति । न हि लोकं सिंहमाणवकयोर्मुख्यारोपितयो-
र्द्वयोरपि ‘सिंह’ इत्यस्त्वलित्वा युद्धिर्भवति । ‘मदीया शरीरादयः’ इति व्यतिरेक-
दर्शनात् स्त्वलद्वृत्तिरहङ्कार शरीरादिष्विति चेत् ? न, आत्मन्यपि स्त्वलद्वृ-
त्तित्वमसङ्गात् । तथापि हि मदीय आत्मेति व्यतिरेको दृश्यते । कल्पितोऽत्र
मेद इति चेत् ? इतरत्रापि समानमस्तु । तर्हि ‘गौरोऽहम्’ इत्यादिप्रत्ययो
मुख्य, तथाऽपि [G 91] कम्माद्यात्माऽस्य विषयो न भवति ? इत्याह—
तत्त्वमात्र इति । गौरादिभ्यमात्रं, तस्य रूपद्विगुणासम्भवात् ॥२१३-२१४॥

एव तत्र 'तदाकारश्च्युत्वाऽत्मनिष्योऽहं शरो युक्त' इति रणितम् । तत्र
विवादाभावप्रसङ्गाच्च न युक्त इति दर्शयति—यद्वान्यादि । तस्यात्मन सत्त्व
नित्यत्वविमुक्तौ ॥ ३१५ ॥

स्यादज्-यथा यक्ता प्रयशीकृतेऽपि नीलायै तन्मभावाव्यतिरिक्ते' क्षणि-
कत्वादेः विवादः प्रवर्तते, तथाऽऽत्मन्यपि भविष्यति । इत्याह-तथा हीत्यादि ।

आत्मन शाश्वतत्वसाधनम्

व्यतीताहंकृतिर्ग्राह्यो^१ ज्ञाताऽद्याप्यनुवर्तते ।

अहम्प्रत्ययगम्यत्वाद् इदानीन्तनवोद्धृतम् ॥ २३८ ॥

एष वा ह्यस्तनो ज्ञाता ज्ञातृत्वात्तत एव वा ।

ह्यस्तनज्ञातृवत् तेषां प्रत्ययानां च साध्यते ॥ २३९ ॥

एकसन्तानसम्बद्धज्ञात्रहम्प्रत्ययत्वतः^२ ।

ह्यस्तनाद्यतनाः सर्वे तुल्यार्था एकबुद्धिवत् ॥ २४० ॥

सन्तानोऽपि तथाऽहम्बुद्ध्या ग्राह्यो न भवति, द्वितीयस्य = अतीतवर्तमानज्ञान-
क्रियाद्वयस्यासम्भवात् । तथा हि— नासौ सन्तानो ज्ञातवान् पूर्वम्, नाप्यधुना
जानाति, तस्य कल्पितत्वेनास्तुत्वात् । न चावस्तुनो ज्ञातृत्व भवति, तस्य वस्तु-
धर्मत्वात् । तस्माद् ययोक्तज्ञानव्यतिरेकेण यत्र विषयेऽमहङ्कारो वर्तते स
आत्मेति सिद्धम् ॥ २२९-२३७ ॥

अथ शाश्वतरूपत्वमस्य कथं सिद्धम् ? इत्याह— व्यतीतेत्यादि ।

[G ३८] योऽतीताहम्प्रत्ययगम्य^३ सोऽद्याप्यनुवर्तते, यथेदानीन्तनो बोद्धा

अहम्प्रत्ययगम्यश्च^४ व्यतीताहङ्कारविषयो बोद्धेति स्वभावहेतु । अथ वा— यो ज्ञाता
अहम्प्रत्ययग्राह्यो वा स व्यतीताहंकृतिर्ग्राह्य, यथा ह्यस्तनो ज्ञाता । अहम्प्रत्यय-
गम्यश्चायमिदानीन्तनो बोद्धेति स्वभावहेतु ॥ २३८-२३९ ॥

एष वेति । इदानीन्तनो बोद्धा । तत एवेति । अहम्प्रत्ययगम्यत्वाद् ।

एवं ज्ञातार धर्मिण कृत्वा प्रयोगो दक्षित, साम्प्रतमहम्प्रत्ययानां साध्यधर्मिता
हेत्या प्रयोगान्तरं दर्शयन्नाह— तेषामित्यादि । तेषामिति अतीताद्यतनानाम-
हम्प्रत्ययानाम् । साध्यतेति । साध्यधर्मितेत्यर्थः ।

कथम् ? इत्याह— एकसन्तानेत्यादि । 'द्यन्तनाद्यतना सर्वे अहम्प्रत्यया'

इत्ययं साध्यधर्मिनिर्देशः । 'तुल्यार्था' इति साध्यधर्मः । एकविषया इत्यर्थः ।

एकेन देवदत्तादिसन्तानेन सम्बद्धो यो ज्ञाता तत्र तस्य वा येऽहम्प्रत्यया एक-

१. ०कृतिर्ग्राह्यो—पा०, गा० ।

२. ०सम्बद्धः—पा०, गा० ।

३. योऽहम्प्रत्ययः—पा०, वै० । ४-४. पाठोऽपि पा०, बा० पुस्तकयोनास्ति ।

(उत्तरपक्ष)

तदत्र चिन्त्यते नित्यमेक चैतन्यमिष्यते ।

यदि बुद्धिरपि प्राप्ता तद्रूपं च तथा सति ॥ २४१ ॥

कुमारिलमुखेनैव तन्मतोपन्यास

बुद्धीनामपि चैतन्यस्वाभावात् पुरुषस्य च ।

नित्यत्वमेकता चेष्टा भेदश्चेद् विषयाश्रयः ॥ २४२ ॥

(श्लो० वा०, श० अ० ४०४)

सन्तानसम्बद्धज्ञातहम्प्रत्यया, तद्भावस्तत्त्वम् । अथ च हेतुनिर्देश । अहम्प्रत्ययत्वमात्रं पुरषान्तरीयेष्वहङ्कारेषु प्रवर्तते—इत्यतोऽनैकान्तिकत्वपरिहारार्थमेकसन्तानसम्बद्धज्ञातृविषयत्व हेतुविशेषणं कृतम् । एकबुद्धिवदिति दृष्टान्तः । तैषामेवाहम्प्रत्ययानां मध्ये निवसितेकबुद्धिवदित्यर्थः ॥ २४० ॥

तदनेत्यादिनोत्तरपक्षमारमते । यदि हि चैतन्यं नित्यैकरूपमङ्गीक्रियते, तदा बुद्धिरपि चैतन्यरूपाव्यतिरेकानित्यैकरूपा प्राप्नोति । न चैरमिष्टम्, अतोऽभ्युपगमविरोधः प्रतिज्ञायाः । तथा हि भाष्यकारेणोक्तम्—‘क्षणिका हि सा न बुद्धयन्तरकालमवतिष्ठते’ । ( ) इति । तथा जैमिनिनाऽप्युक्तम्—“सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणाम् बुद्धिबन्धोऽत एव प्रत्यक्षम्” इति (मी० सू० १.१.४) । नित्यत्वे सति चन्मायोगात् । श्ववचनविरोधः कुमारिलस्य । यथोक्तं तेनेव—

“न हि लक्षणमप्यास्ते वायते वाऽप्रमात्मकम् ।

मेनार्धग्रहणे षड्धाद् व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत्” ॥

(श्लो० वा०, चो० ५५) इति ।

एकत्वाच्च बुद्धेः प्रमाणपञ्चमभ्युपगमविरोधश्च । तथा प्रत्यक्षविरोधोऽपि, निरन्तरमप्यारोपितनेकविधार्थचिन्तायामुदयव्ययानुपनिष्क्राणानां बुद्धीनामतिविस्पष्टमनुभूयमानत्वात् ॥ २४१ ॥

कुमारिलस्तु सर्वं विरोधराशिपक्षद्वयाह—बुद्धीनामित्यादि । [C ११] बुद्धीनां पुरुषस्य च नित्यत्वमेकता चेष्टा, कस्मात् ? चैतन्यस्वा-

स्वरूपेण यथा' वह्नितित्पं दहनधर्मकः^१ ।

उपनीतं दहत्यर्थं दाह्यं नान्यत्र चान्यथा ॥ २४३ ॥

(श्लो० वा०, श० अ० ४०५)

यथा वा दर्पणः स्वच्छो यथा वा स्फटिकोपलः ।

यदेवाऽऽधीयते तत्र तच्छायां प्रतिपद्यते ॥ २४४ ॥

(श्लो० वा०, श० अ० ४०६)

तथैव नित्यचैतन्याः पुमांसो देहवृत्तयः ।

गृह्णन्ति करणानीतान् रूपादीन् धोरसौ च नः ॥ २४५ ॥

(श्लो० वा०, श० अ० ४०७)

तेनोपनेतुसंरम्भमङ्गिरवाद् भङ्गिनी मतिः ।

न निर्यं दाहको वह्निर्दाहघासन्निधना यथा ॥ २४६ ॥

(श्लो० वा०, श० अ० ४०८)

भाष्यात्—बुद्धिलक्षणचैतन्यस्वाभावात् पुरुषस्यास्मन्मतेनेत्यर्थः । कथं तर्हि रूप-
बुद्धिः, रसबुद्धिरित्यादिमेवः प्रतीयते ? इत्याह—भेदार्थेद्विषयाश्रय इति ।
चेच्छब्दः परमताभ्युपगमे । यद्येवं कल्प्यत इत्यर्थः ॥ २४२ ॥

स्यावेतद्—यदि त्रिवैका बुद्धिस्तथा किमिति क्रमेण रूपादीन् प्रतिपद्यते;
यावता सकृदेव प्रतीयाद्, विशेषाभावात् ? इत्याह—स्वरूपेणेत्यादि । यथा किञ्च
वह्नितित्पं दहनधर्मकोऽपि सन्न सर्वदा सर्वं दहति, किं तर्हि ? उपनीतम् =
दौक्षित्येव दहति । तथापि यदेव दाहम् = दग्धं शक्यं तदेव दहति, नात्रादि-
कमित्यसौ दाहमित्याह ॥ २४३ ॥

यथा वेत्यादिना दृष्टान्तान्तरमाह । मलिनस्य च्छायाप्रतिपत्त्यभावात् स्वच्छ
इत्युक्तम् । आधीयत इति । दौक्ष्यत इत्यर्थः । तथैवेति दार्ष्टान्तिकोपदेशेनम् ।
यद्यपि पुमांसो व्याधिः, तथाऽप्यदृष्टवशाद्देह एव वर्तमानाश्चक्षुरादिकरणोपनीतान्
विषयान् गृह्णन्ति, नान्यत्र । यत्तेतन्नित्यं चैतन्यम्, असावस्माकं धीः = बुद्धिः,
न ॥ साङ्ख्यवचनद्वयतिरेकिणो बुद्धिः ॥ २४४-२४५ ॥

तत्र बोधात्मकत्वेन प्रत्यभिज्ञायते मतिः ।

घटहस्त्यादिबुद्धित्वं तद्भेदाल्लोकसम्मतम् ॥ २४७ ॥

(श्लो० घा०, श० अ० ४०९)

संवेति नोच्यते बुद्धिरर्थभेदानुसारिभिः ।

न चास्त्यप्रत्यभिज्ञानमर्थभेदेऽनुपाश्रिते^१ ॥ २४८ ॥

(श्लो० घा०, श० अ० ४१०)

कुमारिलमतस्वरूपेण

ननु हस्त्याविशून्याया भूमावारोपकारिणः ।

प्रत्यया ये प्रवर्तन्ते भेदस्तत्र किमाश्रयः ? ॥ २४९ ॥

यद्येवम्, कथमसौ धीर्भङ्गिनी प्रसिद्धा ?—इत्येतदाशङ्क्य तेनेत्यादिना सूचितमेव कारणमुपदर्शयन् बुद्धेर्भङ्गिनीत्वं समर्थयते । उपनेसार = रूपादीना विषयाणां प्रापयितारश्चक्षुरादयः, तेषां सरम्भ = व्यापारः, तस्य भङ्गित्वात्, भङ्गिनी मतिर्लक्ष्यते । न त्वसौ स्वतो विनाशिनी । यवि तर्हि न स्वतो विनाशिनी, तदा सर्वमर्थमुपलभेतेति तदवश्यमेव बोध्यम् ? इत्यतः [G 100] आह—न नित्यं दाहक इत्यादि । तथा न नित्यं बुद्धिः सर्वमर्थमुपलभते, सर्वदा सर्वस्य विषयस्यासन्निधानादिति भावः ॥ २४६ ॥

अथ नित्यत्वमस्याः कथमवगम्यते ? इत्याह—तत्रेत्यादि । तत्रेति वाक्योपन्यासे । बोधात्मकत्वेन = बुद्धिर्बुद्धिरिति प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, शब्दबन्धित्या बुद्धिः । यद्येवम्, इयं घटबुद्धिः, इयं पद्मबुद्धिरिति कथमिदं बुद्धीनां वैलक्षण्यं श्लोके प्रतिपत्तृभिरपगतम् ? इत्याह—घटेत्यादि । तद्वेदादिति, घटहस्त्यादिभेदात् ॥ २४७ ॥

मत्रेत्यादिना एतदेव स्पष्टयति । अर्थभेदानुसारिभिरिति प्रतिपत्तृभिः । अनेनान्यथान्तरेकाम्या अर्थभेदकृत एव बुद्धेर्भेद इति दर्शयति । न चास्त्यप्रत्यभिज्ञानमिति । अस्त्येव प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ॥ २४८ ॥

न नित्येत्यादिना प्रतिविषते । यदि सर्वभेदकृत एव बुद्धेर्भेदः, तदा ये हस्त्या-

२. मीमांसकपरिकल्पितात्मपरीक्षा

(पूर्वेपक्ष)

मीमांसकमतोपन्यास

व्यावृत्त्यनुगमात्मानमात्मानमपरे पुनः ।

चेतन्यस्मिच्छन्ति चेतन्य बुद्धिलक्षणम् ॥ २२२ ॥

यथाऽहेः कुण्डलावस्था व्यपति तदनस्तरम् ।

सम्भवत्यार्जवावस्था सर्पत्वं त्वनुवर्तते ॥ २२३ ॥

हेतुनाशाकृताभ्यागमदोषश्च यथा न भवति तथा कर्मफलसम्बन्धपरीक्षाया
प्रतिपादयिष्यते ॥ २२१ ॥

इति नेयाधिकवेदोपरिकल्पितात्मपरीक्षा

मीमांसकपरिकल्पितात्मनिराकरणमाह—व्यावृत्त्यनुगमात्मानमित्यादि ।

व्यावृत्ति = सुप्तदुःखावस्थानां परस्परतो मेव^१, अनुगम = चेतन्यब्रह्मत्व-
सत्त्वादीनामनुवृत्ति, तत्वेतौ व्यावृत्त्यनुगमावात्मा स्वभावो यस्येति विग्रहः ।
एतदुक्तं भवति—सुप्तादिरूपम् व्यावृत्त सत्त्वादिरूपमानुगतमात्मन चिद्रूपमपरे
जैमिनीया वर्णयन्ति । तच्च चेतन्य न बुद्धिव्यतिरेकेणान्यत्, यथा साङ्ख्यै-
रिष्यते, किं तर्हि : बुद्धिरेवेति दर्शयति—चेतन्य बुद्धिलक्षणमिति ।
बुद्धिलक्षणम्, बुद्धे स्वरूपमित्यर्थः । बुद्धिव्यतिरेकेणापरस्य चिद्रूपत्वाप्रतीते
रिति भावः ॥ २२२ ॥

कथं पुनरेकस्यात्मन परस्परनिरुद्ध व्यावृत्त्यनुगमानक स्वभावद्वयं
मुच्यते : इत्याह—यथाऽहेरित्यादि । [C १०] यथा स्थिदे = सर्पस्यैक
स्यापि सतः कुण्डलावस्थानिरुद्धावर्जानस्यादादुर्भावः, सर्पत्वं पुनरवस्थाद्वयेऽ-
प्यनुवर्तते, तथाऽऽत्मनोऽपि नित्यचेतन्यस्वभावस्यैकस्यापि सतो नाशोपस्यभान-
विगमः, नापि नेयाविकल्पपरिकल्पितात्मनोऽदोषस्वभावानुगमः, किं तर्हि :
सुप्तापरस्था निवर्तन्ते प्रवर्तन्ते च, चेतन्यरूपं तु सर्वत्रानुयायीत्यतो न
विरोध इति समुदायार्थः ।

तथैव नित्यचैतन्यस्वभावस्यात्मनोऽपि न ।

निःशेषरूपविगमः सर्वस्यानुगमोऽपि वा ॥ २२४ ॥

किन्त्वस्य विनिवर्तन्ते सुखदुःखादिलक्षणाः ।

अवस्थास्ताश्च जायन्ते चैतन्यं त्वनुवर्तते ॥ २२५ ॥

स्यातामत्यन्तनाशे' हि' कृतनाशाकृतागमौ ।

सुखदुःखादिभोगश्च नैव स्यादेकरूपिणः ॥ २२६ ॥

न च कर्तृत्वभोक्तृत्वे पुंसोऽवस्था समाश्रिते ।

ततोऽवस्थावतस्तत्त्वात् कर्तृत्वाप्नोति तत्फलम् ॥ २२७ ॥

अवयवार्थस्तूप्यते—नित्यचैतन्यस्वभावेति । नित्यं चैतन्यं स्वभावो यस्येति मिश्रं । सर्वस्येति । रूपस्येति शेषः । अनुगमोऽपि वेति । नेति प्रकृतेन सम्बन्धः । ताश्चेति सुखदुःखाद्यवस्थाः ॥ २२३-२२५ ॥

अथ कस्मादेकान्तेन व्यावृत्तिपक्ष एव न्याय्यते, यथा बौद्धैर्निरन्वयमिनाद्यनादिभिरप्यते । पञ्चान्तिको वाऽन्वयः, यथा नैयायिकादिभिराश्रीयते । इत्याह—स्यातामित्यादि । यदि हि निरन्वयो विनाशः स्यात्, तदा कृतस्य कर्तृणो नाशः स्यात्, कर्तुं फलानभिसम्बन्धात् । अकृताभ्यागमश्च स्यात्, अकर्तुं फलभिसम्बन्धनात् । एकरूपत्वे चात्मनः सुखदुःखादिभोगो न स्यात्, आकाशवत्, अभोक्तवस्थातो भोक्तवस्थाया विरोधाभावात् । तथा चोक्तं कुमारिलेन—

"तस्मादुभयद्वारेण व्यावृत्त्यनुगमात्मकः ।

पुरुषोऽन्वयगन्तव्यः सुखदुःखादिषु संपरिवर्त्तते" ॥

(इत्यं वा०, आ० २८) इति ॥ २२६ ॥

अनु चोदयन्तं पुंसि वाऽवस्था कर्ता न सा भाव्येति तथैव कृतनाशादभ्यागमाविशेषः प्राप्तिः । इत्याह—न चेत्यादि । [८९६] न हि पुंसि कर्तृत्वभोक्तृत्वे अवस्था समाश्रिते, किन्तु पुरुषमेव, यस्मात् पुमानेव

आत्मास्तित्वसाधकं प्रमाणम्

: पुमानेवंविधश्चायं प्रत्यभिज्ञानभावतः ।
 प्रमोयते प्रवाधा च नैरात्म्यस्यामुनैव हि ॥ २२८ ॥
 अहं वेद्योत्यहम्बुद्धिर्जातारं प्रतिपद्यते ।
 ता चात्मा यदि वा ज्ञानं स्यादेकान्तविनश्वरम् ॥ २२९ ॥
 यद्यात्मा विषयस्तस्याश्चतुरस्त्रं तबाऽखिलम् ।
 क्षणिकज्ञानपक्षे तु सर्वमेवातिदुर्घटम् ॥ २३० ॥
 तथा हि 'ज्ञातवान् पूर्वमहमेव च सम्प्रति ।
 अहमेव प्रवेद्योति या बुद्धिरुपजायते ॥ २३१ ॥

करोति' मुक्ते च, न त्ववस्था । ततः = तस्मात्, अवस्थावतः पुरुषस्य, उत्तात्—अपरित्यक्तपूर्वरूपत्वात्, कर्तव्यं तत्फलम् = तस्य कर्मणः फल-
 माप्नोतीत्यदोषः ॥ २२७ ॥

किं पुनरस्यात्मनोऽस्तित्वे साधकं प्रमाणम् ? इत्याह—पुमानित्यादि । 'अह-
 मेव ज्ञातवान्, अहमेव वेद्यि' इत्यादरेककर्तृविषयस्य प्रत्यभिज्ञानस्य भावतः
 सत्तात्, आत्मा प्रसिद्धः । अमुनैव च प्रत्यभिज्ञानेन बौद्धादिपरिकल्पितस्य
 नैरात्म्यस्य बाधापि सिद्धा । यथोक्तम्—

'तिनास्मात् प्रत्यभिज्ञानात् सर्वलोकावधारितात् ।

. नैरात्म्यवादबाधः स्यात्" ॥ (श्लो० वा०, आ० १३६) इति ॥ २२८ ॥

कथं पुनः प्रत्यभिज्ञानप्रत्ययवत् एतद् द्वयं प्रसिध्यति ? इत्याह—अह-
 मित्यादि । [G. 97] 'अहं वेद्यि' इत्ययमहम्प्रत्ययो ज्ञातारं प्रतिपद्यते—इत्यत्रा-
 विवाद एव; वेद्योति कर्तृप्रत्ययसामानाधिकरण्यात् । स च ज्ञाता भवन्नात्मा वा
 भवेत्, ज्ञानं वा भवत् परिकल्पितमेकान्तविनश्वरं क्षणिकमिति कल्पनाद्वयम् । तत्र
 यद्यान्मेति पक्षः, तदासिद्धं चतुरस्त्रम्, सर्वं शोभनमित्यर्थः^१; अभिमतार्थप्रसिद्धेः ।
 अयं ज्ञानमिति पक्षः, तदा सर्वमतिदुर्घटम् । तथा हि—'अहं ज्ञातवान्, अह-

१. ज्ञानवान्—वे० ।

२. तस्मात्, (तस्य)—ना० ।

३-३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

तस्या ज्ञानक्षणः को नु विषयः परिकल्प्यते ।
 अतीतः साम्प्रतः किं वा किं वासावथ सन्ततिः ॥ २३२ ॥
 तत्राऽऽद्ये विषये 'ज्ञाते ज्ञातवानिति युज्यते ।
 जानामीति न युक्तं तु^१ नेदानो वेत्त्यसौ यतः ॥ २३३ ॥
 वर्त्तमाने तु विषये प्रवेद्योत्पुपद्यते ।
 ज्ञातवानित्यसत्यं तु नैवासीत् प्रागिदं यतः ॥ २३४ ॥
 अत एव द्वयं ग्राह्यं नैव तस्याः प्रकल्प्यते ।
 न ह्यभौ ज्ञातवन्तौ वा जानीतो वाधुना पुनः ॥ २३५ ॥
 सन्तानोऽपि न तद्वाह्यो द्वितयस्याप्यसम्भवात् ।
 न ह्यसौ 'ज्ञातवान् पूर्वमेवस्तुत्वात् वाधुना ॥ २३६ ॥
 तस्मादयमहङ्कारो वर्त्तते यत्र गोचरे ।
 उक्तादन्यत्र सिद्धोऽसावात्मा शाश्वतरूपवान् ॥ २३७ ॥

येव च साम्प्रत वेद्मि' इति योऽयमेककर्तृप्रत्यक्षमर्शेनाहम्बुद्धिरपन्नायते, तस्या विज्ञानक्षणो विषयत्वेन कल्प्यमान — कदाचिदतीतो वा कल्प्यते, यद्वा साम्प्रतो वर्तमान, उभौ^२ वाऽतीतसाम्प्रतौ^३, यद्वा सन्ततिरिति चत्वार मक्षा ।

तत्राद्ये—अतीते ज्ञाने विषयत्वेन कल्प्यमान 'ज्ञातवान्' इत्ययमाकारावसायो युज्यते, पूर्वं तेन ज्ञातत्वात् । सम्प्रति जानामीत्येतत् न युक्तम्, न ज्ञायतीति^४ 'ज्ञानक्षणं' इदानीं वर्त्तमानकाले वेत्ति, तस्य पूर्वनिरुद्धत्वात् । अथ वर्त्तमान विषय इति द्वितीय पक्ष, तदा वेद्यीत्येतद्युक्तम्, इदानीं तस्य वेदकत्वात् । ज्ञातवानित्येवमाकारग्रहणं तु न युक्तम्, नस्मात् 'नैवासीत् प्रागिदं यतः । इदमिति वर्त्तमान ज्ञानम् । अत एव—अस्या बुद्धेर्वैमुख्येन प्रवृत्ते, नातीत साम्प्रत च विज्ञानद्वयं प्राद्यमिति सिद्धम् । न हि वर्त्तमानातीतानुभौ ज्ञानक्षणे^५ ज्ञातवन्ती, नापि साम्प्रत जानीत । किं तर्हि ? एको ज्ञातवान्, अपरो जानाति । अत एव

१. ज्ञाने—वे० ।

२. च—पा०, गा० ।

३. ज्ञानरान्—वे० ।

४-५. उतातीतसाम्प्रतो—पा०, गा० ।

५-६. अतीतज्ञाना—पा०, गा० ।

६. ज्ञानक्षणो—पा०, गा० ।

(शङ्का)

अन्यदेशादिभाविन्यो व्यक्तयश्चेन्निवन्धनम् ।
सर्वत्रालम्बनं यस्माद् देशकालान्यथात्मकम् ॥ २५० ॥

(उत्तरम्)

ननु तद्देशसम्बन्धो नैव तासां तथास्ति तत् ।
किमिति प्रतिभासन्ते तेन रूपेण तत्र च ॥ २५१ ॥

दिशून्यायां भुवि क्रमेण गजतुरगादीनवस्थितान् समारोपयन्तः प्रत्ययाः प्रवर्तन्ते,
तेषु मेदः किमाश्रयः प्रतीयेत ! नैव कश्चिद् मेदव्यवस्थाश्रयोऽस्तीति यावत् ।
तथा हि—न स्वतो मेदोऽस्ति; सर्वबुद्धीनामेकत्वाभ्युपगमात् । नाप्युपधानमूत-
विषयनानात्वम्; तत्रोपधायकस्य कस्यचिदर्थस्याभावात् ॥ २४९ ॥

स्मादेतत्—अर्थशून्यत्वमसिद्धम्, तथा चोक्तं कुमारिलेन—

“स्वप्नादिप्रत्यये बाह्यं सर्वथा न हि नेष्यते ।

सर्वत्रालम्बनं बाह्यं देशकालान्यथात्मकम् ॥”

(श्लो० बा०, निरा० १०७-८) इति ।

तदेतदुच्यते—अन्यदेशादिभाविन्य इत्यादि । [० 101] निव-
न्धनमिति । बुद्धेर्भेदव्यवस्थानं प्रति कारणमित्यर्थः । देशकालान्यथात्मकौ
अन्यप्रसारी यस्य तत्तथोक्तम्, देशकालाभ्यां वा यथाऽऽत्मा यत्येति
विमर्शः ॥ २५० ॥

नन्यत्यादिना प्रतिविष्यते । यस्मिन् हि देशे येन क्रमेण ताः समारोपिता
व्यक्तयस्तदा प्रतिभासन्ते तेन देशेन सम्बन्धो नैव तासां देशान्तरकालान्तर-
गतानां तथा तेन क्रमेणास्ति, तत्किमिति तेन स्वेच्छसमारोपितरूपेण प्रति-
भासन्ते । न यत्नेन रूपेणान्यस्य प्रतिभासनं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् । एवं हि
सर्वमेव ज्ञानं सर्वविषयं प्रसज्येत । ततश्च प्रतिनियत्यर्थव्यवस्योच्छेद एव
स्यात् ॥ २५१ ॥

भवन्मते हि नाकारो बुद्धेर्वाहयस्तु वर्ण्यते ।

न विवक्षितदेशे च 'गजवास्यादयः स्थिताः ॥ २५२ ॥

सर्वार्थबोधरूपा च यदि बुद्धिः सदा स्थिता ।

सर्वदा सर्वसर्वित्तिस्तत् किमर्थं न विद्यते ॥ २५३ ॥

किं च भवतो मीमांसकस्य मते यो मासमान स आकारो न बुद्धेः, किन्वसौ ग्राह्यार्थस्वभावो वर्ण्यते; 'आकारवान् बाह्योऽर्थो निराकारो बुद्धिः' ( ) इति उचनात् । यदि नामैवमूतम्, तत किम् ? इत्याह—न विवक्षितेत्यादि । विवक्षितो देशो यत्र तत्समारोप कृत । ततश्च यद्देशकाल-सम्बद्धान्ते गजादयस्तद्देशसम्बन्धित्वेनैव प्रतिभासेरन्, स्वविरहिणि तु देशान्तरे कालान्तरे च किमिति प्रतिभासन्ते ! तस्मान्निगलम्बना एवैते प्रत्यया परमा-र्थतोऽसङ्कीर्णस्वभावाः परमाण्वन्तश्च, कादाचित्कत्वादिति सिद्धम् । तत्स्यभावस्य च पुसोऽनित्यत्वानिरूप्ये च सिद्धे ।

स्यान्मतम्—प्रत्ययस्तस्य पुरुषस्य धर्मः, तेन तस्य मेदेऽपि न पुसो मेदः, धर्मित्वात्तस्येति । तदुक्तम्, प्रत्ययश्चैतन्यं बुद्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरत्वात् । न हि नाममेदमात्रेण धम्नूना स्वभावो भिद्यते । किञ्च—नाममेदेऽपि तेषां प्रत्ययानां चैतन्यात्मकमेतन्नुगामित्वमिष्टमेव । तस्य च चैतन्यस्थामेदं प्रत्ययानामपि तव स्वभावात्मविभागा एव अन्यथा हि विरुद्धधर्माध्यासादैकान्तिको मेद एव स्यात् । एतैर्नैव निरात्मनःप्रत्ययप्रतिपादनेनाप्रत्यक्षत्वं बुद्धेः प्रयुक्तम् । तथा हि—स परिस्फुरताकारो न ग्राह्यो गजादिरिति साधितम्, ततश्च त तथा परिस्फुरन्तमाकारमात्ममूतमेव प्रतिपाद्यमाना बुद्धयः स्वबन्धकाशरूपत्वात् स्वसविद्रूपा सिद्ध्यन्ति ॥ २५२ ॥

[G 102] यच्चोक्तम्—“स्वरूपेण यथा बुद्धिः” (तत्त्व० २४३) इत्यादि, तदुद्घोषणार्थमत्रोपचयताम्—सर्वावल्यादि । यदि सर्वार्थबोधरूपा सदा बुद्धिरवस्थिता, तत्र सर्वत्र सर्वावल्यादन्तप्रसङ्गः ॥ २५३ ॥

शब्दोपधाना या बुद्धी रसरूपादिगोचरा ।

संघं हीति न चेद् भेदास्त्वया चैवोपपादिताः ॥ २५४ ॥

समस्तदाहचरूपाणां न नित्यं दहनात्मकः ।

कृशानुरपि निःशेषमन्यथा भस्मताद् भवेत् ॥ २५५ ॥

दाहधार्यसन्निधावेव तस्य तद्दाहकात्मता ।

युक्ता सर्वार्थदाहो हि सकृदेवं न युज्यते ॥ २५६ ॥

कथम् ? इत्याह—शब्दोपधानेत्यादि । तथा हि—या शब्दोपधाना = शब्दविषया बुद्धिः, सैव रसरूपादिविषया, नान्या; ततश्चैकार्थानुभववैलक्षण्यमशेषार्थानुभवप्रसङ्गः; तदुपलम्भात्मिकाया बुद्धेः सर्वदा व्यवस्थितत्वात् । यथोक्तम्—

“एकयाऽनेकविज्ञाने बुध्येत” सकृदेव तत् ।

अपिशेषात् क्रमेणापि मा भूत्तद्विशेषतः” ॥

(प्र० बा० १. १०८) इति ।

न चेदिति । यदि या शब्दोपधाना बुद्धिः सैव रसादिगोचरा नाङ्गीक्रियते, एवं सति भेदो बुद्धीनां भवता स्वयचैवोपपादितः स्यात् ॥ २५४ ॥

यथायं बहिद्विष्टान्तः (तत्त्व० २७३), सोऽप्यसिद्ध इति दर्शयन्नाह—समस्तेत्यादि । न शेषपत्राद्यदहनस्वभावो दहनो नित्यमवस्थितः, अन्यथा सकृदमेव दाहं भस्मसाद्भवेत्; दहनज्वालयनुपकदाद्यवत् सदासन्निहितस्वदाहकत्वात् । न केवलं बुद्धिः सर्वार्थरूपस्वभावा न भवतीत्यपिशब्देन दर्शयति ॥ २५५ ॥

यदेवम्, यदि^१ नित्यदहनरूपः कृशानुर्न भवति, कथं तर्ह्यस्मीतमप्यर्थं ददेत् ? इत्याह—दाहार्थमग्निधाकित्यादि । एवंनिति समन्तरोदितार्थानुपपत्तेरिति । सर्वार्थदाहो गुणपत्रं युज्यते^२, न प्रसज्यते इत्यर्थः ॥ २५६ ॥

१. 'तु' वा 'तु'—इति मनोरथमन्दिशक्तिमत्ताः पाठः ।

२. 'मा' नित्यम्—इति मनोरथमन्दिशक्तिमत्ताः पाठः ।

३. पा०, बा० पुष्पय वेत्ताः । ४. य० उ०—त०, बा० ।

नीलोत्पलादिसम्बन्धाद् दर्पणस्फटिकादयः ।

तच्छायाविभ्रमोत्पादहेतवः क्षणभङ्गिनः ॥ २५७ ॥

सोपधानेतरावस्थ एक एवेति सवदा ।

तच्छाप्रस्तद्वियुक्तो वा स दृश्येतान्यथा पुनः ॥ २५८ ॥

छायाप्रतिपत्तिनिराकरणम्

स्थिरत्वाग्निविभागत्वात् मूलानामसहस्थितः^१ ।

विभक्तिं दर्पणतल नैव च्छाया कदाचन ॥ २५९ ॥

यद्वोक्तम्—“यथा वा दर्पणः” (तत्त्व० २४४) इत्यादि, तदपि दर्पणादेर्नित्यैकरूपत्वे सति न युज्यत इति दर्शयन्नाह—[G 103] नीलोत्पलादिसम्बन्धादित्यादि । स्पष्टिकदर्पणादि प्रतिष्पन्धवत्सु सन् नीलोत्पलादिसम्पर्काद् विपर्यस्तानोत्पत्तावाधिपत्यं प्रविशन्ते । अन्यथा—यद्यक्षाणः सन् छाया प्रतिपद्येत तदा य एव सोपधानावस्थ स एवानुपगमनास्थितिरिति कृत्वा नीलाद्युपधानवियुक्तोऽपि नीलादिच्छाया समुपलभ्येत अपरियत्पूर्वरूपवत् । यद्वा—उपधानावस्थायामपि नीलाद्याकारवियुक्तो दृश्यत एवरूपाविशेषाति । एतेन—अक्षणिद्रुपक्षे सामान्येन सवधामेन स्पष्टिकदर्पणादीनां छायाप्रतिपत्तिरपास्ता ॥ २५७-२५८ ॥

सम्प्रति क्षणिकाक्षणिकपथयोः प्रत्ययाप्रतिपत्तिं प्रत्येकं निराकरोति—स्थिरत्वादित्यादि । स्थिरत्वात् = अक्षणिकत्वात् दर्पणतल पूर्वच्छाया^२ न विभक्तीति सम्बन्धः । क्षणिकत्वेऽपि निर्विभागत्वात् विभक्ताति सम्बन्धनीयम् । तथा हि—कूपान्तर्गतोदकम् दर्पणतलं प्रतिविम्बकमन्तर्गतमुपलभ्यते, न च दर्पणतलस्य विभागः = रश्मिस्तु निविडतरावयनसन्निवृत्तावः । तस्माद् भ्रान्तिरियम् ।

अथ वा—निर्विभागत्वम् = पूर्वोत्तरावस्थायामनानावम् । अत्र कारणम्—स्थिरत्वादिति । तनायमर्था भवति—स्थिरत्वेन निर्विभागत्वात्, पूर्वोत्तरावस्था रहितत्वादित्यर्थः ।

किञ्च^३—मूलानामसहस्थिते, नैव दर्पणतले छाया विभक्तीति सम्बन्ध्यते ।

पार्श्वद्वितपसंस्याश्च सुशुक्लं स्फटिकोपलम् ।
 समोक्ष्यन्ते तदेयोऽपि न छायां प्रतिपन्नवान् ॥ २६० ॥
 भेदः प्रत्युपधानं च स्फटिकादेः प्रसज्यते ।
 तच्छायाप्रतिपत्तिश्चेत् तस्य विद्येत तात्त्विकी ॥ २६१ ॥
 तस्माद् भ्रान्तिरियं तेषु विचित्राचिन्त्यशक्तिषु ।
 न युद्धो भ्रान्तिभावोऽपि युक्तो नेदवियोगतः ॥ २६२ ॥

तथा हि—दर्शयत्के तद्देशान्येव पर्वतादिप्रतिबिम्बान्युपलभ्यन्ते, न च मूर्ताः
 स्यार्थाः कदाचिदेकदेशतमापद्यन्ते; ऐकस्यप्रसङ्गात् । पतञ्जलिकाक्षणिकत्वे
 साधारणं कूपणम् ॥ २५९ ॥

स्फटिकस्यापि भावतो नोपधानच्छायाप्रतिपत्तिरस्तीति दर्शयति—पार्श्वेत्यादि ।
 [७ 104] तथा हि—यदैवाग्रतः स्थितः प्रतिपत्ता वपाकुसुमसम्पर्काद्रक्तं
 स्फटिकमुपलभते, तदैव ये पार्श्वद्वितयावस्थितास्ते सकलमेव स्फटिकोपलं सुशुक्लमु-
 पलभन्ते, तदैव यदि छायाप्रतिपत्तिस्तस्याभविष्यत्तदा पुरोऽवस्थितपुंस इव पार्श्व-
 द्वितयावस्थितयोरपि प्रतिपत्तोः रक्तावभासाप्रतिपत्तिरभविव्यत् । अयं च क्षणिका-
 क्षणिकप्रसङ्गयोरपि साधारणो दोषः ॥ २६० ॥

भेदः प्रत्युपधानं चेत्यादिना त्वक्षणिकत्वपक्ष एव दोषमाह । यदि हि
 परमार्थतः स्फटिकादेरुपधानोपरागप्रतिपत्तिर्भवेत्, तदा यथाक्रमभाविनीनामुपधानच्छा-
 यानां स्वभावभेदान्नैकत्वम् । तद्वत् तदात्मनः स्फटिकादेरप्युपधानमुपधानं
 प्रति प्रत्युपधानम् = भेदः प्रसज्येत । यदि पुनर्भ्रान्तिरियमित्यङ्गीक्रियते, तदा-
 ऽयमदोष इति आपनार्थं तात्त्विकीत्याह ॥ २६१ ॥

यतश्चैवं पक्षद्वयेऽपि छायाप्रतिपत्तिर्न युज्यते, तस्माद् भ्रान्तिरियमिति
 स्थितम् । यद्येवम्, कस्मात् स्फटिकादावेव सा भ्रान्तिर्भवति, न कुड्यादौ ? इत्याह—
 विचित्राचिन्त्यशक्तिरिति । विचित्राः = नानाप्रकाराः, अचिन्त्याः शक्तयो
 येषां ते तथोक्तः । न हि माधनां शक्तिप्रतिनियमः पर्यनुयोगमर्हति; स्वदेह-
 परम्परावृत्तत्वावस्य । अकस्मापि चात्रादौ नास्ति विवादः । यथोक्तम्—

अवोधरूपभेदं तु समानं सर्वबुद्धिषु ।

आरोप्य प्रत्यभिज्ञानं नानात्वेऽपि प्रवर्तते ॥ २६३ ॥

कुमारिलमतोपक्षेपः

अवस्थाभेदभेदेन शून्येऽप्येकान्ततः स्थिते ।

स्थिरात्मन्यात्मनोदं यत् परं परिकल्प्यते ॥ २६४ ॥

“अग्निर्दहति नाकाशं कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम् ।” ( ) इति ।

यद्येवम्, बुद्धावपि तर्हि विषयच्छायाप्रतिपत्तिर्भ्रान्तिरेवास्तु, मा भूच्छाया-
प्रतिपत्तिः । इत्याह—न बुद्धावित्यादि । न बुद्धौ भ्रान्तिसद्भावो युक्तः । न
केवलं छायाप्रतिपत्तिर्न युक्तेत्यपि शब्दः । कस्मात् ? मेदविद्योगतः = मेदामावात् ।
स्फटिकादिषु हि भ्रान्तिर्युक्ता; तेभ्यो भिन्नाया बुद्धेर्भ्रान्ताया सम्भवात् । न त्वेवं
बुद्धावपरा भ्रान्तिरूपा बुद्धिरस्ति; यस्मादेकैव बुद्धिरिष्टा । न च स्वयमेव विभ्रम-
रूपा जायते धीरिति युक्तं वक्तुम्; बुद्धेर्नित्यत्वाभ्युपगमात् ॥ २६२ ॥

[G 105] यत्पुनरेकत्वनित्यत्वसाधनार्थम् “तत्र बोधात्मकत्वेन प्रत्यभि-
ज्ञायते मतिः” (श्लो० बा०, श्र० अ० ४०८) इत्युक्तम्, तत्राह—अवोध-
रूपभेदं त्वित्यादि ।

अनैकान्तिकमेतत् प्रत्यभिज्ञानम्, यस्मादवोधरूपेभ्यो घटादिभ्यो मेदम् =
व्यावृत्तिं समारोप्य प्रत्यभिज्ञानं सर्वबुद्धिषु नानात्वे सत्यपि प्रवर्तमानमविरुद्ध-
मेव । अवश्यं चैतद्विज्ञेयम्—यवान्नात्व एव सति विजातीयव्यावृत्तिनिबन्धन-
रुतमेतत् प्रत्यभिज्ञानम्, न पुनरनानात्व एवेति । तथा हि—निरालम्बनासु समारोप-
बुद्धिष्वर्थमेदेऽनुपाश्रितेऽप्यप्रत्यभिज्ञानमस्त्येव, न हि तत्रैवं भवति—यैव गज-
बुद्धिरासीत् सैव तुरगस्यन्दनबुद्धिरिति । प्रसाधितं चानालम्बनरुतमासा बुद्धीना-
मिति न पुनरुच्यते । तेन यदुक्तम्—“न चास्त्यप्रत्यभिज्ञानमर्थमेदेऽनुपा-
श्रिते” (श्लो० बा०, श्र० अ० ४१०) इति, तदसिद्धमिति प्रहीत-
व्यम् ॥ २६३ ॥

सुखदुःखाद्यवस्थाश्च गच्छन्नापि नरो मम ।

चैतन्यद्रव्यसत्त्वादिरूप नैव विमुञ्चति ॥ २६५ ॥

(श्लो० वा०, आ० २६)

न चावस्थान्तरोत्पादे पूर्वाऽस्त्यन्तं विनश्यति ।

उत्तरानुगुणार्थं तु सामान्यात्मनि लीयते ॥ २६६ ॥

(श्लो० वा०, आ० ३०)

स्वरूपेण ह्यवस्थानामन्योन्यस्य विरोधिता ।

किञ्च—यदि नित्यैकरूप आत्मेष्यते भवद्भि, तदा सुखाद्यवस्थामेदो न प्राप्नोति । अथ सुखाद्यवस्थामेदोऽभ्युपगम्यते, न तर्हि नित्यैकरूपत्वमस्याभ्युपेतव्यम्, न ह्येकस्य भेदाभेदौ परस्परविरुद्धौ स्वभावी युक्ताविति । एतच्चोद्यपरिहारार्थं यत्कुमारिलेनोक्तं तत्राकम् दृषयितुमुपक्षिपन्नाह—अवस्थामेद-भेदेनेत्यादि । अवस्थानाम् = सुखादीनाम्, भेद = नानात्वम्, तेन भेद = पुरुषस्य नानात्वमेव, तेन शून्य इति अवस्थानानात्वेऽप्येकस्वभाव एवेत्यर्थः । अत्र आशङ्क्याह—स्थिरात्मनीति । स्थिर = नित्य, आत्मा = स्वभावो यस्यात्मन, स तथोक्तः । यदि वा—अवस्थामेदा = अवस्थाविशेषा सुखादय, तेभ्य एकान्तेन भेद = पृथग्भाव, तेन शून्य, तदव्यतिरिक्तेऽपीत्यर्थः ॥ २६४ ॥

किं तद्, यत् परिकल्प्यते ? इत्याह—सुखेत्यादि । गच्छन्नपीति प्रति-पद्यमानोऽपि । नर इति आत्मा । सत्त्वादीत्यादिशब्देन ज्ञेयत्वममेयत्वकर्तृत्व-भोक्तृत्वादिसामान्यधर्मपरिमह ॥ २६५ ॥

[G 106] नापि विशेषधर्मस्याप्यत्यन्तसमुच्छेद इति दर्शयन्नाह—न चैत्यादि । पूर्येति सुखाद्यवस्था । यदेवम्, सुखाद्यवस्थायामपि तु सावस्था किं न सवेद्यते ? इत्याह—उत्तरानुगुणार्थमित्यादि । स्वरूपेणैव हि स्थिताया सुखावस्थाया नोत्तरा दुःखावस्था भवतीत्यतः सा लीयमाना सामान्यात्मनि सर्वावस्थानुगामिनि चैतन्यद्रव्यत्वादिरूपेण उत्तरदुःखावस्थोत्पादानुगुणा भवतीति तदर्थं सा तत्र लीयते ॥ २६६ ॥

अविरुद्धस्तु सर्वासु सामान्यात्मा प्रतीयते ॥ २६७ ॥

(ग्लो० वा०, आ० ३१)

तत्रिराकरणम्

तत्र नो चेदवस्थानामेकान्तेन विभिन्नता ।

पुरुषात् तद्व्ययोत्पादे स्यातामस्यापि तौ तथा ॥ २६८ ॥

विरुद्धधर्मसङ्गे तु भेद ऐकान्तिको भवेत् ।

पु सामिब स्वभावेन प्रतिस्व नियतेन ते ॥ २६९ ॥

यद्येवम्, अवस्थान्तरवत् सामान्यात्मन्यपि ल्योऽवस्थानामयुक्त, विरोधात् । इत्याद्यद्वयाह—स्वरूपेण हीत्यादि । स्वेन सुखादिरूपेणावस्थान परस्पर विरोधाद न्योन्यं ल्यो न युक्त । अवस्थान्तरे तु सामान्यात्मनि ल्ये को विरोधो येनासौ तत्र न भवेत् । तथा ह्यसौ सामान्यात्मा सबावस्थास्वविरुद्धोऽनुयायी दृश्यते, सर्वस्यावस्थाया चैतन्यादीनामुपलम्भात् ॥ २६७ ॥

तत्रेत्यादिना प्रतिविषये । यदि हि पुरुषादवस्थानामेकान्तेन भेदो नैष्यते, तदा तद्व्ययोत्पादे = तासामवस्थाना व्ययोत्पादे सति, अस्यापि पुसस्तौ व्ययोत्पादौ स्याताम् । एरान्तेनेति वचन कथंविदप्यतिरेकेऽवस्थावदुदयव्यय प्रसङ्गो दुवार इति ज्ञापनार्थम् । प्रयोग — यो यदव्यतिरिक्तस्तस्य तदुत्पाद-विनाशो सत्युत्पादविनाशौ भवत, यथा तेषामेव सुखादीना स्वरूपस्य । सुखाद्य व्यतिरिक्तस्वभावश्च पुरुष इति स्वभावहेतु ॥ २६८ ॥

न चायमनैकान्तिको हेतुरित्यादर्शयन्नाह—मिस्त्रेत्यादि । यदि अवस्थाना मेवोत्पादव्ययी, न पुरुषस्य—इत्येवमुत्पादानुत्पादलक्षणो [G 107] विरुद्धधर्म-सङ्गोऽभ्युपगम्यते, तदा भेदप्रसङ्ग, यथा पुसा बहुना परस्पर प्रतिस्व नियतेन = प्रत्यात्मनियतेन स्वभावेन परस्परतो भेद, एतावन्मात्रनिबन्धनत्वाद् भेदव्यवहार-स्येति भाव । पुसामपि वस्त्वादिरूपेण परस्परतो भेदो न्यस्तीत्यत साध्यविरु-द्धत्वानिवृत्त्यर्थं प्रतिस्व नियतेनेत्युक्तम् । प्रत्यात्मनियत रूपेणामेकान्तेन भिन्नम्, अन्यथाऽनुभवास्मरणादीना प्रतिनियमाभावाद्भवस्थासङ्गर स्यात् । प्रयोग —

स्वरूपेणैव लीयन्ते यद्यवस्थाश्च पुंसि वः ।

दुःखाद्यप्यनुभूयेत तत् सुखादिसमुद्भवे ॥ २७० ॥

न चान्यरूपसंक्रान्तावन्यसंक्रान्तिरिष्यते^१ ।

तादात्म्येन च संक्रान्तिरित्यात्मोदयवान् भवेत् ॥ २७१ ॥

यदि कर्तृत्वभोक्तृत्वे नैवावस्था समाश्रिते ।

तदवस्थावतस्तत्त्वान्न कर्तृत्वादिसम्भव ॥ २७२ ॥

यदेकयोगक्षेमा न भवति, न तत्तेन सहामेदि, यथा—पुमास परस्पर प्रत्यात्म-
नियतेन रूपेण भिन्नयोगक्षेमा । नैकयोगक्षेमाश्च सुखाद्यवस्था पुसा सहेति
व्यापकानुपलब्धे ॥ २६९ ॥

यच्चोक्तम्—“न^२ चावस्थान्तरोत्पादे पूर्वाऽत्यन्त विनश्यति” (श्लो०
वा०, आ० ३०) इति, तत्राह—स्वरूपेणैवेत्यादि । अवस्था हि सामान्या
त्मनि लीयमाना स्वरूपेणैव वा लीयेरन्^३ पररूपेण वा^४ यद्याद्य पक्ष,
तदा सुखादिसमुद्भवैऽपि = सुखाद्यवस्थानुभवेऽपि, तद्^५ दुःखाद्यप्यनुभूयेत,
अपलब्धिब्रह्मण्यमासत्वात् ॥ २७० ॥

अथ पररूपेणेति पक्ष, तत्राह—न चेत्यादि । किञ्च—पुंसि सुखादीना
संक्रान्तिस्तादात्म्येनैवेष्टा, ततश्च दुःखादिवत्, तदव्यतिरेकावाप्ता = पुरुष उदय-
वान् = उत्पत्तिमान् भवेत् ॥ २७१ ॥

यच्चोक्तम्—“न च कर्तृत्वभोक्तृत्वे पुंसोऽवस्था समाश्रिते” (श्लो० वा०,
आ० २९) इति, तत्राह—यदीत्यादि । यदि हि पुमासमेवाश्रित कर्तृत्वादि
स्यात्, तत्तत्कर्तृपूर्वरूपस्यात्मनो न सम्भवेत् । प्रयोग—योऽपरित्यक्ताकर्तृभोक्तृ-
वस्थ, स न करोति न चापि भुङ्क्ते, यथा—आमाश्रम् । अपरित्यक्ताकर्तृभोक्तृ-
वस्थश्च सर्वथा पुरुष इति व्यापकविरुद्धोपलब्धि ॥ २७२ ॥

[० १०४] “बुद्धिजन्मनि पुंसश्च विकृतिर्यच्चनित्यता ।

अथाविकृतिरात्मास्य^६ प्रमातेति न युज्यते ॥” (प्र० समु० ४८)

१ ‘रिष्यते’—इति पाठः पा० पुस्तके नुगितः ।

२ चायमवस्था—आ०, गा० । ३ तद्दुःखमप्य—पा०, गा० ।

४ ‘०’-माय—प्रमाणसमुच्चयस्य महिषूचस्वरूपस्य पाठः ।

कुमारिलखण्डनमुखेन

आचार्यदिङ्नागमतमण्डनम्

तन्नित्यशब्दवाच्यत्वं नात्मनो विनिवार्यते ।

स्वरूपविक्रियावत्त्वाद् व्युच्छेदस्तस्य विद्यते ॥ २७३ ॥

सर्पादिदृष्टान्तनिराकरणम्

सर्पाऽपि क्षणभङ्गित्वात् कौटिल्यादीन् प्रपद्यते ।

स्थिररूपे तु पुंसोऽव नावस्थान्तरसङ्गति ॥ २७४ ॥

अहम्युद्धृतसिद्धि

निरालम्बन एवायमहङ्कारः प्रवर्तते ।

अनाविसत्त्वदुर्वीजप्रभावात् कचिदेव हि ॥ २७५ ॥

इति यदेतदाचार्यदिङ्नागपादैरुक्तम्, तत्र कुमारिलेनोक्तम्—

“नानित्यशब्दवाच्यत्वमात्मनो विनिवार्यते ।

विक्रियामात्रवाचित्वाच्छुच्छेदोऽस्य तावता” ॥

(श्लो० बा०, आ० २२) इति ।

तदत्र निगमनव्याजेन दोषमाह—तदित्यादि । तत् = तस्मात्, नित्यशब्द-
वाच्यत्वं न वार्यतेऽस्माभिः, स्वोपादानपुरस्सरस्य प्रतिक्षणधरसिनश्चेतन्यस्याऽऽ-
ससारमविच्छेदात् । किन्तु स्वरूपस्य = स्वभावस्य, विक्रियावत्त्वात् = नियमेन
पूर्वस्वभावपरित्यागात् । स्वभावान्तरप्रादुर्भावश्चेति, व्युच्छेदः = विनाशोऽस्य
सुदृष्टमेवाऽऽसज्यते ॥ २७३ ॥

यश्चापि सर्पादिदृष्टान्त उपात्तः, स नित्यैकरूपो न सिध्यतीति दर्शय-
न्माह—सर्पाऽपीत्यादि । यथैव हि पुंसि स्थिरैकरूपत्वादवस्थान्तरसम्भनो न
युक्तः, तथा सर्पस्यापि । यदाऽनुक्षणभङ्गित्वाऽस्य भवेत्, तदा युक्तोऽवस्थान्तर-
सम्भनः, स्वभावान्तरोदयलक्षणत्वादवस्थान्तरप्रादुर्भावस्य ॥ २७४ ॥

यच्चेतम्—‘अहं वेदीत्यहम्वुद्भिज्ञातार प्रतिपद्यते’ (तत्त्व० २२९)
इति, तदसिद्धमिति दर्शयन्माह—निरालम्बन एवायमित्यादि । न ह्यस्याहङ्कारस्य

केचिदेव हि संस्कारास्तद्रूपाध्यवसायिनि ।

याधिपत्यं^१ प्रपद्यन्ते तत्र सर्वत्र वर्तन्ते ॥ २७६ ॥

तुल्यः पर्यनुयोगोऽयमन्यथा पुरुषेऽपि वः ।

तच्छक्तिमेदसद्भावात् सर्वमेव निराकुलम् ॥ २७७ ॥

निरालम्बनत्वसाधनम्

मित्यालम्बनपक्षे तु सर्वाहंकृतयस्ततः ।

सकृदेव प्रसूयेरन् शक्तेहेतुव्यवस्थितेः ॥ २७८ ॥

परमार्थतः किञ्चिदालम्बनमस्ति, येनास्य विषयो ज्ञाता स्यात् । यद्येवम्, किमस्योत्पत्तेर्निवन्धनम् ? इत्याह—अनादीत्यादि । सत्त्वदृक् = सत्कायदृष्टिः, तस्या बोधम् = वासनाशक्तित्वार्थः । अनादि च तत्सत्त्वदृग्भीजं चेति विग्रहः । तस्य प्रभावः = आधिपत्यम् । कचिदेवेति । अध्यात्मनियत पद्यवतने ॥ २७५ ॥

अथ सर्वत्र कस्माच्च प्रवर्तते ? इत्याह—केचिदेव हीत्यादि । [C. 109] तद्रूपाध्यवसायिनीति । पूर्वोत्तरकालानुयायिज्ञातुरूपाध्यवसायिन्यहङ्कारे । न सर्वत्रेति । सन्तानान्तरे घटदौ ॥ २७६ ॥

किञ्च—आत्मालम्बनत्वेऽप्यहङ्कारस्य, तुल्यः पर्यनुयोगः—किमित्यात्मान्तरेऽपि न प्रवर्तत इति । शक्तिप्रतिनियमाद्वैधमिति चेत् ? यद्येवम्, अस्माकमपि शक्तिनियमात् कचिदेवाध्यात्मिके वस्तुनि प्रवर्तते, न सर्वत्रेति व्यवस्थानं सर्वमेव निराकुलम् ॥ २७७ ॥

स्यादेतत्—भववेत्तु व्यवस्थानम्^२; किन्तु निरालम्बनत्वमस्य कथं सिद्धम् ? इत्याह—नित्येत्यादि । तथा ह्यस्यालम्बनं भवन्नित्यं वा भवेद् ? अनित्यं वा ? यदि नित्यम्, तदा सर्वा अहङ्कृतयः = अहङ्कारा युगपद्वेयुः, अविकलकारणत्वात् । न ह्यकारणमालम्बनं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् । न चापि शक्तस्य कारणस्य सहकारिकारणापेक्षा भवतीत्यसकृच्चर्चितमेतत् ।

अनित्यालम्बनत्वेऽपि स्पष्टाभाः स्युस्ततः परे ।

आलम्बनार्थसद्भावं ध्ययं पर्यनुपुञ्जते ॥ २७९ ॥

तत्र कुमारिलोक्तदूषणम्

ज्ञातरि प्रत्यभिज्ञानं वासना कर्तुमर्हति ।

नातस्मिन् स इति प्रज्ञानं ह्यसौ भ्रान्तिकारणम् ॥ २८० ॥

तन्नाहम्प्रत्ययो भ्रान्तिरिष्टश्चेद् बाधवर्जनात् ।

कुमारिलमतखण्डनम्

नानन्तरोक्तया युक्त्या तस्य बाधोपदर्शनात् ॥ २८१ ॥

न चाप्येक एवायमहङ्कार इति शक्य वक्तुम्; कदाचित्कत्वस्याऽनेकत्व-
सिद्धेः । तथा हि—गाढस्वापमदम्भासु नाहङ्कार संवेद्यते, पुनरन्यदा च
संवेद्यत इति सिद्धमस्य सर्वदाऽनुपलम्भात् कदाचित्कत्वम् । कदाचित्क-
त्वाच्चानेकत्वमपि सिद्धमिति सर्वा अहङ्कृतयस्तद्व्यवभात्रभाविन्यो युगपत्
प्रसृपेरन् ॥ २७८ ॥

अथानित्यमालम्बनमिति पक्षः, तदा चशुभदिनिज्ञानवत् सुदृढरमतिभासा
सत्ता अहङ्कृतस्य प्रसृपेरन्, साक्षादनुभ्वक्षणादित्यात् । ततः = तस्मात्,
परं = तस्मिन् कृमारिलप्रभृतयो व्ययमेवात्म्यालम्बनं पर्यनुपुञ्जते—
'तस्याज्ञानलक्षणं को नु विषय परिकल्पित' इत्यादि ॥ २७९ ॥

तत्र यदुक्तम्—'अनालम्बन एवायमहङ्कारोऽन्यदिसत्त्वायदृष्टिमासनावलाद्
भ्रान्तं पवर्तते' इति । अत्र कुमारिलेनोक्तदूषणमाशङ्कते—ज्ञातरीत्यादि ।

[G 110] वासना हि ज्ञातृनिष्ठा प्रत्यभिज्ञा कर्तुमर्हति । न पुनरत-
स्मिन् = अज्ञातरि, स = ज्ञाता, इति प्रज्ञानं = ज्ञानं वासना कर्तुमर्हतीति
सम्बन्धः । कस्मात् ? न ह्यसौ भ्रान्तिकारणम्, अपि तु यथाऽनुभूतार्थविषय-
मेवासौ ज्ञानं जनयति, न भ्रान्तमित्यर्थः । तस्मादयमहङ्कारो वासनात् उत्पद्यमान-
त्वात् बाधरूपमाभावाच्च न भ्रान्तो युक्त इति । चेच्छब्दो भिन्नक्रमो बाध-
वर्जनादिवस्थानन्तरं द्रष्टव्यः ॥ २८०-॥

वासनाया भ्रान्तिकारणत्वम्
ईश्वरादिषु भक्ताना तद्वेतुत्वादिविभ्रमाः ।
वासनामात्रभावाच्च जायन्ते विविधाः कथम् ॥ २८२ ॥
निरालम्बनता चैवमहङ्कारे यदा स्थिता ।
तन्नाह्मप्रत्ययग्राहणे ज्ञाता कश्चन विद्यते ॥ २८३ ॥
ततः सर्वप्रमाणेषु न दृष्टान्तोऽस्ति सिद्धिभाक् ।
हेतवश्चाश्रयासिद्धा यथायोगमुदाहृताः ॥ २८४ ॥

नेत्यादिना प्रतिविष्यते । अनन्तरोक्ता युक्ति 'नित्यालम्बनपक्षे तु'
(तत्त्व० २७८) इत्यादि ॥ २८१ ॥

यद्योक्तम्—'न वासना भ्रान्तिकारणम्' इति, तदनैकान्तिकमिति दर्श-
यन्नाह—ईश्वरादिवित्यादि । यदि हि वासना भ्रान्तिकारण न भवेत्, तदानी-
मीश्वर सर्वोत्पत्तिमता हेतु, सर्वत्र, नित्यबुद्धिसमाश्रय—इत्यादयो विभ्रमा
कथमिव वासनामात्रसम्भवादुद्भवेयु । तथा हि—कुमारिलेनागीश्वरादिवर्जित कर्त्ता
प्रतिषिद्ध एव । वासनामात्रभावाच्चेति मात्रग्रहण तथागुतालम्बनार्थव्यवच्छे-
दार्थम् । तस्मादहङ्कारस्य निरालम्बनत्वात् तद्व्याख्या ज्ञाता कश्चित् प्रसिद्धोऽस्त्येति
न तस्मादात्मा सिध्यतीति ।

यच्च "न्यतीतादिकृतिप्राज्ञ" (तत्त्व० २३८) इत्यादिनित्यसाधनमुक्तम्,
तन्नाह—तदित्यादि । कथनेति । नित्योऽनित्यो वा ज्ञाता दृष्टान्तधर्मी नास्तीत्य
सिद्धौ दृष्टान्तः । तथा हि—प्रथमद्वितीययो प्रयोगयोर्धर्मसिद्धिर्दृष्टान्तवोप,
इदानीन्तनस्य हस्तनस्य चाहम्प्रत्ययगम्यस्य कृतु कस्यचिदभावात् । तृतीये
तु प्रयोगे एकबुद्धिर्वदिति दृष्टान्त साध्यसाधनविकल, अभिमताया [८ ॥ ११]
एकबुद्धेरैकसन्तानसम्भवाद्वाहम्प्रत्ययवत्स्य एकविषयत्वस्य चातिरुक्त्वात् । अतो
धर्मद्वयासिद्धिमुखेनास्याप्यसिद्धत्वमुक्तम् ।

यथायोगमुदाहृता इति । उदाहृता = पूर्वमुपन्यस्ता ये हेतवः, यथा-
योगम् = यथासम्भवम् । आश्रयासिद्ध इति । तथा हि—प्रथमद्वितीययो.
प्रयोगयोर्धर्म इतवस्त आश्रयसिद्धा, अहम्प्रत्ययग्राहस्य कस्यचिदपि धर्मिणो

३ कापिलपरिकल्पितात्मपरीक्षा

साङ्ख्यमतोपन्यास

चैतन्यमन्ये मन्यन्ते भिन्न बुद्धिस्वरूपतः ।

आत्मनश्च निज रूप चैतन्य कल्पयन्ति ते ॥ २८५ ॥

प्रधानेनोपनीत च फल भुक्ते स केवलम् ।

कर्तृत्वं नैव तस्यास्ति प्रकृतेरेव तन्मतम् ॥ २८६ ॥

साङ्ख्यीयप्रतिज्ञार्थदूषणम्

तत्रापि रूपशब्दादिचेतसा वेद्यते कथम् ।

सुव्यक्त भेदवद् रूपमेका चेच्छेतेनेष्यते ॥ २८७ ॥

शत्रुरसिद्धत्वात् । तृतीये तु प्रयोगे नाश्रयसिद्धिं प्रत्ययाना धर्मिणा सिद्धत्वात् ।
किन्तु तेषामेकसन्तानसम्पदज्ञातृविशेषजमसिद्धम्, निरालम्बनत्वस्य प्रसिद्धत्वात् ।
अतो यथायोगमित्युक्तम् ॥ २८२-२८४ ॥

इति मोमासकपरिकल्पितात्मपरीक्षा

सांग्रत साङ्ख्यपरिकल्पितात्मनिराकरणार्थमाह—चैतन्यमित्यादि । अन्य
इति । साङ्ख्या । ते हि बुद्धिभूतिरिक्त चैतन्यमात्मनो निज रूप कल्पयन्ति,
यत् “बुद्धि प्रधानस्वभावा, चेतन्य तु पुरुषस्यैव स्वरूपम्” ( ) इति
तेषां समय^१ । स च पुरुष शुभाशुभकर्मफलस्य प्रधानोपनीतस्य भोक्ता, न तु
कर्मणा कर्ता, प्रकृतेरेकाशेषजगत्परिणतिरूपाया कर्तृत्वस्येष्टत्वात् । अत्र च
प्रमाणयन्ति—यत्सङ्घातरूपं यस्तु तत्परार्थं दृष्टम्, तथा—मयनायनादि^२ ।
सङ्घातरूपाश्च चक्षुरादय इति स्वभावहेतु । यथासौ पर स सामर्थ्यादालेति
सिद्धम्—इति परस्य^३ भावः ॥ २८५-२८६ ॥

तत्रापीत्यादिना प्रतिज्ञार्थं तावद् दूषयति । तथा हि—‘चैतन्यं पुरुषस्य
निज रूपम्’ ( ) इति ब्रुवता चैतन्यं नित्यैकरूपमिति प्रतिज्ञातं भवति,
नित्यैकरूपात् पुरुषात्स्यान्न्यतिरिक्तत्वात् । एतच्च प्रत्यक्षविरुद्धम्, यतो रूप

एकरूपे च चैतन्ये सर्वकालमवस्थिते ।
 नानाविधार्थभोक्तृत्वं कथं नामोपपद्यते ॥ २८८ ॥
 न दिदृक्षादयो भिन्नास्तस्य भोगनिबन्धनम् ।
 भवन्ति हि तथा भावे पुमानुत्पत्तिमात्रं भवेत् ॥ २८९ ॥
 चैतन्यव्यतिरिक्तं हि न दिदृक्षादि विद्यते ।
 तस्योदयव्यपारवेशे दुर्वारः पुरुषेऽप्यती ॥ २९० ॥
 शुभाशुभं च कर्मास्ति नैव चेदात्मना कृतम् ।
 तदेव भोगभेदोऽस्य कुतः समुपजायते ॥ २९१ ॥

अदिचेतसां मुख्यकम् = स्फुटतरभेष, स्वसंविदा, भेदवद्वेष = भिन्नत्वभावन,
 वेमेते । तच्चैकत्वे सति चेतनाया नोपपद्यते ॥ २८७ ॥

[G 112] अमुपगमविरोधं च वर्णयन्नाह—एकरूपेत्यादि । एकरूप-
 धारणा, अथ च नानाविधस्यार्थस्य भोक्ता—इति परस्परविद्वम्; अमोक्त्रवत्त्वा-
 निर्विशिष्टत्वात् ॥ २८८ ॥

दिदृक्षादियोगादविरोध इति चेद् ! आह—नेत्यादि । यदि रूपादिपु
 दिदृक्षानुभूयादयस्तस्य परस्परतो भिन्नाः = भोगनिबन्धनस्त्वेनोपकल्पिताः, तेऽप्यस्या-
 त्तनो न भवन्ति = न जायन्ते । यदि हि व्यापरेस्तदा, तथा = भेदेन, भावे =
 बाधे सत्यात्, पुमानुत्पत्तिमात्रं भवेत्; दिदृक्षादिवचद्व्यतिरेकत्वं ॥ २८९ ॥

एतदंशे व्यक्तीकृत्यन्नाह—चैतन्यव्यतिरिक्तं हीत्यादि । व्यतिरेके हि
 तस्य स इति सम्बन्धानुपपत्तिः; उपकारस्य सम्बन्धानिबन्धनस्याभावात् ।
 असाविति उदयव्यपसमावेशः । प्रयोगः—यस्य ^१यद्भावव्यवस्थानिबन्धनं
 नास्ति, नास्ती प्रेषवता तद्वत्त्वेन व्यवस्थाप्य, यथा—आकाशं पृथक्त्वेन । नास्ति च
 भोक्तृत्वव्यवस्थानिबन्धनं पुरुषस्य ^२दिदृक्षादीति कारणानुपपत्त्यर्थः । न चायमसिद्धो
 द्युरिति प्रतिपादितम् ॥ २९० ॥

इतश्च कर्तृत्वाभावाद् भोक्तृत्वमपि तस्य न युक्तमिति दर्शयति—शुभानुभवं

१. यद्भावव्यवस्था, ना० ।

२-२. पुरुषादि०—ना०; पुरुषे दिदृ०—ना० ।

परमतोद्भावनम्

अभिलाषानुरूपेण प्रकृतिश्चत्प्रयच्छति ।

पद्मबन्धवद्धि तस्मिन्वस्तयोरेष व्यवस्थित ॥ २९२ ॥

तत्प्रतिविधानम्

यद्येवमिष्टवाञ्छाया सत्यामपि न सिद्धयति ।

किमिति प्रकृतिर्नैव किञ्चिदन्यवपेक्षते ॥ २९३ ॥

चेत्यादि । न द्रष्टव्य कर्मण कश्चित्फलमुपभुक्ते, अकृताभ्यागमादिदोष प्रसङ्गात् ॥ २९१ ॥

अत्र परस्योत्तरमाशङ्कते— अभिलाषानुरूपेणेत्यादि । [G 113] यद्यपि पुरुष कर्मणा कर्त्ता न भवति तथापि प्रकृतिरस्य यामिहपितमर्थमुपनयति, तमसो मुहुक्त इत्यदोष ।

ननु प्रकृतिचेतना सती यथ शुभादिर्मर्माणा कर्त्री भवति, येनासौ यथा भिमत कर्मफल पुरुषस्य सम्पादयति ? इत्याह—पद्मबन्धवद्धीत्यादि । यथा किलान्वस्य चक्षुष्मसुरपसम्पन्नादर्थेषु प्रवृत्तिर्भवति, तथा महदादिक लिङ्ग चेतन पुरुषसम्पर्काच्चेतनावदिव यमादिषु कार्यष्वध्यवसायं करोतीत्यदोष । तथा चोक्तम्—

“पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रपानस्य ।

पद्मबन्धवदुभयोरपि सयोगस्तकृतं सर्गं” ॥

(सा० फा० २१) इति ॥ २९२ ॥

यद्येवमित्यादिना प्रतिविधत्ते । यदि हि प्रकृतिरकृतस्यापि कर्मण फलमभिलषितमुपनयतीति स्यात्, तदा सर्वदेवैष्टवाञ्छाया सर्वस्य पुंसोऽभिलषितोऽर्थ किमिति न सिद्धयेत् ! म्या मतम् तत्कारणस्य धर्मस्याभावान्न सिद्धयतीति । आह—प्रकृतिर्नैवेत्यादि । प्रकृतेर्हि धर्मः कार्यम्, स च तदन्यतिरिक्तत्वात् सदेवास्तीति भवेदवभिमत फलम् । तथा हि—एतदेव सर्वं यदुत प्रकृतिपुरुषौ, तौ च सदा सजिह्वाविति, यतो नित्यमेव फल भवेत् । किञ्च—यद्यभिलषितमर्थं प्रकृति प्रयच्छति, तदाऽनिष्ट किमिति प्रयच्छेत्, न ह्यनिष्ट कश्चिदभियति ॥ २९३ ॥

अर्थोपभोगकाले च यदि नैवास्य विक्रिया ।
नैव भोक्तृत्वमस्य स्यात् प्रकृतिश्चोपकारिणी ॥ २९४ ॥
विक्रियायाश्च सद्भावे नित्यत्वमवहोयते ।
अन्यथात्वं विकारो हि तादवस्थ्ये च तत्कथम् ! ॥ २९५ ॥

परमतेन तस्य भोक्तृत्वनिरूपणम्
स्यान्मतम्—विषयाकारा बुद्धिरावौ विवर्तते ।
तया व्यवसितं चायं पुरुषः प्रतिपद्यते ॥ २९६ ॥
प्रतिबिम्बोदयद्वारा चैवमस्योपभोक्तृता ।
न जहाति स्वरूपं तु पुरुषोऽयं कदाचन ? ॥ २९७ ॥

अपि च—यदि नाम प्रकृतिस्वार्थमुपनयति, तथापि भोक्तृत्वमस्यायुक्तम् ;
अविकारित्वात् : इति दर्शयति—अर्थोपभोगकाले चैत्यादि । यदि हि सुख-
दुःखादिनाऽऽह्लादपरितापादिरूपा विकृति नोपनीयते, तदाऽऽज्ञाशब्दभोक्तृत्वमेव
स्यात्, प्रकृतिश्चोपकारिणी न स्यादिति सम्बन्धः, अविकृतात्मन्युपकारस्य
कर्तुमशक्यत्वात् । अथ विकारित्वमस्याभ्युपगम्यते, तदा नित्यत्वहानिप्रसङ्गः
यतोऽतादवस्थ्यमेकानित्यता भ्रमः । तच्च विकारित्वे सत्यस्तीति कथमस्य नित्यता
स्यात् ; तादवस्थ्यरूपत्वात्त्रित्वस्य ! ॥ २९४-२९५ ॥

[G 114] स्यान्मतमित्यादिना परमतेनान्यथा भोक्तृत्वमाशङ्कते । न
हि विकारापत्त्या भोक्तृत्वमस्येष्टम्, किं तर्हि ? 'बुद्धव्यवसितस्वार्थस्य प्रति-
बिम्बोदयन्यायेन चेतनात्' । तथा हि—बुद्धिदर्पणारूढमर्थप्रतिबिम्बक द्वितीय-
दर्पणकल्पे पुति सक्रामति, तदेवास्य भोक्तृत्वम् ; न तु विकारापत्तिः । न
च प्रतिबिम्बमात्रसकान्तावपि पुष्टम्, स्वरूपं जहाति, दर्पणवत्तदवस्थत्वात् । अतो
'यदभोक्तृत्वस्यानिर्विशिष्टम्' इत्यत्र प्रयोगेऽनैकान्तिकत्वं हेतुः ॥ २९६-२९७ ॥

१. बुद्धव्यवसितं—पा०, गा० ।

२. पा० गा० पुष्टकयोनास्ति ।

३. गा० सत्वरूपसम्प्रादकोऽत्र 'तदभोक्तृ' इत्यपि पाठो वाञ्छति ।

तस्य भोक्तृत्वप्रतिविधानम्

उच्यते प्रतिबिम्बस्य तादात्म्येन समुद्भवे ।

तदेवोदययोगित्वं विभेदे तु न भोक्तृता ॥ २९८ ॥

दिदृक्षाद्यानुकूल्येन प्रधानं सम्प्रवर्तते ।

विचित्ररचनानेदे क्व वाञ्छेतमात्मकम् ! ॥ २९९ ॥

कर्तुं नाम प्रजानाति प्रयानं ध्यञ्जनाविरुम् ।

भोक्तुं च न विजानाति किमपुक्तमतः परम् ! ॥ ३०० ॥

उच्यते इत्यत्रिंश प्रतिविषये । यत्तद् बुद्धिदर्पणाद्वदमर्थप्रतिबिम्बक
द्वितीयदर्पणकस्य पुंसि सनामतीर्तव्यते, तद्यदि पुरुषादव्यतिरिक्तम् तदा तदेवान-
न्तरोक्तमुदयव्ययोगित्वं प्रसज्यते, उदयव्ययोगिप्रतिबिम्बरूपवत्तदव्यतिरेकात् ।
अथ व्यतिरिक्तमिति पक्षः, तदा भोक्तृता न प्राप्नोति, अभोक्तृत्वम्यातो विशेषस्य
रूप्यचिदभावात् । न चाप्यर्थप्रतिनिवेन सह पुंसि सम्बन्धाद् भोक्तृत्व युक्तम्;
परस्परमनुवकारकयो सम्बन्धासिद्धे ॥ २९८ ॥

क्रिय—यदि प्रधानं पुरुषस्य दिदृक्षादि कानीयान्, तदा तदानुकूल्येन
तस्य पुरुषार्थं प्रति प्रवृत्तिरुक्ता, यावत्त बहुरूपत्वात् सत्यपि चेतन्यवता सम्बन्धे
पद्वन्धनम् प्रवृत्तिर्न युक्तम् । तथा हि—अन्यो यदि नाम मार्गं मोषयते,
तथाप्यसौ पक्षोर्विज्ञा चेतयत्येव, तस्य चेतन्यवत्त्वात् । न चैव प्रधानं पुरुषस्य
दिदृक्षादि वेत्ति, तस्याचेतन्यवत्त्वेन ज्ञेयवत्त्वात् । न चापि तयो परस्परम-
नुवकारिणा पद्वन्धनम् सम्बन्धोऽस्ति ॥ २९९ ॥

परस्योत्तरम्

बुद्धिमत्त्वात् प्रधानस्य सर्वमस्याविरोधि चेत् ।

बुद्धिमत्त्वेन तु प्राप्तं चैतन्यं पुरुषेष्विव ॥ ३०१ ॥

बुद्धिरध्यवसायो हि संवित् संवेदनं तथा ।

संवित्तिश्चेतना चेति सर्वं चैतन्यवाचकम् ॥ ३०२ ॥

अचेतनात्मिका बुद्धिः शब्दगन्धरसादिवत् ।

उत्पत्तिमत्त्वनाशित्वहेतुभ्यामिति चेन्नतम् ? ॥ ३०३ ॥

तत्त्वण्डनम्

नैतो हेतु द्वयोः सिद्धौ स्वतन्त्रे साधने मते ।

न विपर्ययवाधाऽस्ति प्रसङ्गोऽप्यभिधित्सिते ॥ ३०४ ॥

बुद्धिमत्त्वादित्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । सर्वमिति । दिदृक्षाद्यानु-
कूल्येन प्रवर्तनम् । अस्येति प्रधानस्य । एतदुक्तं भवति—यदि नाम प्रधानं
चिद्रूपं न भवति, तथापि बुद्ध्याऽध्यवसायलक्षणया युक्तत्वात् पुरुषगतं दिदृक्षादि
परिज्ञाय प्रवर्तय्यत इत्यतः सर्वमविरोधीति । अत्रोत्तरमाह—बुद्धिमत्त्वेने-
त्यादि^१ । यदि हि प्रधानस्य बुद्धिमत्त्वमङ्गीक्रियते, तदास्य पुष्टपञ्चैतन्य-
वत्त्वप्रसङ्गः; बुद्ध्यादीनां चैतन्यपर्यायत्वात् । तथा हि—यत्प्रकाशात्मतया स्वसं-
विदितरूपं परनिरपेक्षमेव प्रकाशते, तच्चैतन्यमुच्यते, तत्त्वं बुद्धेरप्यस्तीति किमिति
सा चिद्रूपा न भवेत् । न चापि बुद्धिव्यतिरेकेणापरं चिद्रूपमुपलक्षयामः, येन
तद्व्यतिरिक्तस्य पुरुषस्य सिद्धिर्भवेत् ॥ ३०१-३०२ ॥

अत्र परश्चिद्रूपाद् बुद्धेर्भेदप्रसाधनायाह—अचेतनात्मिका बुद्धिरित्यादि ।
प्रयोगः—यद्यदुत्पत्तिमत्त्वनाशित्वादिधर्मयोगि, तच्चदचेतनम्; यथा रसादयः ।
तथा च बुद्धिरिति स्वभावहेतुः ॥ ३०३ ॥

नैतावित्यादिना प्रतिविषते । कदाचिद्वदं स्वातन्त्र्येण साधनं स्यात् ?
प्रसङ्गसाधनं वा ? यदि स्वातन्त्र्येण, तदाऽन्यतरासिद्धौ हेतुः । तथा हि—
यथाविधमुत्पत्तिमत्त्वमपूर्वोत्पादलक्षणं नाशित्वं वा अत्यन्तसमुच्छेदात्मकं

चेतन्ये चात्मशब्दस्य निवेशेऽपि न नः क्षतिः ।

नित्यत्वं तस्य 'दुःसाधमक्षमादेः सफलत्वतः ॥ ३०५ ॥

[G 116] बौद्धस्य प्रसिद्धम्, न तथाविधं भवत. साङ्ख्यस्य; तयोः परिणाम-
तिरोधानरूपत्वेन भवद्विरङ्गीकरणात् । यथा च भवत, तथा न बौद्धस्य सिद्ध-
मित्यन्यतरासिद्धो हेतुः । न च शब्दमात्रस्य सिद्धौ हेतुसिद्धिः, वस्तुनो हि
वस्तुसिद्धेर्वस्तुन एव हेतुत्वात् । यथोक्तम्—

“तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देऽप्यव्यभिचारिणि ।

दोषवत् साधनं ज्ञेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः” ॥ (प्र० बा० १.२२) इति ।

अथ प्रसङ्गसाधनमिति पक्षः; तथापि साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणानुप-
दर्शनादेकान्तिकता हेत्वोः । को ह्यत्र प्रतिबन्धो यच्चैतन्यस्योत्पत्तिमत्त्वनाशि-
त्वाभ्यां न भवितव्यमिति ।

याऽपीयं कल्पना—

“वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरक्षस्य ।

पुरुषविनोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य” ॥ (सा० का० ५७) इति ।

साऽप्यकल्पनैव; न हि क्षीरं स्वात्मन्येव वत्सविवृद्धिनिमित्तं प्रवर्तते, किं
तर्हि ? प्रतिनियतेभ्यः कदाचित्केभ्यः स्वहेतुप्रत्ययेभ्यः समुत्पद्यते । तद्योत्पन्नं सत्
वत्सविवृद्धेर्निमित्ता यातीत्यनुमपि प्रवर्तत इति निर्दिश्यते । न चैवं प्रधानस्य
प्रवृत्तिर्युक्ता । तथा हि—नित्यत्वात् तदन्यहेत्वभावाच्च न तावत् कदाचित्ककारण-
सन्निधानायत्तं तस्य कदाचित्कौ शक्तिर्युक्ता । नापि स्वाभाविकी, सद्य
सन्निहितारिक्लृप्ताकारणत्वेन सर्वस्याभ्युदयनि श्रेयसलक्षणस्य पुरुषार्थस्य युगप-
दुत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ ३०४ ॥

अथारि स्याद्—भक्तु बुद्धिचैतन्ययोरभेदः, तथाप्यात्मत्वमस्याप्रतिषिद्धमेव !
इत्याह—चेतन्य इत्यादि । न चात्मशब्दनिवेशनमात्रमस्माभिर्धर्तव्यं प्रतिषिध्यते,
किं तर्हि ? यस्तत्र नित्यन्यलक्षणं समारोपितो परमं स निषिध्यते । नस्मात् !
भक्ष्याद्येकमनस्कारादेः साकल्यत्वात् । अन्यथा यदि शास्त्रं नित्यं चैतन्यं स्यात्,

अक्षयार्थफलं तु स्याच्चैतन्यं शाश्वतं यदि ।

न भवेदिन्धनेनार्थो यदि स्याच्छाश्वतोऽनलः ॥ ३०६ ॥

पारार्थ्यं चक्षुरादीनां यत् पुनः प्रतिपाद्यते ।

शय्याशनादिवत् तेन सङ्घनत्तत्वेन हेतुना ॥ ३०७ ॥

आधेयातिशयार्थत्वं यद्येषामुपपाद्यते ।

इष्टसिद्धिर्यं दृष्टास्तेऽस्माभिर्ज्ञानोपकारिणः ॥ ३०८ ॥

अविकार्युपकारित्वसाधने साध्यशून्यता ।

दृष्टान्तस्य चलस्यैव युक्तास्तेऽप्युपकारिणः ॥ ३०९ ॥

सामान्येन तु पारार्थ्यं यद्येषां सम्प्रसाध्यते ।

तथापि साधनं व्यर्थं सिद्धाश्चित्तोपयोगिनः ॥ ३१० ॥

तदाऽक्ष्यादि विफलमेव स्यात्; तदुत्पत्त्यर्थत्वात् तेषाम्, नित्यस्य चोत्पत्त्यसम्भवात् ।

अत्रैव दृष्टान्तमाह—न भवेदित्यादि । यदि शाश्वतो वह्निर्भवेत् तदा नैव जनोऽनलार्थमिन्धनमुपाददीत् । तस्मान्न नित्यैकरूपं चैतन्यं युक्तम् ॥ ३०५-३०६ ॥

यद्युक्तम्—“यत् सङ्घातरूपं तत् परार्थं दृष्टम्” ( ) इत्यादि, तत्र कोऽसौ परोऽभिप्रेत इति निरूपयन्नाह—पारार्थ्यमित्यादि । [G 117]
आधेयातिशयो वा परोऽभिप्रेतो भवेत्, यद्वा अनाधेयातिशयरूपत्वादविकारी, अथ वा सामान्येन पारार्थ्यमात्रमविचारितरमणीयं साध्यते—इति त्रयो विकल्पाः ।
तत्र प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता; यतस्ते चक्षुरादयोऽस्माभिर्विज्ञानोपकारिण इष्टाः ।
“चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते तच्चक्षुर्विज्ञानम्, यावत्कायं प्रतीत्य स्मृष्टव्यानि चोत्पद्यते कायविज्ञानम्” ( ) इति षष्ठ्यात् ।

अथ द्वितीयः पक्षः; तदा विरुद्धता हेतोस्त्यादर्शयन्नाह—अविकार्युपकारित्वेत्यादि । अविकारिणः = नित्यस्योपकारित्वम् अविकार्युपकारित्वम् । तस्य चक्षुरादीनां साधने सति दृष्टान्ते साध्यविपर्ययेणैव हेतोर्व्यासत्वाद्विरुद्धता; यतस्ते शयनादयश्चलस्यानित्यस्यैवोपकारिणो युक्ताः, अविकारिण्यतिशयस्याधातुमशक्यत्वात् ।

४. दिगम्बरपरिकल्पितात्मपरीक्षा

दिगम्बरप्रतोपन्यास

जैमिनीया इव प्राहुर्जैनाश्चिल्लक्षणं नरम् ।

द्रव्यपर्यायरूपेण व्यावृत्त्यनुगमात्मकम् ॥ ३११ ॥

तन्मतमण्डनम्

तत्राप्यविकृतं द्रव्यं पर्यायरूपं हि सङ्गतम् ।

न विशेदोऽस्ति तस्येति परिणामि न तद्भवेत् ॥ ३१२ ॥

अथ सामान्येनाधेयातिशयादिविरूपमथास्य पारार्थ्यमात्रं साध्यत इति तृतीयं पक्षं, तद्यपि सिद्धसाध्यता, विशोषकारित्वेन चतुरादीनामिष्टत्वात् । अथ चित्तमपि साध्यपरिमित्वेनान्युपगम्यते, यथा नैयायिकैरभ्युपगतम् । एवमपि भगता नेष्टसिद्धिः, चित्तव्यतिरेकेणाऽऽत्मनोऽनिष्टत्वात् । नापि नैयायिकानामभिमतार्थसिद्धिः, परस्परोपकारित्वेन चतुरादीनां परोपकारित्वस्येष्टत्वात्, पारस्पर्यवशापेक्षितत्वात् परत्वस्य । चित्तस्य चानेककारणकृतोपकारोपग्रहेणोत्पत्तेः सङ्गातव कल्पिनमस्त्येवेति हंतोरपि न सिद्धिः ॥ ३०७-३१० ॥

इति कापिलकल्पितात्मपरीक्षा

[C 110] दिगम्बरपरिकल्पितात्मप्रतिषेधार्थमाह—जैमिनीया इत्येत्यादि ।

जैना इति दिगम्बरा । त एव प्राहुः—चिल्लक्षण एवात्मा, ॥ च द्रव्यरूपम

सर्वावस्थास्यभिन्नत्वादानुगमनात्मकं, पर्यायरूपं तु प्रायवस्थं भिन्नवद्व्यावृत्त्यात्मकं । एतच्च प्रत्यक्षत एव सिद्धमन्तर्गतो द्वैतप्यमिति न प्रमाणात्तरतः प्रसाध्यम् । तथा हि—मुमाद्यवस्थानेऽपि यदावस्थानु सर्वावस्थातु चैतन्यमुपगम्यते तद् द्रव्यम् । यदावस्थानु कमभक्तिन मुमाद्यवस्थानेन, ते च प्रत्यक्षत एव सिद्धा इति प्राम्यं भवति ॥ ३११ ॥

तत्राप्यादिना प्रतिषेधे । अत्र ५३ द्रव्यम्—यत्तच्चैतन्यात्मकं द्रव्यं तत्पदार्थे सम्बन्धमनं कदाचिद्विशिष्टतन्मत्तपीरम्यवैतन्यादिरूपं सत् सम्भव्यते,

हेत्वसिद्धिशङ्कनम्

देशकालस्वभावानामभेदादेकतोच्यते ।

सङ्ख्यालक्षणसंज्ञार्थभेदाद् भेदस्तु वर्ण्यते ॥ ३१३ ॥

रूपादयो घटश्चेति सङ्ख्यासंज्ञाविभेदिता ।

यद्वा परित्यक्तपूर्वरूपम् । तत्र यद्यनन्तरः पक्षः, तदा नित्यत्वहानिप्रसङ्गः; अवस्थातुः कस्यचिदप्यभावात् । अथाविकृतमिति प्रथमपक्षः, तदा पूर्वोत्तरयोरवस्थयोर्न विशेषः = अन्यथात्वम् अस्तीति परिणामि तच्चैतन्यं न भवेत् = न प्राप्नोति; अन्यथालक्षणत्वात् परिणामस्य । इष्टं च परिणामि । प्रयोगः—यत्पूर्वोत्तरावस्थासु न विशिष्यते तत्परिणामि न भवति, यथा—आकाशम् । न विशिष्यते च चैतन्यं सर्वावस्थास्विति व्यापकानुपलब्धेः ॥ ३१२ ॥

देशकालस्वभावानामित्यादिना हेतोः परमतेनासिद्धिमाशङ्कते । तथा हि—यद्येकान्तेन पर्यायेभ्यो द्रव्यं व्यतिरेकि भवेत्, तदा स्यात्तस्या विशेषः; [G 119] यावता देशकालस्वभावाभेदाद् द्रव्यपर्याययोरैक्यमिष्टम् । सङ्ख्यादिभेदात्तु भेदः । तत्र सङ्ख्या, एकत्वबहुत्वादि । तथा हि—द्रव्यमेकसङ्ख्यायुक्तम्, पर्यायास्तु सुखादयोऽनेकसङ्ख्याविष्टाः । लक्षणमपि भिन्नम्; यतोऽनुवृत्तिलक्षणं द्रव्यम्, पर्यायास्तु व्यावृत्तिलक्षणाः, संज्ञा—नाम, अर्थः—कार्यम् । तथा चोक्तम्—“देशकालस्वभावाभेदादभेदो धर्मधर्मिणोः, सङ्ख्यासंज्ञालक्षणकार्यभेदात्तु भेदः । तद्यथा—घटस्य रूपादीनां च” ( ) इति । तथा हि—घटतद्रूपादीनां देशादिभिरभेदः, य एव हि देशकालस्वभावश्च घटस्य स एव रूपादीनाम्, सङ्ख्यादिभिश्च घटात्तेषां भेदः । तथा हि—एको घटो बहवस्तु रूपादय इति सङ्ख्याभेदः, घटो रूपादय इति च संज्ञाभेदः, अनुवृत्तिलक्षणं घटादिद्रव्यम्, व्यावृत्तिलक्षणास्तु रूपादयः पर्याया इति लक्षणभेदः । घटेनोदकाहरणं कार्यं क्रियते, रूपादिभिस्तु वस्त्राणादीति कार्यभेदः । एवमात्मद्रव्येऽपि चैतन्यात्मके सुखदुःखादिषु पर्यायेषु चोद्यम् ।

कार्यभेदस्तु तत्रैवं बोद्धव्यः—चैतन्येनार्थानुभवः क्रियते, सुखादिभिस्तु पीडानुमहादीति । तदेतद्दर्शयति—रूपादय इत्यादि । सङ्ख्यासंज्ञाविभेदितेति ।

कार्यानुवृत्तिव्यावृत्ती लक्षणार्थविभेदिता ॥ ३१४ ॥

द्रव्यपर्याययोरेव नैकान्तेनाऽविशेषवत् ।

द्रव्य पर्यायरूपेण विशेष याति चेत् स्वयम् ॥ ३१५ ॥

तन्निराकरणम्

स्वभावान्नेद एकत्वं तस्मिन् सति च निश्चिता ।

कथञ्चिदपि दु साया^२ पर्यायात्मस्वरूपवत् ॥ ३१६ ॥

अर्गोणे चैवमेकत्वे द्रव्यपर्याययो स्थिते ।

व्यावृत्तिमद् भवेद् द्रव्य पर्यायाणा स्वरूपवत् ॥ ३१७ ॥

‘द्रव्यपर्याययो’ इति वक्ष्यमाण सम्बध्यते । कार्यानुवृत्तिव्यावृत्ती लक्षणार्थ-
विभेदितेति । यथायोग सम्बन्ध । कार्यभेदोऽर्थविभेदिता, अनुवृत्तिव्यावृत्ती
लक्षणविभेदितेति सम्बन्ध । द्रव्यपरायणोरित्यत्र छेद । एवमित्यादिना हेतोर-
सिद्धिमुपसहरति । एव च कृत्वा द्रव्यमेकान्तेन नाविशिष्टम्, किन्तु पर्यायरूप-
भेदेन = पर्यायरूपनिभागेन^३ विशेष प्रतिपद्यते । तेन पर्यायेभ्यो द्रव्यस्यैकान्तेन
भेदान्नावादिष्यसिद्धो हेतु ॥ ३१३-३१५ ॥

स्वभावान्नेद इत्यादिना प्रतिविष्यते । यदि हि द्रव्यपरायणोरभेदोऽप्यङ्गी-
क्रियते, तदा स्वात्मभेदान्नेदोऽयं भवेत् । भेदश्च तद्विपरीत कथं भवेत्, न
ह्येकस्यैकस्य निधिप्रतिपक्षो परस्परविरुद्धौ युक्तौ । तथा हि—एकमिन्यनेन भेदनिषेधना-
न्तरीयक स्वभावान्नेद उच्यते, तस्मिन् स्वभावान्नेद सति कथं तदानीमेव
भेदस्तत्प्रतिपक्षात्मा भवेत् । प्रयोग — यत्राभेदस्तत्र तद्विपरीतो न भेदोऽवश्यं
लभ्यते, यथा तेषामेव पर्यायाणा द्रव्यस्य च यत्प्रतिनियतनसाधारणमात्मरूप तस्य
न स्वभावान्नेद । अमदश्च द्रव्यपरायणोरवस्थित इति विरुद्धोपलब्धे ॥ ३१६ ॥

[G 120] ततश्च परमार्थेन द्रव्यपरायणोरभेद सति लक्षणभेदोऽपि न
प्राप्नोतीति दर्शयति—अर्गोणे चैत्रमिन्यादि ।

यदि वा तेऽपि पर्यायाः सर्वेऽप्यनुगतात्मकाः ।

द्रव्यवत् प्राप्नुवन्त्येषां द्रव्येणैकात्मता स्थितेः ॥ ३१८ ॥

ततो नावस्थितं किञ्चिद् द्रव्यमात्मादि विद्यते ।

पर्यायाव्यतिरिक्तत्वात् पर्यायाणां स्वरूपवत् ॥ ३१९ ॥

न चोदयव्ययाक्रान्ताः पर्याया अपि केचन ।

द्रव्यादव्यतिरिक्तत्वात्तद् द्रव्यनियतात्मवत् ॥ ३२० ॥

ततो निरन्वयो ध्वंसः स्थिरं वा सर्वमिष्यताम् ।

एकात्मनि तु नैव स्तो व्यावृत्त्यनुगमाविर्भा ॥ ३२१ ॥

न चोपलभ्यरूपस्य पर्यायानुगतात्मनः ।

द्रव्यस्य प्रतिभासोऽस्ति तन्नास्ति गगनाब्जवत् ॥ ३२२ ॥

यद्वावृत्तिमद्रूपाभिन्नस्वभावं तद्वावृत्तिमत्, यथा—पर्यायाणां स्वरूपम् । व्यावृत्तिमद्रूपाव्यतिरिक्तं च द्रव्यमिति स्वभावहेतुः । अथ वा—यदनुगतात्म-
रूपाव्यतिरिक्तं तदनुगतात्मकमेव, यथा—द्रवरूपम् । अनुगतात्मरूपाविभिन्न-
स्वभावाश्च सुखादयः पर्याया इति स्वभावहेतुरेव; अन्यथा विभिन्नयोगक्षेपत्वाद्देव
एव भवेत् । विरुद्धधर्माध्यासितस्याप्येकत्वे मेदव्यवहारोच्छेद एव स्यादिति
विपर्यये बाधकं प्रमाणम् ॥ ३१७-३१८ ॥

तत इत्यादिनोपसंहरति । आत्मादीति । आदिशब्देन घटप्रीक्षादिपरिग्रहः ॥

न चेत्यादिना द्वितीयप्रसङ्गसाधनफलमाह । तस्यापि द्रव्यस्य पर्यायरूपेणो-
दयव्ययाक्रान्तस्फेष्टत्वादतो मा मत् साध्यवैकस्यप्रसङ्ग इति नियतात्मवद्विरुक्तम् ।
नियतश्चासावात्मा स्वभावो द्रव्यादिरूपेणेति विशेषणसमासः ॥ ३२० ॥

ततो निरन्वय इत्यादिना निगमयति ॥ ३२१ ॥

न केवलं पर्यायादभिन्नस्वभावाद् द्रवरूपस्यानुगतात्मनोऽसिद्धिः, इतोऽपि
पर्यायव्यतिरेकेणोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरसद् व्यवहारविपर्ययमेवास्य—इति
दर्शयन्नाह—न चेत्यादि । [G. 121] तेन यदुक्तम्—“अत्यक्षत एवानुगतो
द्रव्यात्मा सिद्धः” इति, तदसिद्धम्; न हि पर्यायव्यतिरिच्यमानशरीरः कचिदपि
विज्ञाने प्रत्यक्षसम्पत्ते प्रतिभासमानोऽनुगतैकरूपो द्रव्यात्मा लक्ष्यते ॥ ३२२ ॥

विविधार्थक्रियायोग्यास्तुल्यादिज्ञानहेतवः ।

तथाविधार्थसकेतशब्दप्रत्ययगोचराः ॥ ३२३ ॥

उदयव्ययवर्माणः पर्याया एव केवलाः ।

सवेद्यन्ते ततः स्पष्ट नैरात्म्य चातिनिर्मलम् ॥ ३२४ ॥

यद्येवम्, यदि पर्यायव्यतिरेकेण द्रव्यात्मा नास्ति, तदा सङ्ख्यादिभेदः कथं सिध्यति ? इत्याह—निनिधार्थेत्यादि । विविधा = नानाप्रकारा, अर्थक्रिया = रूपादीनां पथायाणां समानासम्मानमेदात्, तत्र समाना जलसन्धारणादिलक्षणा, असमाना बलरामलोचनादिज्ञानोत्पादलक्षणा, तत्र योस्यां समर्था इति विग्रहः । तत्र साधारणे अर्थं सर्वेषामेव यौगपद्येनोपयोग इति समस्तानां हेतुत्वज्ञापनार्थं मित्रद्रव्यरूपाभावेऽपि त एव भेदिनोऽपि 'घट' इत्यादिना शब्देनैकसङ्ख्याविशिष्टा उच्यन्ते । असाधारणकार्योपयोगित्वविवक्षायां तु नानासङ्ख्यास्त इति सङ्ख्याभेदः, कार्यभेदश्च तेषु व्यवस्थाप्यते ।

लक्षणभेदस्तर्हि कथम् ? इत्याह—तुल्यादिज्ञानहेतव इति । आमपक्वाद्यवस्थासु प्रतिक्षणं बसिनोऽपि सदृशसन्निवेशा विशेषा एवोत्पद्यमाना निर्विकल्पानुभवविषया अनुभूयमाना सर्गावस्थासु घटो घट इत्यान्तिसदृशप्रत्ययहेतवो भवन्ति । स्वामलोल्लोहितादिवर्णवत्लक्षण्येन जायमाना अनुत्पन्नव्यवहेतवः—इत्येवमैकरूपा-नुगममन्तरेणापि तुल्यातुल्यज्ञानहेतवो भवन्तोऽनुवृत्तिव्यावृत्तिरूपेण व्यवस्थाप्यन्त इति लक्षणभेदो व्यवस्थाप्यते । 'तुल्यादि'—इत्यादिग्रहणेनातुल्यं ज्ञानं गृह्यते ।

कस्तर्हि सङ्गमेदः ? इत्याह—तथाविधेत्यादि । तथाविध = विविधार्थ-क्रियायोग्यास्तुल्यादिज्ञानहेतुश्च पदार्थो रूपादि, अर्थ = विषयो यस्य = 'घटः' इति 'रूपादयः' इति च सङ्केतस्य, स तथोक्तः, तथाविधार्थं सङ्केतो येषां शब्दप्रत्ययानां ते तथोक्ता, तेषां गोचरा इति विग्रहः ॥ ३२३ ॥

तेन प्रत्यक्षत एव भागानां नैरात्म्यं प्रसिद्धमित्युपसङ्गरेण दर्शयति—उदयेत्यादि । [G 122] पर्याया इति । रूपादयः, स्वसंनिहितस्वभावाश्च दुःसादयः । केवला इति । अभिन्नैकद्रव्यरूपसिद्धिः । नित्यस्य

अथ सम्मूर्छितं रूपं द्रव्यपर्याययोः स्थितम् ।

तद् द्विरूपं हि निर्भागं नरसिंहवदिष्यते ? ॥ ३२५ ॥

ननु 'द्वैरूप्यमित्येष नानार्थविनिबन्धनः ।

निर्देशो रूपशब्देन स्वभावस्याभिधानतः ॥ ३२६ ॥

नरसिंहोऽपि नैवैको द्व्यधात्मकश्चोपपद्यते ।

अनेकाणुसमूहात्मा स तथा हि प्रतीयते ॥ ३२७ ॥

च कमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाचिरोघात् । अर्थक्रियाकारित्वमेवाभ्युदयव्ययधर्मित्व
एव सति युज्यत इत्यनुमानतोऽप्येषामर्थक्रियाकारिणां सत्त्वलिङ्गान्नैरात्म्यं
प्रसिद्धम् ॥ ३२४ ॥

यदुक्तम्—“न चोपलभ्यरूपस्य” इत्यादि (तत्त्व० ३२२), तत्राधेस्या-
दिना परस्योत्तरमाशङ्कते । सम्मूर्छितम् = एकलोलीभूतम् ; अतो विवेकेन द्रव्य-
रूपं न प्रतिभासते विद्यमानमपीति भावः । सम्मूर्छितत्वे कारणमाह—तद् द्विरूपं
हीत्यादि । तत् = आत्मादिकं वस्तु । यस्मात्तद् द्विरूपमपि सन्निर्भागमिष्यते,
यथा—नरसिंहः, तस्मान्निर्भागत्वात् सम्मूर्छितोभयरूपं तदिति न पृथुगुप-
लभ्यते ॥ ३२५ ॥

तदेतत् परस्परपराहतमभिधीयते भवतेति दर्शयन्नाह—नन्यित्यादि । यदि
हि निर्भागम्, तदा द्विरूपमित्येतद् व्याहतम् ; नानार्थविनिबन्धनत्वादस्य
व्यपदेशस्य । कस्मात् ? रूपशब्देन स्वभावस्याभिधानात् । तथा हि—त्रे रूपे = द्वौ
स्वभावौ यस्य स द्विरूप उच्यते । न चैकस्य स्वभावद्वयं युक्तम् ; एकत्वहानिप-
सङ्गात् । केवलं द्वावेव स्वभावौ भवता प्रतिपादितौ, न पुनरेकं वस्तु द्विरूपम्,
परस्परपरिहारस्थितलक्षणात्वादेकत्वानेकत्वयोः ॥ ३२६ ॥

यश्च नरसिंहः सोऽप्येकः सन् द्विरूपो न सिद्ध इति दर्शयति—नर-
सिंहोऽपीत्यादिना । केवलं विवादास्पदीभूतं नोपपद्यत इत्यपि शब्दः । स इति
नरसिंहः । तथेति । अवयववैचित्र्येण, पृथुतरदेशान्तरित्वरूपेण च; अन्यथैवं
न प्रतिभासेत । मक्षिकापदमात्रेणापि च पिधाने तस्य तथाकिमस्यावरणप्रसङ्गश्च ।

ओपनिपदिकात्मपरीक्षा

ओपनिपदिकमतस्थापनम्

नित्यज्ञानविबर्त्तोऽयं क्षितितेजोजलादिक ।

आत्मा तदात्मकश्चेति सद्भिरन्तेऽपरे पुन ॥ ३२८ ॥

ग्राह्यलक्षणसमुक्तं न किञ्चिदिह विद्यते ।

विज्ञानपरिणामोऽयं तस्मात् सर्वं समीक्ष्यते ॥ ३२९ ॥

तस्मतलखण्डनम्

तेषामल्पापराधं तु दर्शनं नित्यतोक्तित् ।

रूपशब्दादिचित्तानां व्यक्तं भेदोपलक्षणात् ॥ ३३० ॥

एतेन भेदकमणिकल्प्या वर्णादयः प्रत्युक्ता । एतच्च विस्तरेणावययिनिषेधे मति
पादयिष्याम इति भावः ॥ ३२७ ॥

इति दिगम्बरपरिकरिपतात्मपरीक्षा

[G 123] अपरेऽद्वैतदर्शनावलम्बिनाश्चौपनिपदिका क्षित्यादिपरिणाम-
रूपमित्यैकज्ञानस्वभावमात्मानं कल्पयन्ति । अतस्तेषामेव मतमुपदर्शयन्नाह—
नित्येत्यादि ।

तदद्वैतमकं इति । क्षित्यादिपरिणामरूपमित्यैकज्ञानात्मकं इत्यर्थः । अपरं
इति ओपनिपदिका ॥ ३२८ ॥

किमत्र प्रमाणम् ? इत्याह—ग्राह्येत्यादि । न हि क्षित्यादयो ज्ञानव्यति-
रेकेण ग्राह्यलक्षणापन्ना सन्ति, येन ते प्रतिभासेरन्नवयविनः, परमाणूनां वा
सत्त्वात् । तस्मादध्याद्विज्ञानप्रतिभासरूपा एवामो क्षित्यादय इति व्यवसीयन्ते ।
अपमिति क्षित्यादि ॥ ३२९ ॥

तेषामित्यादिना प्रतिविद्यते । अल्पापराधमिति । ज्ञानमात्रस्य युक्त्युपेत-
स्याभ्युपगमात् । यद्येकम्, स्वत्योऽपि किमिति तत्रापराध उच्यते ? इत्याह—
नित्यतोक्तित्व इत्यादि । कस्मात् पुनर्नित्यत्वाभ्युपगमो न युक्तः ? इत्याह—

एकज्ञानात्मकत्वे तु रूपशब्दरसादयः ।

सकृद्वेद्याः प्रसज्यन्ते नित्येऽवस्थान्तरं न च ॥ ३३१ ॥

रूपादिवित्तितो भिन्नं न ज्ञानमुपलभ्यते ।

तस्याः प्रतिक्षणं भेदे किमभिन्नं व्यवस्थितम् ॥ ३३२ ॥

रूपशब्दादीत्यादि । नित्यता हि नाम तादवस्थ्यमुच्यते, अतादवस्थ्यं त्वनित्यता ।
न च रूपशब्दादिप्रतिभासिविज्ञानमेकावस्थं सर्वदाऽनुभूयते; किन्तु क्रमेण
कदाचिद्रूपप्रतिभासम्, अन्यदा च शब्दादिप्रतिभासम् । तद्यदि नित्यैकज्ञानप्रति-
भासात्मका अमी शब्दादयः स्युः, तदा विचित्रास्तरणप्रतिभासवत् सकृदेव प्रति-
भासिरेन्; तत्प्रतिभासात्मकस्य ज्ञानस्य सर्वदाऽवस्थितत्वात् । अथापि स्याद्—
अवस्थान्तरमेतत् क्रमेण शब्दादिप्रतिभासं ज्ञानस्योत्पद्यते, तेन सकृदेव शब्दादि-
संवेदनं न भविष्यति ? इत्याह—नित्येऽवस्थान्तरं न चेति । अवस्थानामवस्था-
तुरनन्यत्वादवस्थावदवस्थातुरपि नाशोत्पादौ स्याताम् । अवस्थातृवद्वाऽवस्थानामपि
नित्यत्वप्रसङ्गः । [G. 124] व्यतिरेके चावस्थानां तस्यैता इति सम्बन्धासिद्धिः;
उपकाराभावात् । नित्यैकविज्ञानमात्राभ्युपगमविरोधश्च ॥ ३३०-३३१ ॥

किञ्च—नित्यस्य ज्ञानात्मनः प्रत्यक्षतो वा सिद्धिर्भवेद् ? अनुमानतो वा ?
न तावत् प्रत्यक्षत इति दर्शयति—रूपेत्यादि । न हि कमप्रतिभासिरूपादि-
संविद्व्यतिरेकेण नित्यैकरूपमवस्थातृ ज्ञानमनुभूयते, येन प्रत्यक्षत सिद्धि-
स्यात् । तस्याश्च रूपादिसवित्तेः क्रमेणानुभूयमानायाः प्रतिक्षणं ध्वसे सिद्धे
किमपरमभिन्नमस्तीति याच्यम् । तस्मादुपलब्धिप्रसक्तस्य तथाविधज्ञानात्मनोऽ-
नुपलब्धेरसद्व्यवहारविषयतेनेति भावः ।

न चाप्यनुमानतः सिद्धिरिति मन्यते । तथा ह्यनुमान भक्तुः स्वभावलिङ्गं वा
भवेत् ? कार्यं वा ? न तावत् स्वभावः, तथाभूतस्य 'कस्यचिद्धर्मिणोऽसिद्ध्या तत्स-
र्गासिद्धेः । ज्ञानमात्रे च धर्मिणि सिद्धेऽपि तस्य नित्यत्वधर्मेण कस्यचिद्धर्मस्य-
व्याप्त्यसिद्धेः । नापि कार्यं लिङ्गम्, नित्यस्य क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियानुपपत्तेः ;

औपनिषदिकात्मपरीक्षा

औपनिषदिकमतस्थापनम्

नित्यज्ञानविबुधोऽयं क्षितितेजोजलादिकः ।

आत्मा तदात्मकश्चेति सङ्गिरन्तेऽपरे पुनः ॥ ३२८ ॥

ग्राह्यलक्षणसंयुक्तं न किञ्चिदिह विद्यते ।

विज्ञानपरिणामोऽयं तस्मात् सर्वं समीक्ष्यते ॥ ३२९ ॥

तन्मतखण्डनम्

तेषामल्पापराधं तु दर्शनं नित्यतोक्तिः ।

रूपशब्दादिचित्तानां व्यक्तं भेदोपलक्षणात् ॥ ३३० ॥

एतेन मेवकमणिकक्षा वर्णादयः प्रत्युक्ताः । एतच्च विस्तरेणावयविनिषेधे प्रति-
पादयिष्याम इति भावः ॥ ३२७ ॥

इति दिगम्बरपरिवर्तितात्मपरीक्षा

[G 123] अपरेऽद्वैतदर्शनागलम्बिना औपनिषदिका क्षित्यादिपरिणाम-
रूपनित्यैकज्ञानस्वभावमात्मानं कल्पयन्ति । अतस्तेषामेव मतमुपदर्शयन्नाह—
नित्येत्यादि ।

तदात्मक इति । क्षित्यादिपरिणामरूपनित्यैकज्ञानात्मक इत्यर्थः । अपर
इति औपनिषदिका ॥ ३२८ ॥

किमत्र प्रमाणम् ? इत्याह—ग्राह्येत्यादि । न हि क्षित्यादयो ज्ञानव्यति-
रेकेण ग्राह्यलक्षणापन्ना सन्ति, येन ते प्रतिभासेस्त्रयविनः, परमाणूनां चा-
सत्त्वात् । तत्सामर्थ्याद्विज्ञानप्रतिभासरूपा एवामो क्षित्यादय इति व्यवसीयन्ते ।
अयमिति क्षित्यादि ॥ ३२९ ॥

तेषामित्यादिना प्रतिविधत्ते । अल्पापराधमिति । ज्ञानमात्रस्य युक्त्युपेत-
स्याभ्युपगमात् । यद्येवम्, स्वत्योऽपि किमिति तत्रापराध उच्यते ? इत्याह—
नित्यतोक्तिरित्येव इत्यादि । कस्मात् पुनर्नित्यत्वाम्युपगमो न युक्तः ? इत्याह—

एकज्ञानात्मकत्वे तु रूपशब्दरसादयः ।

सकृद्वेद्याः प्रसज्यन्ते नित्येऽवस्थान्तरं न च ॥ ३३१ ॥

रूपादिवित्तितो भिन्नं न ज्ञानमुपलभ्यते ।

तस्याः प्रतिक्षणं भेदे किमभिन्नं व्यवस्थितम् ॥ ३३२ ॥

रूपशब्दादीत्यादि । नित्यता हि नाम तादवस्थ्यमुच्यते, अतादवस्थ्यं त्वनित्यता ।
न च रूपशब्दादिप्रतिभासिविज्ञानमेकावस्थं सर्वदाऽनुभूयते; किन्तु क्रमेण
कदाचिद्रूपप्रतिभासम्, अन्यदा च शब्दादिप्रतिभासम् । तद्यदि नित्यैकज्ञानप्रति-
भासात्मका अमी शब्दादयः स्युः, तदा विचित्रास्तरणप्रतिभासवत् सकृदेव प्रति-
भासैरेन्; तत्प्रतिभासात्मकस्य ज्ञानस्य सर्वदाऽवस्थितत्वात् । अथापि स्याद्—
अवस्थान्तरमेतत् क्रमेण शब्दादिप्रतिभासं ज्ञानस्योत्पद्यते, तेन सकृदेव शब्दादि-
संवेदनं न भविष्यति ? इत्याह—नित्येऽवस्थान्तरं न चेति । अवस्थानामवस्था-
तुरनन्यत्वादवस्थावदवस्थातुरपि नाशोत्पादौ स्याताम् । अवस्थातृवद्वाऽवस्थानामपि
नित्यत्वप्रसङ्गः । [G. 124] व्यतिरेके चावस्थानां तस्यैता इति सम्बन्धासिद्धिः;
उपकाराभावात् । नित्यैकविज्ञानमात्राभ्युपगमविरोधश्च ॥ ३३०-३३१ ॥

किञ्च—नित्यस्य ज्ञानात्मनः प्रत्यक्षतो वा सिद्धिर्भवेद् ? अनुमानतो वा ?
न तावत् प्रत्यक्षत इति दर्शयति—रूपेत्यादि । न हि क्रमप्रतिभासिरूपादि-
संविद्व्यतिरेकेण नित्यैकरूपमवस्थातृ ज्ञानमनुभूयते, येन प्रत्यक्षतः सिद्धिः
स्यात् । तस्याश्च रूपादिसंचितेः क्रमेणानुभूयमानायाः प्रतिक्षणं ध्वसे सिद्धे
किमपरमभिन्नमस्तीति वाच्यम् । तस्मादुपलब्धिप्रमाणस्य तथाविधज्ञानात्मनोऽ-
नुपलब्धेरसङ्ख्यवहारविषयतैवेति भावः ।

न चाप्यनुमानतः सिद्धिरिति मन्यते । तथा ह्यनुमानं भवत् स्वभावलिङ्गं वा
भवेत् ? कार्यं वा ? न तावत् स्वभावः, तथाभूतस्य 'कस्यचिद्वर्मिणोऽसिद्ध्या तत्स्व-
भावासिद्धेः । ज्ञानमात्रे च धर्मिणि सिद्धेऽपि तस्य नित्यत्वधर्मेण कस्यचित्त्वर्मस्य-
व्याप्त्यसिद्धेः । नापि कार्यं लिङ्गम्, नित्यस्य क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियानुपपत्तेः';

विपर्यस्ताविपर्यस्तज्ञानभेदो न विद्यते ।

एकज्ञानात्मके पुंसि बन्धमोक्षौ तत कथम् । ॥ ३३३ ॥

किं वा निवर्तयेद् योगी योगाभ्यासेन साधयेत् ।

किं वा न हातुं शक्यो हि विपर्ययस्तदात्मक ॥ ३३४ ॥

तत्कार्यस्य' कस्यचिदभावात् । तद्व्यतिरेकेणापरस्य कार्यस्यानभ्युपगमाच्च । तदेव न किञ्चित् तथाभूतस्य' ज्ञानात्मन साधकप्रमाणमस्ति, बाधक तु प्रत्यक्षादि विद्यत इत्युक्तौ नित्यज्ञानविवर्च ॥ ३३२ ॥

किञ्च — अस्मिन् पक्षे बन्धमोक्षव्यवस्था न प्राप्नोतीति दर्शयति—विपर्यस्तेत्यादि । यस्य हि प्रतिक्षणध्वसि प्रतिपुरुषमनेकमेव विज्ञान सन्तानमेदि प्रवर्तत इति पक्ष, तस्य विपर्यस्ताविपर्यस्तज्ञानप्रवन्पोत्पादवशाद् बन्धमोक्षव्यवस्था युक्तिमती । योगाभ्यासक्रमेण च परिशुद्धतरतमज्ञानोत्पादादपरिशुद्धज्ञानसन्ताननिवृत्तेरपवर्गं प्राप्यत इति सफलो मोक्षप्राप्तये प्रयासः ।

यस्य तु पुनर्भवतो नित्यैकज्ञानस्वभाव आत्मेति पक्ष, तस्य कथमेकज्ञानात्मके पुंसि बन्धमोक्षो भवत । तथा हि—यदि विपर्यस्तस्वभावमेक ज्ञान सदा, तदाऽपरस्यावस्थान्तरस्याभावात् मोक्षव्यवस्था स्यात् । अथाविपर्यस्तम्, तदा नित्यं परिशुद्धस्वभाववान्न बन्धः स्यात् । अस्माकं तु सन्तानभेदेन विज्ञप्तिः सङ्गिष्टा शुद्धा चेप्यत इति युक्ता बन्धनमोक्षव्यवस्था । यथोक्तम्—

“सक्लिष्टा च विशुद्धा च समला निर्मला च सा ।

सङ्गिष्टा चेद्भवेन्नासौ मुक्ता स्यु सर्वदेहिनि ॥

विशुद्धा चेद्भवेन्नासौ व्यायामो निष्फलो भवेत्' । इति ( ) ॥ ३३३ ॥

[G 125] अथापि स्यात्—कल्पितावेव बन्धमोक्षो न पारमार्थिकाविति ?

तदत्र कल्पनाया अपि निबन्धनं वाच्यम् । अनित्यज्ञानपक्षे तु निबन्धनमुपदर्शितमेव । ततश्च योऽयं भवतामपवर्गप्राप्तये ससारसमतिक्रमाय च तत्त्वभावनाप्रयत्नः, स केवलमायासफल एवेति दर्शयति—किं वेत्यादि । यदि हि तत्त्वभावनाया

तत्त्वज्ञानं न चोत्पाद्यं तादात्म्यात् सर्वदा स्थितेः ।

योगाभ्यासोऽपि तेनायमफलः सर्व एव च ॥ ३३५ ॥

६. वात्सीपुत्रीयपरिकल्पितात्मपरीक्षा

तन्मतोपन्यासः

केचित्तु सौगतम्मन्या अप्यात्मानं प्रचक्षते ।

पुद्गलव्यपदेशेन तत्त्वान्यत्वादिवर्जितम् ॥ ३३६ ॥

तन्मतलक्षणम्

स्कन्धेभ्यः पुद्गलो नान्यस्तीर्यवृष्टिप्रसङ्गतः ।

नानन्योऽनेकसाक्षात्तेः साध्वी तस्मादवाच्यता ॥ ३३७ ॥

योगी किञ्चिन्निवर्त्तयेत्, प्रवर्त्तयेद्वा, तदा स्यादस्य सफलः प्रयासः, यावता न तावदसौ विपर्यासं निवर्त्तयति; यस्मादसौ विपर्यासस्तदात्मकः = नित्यज्ञानात्मकः, तस्मान्न हातुं शक्यः; नित्यस्याविनाशितया त्यागसम्भवात् । नापि तत्त्वज्ञानं भावनया साधयति; नित्यज्ञानात्मतया सर्वदा तत्त्वज्ञानस्यावस्थितत्वात् । तस्माद् न युक्तमेतत् ॥ ३३४-३३५ ॥

इत्थीपनिषदिकात्मपरीक्षा

वात्सीपुत्रीयपरिकल्पितपुद्गलप्रतिषेधार्थमाह—केचित्चित्यादि ।

केचिदिति वात्सीपुत्रीयाः । ते हि सुगतसुतमात्मानं कल्पयन्ति । ये हि नाम भगवतो नैरात्यवदिनस्सुगतस्य सुतस्वगभ्युपगतास्ते कथमिव वितथात्म-
दृष्टिमिमिनिविष्टास्सुरिति दर्शयन्नुपहासपदमाह—सौगतम्मन्या अपीति ।
तथा हीदमात्मनो लक्षणम्—यो हि शुभाशुभकर्मभेदानां कर्ता, स्वकृतकर्मफलस्य
चेष्टानिष्ठस्य च भोक्ता, यश्च पूर्वस्कन्धपरित्यागादपरस्कन्धान्तरोपादानात् संसरति
भोक्ता च स व्याप्तेति । एतच्च सर्वं पुद्गलेऽपीष्टमिति केवलं नाम्नि
विवादः ॥ ३३६ ॥

अथ पुद्गलस्यावाच्यत्वे का पुनरुक्तिः ? इत्याह—स्कन्धेभ्य इत्यादि ।

[G. 126] यदि स्कन्धेभ्योऽन्यः पुद्गलः स्यात्, तदान्नो तैर्थिकपरि-

कल्पितात्मदृष्टिर्भवेत्, ततश्च शाश्वतत्वप्रसङ्गः । न च शाश्वतस्यात्मनः कर्तृत्व-

ते वाच्या — पुद्गलो नैव विद्यते पारमार्थिकः ।

तत्त्वान्यत्वादवाच्यत्वात् नभ कोकनदादिवत् ॥ ३३८ ॥

अन्यत्वं वाऽप्यनन्यत्वं वस्तु नैवातिवर्त्तते ।

वस्तुतो यत्तु नीरूपं तदवाच्यं प्रकल्प्यते ॥ ३३९ ॥

भेदाभेदविकल्पस्य वस्त्वधिष्ठानभावतः ।

तत्त्वान्यत्वाद्यनिर्देशो नि स्वभावेषु युज्यते ॥ ३४० ॥

भोक्तृत्वादि युक्तम्, आकाशवत् तस्य सर्वदा निर्विशिष्टत्वात् । प्रतिपिद्वश्च भगवता शब्दवत् आत्मा । “निरात्मान सर्वे धर्मा” ( ) इति च वचनं व्याह्रियेत् । अनन्यस्तर्हि भवतु ? इति चेदाह—नानन्य इत्यादि । यदि हि स्कन्धा एव रूपादयः पुद्गलः स्यात्, तदा बहुभ्यः स्कन्धैभ्योऽनन्यत्वात् तत्स्वरूपवदनेकता प्राप्नोति पुद्गलस्य, एकश्चेत्येते । यथोक्तम्—
“एकः पुद्गलो लोक उत्पाद्यमान उत्पद्यते यद्वत् तथागत” ( ) इति । आदिशब्देनान्नित्यत्वादपरिग्रहः । एव च सति उच्छेदित्वं स्कन्धवत् पुद्गलस्यापि स्यात् । ततश्च कृतकर्मविपणाशप्रसङ्गः । प्रतिपिद्वश्च भगवतोच्छेदवाद इत्यतः—अस्यवाच्यः पुद्गल इति सिद्धम् ॥ ३३७ ॥

ते वाच्या इत्यादिना “वस्तुवत् पुद्गलो न भवति, अवाच्यत्वात्” इति स्ववचनादेव भवद्भिः प्रतिपादितमिति दर्शयति । प्रयोगः—यत्रस्तु न सकाशात् तत्त्वान्यत्वाभ्यां वाच्यं न भवति न तद्वस्तु, यथा—गगननलिनम् । न भवति च वाच्यं पुद्गल इति व्यापकानुपलब्धे । वैधर्म्येण वेदनादि ॥ ३३८ ॥

कथं पुनरत्र व्याप्तिः सिद्धा ? इत्याह—अन्यत्वमित्यादि । वस्तुनो हि सकाशाद्वस्तु नैव तत्त्वान्यत्वे व्यतिगमति, गत्यन्तराभावात्, अन्यथा रूपादीनामपि परम्परतोऽवाच्यत्वं स्यात् । तस्मान्नौरूपमस्वभावेवावाच्यं प्रकल्प्यते, न तु वस्तु ॥ ३३९ ॥

कथम् ? इत्याह—भेदाभेदविकल्पस्योरधिष्ठानम्, नावस्तु । तेन तत्त्वान्यत्वाद्यनिर्देशो नि स्वभावेभ्यः = स्वभावविरहितेष्वेव युज्यते । न वस्तुनि तत्त्वान्यत्वाद्यनिर्देशो युज्यते

न वस्तुनि यदेतद्वि तन्नेति प्रतिषेधनम् ।

तद्वस्त्वन्तरवत् तस्माद् व्यक्तमन्यत्वमुच्यते ॥ ३४१ ॥

अतद्भावनिषेधश्च तत्त्वमेवाभिधीयते ।

नातिक्रामति तद्वस्तु तत्त्व भेद च वस्तुन ॥ ३४२ ॥

स्कन्धेभ्य पुद्गलो नान्य इत्येषाऽनन्यसूचना ।

स्कन्धो न पुद्गलश्चेति व्यक्ता तस्येयमन्यता ॥ ३४३ ॥

इति सम्बन्ध, तत्र भेदाभेदाभ्या गत्यन्तराभावात् । कथं पुनर्गत्यन्तराभावः ? इत्याह—यदेतद्वीत्यादि । तथा हि—रूपादिस्वभाव पुद्गलो न भवतीति^१ यदेतन्नेति^२ निषेधनम्, तत्तस्माद्रूपादे सफाशादन्यत्वमेवाभिधीयते, स्वभावान्तरविधिनान्तरीयकत्वाद्वस्तुनो वस्त्वन्तरभावनिषेधस्य । प्रयोग—यद्वस्तु यत्स्वभावविरहित तत्ततोऽन्यत्, यथा—रूप वेदनात् । रूपादिस्वभावविरहि च पुद्गलाख्यं वस्तु—इति स्वभावहेतुः ।

यथाय वस्तुनोऽतद्भावनिषेध = अतद्रूपनिषेध, स तत्त्वमन्यतिरेक एवाभिधीयते, तत्त्वविधिनान्तरीयकत्वाद् वस्तुसतोऽर्थान्तरभावनिषेधस्य । अन्यथा हि यदि तस्य न कश्चित् स्वभावो विधीयते, तदा सर्वस्वभावनिषेधादवस्तुत्वमेव स्यात्, सर्वस्वभावनिषेधपक्षेणत्वादवस्तुत्वमेति । प्रयोग—यद्वस्तु यतोऽर्थान्तरत्वेन प्रतिपिद्वात्मतत्त्व तत्तदव, यथा—रूप स्वस्वभावादर्थान्तरत्वेन प्रतिपिद्वात्मतत्त्वम् । प्रतिपिद्वात्मतत्त्वश्च रूपादिभ्योऽर्थान्तरत्वेन पुद्गल इति स्वभावहेतुः । तत्तस्माद् वस्तुन सफाशात् तत्त्वान्यत्वे वस्तु नातिक्रामतीति सिद्धा व्याप्तिर्मोक्षस्य हेतोः ॥ ३४०—३४२ ॥

एव तावदवाच्यत्वाम्युपगमे प्रज्ञप्तिस्तत्त्व पुद्गलस्य प्राप्तमिति प्रतिपादितम् । इदानीं वस्तुत्वाम्युपगमे वा पुद्गलस्यावाच्यत्वमयुक्तम्, अन्यथा स्ववचनविरोध प्रतिज्ञाया स्यात्—इति मन्यमानो निगमयति—स्कन्धेभ्य इत्यादि ॥ ३४३ ॥

१ भवति—त्रै० ।

२ यदेतच्च निषेधनम्—पा०, गा० ।

विरुद्धधर्मसंश्रयो^१ वस्तुनां भेद उच्यते ।
 स्कन्धपुद्गलयोश्च^२ विद्यते भिन्नता न किम् ॥ ३४४ ॥
 तथा हि वेदनादिभ्यः पुद्गलोऽवाच्य उच्यते ।
 तत्त्वान्यत्वेन वाच्यास्तु रूपसंज्ञादयस्ततः ॥ ३४५ ॥
 अनित्यत्वेन वाच्याश्च रूपस्कन्धादयो मताः ।
 पुद्गलस्तु तथा नेति ततो विस्पष्टमन्यता ॥ ३४६ ॥

प्रकारान्तरेण खण्डवम्

अर्थन्यासु शक्तिश्च विद्यमानत्वलक्षणम् ।

अपि च—‘अवाच्य पुद्गल’ इति ब्रुवाणैर्बद्धि स्फुटतरमेव स्कन्धेभ्य
 पुद्गलस्यान्यत्वमुच्चैरुद्धोषितमिति दर्शयति—‘विरुद्धधर्मसंश्लेष’ इत्यादि ।
 प्रयोग—यौ परस्परपरिहारस्थितधर्माध्यासितौ, तौ परस्परभिन्नौ, यथा—
 रूपवेदने मूर्त्तत्वामूर्त्तत्वयुक्ते । वाच्यत्वावाच्यत्वादिपरस्परविरुद्धधर्माध्यासितौ च
 स्कन्धपुद्गलविति स्वभावहेतु ॥ ३४४ ॥

[G 128] न चायमसिद्धो हेतुरिति दर्शयन्नाह—तथा हीत्यादि ।
 तथा हि पुद्गलो वेदानासंज्ञादिभ्यस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्य इष्यते । रूपवेदनाद-
 यस्तु ततः = वेदनादिभ्यः, परस्परमन्यत्वेन वाच्या—इत्यतो नासिद्धता
 हेतो ॥ ३४५ ॥

इतोऽपि विरुद्धधर्माध्यासः सिद्ध इत्यादर्शयति अनित्यत्वेनेत्यादि ।
 “अनित्या सर्वसंस्कारा” ( ) इति वचनाद् रूपादयो अनित्यत्वेन वाच्या,
 पुद्गलस्तु तथा नानित्यत्वेन वाच्य इष्ट, सर्वप्रकारेण तस्यावाच्यत्वात् ।
 न चाप्यनैकान्तिकता हेतो, एतावन्मात्रनिबन्धनत्वाद् भेदव्यवहारस्य, अन्यथा हि
 सकलमेव विधमैक वस्तु स्यात्, ततश्च सहोत्पादविनाशपसङ्ग ॥ ३४६ ॥

न केवलं तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यत्वादयस्तु पुद्गलोऽयमिति प्रतिपादितम्,
 इतोऽप्यनित्यत्वेनाववाच्यत्वादवबस्त्विति प्रतिपादयन्नाह—अर्थक्रियास्वित्यादि ।

क्षणिकेष्वेव नियता तथाऽवाच्ये न वस्तुता ॥ ३४७ ॥

इदमेव हि विद्यमानत्वलक्षणं वस्तुत्वभावो यदुतार्थक्रियासु शक्तिः, सर्वसामर्थ्य-
विरहलक्षणत्वादवस्तुत्वस्येति सामर्थ्यादर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमेव वस्तुत्वमवतिष्ठते ।
सा चार्थक्रिया क्षणिकेष्वेव नियता, क्षणिकत्वेनैव व्याप्तेति यावत्; नित्यस्य
क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । अतस्तथा क्षणिकत्वेनावाच्ये पुद्गले वस्तुता
नास्ति । तत्र तद्व्यापकस्य क्षणिकत्वस्य निवृत्तेः वृक्षत्वनिवृत्तौ 'शिंशपात्वादि-
निवृत्तिवदिति । यथोक्तम्—“अनित्यत्वेन योऽवाच्यः स हेतुर्न हि कस्य-
चित्” (प्र० वा० १. २०५) इति ।

स्यादेतद्—यदि पुद्गलो नित्यः स्यात्, तदा तस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ-
क्रियाविरोधः स्यात्, यावता यथाऽसावनित्यत्वेनावाच्यः तथा नित्यत्वेनापीति
अतोऽर्थक्रियासामर्थ्यमस्याविरुद्धमेवेति ? तदसम्भवं; न क्षुभयाकारविनिर्मुक्तं
वस्तु स्वलक्षणं युक्तम्, नित्यानित्ययोरन्योन्यवृत्तिपरिहारस्थितलक्षणत्वात् ।
वस्तुन्येकाकारत्यागपरिमहयोस्तदपराकारपरिमहत्यागानान्तरीयकत्वात् । न ह्यस्मा-
भिरवाच्यशब्दनिवेशनं पुद्गले प्रतिपिध्यते, स्वतन्त्रेच्छामात्राधीनस्य^१
[G. 129] केनचित् प्रतिपेद्ध्युमशक्यत्वात्; किन्त्वदमिह वस्तुरूपं निरूप्यते ।
किमसौ पुद्गलाख्यस्य वस्तुनः स्वभावः सर्वदाऽस्ति ? आहोस्विन्नास्तीति ?
यद्यस्ति तदा नित्य एवासौ, न हि नित्यो नामान्य एव कश्चित्, अपि तु यः
स्वभावः सदाऽवस्थायी, न विनश्यति, स नित्य उच्यते । यथोक्तम्—“नित्यं
तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यति” (प्र० वा० १. २०६) इति । अथ नास्तीति
पक्षः, तदाऽप्यनित्य एवासौ; अन्त्यस्थापित्वभात्वलक्षणत्वादनित्यस्य । अतः
क्षणिकाक्षणिकव्यतिरेकेण गत्यन्तराभावाद्; अक्षणिकस्य च क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ-
क्रियाविरोधात् क्षणिकत्वेनार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणं सत्त्वं व्याप्तमिति पुद्गले क्षणिक-
त्वनिवृत्तौ सत्त्वनिवृत्तिः सिद्धा ॥ ३४७ ॥

१. शिंशपादि०—त्रै० ।

२. मात्रानीतस्य—पा० गा० ।

आगमार्थविरोधे तु पराक्रान्तं महात्मनि ।
नास्तिव्यप्रतिषेधाय चित्रा वाचो दयावत ॥ ३४८ ॥

भारहारादिदेशनोचित्यम्
समुदायादिचित्तेन भारहारादिदेशना ।
विशेषप्रतिषेधश्च तद्वृष्टौ प्रति राजते ॥ ३४९ ॥

यद्येवम्, यदि पुद्गलो नास्त्येव, कस्माद्भगवता “स जीवस्तच्छरीरमन्यो जीवोऽन्यच्छरीरम्” इति पृष्टेनोक्तम्—“अव्याकृतमेतत्” ( ) इति, यावता ‘नास्त्येव’ इति कस्मान्नोक्तम् ? इत्याह—आगमार्थविरोधे त्वित्यादि । यदि हि पुद्गलो धर्मी सिद्धो भवेत्, तदा तस्य तत्त्वान्यत्वादिधर्मोऽव्याकृतमर्हेत् । यावता स एव धर्मी न सिद्ध, तत्कथमसत्तत्त्वस्य धर्मो निर्दिश्येत ! न ह्यसत् खरविषाणादेस्तीक्ष्णतादि सम्भवति येनासौ व्याक्रियते । अतः प्रज्ञसितत्त्वमेव ख्यापयन् पुद्गलस्य “अव्याकृतमेतत्” इति भगवानुवाच । नास्त्येव तु नोक्तम्, परेण धर्मस्वरूपस्यापृष्टत्वात् । अथ वा—प्रज्ञसिततोऽप्यभावाभिनिवेशपरिहारार्थं शून्यतादेशनायामभव्यविनेयज्ज्ञाशयापेक्षया नास्त्येव नोक्तम् । यथोक्तम्—

“दृष्टिद्रष्टव्यमेव च भ्रश चावेक्ष्य कर्मणाम् ।

देशयन्ति जिना धर्मं व्याप्तीषोतापहारवत् ॥” (अभि० को० भा०)

इति । एवमाचार्यवसुत्रन्धुप्रभृतिभिः कौश-परमार्थसप्ततिकादिष्वभिप्रायप्रकाशनात् पराक्रान्तम्, अतस्तत् एवावगन्तव्यम् । इह त्वतिग्रन्थविस्तरमिषा न लिख्यत इति भावः ।

यद्येवम्, “अस्ति सत्त्वं उपपादकम्” (दी० नि० १११) इत्येतत् कथनीयते ? इत्याह—नास्ति इत्येत्यादि । सत्त्वास्तित्वाभिधायिन्यो हि देशनाश्चित्रा दयावत, न विरुध्यन्त इति वाक्यशेषः । यत्र हि चित्तसन्ताने सत्त्वप्रज्ञसि, तस्या सत्यामनुच्छेदमसिन्धाय “अस्ति सत्त्वं” इत्युक्तं भगवता, अन्यथा ह्यनुपरतनार्यकारणक्षणपरम्पराणामपि संस्काराणामभावावगातात् परलोकिनोऽसत्त्वात् परलोकासिद्धिरिति नास्तिस्यदृष्टयो भवेयुर्विनेया ॥ ३४८ ॥

[G 130] यत्तर्हीदमुक्तम्—“भार वो भिक्षवो देशयिष्यामि भारादानं भारनिक्षेपं भारहारं च । तत्र भार = पञ्चोपादानस्कन्धा, भारादानम् = वृष्णा^१, भारनिक्षेप = मोक्ष, भारहार = पुद्गला” (स० नि०, स्क० सं०, २२ सू०) इति, तदेतत् कथं नीयते, न हि भार एव भारहारो युक्तः^२ इत्याह—समुदायादीत्यादि । तत्र समानकाला स्कन्धा एव सामस्त्येन विवक्षिता समुदायव्यपदेशभाज, त एव हेतुफलभूताश्च युगपत्कालभाविनः सन्तान इति व्यपदिश्यन्ते, एकाकारपरामर्शहेतवश्च सम्भवन्तः सन्तानि-समुदायिश्चब्दाभ्यां निर्दिश्यन्त इत्यतः, समुदायादिचित्तेन = समुदायाद्यभिप्रायेण, भारहारादिवेशना, न विरुध्यत इति शेषः । प्रथमेनादिशब्देन सन्तानादिपरिग्रहः, द्वितीयेन भारादेः । तत्र त एव स्कन्धा समुदायसन्तानादिरूपेण विवक्षिता, पुद्गल, भारहार इति च व्यपदिश्यन्ते, तत्रैव लोके पुद्गलाभिधानात् । अत एव भगवता—“भारहारं कतमं पुद्गलं ?” (स० नि०, स्क० सं०, २२ सू०) इत्युक्त्वा, “योऽसावायुष्मन्नेव नामा, एवजाति, एवगोत्र, एवमाहार, एवमुखदुःखप्रतिसंवेदी, एवदीर्घायु” (स० नि०, स्क० सं०, २२ सू०) इत्यादिना पुद्गलो व्याख्यातः । स एव स्कन्धसमुदायलक्षणं प्रज्ञसिसन् यथा^३ विज्ञायेत, नान्यो नित्यो द्रव्यसन् परपरिकल्पितो विज्ञायेतेति प्रदर्शनार्थम्^३ । अवरय चैव विज्ञेयम्, अन्यथा भारादीनामपि स्कन्धेभ्यः पृथग्देशितत्वात् पुद्गलवत् स्कन्धानन्तर्गतं तत् स्यात् । तस्माच्च एव स्कन्धा ये स्कन्धान्तरस्योत्पाद्या वर्तन्ते पूर्वका, ते भार इति कृतोक्ताः । ये तूपेयन्ते फलभूतास्ते भारहारा इत्युक्ता—इत्यज्ञापकमेतत् ।

उद्द्योतयस्त्वाह—“आत्मानमनभ्युपगच्छता नेद तथागतवचनमर्थवताया शक्यं व्यवस्थापयितुम्, यस्मादिदमुक्तम्—‘रूपं भदन्तं नाहम्, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञानं भदन्तं नाहम्, एवमेतद्विशो रूपं न त्वम्, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञानं न त्वम्’ ( ) इति । एतेन हि रूपादयः स्कन्धा अहङ्कारविषयत्वेन प्रतिषिद्धाः । विशेषप्रतिषेधश्चायं न सामान्यप्रतिषेधः । आत्मानं चानभ्युपगच्छता सामान्येनैव प्रतिषिद्धव्यम्, नैव त्वमसीति ।

स्थिरभावपरीक्षा

याचार्यस्य प्रतिज्ञा

अथ वाऽस्थान एवायमायासः क्रियते यतः ।

क्षणभङ्गप्रसिद्धयैव प्रकृत्यादि निराकृतम् ॥ ३५० ॥

उक्तस्य वक्ष्यमाणस्य जात्यादेश्चाविशेषतः ।

निषेधाय ततः स्पष्टं क्षणभङ्गः प्रस्ताप्यते ॥ ३५१ ॥

विशेषप्रतिषेधस्त्वन्यविधिन्नान्तरीयको भवति । यथा—‘वामेनाक्ष्या न पश्यामि’ इत्युक्ते गम्यत एव दक्षिणेन [G 131] पश्यामीति, तेनाप्यदर्शने वामग्रहण-मनर्थकम्; न पश्यामीत्येव वाच्यं स्यात्; तथेहापि ‘न रूपमात्मा यावन्न हि विज्ञानमात्मा’ इत्युक्ते तद्विलक्षणोऽस्त्यात्मेति सूचितं भवति । स चावाच्योऽन्यो वा भवतु, सर्वथाऽस्त्यात्मनेति । अत्राह—विशेषप्रतिषेधश्चेत्यादि । एतदुक्तं भवति—विंशतिशिखरसमुद्गतोऽयं सत्कायदृष्टिरेव कुमतीना प्रवर्तते—यदुत ‘रूपमात्मा, यावद्विज्ञानमात्मा, रूप आत्मा, यावद्विज्ञाने आत्मा, रूपवानात्मा, यावद्विज्ञानवानात्मा, आत्मनि रूपम्, यावद्विज्ञानमात्मनि’ इति । तत्राप्यदृष्टिपञ्चक-प्रतिषेधाय तददृष्टिकान् प्रति विशेषरूपेण प्रतिषेध द्योभते । सा रूपमात्मेत्यादिका दृष्टिर्येषां ते सददृष्टिका । यदेव हि मूढमतेराद्यह्मास्थान तदेवानूय निवर्त्यते । न तत्र कस्यचिद्विधिरभिप्रेत; अन्यथा द्योतुसत्कारक वाक्य ब्रुवाणोऽपेक्षानेव प्रतिपादक स्यादिति ॥ ३४९ ॥

इति धात्सीपुत्रीपरिक्लिप्तात्मपरीक्षा

‘चलम्’ इत्येतद्विशेषणसमर्थनार्थमाह—अथ वेत्यादि । निरवशेषपदार्थव्यापिन क्षणभङ्गस्य प्रसाधनादेव प्रकृतीश्वरादे परपरिकल्पितस्य सकलपदार्थराशेरेक-प्रहारेणैव निरस्यमानस्यापि सतो यदिदमस्माकमतिग्रन्थविस्तरसन्दर्भेण प्रतिपदमुच्चार्य दृषणोपनमणम्, तत्त्वेवल्लमायासफलमेव, स्वस्योपायेनैव तस्य दूषितत्वादिति भावः । तथा हि—सर्वमेव प्रकृत्यादि परेरुदयानन्तरापनिर्गि निरन्वयनिरोधवर्मक वा कैश्चिन्नेप्यते । तत्तथैतत् समस्तमस्तुव्यापकक्षणभङ्ग-

क्षणभङ्गप्रसाधनम्

कृतकाकृतकत्वेन द्वैराश्यं कैश्चिदिष्यते ।

क्षणिकाक्षणिकत्वेन भावानामपरैर्मतम् ॥ ३५२ ॥

तत्र ये कृतका भावास्ते सर्वे क्षणभङ्गिनः ।

विनाशं प्रति सर्वेषामनपेक्षतया स्थितेः ॥ ३५३ ॥

यद्भावं प्रति यन्नेव हेत्वन्तरमपेक्षते ।

तत्तत्र नियतं ज्ञेयं स्वहेतुभ्यस्तथोदयात् ॥ ३५४ ॥

प्रसाधनेनैव निरस्तं भवतीति मन्यमानैरस्माभिरुक्तस्य प्रकृत्यादेः पुद्गलपर्यन्तस्य वक्ष्यमाणस्य च जातिगुणद्रव्यादेः शब्दार्थयोः प्रमाणप्रमेययोर्मेचकादिमणिप्रख्य-
चित्रस्य वस्तुनलिकालानुयायिनो भावस्य चार्वाकाद्युपगतस्य च भूतचतुष्टयस्य
जैमिनीयेष्टस्य च वैदिकशब्दराशेर्निरासाय विशेषेण क्षणभङ्गः प्रसाध्यते ।

स्पष्टमिति । तत्साधकस्य हेतोरित्युक्तस्य प्रदर्शनात् । अतोऽस्यामेव
स्थिरभावपरीक्षायां सकलशास्त्रार्थपरिसमाप्तिर्भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३५०-३५१ ॥

[G. 132] कथमसौ प्रसाध्यते ? इत्याह—कृतकाकृतकत्वेनेत्यादि ।

इह हि नैयायिकादयः—‘क्षणिकमेकमपि वस्तु नास्ति’ इति मन्यमानाः
कृतकाकृतकत्वेन भावानां द्वैराश्यमवस्थापयन्ति । तत्र केचिद् कृतकाः, यथा—
घटादयः; केचिदकृतकाः, यथा—परमाण्वाकाशादयः । अपरैस्तु घात्सीपुत्रीया-
दिभिः क्षणिकाक्षणिकत्वेनापि भावानां द्वैराश्यमिष्यते । तथा हि—बुद्धिशब्दार्चिः-
प्रभृतयस्तन्मतेन क्षणिकाः, क्षितिव्योमादयस्त्वक्षणिका इति ॥ ३५२ ॥

तदेवं दर्शनविभागेऽवस्थिते ये कृतकत्वेनाभीष्टाः, तौस्तावत् पक्षीकृत्य
प्रमाणमभिधीयत इति दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि ॥ ३५३ ॥

विनाशं प्रति सर्वेषां हेत्वन्तरानपेक्षतया स्थितत्वादित्यनेन हि त्रिलक्षणो हेतुः
सूचितः । तमेव स्पष्टयन्नाह—यद्भावं प्रतीत्यादि । प्रयोगः—ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षास्ते
तद्भावनियताः, यथा—समन्तरफल्य सामग्री स्वकार्योत्पादने नियता । विनाशं
प्रत्यनपेक्षाश्च सर्वे जन्मिनः कृतका भावा इति स्वभावहेतुः । हेत्वन्तरमिति ।
जनकाद्वयतिरिक्तम् । नियतमित्यत्र कारणमाह—स्वहेतुभ्य इति । तथा—

निर्निवन्धा हि सामग्री स्वकार्योत्पादने यथा ।

विनाश प्रति सर्वेऽपि निरपेक्षाश्च जन्मिन ॥ ३५५ ॥

अनपेक्षोऽपि यद्यप्य देशकालान्तरे भवेत् ।

तदपेक्षतया नैव निरपेक्षः प्रसज्यते ॥ ३५६ ॥

सर्वत्रैवानपेक्षाश्च विनाशो जन्मिनोऽखिला ।

सर्वथा नाशहेतूना तत्राकिञ्चित्करत्त्वत ॥ ३५७ ॥

तेन नियतेन रूपेणोत्पन्नत्वादित्यर्थः । ये तु पुनर्यत्र न नियता, ते तत्रानपेक्षा अपि न भवन्त्येव, यथा घटादयोऽपका पाकविधिवितीदमत्र वैधर्म्येणो दाहरणम् ॥ ३५४ ३५५ ॥

ननु चानेकान्तिको हेतु, तथा हि—यदि नाम विनाश प्रति हेतुवन्तानपेक्षा भावा, तथापि स्थित्या देशान्तरे कालान्तरे च भावस्य विनाशसम्भवाद्बुद्धानन्तरा पवर्गित्वमभीष्टमेषा साधयितुं न सिध्यतीत्याह—अनपेक्षोऽपीत्यादि । [G 133] एष इति विनाशः । तदपेक्षयेति देशकालान्तरापेक्षतया । यो हि यत्रानपेक्षः स यदि कचिद्भवेत्, कदाचिद्वा, तदा तद्देशकालापेक्षत्वादनपेक्ष एव न स्यादिति कुतो व्यभिचारः । तथा हि—एकदेशकालपरिहारेणान्यत्र देशकालादौ वर्तमानं कथमनपेक्षो नाम यतस्तथावृत्तिरेव तस्यापेक्षा, न तु समीक्षा, तस्याभिप्रायशून्यत्वात् ॥ ३५६ ॥

यदि तर्हि सर्वथा निरपेक्षत्वादिति हेत्वर्थोऽभिप्रेतः, न तर्हि हेतुः सिद्धः । तथा हि—केचिद्विनाश प्रति मुद्गरादिकमपेक्षमाणा दृश्यन्ते, यथा—घटादयः । येऽपि बुद्धिशब्दादयोऽनपेक्षत्वेन प्रसिद्धाः, तेऽपि यदि नाम मुद्गरादिकं नापेक्षन्ते, तथापि देशकालावपेक्षन्त इत्यतोऽसिद्धत्वा हेतोः—इत्याशङ्क्य परिहरकाह—सर्वत्रैवेत्यादि ।

सर्वत्रैवेति सर्वस्मिन् देशकालादिके विनाशहेतौ निरपेक्षा जन्मिन इत्यर्थः । नाशहेतुत्वेनान्युपेतानामकिञ्चित्करत्वाद्बुद्धानुपकारित्वात् । न चानुपकार्यपेक्षो युक्तः अतिप्रसङ्गात् ॥ ३५७ ॥

तथा हि नाशको हेतुर्न भावाव्यतिरेकिणः ।

नाशस्य कारको युक्तः स्वहेतोर्भावजन्मतः ॥ ३५८ ॥

न चानंशे समुद्भूते भावात्मन्यात्महेतुतः ।

तदात्मैव विनाशोऽन्यैराधातुं पार्यते पुनः ॥ ३५९ ॥

पदार्थव्यतिरिक्ते तु नाशनाम्नि कृते सति ।

भावे हेत्वन्तरैस्तस्य न किञ्चिदुपजायते ॥ ३६० ॥

कथमकिञ्चित्करत्वम् ? इत्याह—तथा हीत्यादि । विनाशो हि क्रियमाणः कदाचिद्वस्तु वा स्याद् ? अवस्तु वा ? तत्र यदि वस्तु, तदाऽसौ विनाशहेतुना ततो विनाशहेतोर्भावादन्तर्भूतो वा क्रियेत, अर्थान्तरभूतो वा । वस्तुसतो विकल्पद्वयानतिवृत्तेरुभयानुभयपक्षस्त्वयुक्त एव; वस्तुन्येकाकारत्यागपरिमहयोस्तदपराकारपरिमहत्यागनान्तरीयकत्वात् । एकस्य विधिप्रतिषेधोभयायोगादित्युक्तम् । तत्र न तावदनर्थान्तरभूत इति पक्षः; भावस्वभावस्य स्वहेतोरेव जन्मत उत्पत्तेः । तस्यापि भाववत् तदव्यतिरेकिणो निष्पन्नत्वात् । न च निष्पन्नस्य कारणं युक्तम्; कारणाविरामप्रसङ्गात् ॥ ३५८ ॥

स्यादेतत्—नासौ भावः स्वहेतोः सर्वात्मना निष्पन्नः, अतः कारणान्तरतो नाशाख्यं स्वभावान्तरं लभते ? इत्याह—न चानंश इत्यादि । [G. 131] न ह्येकस्य स्वभावद्वयमस्ति, येनांशेन निष्पत्तिः स्यात्, किं तु निरंश एव भावः । न च स्वहेतोरुत्पद्यमानः सर्वात्मनैवोत्पन्न इति कथं तस्योत्तरकालं कारणान्तरैः स्वभावान्तरमाधीयेत ? न हि यन्निष्पत्तौ यो न निष्पन्नः स तस्य स्वभावो युक्तः; एकयोगक्षेमलक्षणत्वादभेदस्य । तस्माद्योऽसावुत्तरकालमुत्पद्यते नाशात्मा भावः सोऽपरः स्वभावः, यथापरः स कथं तस्य भवेदिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ ३५९ ॥

अथार्थान्तरभूत इति पक्षः, तत्राप्यकिञ्चित्कर एव विनाशहेतुर्भावस्येति दर्शयति—पदार्थव्यतिरिक्त इत्यादि । न ह्यन्यस्य करणेऽन्यदुपकृतं नाम; अतिप्रसङ्गात् । नापि तत्सम्बन्धिना नाशस्य करणाद्भाव उपकृतो भवतीति युक्तं

तेनोपलम्भकार्यादि प्राग्वदेवानुपज्यते ।
 तादवस्थ्याच्च नैवास्य युक्तमावरणाद्यपि ॥ ३६१ ॥
 नाशनाम्ना पदार्थेन भावो नाशयत इत्यसत् ।
 अन्यत्वादिविकल्पाना तत्राप्यर्थानुवृत्तित ॥ ३६२ ॥
 भावाभावात्मको नाश प्रध्वसापरसन्नकः ।
 क्रियते चेन्न तस्यापि करण युक्तिसङ्गतम् ॥ ३६३ ॥

वक्तुम्, सम्बन्धासिद्धे । तथा हि—भेदाभ्युपगमात् तादात्म्यलक्षण सम्बन्धः,
 नापि तदुत्पत्तिलक्षण, विनाशहेतोरेव तदुत्पत्ते, न चान्यो वास्तव सम्बन्धो-
 ऽस्ति । सत्यपि वा सम्बन्धे भावस्यावस्थितत्वात् तथैवोपलम्भादिकार्यप्रसङ्गः । उप-
 लब्ध एव कार्यम् । आदिशब्देन जलसन्धारणब्रह्मभङ्गादिपरिमह । तेन व्यति-
 रिक्तेन नाशेनावृत्तत्वात् प्रतिबद्धत्वाद्वा नोपलम्भादिकार्यं करोतीति चेत् । आह—
 तादनस्थ्यादित्यादि । न हि भावस्य स्वभावातिशयमखण्डयन्ननुत्पादयन् वा तस्या-
 ऽऽवारक प्रतिबन्धको वा युक्तः, अतिप्रसङ्गात् । तस्मादस्यक्तानावृताप्रतिबद्ध-
 पूर्वस्वभावात् तस्यावरण प्रतिबन्धश्च न युज्यते ॥ ३६०—३६१ ॥

इतिदेतत्—न प्राग्वदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः, तेन व्यतिरिक्तेन नाशेन भावस्य विना-
 श्यमानत्वादित्याह—नाशनाम्नेत्यादि । नाशो हि भाव नाशयन्किमन्यम्, अनन्यं
 वा, यद्वा प्रध्वसलक्षण नाशं कुर्वाणो [G 135] नाशयति मुद्गरादिवदित्यत्रापि
 तुल्या एव विकल्पा पुनरावर्तन्ते । तत्र चोक्तो दोषः, वक्ष्यते च—तत्राप्यन्य'
 (तत्त्व० १०३) इति । योऽसौ नाशनाम्नाऽपरो नाश क्रियते, तथापि ।
 अर्थानुवृत्तित इति । अन्यत्वादिविकल्पानामनुवृत्तेरित्यर्थः । एव तावद् वस्तु
 भूतो न क्रियत इति प्रतिपादितम् ॥ ३६२ ॥

नाप्यवस्तुभूत इति दर्शयन्नाह—भावाभावात्मक इत्यादि । भावस्य
 हि करण भवति, नाभावस्य, निमित्तीकर्तव्यसकलस्वभावविरहलक्षणत्वान्न किञ्चि-
 दुत्पाद्य रूपमस्ति, अतो भावाभावात्मकः = भावनिषेधात्मको नाशो न केन-

अभावस्य च कार्यत्वे वस्तुतवाङ्कुरादिवत् ।

प्रसक्ताजन्यरूपस्य हेतुशक्त्या समुद्भवात् ॥ ३६४ ॥

विधिनैवमभावश्च पर्युदासाश्रयात् कृतः ।

यस्तत्र व्यतिरेकादिविकल्पो वर्तते पुनः ॥ ३६५ ॥

अथ क्रियानिषेधोऽयं भावं नैव करोति हि ।

तथाप्यहेतुता सिद्धा कर्तुर्हेतुत्वहानितः ॥ ३६६ ॥

चित् क्रियते; अवस्तुत्वात्, स्वरविपापवत् । अन्यथा हि कार्यत्वादङ्कुरादिवद्
वस्तुत्वमेव स्यात् । प्रयोगः—यत्कार्यं तद्वस्तु, यथा—अङ्कुरादयः । कार्यश्च
नाश इति स्वभावहेतुः ।

व्याप्तिमस्य साधयन्नाह—हेतुशक्त्या समुद्भवादिति । तदेव हि कार्य-
मुच्यते, यत् कारणशक्त्या विशिष्टमात्मातिशयमासादयति । समासादित्वाति-
शयमेव च वस्तु । अत्र चार्थे नैयायिकादेरप्यविवादः । तथा हि—सप्ता-
समवायः, स्वकारणसमवायो वा कार्यत्वमुच्यते । न च नाशे सप्तासमवायः
स्वकारणसमवायो वा; तस्य द्रव्यादिकदस्तित्वाभयत्वप्रसङ्गात् ॥ ३६३-३६४ ॥

यद्येवम्, भवतु वस्तुत्वम्, नाशस्य तत्र को दोषः ? इत्याह—विधिनैव-
मित्यादिकथं पुनरभावस्य विधिना करणम् ? इत्याकाङ्क्षाभिदमुक्तम्—पर्यु-
दासाभयादिति । पर्युदासस्याभयणादित्यर्थः । विवक्षावशाद्धि कृतश्चन भावाद-
विलक्षणो भाव एव 'अभावः' इत्याख्यायते, तत्र च व्यतिरेकादिविकल्पे प्राक्तनो
दोषः पुनरावर्तते ॥ ३६५ ॥

अथैतदोषमयात्र पर्युदासात्मकोऽभावो विनाशहेतुमिः क्रियते, किं तर्हि
'प्रसज्यात्मक इत्यङ्गीक्रियते । तत्रापि विनाशहेतोः स्फुटतरमेवाकिञ्चित्करत्वं
भवता' प्रतिपादितमिति दर्शयन्नाह—अथेत्यादि । [G 136] तथा हि—
प्रसज्यतिषेधे सति ननः करोतिना सम्बन्धादभावं करोति । भावं न करोतीति

१. मस्यज्यभक्त—पा०; प्रसज्यप्रतिषेधात्मक—गा० ।

२. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

अविद्धकर्णोक्तप्रमाणानुवाद

ननु नैव विनाशोऽप्य सत्ताकालेऽस्ति वस्तुन ।

न पूर्वं न चिरात् पश्चाद् वस्तुनोऽनन्तर त्वसौ ॥ ३६७ ॥

एव च हेतुमानेष युक्तो नियतकालत ।

कादाचित्कत्वयोगो हि निरपेक्षे निराकृत ॥ ३६८ ॥

वस्त्वनन्तरभावाच्च हेतुमानेव युज्यते ।

अभूत्वाभावतश्चापि यथैवान्य क्षणो मत ॥ ३६९ ॥

उद्घोतकरोका युक्ति

अहेतुकत्वात् किञ्चायमसन् चप्पासुतादिवत् ।

क्रियाप्रतिषेधादकर्तृव नाशहेतो प्रतिपादित भवेत्, यश्चाकर्त्ता स कथं हेतु स्यादियतो न विनाशहेतु कश्चित् ॥ ३६६ ॥

अत्राविद्धकर्णाकानि विनाशस्य हेतुमत्त्वसाधने प्रमाणानि निर्दिदिक्षुराह—
नन्विष्यादि । तथा हि—न वस्तुन सत्ताकाले विनाश, क्षणमात्रावस्थायिनोऽ-
प्यभावप्रसङ्गात् नाभ्युत्पादात् पूर्वम्, अवातस्य विनाशयोगात् । न हि वन्ध्या
पुत्रादयोऽनुपन्ना एव विनश्यन्ति । पश्चादपि भवन्नचिराद् भवति, कृत्यादिषु क्षणेषु
विनश्यन् पुनर्विनाशयोगात्, भस्मीकृतज्वलनवत्, किन्तु वस्त्वनन्तर द्वितीये क्षणे
विनाश । ततश्च नियतकालत्वाद्धेतुमान् विनाश, अङ्कुरादिवदिति सिद्धम् ॥ ३६७ ॥

नियतकालत इति । कादाचित्कत्वादित्यर्थः । व्याप्तिमस्य साधयन्नाह—
कादाचित्कत्वयोगो हीयादि । न क्षणपेक्षे कादाचित्कव युक्तम्, नित्यं
सत्त्वादप्रसङ्गात् । तस्मात् कादाचित्कत्वात् सिद्धमस्य सहेतुत्वम् ॥ ३६८ ॥

इतोऽपि सिद्धमिति दर्शयति—वस्त्वनन्तरभारान्धेत्यादि ।

तदवमते त्रयो हेतव उक्त्य—सहेतुको विनाश, कादाचित्कत्वात्, वस्तु-
त्वानन्तरभाविनेन बीदैरभ्युपगम्यमानत्वात्, प्रागभूत्वाऽऽमलाभाच्च, क्षणा-
न्तरवत् । वैपर्ययण शयविषाणादय इति ॥ ३६९ ॥

उद्घोतकरोक्तामपि युक्तिमाह—अहेतुकत्वादियादि । [G 137] स
दोषमाह—“विनाशस्य हेतुर्नास्तीति ब्रुवाण पर्यनुयोज्य—किमकारणत्वाद्

अथ वाऽऽकाशवन्नित्यो न प्रकारान्तरं यतः ॥ ३७० ॥

असत्त्वे सर्वभावानां नित्यत्वं स्यादनाशतः ।

सर्वसंस्कारनाशित्वप्रत्ययश्चानिमित्तकः ॥ ३७१ ॥

नित्यत्वेऽपि सह स्थानं विनाशेनाविरोधतः ।

अजातस्य च नाशोक्तिर्नैव युक्त्यनुपातिनी ॥ ३७२ ॥

तदुभयनिरासः

तत्र कतमं नाशं परे पर्यनुयुञ्जते ।

किं क्षणस्थितिधर्माणं भावमेव तथोदितम् ? ॥ ३७३ ॥

अथ भावस्वरूपस्य निवृत्तिर्ध्वंससंज्ञिताम् ? ।

पूर्वपर्यनुयोगे^१ हि नैव किञ्चिद् विरुध्यते ॥ ३७४ ॥

विनाशो नास्ति व्योमोत्पलदिवत् ? अथाकारणत्वान्नित्यो व्योमादिवदिति ? भवतां हि पक्षे अकारणं द्विधा दृष्टम्—नित्यम्, असच्च, न हि सत्त्वासत्त्वव्यतिरेकेण प्रकारान्तरमस्ति । तत्र यथाकारणत्वादसत्त्वं विनाशः, तदा सर्वभावानां नित्यत्व-
प्रसङ्गः, विनाशाभावात् । किञ्च—सर्वसंस्कारा विनश्यन्तीत्येष प्रत्ययो निर्निमित्तः
प्रामोति; न ह्यसत्यां गतौ गच्छतीति भवति । अथ नित्यः ? तदा भावस्य
विनाशेन सहावस्थानं प्रामोति; सर्वदाऽवस्थानात् । न चैतद्युक्तम्; भावाभावयोः
परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वात् । अथ सहावस्थानं नेष्यते, तदा कार्यस्योत्पादो न
प्रामोति; तत्प्रत्यनीकभूतस्य नाशस्य सदाऽस्थितत्वात् । ततश्चाजातस्य विनाशोऽपि
न सङ्गच्छते, न ह्यवाताः शशविपाणादयो विनश्यन्तीति लोके प्रतीतम्, तेना-
जातस्य विनाश इति वचनं नैव युक्त्यनुपाति” ॥ ३७०—३७२ ॥

तदत्रेत्यादिना सर्वं प्रतिविधत्ते—द्विविधो हि विनाशो विधिप्रतिषेध-
लक्षणः । तथा हि—क्षणस्थितिधर्मा भाव एव चलो विनश्यतीति कृत्वा विनाश
इत्याख्यायते । यद्वा—भावस्वभावप्रच्युतिलक्षणप्रध्वंसापरनामा विनाशनं विनाश
इति । तत्र पूर्वस्मिन्नाशे यद्ययं हेतुमत्त्वसाधनपर्यनुयोगः क्रियते/यथोक्तैर्हेतुभिः,
तदा सिद्धसाध्यता ॥ ३७३—३७४ ॥

यो हि भावः क्षणस्थायी विनाश इति गीयते ।

तं हेतुमन्तमिच्छामः पराभावात् त्वहेतुकम् ॥ ३७५ ॥

वस्त्वनन्तरभावित्वं न तत्र त्वस्ति तादृशि ।

चलभावस्वरूपस्य भावेनैव सहोदयात् ॥ ३७६ ॥

अतो विनाशसद्भावाच्च नित्याः सर्वसंस्कृताः ।

न विनाशोति धुट्ठिश्च निर्निमित्ता प्रसज्यते ॥ ३७७ ॥

प्रध्वसस्य तु नैरात्म्याघ्नास्त्यनन्तरभायिता ।

नामूत्याभावयोगस्य गगनेन्दोवरादियत् ॥ ३७८ ॥

तामेव सिद्धसाध्यता यो हीत्यादिना दर्शयति । [G 138] यद्येवम्,
कथमहेतुको विनाशो भवता प्रतीतः ? इत्याह—पराभावाच्चहेतुकमिति ।
परस्य स्वकारणव्यतिरेकस्योत्तरकालं बुद्गरादेर्नाशकस्याभावादहेतुकमिच्छाम
इति प्रकृतेन सम्बन्धः ॥ ३७५ ॥

अत्र चैवम्भूते विनाशो धर्मिणि कादाचित्कत्वात् प्रागमूत्याऽऽत्मलाभादितीमौ
हेतू सिद्धौ । वस्त्वनन्तरभावित्वमपि यदि सामान्येन विवक्षितं तदा सिद्धमेव,
कारणभूतवस्त्वनन्तरमस्य भावप्रसिद्धे । अथात्मभूतविनश्वरवस्त्वनन्तरभावित्वमस्य
विवक्षितम्, तदा हेतुरसिद्ध इति दर्शयति—वस्त्वनन्तरभानित्यमित्यादि ।
तादृशीति चलवस्तुस्वभावव्यतिरेकिणि । न हि निरशस्य^१ वस्तुनो^२ भागोऽस्ति
येन तदनन्तरभावित्वमस्य भवेत्, तत्त्वभाववत् तदव्यतिरेकिणो नाशस्य तन्निष्प-
त्तादेव निष्पन्नत्वात्, अन्यथा तत्त्वभावत्वमेव तस्य न स्यादित्युक्तम् ॥ ३७६ ॥

यच्चोक्तम्—“सर्वसंस्कारनाशित्वप्रत्ययश्चानिमित्तकः” (तत्त्व० ३७१)
इति, तदप्यत एव प्रतिक्षिप्तमिति दर्शयति—अत इति । यत एव हि क्षण-
स्थितिधर्माणं पदार्थास्तथाऽध्यवसीयमानतनवस्तस्या बुद्धेर्निमित्तम्, अतो
नानिमित्तत्वमसङ्गं ॥ ३७७ ॥

अथ प्रध्वसलक्षणे विनाशो धर्म्यमिषेत्, उदा त्रयोऽपि हेतवोऽसिद्धा इति
दर्शयति—प्रध्वसस्येत्यादि । वस्तुन्येव अनन्तरभावित्वादयो धर्माः समाश्रिता

प्रध्वंसो भवतीत्येव न भावो भवतीत्ययम् ।

अर्थः प्रत्याप्यते त्वत्र न विधिः कस्यचिन्मतः ॥ ३७९ ॥

न हि बालेय इत्येवं नाममात्रे कृते क्वचित् ।

सर्वो रासभयमोऽस्मिन् प्रसक्तिं लभते नरे ॥ ३८० ॥

ध्वंसनाम्नः पदार्थस्य विधाने पुनरस्य न ।

वस्तुनो जायते किञ्चिदित्येतत् किं निवर्तते ॥ ३८१ ॥

भावध्वंसात्मनश्चैवं नाशस्यासत्त्वमिष्यते ।

वस्तुरूपवियोगेन न भावाभावरूपतः ॥ ३८२ ॥

नावस्तुनि, यथा शशविपाणादौ; प्रध्वंसश्च निरात्मा = निःस्वभावः, तत्कथमस्या-
नन्तरभावित्वादयः सम्भवेयुः । नाभूत्वा भावयोगश्चेति । चकारात् कादाचित्कत्व-
परिमहः ॥ ३७८ ॥

यथेवम्—यदि ध्वंसस्यानन्तरभावित्वं नास्ति, तदा भावस्य ध्वंसो भव-
तीति कथमुच्यते, न हि यो न भवत्येव तस्य भवतीति स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—
प्रध्वंस इत्यादि ।

[G. 139] यद्यपि ध्वंसो विधीयमानतया निर्दिश्यते, तथापि भावनिषेध
एव प्रतीयते, न परमार्थतः कस्यचिद् वस्तुरूपस्य विधिः ॥ ३७९ ॥

ननु चैत्रस्य पुत्रो भवतीत्यादिबद्धं भवतिशब्दप्रयोगादत्रापि भवनमेव विधी-
यते ? इत्याह—न हीत्यादि । न हि वस्तूनां शब्दप्रयोगमात्रानुविधायिनी
सदसत्त्वे; तस्येच्छामात्रप्रतिबद्धप्रवृत्तित्वात् । अन्यथा हि क्वचित् पुंसि केन-
चिदिच्छावशाद् 'बालेयः' इति नाम्नि निवेशिते सर्वस्य गर्दभधर्मस्य तत्र प्रसङ्गः
स्यात् । बालेय-रासमशब्दौ गर्दभपर्यायौ ॥ ३८० ॥

अवश्यं चैतद् विज्ञेयम्—यदुत वस्तुस्वभावनिषेध एव, न तु किञ्चिद्विधीयत
इति; अन्यथा ध्वंसाख्यस्य पदार्थान्तरस्य विधाने सति न किञ्चिद्वस्तुनो
जातमिति तद्वस्तु किमिति निवर्तते ! ॥ ३८१ ॥

निवृत्तिरूपताऽप्यस्मिन् विधिना नाभिधीयते ।

वस्तुरूपानुवृत्तिश्च क्षणादूर्ध्वं निषिध्यते ॥ ३८३ ॥

अतो व्यवस्थित रूप विहित नास्य किञ्चन ।

इति नित्यविकल्पोऽस्मिन् क्रियमाणो निरास्पद ॥ ३८४ ॥

यच्चोक्तम् “असत्त्वे सर्वभावानाम्” (तत्त्व० ३७१) इत्यादि, तत्राह—
भावध्वसात्मनश्चैवमित्यादि । एवमिति । वस्तुस्वभाववियोगरूपत्वात्, न तु
भावस्वभावस्य सत स्वरूपनिवृत्तेरसत्त्वम्, तत्कथं सर्वभावानां नित्यं न स्यात्,
यदि हि स्वभावनियेषलक्षणो विनाशस्तेषामसन् स्यात्, तदा नित्यत्वमेव स्यात्,
यावता स्वभावनियेषलक्षणो नाश स्वयमसद्रूपस्तेषामस्यैवेति कथं नित्या
भवेयुः । सर्वसंस्कारनाशित्वप्रत्ययस्य तु निमित्तमभिहितमेव ॥ ३८२ ॥

यच्चोक्तम्—“नित्यत्वेऽपि सहस्थानम्” (तत्त्व० ३७२) इत्यादि,
तत्राह—निवृत्तिरूपतेत्यादि । [G 140] निवृत्तिर्भगतीत्यनेनापि वचनेना
स्मिन् भवते विधिरूपेण निवृत्तिरूपता नाभिधीयते यतो नास्य विधेयं
क्रिष्टिरूपमस्ति, किं तर्हि ? वस्तुस्वरूपस्य क्षणादूर्ध्वं स्वभावानुवृत्तिर्निषिध्यते ।
तस्मादयमेकातेनाभावरूप एवेति नित्यविकल्पोऽनास्पद एव नि स्वभावत्वादेव
सदा व्यवस्थितरूपयोगात्, स्वभावप्रतिबद्धत्वात् नित्या नित्यधर्मयो^१ । यच्चो
क्तम्—‘अकारण भवता द्विधा—नित्यमसच्च’ इति, तत्परसिद्धान्तानभिज्ञतया,
यतो न्यायवादिना ग्रीह्यानामकारणमसदेव । यथोक्तं भगवता—“स धर्मेऽपि
धर्मानुदर्शा विहरन् बोधिसत्त्वोऽणुमपि धर्मं न समनुपश्यति यः प्रतीत्यसमुत्पाद
विनिर्मुक्तः” ( ) इति । ये च वैभाषिणः आकाशादिवस्तु सत्त्वेन
कल्पयन्ति ते युष्मत्पक्ष एव निक्षिप्तं न शक्यपुत्रीया इति न तन्मतोपन्यासो
न्याय्य^२ । एव नाशहेतूनां सर्वेषामकिञ्चित्करत्वात्त्रासिद्धता हेतोः ।

इतश्च नाशहेतूनामकिञ्चित्करत्वं वक्तव्यम् । तथा हि—भाव स्वहेतो
रवद्यमान कदाचित् प्रकृत्या स्वयं नश्वरमेवोत्पद्यते, अनश्वरात्मा वा । यदि

१ नित्यस्वभावप्रतिबद्धधर्मयो —श०, ग० ।

२ यायात्—गा० ।

नश्वरः, तस्य न किञ्चिन्नाशहेतुता; स्वयं तत्त्वभावतयैव नाशात् । यो हि यस्य स्वभावः स स्वहेतोरेवोत्पद्यमानस्तादृशो भवति, न पुनस्तद्भावे हेत्वन्तरमपेक्षते; यथा—प्रकाशद्रवोष्णकठिनादयस्तद्वातान् उत्पन्ना न पुनः प्रकाशादिभावहेत्वन्तरमपेक्षन्ते ।

स्यादेतत्—यथा बीजादयोऽङ्गुरादिजन्यत्वभावाः सन्तोऽपि न केवला जनयन्ति, सलिलविकारणान्तरापेक्षत्वात्; तद्वद्भावे नश्वरस्वभावोऽपि नाशे कारणान्तरापेक्षो भविष्यतीति ? तदेतदसम्यक्; अन्त्यावस्थाप्राप्तस्यैव जनकत्वभावत्वाम्बुपगमात्, नान्यस्य । तेन योऽसौ तत्त्वभावः स जनयत्येव, नासौ परमपेक्षते । यस्तु कुशल्यदिस्थो न जनयति, नासौ तत्त्वभावः । कारणकारणत्वाच्च तस्यापि कारणव्यपदेशो न मुख्यत इति नास्ति व्यभिचारः ।

अथानश्वरत्वेति पक्षः, तदापि नाशहेतुरकिञ्चित्कर एव । तस्य केनचित् स्वभावाभ्यामावस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तच्च हि—यदि स्वभाव उत्पादानन्तरं न विनश्येत्, तदा पश्चादपि स एव तस्य स्थितिधर्मा स्वभावस्तदवस्थ इति किं नाशहेतुना तस्य कृतम्, येन विनश्येत् ।

अथापि स्यात्—यथा ताम्रादीनां कठिनरूपाणामपि सत्त्वमन्यादिसम्पर्कादन्यथात्वं भवति, तथा भावस्याविनश्वरस्वभावस्यापि सतो विनाशहेतुनाऽन्यथात्वं क्रियते, तेन [G 141] विनाशहेतुं प्राप्य विनश्यतीति ? तदेतदसम्यक्; न हि II पक्षान्यथा भवति; स्वभावान्तरोत्पत्तिविक्षणत्वावन्यथात्वस्य । तथा हि—यत्तदन्यथात्वं नाम तत् किं भावादर्थान्तरम् ? आहोस्विद्भाव एव ? न तावद्भाव एव; तस्य स्वहेतोरेव पूर्वं निष्पन्नत्वात् । अथार्थान्तरम् ? तथा सति भावोऽच्युतिधर्मा तथैववस्थित इति न तस्यान्यथाभावः । ताम्रादिदृष्टान्तोऽप्यसिद्ध एव । तथा हि—ताम्रादीनां पूर्वकस्य कठिनादिसृणस्य स्वरसनिरोधित्वाद्दिनाशे सत्त्वमन्यादेः सहकारिकारणान्तरात् स्वोपादानकारणाच्च सामग्र्यन्तराद् द्रवाख्यमपरमेव स्वभावान्तरमुत्पद्यते । पुनरपि द्वादिस्वभावस्य स्वरसनिरोधितया विनाशे सति सहकारिकारणान्तरात् स्वोपादानकारणाच्च कठिन्याख्यमपरमेव स्वभावान्तरमुत्पद्यत इति नैकस्यान्यथात्वमस्ति । तस्मात् सर्वथाऽप्यकिञ्चित्कर एव नाशहेतुरिति

अकृतकराशिविषये विचारः

तत्र प्रथमः पक्षः

ये तु व्योमादयो भावा अकृतत्वेन सम्मताः ।

वस्तुवृत्त्या न सन्त्येव ते च शक्तिवियोगतः ॥ ३८५ ॥

क्षणिकाक्षणिकत्वादिविकल्पस्तेष्वनास्पदः ।

तदा वस्तुवेष येन स्यात् क्षणिकं यदि बान्यथा ॥ ३८६ ॥

नासिद्धो हेतुः । न चापि विरुद्धः; स्वपक्षे भावात् । नचाप्यनैकान्तिक; पूर्वं प्रसाधितत्वात् ।

स्यादेतत्—यथाऽऽकाशं भूर्त्तत्वाय न परमपेशते, अथ च तत्र निवर्त न भवति; तद्वद्भावाः कृतकोऽपि सन् कश्चित्तैव नाशे नियतो भविष्यतीति ? तदेतदसम्बन्धम्; न हि स कश्चित् कृतकोऽस्ति य परेणान्त्यो नेष्यते; हेतुमतः सर्वस्यानित्यत्वाम्युपगमात् । त एव चेद् पक्षीकृता नान्य इति कुतोऽऽनैकान्ति-कता । ये तु पुन कृतका अपि सन्तो नित्या एव भविष्यन्तीत्यविनाशितयेति सम्भाव्यन्ते, ते परमार्थतोऽकृतकराख्यन्तर्गता एवेति तन्निराकरणादेव तन्निराक्रिया बोद्धव्येत्यदोषः ।

नाप्याकाशादेर्भूर्त्तत्वादिधर्मं प्रत्यनपेक्षा सिद्धा, यस्य हि यो धर्मो नास्ति स तं प्रति सापेक्ष एव, न हि प्राप्तं धर्मं प्रति काचिदपेक्षा भावाना व्यवस्थाप्यते, किं तर्हि ? अप्राप्तमेव — इत्यसिद्धो दृष्टान्तः ॥ ३८४ ॥

इदानीमकृतकराशिमधिकृत्याह—ये त्वित्यादि । यदि हि व्योमादयो भावाः सिद्धसत्ताका स्युः, तदा तेषु क्षणिकत्वादिवर्धमचिन्ताऽवतरेत् । न हि धर्माणां स्वातन्त्र्येण सिद्धिरस्ति; अन्यथा हि धर्मत्वमेव तेषां हीयेत । न चाका-शादयोऽकृतका धर्मिणः; तेषां सर्वसामर्थ्यविरहितत्वेन [८ १+२] वन्ध्यापुत्रवद-सद्व्यवहारविषयत्वात् ।

प्रयोगः—अस्तसर्वसामर्थ्यशून्यं तदवस्तु, यथा—वन्ध्यापुत्रः । सर्वसामर्थ्य-शून्यं चाकाशादीति स्वभावहेतुः । वस्तुतो व्यापकानुपलब्धिवर्षा । न चानैकान्तिको

क्षणावस्थितरूपं हि वस्तु क्षणिकमुच्यते ।

स्थिररूपसमाक्रान्तं वस्त्वेवाक्षणिकं पुनः ॥ ३८७ ॥

उत्पादानन्तरास्थायि स्वरूपं यच्च वस्तुनः ।

तदुच्यते क्षणः सोऽस्ति यस्य तत् क्षणिकं मतम् ॥ ३८८ ॥

असत्यप्ययंभेदे च सोऽस्त्यस्येति न बाध्यते ।

इच्छारचितसङ्कुतेमात्रभावि हि वाचकम् ॥ ३८९ ॥

हेतुः; एतावन्मात्रनिबन्धनत्वादसद्व्यवहारस्य । नाप्यसिद्धिरिति पश्चात् प्रतिपाद-
यिष्यामः । सपक्षे भावान्नापि विरुद्धः ॥ ३८५-३८६ ॥

कस्मात् पुनरवस्तुनि क्षणिकक्षणिकविक्रस्यो नावतरति ? इत्याह—क्षणा-
वस्थितरूपं हीत्यादि । सुबोधम् ॥ ३८७ ॥

उद्घोतकरस्त्वाह—“क्षणिक इति मत्वर्थीयानुपपत्तिः, तथा हि—यदि
निरुक्तन्यायेन क्षयः क्षणः सोऽस्यास्तीति क्षणिक इति साध्यते”, तन्न युक्तम्;
कालमेवात् । यदा हि क्षयो न तदा क्षयीति भिन्नकालयोर्न मत्वर्थीयो दृष्टः ।
अथ पुनर्भावान्तरविनाशेन विशिष्यमाणः क्षण इत्युच्यते ? तदापि स तेनैव
तद्वात्र भवतीति न युक्तो मत्वर्थीयः । अथ क्षणस्थितिकालः क्षणिकाः, सर्वान्यो
हि कालः क्षणः, तं चेऽवतिष्ठन्ते ते क्षणिकाः ? एतदपि न युक्तम्; संज्ञामात्रेण
कालस्याभ्युपगमात्, न च संज्ञामात्रं वस्तुविशेषणत्वेन युक्तम्” इति । तत्राह—
उत्पादानन्तरगस्थायीत्यादि । उत्पादनन्तरविनाशस्वभावो वस्तुनः क्षण उच्यते,
स यस्यास्ति स क्षणिक इति । तथा चोक्तम्—“आत्मलभानन्तरविनाशी क्षणः
स यस्यास्ति स क्षणिकः” ( ) इति ॥ ३८८ ॥

नन्वेवमपि स्वभावस्यानर्थान्तरत्वात् सोऽस्यास्तीति व्यतिरेकनिबन्धनः प्रत्ययो
नोपपद्यते ? इत्याह — असत्यपीत्यादि । यथा स्वस्य स्वभावः, शिलापुत्रकस्य
शरीरम् — इत्यादावसत्यपि वास्तवे भेदे बुद्धिपरिकल्पितं भेदमाश्रित्य व्यतिरेक-
पक्षीविभक्तिर्भवति, तथेहापि भविष्यति; न हि वस्तुस्वभावानुविधायिन्यो वाचः,
किं तर्हि ? वक्तुरिच्छामनुविदपते ॥ ३८९ ॥

उदयानन्तरास्थायि वत्स्वेव तु विवक्षितम् ।

तत्र सप्रत्यय शब्दोऽप्रत्ययो वा प्रयुज्यताम् ॥ ३९० ॥

द्वितीयः पक्षः

यदि तु व्योमकालाद्या सन्त स्युस्ते तथासति ।

नार्तिनामन्ति तेऽप्येन क्षणभग कृता इव ॥ ३९१ ॥

तथा हि सन्तो ये नाम ते सर्वे क्षणभङ्गिनः ।

तद्यथा सस्कृता भावास्तथा सिद्धा अनन्तरम् ॥ ३९२ ॥

[G 143] अपि च—यावत्पर्यं यावानेव वक्तृभिर्विनियुज्यते ध्वनिः, स तावानेव तमर्थं सङ्केतवशात् प्रत्याययति, न तु परमार्थतः प्रकृतिः प्रत्ययो वास्ति । 'क्षणिक' इति चायं शब्द उत्पादनन्तरावस्थापिनि वस्तुमात्रे नियुक्तो विद्वद्भिः । तत्र चैवम्भूते वस्तुनि क्षणिकशब्देन विवक्षिते क्षणिक शब्द सप्रत्ययो वा प्रयुज्यताम्, प्रत्ययरहितो वा—इति नात्रात्माकमिच्छामात्रानुरोधेन साङ्केतिके वचस्यरादर इत्येत्द्दर्शयति—उदयानन्तरास्थायात्यादि । एवमिति क्षणिकमित्यनेन । सह प्रत्ययेन मत्वर्थायेन वर्तत इति सप्रत्यय ॥ ३९० ॥

एव व्योमादीनामकृतकत्वाभ्युपगमे सति नियमनासद्व्यवहारविपर्ययवति प्रतिपादितम् । इदानीं सत्त्वाभ्युपगमे तु क्षणिकत्वमेवैषा प्रसज्यत इति साधयन्नाह—यदि त्वित्यादि । कृता इवेति । कृतञ्च इवेत्यर्थः । एतेन 'सत्त्वात्' इत्ययं हेतुः सूचितः ॥ ३९१ ॥

तमेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—तथा हीत्यादि । प्रयोगः—यत् सत् तत् सर्वे क्षणिकम्, यथा समनन्तर प्रतिपादिता क्षणिका पञ्चधा । सन्तश्च भवता व्योमादयो भावा इष्यन्ते इति स्वमायहतुः । तथा मिद्धा इति क्षणिकत्वेन । एतेन न साध्यविकल्पादृष्टान्तस्याशङ्कनीया, प्रसाधित्वादिति दर्शयति । त्वद्यप्यन्त इत्यनेन प्रसङ्गसाधनमेतदिति दर्शयति, अन्यथा हतारन्तरासिद्धता म्यात् । कथं पुनरस्य द्वावर्थासि सिद्धाः ? इत्याह—क्षणिकत्वमिति त्वित्यादि ।

[G 144] अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमिह सत्त्वं इत्युच्यते, तच्च क्षणिकत्वात् निवर्तते । तथा हि—भावा अधाक्रया कुर्वन्त क्रमेण वा कुर्वन्तः ।

सन्तश्चामी त्वयेष्यन्ते व्योमकालेश्वरादयः ।

क्षणिकत्वविद्योने तु न सत्तत्वां प्रसज्यते ॥ ३९३ ॥

क्रमेण युगपच्चापि यस्मादर्थक्रियाकृतः ।

न भवन्ति स्थिरा भावा निःसत्त्वास्ते ततो मताः ॥ ३९४ ॥

यौगपद्येन वा ? न हि क्रमयौगपद्याभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति; तयोरन्योऽन्यव्यव-
च्छेदरूपत्वात् । एतच्च प्रत्यक्षत एव प्रसिद्धम् । तथा हि—घटो मधूदकादी-
स्तदन्यद्रव्यव्यतिभिन्नान् क्रमेणाहरन् स्वज्ञानोदकाहरणे न च यौगपद्येन कुर्वन्
प्रत्यक्षेणैव परिच्छिद्यते । तत्र यान् कार्यभेदान् क्रमेणाहरन् समुपलभ्यते घटः,
कुललो वा शरावोदञ्चनादीन्, न तदैव तान् यौगपद्येन जनयितुं समर्थः । घटो वा
स्वविषये ज्ञानादीन् यौगपद्येन जनयन्नुपलभ्यते, न तदैव तान् क्रमेणेति प्रत्यक्षा-
वसितमेतत् सर्वम् । अतः क्रमस्य यौगपद्यव्यवच्छेदेनैव परिच्छेदाद्, यौगपद्यस्य च
क्रमव्यवच्छेदेनैव—इत्येकप्रमाणवृत्तिर्द्वयोरन्यतरत्परिच्छिन्दती ततः परं प्रतियोगिनं
व्यवच्छिन्नति, प्रकारान्तरमात्रं च सूचयतीति प्रत्यक्षप्रमाणावसित एवानयोरन्यो-
न्यवृत्तिपरिहारस्थितलक्षणो विरोधः । तेन 'तृतीयराश्यभावात् क्रमयौगपद्या-
भ्यामर्थक्रिया व्याप्ता । सा च स्थिरेषु भावेषु स्वव्यापकनिवृत्तौ निवर्त्तमाना
तलक्षणं सत्त्वं निवर्त्तयतीति सिद्धा व्याप्तिः ।

न चैतच्छक्यं वक्तुम्—'क्रमयौगपद्ये एव भावानां न सिद्धे; व्यतिरिक्तकाल-
पदार्थानभ्युपगमात्' इति^१ । न हि वयं भावानामर्थान्तरभूतकालपदार्थकृतं क्रम-
यौगपद्यं ब्रूमः । किं तर्हि ? तथातयोत्पादकृतम् । तथा हि—यदि चैकः सत्ताम-
नुभवति तदैव यदा परे तद्वदेव तामनुभवन्ति, त एव सर्वे तथोत्पद्यमाना अक्रम-
व्यपदेशनिबन्धनं भवन्ति । तद्यथा—समग्रसामग्रीका बहवोऽङ्कुराः समुत्पद्य-
मानाः विपर्ययात् क्रमव्यपदेशभाजः, यथा—अङ्कुरकाण्डपत्रादयः । एते च
प्रत्यक्षत एव सिद्धा, तथैव च व्यपदिश्यन्ते जनैः । तथाभूतपदार्थविषयोऽपि
कारणव्यापारस्तद्विधेः क्रमयौगपद्याभ्यां व्यपदिश्यत इत्युच्यते ।

१. तृतीयस्यामात्रात्—पा०, गा० ।

२. इतः परं जै० पुस्तके 'तदयुक्तम्' इत्यधिकः पाठः ।

क्षणिकस्यैवार्थक्रियाया युक्त्यम्
कार्याणि हि विलम्बन्ते कारणासन्निधानतः ।

ननु च यदि स्थिरो मात्र सिद्धो भवेत्, तदा तत्र क्रमयोगपद्यनिवृत्तौ सत्यामर्थक्रियाया सामर्थ्यनिवृत्तिः सिद्धयेत् । यथा—कचित् प्रदेशे धर्मिणि वृक्ष-निवृत्तौ शिशुपानिवृत्तिः । अन्यथा ह्यसिद्धे प्रदेशधर्मिणि कुत्र शिशुपाऽभावः प्रतीयेत । न चासौ सिद्धः; तस्यैव प्रतिषेधमिष्टत्वात् । अथापि सिद्धोऽङ्गी-क्रियते, न तर्हि तस्य प्रतिक्षेपो युक्तः; तस्य धर्मिणः स्वरूपेण सिद्धवन्मुपगमात्, ततश्च 'सत्त्वादित्यमप्यनैकान्तिक एव हेतुः, विपक्षे वृत्तेरिति ? नैतदस्ति; न ह्यस्मामि स्वातन्त्र्येण प्रमाणतया व्यतिरेकसाधिन्या अस्या व्यापकानुपलब्धे प्रयोगः क्रियते, किं तर्हि ? प्रसङ्गापादनं परं प्रति क्रियते । यदि भवता तेषां स्थिररूपताऽङ्गीक्रियते [G 145] तदाऽर्थक्रियासामर्थ्यमपि नाङ्गीकर्तव्यम्; तत्र क्रमयोगपद्ययोगस्य तद्व्यापकस्याभावात् । न हि व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यम-वस्थातुमुत्सहते; अन्यथा व्याप्यव्यापकभाव एव तयोर्न स्यात् । ततश्चार्थक्रिया-सामर्थ्यनिवृत्तौ सत्त्वमपि तेषां नाङ्गीकर्तव्यम्; अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणत्वात् सत्त्वस्येति । अनेनोपायेन तेषामभाव एव प्रतिपाद्यते । न चापि वैधर्म्यदृष्टान्तेऽ-वश्यं वस्तुभूतो धर्म्याश्रयणीयः, तत्र साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तिमात्रस्य साधयितु-मिष्टत्वात् । तच्च व्याप्यव्यापकभूतयोर्धर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ सत्या धर्मि-वि-शेषपरिग्रहमन्तरेणैव सामान्येन व्यापकभावे व्याप्यमपि न भवतीति वचनमात्रादेव प्रतीयते, यथा—वृक्षाभावे शिशुपा न भवतीति । यथोक्तम्—

“तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोऽवश्यमिहाश्रयः ।

तदभावे च^२ तत्रेति वचनादपि तद्वृत्तिः^३ ॥” (प्र० बा० ३.२५) इति
॥ ३९२-३९४ ॥

न तान्त् स्थिरस्य मात्रस्य क्रमेणार्थक्रिया युक्तेति दर्शयति—कार्याणीत्यादि ।

१. सत्त्वादित्यं यमप्यनै—पा०, सत्त्वादित्यं(इत्यं)यमप्यनै—गा० ।

२. 'च' इति सर्वत्र नास्ति, 'तु' इति गा० पुस्तक ।

३. तद्वृत्ते—सर्वत्र ।

समयहेतुसद्भावे क्षेपस्तेषां हि किंकृतः ॥ ३९५ ॥

परस्योत्तरम्

अथापि सन्ति नित्यस्य क्रमिणः सहकारिणः ।

यानपेक्ष्य करोत्येष कार्यग्रामं क्रमाश्रयम् ॥ ३९६ ॥

तत्प्रतिविधानम्

साध्वेतत्, किन्तु ते तस्य भवन्ति सहकारिणः ।

किं योग्यरूपहेतुत्वादेकार्यकरणेन वा ? ॥ ३९७ ॥

योग्यरूपस्य हेतुत्वे स भावस्तैः कृतो भवेत् ।

स चाशक्यक्रियो यस्मात् तत्स्वरूपं तदा स्थितम् ॥ ३९८ ॥

कृतौ वा तत्स्वरूपस्य नित्यताऽस्यावहीयते ।

विभिन्नोऽतश्च यस्तस्माद् यद्यसौ कारकः कथम् ॥ ३९९ ॥

न हि कार्यस्य स्वेच्छया भवनमभवनं वा; किन्तु कारणसदसत्तानुविधायिनी तस्य सदसत्त्वे । तत्र यदसौ स्थिरैकरूपो भावः सर्वदा सर्वकार्याणां हेतुभावेनावस्थितः, तदा किमिति तत्सत्तामात्राकाङ्क्षीणि सकृदेव सर्वाणि कार्याणि नोत्पद्यन्ते, येन क्रमेण भवेयुः । क्षेप इति परिविलम्बः । तेन पाश्चात्यमपि तदीयं कार्यं प्रागेव भवेत्; अप्रतिषेद्धसामर्थ्यकारणत्वाद्, अभिमतकार्यवदिति भावः ॥ ३९५ ॥

अथापीत्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । यद्यपि स्थिरः पदार्थः सर्वदा सन्निहितः, तथापि क्रमेण सहकारीणि तस्य सन्निधीयन्ते । अतस्तदपेक्षया क्रमेणासौ कार्याणि जनयिष्यतीति ॥ ३९६ ॥

साध्यित्यादिना प्रतिविधत्ते । [G 146] न हि तस्य नित्यस्य कश्चित् सहकारी सम्भवति; तथा हि—अतिशयाधानाद्वा सहकारी भवेत्; यथा—बीजस्य हित्यादय उच्छ्रान्नाद्यवस्थाविशेषमादधानाः सहकारिणः । एकार्थनित्यया वा, यथा—उन्मिषितमात्रेण रूपदर्शने चक्षुषो रूपादयः । तत्र न तावदाद्यः पक्षः, तथा हि—असावतिशयस्तस्य सहकारिभिरापीयमानः कश्चित् तत्त्वभागादभिन्नः, भिन्नो

तस्मिन् सति हि कार्याणामुत्पादस्तदभावत ।

अनुत्पादात् स एवं हेतुत्वेन व्यवस्थित ॥ ४०० ॥

परस्योत्तरम्

अथापि तेन सम्बन्धात् तस्याप्यस्त्येव हेतुता ।

क सम्बन्धस्तयोरिष्टस्तादात्म्यं न विभेदत ॥ ४०१ ॥

न च तस्य तदुत्पत्तिर्योगपद्यप्रसङ्गत ।

ततश्च योगपद्येन कार्याणामुदयो भवेत् ॥ ४०२ ॥

तत्राप्यन्यव्यपेक्षायामनवस्था प्रसज्यते ।

एकदापि तत कार्यं नासम्बन्धात् प्रकल्प्यते ॥ ४०३ ॥

वा भवेत्, यद्वा उभयानुभयरूप, यथाऽऽहुराजीवका इति चत्वार पक्षा । तत्र न तावदाय पक्ष, कृत्स्वरूपवत्तदव्यतिरेकितया तस्यापि सदावस्थितत्वात्, सतश्च करणयोगात्, करणे वा तद्वदेव भावस्यापि करणप्रसङ्गात् । तदश्च नित्यत्वहानि । अथ द्वितीय पक्ष, तदाऽतिशयादेव कार्योत्पत्तेर्भावस्याकारकत्वप्रसङ्ग । असाविति नित्य पदार्थ ॥ ३९७-३९९ ॥

एतदेव स्पष्टयति—तस्मिन्सतीत्यादि । तस्मिन्निति । अतिशये सतीत्यर्थ । एवमिति । तद्गतान्वयव्यतिरेकानुविधानात् ॥ ४०० ॥

अथापीत्यादिनात्रैव परस्योत्तरमाशङ्कते । तेनेति अतिशयेन । तस्यापीति नित्यस्य । कः सम्बन्ध इत्यादिनोत्तरमाह । क सम्बन्ध, नैव कश्चिदित्यर्थ । द्विविध एव हि सम्बन्ध — तादात्म्यम्, तदुत्पत्तिश्च । तत्र न तावत्तादात्म्यलक्षण, भेदस्याङ्गीकृतत्वात् । नापि तदुत्पत्तिलक्षण, सहकारिभ्य एव तस्योत्पत्ते । अथ^१ ततस्तस्योत्पत्तिरङ्गीक्रियते, तदा तन्मात्रभाविवादतिशयाना युगपदेवोत्पत्ति स्यात् । ततश्च सर्वकस्याणा युगपदुत्पत्तिप्रसङ्ग, अतिशयवत कारणस्य सर्वदाऽवस्थितत्वात् ॥ ४०१ ४०२ ॥

[G 147] अथ तत्राप्यतिशयोक्तौ, सहकारिकारणापेक्षणात् क्रमेणातिशयोत्पत्तेर्न कार्याणां योगपद्यं भवताति स्यात् : तद्व्युक्तम्, एव खनवस्था

सम्बन्धः समवायश्चेत् तत्राप्येवं विचिन्त्यते ।
 उपकारीभवेस्तस्य समवायीष्यते स किम् ॥ ४०४ ॥
 न वा तथेति प्रथमो विकल्पो यदि गृह्यते ।
 सैव प्राप्ता तदुत्पत्तिर्व्यापास्ता साऽप्यनन्तरम् ॥ ४०५ ॥
 अन्येऽपि सर्वभावाः स्युस्तथैव समवायिनः ।
 अविशेषान्न तस्यायमुपकारी मतो यदि ॥ ४०६ ॥
 भेदाभेदविकल्पस्य प्रत्येकं प्रतिषेधनात् ।
 द्विरूपोऽतिशयस्तस्य व्यस्तो भवति वस्तुनः ॥ ४०७ ॥
 पुद्गलादिपरीक्षासु द्वैराशयप्रतिषेधनात् ।

स्यात् । तथा हि — तत्रापि सहकारिणामतिशयान्तरकरणात् सहकारित्वं वक्तव्यम्,
 तस्य चातिशयस्य व्यतिरेकित्वात् सम्बन्धासिद्धिः, तदुत्पत्तौ सकृदुत्पत्तिप्रसङ्गः,
 तत्रापि सहकारिव्यपेक्षायां पुनरियमेव चिन्ताऽवतरति । ततश्चानवस्थायां न
 कदाचिदतिशयेन सह तस्य सम्बन्धः सिद्धयेत् । तदसिद्धौ न तस्मात् कार्योत्पत्तिः;
 अतिशयादेव कार्योत्पत्तेः ॥ ४०३ ॥

अथापि स्यात्—न तदुत्पत्तिलक्षणस्तस्यातिशयेन सह सम्बन्धः, किं तर्हि ?
 तत्समवायलक्षणः, तत्र नित्ये धर्मिणि तस्यातिशयस्य सम्भवेत्त्वात् ? तदेतदयुक्त-
 मिति दर्शयन्नाह—तत्रापीत्यादि । न वा तथेति । नोपकारी सैस्तस्य समवा-
 यीष्यत इति सम्बन्धः । तत्र प्रथमपक्षे उपकारस्योपक्रियमाणपदार्थाव्यतिरेकात्
 स एव तदुत्पत्तिलक्षणः सम्बन्धोऽङ्गीकृतः स्यात् । स चानन्तरमेव
 निरस्तः ॥ ४०४—४०५ ॥

अथ द्वितीयः पक्षः, तदा विशेषाभावात् सर्वः सर्वस्य समवायी स्यात् ।
 तद्दर्शयति—अन्येऽपीत्यादि । तथैवेति । अगमिमपदार्थवदनुपकारित्वेनाविशिष्ट-
 त्वात् ॥ ४०६ ॥

उभयानुभयपक्षावधिकृत्याह—भेदाभेदेत्यादि । प्रत्येकपक्षनिराकरणादेवो-
 भयात्मकपक्षस्य निराकरणम् ; तद्व्यतिरेकेणोभयात्मकपक्षाभावात् । किञ्च—
 एकाकारत्यागपरिमहयोरपराकारपरिमहत्यागानान्तरीयकत्वादयुक्तं वस्तुसत्,

द्विरूपोऽतिशयो नास्ति न वाऽप्यनुभयात्मकः ॥ ४०८ ॥

अथ नापेक्षते नित्यः प्रत्ययान् सहकारिणः ।

तयाऽपि तद्वियुक्तोऽयं कारको नान्त्यहेतुवत् ॥ ४०९ ॥

त्रिजस्तस्य स्वभावोऽयं तेषामेव हि सन्निधौ ।

कारकत्वमतः कार्यं तद्भावेऽपि न सर्वदा ॥ ४१० ॥

तत्प्रतिविधानम्

अस्त्येवम्, किन्तु साकल्ये या तस्य प्रकृतिर्भता ।

वैकल्ये संव चेदिष्टा नित्याः स्युः सहकारिणः ॥ ४११ ॥

तत्सम्बद्धस्वभावस्य भावे तेषामपि स्थितेः ।

उभयानुभयत्वम् । न द्वैकस्यैक्या विधिप्रतिपक्षौ परस्परविरुद्धौ युक्तौ,
पक्षत्वहानिप्रसङ्गात् ॥ ४०७ ॥

[G 148] एतच्च पुद्गलादिपरीक्षायां प्रतिपादितम्, तदर्थयति—
पुद्गलादीत्यादि ॥ ४०८ ॥

अर्थेकार्थक्रियाकारित्वेन सहकारिणस्तम्येति द्वितीय पक्ष आश्रीयते,
यमाऽऽहुरेकं - “नैवासौ सहकारिणोऽपेक्षते, न चापि सहकारिवियुक्तं कार्यस्य
कारकं, यत ईदृशस्तम्य नित्यसिद्ध स्वभावो यस्तन्निहितसकलसहकारिकाणां
एव कारकं, अन्यहेतुवत् केवलं; तेन तस्य भावेऽपि न कार्यस्य सर्वदोषाधि-
प्रसङ्गः ॥ इति । तद्वत्तदर्थयति—अर्थेत्वादि । नेति कारक इत्यनेन सम्बन्ध-
नीमन् । अन्त्यहेतुमदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यद्वा—उचरेण कारकत्वमित्यनेन
साधर्म्यदृष्टान्ततया सम्बध्यते । पद्यन्वाच्च वति कार्यं । तद्भावेऽपीति तस्य
नित्यस्य पदार्थस्य सद्भावेऽपि ॥ ४०९-४१० ॥

अस्त्येवमित्यादिन्य प्रतिविधत्ते । भगवत् कल्पना, किन्त्विदमिदं निरूप्यते—
या तम्य सहकारिसाकल्यावस्थया प्रकृति, किं सैव वैकल्यावस्थायाम् ? आहोस्वि-
दन्या । यदि सैव, तदा सहकारिणोऽपि नित्या प्राप्नुवन्ति ॥ ४११ ॥

कथम् ? इत्याह—तत्सम्बद्धस्वभावस्येत्यादि । तै सहकारिणि सम्बद्ध
स्वभावो यत्स्येति विग्रहः । तेषामपीति सहकारिणाम्, निगदवद्वपुस्याकृषि

अन्यच्चेद् विकलं रूपमेकत्वमवहीयते ॥ ४१२ ॥

व्यपेक्षयाऽप्यतश्चैवं न कार्याणां क्रमोदयः ।

यौगपद्यं तु नैवेष्टं तत्कार्याणां क्रमेक्षणात् ॥ ४१३ ॥

निःशेषाणि च कार्याणि सकृत् कृत्वा निवर्तते ।

सामर्थ्यास्मा स चेदार्थः सिद्धास्य क्षणभङ्गिता ॥ ४१४ ॥

निगडाकर्षणवत् तेषामप्यनुवृत्तेः । एवं हि स एव पूर्वस्वभावापरित्यागेनानुवृत्तो [G. 149] भवति । यदि हि सहकारिणा सम्बद्धं स्वभावं न जहाति, तत्सम्बद्ध-स्वभावापरित्यागेन सामर्थ्यात् सहकारिणामप्यपरित्यागः; प्रतियोगिसम्यपेक्षत्वात् सम्बन्धित्वस्य । अन्यथा सैव तस्य प्रकृतिर्न यवेत् । अथान्येति पक्षः, तत्राह—अन्यच्चेदित्यादि । यदि हि सहकारिविकलं रूपमस्यान्यदितीप्यते, तदा नित्यत्व-हानिप्रसङ्गः; रूपस्य भावाव्यतिरेकात् । तस्मात् ^२सहकारिकारणापेक्षायामपि न स्थिराणां क्रमेणार्थक्रिया युक्ता ॥ ४१२ ॥ = ॥

नापि यौगपद्येनेति दर्शयति—यौगपद्यं तु नैवेष्टमित्यादि । ^३परैरपि नित्यपदार्थकार्याणां नैव यौगपद्यमिष्टम् । तथा हि—नित्यानामेतानि कार्याणि वर्ण्यन्ते—आत्मनः सुखदुःखादीनि, नभसः शब्दाः, मनसः क्रमवर्तीनि ज्ञानानि^४, अणूनां द्व्यणुकादिक्रमेण स्थूलः, कालदिगीश्वरादीनां सर्वाण्येवोत्पत्तिमन्तीति । एषां च प्रत्यक्षादेव क्रमोदयः प्रसिद्धः ॥ ४१३ ॥

तदेवं यौगपद्याभ्युपगमे प्रत्यक्षविरोधः, अभ्युपगमविरोधश्चोक्तो भवति । इदानीमनुमानविरोधं प्रतिपादयन्नाह—निःशेषाणीत्यादि । तथा हि—युग-पदशेषाणि कार्याणि कृत्वा स किं तस्यार्थक्रियासमर्थः स्वभावो निवर्तते ? आहोस्विदनुवर्तते ? इति पक्षद्वयम् । तत्र यदि निवर्तते इति पक्षः, तदा तस्य क्षणभङ्गित्वं सिद्धम्; प्रतिक्षणमपरापरस्वभावोत्पत्तेः, पूर्वपूर्वस्य च स्वभा-वस्य स्वरसविनाशात् ॥ ४१४ ॥

१. च—पा०, गा० ।

२. सहकारिणोऽपे—पा०, गा० ।

३. वैशेषिकैरित्यर्थः ।

४. विज्ञानानि—पा०, गा० ।

तद्रूपस्थानुवृत्तौ तु कार्यमुत्पादयेत् पुनः ।

अकिञ्चित्कररूपस्य सामर्थ्यं चेज्यते कथम् ॥ ४१५ ॥

सर्वसामर्थ्यशून्यत्वात् तारापथसरोजवत् ।

असन्तोऽक्षणिकाः सर्वे शक्तिर्यद् वस्तुलक्षणम् ॥ ४१६ ॥

अथ नाङ्गोक्तियेतेदं वस्तुत्वं शक्तिलक्षणम् ।

यदेवमन्यन्निर्देशं वस्तूनां लक्षणं परैः ॥ ४१७ ॥

सत्तासम्बन्ध इष्टश्चेद् वस्तूनां लक्षणं न तत् ।

अथ द्वितीयः पक्ष आधीयते, तत्र तद्रूपस्य समर्थत्वनोऽनुवृत्तौ सत्यां पुनः कार्यमुत्पादयेत् ; अत्यक्तपूर्वरूपत्वात्, प्रागवस्थावत् । सतश्च स एव क्रमो जात इति यौगपद्याभ्युपगमोऽनुमानविरुद्धः । अथापि स्यात्, मा भूत् तस्य कमयौगपद्याभ्यामर्थक्रिया, [G 150] तथापि सामर्थ्यमस्यास्त्येवेत्याह— अकिञ्चित्कररूपस्येत्यादि । कार्योत्पादनिरन्धनं हि भावानां सामर्थ्यं व्यवस्थाप्यते । यश्च न किञ्चित् करोति स कथं समर्थः स्यात् ; अन्यथा द्वाकाशकुशे-
द्यादेरपि सामर्थ्यं किं न व्यवस्थाप्येत ।

स्यादेतद्— यदि नाम सामर्थ्यमस्य निवृत्तं तथापि सत्त्वमनिवृत्तमेव, ततश्च सत्त्वादित्यनैकान्तिक एव हेतुः ! इत्याह— असन्त इत्यादि । इदमेव हि वस्तु-
लक्षणं यदर्थाक्रियासामर्थ्यम्, तच्चेज्जिज्ञातम्, तत्कथं वस्तुत्वं तत्तल्लक्षणं तेष्ववस्था-
कल्पते । तदेवं क्रमाक्रम्यामर्थक्रियासामर्थ्यशून्यत्वाद् वन्ध्यापुत्रादिवदसद्व्यवहार-
योग्या भ्रष्टाजिह्वेनाभिमत्या आकाशादय इति सिद्धम् ॥ ४१५-४१६ ॥

अथापि स्याद्— यदर्थाक्रियासामर्थ्यलक्षणमेव वस्तुलक्षणं भवेत्, तदेतत् सर्वं
शोभेत ! यदेवम्, किमन्यद् वस्तुलक्षणमिति वक्तव्यम् । तथा हि— सद्यविषाणादौ
यदयन्मुत्पद्यते, तत्रार्थाक्रियासामर्थ्यविरह एव निबन्धनम् ; वस्तुवस्तुनोऽभ्यान्यो-
ऽन्यन्यवस्थैरुपपत्त्यात् । सामर्थ्याश्च वस्तुलक्षणविपरीतमर्थक्रियासामर्थ्यमेव वस्तु-
लक्षणमवतिष्ठति इति भावः ॥ ४१७ ॥

अथ परस्पोष्टमाशङ्कते— मत्तेत्यादि । न कार्यक्रियासामर्थ्यं वस्तुलक्ष-
णम्, किं तर्हि ! सद्यसम्बन्धः, सद्यसमन्वय इति वाच्यम् । न तदिति ।

असिद्धेः समवायादेः कथं चाऽन्योऽन्यलक्षणम् ॥ ४१८ ॥

सर्वश्चार्यविचारादिव्यापारोऽर्थक्रियार्थिनः ।

निराकुलधियो युक्तो नोन्मत्तकतया पुनः ॥ ४१९ ॥

तत्र यन्नाम केषाञ्चित् कथञ्चिदुपयुज्यते ।

कचित् कदाचित् तत्रैव युक्ता सत्ताव्यवस्थितिः ॥ ४२० ॥

वस्तुलक्षणं युक्तमिति शेषः; समवायादेरसिद्धत्वात् । आदिशब्देन सत्तापरि-
ग्रहः । यदि समवायादिः सिद्धो भवेत्, तदा समवायो वस्तुलक्षणं स्यात्;
यावता तेषामेव साध्यत्वेन प्रस्तुतत्वात्, वक्ष्यमाणवाधकप्रमाणसद्भावाच्च । यदि
वा पूर्वोक्तादेव वाधकात् प्रमाणात् सत्तायाः समवायस्य चासिद्धिः; केनचित् सह
सत्तायाः सम्बन्धासिद्धेस्तस्यानुपकार्यत्वात् । न ह्यनुपकारिणोः परस्परं सम्बन्धः;
अतिप्रसङ्गादित्युक्तम् । किञ्च — तयोरपि सत्तासमवाययोरन्त्यानां च विशेषाणां वस्तुत्वे
किं लक्षणमिति वक्तव्यम् । न हि समवाये विशेषेषु च सत्ता समवैति । नापि
सत्तायाम्, किं तर्हि ? द्रव्यगुणकर्मसु त्रिपदार्थसत्करी सचेति समयात् ।
तस्माद्व्यापीढं [G 151] वस्तुलक्षणम् ।

भवतु नाम सत्तादेः सिद्धिः, तथापि न सत्तासमवायो लक्षणं युक्तम्;
अर्थान्तरत्वात् । न ह्यर्थान्तरमर्थान्तरस्य स्वरूपम्, येन तस्य तल्लक्षणं
भवेत् । तथा हि—वस्तुस्वरूपापरिज्ञानान्मूढधियं प्रति तल्लक्षणे प्रकृते तत्त्व-
भाव एव कुतश्चिद् व्यावृत्त्या प्रतीतो लक्षणत्वेन वाच्यः, येन तदेव वस्तुस्वरूप-
त्वेनाधारयति, यथा — पृथिवी स्वरकटत्वेन । न चान्यः पदार्थोऽन्यपदार्थस्वरूपम्;
अन्यत्वहानिप्रसङ्गात् । तत्कथं तल्लक्षणं भवेत्, लक्षणशब्दस्य स्वभाववचनस्य
प्रस्तुतत्वात् । ॥ ४१८ ॥

केचिदाहुः—“यद्वस्त्वन्तः सर्वज्ञस्यापि न ज्ञानमुत्पादयति तस्य तादृश-
स्यास्तित्वायां किं वाधकं प्रमाणम्, यत इयं व्याप्तिः सर्वोपसंहारेण सिद्धयेत्—
'यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकम्' इति । न च तदपरिज्ञाने सर्वज्ञत्वहानिः; तस्य ज्ञेयेष्वेवा-
धिकारात् । ज्ञानयोग्यस्य हि वस्तुनोऽपरिज्ञाने स्यादसर्वज्ञः, तत्तु न ज्ञेयम्;
ज्ञानोत्पादनेऽपि तस्यायोग्यत्वात्”( ) इति । तान् प्रत्याह—सर्वश्चेत्यादि ।

तद्रूपस्यैव चार्यस्य क्षणिकत्वं प्रसाध्यते ।

व्याप्तिः सर्वोपसंहारा तस्मिन्नेवानिधीयते ॥ ४२१ ॥

अर्थक्रियासामर्थ्यशून्यस्यावस्तुत्वम्

निर्दोषदाक्षिण्यं तु यद् वक्ष्यामस्तत्सन्निभम् ।

सर्वानचेतसोऽप्येति हेतुत्व न कदाचन ॥ ४२२ ॥

क्रियते तत्र नैवेदं कार्यरूपाद्यदृष्टित् ।

निर्निबन्धनमस्ति त्वव्यवस्थानं विचक्षणः ॥ ४२३ ॥

न तस्मिन् साधितेनार्यः क्षणिकत्वेन कश्चन ।

तत्र पर्यनुयोगश्च त्रियमाणोऽपि निष्फलः ॥ ४२४ ॥

अर्थस्य हि वस्तुमात्रस्य नोऽयमन्विचनान्वित्वेन विचार, स सर्वोऽर्थक्रिया-
यिन, न व्यवसित्तया । अन्यथा दुष्मत्त म्यात् । तेन यद्वा पदार्थव्यव-
स्थाविद्वदक्रियार्थिना कथञ्चित् साक्षात् पारम्पर्येण स कचिद्देशे कदाचित् फल
उपपुन्यते, तत्रैव वस्तुत्ववस्था उच्यते । प्रेक्षावत्, न तन्मत्त; निबन्धनाभावात्,
निरन्तरव्यवस्थिति म्यात् ।

आदिप्रमाणेनार्थविशेषणा दहनसलिलद्वीना विचारो गृह्यते । ततश्च प्रेक्षा-
पूर्वधारिणा यद्वा अर्थक्रियाकारि तदेव वन्विति यदल्यसिद्धम्, तस्यैव तद्रूपस्य =
अर्थक्रियाकारिरूपस्यान्तानि धनिकत्वं प्रसाध्यते, यतोऽर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणस्य
हेतुत्वेनार्थहेतुतामिति व्यभिचार, तस्यैवम्युक्तस्य हेतोः सर्वोपसंहारात् साध्येन
व्याप्तिरिति । वा हि पञ्चसप्तत्रिंशद्विधस्य सामान्येन हेतुत्वाति- प्रदर्शयते, सा
सर्वोपसंहारा म्याति ॥ ४२१-४२१ ॥

[G 132] अर्थक्रियासामर्थ्यशून्यस्यापि कस्याद् वस्तुत्वं नेत्यने !
इत्ये- नि. प्रेक्षादि । न सर्वोपसंहारा म्याति । न केवल समानत्रादीपस्य
यत्नस्य, वस्तुत्वमात्रस्य अर्थमेव निबन्ध । साधनेपाद्यदृष्टित् इति ।
निरन्तरत्वे हेतोः कार्यम् - तदीयं फलम्, रूपम् - तस्य मन्त्रम् । आदिप्रमाणेन
तस्य दम, फल, अर्थम्यातिरूप गृह्यते । तस्य चैवम्युक्तस्य वस्तुविधानादिम्यो न

अत्र परमतम्

ननुचार्थक्रियाशक्ता नभस्तामरसादयः ।

स्वज्ञानहेतुभावेन न चैते सन्ति भाविकाः ॥ ४२५ ॥

तत्परिहारः

निरालम्बनमेवेदमम्बराम्भोरुहादिषु ।

तज्जल्पवासनामात्रभावि ज्ञानं प्रवर्तते ॥ ४२६ ॥

अभावकारणत्वे तु नैरन्तर्येण सम्भवेत् ।

नाभावोऽपेक्षते किञ्चिन्निविशेषतया सदा ॥ ४२७ ॥

कश्चिद्विशेषोऽस्तीति भावः । नचापि तस्मिन्स्थायभूते वस्तुनि क्षणिकत्वेन साधितेनार्थक्रियार्थिनः किञ्चित् प्रयोजनमस्ति; तस्य दृष्टादृष्टयोर्हिताहितप्रातिपरिहारायोग्यत्वात् । यथोक्तम्—

“अर्थक्रियाऽसमर्थस्य विचारैः किं तदर्थिनाम् ।

पण्डस्य रूपे वैरूप्ये कामिन्याः किं परीक्षया ॥”

(प्र० वा० ३.२१०—११) इति ।

अत एव कथमिदं गम्यते—तत्क्षणिकमित्यादिपर्यनुयोगः प्रतिवादिना क्रियमाणो विफल एव; तस्य चादिना क्षणिकत्वेन साध्यितुमनिष्टत्वात् ॥ ४२२-४२४ ॥

इदानीं परः ‘अर्थक्रियासामर्थ्यमपि वस्तुलक्षणमयुक्तम्; अतिव्यापित्वात्’ इति दर्शयति—ननु चेत्यादि । तथा हि—नभस्तामरसादयः ‘नभस्तामरसं नभस्तामरसम्’ इत्यादिज्ञानेत्पादलक्षणायां समर्थक्रियायां समर्थाः, न च ते परमार्थतः सन्ति, अतोऽतिव्यापीदं लक्षणम्—शक्तिर्मावलक्षणमिति ॥ ४२५ ॥

अत्र परिहारमाह—निरालम्बनमेवेत्यादि । असिद्धमाकाशाम्भोरुहादीनामर्थक्रियासामर्थ्यम्; तद्विकल्पानां स्वविकल्पवासनापरिपाकमात्रेणैवोत्पत्तेर्निरालम्बनत्वात् ॥ ४२६ ॥

[G. 153] अथाकाशाम्भोरुहादिभ्य उत्वचौ किं बाधकं प्रमाणम् ? इत्याह—अभावकारणत्वे त्वित्यादि । अभावो नभस्तामरसादि कारणं यस्य तथोक्तम्, तद्भावस्तत्त्वम्, तस्मिन् सति तन्नभस्तामरसादिज्ञानं सर्वदैव भवेत् —

भदन्तयोगसेनमतम्

क्षणिकेऽपि भावेऽपि ननु चार्थक्रिया कथम् ।

विशेषाधायिनोऽन्योन्यं न ह्याद्याः सहकारिणः ॥ ४२८ ॥

जातो सर्वात्मना सिद्धेरजातो वस्त्वभावतः ।

निर्विशेषाद्विशेषस्य भावे कार्यं न किं भवेत् ॥ ४२९ ॥

न चान्यतो विशिष्टास्ते तुल्यपर्यनुयोगतः ।

सहकारिकलापानामनवस्था च ते भवेत् ॥ ४३० ॥

क्रमेण युगपच्चापि यतस्तेऽर्थक्रियाकृतः ।

न भवन्ति ततस्तेषां व्यर्थः क्षणिकताश्रयः ॥ ४३१ ॥

सहकारिकृतश्चैवं यदा नातिशयः क्वचित् ।

उत्पद्येत; नित्यसञ्चिद्विदितविकलकारणत्वात् । न चापि तस्य परैरनुपकार्यस्य तदपेक्षा युक्ता, येन सहकारिवैकस्यात् कदाचिज्जनयेदिति स्यात् ॥ ४२७ ॥

क्षणिकेऽप्यपीत्यादिना भदन्तयोगसेनमतमाशङ्कते । स ह्याह—क्षणिकत्वेऽपि भादानां क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोध एव; यतस्ते स्वयं समर्था भवेयुः ? असमर्था वा ? यदि समर्था, तदा सहकारिकारणं नापेक्षेत्; न हि समर्थस्य क्वचिदपेक्षा युक्ता । अथासमर्था, तथापि तेषां तदपेक्षा सुतरामयुक्तिमती । तथा हि—ये प्रथमकृत्यापान्तश्चरिष्यवस्ते न परस्परतो विशेषमाप्नुवन्ति; उत्पन्नानुत्पन्नावस्थायाः [G. 154] सदसत्त्वेनानुपकार्योपकारकत्वात् । ततश्च प्रथमावस्थायां तेषां निर्विशिष्टत्वात् तेभ्यो विशिष्टक्षणान्तरोत्पादो न स्यात् । निर्विशेषेभ्यश्च तेभ्यः क्षणान्तरस्य निश्चिष्टस्योत्पत्तौ कार्यमपि किं नोत्पद्येत । न चापि पूर्वकात् कल्पपाद्विशिष्टात् ते समुपजा इति युक्तं वक्तुम्; तत्कल्पपान्तर्गतानामप्यत एव परस्परतो विशेषाभावात् । तेषामप्यन्यतो विशेषोत्पत्तौ सत्यामनवस्था स्यात् । तदेवं विशेषाभावात् क्रममविशिष्टात् कारणकल्पपान्तं कार्यमुपदेत । अविशिष्टा-
द्योत्पत्तौ सर्वं सर्वस्माद् न वेत् । ततश्च क्रमयौगपद्याभ्यामेवमर्थक्रियाविरोधेऽपि यथेते भवन्त्येवार्थक्रियाकारिणः, तथा नित्या अपि सन्तो भविष्यन्तीति व्यर्थमेतेषां क्षणिकताश्रयः । तेन सत्यादिति हेतुरनैघन्तिक इति भावः ।

सर्वदा निर्विशेषैव तदा सन्ततिरिष्यते ॥ ४३२ ॥

विनाशो^१ यद्यहेतुः स्यादादावेव भवेदयम् ।

सम्भवो यदि नास्यादावन्तेऽपि स कथं भवेत् ॥ ४३३ ॥

स्वहेतोयंदि भावानामिष्यतेऽन्यन्न कारणम् ।

विनाशस्य कथं तेषां कचिदेव विरुद्धता ॥ ४३४ ॥

तत्प्रतिविधानम्

उच्यते प्रथमावस्था नैवान्योऽन्योपकारिणः ।

एकार्यक्रियया त्वेते भवन्ति सहकारिणः ॥ ४३५ ॥

न चापि सन्ततेरवस्थाविशेषप्राप्तायाः कार्योत्पत्तिर्भविष्यति न सर्वदेति वक्तुं युक्तम्; यथोक्त्या नीत्या सहकारिकृतस्य विशेषस्याभावात् सर्वदैव सन्ततेर-
विशिष्टत्वात् । न चापि स्वोपादानकारणमात्रप्रतिबद्धो विशेषः सन्ततिरिति युक्तं
वक्तुम्; दृष्टविरोधात् । तथा हि—सहकारिणामुपायापाययोः कार्यव्यक्तिविरामौ
दृष्टौ । यदि च 'स्वोपादानमात्रप्रतिबद्धो विशेषः स्यात्, तदा सहकारिनिरपेक्षस्यैव
जनकत्वं भवेत् । अपि च—यथोक्त्या नीत्या सन्ततेः सर्वदा निर्विशिष्टत्वात्,
घटादीनां कपालादिविशेषोत्पत्त्यसम्भवात् सञ्जातीयक्षणसन्तानोच्छेदलक्षणो
विनाशो यदि निर्हेतुकः स्यात्, तदा निरपेक्षत्वात् प्रागेव भवेत् । अथादौ न भवेत्,
पश्चादपि न भवेत्, प्राग्वद्विशेषाभावात् । किञ्च—यदि भावानां विनाशं प्रति स्वहे-
तुव्यतिरेकेणान्यत् सन्तानान्तरं कारणं नेप्यते, तदाऽजलदयः शीतादीनां कथं
विरोधिनो भवेयुः; न ह्यक्रिञ्चित्तरो विरोधी युक्तः; अतिप्रसङ्गापत्तेः । एवं हि सर्वः
सर्वस्य विरोधी प्रसज्येत । ततश्च विरोधद्वारेणानुपलब्धिप्रयोगः, प्राणातिपातादि-
व्यवस्थानं चातिदुर्घटमिति भावः ॥ ४२८-४३४ ॥

उच्यत इत्यादिना प्रतिविधत्ते । समर्थदेव हि कार्योत्पत्तिः, न च सहकारि-
वैयर्थ्यम् । तथा हि—द्विविधं सहकारित्वम्—एकार्यक्रियाकारितया, परस्परपकारितया
च । तत्र 'अव्यवहितकायपिप्पया [G 155] एकार्यक्रियाकारित्वमेव, न

१. विनाशे—पा०, गा० ।

२. स्वोपादानकारणमात्र—पा०, गा० ।

३. व्यवहित—पा० ।

अन्योऽन्यानुपकारेऽपि नाविशिष्टा इमे यतः ।

स्वोपादानघलोद्भूता कलापोत्पादकाः पृथक् ॥ ४३६ ॥

ततः प्रभृति ये जाता विशोपास्ते तु तत्कृताः ।

तद्रूपप्रकृतित्वेन तेषां तदुपयोगिनाम् ॥ ४३७ ॥

परस्परोपकारित्वम्, एकस्मिन् क्षणे निर्विभागतया विशेषस्याधातुमशक्यत्वात् ।
व्यवहितकायपिक्षया तु परस्परत उत्तरविशिष्टक्षणीत्युक्ते, सन्तानापेक्षया परस्परो-
पकारेण व्यवहितकार्यजनकरात् परस्परोपकारिरलक्षण सहकारित्वम् । तत्र
प्रथमावस्थाभाविना यद्यपि परस्परतो विशेषो नास्ति, तथापि तेषां सहकारित्वम-
विरुद्धमेव, एकैक्यक्रियाकारित्वात् । नापि ते समनन्तरविशिष्टक्षणीत्पादनं प्रत्य-
विशिष्टा, पूर्वकेभ्य एव स्वहेतुप्रत्ययेभ्यस्तथाविधोत्तरकार्यकलापोत्पादनं प्रति प्रत्येक
समर्थानामुत्पन्नत्वात् । तेषामपि हेतुप्रत्ययानामपरेभ्य स्वहेतुप्रत्ययेभ्य, तेषामप्य-
परेभ्य—इत्यादेहेतुपरम्पराया इष्टत्वाद् अनन्यस्याऽप्यदुष्टैव । प्रत्येकं च सामर्थ्ये-
ऽपि नापरेण वैयर्थ्यम्, स्वहेतुवलेन तेषां तथोत्पन्नत्वात् । नापि तेषां पृथग्भावः
सम्भवति, तथानिष्कारणामावात् । नापि पश्चात्, क्षणिकत्वात् । कलापोत्पा-
दकाः पृथगिति । प्रत्येकं द्वितीयक्षणभारिकल्पपोत्पादनसमर्था इत्यर्थः । स्वोपादा-
नग्रहणं प्रथमावस्थाभाविंसहकारिकृतोपयोगिनिषेधपरं द्रष्टव्यम् । न तु स्वोपादान-
मात्रभाविं किञ्चित् कार्यं सम्भरति, सामग्रीतः सर्वस्य सम्भरात् । यथोक्तम्—
“न किञ्चिदंक्रमेत्तस्मात् सामग्र्या सर्वसम्भवः” (प्र० वा० २ ५३६)
इति ॥ ४३५-४३६ ॥

ततः प्रभृतीति द्वितीयक्षणोत्तरकारणमारभ्येत्यर्थः । तत्कृता इति सहका-
रित्वविशेषकारणकृता । कस्मात् ? तद्रूपप्रकृतित्वात्तेषाम्—तद्रूपा = विशिष्टस-
हकारित्वविशेषकारणजन्या, प्रकृति = स्वभावात् येषां ते तथोक्ताः । तेषां तदु-
पयोगिनामिति । तद्रूपप्रकृतित्वादिति सम्बन्धनीयम् । “तदुपयोगिनाम्”
इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टः, तेनान्यमर्थो भवति—तत्र तृतीयावस्थाभाविनि कार्ये ये
द्वितीयक्षणभाविनो विशेषा उपयुज्यन्ते कारणभावेन, तेषां च तदुपयोगिना

नियताचिन्त्यशक्तीनि वस्तुनीह प्रतिक्षणम् ।

भवन्ति नानुयोज्यानि दहने दाहशक्तिवत् ॥ ४३८ ॥

सन्तानोच्छेदरूपस्तु विनाशो यो न हेतुमान् ।

तस्यान्तेऽपि न भावोऽस्ति तथा जन्म तु वार्यते ॥ ४३९ ॥

विलक्षणकपालादेरुत्पादस्तु सहेतुकः ।

सोऽप्यादौ जायते नैव तदा हेतोरसम्भवात् ॥ ४४० ॥

सहकारिकृतविशेषकारणजन्यकार्योत्पादनयोर्म्यप्रकृतित्वात्, तृतीयादिक्षणभाविनो विशेषास्तत्कृता भवन्तीति ॥ ४३७ ॥

अयमपि नियमः कथमेपां भवति? इत्याह—नियतेत्यादि । [G. 156]

न हि भावानां स्वभावाः पर्यनुयोगमर्हन्ति, तेषां स्वहेतुप्रत्ययपरम्परासमायातत्वात् स्वभावभेदस्य, यथा—अग्नेर्दाहकत्वम् । यस्मादेते परापरप्रत्ययोपयोगेन प्रतिक्षणं भिन्नशक्तयः समुत्पद्यन्ते, अतो यद्यप्येते कुतश्चित् समानरूपाः प्रतीयन्ते, तथापि भिन्न एवैषां स्वभावः । तेन किञ्चिदेव कस्यचित् कारणम्, न सर्वः सर्वः सर्वस्येति यत्किञ्चिदेतत् । भवन्तीति । जायन्त इत्यर्थः ॥ ४३८ ॥

यदप्युक्तम् = “विनाशो यद्यहेतुः स्यात्” (तत्त्व० ४३३) इति, तत्राह—सन्तानोच्छेदरूपस्त्वित्यादि । द्विविधो हि विनाशः—सन्तानोच्छेदरूपः, विसदृशसन्तानोत्पादलक्षणश्च । तत्र यदि सन्तानोच्छेदरूपं विनाशमधिकृत्योच्यते, तदयुक्तम्; न हि तस्यान्तेऽपि भावोऽस्तीति, नीरूपत्वात्, तत्किमुच्यते—“अन्तेऽपि स कथं भवेत्” (तत्त्व० ४३३) इति । तस्मात्तस्य कदाचिदपि भवनानभ्युपगमादावन्ते च यद्वावाभावप्रसङ्गं तदसङ्गतमेव । केवलम्, तथा = सदृशक्षणान्तरप्रतिसन्धानेन, जन्म = उत्पादः, तत्र प्रतिषिध्यते । यद्यदेरुच्छेदो भवति, स एव न भवतीत्यर्थः । न तु तत्र किञ्चिद्विधीयते । अथ विसदृशक्षणोत्पादलक्षणो द्वितीयो विनाशोऽभिप्रेतः ? तस्याहेतुकत्वमसिद्धम्; वस्तुतया तस्य मुद्गरादिकारणवलेनोत्पादनाभ्युपगमात् । अत एवासावादौ न जायते; स्वहेतोर्मुद्गरादेस्तदानीमभावात् ॥ ४३९-४४० ॥

द्विविधा क्षणिका भावा केचिद्भासस्य हेतव ।

शीतादेरेव बहुधाद्या अपरे न तथाविधा ॥ ४४१ ॥

अदृष्टतत्त्वो लोकस्तु विरोधमभिमन्यते ।

कार्यकारणभावेऽपि प्रथमोक्तेष्वनेकधा ॥ ४४२ ॥

बाध्यबाधकभावस्तु वस्तूना नैव तात्त्विक ।

विद्यते तत एवोक्त विरोधातिरित्यपि ॥ ४४३ ॥

क्षणभङ्गे जैमिनीयानामाक्षेप

ननु च प्रत्यभिज्ञान स एवेत्युपजायते ।

विरोधव्यवस्थासमर्थनार्थमाह—द्विविध इत्यादि । केचिद्धि भावा केषा-
 द्विन्मन्दतरतमक्षणोत्पत्तिरूपेण यो द्वासस्तत्र हेतवो [G 157] भवन्ति,
 यथा—बह्मणादय शीतादीनाम् । अपरे न तथाविधा = नापकर्षितव,
 तद्यथा—त एव बह्मणादयो धूमादीनाम् । तत्र प्रथमोक्तेषु द्वासहेतुषु कार्यकारण
 भावेऽपि सत्यज्ञानतिमिरतिरोधीयमानज्ञानालोको लोको विरुद्धत्वमभिमन्यते । अनेक
 धेति । शीतत्वाग्निर्विरुद्ध, प्रदीपस्य वायु, आलोकोऽन्धकारस्येत्यादिना मेदेन ।
 न तु वस्तूना परमार्थतः कश्चिद्बाध्यबाधकभावोऽस्ति, सतः सर्वात्मना निष्पत्ते,
 स्वभावान्यथात्वस्य कर्तुमशक्यत्वात्, तस्य व्यतिरेकाव्यतिरेकविरूपे सत्युभय
 थापि करणासम्भवात् । असतोऽप्यवस्तुत्वादेव न द्विविधं नियते—इत्युभयथा
 प्यकिञ्चित्करो विरोधी । अत एवाविकलकारणस्य भवतोऽप्यभावेऽभावाद्विरोध
 गतिरित्याचार्येणोक्तम् । विरोधगति = विरोधक्यनसाय, न तु विरोधस्तात्त्विक इति
 भावः । अपिशब्दार्थे, भिन्नक्रमश्च, एवेत्यस्यान्तरं द्रष्टव्यं ॥ ४४१—४४३ ॥

ननु चेत्यादिना जैमिनीयादिमतेन क्षणभङ्गप्रतिज्ञायाः प्रत्यक्षबाधितत्वमा-
 शङ्कते । तथा हि—स एवायमिति गिरितनुवज्रादिष्वक्षव्यापारानन्तरं प्रत्यभि-
 ज्ञानाख्यं प्रत्यक्षं प्रमाणं स्यादना क्षणभङ्गं निराकुर्वदुवति । यद्यपि नूनं पुनर्जातनस-
 केशतृणादिषु प्रत्यभिज्ञानं दृष्टम्, तथापि न वज्रादिविषययोः प्रत्यभिज्ञानयोर-

अक्षव्यापारसद्भावे निष्प्रकम्पमवाधितम् ॥ ४४४ ॥

ततः प्रत्यक्षबाधेयं दुर्वारा सर्वहेतुषु ।

क्षणभङ्गप्रसिद्धचर्थमुपात्तेषु प्रसज्यते ॥ ४४५ ॥

तत्त्वण्डनम्

न खलु प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षमुपपद्यते ।

वस्तुरूपमनिर्देश्यं सामिलापं च तद्यतः ॥ ४४६ ॥

भ्रान्तं च प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षं तद्विलक्षणम् ।

अभेदाध्यवसायेन भिन्नरूपेऽपि वृत्तितः ॥ ४४७ ॥

पूर्वं संविदिताकारगोचरं चेदिदं भवेत् ।

जायेत पूर्वमेवेदं तादर्थात् पूर्वबुद्धिबत् ॥ ४४८ ॥

प्रामाण्यम् ; अवाधितविषयत्वात् । अत एवाह — निष्प्रकम्पमवाधितमिति । न हि तिमिरोपहतलोचनोपबनितं केशविज्ञानमप्रमाणमुपलब्धमित्येतावता स्वच्छनेत्र-
जनितमपि सत्यकेशविषयं चक्षुर्विज्ञानमप्रमाणमिति युक्तं स्वच्छचेतसोऽभिधातुमिति
भावः । तत्र निष्प्रकम्पत्वेनासंशयरूपतामाह ; स एवायम् ? अथान्यः ? — इत्येवं-
विधस्य संशयस्याभावात् । अवाधितमित्यनेनाविषयस्तत्त्वम् ॥ ४४४-४४५ ॥

न खल्वित्यादिना प्रतिविधत्ते । [G 158] तत्र प्रत्यक्षत्वं तावदसिद्ध-
मस्याः, तथा हि — वस्तुत्वलक्षणस्यानन्वयित्वेनाशक्यसमयत्वात् तद्ग्राहि ज्ञानं
मनसि जल्पमेव ; अवगृहीतसम्बन्धस्यार्थस्य शब्देन संयोज्य ग्रहणासम्भवात् ।
अतोऽवश्यं प्रत्यक्षेण सता स्वलक्षणविषयत्वात् कल्पनापोदेन भवितव्यम्, प्रमाण-
त्वाच्च भ्रान्तेन ततश्च “प्रत्यक्षं कल्पनापोदमभ्रान्तम्” (न्या० बि० १. ४) इति
न्यायानुयातमिदं प्रत्यक्षलक्षणमाचक्षते कुशलः । न च प्रत्यभिज्ञानं कल्पना
पोदम्, स एवायमित्येवमभिज्ञानकारतया^१ संवेद्यमानत्वात् । नाप्यभ्रान्तम् ;
भिन्नेष्वभेदाध्यवसायेन प्रवृत्तेः ॥ ४४६-४४७ ॥

कथम् ? इत्याह — पूर्वमित्यादि । यदि हि पूर्वोपलब्धार्थविषयमिदमभविष्यत्,

न चैवं तेन नैवेदं तदर्थग्राहकं मतम् ।

तज्ज्ञानकाल उत्पादाद् विषयान्तरबुद्धिवत् ॥ ४४९ ॥

अभेदाध्यवसायेन भिन्नरूपेऽपि वृत्तिः ।

मायागोलकविज्ञानमिव भ्रान्तमिदं स्थितम् ॥ ४५० ॥

निष्पादितक्रिये चार्थे प्रवृत्तेः स्मरणादिवत् ।

न प्रमाणमिदं युक्तं करणार्थविहानितः ॥ ४५१ ॥

तदा पूर्वमेवोदपत्त्यत्^१, तद्विषयत्वेनाविकलकारणत्वात्, पूर्वज्ञानवत् । तद-
र्थ्यादिति । स पूर्वसविदितो भवोऽर्थो विषयोऽस्येति तदर्थम्, तद्भावस्ता-
दर्थ्यम् ॥ ४४८ ॥

न चैवमिति प्रसङ्गविपर्ययाद् । प्रयोगा—यद्यस्मिन्नविकलेऽपि सति न
भवति न तत्तद्विषयम्, यथा रूपेऽविकलेऽपि सति तत्राभवच्छ्रोत्रविज्ञानम्, न^२
भवत्यविकलेऽपि वज्रादेरु तद्विज्ञानयेल्लया प्रत्यभिज्ञानमिति व्यापकानुपलब्धे । तदेव
नित्यत्वे सति वज्रादेरनपरापेक्षस्य तद्विषय प्रत्यभिज्ञानमिति व्यापकानुपलब्धे ।
तदेव नित्यत्वे सति वज्रादेरनपरापेक्षस्य तद्विषय प्रत्यभिज्ञानमविकलकारणत्वात्
पूर्वमेव भवेत्, न च भवति, तस्मादनित्यत्वमस्य सिद्धम् । तस्य भिन्नेष्व-
भेदाध्यवसायेन प्रवृत्तेर्मायागोलकविज्ञानवद् भ्रान्तमिदमित्यविकलमेतत् । अत
एवागणितविषयत्वमप्यसिद्धम्, यथोक्ताद् भ्रान्तत्वप्रसाधकादेव हेतोर्बाधितविषय-
त्वात् ॥ ४४९-४५० ॥

इतश्च गृहीतप्रवृत्तानां प्रामाण्यम्, यथा स्मृतेरिति दर्शयन्नाह—निष्पा-
दितेत्यादि । [G 159] यदेव हि प्रमितिक्रियासिद्धौ प्रवृत्त्युपकरणं तदेव
साधकतमं कारकं प्रमाणमुच्यते । यदि च प्रत्यभिज्ञा पूर्वप्रमाणगृहीतार्थविषया
स्यात्, तदा निष्पन्नप्रामाणिक्येऽर्थे प्रवृत्त्याऽसाधकतया कथमिव प्रमाणता-
मश्नुवीत, अन्यथा हि स्मृतेरपि प्रामाण्यं स्यात् । न चानधिगतप्रमाणभावा
सती बाधकत्वाय कल्पते, अतिप्रसङ्गात् । स्यादेतत्—आ भूदस्या पृथक्
प्रामाण्यम्, तथाप्यनया पूर्वार्थविषयतया क्षणभङ्गित्व बाध्यत एवेति । तद-

क्षणभङ्गो कुमारिलमतम्

इदानीन्तनमस्तित्वं न हि पूर्वधिया गतम् ।

तदस्त्यस्य विशेषश्चेत् स्मरणे यो न विद्यते ॥ ४५२ ॥

पूर्वप्रमितमात्रे हि जायते स इति स्मृतिः ।

स एवायमितोयं तु प्रत्यभिज्ञाऽतिरेकिणी ॥ ४५३ ॥

ज्ञाते चाविद्यमानत्वाद् यौ संशयविपर्ययौ ।

बाधित्वा तौ लभेतैव प्रत्यभिज्ञा प्रमाणताम् ॥ ४५४ ॥

विज्ञातोऽपोतरैरर्थः प्रत्यक्षेणान्यथा भवेत् ।

सम्यक् ; न ह्यस्याः परमार्थविषयत्वमस्ति; 'सामिजल्पत्वात् । 'केवलमविष-
याऽपि सती विभ्रमबलात् पूर्वदृष्टार्थाध्यवसायिनी समुत्पद्यते—इत्यध्यवसाय-
वशात् पूर्वदृष्टार्थविषयेत्युच्यते, तत् कुतोऽस्मात् प्रत्यभिज्ञानात् प्रकृतिमान्तात्
क्षणभङ्गनिराक्रिया सिध्येत् ॥ ४५१ ॥

इदानीन्तनमित्यादिना कुमारिलमतेन गृहीतग्राहित्वस्यासिद्धिमुद्भाव-
यति । स ह्याह—न हि पूर्वप्रत्यक्षेणार्थस्येदानीन्तनमस्तित्वमधिगतम्; तस्य स
एवायमित्येवमाकारोपग्राहेणानुत्पत्तेः । तस्मादस्य प्रत्यभिज्ञानस्य स्मरणादस्ति
विशेषः । कथम् ? इत्याह—पूर्वेत्यादि । स इति हि पूर्वज्ञानाकारोपग्राहेणैव स्मृतिः
प्रवर्तते । प्रत्यभिज्ञा तु 'अयम्' इत्येवमतिरिक्तमप्यर्थकारं गृह्णातीति^३ जायते इति^३
स्मृतेः सकाशादतिरेकिणी, विशिष्टेत्यर्थः । तस्माद्यौ संशयविपर्ययौ तौ बाधित्वा
प्रत्यभिज्ञा प्रमाणतां लभेत ॥ ४५२-४५३ ॥

कस्मात्तौ बाधते ?—इत्यत्र कारणमाह—ज्ञाते चाविद्यमानत्वादिति ।
ज्ञातेऽर्थे तयोरविद्यमानत्वाद्, बहलबह्विशिखाकलापपरिगत इव देशे शीतस्य
॥ ४५४ ॥

[G 160] ननु यथानुमानप्रसिद्धस्याप्यर्थस्य पुत्रादिगतश्यामत्वादेः पुनः

१. सामिजल्पत्वात्—पा०; सामि (मति) जल्पत्वात्—गा० ।

२. केवलम(ति)विषयापि—गा० । ३-३. गृह्णाति—पा०, गा० ।

४. लभते—ज्ञे० ।

प्रत्यक्षेणावरुद्धे तु नेतरोत्पत्तिसम्भवः ॥ ४५५ ॥

को हि ज्येष्ठप्रमाणेन दृढेनार्थोऽवधारिते ।

दुर्वलैरितरैः पञ्चादध्यवस्येद् विपर्ययम् ॥ ४५६ ॥

कुमारिलमतनिरास

नन्विदानीन्तनास्तित्व यदि भिन्न त्वयेष्यते ।

पूर्वभावात् तदा भेदस्त्वयैव प्रतिपादितः ॥ ४५७ ॥

कालान्तरेण प्रत्यक्षेण 'बाधमानस्यान्यथात्व' भवति, तथाऽत्रापि यदि नाम 'प्रत्य-
भिज्ञातो नित्यत्वमर्थस्य सिद्धम्, तथाप्युत्तरकाल तत्कार्येण क्रमिणा क्रम-
स्यानुमानत सिद्धेरन्यथात्व सिद्धमेव, तत् कथं क्षणभङ्गित्व बाधते' ?—इत्याश-
ङ्क्याह—विज्ञातोऽपीत्यादि । इतरैरिति अनुमानादिभिः । यथा किल—स^१
इयाम्, तत्प्रत्याद्, दृश्यमानतत्पुत्रवदित्यादि । प्रत्यक्षेणान्यथा भवेदिति ।
प्रत्यक्षेण करणभूतेन, अन्यथा = अनुमानादिप्रमिताकारविपरीतो भवेदित्यर्थः ।
अवरुद्ध इति । विपर्ययकृत इत्यर्थः । नेतरोत्पत्तिसम्भव इति । "प्रत्यक्षादित-
रस्यानुमानादेनैव बाधकत्वेनोत्पत्तिः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ४५५ ॥

कस्माद् ? इत्याह—को हीत्यादि । युक्तं हि यदनुमानप्रसिद्धस्यार्थस्य
प्रत्यक्षेणान्यथात्व क्रियत इति, तस्य सर्वप्रमाणज्येष्ठत्वात् । न तु प्रत्यक्षप्रसिद्ध-
स्यान्यथात्वमनुमानादयः कर्तुमीहन्ते; तेषां दुर्बलत्वात् । दृढेनेति सशयविपर्य-
याभ्या रहितेन । विपर्ययमिति अन्यथात्वम् ॥ ४५६ ॥

नन्वित्यादिना प्रतिविष्यते । यत्तदिदानीन्तनमस्तित्व प्रत्यभिज्ञानस्य विषयः,
किं तत् पूर्वप्रत्यक्षगृहीतत्वादस्तित्वाद्विज्ञम् ? आहोस्वित्तदेव ? यदि भिन्नम्, तदा
स्ववचनेनैव भेदस्य प्रतिपादितत्वादभ्युपेतहानिर्भवतो भवेत् । अस्माकं पुनरि-
ष्टसिद्ध ॥ ४५७ ॥

१ बाध्यमान—पा०, गा० ।

२. प्रत्यभिज्ञानतो—गा० ।

३. बाध्यते—पा०, गा० ।

४ पा०, गा० पुस्तकयोनास्ति ।

५. प्रत्यक्षादितत्त्वा—चं० ।

अनन्यत्वेऽपि सत्त्वस्य कथं पूर्वधियाऽगतम् ।

तस्याऽगतौ हि वस्त्वेव नोपलब्धं प्रसज्यते ॥ ४५८ ॥

प्रत्यक्षेण च बाधायामनुमानादिगोचरे ।

नानुमानादिमानं स्याद् बाधातस्तैमिरादिवत् ॥ ४५९ ॥

अर्थसंवादकत्वे च समाने द्वेष्यताऽस्य का ।

तदभावे तु नैव स्यात् प्रमाणमनुमादिकम् ॥ ४६० ॥

अथानन्यदिति पक्षः, तदा कथं पूर्वधिया तदगतं येनोच्येत—“न हि पूर्वधिया [G 161] गतम्” (तत्त्व० ४५२) इति ।

स्यादेतत्—यथा क्षणिकत्वं शब्दादेरव्यतिरिक्तमपि सत् तद्ग्रहणे सत्यप्य-
गृहीतमुच्यते, तद्वदिदमपि भविष्यतीति ? तदयुक्तम्; न हि शब्दे धर्मिणि
गृहीतेऽपि तदव्यतिरेकि क्षणिकत्वमगृहीतमिति व्यवस्थाप्यते, किन्तु^१ गृहीत-
मपि तन्निश्चयोत्पत्तिकारणाभावादनिश्चितमित्यभिधीयते । न ह्यनुभवमात्रादेव निश्चयो
भवति; तस्यार्थित्वाम्याससादुप्युक्त्यादिसापेक्षत्वात् । न चैवं भवतः सम्भवति;
पूर्वप्रत्यक्षस्यापि व्यवसायात्मकत्वात् । तेन च वस्तुरूपे निश्चीयमाने तदव्यति-
रिक्तमिदानीन्तनमस्तित्वं निश्चितमेव । तदनिश्चये वस्तुस्वरूपस्यापि तद्वदेवानि-
श्चितरूपाव्यतिरेकादनिश्चितत्वप्रसङ्गः ।

येऽप्याहुः—“सन्दिग्धवस्तुनिर्णयनिबन्धनं प्रत्यभिज्ञाने प्रामाण्यम्” (

) इति; तदप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । न चाप्यत्र सन्दिग्धवस्तुसद्भावनिर्णयोऽस्ति;

सहशापरापरोत्पत्तावपि केशादिवत् प्रत्यभिज्ञानदर्शनेन सन्देहात् ॥ ४५८ ॥

यच्चोक्तम्—“विज्ञातोऽपीतरैरर्थः” (तत्त्व० ४५५) इत्यादि, तत्राह—

प्रत्यक्षेण चेत्यादि । यस्य तत्पुत्रत्वादित्यादिकस्यानुमानादेर्गोचरे विषये प्रत्यक्षेण
बाधा सम्भवेत्, तस्य प्रामाण्यमेव नास्ति; बाध्यमानविषयत्वेनार्थसंवादाभावात्,
तैमिरिकादिज्ञानवत् । तेन ‘इतरैर्विज्ञातोऽप्यर्थः प्रत्यक्षेणान्यथा भवेत्’ इति यदुक्तं
तदसङ्गतमेव; असम्भवात् ॥ ४५९ ॥

भाविचित्तमतम्

नन्वेनेनानुमानेन वाध्यते सर्वहेतुषु ।

व्याप्तिः सर्वोपसंहारा प्रतिज्ञार्थस्य वा क्षतिः ॥ ४६१ ॥

विवक्षितार्कचन्द्रादिविषय यत् प्रवर्तते ।

ज्ञान तत्कालसम्बद्धसूर्यादिविषय परम् ॥ ४६२ ॥

पार्थिवविषयत्वे हि तज्ज्ञानत्वाभिधानतः ।

तद्यथा प्रथमं ज्ञान तत्कालार्कादिगोचरम् ॥ ४६३ ॥

यच्च प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वमुक्तं तदप्यसद्भूतमेवेति दर्शयन्नाह—अर्थसवाद-
कत्वे चेत्यादि । इदमेव हि प्रमाणानां प्रमाणत्वम्, यदुत्तार्थभाषणसामर्थ्यम्^१ ।
तच्चेत् सर्वप्रमाणानामभ्युपगम्यते, तत्केनास्य प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठता भवेत् ।

अथापि स्यात्—प्रत्यक्षस्यैवार्थसवादकत्वम्, नानुमानादेः^२ इत्याह—
तदभार इत्यादि । तस्य = अर्थादिसवादकत्वस्य अभावे सति नैव प्रमाणम-
नुमानादि स्यात्, अर्थाविसवादकत्वनिर्गन्धन्त्वात् प्रमाणव्यवहारस्य, तस्य चात्र
भावात् ॥ ४६० ॥

नन्वेनेनेत्यादिना भाविनिकोक्तानि प्रमाणान्याशङ्कते ॥ ४६१ ॥

[C 162] किं तदनुमानम् ? इत्याह— निरक्षितेत्यादि । तदुक्तम्—
विमत्यधिकरणभावापन्नानि चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रादिज्ञानानि विवक्षितचन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतार-
कादिविषय^३ यद्देवदत्तादिविज्ञानं तत्कालवच्छिन्नचन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकादिविषया-
भ्येव, पृथ्वीसम्बन्धित्वेनानुपलभ्यमानत्वे सति चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकादिज्ञानशब्द-
वाच्यत्वात्, प्रथमकालमाविदेवदत्ततारकादिज्ञानवदिति^४ । विवक्षितार्कचन्द्रादि-
विषयमिति । तैजसद्रव्यविषयम् । पृथिवीसम्बन्धित्वेनानुपलभ्यमानत्वे सतीति
विशेषणं चित्रादिगतादित्यादिविषयैश्च निर्व्यभिचारपरिहारार्थम् । परमिति । तस्मा-
दन्यत् । अतस्त्रयमिति^५ ॥ ४६२-४६३ ॥

१ स्वकाला—चै० ।

२ अर्थप्रमाणसामर्थ्यम्—पा०. ग० ।

३ ग्रहतारकादि—पा० ग० ।

४ विवक्षितादि—चै० ।

रूपत्वाद्याश्रयाः सर्वे ये च तेषां समाश्रयाः ।

ये च तद्विषयाः केचिज्जायन्ते प्रत्ययास्तथा ॥ ४६४ ॥

उत्पादानन्तरं ध्वंसभाजो नैव भवन्ति ते ।

प्रमेयत्वाभिधेयत्वहेतुतः खारविन्दवत् ॥ ४६५ ॥

इदमपरं तदीयमेव प्रमाणम् — “ये रूपत्वादिसामान्याश्रयाः, ये च तदाश्रयाः, तद्विषयाश्च ये प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दस्मृतिप्रत्यभिज्ञानार्थसिद्धदर्शनारेकविपर्य-
यानुब्यवसायस्वप्नत्वमान्तिकाः प्रज्ञानविशेषाः, ते सर्वे स्वात्मलाभान्तरप्रध्वंसिनो
न भवन्ति, ‘ज्ञेयत्वप्रमेयत्वाभिधेयत्वसदसदन्यतरत्वसदसद्व्यतिरिक्तज्ञेयविषयज्ञाना-
नवच्छेद्यत्वाग्राह्यविषयग्रहणाग्राह्यत्वानभिधेयाभिधायकानभिधेयत्वसमानासमानजाती-
यद्रव्यसंयोगविभागजनितशब्दकार्यशब्दाभिधेयत्वेभ्यः, प्रागभावादिवत्” ।

तत्र रूपत्वादिसामान्याश्रया रूपादयः, तेषां च रूपादीनामाश्रयास्तदाश्रयाः,
के ते ! घटादयः । सिद्धदर्शनम् = योगिविज्ञानम् । शेषं पूर्वमेव^१ व्याख्यातम् ।
सदसदन्यतरत्वं सत्त्वमसत्त्वं वा, सदसद्भ्यां व्यतिरिक्तस्य ज्ञेयस्याभावादेव तद्विषय-
ज्ञानं नास्ति, तस्य चासत्त्वादेव तेनापरिच्छेद्यत्वं सिद्धम् । एवमग्राह्यविषयस्य ग्रहण-
स्याभावादेव तदग्राह्यत्वसिद्धिः । तथा न विद्यतेऽभिधेयं यस्यासावनभिधेयः, योऽभि-
धायकस्तेनानभिधेयत्वमनर्थकत्वादेव सिद्धम् । समानजातीयानि द्रव्याण्यधरदशना-
दीनि, कृतकत्वादिसामान्यात्, असमानजातीयान्याकाशदीनि तेषां यौ मिथः-
संयोगविभागौ, ताभ्यां जनितो यः प्रथमः शब्दस्तस्य परम्परया यः कार्यमूलः
श्रुतिप्रथमवतीर्णस्तेनाभिधेयत्वम् ।

तथा ह्येषामिदं प्रक्रिया—प्रथमः किल शब्दः संयोगविभागयोनिस्तस्माच्छ-
ब्दान्तराणि कदम्बगोलकन्यायेन प्रादुर्भवन्ति, तेभ्यः प्रत्येकमेकैकशो मन्दतरतम-
न्यायेन प्रादुर्भवति । तत्र यः कर्णशृङ्गुलीमध्यमाकाशदेशमाप्नोति [G 163]
स उपलभ्यते, नेतर इति । तदेव प्रमाणकदम्बकं दर्शयति—रूपत्वाद्याश्रयाः
सर्वे इत्यादि । प्रमेयत्वाभिधेयत्वग्रहणमुपलक्षणम् । तदन्येऽपि हेतवो द्रष्टव्याः ।
खे = नमसि, अरविन्दम्, आकाशकमलमिति यावत् ॥ ४६४-४६५ ॥

उद्घोतकरीया अवधोपणा

विवादविषया ये च प्रत्ययाः रुमभाविनः ।

एकार्थविषयास्तेऽपि सर्व इत्यवधोपणा ॥ ४६६ ॥

अवार्थकाश्रयत्वे हि समानोक्तिनिवेशनात् ।

वर्तमाने यथैकस्मिन् क्षणे नैकविधा धियः ॥ ४६७ ॥

तत्प्रतिविधानम्

साध्येन विकल तावदाद्ये हेतो निदर्शनम् ।

हेतुत्वाद् विषयः सर्वो न हि स्वज्ञानकालिकः ॥ ४६८ ॥

उद्घोतकरस्त्वाह—“विप्रतिपत्ता अयुगपत्काल्य” प्रत्यया एकविषया, अव्युत्थायितरस्ययसामानाधिकरण्ये सति समानशब्दवाच्यत्वात्,^१ वर्तमानक्षण-
नेकपुरुषप्रत्ययनत् । तत्र व्युत्थातुम् = अन्यथाभितु बाधकप्रमाणवशात्
शीलनस्येति व्युत्थायि, न व्युत्थायि अव्युत्थारि, तेषा वयद्विप्रत्ययाना सामानाधि-
करण्य तत्प्रत्ययसामानाधिकरण्यम्, अव्युत्थायि^२ च तत् तत्प्रत्ययसामानाधिकरण्य
चेति तथोक्तम् । अवाधितसामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । इदं च विशेषण
प्रदीपादिप्रत्ययैर्व्यभिचारपरिहारार्थम् । समानशब्दवाच्यत्वं चैत्रज्ञानं चैत्रज्ञानम्”
( ) इत्यादि । तदेतद् दर्शयति—विवादविषया इत्यादि ।
अवधोपणेति प्रतिज्ञा । एतदश्रयत्वम् = सामानाधिकरण्यम्, अनाद्यम् =
अविद्यमानबाध च तदेतदश्रयत्व चेति विग्रहः ॥ ४६६-४६७ ॥

अत्र प्रतिप्रतिपत्ते—साध्येनेत्यादि । आद्ये हेतारिति । “तज्ज्ञानत्वा-
भिधानत्र” (तत्त्व० ४६३) इत्यत्र । प्रथममपि हि चन्द्रादिज्ञानं तत्काल्य-
वच्छिन्नचन्द्रादिविषयं न भवति, हेतुभूतस्यैव विषयत्वात् । समानकाल
[८ १६४] च कार्यकारणभावानुपपत्तेः । यथोक्तम्—

“असत् प्रागसाम्य्यात् पश्चादनुपयोगतः ।

प्राग्भाव सर्वहेतूना गतोऽर्थः स्वपिया सह ॥”

(प्र० वा० २. २४६) इति ॥ ४६८ ॥

१ अयुगपत्काल्य—पा० ।

२ वर्तमानक्षणं—पा०, गा० ।

३. न व्युत्थायि—ज० ।

४ अत्यन्त—पा०, सप्तम्य—गा० ।

यदा सूर्यादिशब्दाश्च विवक्षामात्रभाविनः ।

दीपादौ विनिवेश्यन्ते तज्ज्ञानं व्यभिचारिता ॥ ४६९ ॥

जात्यादेर्निःस्वभावत्वान्नवेष्टा क्षणभङ्गिता ।

तदभावप्रसिद्धयर्थं निर्दिष्टं साधनं वृथा ॥ ४७० ॥

समानशब्दवाच्यत्वं दीपादिप्रत्ययेष्वपि ।

वर्तन्ते व्यभिचार्येण हेतुस्तेन भवत्यतः ॥ ४७१ ॥

यदेत्यादिना पृथिवीसम्बन्धित्वेनानुपलभ्यमानत्वे सतीति सन्निशेषणेऽपि हेतावनैकान्तिकतेति दर्शयति ॥ ४६९ ॥

द्वितीयेऽपि हेतुकदम्बके जात्यादेर्धर्मिणोऽसत्त्वादेव क्षणभङ्गित्वस्यानिष्टत्वात् तत्र तदभावसाधने सिद्धसाध्यतेति दर्शयति—जात्यादेरित्यादि । आदिशब्देन तद्विशेषाणां रूपघटादीनां तद्विषयाणां च प्रत्ययानां ग्रहणम् । एषामपि हि यथोक्त-विशेषणनिश्चिद्यनामसत्त्वमेव, तस्मात्तेषु तस्या क्षणभङ्गिताया अभाससिद्धयर्थं यदुक्तं साधनं तद् वृथा, तत्र विवादाभावादिति भावः । अत्रापि सूक्ष्मेक्षिका न दृता । यदि सा क्रियते, तदा बहुतरंगत दोषजालमवतरति । तथा हि—यदेतत् सदसदन्यतरत्वं साधनमुक्तं तत् साध्यधर्मिणि दृष्टान्तधर्मिणि चासिद्धम्, विकल्पविषयत्वादित्यतर-शब्दस्य, विकल्पधानेरूपद्वयसम्भवे सति भवति, नैकस्मिन् । न च साध्यधर्मिणि द्वयोः सदसत्त्वयोः सम्भवोऽस्ति, तस्य वस्तुरूपत्वेन सत्त्वस्यैव सम्भवात् । नापि दृष्टान्तधर्मिणि द्वयसम्भवः, तस्यावस्तुत्वेनासत्त्वस्यैव सम्भवात् । हेतुश्च व्यर्थविशेषणः । तथा हि—शब्दाभिधेयत्वादित्येवमपि तावदत्र प्रयोगो न युक्तः ; अभिधेयत्वमचनादेव शब्दस्य सिद्धेः । यत् पुनः समानत्रातीत्यादिपदवैधिशेषणम्, तदतिषेधमेव । एवमन्यदपि हेतुविशेषणमनर्थकमेवेति ग्रहीतव्यम् । सर्वे चामी हेतवोऽनैकान्तिकाः ; साध्यविषय्येऽपीषा बाधरूपमाणानुपदर्शनात् । एतच्च पश्चादभिधास्यत एव ॥ ४७० ॥

यथोक्तम्—“विवादविषया ये च” (तत्त्व० ४६५) इत्यादि, तत्राह—समानेत्यादि । दीपज्ञानमिति दीपादिप्रत्ययेषु भिन्नविषयेष्वपि समानशब्दप्रयुक्ति-

सामानाधिकरण्य चेद् वाधित तेषु कल्प्यते ।

विवक्षितेऽपि विस्पष्टा वार्धया किं न वीक्ष्यते ! ॥ ४७२ ॥

विवादपदमारूढा नकार्यविषया धियः ।

क्रमेणोत्पद्यमानत्वाद् विद्युद्दीपादिवुद्धिवत् ॥ ४७३ ॥

दर्शनात्, अतस्तेन दीपादिप्रत्ययविषयेण 'समानशब्दवाच्यत्वेनेष 'समानशब्द-
वाच्यत्वात्' इति हेतुर्व्यभिचारी । [G 165] अथ वा कारा पाठः । अतस्तेषु
वर्तमानत्वादव हेतुस्ते = तव न व्यभिचारी भवति, अपि तु
भवत्येवेत्यर्थः ॥ ४७१ ॥

सामानाधिकरण्य चेदिति परमतमाशङ्कते । अन्युत्थायितव्यस्यसामानाधि-
करण्ये सतीति हेतोर्विशेषण दीपादिप्रत्ययैर्व्यभिचारपरिहारायमेव कृतम्, एषा हि
दीपादिप्रत्ययानामेकविषयत्वस्य वाधित्वात् । तथा हि—संज्ञणमेव दीपो दीर्घ-
शिक्षो नम्रशिक्षश्च दीपो दीपतरश्चोपलभ्यते । तत्तुतो व्यभिचारिता हेतोरिति
परस्य भावः ।

तद्विशेषणमप्यसिद्धमिति दर्शयन्नाह—निरासितेऽपीत्यादि । तत्र^१
विवक्षितसाध्यधर्मा^२ तत्रापि बाधा किं न वीक्ष्यते । तथा हि—चैत्रादावपि
बालवृत्तमारतस्यादिभेदेन व्यावर्तमानाकार एव प्रत्ययो जायते, पर्वतादौ शीतोष्णादि-
भेदेन, ततः^३ स्फुटतरमेशान्यथात्म्येण प्रदीपादिवत् प्रसिद्धम् । अन्यथा हि य
एव शीतसम्बद्ध स एव यदि पश्चादुष्णसम्बद्ध स्यात्, तदाऽवस्थाद्वयेऽपि
शीतोष्णयोरुपलम्भः स्यात्, तत्सम्बद्धत्वभावस्य भावे तयोरपि भावस्य प्रसङ्गापत्तेः,
निगदवदपुराणरूपेण निगद्यकृष्णवदित्युक्तप्रायमेतत् । अतः सविशेषणोऽपि
हेतुरसिद्धः ॥ ४७२ ॥

अनुमानवापामप्याह—निवादपदमित्यादि । प्रयोग—यत् क्रमभावि
तत् सदा सन्निहितानि कलकारण न भवति, यथा—विद्युद्दीपादिवुद्धयः । क्रम-

१—शब्दवाच्यत्व—पा०, गा० ।

२ पा० गा० पुस्तकयोनास्ति ।

३. साध्यधर्मे—पा०, गा० ।

४. स्पष्टतर—पा०, गा० ।

क्रमभावविरोधो हि ज्ञानेष्वेकार्थभाविषु ।
 अन्यैरकार्यभेदस्य तदपेक्षाविरोधतः ॥ ४७४ ॥
 सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं सर्वेष्वेतेषु हेतुषु ।
 विपक्षे वर्तमानानां बाधकानुपदर्शनात् ॥ ४७५ ॥

कर्मफलसम्बन्धपरीक्षा

चोदयोपक्रमः

क्षणिकानित्यतालीढं चेद् वस्तु तत् कथम् ।

कर्मतत्फलसम्बन्धकार्यकारणतादयः ॥ ४७६ ॥

भाविन्यश्च विवादास्पदीभूता बुद्धय इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । न चानैकान्ति-
 कत्वं हेतोः; एकवस्तुविषयत्वे सत्यविकलकारणस्य क्रमभावानुपपत्तेः । नापि
 कारणान्तरापेक्षा; नित्यस्य तेनानुपकार्यत्वात् । न चानुपकारिण्यपेक्षा युक्ता; अति-
 प्रसङ्गात् । उपकारे वा नित्यत्वहानिप्रसङ्ग इति शतशश्चर्चितमेतत् ॥ ४७३-७४ ॥

[G 166] सर्वेष्वेव च प्रयोगेषु हेतूनामनैकान्तिकत्वम् ; विपक्षे बाधक-
 प्रमाणाभावादिति दर्शयति—सन्दिग्धेत्यादि । सुबोधम् ॥ ४७५ ॥

इति स्थिरभावपरीक्षा

इत्यानी “कर्मतत्फलसम्बन्धव्यवस्थादिसमाश्रयम्” (तत्त्व० १.१) इत्येतत्-
 समर्थनार्थं चोदयोपक्रमपूर्वकमाह—क्षणिकेत्यादि । क्षणिकानित्यताग्रहणं कालान्तर-
 स्थाय्यनित्यताव्यवच्छेदार्थम् । क्षणिकानां सतामनित्यता क्षणिकानित्यता, तथा
 लीढम् = समाक्रान्तं यदि सर्वमेव वस्तुजातं प्रतिज्ञायते भवद्भिः, तदा येऽमी
 कर्मफलसम्बन्धादयो लोकशास्त्रयोः प्रतीतास्ते कथं सिद्धयेयुः ! आदिग्रहणाद्वेतु-
 फलधिगन्तुं प्रमाणम्, अनुभवे प्रत्यभिज्ञानम्, अन्यस्मिन्नर्थे दृष्टेऽर्थान्तरेऽ-
 भिलाषः, वन्यमोक्षौ, स्मरणम्, संशयपूर्वको निर्णयः, स्वयं निहितप्रत्यनु-
 मार्गणम्, दृष्टार्थकुतूहलविरमणम्—इत्येवंप्रकाराः कुमतिपरिकल्पिताद्योघराशयो
 गृह्यन्ते । न हि लोकशास्त्रप्रतीतिविरोधेन प्रतिज्ञायमानोऽर्थः सिद्धिमासादयतीत्य-

य. क्षणः कुशलादीनां कर्तृत्वेनावकल्प्यते ।

फलप्रसवकाले तु नैवासावनुवर्तते ॥ ४७७ ॥

यः फलस्य प्रसूतौ च भोक्ता संवर्ण्यते क्षणः ।

तेन नैव कृतं कर्म तस्य पूर्वमसम्भवात् ॥ ४७८ ॥

कर्मतत्फलयोरेवम् एककर्त्रपरिग्रहात् ।

कृतनाशाकृतप्राप्तिरासक्ताऽतिविरोधिनी ॥ ४७९ ॥

कुमारिलमतेन कर्मफलसम्यग्धानुपपत्तिः.

नैरात्म्यवादपक्षे तु पूर्वमेवावबुध्यते ।

मद्विनाशात् फलं न स्यान्मत्तोऽन्यस्यापि वा भवेत् ॥ ४८० ॥

(स्तो० बा०, भा० ३२)

भ्युपेतप्रतीतबाधादोष प्रतिज्ञाया इति भाव । तथा हि—येनैव कृतं कर्म शुभादिक तेनैव तत्फलमुपमुज्यते—इति लोके प्रतीतम् । न हि देवदत्तेन कृते कर्मणि शुभादिक यज्ञदत्तस्तत्फलमिष्टनिष्ठ चोपमुद्भूत इति प्रसिद्धम् । नापि शास्त्रे, यथोक्तम् —

“अनेनैव कृतं कर्म कोऽन्य प्रत्यनुभविष्यति !” ( ) इति ।

तच्चेतत् क्षणिकपक्ष विरुध्यते, कर्मफलपरिग्राहकस्यैकस्य कर्तुरभावेन कृत-
नाशाकृताभ्यागमदोषप्रसङ्गात् ॥ ४७६ ॥

कथम् ? इत्याह—य इत्यादि । [G 167] नैवासावनुवर्तते इति । तस्योत्पादानन्तरमेव निरुद्धत्वात् । एककर्त्रपरिग्रहादिति । एकेन कर्त्रा तयो कर्मफलयोरपरिगृहीतत्वादित्यर्थः । कर्तुं फलेनानभिसम्बन्धात् कृतनाश, अकर्तुश्च फलेन योगादकृताभ्यागमः । अतिविरोधिनीति । लोकशास्त्रयोरेवमदर्शनादिति भावः ॥ ४७७-४७९ ॥

एव तावत् प्रवृत्तिमभ्युपगम्य कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्ग उक्तः । इदानीं प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीति कुमारिलमतोपन्यासेन दर्शयति—नैरात्म्येत्यादि ।

इति नैव प्रवर्त्तते' प्रेक्षावान् फललिप्सया' ।

(श्लो० वा०, या० ३३)

शुभाशुभक्रियारम्भे दूरतस्तु फलं स्थितम् ॥ ४८१ ॥

नाऽनागतो न वातीतो भावः कार्यक्रियाक्षमः ।

वर्त्तमानोऽपि तावन्तं न^१ कालमवतिष्ठते^२ ॥ ४८२ ॥

न ह्यलब्धात्मकं वस्तु पराङ्गत्वाय कल्प्यते^३ ।

न विनष्टं न च स्थानं तस्य कार्यकृतिक्रमम् ॥ ४८३ ॥

पूर्वक्षणविनाशे च कल्प्यमाने निरन्वये ।

पाश्चात्त्यास्यानिमित्तत्वाद्^४ उत्पत्तिर्नोपपद्यते ॥ ४८४ ॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमे हि सर्वभावानां नैरात्म्यमेवाभ्युपगतं भवेत्, हेतुपरतन्त्रतया सर्वस्यास्वतन्त्रत्वात् । तस्मिन् सति प्रेक्षावान् क्रियाप्रवृत्तेः "प्रागेवावबुध्यते = अवधारयति । किं तत् ? इत्याह—मद्विनाशादित्यादि । मम विनाशादूर्ध्वं फलं मम न स्यात् ; फलप्रसवकाले ममाभावात् । अथापि फलं भवेत्, तदा मत्तोऽन्यस्य क्षणान्तरस्य स्यादिति ज्ञात्वा प्रवृत्तिरेव प्रेक्षावतो न सम्भवति, किं पुनः प्रवृत्तिपूर्वककर्मजनितं फलं भविष्यति; तस्या दूरत एवासम्भाव्यमानत्वेनावस्थितत्वात् । ॥ ४८०-४८१ ॥

एवं कर्मफलसम्बन्धो नोपपद्यत इति प्रतिपादितम् । इदानीं कार्यकारणभावानुपपत्तिं कुमारिलमतेनैव प्रतिपादयन्नाह—नाऽनागत इत्यादि । तावन्तमिति । उत्पद्य यावता कालेन कार्यं निवर्त्तयति तावन्तं कालं नावतिष्ठते; क्षणिकत्वादिति भावः ॥ ४८२ ॥

[G 168] "नाऽनागतः" (तत्त्व० ४८२) इत्यादेर्यथाक्रमं समर्थमाह—न ह्यलब्धात्मकमित्यादि । अनागतं हि नामोच्यते यदलब्धात्मतत्त्वम्, यच्चा-लब्धात्मतत्त्वं तदसत्, यच्चासत्तदशेषसामर्थ्यशून्यम्, यच्चाशेषसामर्थ्यरहितं तत् कथं

१-१. 'प्रवृत्तिः स्यात् न च वेदप्रमाणता'—इति तत्रस्थः पाठः ।

२-२. काल नैवाव०—पा०, गा० ।

३. कल्पते—पा०, गा० ।

४. पश्चात्तस्या०—पा०, गा० ।

५. पूर्वमे०—पा०, गा० ।

तत्त्व० ॥ १४

नाशोत्पादसमत्वेऽपि नैरपेक्ष्यात् परस्परम् ।

न कार्यकारणत्वे स्तस्तद्व्यापाराननुग्रहात् ॥ ४८५ ॥

जायमानश्च गन्धादिर्घटरूपे दिनश्यति ।

तत्कार्यं नेष्यते यद्वत् तथा रूपान्तराण्यपि ॥ ४८६ ॥

पराङ्गत्वाय कल्प्यते, पर प्रति हेतुभाव प्रतिपद्यत इत्यर्थः । समर्थस्यैव हेतु-
भावसम्प्रतिपत्तेः । एव विनष्टमपि सर्वसामर्थ्यशून्यत्वान्न पराङ्गत्वाय कल्प्यत इति
सम्बन्धः । न चापि वर्तमानस्य स्थानमस्ति, यत्कार्यकृतो = कार्यकरणे क्षम भवेत् ।
किञ्च—यदि पूर्वकक्षणो निरन्वयः विनश्यतीति कल्प्यते, तदा बाधत्वं क्षणस्य
निमित्ताभावादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति ॥ ४८३-४८४ ॥

स्यादेतद्—यथा तुलान्तयोर्नामोन्नामौ सम भवतः, तद्वद्धेतुफलयोर्नाशोत्पा-
दाविष्टौ, अतो वर्तमानादग्निष्टादेव कार्योत्पत्तेरिष्टत्वाच्चाग्निमिच्छा तस्योत्पत्तिर्भवि-
ष्यति । इत्याह—नाशोत्पादसमत्वेऽपीत्यादि । नाशोत्पादयोः समत्वेऽपि
कल्प्यमाने न नाशोत्पादयोस्तद्वतोर्वा कार्यकारणत्वे तत्त्व = सम्भवतः, तयोः पर-
स्परानपेक्षत्वात् । क्रमव्यवस्थित्वम् । इत्याह—तद्व्यापाराननुग्रहादिति ।
तस्य = नाशस्य तद्वतो वा व्यापारेण कार्यस्थाननुग्रहात् = अनुगृहीतत्वादित्यर्थः ।
नाशस्य हि नीरूपत्वाद् व्यापाराभावः । हेत्वभिमतस्यापि वस्तुन कार्यसत्ताकाले
सन्नियानाभावाद् व्यापाराभावः ॥ ४८५ ॥

स्यादेतद्—अन्तरेणापि व्यापारमानन्तर्यमात्रेण हेतुफलभावो भविष्यति ।
इत्याह—जायमानश्चेत्यादि । यदि यदनन्तर यज्जायते तत्तस्य कार्यमिति
स्यात्, तदा घटादिसन्निवेशिनो [G 169] रूपक्षणस्थानन्तर समानजातीय-
रूपक्षणवत् तत्कलापान्तर्गत एव गन्धादिर्जायत इति सोऽपि तत्कार्यं स्यात् ।
न चासौ सत्यप्रान्तर्ये तत्कार्यमिष्यते । न हि भौतिकानामन्योऽन्य हेतुफल-
भावोऽस्ति, यथा—भूतानाम्, मित्रसन्तानत्वादिति परो मन्यते । तथा
रूपान्तराण्यपीति, समानजातीयरूपक्षणान्तराणि नैव रूपस्थानन्तर्यमात्रेण
तत्कार्यतया गृहीतव्यानि, भा भूदतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ ४८६ ॥

तस्मात् प्राक् कार्यनिष्ठेर्व्यापारो यस्य दृश्यते ।

तदेव कारणं तस्य न त्वानन्तर्यमात्रकम् ॥ ४८७ ॥

स्वमतसंक्षेपः

संक्षेपोऽयं विनष्टाच्चेत् कारणात् कार्यसम्भवः ।

प्रध्वस्तस्यानुपाख्यत्वान्निष्कारणमिदं भवेत् ॥ ४८८ ॥

अविनष्टाच्च तज्जातावनेकक्षणसम्भवात् ।

क्षणिकत्वं न भावानां व्याह्रयेत् तदा कथम् ॥ ४८९ ॥

कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणानुपपत्तिः

क्षणस्थायी घटादिश्चेन्नोपलभ्येत चक्षुषा ।

न हि नष्टाः प्रतीयन्ते चिरातीतपदार्थवत् ॥ ४९० ॥

कार्यकारणभावोऽपि प्रत्यक्षानुपलम्भतः ।

नेयति सिद्धिं भावानां स्वभावानुपलम्भनात् ॥ ४९१ ॥

तदेवमानन्तर्यमात्रं कारणभावव्यवस्थानिवन्धनं न युक्तमिति प्रतिपाद्य स्व-
पक्षमुपसंहारेण दर्शयति—तस्मादित्यादि । न त्वानन्तर्यमात्रकमिति ।
कार्यकारणव्यवस्थानिवन्धनमिति शेषः ॥ ४८७ ॥

यथोक्तमेवार्थं सक्षिप्य दर्शयन्नाह—संक्षेपोऽयमित्यादि । अत्र द्वयी
कल्पना—विनष्टाद्वा कारणात् कार्यं भवेद्, अविनष्टाद्वा; नष्टानष्टविनिर्मुक्तस्य वस्तु-
नोऽभावात् । तत्र न तावदाद्यः पक्षः; नष्टस्यासत्त्वेन तत् उत्पादाभ्युपगमे
कार्यस्य निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् । ततश्च नित्यं सत्त्वादिर्युज्यते । नापि द्वितीयः;
अनेकक्षणावस्थायित्वेन भावानां क्षणिकत्वहानिप्रसङ्गात् । न कथं व्याह्रये-
त्तेति । व्याह्रयेत् एवेत्यर्थः । तथा हि—भावः प्रथमं तावदुत्पद्यते, ततो व्याप्ति-
यते, ततः कार्यमुत्पाद्य पश्चाद्विनश्यति—इत्येवमेकस्यैव वस्तुनोऽनेकस्मिन् क्षणे
सन्निधानमिति क्षणिकत्वव्याहतिः स्यात् ॥ ४८८-४८९ ॥

एवं कार्यकारणभावानुपपत्तिं प्रतिपाद्य तदधिगन्तृप्रमाणानुपपत्तिं दर्शयन्नाह—
क्षणस्थायीत्यादि [G 170] प्रत्यक्षानुलम्भसाधनो हि कार्यकारणभावः, क्षणि-

को वा ध्यवस्थितः कर्त्ता सन्घत्ते कमवद्गतिम् ।

अस्य दृष्टाविदं दृष्टं नास्यादृष्टौ तु लक्ष्यते ॥ ४९२ ॥

प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः

क्षणभङ्गिषु भावेषु प्रत्यभिज्ञा च दुर्घटा ।

न ह्यन्यतरदृष्टोऽर्थः प्रत्यभिज्ञायते परैः ॥ ४९३ ॥

सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं भिन्ने केशादिके भवेत् ।

ज्ञातुरेकस्य सद्भावाद् विभेदे त्वनिबन्धनम् ॥ ४९४ ॥

कृत्वे च भावानां स्वज्ञानकालेऽनवस्थानादप्रत्यक्षतैव; समानकाल कार्यकारणभावा-
नुपपत्तेः । ततश्च प्रत्यक्षानुपलम्भयोरभावा एव; अनन्यसमष्टवस्तुल्यभास्वरूपत्वेना-
नुपलम्भस्यापि प्रत्यक्षविशेषात्मत्वात् । अतः पदार्थोपलम्भभावे तस्याप्ययोग
एवेति कथं प्रत्यक्षानुपलम्भसाधन कार्यकारणभावः स्यात् । ॥ ४९०-४९१ ॥

भवतु नामोपलम्भो वस्तुन, तथापि पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः प्रतिसन्धातुरे-
कस्य कस्यचिदभावात् सम्बन्धो न सिद्ध्यतीति दर्शयन्नाह—को धेत्यादि ।
गति = उपरन्धि । कमवती चासौ गतिश्चेति कमवद्गति, सा क प्रति-
सन्घत्ते = घटयति, नैव कश्चित् । यदि हि कश्चिद्—‘अभ्यागनेरुपलम्भादिदं धूमा-
द्युपलब्धमन्यानुपलब्धौ नोपलभ्यते’—इत्येव नमवतो गतिमेककर्तृत्वेन प्रतिसन्दधीत,
तदा स्यात् कार्यकारणभावसिद्धिः, स च नास्ति प्रतिसन्धात्वात् त्वन्मतेनेति न
कार्यकारणभाव सिद्धयेदित्यर्थः ॥ ४९२ ॥

इदानीं प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिं दर्शयन्नाह—क्षणभङ्गिष्वित्यादि । य एव
मया पूर्वं दृष्टोऽर्थः स एवायमेतद्दि दृश्यते—इत्येवं पूर्वोत्तरयोर्दर्शनयोरेकविषयतया
च यद्वदन्ते तत् प्रत्यभिज्ञानम् । तद्य सर्वभासानां क्षणभङ्गित्वे सति नोपपद्यते;
ज्ञातुर्ज्ञायमानस्य कस्यचिदकम्पाभावात् । न हि देवदत्तेन दृष्टमग्निं विष्णुमित्र
प्रत्यभिज्ञानीति । अन्यतरमदृष्टानुपपन्नम् । न्यप्यन्धोऽर्थं प्रत्यभिज्ञायत इत्यपि
द्रष्टव्यम् ॥ ४९३ ॥

ननु छलमुपशान्तं च न भाविष्यति मेदेऽपि सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं भवि-
ष्यति ! इत्येतद्वदन्नाह—सादृश्यादित्यादि । [G 171] यदि देवो

प्रतिसन्धानकारी च यद्येकोऽर्थो न विद्यते ।
रूपे दृष्टेऽभिलाषादिस्तत् कथं स्याद् रसादिषु ॥ ४९५ ॥

बन्धमोक्षानुपपत्तिः

रागादिनिगडंबद्धः क्षणोऽन्यो भवचारके ।
अबद्धो मुच्यते चान्य इतीदं नावबुध्यते ॥ ४९६ ॥
मोक्षो नैव हि बद्धस्य कदाचिदपि सम्भवी ।
एकान्तनाशतस्तेन व्यर्थो मुक्त्यर्थिनां क्षणः ॥ ४९७ ॥
मोक्षमासादयन् दृष्टो बद्धः स निगडादिभिः ।
अबद्धो मुक्तिमेतीति दृष्टव्याहतमोदशम् ॥ ४९८ ॥

ज्ञाता भवेत्, तदा स्यात् प्रतिसन्धातृवशाज्ज्ञेयस्य भेदेऽपि सादृश्यकृतं प्रत्यभि-
ज्ञानम् । द्विभेदे तु—द्वयोर्ज्ञातृज्ञेयोर्भेदः = द्विभेदः, तस्मिन् सत्यनिबन्धनमेव
प्रत्यभिज्ञानम् । अपि च—यदि न कश्चिदेकः प्रतिसन्धाता पुरुषो भवेत्, तदा
यदेतन्मातुलङ्घ्यफलादिरूपे दृष्टे तद्रूपाविनाभाविषु रसादिषु स्मरणपूर्वमभिलषणम्,
परिभोगाय च प्रवृत्तिः, तत् कथं भवेत् । न ह्यन्येन दृष्टेऽन्यस्याभिलाषादिर्भवेत्
॥ ४९४-४९५ ॥

बन्धमोक्षावपि न प्राप्नुत इति दर्शयन्नाह—रागादीत्यादि । अन्यो हि
क्षणो रागादिभिर्बद्धः, अन्यस्तु मुच्यते इत्येतन्नावबुध्यते = न सम्भाव्यत
इति यावत् । भववारक इति । भवः = संसारः, स एव वारकम् = बन्धना-
गारम् ॥ ४९६ ॥

प्रयत्नश्च मोक्षार्थो व्यर्थः; मोक्षाभावादिति दर्शयन्नाह—मोक्षो नैव ही-
त्यादि ॥ ४९७ ॥

नन्वबद्धस्यैव मोक्षो भविष्यति, तत् कोऽत्र विरोधः ? इत्याह—मोक्ष-
मित्यादि । य एव हि बद्धः स एव मुच्यते—इति लोके प्रतीतम्, दृष्टं
च । अबद्धस्य तु मोक्षप्रतिज्ञानं लोकप्रतीत्या, प्रत्यक्षेण च बाध्यत इति प्रत्यक्ष-
प्रतीतिविरोधः प्रतिज्ञाया इति भावः ॥ ४९८ ॥

एकाधिकरणावेतो बन्धमोक्षौ तथा स्थितेः ।

लौकिकाविव तो तेन सर्वं चास्तुरं स्थितम् ॥ ४९९ ॥

स्मृत्याद्यनुपपत्ति

एतेनैव प्रकारेण स्मृत्यादीनामसम्भवः ।

एकाधिकरणाभावात् क्षणक्षयिषु वस्तुषु ॥ ५०० ॥

पक्षोद्यमप्रतिविधानारम्भ

अत्राभिधीयते सर्वकार्यकारणतास्थितौ ।

सत्यामध्याहता एते सिध्यन्त्येव निरात्मसु ॥ ५०१ ॥

कार्यकारणभावसमर्थनम्

यथा हि निधता शक्तिर्ब्रोजादेरकुरादिषु ।

अन्धम्यात्मविद्योगोऽपि तथैवाध्यात्मिके स्थिति ॥ ५०२ ॥

अनुमाननापामप्याह—एकाधिकरणान्नित्यादि । प्रयोग—यौ बन्ध-
मोक्षौ चापेक्षधिकरणौ, यथा—लौकिकां बन्धमोक्षौ । बन्धमोक्षौ च विवादास्प-
दीमूलावेतावनुसृतद्विसंयोगलक्षणी बन्धमोक्षाविव स्वभारहेतु । तथा स्थिति-
रिवि । बन्धमोक्षात्मना स्थिते, बन्धमोक्षरूपत्वादित्यर्थ । [G 1/2] तानि-
ति बन्धमोक्षौ । अनर्थकम्यापिहरणम्यात्मन सिद्धे सर्वकर्मफलसम्बन्धादि चारु-
तरं स्थितम् = शोभनतरमवस्थितमित्यर्थ । यथोक्तरोपामावात् ॥ ४९९ ॥

एतेनैवेति । एकस्य कर्तुरभावान् । पूर्वाक्षाना स्मृतिनिश्चयस्वयनिहित-
प्रत्यनुमार्गजादीनामसम्भरो बोद्धव्य, तत्रापि भिन्नापिहरणत्वे दृष्टादिविरोधमस-
म्भत् । न हि तत्रानुभवितरि सन्निधाने निष्ठातरि बान्धव्यति च सति प्रियस्य
स्मृतिनिश्चयानुमार्गजानुद्दलविरयादय सम्भवन्ति ॥ ५०० ॥

अत्राभिधीयत इत्यादिन्य प्रतिपिपत्ते । सत्यपि हि भगवाना नैरात्म्ये कार्य-
कारणताप्रभावितेर्ब कर्मफलसम्बन्धादिव्यगम्या । सति च कार्यकारणभावे सर्वमवि-
रुद्धमेवेति न किञ्चित् धीयते ॥ ५०१ ॥

न्यायत्—स एव कार्यकारणभाववर्जितनियमो नन्तरेणात्मानमुत्तपते ।
इति—यथा हीयादि । एतेन हि बीजादेरकुरादिषु नियम्य सृष्टिरन्तरेणम्या-

पारम्पर्येण साक्षाद्वा क्वचित् किञ्चिद्वि शक्तिमत् ।

ततः कर्मफलादीनां सम्बन्ध उपपद्यते ॥ ५०३ ॥

कर्तृत्वादिव्यवस्था तु सन्तानैक्यविवक्षया ।

कल्पनारोपितं वेष्टा नाङ्गं सा तत्त्वसंस्थितेः ॥ ५०४ ॥

त्मानमधिष्ठातारम्, तथाध्यात्मिकेऽपि वस्तुनि भविष्यति । न हि बीजादिः शरीर-
बहुपभोगायतनत्वेनात्मनाऽधिष्ठितः । अन्यथा हि 'नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम्,
अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गात्' इत्येतन्नोपपद्यते । घटादौ क्लियत्मनिवृत्तौ प्राणादि निवर्त्तमानं
दृष्टमिति व्यतिरेकिता हेतोः सिद्धयेत् । यदि तु घटादेरपि सात्मकत्वं भवेत्,
तत् कथमयं हेतुर्व्यतिरेकी भवेत् । अन्वय्यात्मवियोगेऽपीति । अन्वयिनः
कस्यचित् स्ववियोगेऽपीत्यर्थः ॥ ५०२ ॥

का पुनरसौ स्थितिः ? इत्याह—पारम्पर्येणेत्यादि । [G 173] यथैव
हि बाधे नियता हेतुफलव्यवस्था, तथैवाध्यात्मिके संस्कारराशावियम्; कारण-
शक्तिनियमात् । कुतश्चिदेव हि शुभाशुभकर्मणः क्षणपरम्परया नियतं फलमिष्टम-
निष्टं वाऽऽविर्भवति—रूपाद्यनुभवात् स्मरणम्, विमर्शान्निर्णयः, स्थापनाद-
न्वेपणम्, अभिवाञ्छतोऽर्थदर्शनम्, ततः कुतूहलविरतिरिति सर्वमविरुद्धम् । न
हि क्वचिदेकपदार्थान्वयित्वेन स्मरणादयो बौद्धस्य प्रसिद्धाः, किं तर्हि ? इदं
प्रत्ययमात्रम् । यथोक्तम्—“अस्ति कर्मास्ति फलम्, कारकस्तु नोपलभ्यते य
इमान् स्कन्धानि क्षिपति, अन्यांश्च स्कन्धानुपादत्ते, अन्यत्र धर्मसङ्केतात् । तत्रार्थ
धर्मसङ्केतः, यदुतास्मिन् सतीदं भवति, अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते” ( )
इति । कर्मफलादीनामित्यादिशब्देन स्मृत्यादिपरिग्रहः । सम्बन्धस्तु जन्य-
जनकभावः ॥ ५०३ ॥

यदेवम्, कथं तर्हि लोके शास्त्रे च तत्तत्पुद्गलमधिहृत्योच्यते—“अनेनैव
कृतं कर्म कोऽन्वः प्रत्यनुभविष्यति” ? इत्याह—कर्तृत्वादीत्यादि । प्रचुर-
तराशानतिमिरसङ्घातोपहतज्ञानालोको लोक आत्मनि तत्त्वान्यत्वासत्त्वादिविचार-
मवधूय विशिष्टहेतुफलभावनियतरूपाणां संस्काराणां प्रवन्धमेकत्वेनाध्यवसाय 'स
एवाहं करोमि' इति व्यवहरति, मुक्तये च प्रवर्त्तते । तदभिमानानुरोधेन च

अन्वयासम्भवे संव कार्यकारणता भवेत् ।

विशिष्टा युज्यते यद्वत् सन्तानान्तरभाविभिः ॥ ५०५ ॥

ननु बीजाकुरादीना कार्यकारणतेक्ष्यते ।

नियता तत्र सूक्ष्मोऽपि नाशोऽस्त्यनुगमात्मकः ॥ ५०६ ॥

भावमात्रस्य क्षणिकत्वेऽपि

कार्यकारणभावसमर्थनम्

क्षित्पादिनामवशिष्टध्वे बीजाकुरलतादिषु ।

न मेवो युक्त ऐकात्म्याद् भेदसिद्धा' निरन्वया ॥ ५०७ ॥

तस्मात् कमंकलादीना भावाभावप्रसिद्धये ।

कार्यकारणतासिद्धौ यत्र कार्य परंरलम् ॥ ५०८ ॥

भाबन्तस्तथागता समुच्छेददृष्टिप्राप्तौ विनेयजनरिरक्षयिष्या सन्तानैक्या
दर्शयन्त कर्तृत्वादि व्यनस्थापयन्ति । तथाविधाया एव व्यनस्थातो वस्तुसिद्धि-
रिति चेदाह—नाङ्ग सेत्यादि । तत्त्वपरीक्षापरादुसमतीनां संवृतिपतिताना दाल-
बन्धानामभिनिवेशवशेन द्रव्यं तत्त्व व्यनस्थापयितुम्, स्वमिनिवेशस्य नैरात्य-
क्षणमङ्गविहितमप्रापितत्वात् ॥ ५०४ ॥

बीजादिषु त्रिअन्वय्यात्मवियोगोऽसिद्ध इति दृष्टान्तासिद्धि मन्वमानस्य
परस्य चोपमाद्ययनाह—अन्वयामम्भवे संवेत्यादि । अन्वय = अनुगम,
कस्मचित् स्वभावस्येति शेष ॥ ५०५-५०६ ॥

[G 171] म्यादत्त—बीजादिष्वप्यन्वयोऽस्त्येव । यथोक्तमुद्घोत
करेण—“तथापि ये बीजान्यवास्ते पूर्वाभूदपरित्यागेन न्यूनतरमापद्यन्ते,
न्यूनतरापक्षौ च शृण्वपापानुत्पातुना सगृहीतमान्तरेण तेजसा पच्यमानो रस-
द्रव्यं निर्गच्छति । स रस पूर्ववत्सहितोऽद्भुतदिभावमापद्यते” ( )
इति । उक्तं यत्र सूक्ष्मोऽपि नाशोऽस्तीत्युच्यते । इत्याह—क्षित्यादीनामि-
त्यादि । एतदुक्त भवति—यदि शृङ्गिणादय उणस्मिन् सत्रिनेशे वर्धमान्य अपरि-

अत्रोच्यते—द्वितीये हि क्षणे कार्यं प्रजायते ।

प्रथमे कारणं जातमविनष्टं तदा च तत् ॥ ५०९ ॥

क्षणिकत्वात् तत्कार्यक्षणकाले न वर्तते ।

वृत्तौ वा विफलं कार्यं निवृत्तं तद्यतस्तदा ॥ ५१० ॥

न च जातं पुरस्तेन शक्यं जनयितुं पुनः ।

अमृतभावरूपत्वाज्जन्मनो नान्यथा स्थितिः ॥ ५११ ॥

त्यक्तप्राक्तनस्वभावा एव वर्तन्ते, तत्र न तेषां पूर्वव्यूहत्यागो व्यूहान्तरापत्तिश्चोप-
पद्यते, तादात्म्यात्, पूर्ववत् । तत् बीजाङ्कुरादीनां परस्परं भेदो न प्राप्नोति,
एकस्वभावत्वात् । अथ भेदोऽङ्गीक्रियतेऽङ्कुरादीनाम्, तदा नियमेन प्राक्तन-
स्वभावपरित्यागो सति क्षित्यादीनां पूर्वव्यूहत्यागो व्यूहान्तरापत्तिश्चाङ्गीकर्तव्या,
अन्यथा भेद एव न स्यादित्युक्तम् । तत्तथापरापरस्वभावानामुत्पत्तेः कुतोऽन्वेतृ-
त्वम् । यतश्चैव कार्यकारणभावे साधिते सर्वं कर्मफलसम्बन्धादि घटते, दुपिते
च विघटते, तस्मात् कर्मफलादीनां भावसिद्धये कार्यकारणतासिद्धौ यत्नो
विधातव्यः । परे = उत्तमदर्शनानुसारितयोत्कृष्टैर्ज्ञेयैरिति यावत् । तेषां
चाभावसिद्धये तस्या एव कार्यकारणताया अभावसिद्धौ यत्नः कार्यं परै =
तीर्थिकैरित्यर्थः । 'कार्यकारणतासिद्धौ' इत्येतद् द्विरावर्तनीयम् । एकत्राऽकार-
णप्रत्यये कार्यं ॥ ५०७-५०८ ॥

अत्र यौ नष्टनष्टविकल्पौ परेण कृतौ, तदुत्सारणेन कार्यकारणभावः
तावत् सर्वव्यवस्थामूलः साधयन्नाह—अत्रोच्यते इत्यादि । अविनष्टदेव
कारणात् कार्यं भवतीति न पक्षः, न चैव योगपक्षप्रसङ्गः । [G 175]
तथा हि—'प्रथमक्षणभाविकारणमासादितात्मलाभमविनष्टमेव प्रतीत्य द्वितीये क्षणे
कार्यं प्रजायते । तच्च तथा जायमानमविनष्टदेव जायते, प्रथमे क्षणे तस्या-
विनष्टत्वात् । कार्यसत्ताकालं च न कारणमनुवर्तते, क्षणिकतयाऽनवस्थानात् ।
सत्यामपि चानुवृत्तौ न तदानीं तस्य कारणत्वम्, निष्पन्ने कार्ये तस्या-
किञ्चित्करत्वात् ॥ ५०९-५१० ॥

तस्मादनष्टात्तद्धेतोः

प्रथमक्षणभावितः ।

कार्यमुत्पद्यते शक्ताद् द्वितीयक्षण एव तु ॥ ५१२ ॥

विनष्टात् भवेत् कार्यं तृतीयादिक्षणे यदि ।

विपाकहेतो प्रध्वस्ताद् यथा कार्यं प्रचक्षते ॥ ५१३ ॥

योगपद्यप्रसङ्गोऽपि प्रथमे यदि तद्भवेत् ।

सहभूहेतुवत्तच्च न युक्त्या युज्यते पुनः ॥ ५१४ ॥

असत् प्रागसामर्थ्यात् सामर्थ्ये कार्यसम्भवात् ।

कार्यकारणयो स्पष्ट योगपद्य विरुध्यते ॥ ५१५ ॥

तदेवाकिञ्चित्करत्वं दर्शयति—न चेत्यादि । नान्यथा स्थितिरिति । अन्यथा स्थिति = नियमो न भवेदिति यावत् । अनवस्था भवेदिति यावत् । यदि हि जातमपि जन्येत, तदा पुनरप्यविशेषात् तस्य जननप्रसङ्गः । ततश्चानवस्था जन्मना स्यात् । कारणानां च व्यापारानुपरति, कारणस्यापि जन्यत्वप्रसङ्गः, विशेषाभावात् । ततश्च 'इदं कारणमिदं कार्यम्' इति व्यवस्था न स्यात् ॥ ५११ ॥

तस्मादित्यादिनोपसङ्गत्य स्थितपक्षस्यानुष्ठानं दर्शयति । विनष्टविकल्प-स्वनभ्युपगमादेवायुक्तं । तथा हि—यदि तृतीयादिषु क्षणेषु कार्यं भवतीत्यभ्युपेतं भवेत्, यथा वैभाषिकैरङ्गीकृतम्—'एकोऽतीतं प्रयच्छति' इति, तदा विनष्टात् कारणात् कार्योत्पादोऽङ्गीकृतः स्यात् । न चार्थं पक्षोऽस्माकम्, अयुक्त्युपेक्षत्वात् । योगपद्यप्रसङ्गोऽपि कदाचिद्भवेत्, यदि प्रथम एव क्षणे कार्यमिष्यते । यथा तैरेव वैभाषिकैः सहभूहेतुरिष्यते । तच्चैतदयुक्तम् ॥ ५१२ ५१४ ॥

कस्मात् ? इत्याह—असत् इत्यादि । [G 176] सहभूतं हि कार्यं जनयन्—हेतुरनुत्पन्नो वा जनयेत् उत्पन्नो वा । न तावदनुत्पन्नः, तस्य कार्योत्पत्तेः प्रागसत्त्वात्, असत्त्वश्चोपसामर्थ्यादुन्मत्त्वात् । यदा तद्धूतं तत्र, तदा समर्थत्वा-ज्जनयिष्यतीति चेत् ? आह—सामर्थ्ये कार्यसम्भवादिति । यदा हि तस्योत्पत्त्या-

न हि तत्कार्यमात्मीयं सन्दंशेनेव कारणम् ।

गृहीत्वा जनयत्येतद् यौगपद्यं यतो भवेत् ॥ ५१६ ॥

नापि गाढं समालिङ्ग्य प्रकृतिं जायते फलम् ।

कामीव दयिता येन सकृद्भावस्तयोर्भवेत् ॥ ५१७ ॥

नियमादात्महेतुत्वात् प्रथमक्षणभाविनः ।

यद्यतोऽनन्तरं जातं द्वितीयक्षणसन्निधिः ॥ ५१८ ॥

तत्तज्जनयतीत्याहुरव्यापारेऽपि वस्तुनि ।

विवक्षामात्रसम्भूतसंकेतानुविधायिनः ॥ ५१९ ॥

जन्मातिरिक्तकालेन व्यापारेणात्र किं फलम् ।

वस्थायां सामर्थ्यम्, तदा कार्यमपि तत्स्वभाववदं योत्पन्नमिति कास्य सामर्थ्यमुपयोग-
मनुवीत । तस्मादनुमानप्रमाणविरुद्धः कार्यकारणयौगपद्याभ्युपगमः ॥ ५१५ ॥

ननु कार्यकारणभावो हि कर्मकर्तृभावः, स च भिन्नकालो विरुद्धयते, न हि
घटकुलालयोरयौगपद्ये सति कर्मकर्तृभावो दृष्ट इत्याह — न हीत्यादि । यदि हि
सन्दंशग्रहणन्यायेन कारणं कार्योत्पत्तौ व्याप्तिर्येत, कार्यं वा वनितोपगूह्यनवत्
स्वकारणाऽऽधेपात् स्वजन्मनि व्यापारं प्रतिपद्येत, तदा सहभाविता नियमेन स्यात्;
यावता निर्व्यापारमेवेदं विधम्, न हि परमार्थतः कश्चित् कर्त्ता कर्म वास्ति,
अन्यत्र धर्मसङ्केतादिति समुद्रायार्थः । प्रकृतिमिति कारणम् ॥ ५१६-५१७ ॥

यद्येवम्, यदि निर्व्यापारमेव कार्यं कारणं वा, तत्कथं भवन्ति वक्तारः —
धूममग्निर्जनयति, धूमोऽग्निमाश्रित्योत्पद्यते ? इत्याह — नियमादित्यादि ।
स्वहेतुप्रत्ययसमुत्थापितात् कारणस्य शक्तिप्रतिनियमाद्वेतोर्यत् कार्यं यतः 'प्रथमक्षण-
भाविनः कारणाज्जातं किञ्चिद्विशिष्टम्, द्वितीये क्षणे सन्निधिः = सद्भावो यस्येति
विग्रहः । तत्कारणं तत्कार्यं जनयतीत्युच्यते । जनयतीत्युपलक्षणम्, तत्तदाश्रित्यो-
त्पद्यत इत्यपि विज्ञेयम् । के पुनस्त एवमाहुः ? विवक्षामात्रेत्यादि^१ । बहिरर्थनिरपेक्ष-
विवक्षाभाविसङ्केतानुरूपव्यवहारकारिणो व्यवहर्त्तार एवमाहुरित्यर्थः ॥ ५१८-५१९ ॥

सत्तैव व्यापृतिस्तस्या सत्या कार्योदयो यतः ॥ ५२० ॥

य आनन्तर्यनियम सैवापेक्षानिधीयते ।

कार्योदये सदा भावो व्यापारः' कारणस्य' च ॥ ५२१ ॥

तद्भावभावितामात्राद् व्यापारोऽप्यवकल्पितः ।

हेतुत्वमेति तद्वान् वा तदेवास्तु ततो वरम् ॥ ५२२ ॥

ननु च उक्तं व्यापारं नाविशेत् विज्ञेयोत्पाद्यर्थं स कथं हेतुः स्यात् ? इत्याह—
जन्मातिरेकेत्यादि । [८ १७७] कारणसत्तासमनन्तरमेव कार्यस्य निष्पन्न-
त्वादकिञ्चित्कर एव कार्यस्य जन्मोत्तरकालमात्रं व्यापारः कार्ये । तथा हि—
व्यापारो नाम कारणस्य क उच्यते : यदनन्तरमेव कार्यम् उदयमाप्नोति,
कारणसत्तानन्तरमेव च कार्यमुद्भवतीति सत्तैव व्यापारशब्दवाच्याऽस्तु, किं
जन्मातिरेकेणा व्यापारेण कल्पितेन ॥ ५२० ॥

यथेदम्, असति भवान् व्यापारे कथमिदमधीयते—कार्यस्य कारणेऽपेक्षा,
कारणस्य च कार्ये व्यापार इति ? आह—य आनन्तर्येयादि । इदमेव हि
कार्यस्य कारणेऽपेक्षा यत्तदनन्तरमावितम् । कारणस्यापि कार्येऽन्तरेण व्यापारो
यत्कार्योदयकाले सदा सन्निहितत्वम् ॥ ५२१ ॥

अपि च—व्यापारस्य व्यापारवद्वो वा भवन्त्येकारं प्रति हेतुभावस्तद्भाव-
भावित्वादेव मनसा गृहीतव्यं, न ह्यन्वयव्यतिरेकस्यागम्य कार्यकारणमात्राधिगमे-
ऽभ्युपगमोऽस्ति, तदर्थं सति वस्तुमात्रस्यापि किमिति कारणभावो न गृह्यते ।
न हि कार्यस्य वस्तुनाशगतान्वयव्यतिरेकानुविधाविव न प्रसिद्धम्, अतस्तदेव
वस्तुमात्रं वरं कारणमस्तु यद्गतान्वयव्यतिरेकानुविधाविव कार्यस्य सिद्धमिवेत-
त्तदधीयते—तद्भावेत्यादि । अवकल्पित इति । भवद्विर्वाऽन्य उभयानुस-
रूपा वा व्यापारं परिकल्पित इत्यर्थः । तद्वानिति व्यापारवान् । तद्भावभावित-
मात्रादेव हेतुत्वमेतीति प्रकृत्येन सम्बन्धः । तदेवेति विनश्यज्ज्यापाररहितं वस्तुमात्रं
हेतुत्वमित्यर्थः ॥ ५२२ ॥

भावे सति हि दृश्यते 'बीजादावांकुरादयः ।

न तु व्यापारसद्भावे भवत् किञ्चित् समीक्ष्यते ॥ ५२३ ॥

अदृष्टशक्तेर्हेतुत्वे कल्प्यमानेऽपि नेष्यते ।

किमन्यस्यापि हेतुत्वं विशेषो वाऽस्य कस्ततः ॥ ५२४ ॥

अन्येन च विना हेतुर्यथा व्यापार इष्यते ।

कस्तत्रातिशयो येन वरमित्युच्यते ? इत्याह—भाव इत्यादि । भावे = भावमात्रे, बीजादौ व्यापारान्तरसमावेशशून्ये सतीत्यर्थः । एतेन [G. 178] भावमात्रगतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमेव कार्याणां सिद्धम्, न तु व्यापारगतान्वयाद्यनुविधायित्वमिति दर्शितं भवति ॥ ५२३ ॥

स्यादेत्—यद्यपि व्यापारगतान्वयाद्यनुविधानं कार्यस्य न सिद्धम्, तथापि तस्य कारणभावो भविष्यति ? इत्याह—अदृष्टशक्तेरित्यादि । एवं हि व्यापारमपि हेतुं प्रकल्प्यापरोऽपि कल्पनीयः स्यात्; अदृष्टशक्तित्वेन विशेषाभावात् । ततश्चानवस्था स्यात् । अथान्यो न कल्प्यते निबन्धनाभावात्, तदा व्यापारस्यापि कल्पना मा भूत्; तत्रापि निबन्धनाभावस्य तुल्यत्वात् ।

किञ्च—योऽप्यसौ व्यापारः कार्यं जनयति, ॥ किं व्यापारान्तरसमावेशाद् ? आहोस्वित् सत्तामात्रेण ? यदि व्यापारान्तरसमावेशात्, तदा व्यापारान्तरस्यैव कारणत्वं स्यात्, न व्यापारस्य; तस्यापि व्यापारान्तरस्य कारणत्वे तुल्यः पर्यनुयोगः । तस्यापि हि यदि व्यापारान्तरसमावेशात् कारणभावः कल्प्येत, तदाऽनवस्था स्यात् ॥ ५२४ ॥

अथ सत्तामात्रेणेति पक्षः, तदा पदार्थोऽपि व्यापारवत्सत्तामात्रेणैव कार्यं जनयिष्यतीति व्यर्था व्यापारकल्पनेति दर्शयति—अन्येन चेत्यादि । यथैव हि व्यापारोऽन्येन व्यापारान्तरेण विनाऽपि कार्येऽङ्कुरादिके हेतुरिष्यते, तद्वदन्येऽपि भावा विलक्षणव्यापारशून्या एव हेतवः किं नेष्यन्ते ।

कार्येऽपि भावे वा तद्वत् किमन्येऽपि न हेतवः ॥ ५२५ ॥३

दृश्यत्वाभिमतं नैवं वयं चोपलभामहे ।

तत् कथं तस्य सम्बन्धमङ्गीकुर्मो निबन्धनम् ॥ ५२६ ॥

अथापि स्यात्—न व्यापारः क्वचिं साक्षादुपकरोति, किं तर्हि ! भावमेव व्यापारवन्तम् ? इत्याह—अथ वा भाव इत्यादि । 'हेतुरिष्यते' इति प्रकृतेन सम्बन्धः । भावेऽपि हि व्यापारवति हेतुरसौ भवन् व्यापारान्तरसमावेशरहित एव भवतीति स एव दृष्टान्तो भविष्यतीति भावः ॥ ५२५ ॥

न चापि सच्चव्यतिरेकेण व्यापारः पदार्थस्यास्ति; उपलब्धिदृष्टावयवस्य नुपलब्धेरिति दर्शयति—दृश्यत्वाभिमतमित्यादि । [G 179] दृश्यत्वेन हि भवतां व्यापारोऽभिमतः, यद्येकं कुमारिलेन—

"प्राकार्यनिष्पत्तेर्व्यापारो यम्य दृश्यते" (श्लो० वा०, द्य० अ० ४३३) इत्यादि ।

अपि च—स व्यापारात्मा पदार्थस्तस्माद्व्यापारवतो भावादर्थान्तरभूतो वा स्याद् ? अनर्थान्तरभूतो वा, श्नुमुत्त प्रसङ्गान्तर्गमात्, उभयानुभयविकल्पस्यासम्भव एव : तत्र^१ यद्यर्थान्तरभूतः, तदर्थमप्यपदार्थस्य कारणत्वं न प्राप्नोति; तद्व्यतिरेकिणो व्यापारस्येव कारणभावात् । व्यापारेण सम्बन्धात्तस्यापि कारणभावोऽस्तीति चेत् ? न; परस्परानुपकारिणो सम्बन्धासिद्धेः । अथोपक्रियत एव व्यापारपदार्थेनेति स्यात् ? उदप्ययुक्तम्, न हि तस्यापरो व्यापारोऽस्ति, येन व्यापारमुपकुर्याद् । अन्यथा द्वन्द्वस्थाया व्यापाराणामेव परस्परं घटनात् पदार्थेन सह व्यापारस्य न कदापि सम्बन्धः सिद्धयेत् । अथ व्यापारान्तरमन्तरेणैव पदार्थो व्यापारमुपकरोतीति स्यात्, तदा कार्यमपि व्यापारवद्व्यापाररहित एव

१-१. कार्यस्य वा भवेत्—पा०, गा० ।

छ. 'इतोऽप्येऽन्तेऽपि ५२६तमा करिष्य, या च पुष्टिः'—इति मन्वमानो गा० संस्करणस्य नादयेऽन भ्रान्तः, पा० पुस्तकं लेखनप्रमाणेन पाठस्य अत्यन्त-त्वात्, तां शीघ्रतरेन चापे करिष्यामि तस्माद्दृष्टमात्रस्य करिष्यामि परिशिष्टितान् । नोदभागानुवादेऽप्येव करिष्य नोपलब्धते—इति सूचितो विभावयन् ।

२. द्वावि—पा०, गा० ।

३-३. स च—पा०, गा० ।

बुद्धेर्यथा, च जन्मैव प्रमाणत्वं निरुध्यते ।

तथैव सर्वभावेषु तद्वेतुत्वं न किं मतम् ॥ ५२७ ॥

क्षणिका हि यथा बुद्धिस्तयैवान्येऽपि जन्मिनः ।

साधितास्तद्वदेवातो निर्व्यापारमिदं जगत् ॥ ५२८ ॥

सत्तामात्रेण किं नोपकुर्वीत, येन व्यापारोऽर्थान्तरभूतः कल्प्यते ! न हि तस्य कार्येऽपि सत्तामात्रेणोपयोगं व्रजतः कश्चित् प्रतिरोद्धाऽस्ति । तस्मान्नार्थान्तरभूतो व्यापारो युक्तः । अथानर्थान्तरभूत इति पक्षः, तदा सिद्धम्—सचैव व्यापृतिरिति; पदार्थस्वभावस्यैव सत्ताशब्दवाच्यत्वात् । ततश्च न सिद्धयति जन्मातिरेकित्वं व्यापारस्य ॥ ५२६ ॥

अपि च—यथा बुद्धिरर्थप्रतिच्छिन्नौ जायमानैव व्यापाररहितापि सत्तामात्रेण व्याप्रीयते, तथा सर्वेषामपि भावानां हेतुत्वमुत्तरकालभाविव्यापारमन्तरेण भविष्यतीत्येतद्दर्शयति—बुद्धेरित्यादि । न हि बुद्धेर्वन्मातिरेकी व्यापारोऽस्ति । तथा हि—“सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्” (मी० सू० १.१.४) इत्यत्र सूत्रे जन्मग्रहणस्य प्रयोजनं वर्णयता कुमारिलेनोक्तम्—

“बुद्धिजन्मेति च^१ प्राह^२ जायमानप्रमाणताम् ।

व्यापारः^३ कारणानां हि दृष्टो जन्मातिरेकतः ।

प्रमाणेऽपि तथा ना भूदिति जन्म विवक्ष्यते” ॥

(श्लो० वा०, चो० ५३-५४) इति ।

तद्वेतुत्वमिति । तत् = कारणजन्म हेतुर्येषां ते तथोक्ताः, तद्वावस्तत्त्वम् ॥ ५२७ ॥

स्यादेतद्—बुद्धेर्व्यापारो भावो युक्तः, न हि सोत्तरकालमवतिष्ठते क्षणिकत्वात् ? इत्याह—क्षणिका हीत्यादि । [G 180] साधिता इति । स्थिरभावपरीक्षायां सकलवस्तुव्यापिनः क्षणमज्ञस्य साधितत्वात् । तद्वदेवेति बुद्धिवदेव । अत इति क्षणिकत्वात् । प्रयोगः—ये क्षणिकास्ते जन्मातिरेकि-

प्रबन्धवृत्त्या गन्वादेरिष्टैवान्योऽन्यहेतुता ।

तदबाधकमवेदं तद्वेतुत्वप्रसञ्जनम् ॥ ५२० ॥

अन्यानन्तरभावेऽपि किञ्चिदेव च कारणम् ।

तथैव नियमादिष्ट तुल्य जैतत् स्थिरेष्वपि ॥ ५२० ॥

यो तत्र व्यापृतः कार्ये स^१ हेतुस्तस्य चेन्मतः ।

यस्मिन् नियतसङ्ख्यायो यः स हेतुरितीप्यताम् ॥ ५२१ ॥

व्यापारशून्या, यथा—बुद्धि । क्षणिकश्च बीजादयः पूर्वं प्रसाधिता इति स्वभाव-
हेतु । पश्चादवस्थित्यभावेन निराधारव्यापारान्नो गो बाधकं प्रमाणम् । तस्मा-
त्तानन्तर्यमात्रमेव कार्यकारणभाक्यनस्थानिबन्धनम्, न व्यापार इति स्थित-
मेतत् ५२८ ॥

यथोक्तम् 'जायमानश्च गन्मादि' (तत्त्व० ४८६) इत्यादि, तत्रापि न
व्यभिचार इति दर्शयन्नाह—प्रबन्धेत्यादि । रूपरसादीनां हि परस्पर प्रबन्धा-
पेक्षया सङ्कारिकारणभाजोऽपीष्ट एव । यथोक्तम्—

“सृष्टिप्रवृत्त्या न विना रसस्यैवान्यकारणम् ।

इत्यर्थातैककालाद्या गतिस्तत्कार्यैरिति वा” ॥ (प्र० वा० ३.९) इति ॥ ५२९ ॥

ननु चानेतिव गवाश्चादेश्चानन्तरं कृत्वाचिद् धूमो भवति तत् कथमानन्तर्यं न
व्यभिचारि ? इत्याह—अन्यानन्तरभावेऽपीत्यादि । न हि कथमानन्तर्यमात्र
कार्यकारणभावाद्यगतिनिबन्धनं त्रुम्, किं तर्हि ? यन्नियतम् । तथा हि—यस्यै-
वानन्तरं यद्वति तस्यैव कारणमिष्यते । न च धूमो गवादरेवानन्तरं भवति,
असत्यपि गवादौ तस्य भावात् । किञ्च—भवतोऽप्यत्र स्थिरवादिनश्चोपमेतदव-
सरति—कस्माद् गवादरान्तरं धूमो भवन्नपि तत्कार्यं न भवतीति ॥ ५३० ॥

अत्र पर आह—यो यत्रेत्यादि । यस्मिन्नित्यादिना स्वपक्षेऽपि परि-
दारमाह ॥ ५३१ ॥

कार्यकारणभावग्राहकसमर्थनम्

भावाभावादिमौ सिद्धौ प्रत्यक्षानुपलम्भतः ।

यदि साकारविज्ञानविज्ञेयं वस्तु ^१वो मतम् ॥ ५३२ ॥

अथाऽनाकारधीवेद्यं^२ वस्तु युष्माभिरिष्यते ।

तत् क्षणक्षयिपक्षेऽपि^३ समानमुपलभ्यते ॥ ५३३ ॥

पूर्वकेभ्यः स्वहेतुभ्यो विज्ञानं सर्वमेव हि ।

समानकालरूपादि बोधरूपं प्रजायते ॥ ५३४ ॥

(शङ्का)

साकारे ननु विज्ञाने वैचित्र्यं चेतसो भवेत् ।

नाकारानङ्कितत्वेऽस्ति प्रत्यासत्तिनिबन्धनम् ॥ ५३५ ॥

एवं तावत् क्षणिकत्वेऽपि भावानां कार्यकारणभाव उपपादितः । इदानीं तदधिगन्तुप्रमाणोपपादनार्थमाह—भावाभावावित्यादि । [G 181] यथैव हि भवतः स्थिरपदार्थोपलम्भः सिद्धयेत्, तथाऽस्माकं क्षणिकम्यापि सेस्यति । तथा हि—पदार्थस्योपलम्भो भवन् साकारेणैव विज्ञानेन भवेद्, अनाकारेण वा ? तत्र यदि साकारेण, तदा स्वाकारानुभव एव ज्ञानस्यार्थानुभव इति स्थिरास्थिरपक्षयोर्न कश्चिद् विशेषः ।

अथानाकारेण ? तदाप्यविशेष एव । तथा हि—पूर्वकेभ्यः स्वहेतुभ्यस्तथा तज्ज्ञानमुपजायते, येन स समानकालभाविरूपाद्येवावबुध्यते, नान्यत् ; तद्वोधात्मकस्यैव तस्योत्पन्नत्वात् । अतः समानकालभाविरूपादिबोधस्वभावे ज्ञानेऽङ्गीक्रियमाणे न कश्चिदर्थस्य स्थिरास्थिरत्वे विशेषः ।

अवश्यं च भवता पूर्वहेतुकृत एव समानकालभाविप्रतिनियतरूपादिग्रहणे ज्ञानस्य स्वभावोऽङ्गीकर्तव्यः, येन तुल्येऽपि समानकालभावित्वे रूपाद्येव ज्ञानं परिच्छिनत्ति, नेन्द्रियमिति स्यात्, तच्च क्षणिकत्वेऽपि भावानां तुल्यमेवेति यत्किञ्चदेतत् ॥ ५३२-५३४ ॥

१. चेन्—पा०, गा० ।

२. यदा—पा०, गा० ।

३. क्षणत्वादपक्षे—पा०, गा० ।

(उत्तरम्)

भवद्विरपि यत्कथं^१ तदस्मिन् किञ्चिदुत्तरम्^२ ।

यच्चात्र वः समाधानमस्माकमपि तद् भवेत् ॥ ५३६ ॥

कृतनाशाकृताभ्यागमदोषपरीहार

कृतनाशो भवेदेवं कार्यं न जनयेद् यदि ।

हेतुरिष्टं न चैत्र यत् प्रबन्धे नास्ति हेतुता ॥ ५३७ ॥

साकार इत्यादिना परो द्वयोश्चोदयति । यदि साकारं ज्ञानम्, तदा चित्रास्तरणादिषु ज्ञानस्य चित्रत्व भवेत् । न चैकस्य चित्रत्व युक्तम्, अति-
प्रसङ्गात् । अथानाकारम्, तदा 'नीलस्पद सवेदन न पीतस्य' इति व्यवस्थान न
सिद्धयेत्; सर्वत्र बोधरूपतया विशेषाभावेन प्रत्यासत्तिनिरन्धनाभावात् ॥ ५३५ ॥

भवद्विरपीत्यादिना प्रतिविधत्ते । समानमेतद् द्वयोरपि बोधम्; यतो
भवताऽपि साकारानाकारपक्षाभ्यामवश्यमन्यतर [C 18°] पक्षोऽङ्गीकर्त्तव्यः;
अन्यथाऽर्थप्राप्तिज्ञानं न सिद्धयेत् । न चाप्येतत्पक्षद्वयव्यातिरेकेणान्य प्रकारोऽस्ति,
येन ज्ञानमर्थं ग्रहीष्यति । यच्चोभयोर्दोषो न तत्रैकश्चोयो युक्तः । तेन यदत्रोत्तर
भवतस्तदस्माकमपि भविष्यति । तथा हि — साकारपक्षे भवताऽवश्यम् 'आकाराणा-
मङ्गीकृत्य सहोपलम्भनिग्रमाद्वैकज्ञानाव्यतिरेकित्व सत्यपि भेदे' इत्युत्तरमुपवर्णनीयम्;
तदेवास्माकं भविष्यति । निराकारपक्षेऽपि 'पूर्वहेतुकृत एव प्रतिनियतार्थावबोधक-
स्वभावो ज्ञानस्य' इति वर्णनीयम्, तदैतदस्माकमपि निराकारविज्ञानवादिनां
बौद्धानामुत्तरं भविष्यतीत्यबोधमेतद् समाधानमिति परिहारः ॥ ५३६ ॥

तदेवं कार्यकारणभावाधिगन्तुं प्रमाणं प्रतिपाद्य, कृतनाशाकृताभ्यागमदोषं
परिहरन्नाह — कृतनाश इत्यादि । यदि हि परमार्थतः कश्चित् कर्त्तुं भोक्ता वाऽभीष्टः
स्यात्, तदा क्षणभङ्गित्वाङ्गीकरणे कृतनाशादिप्रसङ्गः स्यात्, यावत्तेदं प्रत्ययता-
मात्रमेव विधे न केनचित् कर्त्ता किञ्चित् कृतम्, 'नापि' भुज्यते, तत् कथं
कृतनाशादिप्रसङ्गापादानं स्यात् ।

अकृताभ्यागमोऽपि स्याद्यदि येन विना कश्चित् ।

जायेत हेतुना कार्य नैतन्नियतशक्तितः ॥ ५३८ ॥

क्षणभेदविकल्पेन कृतनाशादि चोद्यते ।

यत् तेन नैवानिष्टं तु किञ्चिदापादितं परं ॥ ५३९ ॥

अथ पूर्वकुशलदिचेतनाहितेष्टानिष्टफलोत्पादनसामर्थ्यविप्रणाशात् पूर्वकर्मा-
नाहितसामर्थ्यविशेषाच्च कारणतः फलोत्पत्तेर्यथाक्रमं कृतनाशाकृताभ्यागमदोषप्रसङ्गो
विधीयते ? तदयुक्तम् ; न हि पूर्वकर्माहितसामर्थ्यानुबन्धनस्य नैरात्येन सह
कश्चिद् विरोधः । तथा हि—लक्षादिरसावसिक्तानामिव बीजानां सन्तानमनुवर्तन्ते
एव पूर्वकर्माहिताः सामर्थ्यविशेषाः ; यत् उत्तरकालं लब्धपरिपाकेभ्य इष्टमनिष्टं
वा फलमुदेति, नापि पूर्वकर्मानाहितसंस्कारात् सन्तानात् फलोत्पत्तिरिष्यत इति कुतो-
ऽकृताभ्यागमो दोषः ।

उद्योतकरत्वाह—“अस्थिरत्वाच्चित्तस्य न कर्मभिर्वासनं सम्भवति”

( ) इति, तदयुक्तम् ; न हि स्थिरस्यापरित्यक्तप्राक्तनस्वरूपस्य
वासनमस्ति । अस्थिरस्य तु विशिष्टस्वभावान्तरोत्पादनमेव वासना । यत् पुनः
“स्थिरमव्याकृतं वास्यम्” ( ) इत्युक्तं शास्त्रे, तत् प्रबन्धस्थिरतामभि-
प्रेत्य । यो बुच्छेदी सन्तानः, तस्य चिरतरकालभावफलप्रसवकाले सन्निधानाभा-
वान्न कारणत्वमस्ति, तेन तस्य तथाविधफलोत्पादं प्रति वासनाधारत्वमयुक्तमित्यभि-
प्रायः । [G. 183] तस्मात् परसिद्धान्तानभिज्ञतया यत् किञ्चिदभिहितमनेनेत्यु-
पेक्षामर्हति ॥ ५३७-५३८ ॥

कुमारिलत्त्वाह—“न क्यं केनचित्कर्त्रा कृतस्य कर्मणो विप्रणाशात् कृत-
नाशाकृताभ्यागमौ ब्रूमः, न हि भवतां मते कश्चित् कर्तास्ति, किं तर्हि ? निरन्वय-
कर्मतत्फलमोर्विनाशोत्पादाम्युपगमात् कृतनाशाकृताभ्यागमौ प्रसज्येते” (

) इति । तदत्रैवंविधस्य कृतनाशस्याकृताभ्यागमस्य चेष्टत्वानिष्टपादनं
युक्तमिति दर्शयन्नाह—क्षणभेदविकल्पेनेति । पूर्वकस्य कर्मक्षणस्य निरन्वयं

प्रेक्षावतां प्रवृत्तिसम्भवत्वम्

अहीनसत्त्वदृष्टीनां क्षणमेदविकल्पना ।
 सन्तानेव्याभिमानेन न कथञ्चित् प्रवर्तते ॥ ५४० ॥
 अभिसम्बुद्धतत्त्वास्तु प्रतिक्षणविनाशिषु ।
 हेतूनां नियमं बुद्ध्वा प्रारभन्ते शुभाः क्रियाः ॥ ५४१ ॥

विनाशात् कृतनाश, फलक्षणस्य वाऽपूर्वस्यैवोत्पादादकृताभ्यागम इत्येव यत्
 क्षणमेदविकल्पेन कृतनाशादि बोधते, तदिष्टमेव । न हि स्वस्वीयसोऽपि
 वस्त्वशस्य कस्यचिदन्वयोऽस्तीति प्रतिपादयिष्याम ॥ ५३९ ॥

यथोक्तम्—“नैव प्रवर्तत प्रेक्षावान्” (तत्त्व० ४८१) इति, तत्राह—
 अहीनसत्त्वेत्यादि । ये तावदप्रहीणसहजेतरसत्त्वायदर्शनादय, तेषामयं क्षणमेद-
 विकल्पो नास्त्येव । तथा हि—ते ‘सन्ततिमेकत्वेनाध्यवसाय सुखिता वयं भविष्याम’
 इत्यादितपरितोषा कर्मसु प्रवर्तन्ते । येऽपि पृथग्जनकस्याणा एव पुनरागमाभ्यां
 यथावत् क्षणिकसत्त्वयोरनोपाभिसम्बुद्धतत्त्वा, तेऽप्येव प्रतीत्यसमुत्पादधर्मता प्रति-
 पद्यन्ते । करुणादिपूर्वकेभ्यो दानादिभ्य स्वपरहितोदयशास्त्रिन सत्कारा क्षणिका
 एवापरापरे परम्परया समुत्पद्यन्ते, न तु हिंसादिभ्य इत्यतस्ते हेतुफलप्रतिनियम-
 मवधार्य शुभादिक्रियासु प्रवर्तन्ते । यथोक्तम्—

“यावद्यात्मनि न प्रेम्णो हानि स^१ परितम्यति^२ ॥

तावद् दुःखितमारोप्य न च म्यस्थोऽप्रतिष्ठते ।

मिथ्याध्यारोपदानार्थं यनोऽसत्यपि भोकरि ॥”

(प्र० वा० १. १९३-९४) इति ।

कार्यकारणभाव, तदधिगन्तुं च प्रमाणं यथा सिध्यति तथा प्रति-
 पदितमेव ॥ ५४०-५४१ ॥

प्रत्यभिज्ञादुर्घटत्वपरिहरणम्

केपाञ्चिदेव चित्तानां विशिष्टा कार्यकार्यिता ।

नियता तेन निर्वाधाः सर्वत्र स्मरणादयः ॥ ५४२ ॥

बन्धमोक्षव्यवस्थानम्

कार्यकारणभूताश्च तत्राविद्यादयो मताः ।

बन्धस्तद्विगमादिष्टा मुक्तिर्निर्मलता धियः ॥ ५४३ ॥

[G 184] यच्चोक्तम्—“क्षणभङ्गिषु भावेषु प्रत्यभिज्ञा च दुर्घटा”

(तत्त्व० ४९३) इति । तत्राह—केपाञ्चिदेवेत्यादि । कार्यकार्यितेति । कार्यमस्यास्तीति कार्यं, कारणमित्यर्थः । कार्यकार्यिणोर्भावः कार्यकार्यिता । कार्यकारणभाव इत्यर्थः । न हि कश्चित् परमार्थतः स्मर्त्तुं भविता वाऽस्ति, यतो येनैवानुभूतं स एव स्मरतीति स्यात्, किं तर्हि ? यत्र सन्ताने पटीयसाऽनुभवेनोत्तरोत्तरविशिष्टतरतमक्षणोत्पादात् स्मृत्यादिवीजमाहितं तत्रैव स्मरणादयः समुत्पद्यन्ते, नान्यत्र, प्रतिनियतत्वात् कार्यकारणभावस्येति समासार्थः । यथोक्तम्—

“अन्यस्मरणभोगादिप्रसङ्गश्च न बाधकः ॥

अस्मृते कस्यचित् तेन ह्यनुभूते स्मृतोद्भवः” ।

(प्र० वा० १.२७१ ७२) इति ।

स्मरणादिपूर्वकाश्च प्रत्यभिज्ञानादयः प्रसूयन्त इत्यविरुद्धम् । न चापि कचिद्वैकजातृनिबन्धना प्रत्यभिज्ञानादयः सिद्धा, येनोच्यते—“द्विभेदे त्वनिबन्धनम्” (तत्त्व० ४९४) इति, कार्यकारणभावमात्रतया सर्वत्रैव भेदाभ्युपगमात् ॥ ५४२ ॥

यच्चोक्तम्—“रागादिनिगडैर्वद्धः” (तत्त्व० ४९६) इत्यादिना बन्धमोक्षव्यवस्थानमनुपपन्नमिति, तत्राह—कार्यकारणभूताश्चेत्यादि । न हि कचिदस्माकमेकपुरुषाधिकरणौ बन्धमोक्षौ प्रसिद्धौ, कस्यचिद् बध्यमानस्य मुच्यमानस्य चासिद्धेः । केवलमविद्यादयः सस्कारा जरामरणपर्यन्ता दुःखोत्पादहेतुतया ‘बन्धः’ इति व्यवहियन्ते । तथा चोक्तम्—“एवमस्य केवलस्य हेतोर्दुःखसङ्घस्य

एकाधिकरणौ सिद्धौ 'नैव तौ' लौकिकावपि ।

बन्धमोक्षौ प्रसिद्धं हि क्षणिकं सर्वमेव सत् ॥ ५४४ ॥

परपक्षप्रतिषेध-

सर्वथाऽतिशयासत्त्वाद् व्याहृता त्वात्मनोदृशौ ।

कर्मभोक्तृत्वबन्धादिव्यवस्थाऽनित्यताऽन्यथा ॥ ५४५ ॥

समुदयो^३ भवति" (म० व० १.१) इति । तेषां चाविद्यादीनां तत्त्वज्ञानाद् विगतौ सत्या या निर्मलता धिय सा निर्मुक्तिरित्युच्यते । यथोक्तम्—

“चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशवासितम् ।

तदेष तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥”

( ) इति ॥ ५४३ ॥

यथोक्तम्— “एकाधिकरणावेतौ” (तत्त्व० ४९९) इत्यादि, तत्रापि दृष्टान्तस्य साध्यविक्रयतेति दर्शयन्नाह—एकाधिकरणौ सिद्धावित्यादि । सर्वमेव हि वस्तुदयान्तरापरगौति प्रसाधितं यदा, तदा न कचिदेकाधिकरणत्वं बन्धमोक्षयो प्रसिद्धमस्तीत्यप्रसिद्धौ दृष्टान्त ॥ ५४४ ॥

[G 185] तदव स्वपेक्षं व्यवस्थाप्य सर्वथेत्यादिना परपक्षं प्रतिषेधयति । यदि हि रागादिभि र्हेतैर्वन्धो भावनादिभिश्चातिशय कश्चिदात्मन क्रियेत, तदा तस्य बन्धमोक्षादिव्यवस्था भवेत्; यावता नित्यतया न तस्यातिशयाधानमस्तीति नेयमीदृशी नियतकार्यकारणमर्यादाश्लक्षणा बन्धमोक्षादिव्यवस्था पटते, यथाऽऽकाशस्येति भावः । अन्यथेति । यद्यतिशयोत्पादो भवेदात्मन, सदाऽतिशयस्या मभूत्त्वादा मनोऽपि तदव्यतिरेकेणातिशयरदनित्यता स्यात् । परमूतस्वतिशयो न शुक्तः ; सम्बन्धासिद्धेरिति शतथा चचितमेतत् ॥ ५४५ ॥

इति कर्मफलसम्बन्धपरिक्षा

द्रव्यपदार्थपरीक्षा

पट्पदार्थपरीक्षोपक्षेपः

जात्यादेर्निःस्वभावत्वमयुक्तं प्राक् प्रकाशितम् ।

द्रव्यादयः यदर्थं ये विद्यन्ते पारमार्थिकाः ॥ ५४६ ॥

इत्याक्षपादकाणादाः प्राहुरागममात्रकाः^१ ।

द्रव्यादिप्रतिषेधोऽयं संक्षेपेण तदुच्यते ॥ ५४७ ॥

क्षित्यादिचतुष्टयस्य नित्यानित्यतया विभागः
क्षित्यादिभेदतो भिन्नं नवधा द्रव्यमिष्यते ।

चतुःसङ्ख्यं^२ पृथिव्यादि नित्यानित्यतया द्विधा^३ ॥ ५४८ ॥

पृथिव्याद्यात्मकास्तावद् य इष्टाः परमाणवः ।

^४तेऽनित्या ये तदाद्यैस्तु नारब्धास्ते विनाशिनः ॥ ५४९ ॥

इदानीम् “गुणद्रव्यक्रियाजातिसमवायाद्युपाधिभिः, शून्यम्” (तत्त्व० २) इत्येतत्समर्थनार्थं पट्पदार्थपरीक्षोपक्षेपं कुर्वन्नाह—जात्यादेरित्यादि । प्राक् स्थिरभावपरीक्षायाम् “जात्यादेर्निःस्वभावत्वान्नैवेष्टा क्षणभङ्गिता” (तत्त्व० ४७०) इत्यनेन यज्जात्यादेः निःस्वभावत्वं प्राक् प्रकाशितम्, तदयुक्तम्; यतो द्रव्यगुण-कर्मसामान्यविशेषसमवायाख्याः पट् पदार्थाः पारमार्थिकाः^५ द्रव्यसन्तः सन्तीत्याहुराक्षपादादयः । अक्षपादशिष्यत्वादाक्षपादा नैयायिकाः । कणादशिष्यास्तु वैशेषिकाः कणादा उच्यन्ते । आगममात्रका इति । आगममात्रमपेतयुक्तिकमेवामस्तीत्यागममात्रकाः ॥ ५४६-५४७ ॥

तत्र क्षित्यादीत्यादिना द्रव्यपदार्थप्रतिषेधार्थं तावच्चद्विभागमाह । विभक्तस्य हि भेदेन सुखं दुःखणस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । नवधेति । “पृथिव्यापस्ते-जोवायुराकाशं कालो दिगात्मा मनः” (वै० द० १.१.४) इति सूत्रात् । तत्र पृथिव्यापस्तेजोवायुरित्येतच्चतुःसङ्ख्यं द्रव्यं नित्यानित्यभेदेन द्विप्रकारम् ॥ ५४८ ॥

[G 186] तदेव द्वैविध्यमस्य दर्शयन्नाह—पृथिव्याद्यात्मकास्ताव-

१. ०गममात्रिका—जै० ।

२. द्विविधा—जै० ।

३. अनित्या—पा०, गा० ।

४. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

नित्याणुरूपाणां तेषां निषेध

तत्र नित्याणुरूपाणामसत्त्वमुपपादितम् ।

नि शेषवस्तुविषयक्षणभङ्गप्रसाधनात् ॥ ५५० ॥

नित्यत्वे सकलाः स्थूला जायेरन् सकृदेव हि ।

सयोगादि न चापेक्ष्य तेषामस्त्यविशेषत ॥ ५५१ ॥

दित्यादि । परमाण्वात्मका हि पृथिव्यादयो नित्याः, परमाणूनां नित्यत्वात् । तदाद्यैस्तु मारब्धा अनित्या, 'हेतुमदनियम्' इति न्यायात् । तदाद्यैरिति । ते परमाणव आद्या येषां ते तदाद्या । आकाशादयस्तु नित्या एवेति भावः ॥ ५४९ ॥

तत्रैतच्चद्र सङ्ख्येयं तावद् द्रव्यं निषेद्धुमाह—तत्रेत्यादि । तत्र य एते नित्याणुरूपा पृथिव्यादयो वर्णिता, तेषामशेषवस्तुन्यापिनं क्षणभङ्गस्य प्रसाधनां नित्यत्वरूपेणासत्त्व प्रसाधितमेव, 'यत्सत्त्वं सर्वं क्षणिकमक्षणिकस्य 'क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्क्षणक्षण सत्त्वं हीयते' इति व्याप्ते प्रसाधितत्वात् ॥ ५५० ॥

अत्रापि बाधकं प्रमाणमाह—नित्यत्व इत्यादि । यदि पर्वतादीनां स्थूलानां कारणभूता परमाणवो नित्याः सन्तीत्यभ्युपगम्यते, तदा सत्कार्याणां स्थूलानामविकलकारणत्वात् सकृदेवोत्पत्तिप्रसङ्गः । प्रयोगः—ये समग्राप्रतिबद्धाकारणास्ते सकृदेव भवन्ति, यथा—बहवोऽङ्कुरास्तुस्योत्पादा समग्राप्रतिबद्धाकारणाश्च । नित्याणुकार्यत्वेनाभिमतं स्थूलं भावा इति स्वभावहेतुः । समग्रकारणस्मात्पुनरुत्पादे सर्वदैवानुत्पादप्रसङ्गः, विशेषाभावादिति बाधकं प्रमाणम् । स्यादेतत्—त्रिविधं कारणमिष्टम्—समवायिकारणम्, असमवायिकारणम्, निमित्तकारणं च । 'यत्र हि यत्समवैति कार्यं तत् तस्य समवायिकारणम् । असमवेतं तु यद्यस्य कारणभावः प्रतिपद्यते तदसमवायिकारणम्, यथा—अवयविद्रव्यारम्भेऽवयवसंयोगः । परिशेषं तु कारणनिमित्तकारणम्, तद्यथा घर्मादयः—इत्ययमेव विभागः । तत्रापेक्षणीयस्य संयोगादरसन्नित्येति तत्त्वात् समग्रकारणत्वमसिद्धम्, अतोऽसिद्धो हेतुः । इत्याद्यश्चाह—संयोगादीति । यदि हि संयोगादिना कश्चिद्विशेषोऽणूनामापीयत, तदा ते तमपक्षेऽन्, यावत् परेनापेक्षविशेषा एवाप्यन्, नित्यत्वात् ।

अधिद्वकर्णाभिमतनित्याणुसाधकप्रमाणनिरसनम्

सद्धर्मोपगतं नो चेदणूत्पादकमिष्यते ।

विद्यमानोपलम्भार्थप्रमाणाविषयत्वतः ॥ ५५२ ॥

नासिद्धेर्दृश्यते येन कुविन्दाद्यणुकारणम् ।

परमाण्वात्मका एव येन सर्वे पटादयः ॥ ५५३ ॥

सद्ग्राहकप्रमाभावाच्च वा सत्ता प्रसिध्यति ।

प्रमाणविनिवृत्तौ हि नार्थाभावेऽस्ति निश्चयः ॥ ५५४ ॥

तत् कथं संयोगादि तेषामपेक्ष्यं स्यात् । न च सकृदेव [G. 187] स्थूलानां तनुभवनादीनामुदयोऽस्ति; क्रमेण तन्वादीनामुत्पत्तिदर्शनात् । तस्माद्विपर्ययः । प्रयोगः—ये क्रमवत्कार्यहेतवस्ते नित्याः, यथा—क्रमवदङ्कुरादिकार्यनिर्वर्त्तका बीजादयः । तथा च परमाणव इति स्वभावहेतुः ॥ ५५१ ॥

अधिद्वकर्णस्त्वणूनां नित्यत्वप्रसाधनाय प्रमाणमाह—“परमाणूनामुत्पादकाभिमतं सद्धर्मोपगतं न भवति; सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणविषयत्वात्, स्वरविषाणवत्” ( ) इति । सतो विद्यमानस्य धर्मः सद्धर्मः = अस्तित्वम्, तेनोपगतं प्राप्तमस्तीत्यर्थः । तस्य प्रतिषेधोऽयम् । अणूत्पादकं कारणं नास्तीत्यर्थः । तदेतत् प्रमाणमाशङ्क्यापूर्वमुपदर्शयन्नाह—सद्धर्मोपगतमित्यादि । अणूत्पादकं सद्धर्मोपगतं नो चेदप्यत इति सम्बन्धः । विद्यमानस्योपलम्भः = अधिगमः, सोऽर्थः = प्रयोजनं यस्य प्रमाणस्य तत्तथोक्तम् । शेषं सुबोधम् । एतेनाणूनामनित्यत्वप्रतिज्ञाया अनुमानबाधितत्वमुद्गावितम्; “सदकारणवन्नित्यम्” ( ) इति वचनात् । अकारणवत्त्वेनाणूनां नित्यत्वस्य सिद्धत्वात् ॥ ५५२ ॥

नासिद्धेरित्यादिना हेतोरसिद्धतामाह । ननु कुविन्दादयः पटादीनामेव कारणत्वेन सिद्धाः, नाणूनाम्, तत्कथमणुकारणं कुविन्दादि दृश्यते ? इत्याह—परमाण्वात्मका इत्यादि । एतच्च पश्चात् प्रतिपादयिष्याम इति भावः ॥ ५५३ ॥

अपि च—देशकालस्वभावविप्रकृष्टानामर्थानामुपलम्भकप्रमाणनिवृत्तावपि सद्भावाविरोधात्, ततोऽनैकान्तिकता च हेतोरिति दर्शयति—सद्ग्राहकेत्यादि । नार्थाभावेऽस्ति निश्चय इति । पिशाचादिवदिति भावः ॥ ५५४ ॥

धन्यविनादनिरासः

तदारब्धस्तवयवी गुणावयवनेदवान् ।
नोपलभ्यते तेन न सिध्यत्यप्रमाणकः ॥ ५५५ ॥

उद्द्योतकर-भावितादिमतोपन्यासः

ननुपधानसम्पर्के दृश्यते स्फटिकोपलः ।
तद्रूपाग्रहणेऽप्येवं बलाकादिश्च दृश्यते ॥ ५५६ ॥
कञ्चुकान्तर्गते पुंसि तद्रूपाद्यगतावपि ।
पुरुषप्रत्ययो दृष्टो रक्ते वाससि चन्द्रधीः ॥ ५५७ ॥

एवं तावत् कारणद्रव्यं निषिद्धं कार्यद्रव्यनिषेधार्थमाह—तदारब्ध इत्यादि ।
[G 188] गुणा रूपादयः, अवयवास्तन्वाद्यः, तेषां नेदः = स्यतिरेकः,
सोऽस्यान्तीति तथोक्तः । स तदागुणो गुणावयवव्यतिरिक्तोऽवयवी नोपलभ्यते ।
न हि पदार्थलक्षणमवयवि द्रव्यमविकलं शुक्लदिगुणैर्म्योऽरयवेभ्यश्च तन्वादि-
भ्योऽर्थान्तरमृतं कश्चिदुपलब्धने च नासते । तदत्र गुणैर्म्योऽर्थान्तरमृतद्रव्यानु-
पलम्भेन गुणगुणिनादो निरन्तः, अरयवव्यतिरिक्तावयव्यनुपलम्भेन त्वरय-
वारयविनादः । प्रयोगः—बहुपलङ्घिभ्यश्चनप्राप्तं सद्यः नोपलभ्यते तत्र नस्ति,
यथा—कश्चिन्मदसविशेषं पदार्थिरनुपलभ्यमानः । नोपलभ्यते च गुणावयवैर्म्यो-
ऽर्थान्तरमृतमत्रैव दत्तो गुणी दृश्यन्नेनाभिमतोऽवयवी चेति स्वभावानुपलब्धे ।
न चासिद्धो हेतुः, “मदस्यनेदद्रव्यवत्त्वाद्दृष्टवोरलङ्घ्य” = (वै० २० ४.१.६)
इति वचनस्योद्देश्यत्वेनाभिमतत्वात् ॥ ५५५ ॥

नन्वित्यादिना उद्योतकर-भाविनिकादयो हेतोरसिद्धतामुदाहरन्ति ।

त एवमाहुः—गुणव्यतिरिक्तो गुणी समुपलभ्यत एव, तद्रूपादिगुण-
ग्रहणेऽपि तस्य प्रदत्तात् । तथा हि—स्फटिकोपलः सतिहेतोरपानावस्थया
स्वगतशुक्लगुणानुपलम्भेऽपि दृश्यत एव । अथ सतिश्च यो मन्दनन्दमन्त्राणां
तद्गतसिद्धादिरूपदरुणेऽपि गृह्यत एव । तथाऽऽनन्दीनष्टमुद्योतक्यसरीरे

रूपादीन्दीपरादिन्य एकान्तेन विनिघते ।

तेन तस्य व्यवच्छेदाच्चैत्रादिव तुरङ्गमः ॥ ५५८ ॥

क्षित्यादिरूपगन्धादेरत्यन्तं वा विनिघते ।

एकानेकवचोनेवाचन्द्रनक्षत्रभेदवत् ॥ ५५९ ॥

विभिन्नकतृशब्दत्यादेभिन्नो तन्तुपटौ तथा ।

विरुद्धधर्मयोगेन स्तम्भकुम्भादिभेदवत् ॥ ५६० ॥

स्थूलार्थासम्भवे तु स्यान्नैव वृक्षादिदर्शनम् ।

अतोन्द्रियतयाऽणूनां न चाणुवचनं भवेत् ॥ ५६१ ॥

स्थूलवस्तुव्यपेक्षो हि सुतूक्ष्मोऽर्थस्तथोच्यते ।

स्थूलं क्वस्त्वभावे तु किमपेक्षास्य सूक्ष्मता ? ॥ ५६२ ॥

तन्मतखण्डनम्

ननु रक्तादित्येण गृह्यन्ते स्फटिकादयः ।

न च तद्रूपता तेषां स्वपक्षक्षयसङ्गतेः ॥ ५६३ ॥

तद्रूपव्यतिरिक्तञ्च नापरात्मोपलभ्यते ।

न चाग्राकारधीवेद्या युक्तास्तेऽतिप्रसङ्गतः ॥ ५६४ ॥

तुग्निः, शीतान्नोद्वादिद्वयसमर्थः पटः, न तन्त्रव । प्रागपि तन्तूनामुपलब्धे-
पूर्वकात्मनिकम्, पटस्य तु पश्चान् तुग्निर्वादिब्यापारोत्तराद्यलभावित्वम् । पटस्या-
यमवित्तरास्या याम् प्रमाणं न तावत् प्रत्येकं तन्तून्मन्तीति भिन्नपरिमाणत्वम्,
अतो ननेकान्तिकता हेतूनामिति भव ॥ ५६० ॥

एव तदनुमानतोऽयमवयवविभेदः प्रसाध्य, प्रयक्षतोऽपि साधयन्नाह-
स्थूलायत्तादि । यदि द्रव्यवती न स्यात्, सग्राह्यत्वसङ्गः, परमाण्वन्मतीन्द्रिय-
त्वात् । स्थूलभावे 'अणु' इति व्यसदस्य एव न स्यात् । कस्मात् ' इत्याह—
स्थूलमनुव्यपेक्षां हीनादि । सुशेषम् ॥ ५६१—५६२ ॥

शुक्लादयस्तथा वेद्या इत्येवं चापि सम्भवेत् ।

तस्माद् भ्रान्तमिदं ज्ञानं कञ्चुपीतादिवुद्विवत् ॥ ५६५ ॥

कञ्चुकान्तर्गते पुंसि 'तज्ज्ञानं त्वानुमानिकम् ।

तद्वेतुसन्निवेशस्य कञ्चुकस्योपलम्भनात् ॥ ५६६ ॥

कपायकुंकुमादिभ्यो वस्त्रे रूपान्तरोदयः ।

पूर्वरूपविनाशे हि वाससः क्षणिकत्वतः ॥ ५६७ ॥

स्यादेतत्—लोहितादिरूपव्यतिरिक्त स्फटिकादिरप्युपलभ्यत एव ? इत्याह—
तद्रूपेत्यादि । न हि तस्माल्लोहितादिरूपाद् व्यतिरिक्तोऽपरात्मा = स्वभाव.
स्फटिकादिरक्षणो दृश्यते; रक्तादिरूपस्यैवोपलम्भात् । अतद्रूपा अपि स्फटिकादयो
रक्तादिरूपेणोपलभ्यन्ते इति चेद् ? आह—न चेत्यादि । आकारवशेन हि
प्रतिनियतार्थविषयता ज्ञानस्यावस्थाप्यते । यदि चान्याकारस्यापि ज्ञानस्यान्यो
विषयः स्यात्, एवं सति रूपज्ञानमपि शब्दादिविषयं स्यात्; विशेषा-
भावात् ॥ ५६४ ॥

किञ्च—भवतु नामान्याकारस्यापि ज्ञानस्यान्यो विषयः, तथापि नेष्टसिद्धि-
र्भवत इति दर्शयन्नाह—शुक्लादयस्तथेति । तथा हि—शुक्लादय एव तद्व्यति-
रिक्तगुणपदार्थरहितास्तथा रक्तादिरूपेण विद्यन्ते इत्येवमपि सम्भाव्यते, ततश्च
न गुणसिद्धिः । चकारोऽवधारणे, भिन्नक्रमश्च 'शुक्लादयः' इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ।
भ्रान्तमिदमिति । अयमर्थत्वादिति शेषः ॥ ५६५ ॥

यच्चोक्तम्—“कञ्चुकान्तर्गते पुंसि” (तत्त्व० ५५७) इत्यादि, तदपि
न प्रत्यक्षम्; सामिज्यत्वाद्, अम्पुट्टाकारत्वाच्च । किं तर्हि ? अनुमानिकमेतज्ज्ञान
रूपादिसंहतिमात्रलक्षणपुरुषविषयमित्यतो नावयविसिद्धिरिति दर्शयति—कञ्चुके-
त्यादि । [G 191] स पुरुषो रूपादिप्रचयमात्रात्मनो हेतुर्यस्य सन्निवेशस्य स
तथोक्तः = तद्वेतु, सन्निवेशः = संस्थानविशेषो यस्य कञ्चुकस्य तत्तथोक्तम् ।
एतेन कार्याख्यलिङ्गविशेषवन्नितत्वमनुमानप्रत्ययस्योपदर्शितं भवति ॥ ५६६ ॥

पुनर्जलादिसापेक्षात् तस्मादेवोपजायते ।

रूपाद् रूपान्तरं शुक्लं लोहादेः श्यामतादिवत् ॥ ५६८ ॥

तादवस्थे तु रूपस्य नान्येनाभिभवो भवेत् ।

प्राक्तनानभिभूतस्य स्वरूपस्यानुवर्त्तनात् ॥ ५६९ ॥

षष्ठीवचनभेदादि विवक्षामात्रसम्भवि ।

ततो न युक्ता वस्तूना तत्त्वरूपव्यवस्थिति ॥ ५७० ॥

यच्चोक्तम्—‘रक्ते वाससि वल्लभी’ (तत्त्व० ५५७) इति, तत्राह—
कपायेत्यादि । तत्र हि क्षणिकत्वाद् वाससः पूर्वशुक्लादिरूपविनाशो सत्यपूर्वमेव
रूपादि सामग्र्यन्तरबलादुपजायते, तस्मिंश्च प्रत्यक्षेण गृहीते पश्चाद्यथा ‘समवा-
हितमेदं समुदायविषयं वासो वास इति प्रत्यक्षपृष्ठभावि सावृत’ परमार्थतो निर्विषय-
मेव प्रत्यक्षमर्शज्ञानमुत्पद्यत इत्यसिद्धमस्य प्रत्यक्षत्वम् । नाप्येतदनुमानम्, पूर्वप्रत्यक्ष
गृहीतविषयत्वाद्, अलैङ्गिकत्वाच्च । तस्मान्नात्र किञ्चिदभिभूत रूपमस्ति ॥ ५६७ ॥

स्यादेतत्—यद्यदृष्टं शुक्लादिरूपं वाससो नास्त्येव, तत्कथं धौताद्यवस्थामा
पुनरुपलभ्यते ? इत्याह—पुनरित्यादि । यथामिसंगर्भात् समुपजातभासुरादि-
रूपस्य लोहादेः पुनः श्यामादिरूपोत्पत्तिः, तद्वद्रूपान्तरमेवोपजायते शुक्लादीत्य
विरोधः ॥ ५६८ ॥

स्यादेतत्, कथमिदमवगम्यते—रूपान्तरमेवोपजायते, न पुनः प्राक्तन रूपम्,
अभिभूतत्वात् प्रागनुपलब्धं सत् पश्चादभिभवाभावादुपलभ्येत ? इत्याह—
तादवस्थे इत्यादि । प्रयोग—यदपरित्यक्तानभिभूतस्वभावम्, न तस्य परेणाभि-
भवोऽस्ति, यथा—तस्यैव प्राक्तनावस्थायाम् । अपरित्यक्तानभिभूतस्वभावः च
रूपमभिभवास्थायामिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । परित्यक्तानभिभूतस्वभावत्वेऽप्री-
क्रियमाणे सिद्धमस्यान्यत्वम् ॥ ५६९ ॥

“रूपादीन्दीवरानिभ्यः” (तत्त्व० ५५८) इत्यादावाह—षष्ठीत्यादि ।
[G 192] यदि हि यथावस्तु षष्ठ्यादीनां प्रवृत्तिः सिद्धा स्यात्, तदा भवेत्ततो

अनैकान्तिकत्वसमर्थनम्

तथा हि भिन्नं नैवान्यः पण्णामस्तित्वमिष्यते ।

तेषां वर्गश्च नैवैकः कश्चिदर्थोऽभ्युपेयते ॥ ५७१ ॥

संज्ञापकप्रमाणस्य विषये तत्त्वमिष्यते ।

पण्णामस्तित्वमिति चेत् पङ्क्त्योऽन्यस्ते प्रसज्यते ॥ ५७२ ॥

पङ्क्ते धर्मिणः प्रोक्ता धर्मास्तेभ्योऽतिरेकिणः ।

इष्टा एवेति चेत् कोऽयं सम्बन्धस्तस्य तैर्मतः ॥ ५७३ ॥

द्रव्येषु नियमाद्युक्ता न संयोगो न चापरः ।

समवायोऽस्ति नान्यश्च सम्बन्धोऽङ्गीकृतः परैः ॥ ५७४ ॥

वस्तुसिद्धिः; यावता स्वतन्त्रेच्छामात्रभाविन एते, न बाह्यवस्तुगतमेदाद्यपेक्षिणः, तत् कथमेतेभ्यो वस्तुसिद्धिः ! तत्र पट्टी पटस्य रूपादय इति, पटो रूपादय इति वचनमेदः । आदिग्रहणादिह पटे रूपादय इति सप्तमी; पटस्य भावः पटत्वमिति तद्वितोत्पत्तिरित्यादिपरिग्रहः ॥ ५७० ॥

तथा हीत्यादिनाऽनैकान्तिकत्वमेव समर्थयते । तथा हि—पण्णां पदार्थानामस्तित्वं तेषां च पण्णां वर्ग इत्यादावसत्यपि वास्तवे मेदे पष्ठ्यादि भवत्येव । न हि भवद्भिः पट्पदार्थव्यतिरिक्तमस्तित्वादीप्यते । उपलक्षणमेतत् । तथा—दाराः, सिक्ता इत्यादौ सत्यपि बहुवचने नार्थभेदं पदयामः । स्वस्य भावः स्वत्वमिति न भावोऽन्य इप्यते ॥ ५७१ ॥

संज्ञापकेत्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । संज्ञापकप्रमाणविषयस्य भावस्तत्त्वं सदुपलम्भकप्रमाणविषयत्वं^१ नाम धर्मान्तरं पण्णामस्तित्वमिष्यत इत्यर्थः । अतो नास्ति व्यभिचार इति भावः ।

अत्रोत्तरमाह—पङ्क्त्योऽन्यस्ते प्रसज्यते । पदार्थ इति शेषः । सप्तमः पदार्थः प्राप्नोति, ततश्च पट्पदार्थाभ्युपगमो हीयत इति भावः ॥ ५७२ ॥

इष्टत्वाददोष इति चेत् ? यद्येवम्, कथन् 'पट् पदार्थाः' इति प्रोक्तम् ? इत्याह—पङ्केत इति ।

सम्बन्धानुपपत्तौ च तेषां धर्मो भवेत् कथम् ।
 तदुत्पादनमात्राच्चेदन्येऽपि स्युस्तथाविधा ॥ ५७५ ॥
 तस्याप्यस्तित्वमित्येव व्रतंते व्यतिरेकिणी ।
 विभक्तिस्तस्य चान्यस्य भावेऽनिष्टा प्रसज्यते ॥ ५७६ ॥
 अन्यधर्मसमावेशे प्राप्ता तत्र च धर्मिता ।
 द्रव्यादेरपि धर्मित्वमस्मादेव च सम्मतम् ॥ ५७७ ॥

धर्मिरूप एव ये भावास्ते षट्पदार्था इति प्रोक्ता, धर्मरूपास्तु षट्पदार्था
 व्यतिरेका इष्टा एव । तथा हि षट्पदार्थप्रवेशके ग्रन्थ — “एव धर्मैर्विना
 धर्मिणामेव निर्देश कृतः” ( ) इति । कोऽयमित्यादिनोत्तर-
 माह—तस्य = अस्तित्वादेर्धर्मस्य । तैरिति [G 193] षड्भिः पदार्थैः ।
 क सम्बन्धो येन तेषामसौ धर्मो भवति । न हि सम्बन्धमन्तरेण धर्मिधर्मभावो
 युक्तः, अतिप्रसङ्गात् । एव हि सर्वस्य सर्वधर्मत्व स्यात्, न हि कश्चित् सह
 सम्बन्धोऽस्ति । तथा हि द्विविध एव सम्बन्धः—सयोगरक्षण, समवायलक्षणश्च ।
 तत्र न तावत्सयोगरक्षण तस्य गुणत्वेन द्रव्येष्वेव नियतत्वात् । न च समवाया-
 त्मकः, तस्य भावयदेकत्वेनेष्टत्वात् । समवायेन च समवायात्मके सम्बन्धे सति
 द्वितीय समवायोऽङ्गीकृतः स्यात् ॥ ५७३-५७४ ॥

विनैव सम्बन्ध धर्मधर्मभावो भविष्यतीति चेत् ? प्राह—सम्बन्धानुपपत्ता
 वित्यादि । एव अतिप्रसङ्गः स्यादित्युक्तम् । अथ तै षड्भिः पदार्थैर्धर्मस्योत्पाद-
 नात् तेषामयं धर्मः सम्बन्धीत्युच्यते ? यद्येवम्, अन्येऽपि तर्हि जलादयस्तदुत्पत्ति-
 लक्षणसम्बन्धमात्रादेव तथाविधा = कुण्डादिसम्बन्धिनः, स्युः = भवेयुः, ततश्च
 संयोगसमवायाख्यसम्बन्धान्तररूपना तेषु व्यथा स्यात् ॥ ५७५ ॥

किञ्च—भन्तु नाम षण्णामस्तित्व नाम धर्मान्तरम्, तथापि व्यभिचार
 एव, तथा हि—तस्याप्यस्तित्वमस्त्येव, वस्तुत्वात्, ततश्च तत्र व्यतिरेकनिबन्धना
 विभक्तिः कथं भवेत् । अथ तत्राप्यपरमस्तित्वमङ्गीकियते ? तदाऽनवस्था-
 स्यात् ॥ ५७६ ॥

प्रथमेभ्यश्च तन्तुभ्यः पटस्य यदि साध्यते ।

भेदः साधनवैफल्यं दुर्निवारं तदा भवेत् ॥ ५७८ ॥

प्राप्तावस्थाविशेषा हि ये जातास्तन्तवोऽपरे ।

विशिष्टार्थक्रियासक्ताः प्रथमेभ्योऽविलक्षणाः ॥ ५७९ ॥

इष्टत्वान्नवस्था बाधिकेति चेत्, आह—अन्येत्यादि । सर्वेषामेव ह्युत्तरोत्तर-
धर्मसमावेशाद्धर्मित्वं स्यात्, ततश्च “पठेते धर्मिण एव प्रोक्ताः” (तत्त्व० ५७३)
इत्येतन्नोपपद्यते; पट्पदार्थव्यतिरेकेणान्येषामपि धर्मिणां विद्यमानत्वादिति भावः ।

अथापि स्यात्—‘ये धर्मिरूपा एव त एव पटत्वेनावधारिताः’ इति ?
एतदप्यसारम् ; एवं हि गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानामनिर्देशः स्यात् । न
ह्येषां धर्मिरूपत्वमेव, किं तर्हि ? धर्मरूपत्वमपि; द्रव्याधितत्वादेव । अस्मादेवेति
अन्यधर्मसमावेशात् ।

अन्यः पुनराह—“पण्णामस्तित्वं हि सदुपलम्भकप्रमाणगम्यत्वम्, गम्यत्वं
च पट्पदार्थविषयं [G. 19] विज्ञानम् ; तस्मिन् सति सद्रव्यवहारप्रवर्तनात् ।
तथा ज्ञानजनितं ज्ञेयत्वम्, अभिधानवर्तितमभिधेयत्वमिति । अतो व्यतिरेक-
निवन्धना पट्टी भवत्येव । न चाप्यनवस्था, नापि पट्पदार्थान्तरप्रसङ्गः” इति ।^१ तस्या-
धीदं कल्पनामात्रमेव । यदि अर्धक्रियासमर्थपदार्थात्मकमात्मतत्त्वं^२ पण्णां पदार्थानां
न स्यात्, तदा तेषां गगनाम्भोरुद्वैतैव स्यात् ; अर्धक्रियास्वशक्तत्वात् । ततश्च
सदुपलम्भकप्रमाणगम्या न स्युः ।

अथ^३ तथामूतकमात्मतत्त्वमेवामस्त्येव, यदा तेऽर्धक्रियासमर्थाः पदार्था एव
भेदान्तरप्रतिक्षेपमात्रजिज्ञासायां तेषामस्तित्वमित्येवं यदि व्यतिरेकविभक्त्या व्यप-
दिश्येरंस्तदा को विरोधः ? तदव्यतिरिक्तमपि हि स्वरूपं बुद्ध्या ततोऽवरूप्य
व्यतिरिक्तमिवाभिधीयमानमविरोध्येव, वाचामिच्छामात्रवृत्तिस्वादुत्पादकयोपरचितेषु
बाहुल्यसौन्दर्यादिधर्मपरिकल्पनवदिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ ५७७ ॥

“विभिन्नकर्तृशक्त्यादेः” (तत्त्व० ५६०) इत्याद्याह—प्रथमेभ्यश्चे-
त्यादि । यदि प्रथमावस्थाभाविभ्योऽसमधिगतपदार्थानेभ्यस्तन्तुभ्यः पटस्य

एककार्योपयोगित्वज्ञापनाय पृथक्श्रुती ।
 गौरवासक्तिवैफल्यदोषत्वागानिवाञ्छया ॥ ५८० ॥
 साकल्येनानिधानेन व्यवहारस्य लाघवम् ।
 मन्यमानं कृता येषु धागेका व्यवहर्तृभिः ॥ ५८१ ॥
 तेभ्यः समानकालस्तु पटो नैव प्रसिद्धयति ।
 विभिन्नकर्तृसामर्थ्यपरिमाणादिधर्मवान् ॥ ५८२ ॥

मेद साध्यते, तदा सिद्ध साध्यते, सर्वभावानां क्षणिकत्वेन पूर्वकैर्म्यस्तन्तुम्
 पटश्चद्वयाच्यानं तन्तूनां तद्विलक्षणपदार्थासम्भवेऽप्युत्पादम्याङ्गीकरणात्
 ॥ ५७८-५७९ ॥

अथ पटसमानकालमागिनो ये तन्तवन्तेभ्यः पटम्यानन्यत्र प्रसाध्यते, तदा
 हेतूनामसिद्धतेति दर्शयन्नाह—एतेभ्योति । यत्र तदानीं तन्तुव्यतिरेकस्तत्समान-
 कालमागि पटः प्रसिद्धो भवेत्, तदा तस्य तन्तुव्यपक्षया विभिन्नकर्तृत्वादयो
 धर्मा सिद्धयेयुः, यान्ता स एवायं तन्तुव्यतिरेकी [G 190] पटो न सिद्धः,
 तद्देदम्येन प्रासाधयितुं प्रस्तुत्वात् । न च 'पट', 'तन्तु' इति सज्जमात्राद्वस्तूनां
 मेदः, प्रयोजनान्तरादपि सज्जान्तरस्य निवेद्यात् । तथा हि—केचित् तन्तवो
 विशिष्टान्स्थामासां शीनापनोदनादेश्चर्भक्रियासमर्था भवन्ति, नापरे ये योपि-
 कर्तृकाः । तत्रैक्यार्थक्रियोपयोगिनमन्तून् विशिष्टान् प्रतिपादयितुम् 'पट' इत्येक
 श्रुतिर्विनिवेशने व्यवहर्तृमिसाद्वयेण व्यवशायासन्ध्यान्तरत्वे ।

कम्मात् पुनरेका श्रुतिर्विनिवेश्यते : इत्याह—पृथक्श्रुताविधादि ।
 पृथक् पृथक् = अन्त्येक श्रुती = अभिधाने सति गोरवदोषः । तथा हि—एव
 यावन्त एतयोर्विनिर्दिष्टकार्यसाधनमोन्यान्तान् एव शब्दा प्रयोक्तव्या इति
 गौरवदोषः । न चाप्येवमसाधारणं रूपं श्रम्यं निर्दिष्टमित्यशक्तिदोषः । उद्देशित-
 सामान्याकारेण च निर्दिष्टे वगैरेकैव श्रुत्या प्रतिपादयन्, न चास्य पृथक्पृथक्प्रति-
 पादनप्रयासस्य त्रिविधं फलानुपपन्नं इति वैफल्यदोषः । सामर्थ्येन त्वभिधाने

अवयवावयविभेदसमर्थननिरासः

अन्योन्याभिसराच्चैवं ये जाताः परमाणवः ।

नैवातीन्द्रियता तेषामक्षाणां गोचरत्वतः ॥ ५८३ ॥

नीलादिः परमाणूनामाकारः कल्पितो निजः ।

नीलादिप्रतिभासा च वेद्यते चक्षुरादिघोः ॥ ५८४ ॥

पौर्वापर्यविवेकेन यद्यप्येषामलक्षणम् ।

तथाऽप्यध्यक्षताऽवाधा पानकादाविव स्थिता ॥ ५८५ ॥

कृते सति व्यवहारलघवं गुणः । समस्तवस्तुविवक्षायां जगत्त्रिभुवनविधादि-
शब्दवदेका वागिति । पट इत्येवं वचनमित्यर्थः । कर्ता च सामर्थ्यपरिमाणोऽदि-
धर्मश्चेति तौ तथोक्तो, ततो विभिन्नशब्देन विशेषणसमासं कृत्वा मनुष्य-
कार्यः ॥ ५८०-५८२ ॥

यच्चोक्तम्—“स्थूलार्थासम्भवे” (तत्त्व० ५६१) इत्यादि, तत्राह—
अन्योन्याभिसरा इति । असिद्धमणूनामतीन्द्रियत्वम्; विशिष्टावस्थाप्राप्तानामिन्द्रिय-
माद्यत्वात् । यस्य हि ‘नित्याः परमाणवः’ इति पक्षः, तं प्रत्यणूनां विशेषाभावात्
सर्वदेवातीन्द्रियत्वं स्यात्, नास्मान् प्रति । अन्योन्याभिसरा इति अन्योन्य-
सहाया इत्यर्थः ॥ ५८३ ॥

नीलादिरित्यादिना तदेवाक्षगोचरत्वं दर्शयति ॥ ५८४ ॥

ननु च पौर्वापर्यादिदिग्भेदेन परमाणवोऽवस्थिता इष्यन्ते, न च तेन
रूपेणोपलक्ष्यन्ते, उक्त्यमेपां प्रत्यक्षता ? इत्याह—पौर्वापर्यविवेकेनेत्यादि ।
[G 196] अध्यक्षताया अवाधा अध्यक्षताऽवाधेति समासः । असमस्तं
वैतत् — अवियमानवापत्वादावाधा । पानकादिष्विवाध्यक्षताऽवस्थितेत्यर्थः ।
तथा हि — पानके तस्योपले सूतदंभादी च मित्रे परमाणव एव तथोपलभ्यन्ते ।
न हि तत्रावयवि द्रव्यमस्ति; विजातीयानां द्रव्यारम्भकत्वात् । न चापि ‘परमाणु-
भ्योऽवयवविभेदे संयोगो दृश्य उपपद्यते; महदाश्रयत्वात् । यत्र देकोऽपि

सर्वेषामेव वस्तूना सर्वव्यावृत्तिरूपिणाम् ।

दृष्टावपि तथैवेति न सर्वाकारनिश्चयः ॥ ५८६ ॥

अकल्पनाक्षगम्येऽपि निरशेऽयं स्वलक्षणे ।

यद्वेदेदव्यवसायेऽस्ति कारण स प्रतीयते ॥ ५८७ ॥

संयोगी न दृश्य ; तत्र संयोगो न दृश्यते । यथा—पिशाचघटसंयोग, सूर्य-
मण्डलान्नाशत्रिदंशसंयोगश्च । यत्र पुन सर्व एव संयोगी परमाण्वारम्भो न
दृश्यते, तत्र कथं संयोगस्तद्व्यतिथौ दृश्य स्यात् ॥ ५८५ ॥

यद्येवम्, सर्वप्रकारेणानिश्चये सति कथं नाम प्रत्यक्षता तेषां युक्तिमती ।
इत्याह—सर्वेषामित्यादि । न दृष्टदर्शनानां कचिदपि वस्तुनि प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि
सर्वाकारनिश्चयोऽस्ति । यावता तु रूपेणान्तरव्यावृत्तिरूपेण न निश्चीयते,
तावता तत् प्रत्यक्षमिति व्यवस्थाप्यते । न सर्वाकारेण, गृहीतस्यापि प्रकारान्तरस्य
निश्चयानुत्पत्तेर्व्यवसायोपपत्तेर्नागृहीतकल्पत्वात् । तथैवेति यथा तद्वस्तु
मूलम् ॥ ५८६ ॥

ननु च निश्चितया संशालनैव प्रत्यक्षेणानुमूलत्वं द्रष्टुम् । कस्मात् सर्वात्मन्य
निश्चयो न भवति । इत्याह—अकल्पनाक्षगम्येऽपीत्यादि । अक्षे भवमाक्षम्,
इन्द्रियज्ञानमित्यर्थः । अकल्पनमविद्यमानकल्पन च तदक्षं चेति विग्रहः । तेन
गम्येऽपि, निश्चित्यन्द्रियज्ञानगम्येऽपीत्यर्थः । यद्वेदेदव्यवसाय इति । यस्माद्
नेद = व्यावृत्तिरद्वेद, तत्र व्यवसाय = निश्चय, तस्य कारणमव्यास = प्रत्या-
सत्ति, कारणस्य बुद्धिप्रत्यय वेत्यादि । न ह्यनुमानात्रनेव निश्चयकारणम्, किन्तु
व्यासादयोऽपि । तेन यत्र तं सन्ति तत्र निश्चय प्रतीयत इत्यर्थः । एतच्च सर्वं
परमाण्वना सिद्धिं वाच्यं चार्थस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धिमनुगम्योक्तम् ।

यस्य तु विज्ञानसाधिनो न बाधोऽर्थो नात्यदिरूपतया प्रत्यक्षसिद्धिः,
स्यन्दो स्मिति वाच्यं तद्विरूपोद्यदिप्रतिबन्धोऽप्यनेन [G 197] वृत्त-
यत्, तस्य च नीत्यदिरूपस्यैवनेक्यवधारणत्वेन आन्तर्ज्ञानप्रतिबन्धत्वक-

समानज्वालासम्भूतेर्यथा दीपैकविभ्रमः^१ ।
 नैरन्तर्यस्थितानेकसूक्ष्मवित्तौ तयैकधा ॥ ५८८ ॥
 विवेकालक्षणात् तेषां नो चेत् प्रत्यक्षतेष्यते ।
 दीपादौ सा कथं दृष्टा किं वेष्टोऽवयवी तथा ॥ ५८९ ॥
 परं चोदयितुं शिक्षयत्याचार्यः
 एतावत्तु भवेदत्र कथमेषामनिश्चये^२ ।
 नीलादिपरमाणूनामाकार इति गम्यते ॥ ५९० ॥
 तदप्यकारणं यस्मान्नैव ज्ञानमगोचरम् ।
 न चैकस्थूलविषयं स्थौल्यैकत्वविरोधतः ॥ ५९१ ॥

त्वात्, नापि परमाणवः सिद्धाः, तेषां पौर्वापर्यावस्थायितया दिग्भागेदिनामेकत्वा-
 सिद्धेः, तं प्रति कथं नीलादिरूपतया परमाणूनां प्रत्यक्षत्वं पौर्वापर्यस्य वानुपल-
 क्षणम्, आन्तिनिमित्तेनार्थान्तरसमारोपादिति शक्यं वक्तुम् ॥ ५८७ ॥

स्यादेतद्—यद्यवयवी न स्यात्, तदा कथं बहुषु परमाणुष्वेकः पर्वतः—इति
 व्यवसायो व्यापृताक्षस्य भवति ? इत्याह—समानेत्यादि । यथा हि—
 दीपादौ नैरन्तर्येण सदृशापरापरज्वालापदार्थसम्भवात् सत्यपि मेद एकत्ववि-
 भ्रमो भवति, तथा नैरन्तर्येणानेकसूक्ष्मतरपदार्थसंवेदनतोऽयमेकत्वविभ्रम इत्य-
 दोषः ॥ ५८८ ॥

यद्येवम्, मेदेनानुपलक्ष्यमाणाः कथमणवः प्रत्यक्षाः सिद्ध्यन्ति ? इत्याह—
 विवेकेत्यादि । यदि हि विवेकेनानवधार्यमाणं न प्रत्यक्षमिष्यते, तदा दीपादौ
 पूर्वापरविभागेनानुपलक्ष्यमाणे सा प्रत्यक्षता कथं दृष्टा । अवयवी वाऽवयवविवे-
 केनागृह्यमाणोऽपि किं तथा प्रत्यक्षत्वेनेष्ट इत्यनैकान्तिकमेतत् ॥ ५८९ ॥

एतावदित्यादिना परं चोदयितुं शिक्षयति । एषामिति परमाणूनाम् । तद-
 पीति । परमाणूनां विवेकेनालक्षणं यत्, तदकारणम्; परमाणुगतनीलाद्यग्रहणस्या-
 न्यतोऽपि निश्चयोत्पत्तेः । तथा हि — इदं ज्ञानमविषयं तावद् बहिरर्थवादिना सता

स्थूलस्यैकस्वभावत्वे मक्षिकापदमात्रतः ।

पिधाने पिहितं सर्वमासज्येताविभागतः ॥ ५९२ ॥

रक्ते च भाग एकस्मिन् सर्वं रज्येत रक्तवत् ।

विरुद्धधर्मभावे वा नानात्वमनुपज्यते ॥ ५९३ ॥

उद्द्योतकरमतम्

ननु चैकस्वभावत्वात् सर्वशब्दोऽत्र किंकृतः ।

स ह्यनेकार्थविषयो नानात्मावयवो न च ॥ ५९४ ॥

तन्मतघण्डनम्

ननु ये लोकतः सिद्धा वासोदेहनगावयः ।

नैवेष्टव्यम्, अन्यथा हि विज्ञानमात्रतादर्शनमेव स्यात् । स चायं रूपादिविषयः स्थूलरूपतयावभासमान एको वा स्याद्, अनेको वा; एकोऽपि भवन्नारब्धो वा । तत्र न तावदुभयत्माऽप्ययमेको युक्तः; प्रत्यक्षादिविरोधात् ॥ ५९०-५९१ ॥

[G 198] कोऽसौ विरोध इत्याह—स्थूलस्यैकस्वभासस्य इत्यादि ।

यदि हि स्थूलमेकं स्यात्, तदैकदेशपिधाने सर्वस्य पिधानम्, एकदेशरागे च सर्वस्य रागं प्रसज्येत; पिहितापिहितयो रक्तारक्तयोश्च भवन्मतेनामेशत् । न चैकस्य परस्परविरुद्धधर्माध्यासो युक्तः, अतिप्रसङ्गात् । एव हि विधनेकं द्रव्यं स्यात्, ततश्च सदोत्पादादिप्रसङ्गः । न चैकदेशपिधाने सर्वं पिहितमीक्ष्यत इति प्रत्यक्ष-विरोधः । तथानुमानविरोधोऽपि । तथा हि—यत् परस्परविरुद्धधर्माध्यासितं न तदैकं भवति, यथा—गोमहिषम् । उपलभ्यमानानुपलभ्यमानरूपं पिहितादिरूपेण न विरुद्धधर्माध्यासितं स्थूलमिति व्यापकविरुद्धोपपत्तिः । सर्वस्यैकत्वप्रसङ्गो व्यापकं प्रमाणम् ॥ ५९२-५९३ ॥

उद्द्योतकरस्याह—“एकस्मिन् भेदाभावात् सर्वशब्दप्रयोगानुपपत्तिः”

( ) इति, तदनन्तरं ननु चैत्यादिना शङ्कते । तथा हि—सर्वशब्दो-
ऽनेनैव विहितः, न चारसरी नानामेति, तत्र कथं सर्वशब्दप्रयोगो येनोच्यते सर्वं
पिहितमासज्यत इति ॥ ५९४ ॥

त एवावयवित्वेन भवद्भिरुपवर्णिताः ॥ ५९५ ॥

रक्तं वासोऽखिलं सर्वं निःशेषं निखिलं तथा ।

तत्रेच्छामात्रसम्भूतमिति सर्वं प्रयुञ्जते ॥ ५९६ ॥

तथाविधविवक्षायामस्माभिरपि वर्ण्यते ।

सर्वं स्याद् रक्तमित्यादि निर्विवन्धा हि वाचकाः ॥ ५९७ ॥

भाक्तं तदभिधानं चेद् वचोभेदः प्रसज्यते ।

न च बुद्धेर्विभेदोऽस्ति गौणमुच्यतयेष्टयोः ॥ ५९८ ॥

नन्वित्यादिना प्रतिविधत्ते । य एव हि लोके वासोदेहप्रभृतयः प्रसिद्धा
त एव भवद्भिरवयवित्वेनावकल्पिताः । [G 199] तत्र च लोके सर्वैकदेश-
शब्दयोः प्रवृत्तिः प्रसिद्धैव । तथा च वक्तारो भवन्ति—सर्वं वासो रक्तमित्यादेः ।
तथाविधायां च विवक्षायां येयं लोके पृथुतरदेशावकान्तिव्यवस्थितशाटकादिपदार्थ-
गतरक्तादिप्रतिपादनेच्छा, तस्यां सत्यामस्माभिरपि प्रतीतिमनुसृत्य भवतो विरो-
प्रतिपादनाय सर्वादिशब्दप्रयोगः क्रियते । अपि च—भवत एवायं स्थूलस्यैक-
त्वमभ्युपगच्छतो दोषः, नास्माकम्; न ह्यस्माभिः स्थूलस्यैकत्वमिष्यते ।
स्यादेतत्—प्रमाप्यदोष एव; यस्माद्वाक्तमुपचरितमेतन्त्वादिव्ययवेषु तत्कारण-
तया पदाद्यभिधानम्, तेन सर्वादिशब्दप्रयोगो भविष्यतीति ? ॥ ५९५-५९७ ॥

यद्येवम्, वचोभेदः = बहुवचनम्, सर्वदैव प्रसज्यते—सर्वाणि वासांसि
रक्तानीति । न च भवन्तो बहुष्वेकवचनमिच्छन्ति ।

अथापि स्याद्—अवयवविगतां संख्यामादायावयवेषु वस्त्रादिशब्दोऽपरित्य-
क्तात्मभिधेयगतलिङ्गसंख्य एव वर्तते इति ? तदप्ययुक्तमिति दर्शयन्नाह—न
चेत्यादि । यदि हि भाक्तोऽयं व्यपदेशः स्यात्, तदा गौणमुच्यार्थविषयाया
बुद्धेर्विभेदो वैलक्षण्यं स्सलद्गतिवत्वेन प्राप्नोति, न च भेदोऽस्ति । तथा हि—
'सर्वं वासो रक्तम्' इत्यत्र नैवं बुद्धिः प्रवर्तते—'न च वस्त्रं रक्तं किन्तु तत्कार-
णभूतास्तन्तवो रक्ताः' इति । चकाराच्च सर्वशब्दवाच्यं वासो युष्माभिरि-
ष्यते, तस्यैकत्वात्; क्व कथं तत्संख्यामादाय सर्वशब्दो वस्त्रादिशब्दरहितोऽ-
वयवेषु वर्तते ।

शङ्करस्वामिमतम्

ननु चाध्याप्यवृत्तित्वात् संयोगस्य न रक्तता ।

सर्वस्यासज्यते नापि सर्वमावृतमीक्ष्यते ॥ ५९९ ॥

तन्मतखण्डनम्

ननु चानशके द्रव्ये किमध्याप्तं व्यवस्थितम् ।

स्वरूपं तदवस्थाने भेदः सिद्धोऽत एव वा ॥ ६०० ॥

अथ वा—बुद्धेर्भेदः = गन्तावत्, सोऽस्मिन् गौणमुख्यत्वेनेष्टयोर्न विद्यते ।
न हि तन्बुद्धयोर्भिन्न रूप समुपलभ्यते रूपरसादिवत्, न चानुपलब्धभिन्नरूपयो-
र्गौणमुख्यभावः सम्भवति ॥ ५९८ ॥

ननु चेत्यादिना शङ्करस्वामिनः परिहारमाशङ्कते । स बाह—“राग
उच्यते वासस कषायकुङ्कुमादिद्रव्येण संयोगः । संयोगश्चाध्याप्यवृत्तिः, ततो न
रक्त एकस्मिन् सर्वस्य रागो भवति । न च रक्षादिमि शरीरैकदेशस्यावरणे
सर्वस्यावरणम्” ( ) इति ॥ ५९९ ॥

तदतदयुक्तमित्यादर्शयति—ननु चानशक इत्यादि । [G 200] यदि
हि पद्मादिरेकमेव द्रव्यम्, तदा किं तत्र निरशके द्रव्ये कषायादिभिरव्याप्तम्,
येनाध्याप्यवृत्तिः संयोगः स्यात् ? अथाध्याप्तस्वरूपस्यावस्थानमप्रोक्तियते, तदा
तदवस्थाने भेदोऽत एव सिद्धः, व्याप्तव्याप्तयोर्विरोधेनैकस्वभावत्वायोगात् । न चैकस्य
पृथुतरदशावस्थानं युक्तम्, अनशक्त्यात् ; अन्यथा हि सर्वेषामेवोदकजन्तुहस्ता-
दीनामैकत्वं नारि शेषात् स्थूलसूक्ष्मादिभेदो न प्राप्नोति । अल्पबहुतरावयवकारभ्य-
न्तरमादिरतो विशेष इति चेत् ? अवयवा एव तदल्पबहुतरास्तथातथोत्पद्यमानाः
स्थूलसूक्ष्मादिव्यवस्थानिन्मनः सन्तु, किं तद्व्यवस्थानस्य किञ्चित्, तस्यादृष्टान्तर्यामि ।
न च सन्त्यवयवस्याल्पबहुलेऽवयवविना निरशक्त्या परम्परं कश्चिद्विशेषोऽस्ति,
देन स्थूलसूक्ष्मादिभेदो भवेत्, तेषामवयवस्याल्पबहुतप्रदणहते विशेषेऽवयव-
प्रमेयानुपगमं भ्यान्, तेषां स्थूलसूक्ष्मादिरात्, तद्व्यवस्थानमेव दृश्ययेनाभ्युपेत
भ्यान्, स्थूलसूक्ष्मव्यतिरेकेभ्यामवस्थादृश्यमानवन् ।

बहुदेशस्थितिस्तेन नैवंकस्मिन् कृतास्पदा ।

ततः सिद्धा पटादीनामणुम्योऽनेकरूपता ॥ ६०१ ॥

अविज्ञातार्थतत्त्वस्तु पिण्डमेकं च मन्यते ।

लोकस्तत्कल्पितापेक्षः परमाणुरिहोच्यते ॥ ६०२ ॥

अपि चाव्याप्यवृत्तिः संयोग इति कोऽर्थः ? यदि सर्वं द्रव्यं न व्याप्नोतीत्यर्थः ? तदयुक्तम् ; द्रव्यस्य सर्वशब्दाविषयत्वाम्युपगमात् । अथाश्रयस्यैकदेशो वर्तत इति ? तदप्ययुक्तम् ; तस्यैकदेशसम्भवात् । तदारम्भकेऽवयवे वर्तत इति चेत् ? यद्येवम्, अवयवानामेव रक्तत्वादवयविरूपमरक्तमिति रक्तारक्तं समं दृश्येत ।

किञ्च—योऽप्यसौ तदारम्भकोऽवयवः स यद्यवयविरूपः, तदा तत्राप्येकदेशवृत्तित्वं संयोगस्येति तुल्यः पर्यनुयोगः । अथाणुरूपः ? तदाऽतीन्द्रियत्वादणूनां तदाश्रितोऽपि संयोगोऽतीन्द्रिय एवेति रक्तोपलम्भो न स्यात् ।

स्यान्मतम् — यथा व्याप्तिरङ्गुलिरूपस्याश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरुच्यते, नैवं संयोगस्याश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरिति, ततोऽसावव्याप्यवृत्तिरुच्यते इति ? तदेतदसम्भवं ; न हि संयोगस्याश्रयानुपलब्धावुपलब्धिरस्ति, यथा—घटापिशाचसंयोगस्य, ततश्च रागस्याप्यदृष्टाश्रयस्यानुपलब्धेराश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरिति सोऽप्येवं व्याप्यवृत्तिर्भवेत् ।

स्यादेतत्—अवयवान्तरेष्वरक्तेषु समवेतस्य द्रव्यस्योपलब्धावपि न संयोगात्मकस्य रागस्योपलब्धिः, तेन नास्याश्रयोपलब्धावुपलब्धिरिति ? तदप्ययुक्तम् ; एवं हि रक्तारक्तसमवेतस्यावयविन एकत्वादृक्तेऽप्यवयवे रागस्य सद्व्याप्येणानुपलब्धिप्रसङ्गः ; आश्रयोपलब्धेऽपि तस्यानुपलब्धात् । न चाश्रयोपलब्धादन्यसंयोगप्रहणाम्बुषायोऽस्ति । तस्मान्नैकरूपो [G 201] विषयो युक्तः । अनेकरूपोऽपि भवन्नसामर्थ्यादिणुसंज्ञात्मक एवावतिष्ठते ; सम्भवदवयवस्यैकत्वायोगात् । अतः सिद्धा पटादीनामणुरूपता । तेन नीत्यदि परमाणूनामाकार इति सिद्धम् ; अन्यस्यैकरूपस्य विषयस्यासम्भवात् ॥ ६००-६०१ ॥

शङ्करस्यामिमत्तम्

ननु चाव्याप्यवृत्तित्वात् संयोगस्य न रक्तता ।

सर्वस्यासज्यते नापि सर्वमावृतमोक्षयते ॥ ५९९ ॥

तन्मतखण्डनम्

ननु चानशके द्रव्ये किमव्याप्त व्यवस्थितम् ।

स्वरूपं तदवस्थाने मेवः सिद्धोऽत एव वा ॥ ६०० ॥

अथ वा—बुद्धेर्भेदः = नानात्वम्, सोऽस्मिन् गौणमुख्यत्वेनैष्टयोर्न विद्यते । न हि तन्नुबन्धयोर्भिन्न रूप समुपलभ्यते रूपरसादिवत्, न चानुपलब्धभिन्नरूपयोर्गौणमुख्यभाव सम्भवति ॥ ५९८ ॥

ननु चेत्यादिना शङ्करस्यामिनः परिहारमाशङ्कते । स शाह—“राग उच्यते वासस कषायकुङ्कुमादिद्रव्येण संयोगः । संयोगश्चाव्याप्यवृत्तिः, ततो न रक्त एकस्मिन् सर्वस्य रागो भवति । न च वस्त्रादिभिः शरीरैकदैशस्यावरणे सर्वम्यावरणम्” ( ) इति ॥ ५९९ ॥

तदेतदयुक्तमित्यादर्शयति—ननु चानशक इत्यादि । [G 200] यदि हि पञ्चादिरेकमेव द्रव्यम्, तदा किं तत्र निरक्षके द्रव्ये कषायादिभिरव्याप्तम्, येनाव्याप्यवृत्तिः संयोगः स्यात् ? अथाव्याप्तस्वरूपस्यावस्थानमङ्गीक्रियते, तदा तदवस्थाने मेदोऽतएव सिद्धः ; व्याप्तिव्याप्तयोर्विरोधेनैकस्वभावत्यायोगात् । न चैकस्य पृथुतरावशावस्थान युक्तम्, अनेकतयात् ; अन्यथा हि सर्वेषामेवोदकवन्तुहस्त्यादीनामेकत्वेनानिशेषात् स्थूलसूक्ष्मादिमेदो न प्राप्नोति । अल्पबहुतरावधारण्यनारम्भादिदृष्टो विशेष इति चेत् ? अवयवा एव तर्ह्यल्पबहुतरास्तयातयोत्पद्यमानाः । स्थूलसूक्ष्मादिव्यवस्थानिगम्यन् सन्तु, किं तद्व्यवस्थानावयवविना, तस्यादृष्टसामर्थ्यात् । न च सत्यप्यवयवाल्पबहुत्वेऽवयवविना निरक्षतया परस्परं कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन स्थूलसूक्ष्मादिमेशो भवेत्, तेषामवयवाल्पबहुत्वमद्वयवृत्ते विशेषेऽवयवमन्त्रमैक्यमुपायं स्यात्, तत्रैव स्थूलसूक्ष्मादिमेशः, कृच्छ्रमुपायमेव दृश्यतेनामुपेत स्यात्, स्थूलसूक्ष्मव्यतिरेकेणान्यस्यादृश्यमानत्वात् ।

बहुदेशस्थितिस्तेन नैवंकस्मिन् कृतास्पदा ।

ततः सिद्धा पटादीनामणुभ्योऽनेकरूपता ॥ ६०१ ॥

अविज्ञातार्थतत्त्वस्तु पिण्डमेकं च मन्यते ।

लोकस्तत्कल्पितापेक्षः परमाणुरिहोच्यते ॥ ६०२ ॥

अपि चाव्याप्यवृत्तिः संयोग इति कोऽर्थः ? यदि सर्वं द्रव्यं न व्याप्नोतीत्यर्थः ? तदयुक्तम्; द्रव्यस्य सर्वशब्दाविषयत्वान्युपगमात् । अथाश्रयस्यैकदेशो वर्तत इति ? तदप्ययुक्तम्; तस्यैकदेशासम्भवात् । तदारम्भकेऽवयवे वर्तत इति चेत् ? यद्येवम्, अवयवानामेव रक्त्वादवयवविरूपमरक्तमिति रक्ता रक्तं समं दृश्येत ।

किञ्च—योऽप्यसौ तदारम्भकोऽवयवः स यद्यवयवविरूपः, तदा तत्राप्येकदेशवृत्तित्वं संयोगस्येति तुल्यः पर्यनुयोगः । अथाणुरूपः ? तदाऽतीन्द्रियत्वाद्-
णूनां तदाश्रितोऽपि संयोगोऽतीन्द्रिय एवेति रक्तोपलम्भो न स्यात् ।

स्यान्मतम्—यथा व्याप्तिरङ्गुलिरूपस्याश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरुच्यते, नैवं संयोगस्याश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरिति, ततोऽसावव्याप्यवृत्तिरुच्यत इति ? तदेतदसम्यक्; न हि संयोगस्याश्रयानुपलब्धावुपलब्धिरस्ति, यथा—घटपिशाचसंयोगस्य, ततश्च रागस्याप्यहृष्टाश्रयस्यानुपलब्धेरश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरिति सोऽप्येवं व्याप्यवृत्तिर्भवितु ।

स्यादेतत्—अवयवान्तरेष्वरक्तेषु समवेतस्य द्रव्यस्योपलब्धावपि न संयोगात्मकस्य रागस्योपलब्धिः, तेन नास्याश्रयोपलब्धावुपलब्धिरिति ? तदप्ययुक्तम्; एवं हि रक्ता रक्तसमवेतस्यावयविन एकत्वादक्तेऽप्यवयवे रागस्य तद्द्वारेणानुपलब्धिप्रसङ्गः; आश्रयोपलम्भेऽपि तस्यानुपलम्भात् । न चाश्रयोपलम्भादन्यसंयोगप्रहणाभ्युपायोऽस्ति । तस्मान्नैकरूपो [G 201] विषयो युक्तः । अनेकरूपोऽपि भवन्नसामर्थ्यादणुसञ्चयात्मक एवावतिष्ठते^१; सम्भवदयवस्यैकत्वायोगात् । अतः सिद्धा पटादीनामणुरूपता । तेन नीलदि परमाणूनामाम्बर इति सिद्धम्; अन्यस्यैकरूपस्य विषयस्यासम्भवात् ॥ ६००-६०१ ॥

परिहारान्तरम्

निमित्तनिरपेक्षा वा संज्ञेयं तादृशि स्थिता ।

संकेतान्वयिनो यद्विनिवृत्तेऽपीश्वरश्रुतिः ॥ ६०३ ॥

अवयविधादिनो विशेषेण दूषणम्

एकावयव्यनुगता न च तन्नुकरादयः ।

अनेकत्वाद् यथा सिद्धाः कटकुट्टादयः ॥ ६०४ ॥

यदि वाभिमतं द्रव्यं नानेकावयवाश्रितम् ।

एकत्वादगुवद् वृत्तेर्युक्तिर्वाधिका प्रमा ॥ ६०५ ॥

तद्वधेकवृत्तिभाजं रूपेणावयवान्तरे ।

यत्तत यदि वाऽन्येन न प्रकारान्तरं यतः ॥ ६०६ ॥

यद्योक्तम्—“न चाणुवचनं भवेत्” (तत्त्व० ५६१) इति, तत्राह—
अभिज्ञातायतच्च इत्यादि । तत्कल्पितापेक्ष इति । तस्मिन् कल्पिते सूत्रे
अपेक्षा यस्येति विग्रहः ॥ ६०२ ॥

परिहारान्तरमाह—निमित्तेत्यादि । तादृशीति । अनशे, अप्रतिषे ।
यथा त्रिद्वेऽपीश्वरश्रुति सत्त्वैतद्व्यादैर्धर्माख्य निमित्तमन्तरेणैव प्रवर्तते, तद्विद-
मप्यगुवृत्तिरित्यदोषः ॥ ६०३ ॥

एवं तत्रान् सामान्येनैव ‘अनश्वरात्तद्व्यपन्नारूपं वा स्थूलमेकं द्रव्यं न
मुन्यते’ इति प्रतिपादितम् । इदानीं येनैकवयवी शारव्य इष्यते, तस्य विशेषेण
दूषणमाह—एकैव्येति । प्रयोगः—यदनेकं न तदेकद्रव्यानुगतम्, यथा—कट-
कुट्टादयो बहुवो नैकद्रव्यानुगताः । अनेके चानी तन्नुकरादय इति व्यावकृत्यदो-
षलब्धेः । अथ वा—यदेकं तदेकद्रव्याश्रितम्, यथैकं पदमाणु । एकं चावयवि-
संज्ञितं द्रव्यमिति व्यावकृत्यदोषलब्धिसङ्गः । पदसङ्गसाधनं चैवम् ।

प्रयोगद्वयेऽपि निश्चये चापकं प्रमाणमाह—वृत्तेर्युक्तिर्वाधिका प्रमेति ।
अवयवेषु वाऽवयविनो श्रुति, तस्या अयोगः = प्रमाणैरप्यतम्, तदत्र चापकं
प्रमाणम् ॥ ६०४-६०५ ॥

अथ पुनरयोगः ! इत्यह—नदीत्यादि । [G 202] तदेकं द्रव्यमेक-
वयवयोः तद्वत् सत्त्वम् रूपं तैरेकावयवान्तरेषु वर्तते, यद्वा अन्येन—इति पददूषणम्,

तत्र तेनैव नान्यत्र वृत्तिरस्यावकल्पते ।

तेन क्रोडीकृतत्वेन नान्यथा तत्र वृत्तिमत् ॥ ६०७ ॥

नैव धात्र्यन्तरक्रोडमध्यास्ते हि यथा शिशुः ।

एकक्रोडीकृतं द्रव्यं नाशयेत् तथाऽपरम् ॥ ६०८ ॥

तत्सम्बद्धस्वभावस्य ह्यतद्देशेऽपि वृत्तिः ।

प्राप्तं तदेकदेशत्वमैकात्म्यं चाविभागतः ॥ ६०९ ॥

अनेनैवात्मना वृत्ती नैकोऽनेकव्यवस्थितः ।

सिद्धयेत् स्वभावभेदस्य वस्तुभेदात्मकत्वतः ॥ ६१० ॥

न हि वस्तुतस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामन्यत् प्रकारान्तरमस्ति । तत्र न तावदाद्यः पक्षः, तेनैवावयवेन तस्य क्रोडीकृतत्वात् कुतोऽवयवान्तरे वर्तितुमस्यावसरस्तदानीमेव स्यात् । अन्यथा हि यद्यन्यत्रापि वर्तेत; तदाऽत्रामिमते द्रव्ये तस्य वृत्तिः सर्वात्मना न भवेत् । न हि तस्यापरः स्वभावोऽस्ति, येनान्यत्रापि वर्तेत; एकत्वद्वानिप्रसङ्गात् ॥ ६०६-६०७ ॥

प्रमाणं रचयन्नाह—नैवेत्यादि । प्रयोगः—यदेकवस्तुक्रोडीकृतं वस्तु न तत् तदानीमेवान्यत्र वर्तते, यथा—एकधात्रीक्रोडीकृतः शिशुर्न धात्र्यन्तरक्रोडमध्यास्ते । एकावयवक्रोडीकृतं च द्रव्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । द्रव्यं नाशयेत् तथापरमिति प्रमाणफलकथनम् ॥ ६०८ ॥

साध्यविपर्ययेऽस्य बाधकं प्रमाणमाह—तत्सम्बद्धस्वभावस्येति । अभिमतावयवसम्बद्धस्वभावस्य हि द्रव्यस्यातद्देशेऽप्यवयवान्तरे यदि वृत्तिः स्यात्, तदा तेषामवयवानामेकदेशता स्यात्, ततश्चैकात्म्यम् = एकस्वभावताऽवयवानां प्राप्ता । कस्मात् ? अविभागतः = अविभक्तरूपतयाऽवस्थितत्वात् । अन्यथा हि विभक्तरूपावस्थितौ सत्यां नैकदेशत्वं भवेत् । अथान्येन स्वभावेनेति द्वितीयः पक्षः, तदैकोऽनेकव्यवस्थित इति न सिद्धयेत्; स्वभावान्तरस्यान्यत्र वृत्तेः, स्वभावभेदात्मकत्वाच्च वस्तुभेदस्य ॥ ६०९-६१० ॥

उद्घोतकरमतम्

समवायात्मिका वृत्तिस्तस्य तेष्विति चेन्ननु ।

तस्यामपि विचारोऽयं कोपेनैव प्रधावति ॥ ६११ ॥

यद्वा सर्वात्मना वृत्तावनेकत्वं प्रसज्यते ।

एकदेशेन चानिष्टा नैको वा न कचिच्च सः ॥ ६१२ ॥

उद्घोतकरस्त्वाह—“आश्रयाश्रितधर्मनिर्देशमात्रमेतत्, अवयव्यवयवेषु प्रवर्तत इति आश्रितभावलक्षणा हि समवायरूपा प्राप्तिरुच्यते” ( )

इति, तत्राह—समवायात्मिकेत्यादि । [G 203] तस्यामन्वेयरूपायां वृत्तावयवमन्तरोदित—किमेकावयवसमवेतेनैव स्वभावेनावयवान्तरेषु वर्तते, अयान्येन—इति विचारः कुमतिरचितदोषत्राल्यसहमानक्रोपादिकाभिधावति ॥ ६११ ॥

एवं चावत् कृत्यैकदेशविकल्पमकृत्वा वृत्तिरपास्ता । सम्प्रत्युपदाय प्रवृत्तिविहितेन प्रकारेण वृत्तिनिषेधमाह—यद्वेत्त्यादि । कदाचित्तद् द्रव्यं प्रत्येकमवयवेषु सर्वात्मना वर्तते : एकदेशेन वा : यदि सर्वात्मना, तदा यावन्तोऽवयवास्त्यवन्तस्तस्यात्मानः प्राप्नुवन्ति, न हि प्रत्यवयव तस्य स्वभावामेदेऽसति सर्वात्मना वृत्तिरस्ति, असविद्यमानेनात्मना वृत्त्यसम्भवात् । ततश्च सर्वात्मना वृत्तेर्गुणपदनेककुम्ह्यादिव्यवस्थितगुणव्यादिषु अनेकत्वमवयविनः प्राप्नोति । अप्येकदेशेनेति पक्षः, तदाऽनवम्या स्वादेकदेशानाम् । तथा हि—यैरेकदेशैस्तद् द्रव्यमवयवेषु वर्तते तेऽपि तस्यैकदेशा इति तेष्वप्यनेन वचित्तव्यम्, तथैवापरेष्वन्यनिष्ठ । अथापि स्याद् यैरेकावेकदेशैरवयवेषु वर्तते, ते तस्य स्वात्मनूता एव, नान्यन्तरनूता, तद्व्यतिरेकेण वाच्येणामेकदेशानामभावात् नानिष्ठ भविष्यति : इत्यादिवाह—नैको वेति । एवं हि सत्येकोऽवयवो न भवान्, अवयवप्रचयमात्ररूपश्चाद्यस्य । तथा च सति दृष्टव्यादिसमुदायमात्रेणैक एवास्या वस्तु, किमर्चस्तस्य स्वममूत्रैरवयवैः परिचरितं । दोषान्तरमाह—न कचिच्च न इति । वृत्तः स्यादिति दोषः । एतदुक्तं भवति—यदेकदेशाः प्रत्येकवचरितः सन्, तदाऽवयवे अवयवो वृत्तः

शङ्करस्यामिमतम्

स्वातन्त्र्येण प्रसंगेन साधनं यत् प्रवर्तते ।

स्वयं तदुपलब्धौ हि सत्यं सङ्गच्छते न तु ॥ ६१३ ॥

न तु^१ कात्स्न्यैकदेशान्यां वृत्तिः कचन लक्षिता ।

यस्या असम्भवाद् द्रव्यमसत् स्यादपरोऽपि वा^२ ॥ ६१४ ॥

दृष्टौ वा कचिदेतस्या द्रव्यादावनिवारणम् ।

यथा^३ तस्मिन्नदृष्टौ तु^४ भेदप्रश्नो न युज्यते ॥ ६१५ ॥

एतावत्तु भवेद्वाच्यं वृत्तिर्नास्तीति तच्च न ।

युक्तं प्रत्यक्षतः सिद्धेरिहं दमिति बुद्धितः ॥ ६१६ ॥

स्यात्; यावता नैकदेशाः प्रत्येकमवयविनः, तेषामेकदेशत्वहानिप्रसङ्गात् ।
न चापरोऽवयवो स्वरूपेणास्ति, तत् क्रयमवयवेऽप्यसौ वृत्तौ नाम ॥ ६१२ ॥

स्वातन्त्र्येणेत्यादिना शङ्करस्यामिनः परिहारमाशङ्कते—[C. 20+]

स शाङ्क — “स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गमुखेन वा यत् साधनं क्रियते तत् स्वयमुपलब्धौ
सत्यां सङ्गच्छते, अन्यथा ह्यसिद्धता दोषः स्यात्; न च भवता कचिदप्येकस्या-
नैकस्मिन् कात्स्न्यैकदेशान्यां वृत्तिरुपलब्धा, यस्या वृत्तेरसम्भवादवयवविद्रव्यमसत्
स्यात् । सति सम्भवेऽपरोऽपि वा भवेदवयवोऽवयवो च^५” । कचिच्च ‘यस्याम-
सम्भवात्’ इति पाठः, तत्रायमभिसम्बन्धः—“यस्या वृत्तौ असम्भवाच्च यस्या
वृत्तेरप्ययोगं द्रव्यमसत् स्यात्; अपरोऽपि वा भवेदवयवः, अवयवो^६ च^७ इति ।
अथ कचिदेकमूला वृत्तिरुपलक्षिता भवेत्, तदा तद्वदेव द्रव्यादावपि सा भविष्य-
तीत्यप्रतिषेधः । अथ न दृष्टा सा वृत्तिः, तदा किमकदेशेन ? आहोस्वित् सर्वात्मना !
इत्येवं भेदप्रश्नो न युज्यते । सिद्धे हि घर्मणि विशेषप्रतिषेधो युक्तः; यदा तु
धर्मैवास्ति, तदा तस्यैव प्रतिषेधो ज्यायान् । तेनैतावदेव वक्तव्यम्—वृत्तिरेव
नास्तीति, न तु विशेषप्रतिषेधः । तच्च न युक्तम्; प्रत्यक्षत एवावयवेऽवयवविनो

१. च—पा०, गा० ।

२. च—पा० गा० ।

३. अय—पा०, गा० ।

४. भेदे प्रश्नो, पा०, गा० ।

५-६, पाठोऽय पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

प्रत्यक्ष न तदिष्ट चेद् बाधक किञ्चिदुच्यताम् ।

रूपादिचेतसोऽपि स्थात्रैव प्रत्यक्षताऽन्यथा ॥ ६१७ ॥

शङ्करस्वामिप्रतक्षपडनम्

तदत्र वृत्तिर्नास्तीति प्रागभेदेन साधितम् ।

इहेत्यस्ति न च ज्ञान तद्रूपाप्रतिभासनात् ॥ ६१८ ॥

कृत्स्नैकदेशशब्दाभ्यामप्य चार्थं प्रकाशयते ।

नैरश्येनास्य किं वृत्ति किं वा तस्यान्यथैव सा ॥ ६१९ ॥

वृत्तिसिद्धे । किंभूतात् प्रत्यक्षात् ? इत्याह—इहेदमिति बुद्धित इति । इह तन्तुष्विद वस्त्रादीत्येवम्भूतात् प्रत्यक्षादित्यर्थः ।

अथापि स्यात्—प्रत्यक्षत्वमस्या बुद्धेरसिद्धमिति : यद्येवम्, किञ्चिदत्र बाधक प्रमाण वक्तव्यम्, यतोऽप्रत्यक्षता स्यात् । अथास्त्यपि बाधके प्रमाणे प्रत्यक्षत्वमस्या न भवेद् ? एव तर्हि रूपादिविज्ञानस्यापि भवदीयस्य प्रत्यक्षत्व न भवेद्, विरोधाभावात् ॥ ६१३—६१७ ॥

तदत्रेत्यादिना प्रतिविधत्ते । “तद्वगेकवृत्तिभाजैव” (तत्त्व० ६०६) इत्यादिना माह सामान्येनैवानेकस्मिन्नेकस्य वृत्तिरपास्ता । यच्चेदमुच्यते—प्रत्यक्षत एव वृत्ति सिद्धा—‘इहेदमिति बुद्धित’ (तत्त्व० ६१६) इति, तदप्यलौकिकम्, न हि ‘इह शृङ्गे गौर’, ‘इह तन्तुपु पट’ इत्येव लोके विकल्पिकापि धी प्रवर्तते, किं तर्हि : [G 205] ‘इह गवि शृङ्गम्’, ‘इह’ पटे तन्तव’ इति । आप्यध्यक्षेत्तसि तन्वादिसमवेत सद्ब्रह्मतिरेकि षष्ठादिरूपमाभासते । न च विवेकेनाप्रतिभासमाने सतीदमिह वर्तत इति धीर्भवेत् । न हि गुण्णदौ विवेकेनाप्रतिभासमाने पयसि भवति सलिलमिहेति प्रत्यय ॥ ६१८ ॥

यद्योक्तम्—“न तु” कात्स्न्यैकदेश्याभ्या वृत्ति कचन लक्षिता” (तत्त्व० ६१४) इति उवाह—कृत्स्नैकदेशशब्दाभ्यामित्यादि । कृत्स्नशब्देन हि यादृश स्वरूपमनशम्, किं तथैव नैरश्येन सर्वव्ययेषु तस्य वृत्ति, यथा

यथा पात्रादिसंस्थस्य श्रीफलादेर्यथाऽथ वा ।

अनेकासनसंस्थस्य चैत्रादेरुपलक्षिता ॥ ६२० ॥

आकाशप्रसाधनम्

समाश्रिताः क्वचिच्छब्दा विनाशित्वादिहेतुतः ।

घटदीपादिवत् तच्च किल व्योम भविष्यति ॥ ६२१ ॥

कचिद्वाचनावस्थितस्य श्रीफलादेरुपलक्षितेत्ययमर्थः प्रकाश्यते ? आहोस्विदन्यथा; यथाऽनेकपीथविशयितस्य चैत्रादेरुपलक्षितेत्ययमेकदेशशब्देन प्रकाश्यत इति ? यत् किञ्चिदेतत् ।

यदप्युद्घोतकरेणोक्तम्—“एकस्मिन्नवयविनि कृत्स्नैकदेशशब्दप्रवृत्त्य-
सम्भवादयुक्तोऽयं प्रश्नः—किमेकदेशेन वर्त्तत, अथ कृत्स्नो वर्त्तत इति । कृत्स्न-
मिति सत्त्वशेषाभिधानम्, एकदेश इति चानेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम्,
ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दावेकस्मिन्नवयविन्यनुपपन्नौ” (६०—न्या० वा० ४.२.
१०—११) इति, तदप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । तथा च लोके कृत्स्नः पदं कुण्डे
वर्त्तते, एकदेशेन वा—इत्येवं पदादिषु कृत्स्नैकदेशशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यत एव । न
चैयमुपचरितेति युक्तम्; अस्त्वल्दगतित्वादिति प्रागभिहितमेतत् ॥ ६१९-६२० ॥

एवं वायुपर्यन्तं चतुर्विधं द्रव्यमपास्तम् । आत्मास्य तु प्रागेवात्मपरीक्षायां
निरस्तम् ।

इदानीमाकाशकालदिङ्मनसां प्रतिषेधार्थमाह—समाश्रिता इत्यादि ।

तत्राकाशास्य तावद् द्रव्यं परेण साध्यते—“अस्याकाशास्यं द्रव्यं नित्य-
मेकं भुवि शब्दलिङ्गम्, शब्दोऽस्य गुणत्वाल्लिङ्गम् । प्रयोगः—ये ये विनाशि-
त्वोत्तमिमादिधर्मोपेतास्ते कचिदाश्रिताः, यथा—घटदीपादयः, तथा, चामी
शब्दाः । तस्मात् कचिदाश्रितैरेभिर्भावितव्यम्, योऽसावाश्रयोऽभीषां स सामर्थ्याद्
व्योम = आकाशं भविष्यति । [G 206] तथा छयंशब्दो न पृथिव्यादीनां
चतुर्णां गुणो युक्तः; प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वात्, अथावद्द्रव्यभावित्वात्,
आश्रयादन्वत्रोपलब्धेश्च । यथोक्तधर्मनिपरीता हि स्पर्शवर्ता गुणा दृष्टाः ।

कालसाधनम्

आदित्यादिक्रियाद्रव्यव्यतिरेकनिबन्धनम् ।

परापरादिविज्ञान घटादिप्रत्ययो यथा ॥ ६२२ ॥

बलीपलितकार्कश्यगत्यादिप्रत्ययादिदम् ।

यतो विलक्षण हेतुः स च कालः किलेक्ष्यते ॥ ६२३ ॥

दिवप्रसाधनम्

पूर्वापरादिवुद्धिम्यो

दिवेवमनुमीयते ।

प्रत्यक्षत्वे सतीति विशेषण वाक्ये परमाणुगतैरनेकान्तत्वपरिहारार्थम् । बाह्येन्द्रियमस्य स्वत्वादात्मान्तरमाप्तत्वादहङ्कारेण निभक्तमहणाच्च नात्मनो गुण, आत्मगुणानां हि सुखादीनामेतद्वैपरीत्यदर्शनात् । श्रोत्रमाद्यत्वाच्च न दिक्कालमनसाम् । अतः पारिदोष्याद् गुणो भूत्वाऽऽकाशस्य लिङ्गम् । तच्चाकाशं शब्दलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावादेक सर्वश्रोपलभ्यमानगुणत्वात् = विभुगुणवत्त्वात्, अनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम् । अद्वैतकृत्वान्नित्यमित्येषा प्रक्रिया परेषाम् ॥ ६२१ ॥

आदित्यादीत्यादिना कालसाधनमाह । द्रव्यशब्देन 'बलीपलितादयो ग्रहीतव्याः । परः पिता, अपरः पुत्रः, युगपत्, चिरम्, क्षिप्तम्, क्रियते, कृतम्, करिष्यते चेति यदेतत् परापरादिविज्ञानं तदादित्यादिक्रियाद्रव्यव्यतिरेकपदार्थनिबन्धनम्, बलीपलितादिप्रत्ययविलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् । यो हेतुरस्य स सामर्थ्यात् कालः । तथा हि—न तावदेतद्वृत्तोऽयं परापरादिप्रत्ययः, परदिग्भागावस्थितेऽपि स्वविरेपर इति ज्ञानोत्पत्तेः । तथाऽपरदिग्भागावस्थायिन्यपि पुत्रे—अपर इति । नापि बलीपलितादिकृतं, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात् । नापि क्रियाकृतं, तज्ज्ञानविलक्षणत्वात् । नापि क्रियाकृतं, तज्ज्ञानविलक्षणत्वादेव । तथा च सूत्रम्—“अपरस्मिन्^१ परं युगपदयुगपच्चिरं क्षिप्तमिति काललिङ्गानि” (वै० द० २.२६) इति । नित्यवैकल्यादयो धर्मा आकाशवदेवास्य बोद्धव्याः ॥ ६२२-६२३ ॥

दिवप्रसाधनार्थमाह—पूर्वापरादिवुद्धिम्य इति । [G 207] मूर्तद्रव्यमर्वाधं कृत्वा मूर्तत्वेन द्रव्येषु तस्मादिदं पूर्वेण, दक्षिणेन, पश्चिमेन, उत्तरेण,

मनसः साधनम्

क्रमेण ज्ञानजात्या च मनसोऽनुमितिर्मता ॥ ६२४ ॥

चक्षुरादिविभिन्नं च कारणं समपेक्षते ।

क्रमेण जाता रूपादिप्रतिपत्ती रथादिवत् ॥ ६२५ ॥

आकाशसाधननिरसनम्

उपात्तादिमहामृतहेतुत्वाङ्गीकृतेध्वनेः ।

सिद्धा एवाश्रिताः शब्दास्तेष्वित्याद्यमसाधनम् ॥ ६२६ ॥

पूर्वदक्षिणेन, दक्षिणापरेण, अपरोक्षरेण, उत्तरपूर्वेण, अघस्ताद्, उपरिध्याद्—इति दश प्रत्यया अमी यतो भवन्ति सा दिगिति । तथा च सूत्रम्—“इत इदमिति यतस्तद्दिशो लिङ्गम्” (वै० द० २.२.१२) इति । यत् यत्ते विशेषप्रत्ययाः । न च विशेषप्रत्यया आकस्मिका युक्ताः, न च परस्परं मूर्च्छद्रव्यव्यपेक्षाः, इतरेतराश्रयत्वेनोभयाभावप्रसङ्गात् । तस्मादन्यनिमित्तासम्भवाद्विश एतानि लिङ्गानि । तस्याश्च दिशः कालवदेकत्वविमुत्वादयो गुणा बोद्धव्याः । एकत्वेऽपि दिशः कार्यविशेषात् प्राच्यादिभेदेन नानात्वम् । प्रयोगः—यदेतत् पूर्वापरादिज्ञानं तन्मूर्च्छ-द्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्यपदार्थनिबन्धनम्, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, सुखादिज्ञानवदिति ।

मनसो लिङ्गमाह—क्रमेणेत्यादि । युगपदनेकेन्द्रियार्थसन्निकर्पसान्निध्येऽपि क्रमेण ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादस्तीन्द्रियार्थव्यतिरिक्त कारणान्तरम्, यस्य सन्निधानासन्निधानाभ्यां ज्ञानस्योत्पत्त्यनुत्पत्ती भवत इति । तस्मात् क्रमेण ज्ञानजात्या = ज्ञानोत्पत्त्या, मनसोऽनुमितिः क्रियते । तथा च सूत्रम्—“युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्” (न्या० द० १.१.१६) इति । प्रयोगः—येयं रूपादिप्रतिपत्तिः सा चक्षुरादिव्यतिरिक्तकारणापेक्षिणी, क्रमेण जायमानत्वात्, रथादिवदिति ॥ ६२४-६२५ ॥

उपात्तादीत्यादिना प्रतिविधत्ते । यदि सामान्येनाश्रितत्वमात्रमेपां साध्यते शब्दानाम्, तदा सिद्धसाध्यता हेतोः । तथा हि—शब्दा उपात्तानुपात्तमहामृत-हेतुका इष्यन्ते । तेषु च मृतेषु तत्कार्यतया समाश्रिता एव; तत्प्रतिबद्धात्म-लाभतया कार्याणां कारणाश्रितत्वात् । उपात्तानि = चित्तचैतैः स्वीकृतानि । आदि-

एकव्यापिध्रुवव्योमसमवायस्तु सिद्धयति ।

नैषामन्वयकल्याद् अक्रमाद्याप्तिस्तथा ॥ ६२७ ॥

शब्देनानुपात्महाभूतहेतुक्रत्वपरिमह । तेष्विति उपाजदिमहाभूतेषु । इतीति
तस्मादित्यर्थः । जायमिति । 'समाप्रिता क्वचिच्छब्दा' (तत्त्व० ६२१)
इत्यादिना यदुक्तम्, तदसाधनम्, सिद्धसाध्यतादोषादिति भावः ॥ ६२६ ॥

अयामूर्तन्वियैर्गन्धमुद्रासमवेतत्वेनामीषामादितत्त्व विशिष्टमेव साधयितु-
मिष्टम्, तथा साध्यान्विनम्य दृश्यन्तस्याभावादनैकान्तिरुक्ता हेनोरित्येतददर्शयति—
एकेत्यादि । [G 08] नैषामिति । सिध्यतीति पूर्वेण सम्बन्धः । प्रति-
ज्ञायाध्यानुमाननिरोधिष्वमिति दर्शयति—अक्रमाद्याप्तिस्तथेति । यथोक्तं
नमः समवायित्वमेव न सिद्धयतीति सम्बन्धः । यदि हि नित्यैकनभोद्रव्यसमवेत-
वमोऽसु, तत्र सट्टुत्पन्नानेकशब्दवदतत्काला अपि शब्दा अभिनत एव
कालेऽसु, अविकलकारणत्वात्, एकाग्रदत्ताच्च । न च नियम्य परापक्षमतीति
प्रतिपादितमेतत् । न चाप्यनुपगमिणः समवायित्वं युक्तम्, अनिमसत्वात् ।
तदेवमनमत्प्रसङ्गः । आदिशब्देन सर्वगुरुरेवमदोषादितोषप्रसङ्गश्च । तथा हि—
आकाशात्मकमेव श्रोत्रम्, नभश्चकमेव, ततश्च तत्प्रसङ्गा सर्वेषामपि शब्दानां श्रवणं
भवेत्, न हि निर्विभागेन तस्यायं प्रतिनियमो युक्तः—इदमस्मीयं श्रोत्रम्, इदं
परकीयमिति ।

स्यान्मतम्—'तदोषादृष्ट्यामिसम्भूता या कर्णगुण्युक्तौ तत्परिच्छिन्नम्यैवा-
काशस्य श्रोत्रम्, अत एव न मुखान्तर्गतदिविगन्तरेण शब्दोपलम्भो जायते,
सम्प्रा एव च कर्णगुण्युक्त्या उपगतम्, अधिष्ठादिव्यंरम्भयते' इति । एतद-
युक्तमेव, निरस्यतयाऽऽकाशम्यैव विविक्तगम्ययोगात् । न च परिकल्पित-
असदविभक्त्या भवितुमशक्यं विभागसंसाध्यामर्थत्रियमनगोपयन्तं सम्पादयितुं
शक्यं । न हि कलमन्त्र इत्युपपन्नं न प्रकल्पितं, नृति च ।

अथ मतम्—'अकाशस्य' इत्येव संयोगस्याऽऽकाशवृत्तिरनुपपन्न-
इति । एतदपि प्रयुक्तमेव ।

काल-दिक्प्रविधानम्

विशिष्टसमयोद्भूतमनस्कारनिवन्धनम् ।

परापरादिविज्ञानं न कालात्त दिशश्च तत् ॥ ६२८ ॥

निरंशकस्वभावत्वात् पौर्वापर्याद्यसम्भवः ।

तयोः सम्बन्धिभेदाच्चेदेवं तौ निष्कलौ ननु ॥ ६२९ ॥

किञ्च — घटकर्णशङ्कुत्यादयोऽप्यभिन्नैकव्योमसंसर्गितया समानदेशा भवेयुः । येनैव हि व्योमस्वभावेनैकः संयुज्यते, तेनैवापरेऽपीति, ततश्चाभिमत-
वेशभाविन एवापरेऽपि भेदादयः स्युः; तत्संयुक्तस्वभावाकाशसंयोगित्वात्, तद्देशा-
वस्थितघटादिवत् । अत एव शब्दानामप्येकदेशत्वं भवेत्, ततश्च दूरासन्नतरदेश-
भेदावस्थाऽतिप्रतीता येय पदार्थानां केषाञ्चित्, सा विरोधिनी स्यादित्येवमादयो
दोषा बहवः प्रसर्पन्ति ॥ ६२७ ॥

कालद्विसाधनयोरपि सामान्येन सिद्धसाध्यता, विशेषेणान्वयासिद्धिर्हेतोः,
प्रतिज्ञायाश्चानुमानवाधेति दर्शयति — विशिष्टेत्यादि । विशिष्टसमयः = पौर्वा-
पर्यादिनोत्पत्त्येवार्थेषु पूर्वापरादिसङ्केतः, तदुद्भूतो मनस्कारः = आभोगः,
[G 209] स निवन्धनमस्येति तथोक्तम् । अत एव नेतरेतराश्रयदोषः;
विशिष्टपदार्थसङ्केतनिवन्धनत्वादस्य ज्ञानस्येति । अतः कारणमात्रे साध्ये सिद्ध-
साध्यता, विशेषेण साधनेऽनुमानवाधा, अनन्वयदोषश्च पूर्ववदिति सूचयन्
हेतोश्चेष्टविपरीतसाधनाद्विरुद्धतेति दर्शयति — निरंशेत्यादि । तयोरिति
द्विकालयोः । परापरादिविज्ञानस्य निरंशैकद्विकालस्यपदार्थनिवन्धनत्वं साधयितुमिष्टम्,
तत्त्वं न सिध्यति । तथा हि — स्वाकारानुरूपं प्रत्ययमुत्पादयन् विषयो भवति ।
न च निरंशस्य पौर्वापर्यादिविभागः सम्भवति, येन तत्कृतं पौर्वापर्यादिविज्ञानं
भवेत् । अत इष्टविपरीतसाधनाद् विरुद्धो हेतुः । सम्बन्धिभेदाच्चेदित्यनेन
परस्योत्तरमाशङ्कते ।

अथ मतम् — द्विकालसम्बन्धिनो भावा वाद्याध्यात्मिकाः प्रदीपशरीरादयः,
तेषां पौर्वापर्यादि विद्यते, ततस्तयोरपि द्विकालयोः सम्बन्धिगतमेतत् पौर्वापर्यादि
निर्दिश्यते, तस्मान्न विरुद्धता हेतोरिति भावः । अत्रोत्तरमाह — एवं तौ

मनसोऽनित्यत्वनिरूपणम्

चक्षुराद्यतिरिक्तं तु मनोऽस्माभिरपीष्यते ।

यष्णामनन्तरोद्भूतप्रत्ययो यो हि तन्मनः ॥ ६३० ॥

नित्ये तु मनसि प्राप्ताः प्रत्यया योगपद्यतः ।

तेन हेतुरिह प्रोक्तो भवतीष्टविधातकृत् ॥ ६३१ ॥

सौगतापरनिर्दिष्टमनससिद्धयसिद्धये ।

साकारमन्यथाऽऽवृत्तं मन्ये सूत्रमिदं कृतम् ॥ ६३२ ॥

निष्कलौ नन्विति । एव हि कल्पमाने तौ दिक्कालौ निष्कलौ स्याताम् ।
तत्साध्यामित्यस्य कार्यस्य तैरेव सम्बन्धिभिर्निष्पादितत्वात् । तथा हि — कार-
पूर्वापरकल्पव्यतिर्नियमाद्यकलामुहूर्तद्वारापार्यमासादिप्रत्ययप्रसरहेतुः । दिक् च
पूर्वोत्तरादित्रयवन्माहेतुरिव्यते । अयं च मेदः सकलमृत्योर्न म्वात्मनि विद्यते,
मेदेऽपु पुनरस्तीति व्यर्थं तत्परिकल्पना ॥ ६२८-६२० ॥

मनसाधनहेतोरपि सानान्येन कारणभावे साध्ये सिद्धप्राच्यतेति दर्शयति-
चक्षुर्गद्रीत्यादि । शिरोपग तु नित्येऽनन्तसाधनेऽनन्तर प्रतिज्ञाया, अनुमान-
भावा, निरुद्धता च हेतोरिति दर्शयति — नित्ये त्वित्यादि । इष्टविधातकृदिति ।
चक्षुर्गदिव्यतिरिक्तान्यकारणसापक्षम्यं साधनात्, अन्यथा नित्यकारणत्वे
सारविकलकारणकम् मनोत्पत्तिरिति चेत्तस्मात् ॥ ६३० ६३१ ॥

तमेव च निरुद्धता हेतोरन्यथापूर्वक द्वादीपुत्राद- मागतित्यादि ।
[G 210] एतदत्र मन्ये — सौगतादीधिकृतोत्पत्तिरिति मनसः सिद्धयसिद्धयर्थ-
मिदम् “उपपन्नानुसर्गमनसो लिङ्गम्” (न्या० २० १ १ १६) इति सूत्रम् ।
एतस्मिन् पक्षेऽकारणमनस इति समुदाहृतं ।

गुणपदार्थपरीक्षा

गुणादीनां निषेधः

द्रव्याणां प्रतिषेधेन सर्व एव तदाश्रिताः ।

गुणकर्मादयोऽपास्ता भवन्त्येव तथा मताः ॥ ६३३ ॥

क कस्य समवायश्च सम्बन्धिन्यपहस्तिते ।

सह अकारेण वर्तत इति । परकीयमनोऽसिद्धवर्थम् 'अलिङ्गम्' इति प्रक्षिप्यकारो निर्देशः । सौगतमनस्सिद्धयेऽन्यथा भवति अनकारमित्यर्थः । साकारत्वानकारत्वे कथमेकस्य सिद्धयतः ? इत्याह—आवृत्तमिति । आवृत्तिः = तन्त्रम्, न्याय्येति यावत् ॥ ६३२ ॥

इति द्रव्यपदार्थपरीक्षा

गुणादीनां निषेधमाह—द्रव्याणामित्यादि ।

गुणकर्मादयो विशेषपर्यन्ता द्रव्याणां प्रतिषेधादेवापास्ताः, तदाश्रितत्वादे-
षाम् । आश्रयाभावे चाश्रितानां परतन्त्रतयाऽवस्थानुपपत्तेः । तथा मता इति ।
तथा साक्षात्, पारम्पर्येण वा द्रव्याश्रितत्वेनेष्टाः । तथा हि—गुणकर्मणि साक्षादेव
द्रव्याश्रितत्वेनाभीष्टे । तथा च सूत्रम्—“द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकार-
णमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्” (वै० द० १.१.१५) । “एकद्रव्यमगुणं संयोग-
विभागेष्वनपेक्षं कारणमिति कर्मलक्षणम्” (वै० द० १.१.१६) । एकद्रव्यमिति ।
एकद्रव्याश्रितमित्यर्थः । गुणास्तु केचिदनेकद्रव्यवर्तिनो भवन्ति, यथा—संयोग-
विभागादयः । सामान्यविशेषाश्च केचिद् द्रव्यवृत्तय एव, यथा—पृथिवीत्वा-
दयः । गुणत्वकर्मत्वादयश्च द्रव्यसम्बद्धगुणकर्मपदार्थवृत्तयः । महासामान्यं तु
सत्ताख्यं द्रव्यादिपदार्थत्रयवृत्ति । तस्माद् द्रव्ये प्रतिपिद्धे सत्ययत्नेनैव गुणा-
दयोऽपि निषिद्धा भवन्तीति । परिशिष्टपदार्थपरीक्षाफलं द्रव्यपरीक्षायामेव
समाप्तमिति दर्शितं भवति ॥ ६३३ ॥

समवायप्रतिषेधस्तर्हि पृथगारब्धव्य इति चेद् ? आह—क कस्येत्यादि ।

विशेषप्रतिषेधोऽयं तथापि पुनरुच्यते ॥ ६३४ ॥

पर्यामिमतरूपातिप्रतिषेधः

द्रव्ये महति नीलादिरेक एव यदीष्यते ।

रश्मिान्द्रोकेन तद्वचस्तौ व्यक्तिर्दृष्टिश्च नास्य किम् ॥ ६३५ ॥

न च वेशभिभागेन स्थितौ 'नीलादिरीक्ष्यते ।

[G 211] पदवद्बहुवचिरूपो हि समवायौ वर्ज्यते । द्रव्यादौ च सम्बन्धिनि पञ्च-
प्रकारेऽपह्निते क इत्य समवाय । नैव इत्यन्ति क्वचित्तिथ्यर्थः । सर्वपात्र-
ध्याश्रिताना प्रतिषिद्धत्वात् तत्र गुणाना तत्राद् विशेषप्रतिषेध उच्यते ॥ ६३४ ॥

तत्र "रूपरसगन्धस्पर्शा सङ्ख्या परिमाणानि पृथक्त्व संयोगविभागौ
परत्वापरत्वं बुद्धयः सुखदुःखे दृष्ट्याद्वेषौ प्रत्यक्ष गुणाः" (वै० द० १.१.५)
इति सूत्रम् । चक्षुर्वाद् मुखवदक्वचस्नेदसंस्कारभर्तृशब्दाश्च परिगृह्यन्ते । तत्र
रूप चक्षुर्वाद् श्रुत्युदकजलजवृत्ति । रसो रसनेन्द्रियमाद्य पृथगुदकवृत्तिः ।
गन्धो घ्राणमाद्य श्रुतिर्वावृत्ति । स्पर्शस्त्वगिन्द्रियमाद्य क्लृप्तुदकजलजवायुवृत्तिः ।
एषा चतुर्जानाद्याना रूपरसीना प्रतिषेधमाह—द्रव्ये महतोत्यादि । नष्टत्वेव हि
द्रव्ये समनैवानुपलब्धव्यवस्थासम्बन्धः, अतो महतोत्याह ।

तत्र च द्रव्ये यदेकमेकानयव नीलादि चतुर्विधमिष्यते, तदा सूक्ष्मेणापि
कुम्भिर्वादिभिन्नवर्कितं प्रदीपदाढोऽनं त्वपरवर्कितमिभनपुनरपयदिद्रव्यसमवे-
स्य नीलादिरूपस्याभिव्यक्तौ सत्या सकलस्यैव यावद्वृत्त्यवर्तितनो रूपादभिव्यक्ति-
हरत्वव्यवस्था प्राप्नोति, निरपयकवत् । न ह्येकस्यानयवा सन्ति, येनैकदशाभिव्यक्ति-
भवेत् । रश्मिान्द्रोकेनैवगुणवत्त्वं । यत्र पञ्चदशे वक्ष्येन गन्धस्याभिव्यक्तौ प्रदे-
शान्तरेऽप्यभिव्यक्तुमशक्यो प्रसङ्गः । ज्वालादराजस्यदधीकदशस्य स्पृशसाम्या-
दने च तद्द्रव्यसमवर्तितम्वत्त्वं सत्यं रसस्य चोपपत्त्यै स्यात् ॥ ६३५ ॥

स्यादित्यु— अत्र एव सकलस्य नीलादिरूपव्यवस्था । इत्याह—न

व्यज्यते 'वा तदा तेन तस्य नेदोऽणुशस्ततः ॥ ६३६ ॥

परभिमतसङ्ख्याप्रतिषेधः

अतद्रूपपरावृत्तगजादिव्यतिरेकिणी ।

न सङ्ख्या भासते ज्ञाने दृश्येष्टा नव सास्ति तत् ॥ ६३७ ॥

इच्छारचितसंकेतमनस्कारान्वयं त्विदम् ।

चैत्यादि । तदेति तस्मिन्काले । तेनेति रन्त्रालोकेन । तस्येति नीलादेः । अणुशः स्वमेदेऽङ्गीक्रियमाणे पृथिव्यादिपरमाणुद्रव्यवदणुपरिमाणयोगित्वेन गुणवत्त्वाद् द्रव्यरूपतैव स्यात्, न गुणत्वम् । एवम्भूतानां चाणुशो भिन्नानाम् 'गुणः' इति संज्ञाकरणेन [G 212] नाम्नि विवादः । न चाणुत्वेऽप्याश्रितत्वाद् गुणत्वं युक्तम् ; सदसतोराश्यानुपपत्तेरतिप्रसङ्गाच्च । तथा हि—अवयविद्रव्यमवयवद्रव्याश्रितमिति तदपि गुणः स्यादिति भावः ॥ ६३६ ॥

तत्रैकादिव्यवहारहेतुरेकत्वादिलक्षणा सङ्ख्या, सा पुनरेकद्रव्या च, अनेकद्रव्या च । तत्रैकसङ्ख्यायैकद्रव्या, अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिसङ्ख्या । तत्रैकद्रव्यायाः—सलिलादिपरमाण्वादिगतरूपादीनामिव नित्यत्वनित्यतयो बोद्धव्याः । अनेकद्रव्यायास्तु—एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिविनाशाद् विनाशः; कचिदाश्रयविनाशादिति । इयं च द्विविधाऽपि सङ्ख्या किल प्रत्यक्षत एव सिद्धा । विशेषबुद्धेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वादनुमानतोऽपीति परो मन्यते । तत्रास्याः प्रतिषेधमाह—अतद्रूपेत्यादि । येषु हि समुच्चयादिज्वावृत्तेषु गवादिषु संज्ञा निवेशिता, न तद्व्यतिरेकेणोपलब्धिलक्षणप्राप्ता^२ सङ्ख्या स्यातास्तीति सा शशविषाणवदसद्व्यवहारविषया । तथा ह्यसौ दृश्यत्वेनेष्ट । तथा च सूत्रम्—“सङ्ख्यापरिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिसमवाया-चाक्षुषाणि” (वै० द० ४.१.१२) इति ॥ ६३७ ॥

न चापि विशेषबुद्धितः सङ्ख्यासिद्धिरिति दर्शयन्नाह—इच्छारचितेत्यादि । यथा श्लोकं ज्ञानम्, द्वे ज्ञाने—इत्यादौ सङ्ख्यामन्तरेणाप्येकादिवुद्धिर्भवति, एवं घटा-

घटाद्येकादिविज्ञानं ज्ञानादाविव वर्तते ॥ ६३८ ॥

अद्रव्यत्वात् सङ्ख्यास्ति तेषु काचिद् विभेदिनी ।

तज्ज्ञानं नैव युक्तं च भाक्तमस्सलितत्पतः ॥ ६३९ ॥

तद्द्रव्यसमवेताच्चेदेकत्वात् परिकल्प्यते ।

गुणादिष्वेकविज्ञानमेकार्यं समवायतः ॥ ६४० ॥

अस्तु नामवनेकत्र ज्ञाने द्वयादिमतिस्तु कम् ।

एतेष्वपेक्षते हेतु पदपदायादिकेषु वा ॥ ६४१ ॥

दिष्वप्यसहायादिषु पदार्थेष्वेक इत्यादि स्वेच्छया य सङ्केतो विहितः, तत्र यो मनस्कार = व्याभोगः, तद्रव्यमन्त्रादिज्ञानं अपिप्यतीत्यनन्तरमेतत् । न हि तेषु ज्ञानादिषु सङ्ख्याऽस्ति, एषानद्रव्यत्वात्, सङ्ख्यायाश्च गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् । अथ मतम्—गौणमिदं तेषु, ज्ञानमेकमिवैकम्, साधर्म्यं चात्रासहायत्वादि । तत्राह—तज्ज्ञानमिति । नैनं तज्ज्ञानं भाक्तं युक्तम्, अम्बलदृग्गतिवादस्य प्रत्ययस्य । न हि यथा वादोक्तो गौरिति [G 213] म्बलति प्रत्यय—गौरिव गौर्न तु गौरेव, सामान्यभावादिति, न तथाय म्बलति—एकमिवैकं ज्ञानादि न त्वेकमेवेति, किं तर्हि ? यादृशी पददिष्वस्सलित्वा बुद्धिर्भवति सादृशी ज्ञानादिष्वपि ॥ ६३८-६३९ ॥

स्यादंशः—न सादृश्यापेक्षितज्ज्ञानमुपवर्ज्यते, किन्तु यत्तेषामाश्रयभूतं द्रव्यं तद्गतैकत्वादिकद्वयसमवायिन्नादतः गुणकर्मसमवायादिष्वेकविज्ञानं भवतीति । तदन्तर्गतपत्र—तद्द्रव्येत्यादि ॥ ६४० ॥

अत्रोपरमाह—अस्तु नामेति । यदि हि तद्द्रव्यसमवायादिकत्वादरेक-
ज्ञानम्, तदाऽप्यु नमैकत्र ज्ञाने गुणादीं चैकमद्रव्यसमवायिन्नेकमेकमिति
ज्ञानम्, द्वे यांनि चकारि इत्यनीत्यादिज्ञानस्य तु को हेतुः, न हि तत्रैकमगतं
द्विद्वयमस्ति ! यत्कृतदुष्यते—एतद्व्याप्यं, सुखदुःखं, इच्छाद्वेषी, पयविषं
कर्म, ज्ञानान्यद्विदिषु—समनसं च, एको नवः, एकः समवाय इति, तत्र को

एकार्थसमवायादेर्गौणोऽयं प्रत्ययो भवेत् ।

तथा च स्वलितो यस्मान्माणवेऽनलबुद्धिवत् ॥ ६४२ ॥

अविद्वक्तोक्तसंख्यासाधकप्रमाणम्

गजादिप्रत्ययेभ्यश्च विलक्षण्यात् प्रसाध्यते ।

सेनावुद्धिस्तदन्योत्था^१ नीलवस्त्रादिवुद्धिवत् ॥ ६४३ ॥

तत्प्रतिविधानम्

इच्छारचितसंकेतमनस्काराद्युपायतः ।

तत्रेष्टसिद्धिर्बुद्ध्यादौ संख्यैतेनैव वा भवेत् ॥ ६४४ ॥

हेतुः, न हि तत्रैकार्थसमवायिनी सङ्ख्यास्ति । तस्मादन्यापिनीत्वादियमपि कल्पना न युक्ता । किञ्च—एकार्थसमवायोऽन्यो वा स्वमतिपरिकल्पितो हेतुरुच्यते, तथा-
ऽप्येकार्थसमवायादेरयं भवन् प्रत्ययो गौणः स्याद्; वस्त्वन्तराभावात् । ततस्तु
स्वलतिः स्याद्, यथा—माणवकेऽनलप्रत्ययः; तत्प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । न चैवं
भवति, तस्मात् पूर्वोक्तदोषावृत्तिरेव^२ ॥ ६४१-६४२ ॥

गजादीत्यादिनाऽविद्वक्तोक्तं सङ्ख्यासिद्धये प्रमाणमाशङ्कते । स बाह-
सङ्ख्याप्रत्ययो गजतुरङ्गस्यन्दनादिव्यतिरिक्तनिबन्धनः; गवादिप्रत्ययविलक्षणत्वात्,
नीलवस्त्रप्रत्ययवदिति । तदन्योत्थेति । तस्माद् गजतुरङ्गस्यन्दनादेरन्यस्तदन्यः,
तत् उत्थानं यस्या इति विग्रहः ॥ ६४३ ॥

[G 214] इच्छेत्यादिना प्रतिविधत्ते । गजादिव्यतिरिक्तस्य सङ्केत-
मनस्कारादेरान्तरस्य निमित्तत्वेनेष्टत्वात्, सिद्धसाध्यतैव । आदिशब्देन सङ्केत-
स्मरणादिपरिग्रहः । अथ सङ्केतागोष्ठादिव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धन साधयितुमभिप्रेतम्,
तदानैकान्तिकतेति प्रसङ्गोद्भावनव्याजेन दर्शयति—बुद्ध्यादौ संख्यैतेनैव
वा भवेदिति । एतेनैव = 'तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्' इत्यनेन । एका बुद्धिः, द्वे
बुद्धी, पञ्च कर्माणीत्यादावपि सङ्ख्या भवेत् = प्राप्नोति । तत्राप्येकादिवुद्धे-
स्तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात् । न च भवति, तस्मादनैकान्तिक इति भावः ॥ ६४४ ॥

१. भवन्—पा०, ग० ।

२. संख्याबुद्धिः—पा०, ग० ।

३. ०दोषानिवृत्तिरेव—पा०, ग० ।

बुद्ध्यपेक्षा च सङ्ख्याया निष्पत्तिर्यदि वर्ण्यते ।

सकेताभोगमात्रेण तद्बुद्धिः किं न सम्मता ॥ ६४५ ॥

परमिमितपरिमाणाव्यगुणनिषेध

महद्दोषादिभेदेन परिमाणं यदुच्यते ।

तदप्यर्थं तथा रूपभेदादेव न किं मतम् ॥ ६४६ ॥

किञ्च—याऽनेकद्रव्या द्वित्वान्सङ्ख्या, तस्या येयनेकत्वम्योऽनेकबुद्धि-
सहितम्यो निष्पत्तिर्वर्ण्यते मरद्भि सा, निनिवन्धनेति दर्शयति—बुद्ध्यपेक्षा
येत्यादि । मात्रप्रवृत्तिर्भेदविवादितास्वामान्यतस्तत्त्वन्धनानव्यवच्छेदार्थम् ।
तद्बुद्धिरिति । सङ्ख्यायेषु द्वे त्रीणि चत्तरीत्यादिश्च बुद्धिः सकेताभोगमात्रेण
किं न सम्मता । एव सदृष्टानर्थस्य हेतुव न कल्पित स्याद्, अन्यथा हि
हेतुतामन्त्रम्या भवेत् । तथा हि—अपेक्षया बुद्धिसङ्ख्याये भावात् तद्गतान्वयव्य-
तिरेकानुविधानात् सैव कल्पयितुं युक्ता, अन्यथा हि हरीतक्यै प्राप्य देवता विदेच-
यन्तीत्यपि कल्पनीयं भवेत् । नापि समुच्चयादिव्यावृत्तपदार्थव्यतिरेकेणोपलब्ध्य
लक्षणमात्राऽमिमता द्वित्वादयो दृश्यन्ते सङ्गच्छन्ते वा, एकस्यानेकस्मिन् वृत्ते
प्रतिपिद्वान् । सामान्यसमग्रयमोऽत्र निषेत्पनान्तत्वादिति भावः ॥ ६४५ ॥

महदित्वादिना परिमाणप्रतिषेधमह—महदित्यादि । परिमाणव्यवहारकारण
परिमाणम् । तद्यनुविषम्—महद्, अणु त्रीषेन्, इत्यत्रिति । तत्र महद् द्विविषम्—
नित्यम्, अन्तर्गत्तम् च । नित्यनाकस्मिकलक्षणमणु परमनदत्तम् । अन्तर्गत्तं व्यणु-
श्चादिद्रव्येषु । तथाऽणुविषं द्विविषम्—नित्यमन्तर्गत्तं च । नित्यं परमाणु मन्
सुकरिमण्डललक्षणम् । [७ . १५] अन्तर्गत्तं द्वयणुकं पञ्च । कुलजमलरित्वादिषु
च महत्त्वमपि तत्रकृपाभ्युपगम्य भक्तोऽत्र व्यवहारः । यादृशं क्षामलके महत्
परिमाणम्, न तादृशं कुलजं इति । एवमन्यत्रापि योज्यम् ।

अत्र व्यणुद्यदिषु वर्तमानवामदत्तदार्पणबोद्धव्यं चानुबन्धव्यतया
तो विरोधः । उच्यते, तत्रानि महत्त्वदीर्घत्वो परस्परता विरोधः, महत्त्व

दीर्घा प्रासादमालेति महती वेद्यते यथा ।

न हि तत्र तथारूपं परिमाणं प्रकल्पितम् ॥ ६४७ ॥

एकार्यसमवायेन तथा चेद् व्यपदिश्यते ।

‘दीर्घमानीयताम्’, दीर्घेषु च ‘महदानीयताम्’ इति व्यवहारमेव दर्शनात् । अणु-
त्वद्वस्त्वयोस्तु विशेषस्तद्दर्शना योगिनां प्रत्यक्ष इत्येषा परेषां प्रक्रिया ।
एतच्च महदादि रूपादिभ्योऽर्थान्तरत्वेन सिद्धम् ; तत्प्रत्ययविलक्षणबुद्धिप्राप्तत्वात्,
सुखादिवदिति परो मन्यते । तत्र यदि तावद्रूपादिविषयेन्द्रियबुद्धिविलक्षणप्रत्यक्ष-
प्रत्ययप्राप्तत्वादिति हेत्वर्थोऽभिप्रेतः, तदा हेतोरसिद्धता । न हि तथातयाऽवस्थित-
रूपादिपदार्थव्यतिरेकेण महदादिपरिमाणमिन्द्रियबुद्धौ प्रतिभासमानमुपलक्ष्यते ।

अथ अणु, महदादीत्येवं या विकल्पिका बुद्धिः सा तत्प्रत्ययविलक्षणा
बुद्धिरभिप्रेता ? एवमप्यनैकान्तिकता हेतोः, विषये बाधकप्रमाणाभावाद् । न
हस्याः परमार्थतः किञ्चिदपि ग्राह्यमस्ति; साभिजल्पत्वात् । केवलं तेष्वेव
रूपादिष्वेकदिङ्मुखादिप्रवृत्तेषु दृष्टेषु तद्विलक्षणेभ्यो रूपादिभ्यो भेदप्रतिपादनाय
कृतसमयानुरोधान्महदित्यध्यवस्यन्ती जायत इति नातो बलन्तरसिद्धिः । अत
एव चाऽस्या न रूपादिव्यतिरिक्तमवसेयमस्तीत्यसिद्धतापि हेतोः । प्रतिज्ञायाश्च
प्रत्यक्षबाधा; प्रत्यक्षत्वेनेष्टस्य महदादे रूपात्वादिव्यतिरेकेणानुपलम्भात् । तस्मात्-
तत्रपि परिमाणमर्थं रूपादावैकदिङ्मुखादिप्रवृत्ते तत्स्यार्थस्यातथोद्भूताद् भेद-
माश्रित्य किं न ताद्रात्येनेष्टम् । एवं बह्वधायुक्तपदार्थकल्पना न कृता
स्यादित्येवकारेण दर्शयति । तथा हि—एकदिङ्मुखप्रवृत्ते भूयसि रूपादिके
दृष्टे स्पष्टे वा दीर्घमिति व्यवहरन्ति । तदपेक्षया चाल्पीयसि समुत्पन्ने ह्रस्व-
मिति । एवं महदादिष्वपि योज्यम् । रूपादिनिषेधवच्चैकानेकविकल्पस्याभ्यां
महदादिनिषेधो वाच्यः ॥ ६४६ ॥

अपि च साध्याभावेऽपि हेतोर्वृत्तिदर्शनादनैकान्तिकता स्फुटतरेति दर्शय-
न्नाह—दीर्घेत्यादि । [G. 216] तथा हि—असत्यपि भवत्परिकल्पिते महत्त्वादौ
प्रासादमालादिषु महदादिप्रत्ययप्रसूतिरनुभूयते । न चेत्थं शक्यं वक्तुम्—यत्रैव
प्रासादादिषु माल्यस्यो गुणः समवेत्तस्तत्र महत्त्वादिकमपि, तेनेकार्थसमवाय-

न महत्त्व न दैर्घ्यं च धामस्वस्ति विवक्षितम् ॥ ६४८ ॥

प्रासादश्चेष्यते योगो गुण सोऽपरिमाणवान् ।

न तस्यास्त्यपरा माला नोपचाराश्रयोऽप्यतः ॥ ६४९ ॥

बलत्, तथा महतीत्येव तन्मालादि व्यपदिश्यत इति । तदेतदपि स्वसमयविरुद्धं मिति दर्शयन्नाह—न महत्त्वमित्यादि । धामस्विति प्रासादेषु । विवक्षितं मिति क्रोशार्थक्रोशादि परिमाणम् ॥ ६४७-६४८ ॥

कस्मान्नास्ति : इत्याह—प्रासादश्चेष्यत इति । तथा हि—भवद्भि प्रासादसंयोगात्मको गुण इष्यते, नावयविद्रव्यम् विजातीयद्रव्यानारम्भात् । स च गुण परिमाणवान् भवति, निर्गुणा गुणा' इति समयात् । ततश्च गुणानां प्रासादादीनां मालाख्यस्यापरस्य गुणस्याभावात् प्रासादमालेत्येतदेव न स्यात्, कुतो महती, ह्रस्वेत्यादि भविष्यति । तथा हि—माला सङ्ख्यास्वभावेष्टा, सङ्ख्या च गुणत्वाद् द्रव्यमेवाश्रिता, न गुणम् । 'अथाऽप्यवयवित्वभावा मालेष्यते, 'तदापि द्रव्यस्य द्रव्यमेवाश्रयः, न गुण इति न मालया प्रासादाश्रयत्वमुक्तम् । अथ जातिस्थभावा मालाऽक्रीकियते : एवमपि जातेस्सर्वात्मना प्रत्याश्रयपरि समाप्तत्वादेकोऽपि प्रासाद 'माला' इत्युच्येत, वृक्षवत् । यथोक्तम्—

“गेहो यद्यपि संयोगस्तन्माला किन्नु तद्वदेत् ।

जातिश्चेद् गेह एकोऽपि मालेत्युच्येत वृक्षवत् ॥”

(प्र० वा० २१५५-५६) इति ।

एका, दीर्घा, महतीत्यादिव्यपदेशानुपपत्तिश्च तदवस्थैव मालायाम्, तदाश्रये च प्रासादादौ, एकत्वादिगुणामावात् । काष्ठादिषु च विवक्षितदैर्घ्याद्यसङ्ख्यावात् । बह्वीषु च प्रासादमाल्यसु माला मालेत्यनुगायी व्यपदेशो न स्यात्, जातेरजातिरिति । यदाह—

“मालावहुत्वे तच्छब्दे कथं जातेरजातिरिति” (प्र० वा० २१५६) इति ।

अपोद्धारव्यवहृतिः पृथक्त्वाद्या तु कल्प्यते ।

कारणात् सा विभिन्नात्मभावनिष्ठा न किं मता ॥ ६५० ॥

पृथक्त्वाख्यगुणप्रतिषेधः

परस्परविभिन्ना हि यथा बुद्धिसुखादयः ।

अत उपचारस्याश्रयः = परिग्रहः, यद्वाऽऽश्रयः = अधिष्ठानं न युक्तमित्यर्थः । न चाप्ययं स्वलद्गतिर्मात्रविषु महत्त्वादिप्रत्ययः । तस्मान्नौपचारिको युक्तः, न हि मुख्यप्रत्ययाविशिष्टो गौणो युक्तः; अतिप्रसङ्गात् । यदाह—

“नाल्लदौ च महत्त्वादिरिष्टो यश्चौपचारिकः ।

मुख्यविशिष्टविज्ञानप्राप्तत्वाच्चौपचारिकः ॥”

(प्र० वा० २.१५७) इति ॥ ६४९ ॥

तत्र ‘इदमस्मात् पृथक्’ इति यद्वशात् संयुक्तमपि द्रव्यमपोद्ध्यते, तदपोद्धारकारणं पृथक्त्वं नाम । तच्च घटादिभ्योऽर्थान्तरं तत्प्रत्ययविलक्षणबुद्धिप्राप्तत्वादिति पूर्ववत् [G 217] परस्याभिप्रायः । तदत्रापि परिमाणवदसिद्धत्वमनैकान्तिकत्वं च हेतोरिति हृदि कृत्वाह—अपोद्धारेत्यादि । तथा हि—अत्रापि रूपादिभ्यो विवेकेन नापरमर्थान्तरं पृथक्त्वं नाम प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासत इति न सिद्धमस्य तत्प्रत्ययविलक्षणबुद्धिप्राप्तत्वम् । अत एव च तस्योपलब्धि-लक्षणप्राप्तत्वेनाभिमतस्यानुपलम्भादसत्त्वमेव । न चापि पृथगिति विकल्पप्रत्ययवशात् तस्य सिद्धिः । त एव हि रूपादयो भावाः स्वत्वभावस्थितेः सर्वभावानां सञ्चालीयविनातीयव्यावृत्तात्मतयाऽपेक्षमाणाः पृथगिति व्यवहारनिवन्धनं भविष्यन्तीति नातो वस्तुन्तरसिद्धिः । तस्माद्येयमपोद्धारव्यवहृतिः = व्यवहारः, पृथक्त्वात् कारणाद् वर्ण्यते, सा किमिति समानासमानत्वातीयविभिन्नस्वभावभावनिष्ठा न मता । तन्निष्ठैव युक्तेति भावः । एतेनानैकान्तिकत्वं हेतोर्दर्शितम् । विभिन्न आत्मा स्वभावो येषां ते तथोक्ताः । ते च ते भावाश्च, तेषु निष्ठा = परिसमाप्तिर्यस्या इति विग्रहः ॥ ६५० ॥

साध्यविपक्षेऽपि हेतोर्वृत्तिर्ह्येतेति दर्शयन्नाह—परस्परविभिन्ना इत्यादि । न हि सुखादिषु गुणेषु पृथक्त्वं गुणोऽस्ति, निर्गुणत्वाद् गुणानाम् ।

पृथग्वाच्यास्तदङ्गं च विनाऽन्येन तथाऽपरे ॥ ६५१ ॥

सयोगविभागयो प्रतिषेध

यो सयोगविभागो च द्रव्येषु नियतो परं ।

समुक्ताविधियो हेतु कल्पितो तावनर्थको ॥ ६५२ ॥

अत्र उद्घोतकस्मृतम्

बीजोदकपृथिव्यादि सबदा कार्यकारकम् ।

प्रसक्त निर्विशेषत्वात् सयोगासम्भवेन तु ॥ ६५३ ॥

अथ च परम्परव्यावृत्तामतया ते पृथगिति वाच्या भवन्ति । तस्याश्वापो
द्वारव्यवहृतेरङ्ग निमित्तता प्रतिपद्यन्ते । तथाऽपरेऽपि घटादयो द्रव्याभिमतौ
विनाऽन्येन = स्वव्यतिरिक्तेन पृथक्त्वनाम्ना गुणेन भविष्यन्तीति । न चापि
तेषु भाक्तोऽय प्रत्यय, मुख्यप्रत्ययविशिष्टत्वादिति भावः । यद्वा—अपोद्वार-
व्यवहृतिं विभिन्नात्मस्पर्शनिवन्धना दर्शयन् प्रतिज्ञाया अनुमाननाधामाह—
परस्परेत्यादि । प्रयोग—ये परम्परव्यावृत्तात्मान, ते न स्वव्यतिरिक्तपृथक्त्व-
समाश्रया, यथा—भुषादयः । परम्परव्यावृत्तात्मानश्च घटदय इति स्वभाव
हेतुः । एकम्यानेकवृत्त्यसम्भार, समवायस्य निषेत्स्यमानत्वात् सम्बन्धानुपपत्ति,
सुखादिषु तद्व्यवहारमावन्नङ्गश्च बाधक प्रमाणम् ॥ ६५१ ॥

तत्र सयोगविभागयोर्नृपणार्थमाह—यावियादि । [G 218] यथाक्रम
द्रव्येषु समुक्तविभक्तप्रत्ययहेतु अप्राप्तप्राप्तानां प्राप्त्यप्राप्तिस्वभावान्तरभेदकर्मजौ
च सयोगविभागौ च सयोगविभागविति परप्रक्रिया । एतच्च प्रक्रियामात्रमेव,
न त्वनयोर्वस्तुसत्त्वसिद्धौ किञ्चन प्रमाणमस्तीत्यतोऽनर्थकवेदो कल्पितो परं ।
प्रयोग—यस्य न किञ्चिन् साधक प्रमाणमस्ति न क्त्वेष्टावत्तत्त्वं सदेववहारविषय,
यथा—वन्ध्यामुनादि, नास्ति च सयोगविभागयो साधक प्रमाण परेपामिति
व्यापकानुपलब्धे ॥ ६५२ ॥

'बीजोदकस्यापि नोद्घोतपरमतोपदर्यनादेवोरसिदत्तामाशङ्कते । स वाह-
यदि सयोगो नार्थान्तरं भवेत्तदा क्षेत्रबीजादयो निर्विशिष्टत्वात् सर्वदेवादुगादि कुर्युः,

क्षेत्रबीजजलादीनि सापेक्षाणीति गम्यते ।
 स्वकार्यकरणान्नित्यं दण्डचक्रोदकादिवत् ॥ ६५४ ॥
 यस्तरेपेक्ष्यते भावः स संयोगो भविष्यति ।
 सविशेषणभावाच्च भिन्न एवेति गम्यते ॥ ६५५ ॥
 संयुक्ते आहरेत्युक्ते संयोगं प्रेक्षते ययोः ।
 तदन्यपरिहारेण ते एवाहरति ह्ययम् ॥ ६५६ ॥
 निरन्तरमिदं वस्तु सान्तरं चेदमित्ययम् ।
 बुद्धिभेदश्च केनैव विद्यते तौ 'न चेद्विह ॥ ६५७ ॥
 या चैयं सान्तरे बुद्धिर्निरन्तर्यावसायिनी ।
 निरन्तरेऽपि या चान्या मिथ्याबुद्धिरियं द्विधा ॥ ६५८ ॥

न चैवम् । तस्मात् सर्वदा कार्यान्तरम्भात् क्षेत्रादीन्यङ्कुरादिकार्योत्पत्तौ ^१कारणान्तर-
 सापेक्षाणि, यथा मृत्पिण्डदण्डसलिलसूत्रादयो घटादिकरणे कुम्भकारादिसापेक्षा ।
 योऽसावपेक्ष्यः स संयोग इति सिद्धम् । किञ्च—योऽसौ संयोगो द्रव्ययो
 स विशेषणभावेन प्रतीयमानत्वात्ततोऽर्थान्तरत्वेन प्रत्यक्षत एव सिद्ध । तथा
 हि—कश्चित् केनचित् संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोरेव द्रव्ययो संयोगमुपलभते
 ते एवाहरति, न द्रव्यमात्रम्, अन्यथा यत्किञ्चिदाहरेत् । एतच्च सर्वं निपर्ययाद्
 विभागसाधनेऽपि योज्यम् ॥ ६५३-६५६ ॥

[G 219] अपि चाविशिष्टेऽपि निरन्तरमिदं वस्तु सान्तरमिदमिति
 बुद्धिभेदः कथं युज्यते, यद्येतौ संयोगविभागाविह वस्तुन्यर्थान्तरमृतौ न स्याताम् ।
 न हि विशेषप्रत्ययो वस्तुविशेषमन्तरेण सम्भवी भवितुमर्हति; सर्वदा सर्वत्र भाव-
 प्रसङ्गात् ॥ ६५७ ॥

किञ्च येय दूरतरावस्थितेऽपि यवसदिरादौ विदूरदेशवर्तिन पुंसो निरन्तरा-
 वसायिनी बुद्धिरुदयमासादयति, या चैयमीषत्तुल्यसिद्धराधलम्ने वलकादौ निरन्तरे-
 ऽपि सान्तरत्वमिवावस्थन्ती जायतेऽन्या, सेय द्विविधाऽप्यतस्मिन्स्वरूपेण
 प्रवृत्तत्वान्मिथ्याबुद्धिः । न च मिथ्याधीर्मुस्यपदार्थानुभवमन्तरेण कचिदुपजायते ।

मिथ्याबुद्धिश्च सर्वेव प्रधानार्थानुकारिणी ।

प्रधान चेह वक्तव्यं तदुक्तो तौ च सिद्धयतः ॥ ६५९ ॥

कुण्डलीति मतिश्चेय किन्निमित्तोपजायते ।

नरकुण्डलभावाभो सर्वदा तत्प्रसङ्गतः ॥ ६६० ॥

अन्यत्र दृष्टभावस्य निषेधोऽन्यत्र युज्यते ।

सयोगश्च न चेद्दृष्टः स कथं प्रतिषिध्यते ॥ ६६१ ॥

चैत्रोऽकुण्डल इत्येव तस्मादस्त्येव वास्तवः ।

यन्निषेधविधानादि विभागेन प्रवर्तते ॥ ६६२ ॥

न ह्यनुभूतगोदर्शनस्य गव्यपदार्थदर्शनात् गौरयमिति विप्रमो भवति । तस्मादवश्यं कश्चिन्मुख्य पदार्थोऽस्या विप्रमर्षियो निबन्धनमभिधानीय, तस्याभिधाने च तौ संयोगविभागी सिध्यत । न हि तद्व्यतिरेकेणान्यदस्या बुद्धेर्निबन्धनमुपपादयितुं शक्यते ॥ ६५८-६५९ ॥

अपि च—'कुण्डली दयदत्त' इति मतिरियमुपजायमाना किञ्चिन्बन्धनोपजायत इति वचनीयम् । न च 'पुरुषकुण्डलमात्रमाविनी भवितुमर्हति, सर्वदा तत्र देवदत्त-कुण्डलयोस्तस्या सङ्गमसङ्गात् । किञ्च—यदेव केनचित् क्वचिदुपलब्धसत्त्वं तस्यैवान्यत्र विधिप्रतिषेधमुखेन 'लोके 'व्यवहारप्रवृत्तिर्दिष्टा । यदि भगवत् सयोगो न कदाचिदुपलब्ध, तत्कथमस्य 'चैत्रोऽकुण्डल, कुण्डली च' इत्येव विभागेन व्यवहारो भवेत् । तथा हि—अत्र 'चैत्रोऽकुण्डली' इत्यनेन न कुण्डल प्रतिषिध्यते, तस्य देशकालभेदेन सत्त्वाध्यासितमूर्ते [G 420] प्रतिषेदुमशक्यत्वात् । नापि चैत्रस्य; तत्तुल्ययोगक्षेमत्वात् । तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसयोग प्रतिषिध्यते । तथा 'चैत्र कुण्डली' इत्यनेनापि विधिगव्येन चैत्रकुण्डलयोर्नान्यतरस्य निधानम्, सयो सिद्धत्वात् । पारिशेष्यात् संयोगस्यैवाप्रतीतस्य विवेर्जायते । तस्मादस्त्येव संयोगा-दिर्वास्तव, यद्वशाच्चैत्र कुण्डली न भवतीत्यादिनिषेधविधानादि प्रविभक्तमेव प्रतीयते । आदिशब्देन विशेषणत्वेनोपादानमित्यादि पूर्वोक्तपरिसिद्ध ॥ ६६०-६६२ ॥

उद्घोतकरखण्डनम्

उच्यते क्षणिकत्वेन नाविशेषा जलादयः ।

सत्त्वेऽप्यव्यवधानादि तेष्वेक्षन्ते दशान्तरम् ॥ ६६३ ॥

संयोगमात्रसापेक्षा यदि तु स्युर्जलादयः ।

योगानन्तरमेव स्यात् कार्यमन्तेन वा भवेत् ॥ ६६४ ॥

उच्यत इत्यादिना प्रतिविधत्ते । यदुक्तम्—‘अविशेषाद्वीजादयः सदैव कार्यं कुर्युः’ (तत्त्व० ६५३) इति, तस्याविशिष्टत्वं बीजादीनामसिद्धम्, क्षण-
भक्तितया सर्वभावानां विशिष्टावस्थानामेव जनकत्वात् । यच्चोक्तम्—“क्षेत्र-
बीजादि” (तत्त्व० ६५४) इत्यादि, तत्रापि सामान्येन सापेक्षत्वमात्रे साध्ये
सिद्धसाध्यतेति दर्शयति—सत्त्वेऽपीत्यादि । इत्यन्त एवास्माभिरव्यवधानाद्य-
वस्थान्तरसापेक्षा बीजादयोऽङ्कुरादिकार्यनिर्वर्तनसमर्था विद्यमानत्वेऽपीति सिद्ध-
साध्यता । तत्राविद्यमाना व्यवधानादयो यत्र देशान्तरेऽवस्थाविशेषे तत्तथोक्तम् ।
आदिशब्देन विरोधिप्रत्ययप्रतिपात्तादिकार्योत्पत्तिवन्धकं नास्तीत्यर्थः । यत्रावस्था-
न्तरे व्यवधानम्, दूरदेशावस्थानम्, विरोधिना प्रतिहतिः—इत्यादिकार्योत्पत्तिप्रति-
बन्धकं नास्तीत्यर्थः । अवस्थायाश्च स्वभावव्यतिरेकाच्चावस्थान्तरमृतसंयोगसिद्धिः ।
अथ भवदभिमतसंयोगाख्यपदार्थान्तरसापेक्षत्वं साधयितुमिष्टम्, तदा तथाविधेन
धर्मेण हेतोरन्वयासिद्धेरनैकान्तिकता, दृष्टान्तस्य च साध्यविकलतेति भावः ॥ ६६३ ॥

स्यादेतत्, कथमिदमवगम्यते—अवस्थान्तरविशेषसापेक्षाः क्षित्यादयोऽ-
ङ्कुरादिकार्यप्रसवहेतवः, न पुनरर्थान्तरमृतसंयोगसापेक्षाः, येन सामान्येन सापेक्षत्व-
मात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता भवेद्भवतः ? इत्याशङ्क्याह—संयोगमात्रेत्यादि ।

यदि हि संयोगमात्रसापेक्षाः स्युः, तदा प्रथमोपनिषात एव क्षित्यादिभ्योऽ-
ङ्कुरादिकार्योदयप्रसङ्गः; पश्चाद्ददविकलकारणत्वात् । अथ प्रथमोपनिषाते न भवति
पश्चादप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गः । [G 121] पूर्ववदवन्कावस्थायां विकलकारणतया^१
निर्विशिष्टत्वात् । न च क्षित्यादीनामनुपकारिणि संयोगेऽपेक्षा युक्तिमती; अति-
प्रसङ्गात् । न चापि संयोगानां कादाचित्कत्वं युक्तम्; तत्कारणानां क्षित्यादीनां
नित्यं सन्निहितत्वात् । अथ तत्रापि संयोगे अन्ये क्षित्यादीनां कर्मादिसापेक्षत्व-

१. कार्यभेदेन—पा०, गा० ।

२. विकलकारणतया—पा०, गा० ।

प्राप्तावस्थाविशेषे हि नैरन्तर्येण जातितः ।

ये पश्यत्याहरत्येष वस्तुनी ते तथाविधे ॥ ६६५ ॥

विच्छिन्नमन्यथा चैव जातमेति निमित्तताम् ।

सान्तरानन्तरज्ञाने मेहविन्ध्यहिमाद्रिवत् ॥ ६६६ ॥

मिष्यते ? न, तत्रापि तुल्यपर्यनुयोगत्वात् । तथा हि—तदपि कर्म कस्मात् जनयतीति पर्यनुयोगे किं वक्तव्यं स्यात् ? उत्कारणनोदनाभावादिति चेत् ? तस्यापि कस्मादभाव इति नित्यकारणाभ्युपगमे सर्वत्र तुल्य पर्यनुयोगः । यस्य तु सर्वमेवानित्यं वस्तु, तस्यानादित्वादेतुपरम्परायाः सर्वभावानां सकृदुत्पत्तिप्रसङ्गो न भवति, पूर्वपूर्वकारणप्रतिबद्धत्वादुत्तरेणाम् । तेषां च सर्वेषां युगपत् कारणवैकल्येनासन्निधानात् । तस्माद्भवत एव दर्शनेऽङ्गुरादिकार्यप्रसवहेतुत्वं क्षित्यादीनां सर्वेषां प्रसज्यत इति न सयोगार्थान्तरसापेक्षा क्षित्यादय इति सिद्धम् ॥ ६६४ ॥

यच्चोक्तम्—“सविशेषणभावाच्च” (तत्त्व० ६५५) इत्यादि, तत्राह—प्राप्तानस्थेत्यादि । न हि सयुक्तपदार्थान्तरभूत सयोगः प्रतिपत्तुर्दर्शनपथमवतरति, येन तद्दर्शनाद् विशिष्टे^१ द्रव्ये आहरति, किं तर्हि ? प्राग्भाविनी या^२ सान्तरजातावस्था^३ ततो विशिष्टे ये निरन्तरोत्पन्ने वस्तुनी ते एव सयुक्तशब्दवाच्ये, अवस्थाविशेषे प्रसाधितत्वात् सयोगशब्दस्य । तेन यत्र तथाविधे वस्तुनी सयोगशब्दविषयभावापन्ने पश्यति, ते एवाहरति नान्ये, न हि शब्दनावोषितेऽर्थे शब्दात् प्रवर्तते प्रेक्षावान् ॥ ६६५ ॥

यच्चोक्तम् “निरन्तरमिदम्” (तत्त्व० ६५७) इत्यादि, तत्राह—विच्छिन्नमित्यादि । वस्तुन्तरमेव तथोत्पद्यमानं बुद्धिभेदनिबन्धनम्, अतोऽनैकान्तिकमेतदिति समुदायार्थः । तत्र विच्छिन्नं यज्जातं वस्तु उत् सान्तरबुद्धौ निमित्ततामेतीति सम्बन्धः । अन्यथा चेति अविच्छिन्नम्, यज्जातमिति सम्बन्धः । मेहविन्ध्यहिमाद्रिवदिति । अनयोरेव यथायोगमुदाहरणम् । न ह्यविच्छेदेनोत्पन्नयोः स्वयं सयोगात्मनोर्गेंदयोरपरं संगोगो निरन्तरबुद्धौ निबन्धनमस्ति परमतेऽपि, नापि विच्छेदेनो-

१ गा० सम्पादकस्तु ‘तद्विशिष्टे’ इति पाठं स्वीचिषीर्यन्ति ।

२-२ ये सान्तरजातावस्था—पा०, गा० ।

मिथ्याबुद्धिर्न सर्वे प्रधानार्थानुसारिणी ।
 साधर्म्यनिरपेक्षापि काचिदन्तरपट्टवात् ॥ ६६७ ॥
 अन्यत्रगतचित्तस्य द्विचन्द्रादिभतिर्यथा ।
 अविच्छिन्नादिजातं वा प्रधानमिह विद्यते ॥ ६६८ ॥
 कुण्डलीति मतिश्चेयं जातावस्याविशेषयोः ।
 चैत्रकुण्डलयोरेव संयोग इव जायते ॥ ६६९ ॥

तन्मयोक्तयोरेव [G. 222] विभागः सान्तरप्रत्ययनिमित्तमस्ति; निर्गुणत्वाद्
 गुणानामित्युक्तमेतत् । न हि हिमविन्ध्ययोरेपि विभागः सान्तरबुद्धेर्हेतुरस्ति;
 'प्राप्तिपूर्विका ह्यमाप्तिर्विभागः' इति समयात् ॥ ६६६ ॥

- यच्चोक्तम्—“या चेव सान्तरे बुद्धिः” (तत्त्व० ६५८) इत्यादि,
 तत्राह—मिथ्येत्यादि । ‘सर्वा मिथ्याबुद्धिः साधर्म्यग्रहणादुपजायते’ इत्यसिद्ध-
 मेतत्; कस्याश्चित् साधर्म्यमनपेक्ष्याभीन्द्रियवैगुण्यमात्रेणोत्पत्तिदर्शनात् । यथाऽन्यत्र-
 गतविकल्पचेतसोऽपि पुरोऽवस्थितैकचन्द्रादिप्रत्ययमात्रेण^१ तिमिरोपमादितेन्द्रिय-
 वैगुण्याच्चन्द्रद्वयाकारानुस्यूता विशदतरप्रविभासिनी कल्पनाकलङ्कानद्वितैव धीरुप-
 जायते । अन्यत्रगतचित्तस्य इत्यनेन निर्विकल्पत्वं द्विचन्द्रषियो दर्शयति । न हि
 निर्विकल्पचेतसि साधर्म्यग्रहणमस्ति; तस्य^२ पूर्वापरदृष्टपदार्थैकत्वाध्यवसायात्मकत्वेन
 पूर्वानुमृतायामिबल्यात्मकत्वात् ।

अथ वा—अवस्तु नाम पूर्वस्या मिथ्याबुद्धेः प्रधानार्थानुसारित्वम्, तथापि
 नेष्टसिद्धिर्भवत इति दर्शयति—अविच्छिन्नादिजातं वेत्यादि । आदिग्रहणेन
 विच्छिन्नत्वात् वस्तु गृह्यते । तदेव हि वस्तु विच्छिन्नमविच्छिन्नं चोपजायमान-
 मतज्जातीयपरिहारेण प्रवृत्त्यर्थं प्रथमतः विनिवेशितविमत्कायमिधानतया मुख्यम-
 स्तीति नेष्टसिद्धिर्भवतः ॥ ६६७-६६८ ॥

यदुक्तम्—“कुण्डलीति मतिश्चेयम्” (तत्त्व० ६६०) इत्यादि, तत्राह—
 कुण्डलीत्यादि । यथैव हि सयोगश्चैत्रकुण्डलयोर्विशिष्टवस्थाप्राप्तौ सत्यामुप-
 जायते, न हि सर्वदा, तद्वदिवमपि कुण्डलीति मतिरवस्थाविशेषनिबन्धना

सौऽवस्थातिशयस्तादृग्दृष्टोऽन्यत्र नियिष्यते ।

चैत्रे कुण्डल इत्यादौ न संयोगस्त्वदृष्टितः ॥ ६७० ॥

संयोगविभागयोर्बाधकं प्रमाणम्

न पराभिमतत्वाद् योगाज्जायते युक्तवस्तुधीः ।

युक्तबुद्धितया यद्वत् प्रासादादिषु युक्तिधीः ॥ ६७१ ॥

अनेकवस्तुसद्भावे जायमानतयाऽथ वा ।

विभक्तानेकतन्त्वादिविषया इव बुद्धयः ॥ ६७२ ॥

भवन्ती किमिति सर्वदा भवेद् । जातोऽवस्थाविशेषो ययोश्चैत्रकुण्डल्योस्तौ तथोक्ते ॥ ६६९ ॥

यद्युक्तम्—“अन्यत्र दृष्टभावस्य” (तत्त्व० ६६१) इत्यादि, तत्राह—
सौऽवस्थातिशय इत्यादि । [G 223] यदवस्थाविशेषनियन्धनेयं मतिरुप-
वर्णिता, तस्योपलब्धिपक्षेण प्राप्तस्यान्यस्यामवस्थायामनुपलम्भे सति प्रतिषेधो
विधीयते, न तु भवत्परिकल्पितस्य संयोगस्य, तस्य संयोगिपदार्थविवेकेन
कचिदपि बुद्ध्यावप्रतिभासनात् । तस्मात्त्रासिद्धता हेतोः ॥ ६७० ॥

स्यादतत्—यदि नाम साधकं प्रमाणं संयोगं प्रति न जातमस्माकम्,
भवता तु किं बाधकं प्रमाणम् ? इत्याह— न पराभिमतत्वादित्यादि । प्रयोग—
या संयुक्तबुद्धिः सा भवत्परिकल्पितसंयोगानास्पदवस्तुविशेषमात्रभाविनी, यथा
'संयुक्तौ प्रासादौ' इत्यादौ । संयुक्तबुद्धिक्षेपम् 'चैत्र कुण्डली' इत्यादाविति स्वभा-
वहेतुः । अथ वा—याऽनेकवस्तुसन्निपाते सत्युपजायते, सा भवत्परिकल्पित-
संयोगरहितानेकवस्तुविषयमात्रभाविनी, यथा—प्रविरल्यवस्थितानेकतन्तुविषया
प्रत्यया । तथा चेयं संयुक्तधीरिति स्वभावहेतुः । युक्तधीरिति । संयुक्तबुद्धिरि-
त्यर्थः । एतदेव प्रमाणद्वयं विभागप्रतिषेधे वाच्यम् । विभक्तबुद्धित्वादानेकपदा-
र्थसन्निधानाद्युद्देशत्वाद्वा पराभिमतनिर्माणरहितपदार्थविशेषमात्रनिबन्धना मेपादिषु
विभागबुद्धिः, यथा दूरतरावस्थितमेकद्वयविषया विन्ध्यहिमवद्विषया वा धीरिति
यथायोगार्थः । अथ किमत्र साध्यविषयस्य हेतोर्बाधकं प्रमाणम्, येन हेतो-

विभागेऽपि यथाद्योगं वाच्यमेतत् प्रमादयस् ।

एकस्यानेकवृत्तिश्च न युक्तेति प्रवादकम् ॥ ६७३ ॥

परत्वापरत्वयोर्दूषणम्

परापराभिधानादिनिमित्तं यच्च कल्प्यते ।

परत्वमपरत्वं च दिक्कालावधिकं न तत् ॥ ६७४ ॥

विशेषे प्रचाराशङ्का निवर्तते ? इत्याह—एकस्येत्यादि । यथैकस्यानेकत्र वृत्तिर्न युक्ता, तथा “तद्वयेकवृत्तिमात्रैव रूपेण” (तत्त्व० ६०६) इत्यादिनाऽवयवि-
निषेधे प्रतानितमिति नेह पुनः प्रसज्यते ॥ ६७१-६७३ ॥

परत्वापरत्वयोर्दूषणमाह—परापरेत्यादि । [७ २२४] ‘इदं परम्’, ‘इदम-
परम्’ इति यतोऽभिधानप्रत्ययौ भवतः, उत्परस्वमपरत्वं च यथाक्रमं परापराभि-
धाननिमित्तं सिद्धम् । आदिशब्देन प्रत्ययो गृह्यते । प्रयोगः—येयं परम-
परमिति संवित् सा घटादिव्यतिरिक्तार्थान्तरनिबन्धना; तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, सुखा-
दिवुद्धिवदिति । तथा हि—एकस्यां त्रिंशो स्थितयोः पिण्डयोः परमपरमिति बुद्धि-
भ्रवृत्तिर्न तावदियं दिङ्निबन्धना । नापि कालनिबन्धना; एकस्मिन्नपि वर्तमाने^१
काले वर्तमानयोरनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युबस्थविरयोर्विभागेन परापरबुद्धिप्रवृत्तेस्त-
द्विशेषेऽपि विशेषादिति भावः । न चान्यदस्या बुद्धेर्निबन्धनमभिधानं पायति ।
तस्याप्यनिबन्धनेयं तत् परत्वमपरत्वमिति सिद्धम् । दिक्कालावधिकं न तदिति ।
दिक्कालप्रदेशसंयुक्तसन्निकृष्टविप्रकृष्टपदार्थावधिकं न भवतीत्यर्थः । दिक्कालशब्दाभ्यां
शुभचारादिकालप्रदेशसंयुक्तयोर्निर्देशः । तथा ह्येतत् परत्वमपरत्वं च द्विविधमपि
दिष्टं कालकृतं चेति वर्णितं परेण ।

तत्र दिष्टतस्यैवमुत्पत्तिः—एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोरेकस्य प्रपुः
सन्निकृष्टमवधिं कृत्वा ‘एतस्माद्विप्रकृष्टोऽयम्’ इति परत्वाधारे बुद्धिस्तप्यते, उत्-
स्वामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संबोधात् परत्वमुपपद्यते । विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा

यथा नीलादिरूपाणि क्रमभावव्यवस्थितेः ।

अन्योपाधिविवेकेऽपि तथोच्यन्ते तथाऽपरे ॥ ६७५ ॥

‘एतस्मात् सन्निकृष्टोऽयम्’ इत्यपरत्वाधारे बुद्धिरुपपद्यते, तामपेक्ष्यापरेण दिक्-
प्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः ।

कालकृतयोस्त्वयमुत्पत्तिक्रमः । तथा हि—वर्तमानकालयोरनियतदिग्देश-
संयुक्तयोर्युवस्थविरयोर्मध्ये यस्य बलीषलितरूढश्मश्रुतादिनाऽनुमितमादित्योदया-
स्तमयानां बहुत्वं तत्रैकस्य द्रष्टव्यवानमवधिं कृत्वा विमृष्टा बुद्धिरुपपद्यते, तामपेक्ष्य
परेण कालप्रदेशेन संयोगात् परत्वस्योत्पत्तिः । स्थविर चावधिं कृत्वा यस्यारूढश्म-
श्रुतादिनाऽनुमितमादित्योदयास्तमयानामल्पत्वम्, तत्र यूनि सन्निकृष्टबुद्धिरुपपद्यते,
तामपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिरिति ।

तदेतत् परत्वापरत्वसाधनमनैकान्तिकम्, साध्यविषयेऽपि हेतोर्हेत्तेरिति
दर्शयति—यथा नीलादिरूपाणीत्यादि । भावः = उत्पादः, उत्सहिता व्यवस्थितिः,
क्रमेण भावव्यवस्थितिरिति विग्रहः । एतदुक्तं भवति—यथा नीलादिषु क्रमेणोत्पादादेव
कालोपाधे क्रमेण व्यवस्था, न गुणोपाधे, पर नीलमपर नीलमिति परापरव्य-
पदेशो भवति, असत्यपि परत्वापरत्वलक्षणे गुणे, निर्गुणत्वाद् गुणानाम्, तथा
पटादिष्वपि किं नेप्यते । एतेनैतद्दर्शयति—यद्यर्थान्तरनिमित्तत्वमात्रमिह साध-
यितुमिष्टम्, तदाऽनैकान्तिकता हेतोः, साध्यविषय्येऽपि तस्य वृत्ते ।

अथ नित्यमूतविकालपदार्थहेतुको यो गुणविशेषस्तन्निबन्धनत्वमस्या बुद्धे
साधयितुमिष्टम्, तदा दृष्टान्ताभावः । प्रतिज्ञायाश्चानुमानाभावात् । तथा हि—शक्य-
मिदं कर्तुम्—या परापरबुद्धिः [G 225] सा परपरिकल्पितगुणरहितार्थमात्र-
कृतक्रमोत्पादव्यवस्थानिबन्धना, परापरबुद्धित्वात्, यथा रूपादिषु परापरबुद्धिः ।
परापरबुद्धिर्ध्वं पटादिष्विति स्वभावहेतुः । नीलादिष्वेकार्थसमवायादुपचरितेयं
परत्वादिवुद्धिः, अतोऽनैकान्तिकता हेतोः, परम्पर्येण नीलादिष्वपि परत्वादेर्निमित्त-
भावोपगमात् साध्यविकल्पाच्च दृष्टान्तस्येति चेत् न, प्रतिविहितमेतदम्बल-
गतित्वाज्जीवचारिकत्वं युक्तमिति । स्वाश्रयेऽपि तयोरुपलब्धव्यभावाच्च न तद्वलेन
प्रत्ययो युक्तः, तत्र कुतो रूपादिषु तन्निबन्धनो भविष्यति । घुसादिषु वा पूर्वो-

संख्यादिगुणपदार्थसाधने परकीयमाशङ्कनम्
सङ्ख्यायोगादयः सर्वे न द्रव्यादव्यतिरेकिणः ।
तद्वचवच्छेदकत्वेन दण्डादिरिव चेन्मतम् ॥ ६७६ ॥
तेषां संवृतिसत्त्वेन घर्णनादिष्टसाधनम् ।
तत्त्वान्यत्त्वेन निर्वाच्यं नैव संवृतिसद् यतः ॥ ६७७ ॥

अविद्वकर्णस्याभिमतम्

अयामिर्वचनीयत्वं समूहादेर्निविध्यते ।
यस्मान्निमित्तधर्मत्वं रूपशब्दरसादिवत् ॥ ६७८ ॥

परकालमाविषु किं कल्प्येत, न हि तत्रैकार्थसमवायोऽस्ति । अपि च—दिक्कालयोः
पूर्वं प्रतिपिद्वत्त्वेनामावात् तद्वेतुकयोरेपि परत्वापरत्वयोरभाव इति कुतस्तन्निमित्तत्वा-
शङ्का, येन हेतोरनैकान्तिकता भवेत् । न चापि दिक्कालयोर्भक्तः प्रदेष्टाः सन्ति,
येन यत्संयोगादपेक्षावृद्धिसहितात् परत्वादेस्तत्तिः स्यात्, तयोरेकात्मतया निरव-
यत्वात् । न चोपचरितोऽवयवभेदोऽर्धक्रियानुरोपी युक्तः; वस्तुस्यभावप्रति-
पक्षत्वात् तस्याः, उपचरितस्य चालीकत्वादिति नानैकान्तिकता । परकीयस्य च
हेतोः पूर्ववदसिद्धत्वं वाच्यम् ॥ ६७८-६७९ ॥

सङ्ख्येत्यादिना परकीयं प्रस्तुतसङ्ख्यादिगुणपदार्थसाधनमाशङ्कते । सर्वं
पवामी यद्योक्ताः सङ्ख्यादयो गुणा न द्रव्यादव्यतिरेकिणः; तस्य द्रव्यस्य तेषां
व्यवच्छेदेद्वेतुत्वात् । यो हि यद्वचवच्छेदकः, नासौ तद्रव्यतिरेकी, यथा—दण्डा-
दिदेवदत्तस्येति । तदत्र द्रव्यादव्यतिरेकित्वनिषेधमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता दोषः
प्रतिशयाः; संवृतिसत्तां सर्वेषामवस्तुतया तत्त्वान्यत्वाभ्यामव्यव्यतयाऽभीष्टत्वात् ॥
६७६-६७७ ॥

अथेत्यादिना अविद्वकर्णस्योत्तरमाशङ्कते । स आह—“समूहसन्तानावस्था-
विशेषस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामवचनीया न भवन्ति; प्रतिनियतधर्मयोगित्वाद्, रूपरसा-
दिवत्” ( ) इति ॥ ६७८ ॥

तत्त्वविधानम्

निःस्वभावतया तस्य तत्त्वतोऽम्बरपद्मवत् ।

न सिद्धा नियता धर्माः कल्पनारोपितास्तु ते ॥ ६७९ ॥

तयैवोक्तावनेकान्तो वियत्पद्मादिभिर्यतः ।

अनेदो व्यतिरेकश्च वस्तुन्येव व्यवस्थितः ॥ ६८० ॥

सङ्ख्यादेद्रव्यतोऽन्यत्वमेवं चेत् प्रतिपाद्यते ।

आशयासिद्धता हेतोः संख्याबोनामसिद्धितः ॥ ६८१ ॥

समुच्चयादिभिन्नं तु द्रव्यमेव तयोच्यते ।

[G 226] तद्वत्त्रिःस्वमानतमेत्यादिना प्रतिविधत्ते । यदि हि पारमार्थिकनियतधर्मत्वं हेतुरिति, तदा हेतोरसिद्धता । नहि बौद्ध प्रति सन्तान्-दीनां संवृत्तिसत्ता पारमार्थिकनियतधर्मयोगिव सिद्धम् । अथ सामान्येन हेतु, तदा वियत्पद्मादीनामप्यभाववामूर्त्त्यादयः कल्पिता 'नियता धर्मा' सन्त्ये-वेत्यनैकान्तिकता हेतोः । तथैवोक्ताविति । सामान्येन 'विकल्पितानुपपत्त्य-वर्तिधर्मापरित्यागेनोक्ता' सत्यामिन्यर्थः ।

इतश्चानैकान्तिकत्वमप्य हेतोः, यन्मादमेदोऽन्यत्वम्, व्यतिरेकोऽन्यत्वम्, एतौ वस्तुन्येव व्यवस्थितौ, नान्यत्र । सन्तान्दयश्च प्रवृत्तिसत्त्वेनवस्तुसन्त, तत् कथमेवा वस्तुन सङ्ख्यादेद्रव्यमेदो सिद्धयत ! तदेव मयमे मयोगे सङ्ख्यादीनां द्रव्यादन्यतिरेकप्रतिषेधनात् साध्ये सिद्धसाध्यतेति प्रतिश्रुतम् ॥ ६७९-६८० ॥

अथपि स्यात्—न व्यतिरेकप्रतिषेधनात् साध्यते, किं तर्हि ? 'द्वौ प्रति-षेधौ निमित्तं गमयत्' इति प्रतिषेधद्वयेन द्रव्याद्व्यतिरेकत्वमेव साध्यत इति ! तदत्र सङ्ख्यादेरित्यादिनाऽऽवृत्त्यश्रयामिदमेत्यादिना प्रतिषेध रतिः । एवं-मिति । न द्रव्यान्वतिरेकत्व, किं तर्हि ? व्यतिरेकत्व इत्यर्थः ॥ ६८१ ॥

तद्वत् सङ्ख्यादेद्रव्यमेदोऽसिद्धत्वं दर्शयति—समुच्चयादीनां तयो-च्यत इति । एतौ द्वौ बहव—इदमेत्यादि । स्यादत्र—द्रव्यान्वत्यतिरेकस्य सङ्ख्या-

स्वरूपादेव भेदश्च व्याहृतः साधितो भवेत् ॥ ६८२ ॥

देर्भेदः प्रसाध्यते ? इत्याह—स्वरूपादेवेत्यादि । न हि वस्तुनः स्वरूपाद्भेदोऽस्ति; तस्य नि त्वभावत्प्रसङ्गात् । व्याहृत इति परस्परविरुद्धः । भेदाभेदयोः परस्पर-परिहारस्तितलक्षणतया युगपदेकत्र विरुद्धत्वात् ।

एवं तावत् परस्त्वान्ता गुणाः [G 227] प्रतिषिद्धाः । बुद्ध्यादयस्तु प्रयत्नान्ता आत्माश्रितत्वेन तद्गुणा इष्टाः । ते चात्मनिषेधादेव निषिद्धा द्रष्टव्याः ।

न चैषामात्माऽऽश्रयो युक्तः, तथा हि—उत्पत्तिहेतुतया नामीषामात्माऽऽश्रयो भवेत् ? स्थितिहेतुतया वा ? न तावदुत्पत्तिहेतुतया; सर्वदेवाविकलकारणतया सुखादीनामुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च परैरनाघेयातिशयस्य सहकारिण्यपेक्षा काचिद-स्तीति शतशश्चर्चितमेतत् । न चापि नित्यस्य कार्योत्पादनसामर्थ्यमस्ति; तस्य क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्त्वात् । नित्यस्य च 'क्रमयौगपद्याभ्यामर्धक्रियाविरोधस्य प्रतिषादितत्वात् । नापि स्थितिहेतुतया युक्तः; स्थितेः स्थातुरव्यतिरिच्यमानरूप-त्वात् । तद्वेगुत्वे स्थातृहेतुत्वमेवोक्तं स्यात् । तच्चानन्तरमेव निषिद्धम् । तस्य च स्यातुः 'अपरिनिष्ठितात्मस्वरूपत्वाच्च कश्चिदेतुः सम्भवति; तस्य तत्राकिञ्चित्कर-त्वात् । व्यतिरेकेऽपि स्थितेः स्थातुस्तेन न किञ्चित् कृतम्; अर्धान्तरमूलायाः स्थितेः करणात् । ततश्चाकिञ्चित्करः कथं तस्याश्रयो भवेत् । नापि तत्तन्म-न्विन्याः स्थितेः करणात् तस्यायमुपकारको युक्तः, तत्सम्बन्धित्वासिद्धेः । न चापि स्थितिं प्रति हेतुत्वं युक्तम्; नित्यस्य कचिदपि सामर्थ्यानुपपत्तेरित्युक्तम् ।

किञ्च—असी स्थाप्यमानो भावः स्वयमस्थिरस्वभावो वा भवेत् ? स्थिरस्वभावो वा ? यद्यस्थिररूपः, तत् कथं परेण स्थापयितुं शक्येत; तत्स्वभावा-हानिप्रसङ्गात् । अयं स्थिरस्वभावः, तथापि स्थापकोऽकिञ्चित्कर एव; स्वयमेव तत्त्वभावतया तस्य स्थितिसिद्धेः ।

किञ्च—ये तावन्मूर्त भावाः, तेषामयोगननपतिन्यक्तत्वेन भवेत्तन्मात्रम-कल्पन्, ये पुनरसी सुखादयस्तेषाममूर्ततया नायोगननमस्तीति किं युक्तं ?

संस्काराणां प्रतिषेध

वेगाख्यो भावनासज्ज स्थितस्थापकलक्षण ।

संस्कारत्रिविध प्रोक्तो नासी सङ्गच्छतेऽखिल ॥ ६८३ ॥

माश्रयो भवेत् । सदसतोश्च 'निराशंसतयानुपाख्यत्वेन चाश्रयणानुपपत्तिरिति , एव सुखादीनामन्येषा च यथायोगमाश्रितत्वासिद्धेर्न गुणो नामास्तीति भावः । किञ्च-बुद्धिर्ज्ञानस्वभावाऽङ्गीकृता परैः । यथोक्तम्—“बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्” (न्या० द० ११ १५) इति । तस्याश्चैव रूपाया अपि न स्वसंविदितरूपमिष्ट परैः, किन्तु बुद्ध्यन्तरगम्यत्वमेव । तथाभूतायाश्च रूपादिवत् स्वतोऽसिद्धेर्बुद्धित्वमेवायुक्तमिति प्रतिपादयिष्यति ॥ ६८२ ॥

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानामप्यज्ञानरूपत्वमिष्टम् । तदपि प्रमाणलक्षण-परीक्षाया निषेस्यते । गुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां तु रूपादिवत् प्रतिषेधो विधेयः—इत्येवमालोच्यैषा प्रतिषेधमकृत्वा, संस्कारप्रतिषेधमाह—वेगाख्य इत्यादि । [G 228] त्रिविध संस्कार—वेग, भावना, स्थितस्थापकश्चेति । तत्र वेगाख्य पृथिव्यतेनोबाधुमनस्तु पक्षस्तु मूर्तिमस्तु द्रव्येषु प्रयत्नाभिघातविशेषपेक्षात् कर्मणो जायते । स च नियतदिक्रियाप्रबन्धहेतुः, स्पर्शबन्द्द्रव्यसयोगविरोधी । तथा हि—शरादिषु प्रयत्नविशेषजनितकर्मविशेषहेतुक एव, यद्वाशदन्तराल-शिरस्याप्तन भवति । अतः परासौ नियतादिक्रियाकार्योन्नीयमानसद्भावतया सिद्धः । शाखादी ॥ शोष्णभिघातजनितकर्मजः । भावनासंज्ञस्त्वात्मगुणः । योऽसौ ज्ञानबो ज्ञानहेतुश्चोच्यते, स च दृष्टश्रुतानुभूतेषु स्मृतिप्रत्यभिज्ञानकार्योन्नीतसत्त्वतया सिद्धः । स्थितिस्थापकस्तु मूर्तिमद्द्रव्यगुणः, यो हि घनावयवसन्निवेशविशिष्ट कालान्तरावस्थायिन स्वभावाय प्रयत्नेनान्यथाकृतं पूर्ववद् यथावस्थितं स्थापयति, यथा—चिरकालसंवेष्टितस्य तालपत्राद प्रसार्यावसुतस्य पुनस्तथैवावस्थानम् । घनशालाशृङ्गदन्तादिषु वस्त्रादिषु च शुन्यवर्तितेषु तस्य कार्यं दृश्यत एव । अखिल इति त्रिविधोऽपि । तत्र वेगाख्यस्य कर्मसम्बन्धाख्यं कार्यमसिद्धम्, अशापणार्थं जातस्यापि क्षणमङ्गस्य प्रसाधितत्वात् । ततश्च स्वभाव-

१. क्षणिकत्वात् पदार्थानां न काचिद् विद्यते क्रिया ।

यत्प्रबन्धस्य हेतुः स्यात् संस्कारो वेगसंज्ञितः ॥ ६८४ ॥

प्रतिलम्बादूर्ध्वं सर्वभावानामसत्त्वाच्च काचित् क्रियाऽस्ति, बन्धाः क्रियायाः प्रबन्धस्य हेतुरसौ भवेत् ।

अथ स्वोपादानदेशपरिहारेण प्रतीयमानो भावानामुत्पाद एव क्रिया-प्रबन्धोऽभिप्रेतः, तथाऽप्यनैकान्तिकत्वम्; यतः पूर्वका एव हेतुस्तस्या भावानां तथा तपोत्पन्नानां तथाविधात्मभूतक्रियाप्रबन्धतोऽनुमीयन्ते, न यथोक्तः संस्कारः, तेन सह कचिदप्यन्यासिद्धेः ।

किञ्च—यदि तथाविधसंस्कारबलवत्पतनमिष्वदीनां स्यात्, तथा न कदाचिदपि ते पतयुः, सर्वत्र पातप्रतिबन्धहेतोर्वेगस्यावस्थितत्वात् । ततश्चाविशिष्टाकाशदेशप्रसर्पिणो विशिष्टस्याकस्माद्यदेतत् पतनमुपलभ्यते तत्कथमुपपद्यते । न च मूर्ध्नितां सतां वाय्वादीनां संयोगादुपहतशक्तित्वाद् वेगस्य विनाशात् पतनमिति शक्यं वक्तुम्; अवगिव पतनप्रसङ्गात् । सर्वत्रैव हि^२ वायुसंयोगस्तद्धिरोषी विधत् एव ।

अथापि स्याद्—अवगिकान्तबलीयस्त्वाद्देगस्य विरोधिनमपि वायुसंयोगं प्रतिविध्यासौ वेगो नयति देशान्तरमिष्टमिति ! यद्येवम्, परस्मात् केन तस्याबलीयस्त्वं येन सुदूरमपि देशं तं न नयेत् । दृश्यते हि सर्वत्राविशिष्टवायुसंयोग-बलप्राप्त्यवले प्रसर्पतोऽपि शरस्यान्तराले पतनम् । न च वेगस्य दध्वादन्यत्वं [G. 229] शक्यं वक्तुम्, अन्यथोत्पत्तिकारणाभावात् । सर्वत्रैव हि तत्समवायिकारणमिष्वदि निर्विशिष्टमेव । न च कर्माख्यं कारणं पश्चाद् विशिष्यत इति युक्तमभिप्रायम्; तस्यापि तुल्यपर्यनुयोगत्वात् । अन्यत्वेऽपि वा पश्चाद्देगस्य पूर्वकस्य विनाशकारणाभावात् तादवस्थमेवेत्यपात् एव स्वाच्छरस्य । न च वायुसंयोगस्तस्य विनाशकारणम्; अवगिव पतनप्रसङ्गादित्युक्तमेतत् । सर्वत्र वायोरविशेषेण तत्संयोगस्याप्यविशिष्टत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ ६८३-६८४ ॥

२. भावनाख्यस्तु सस्कारश्चेतसो वासनात्मकः ।

युक्तो नात्मगुणश्चैव युज्यते तन्निराकृतेः ॥ ६८५ ॥

३. स्थितस्यापकरूपस्तु न युक्तः क्षणभङ्गस्तः ।

स्थितार्थासम्भवाद् भावे ताद्रूप्यादेव सस्थितिः ॥ ६८६ ॥

क्षण त्वेकमवस्थानं स्वहेतोरेव जातितः ।

भावनाख्यस्य रूपगनाह—भावनारूप्यस्त्वित्यादि । यदि हि स्मृत्यादि-
कार्यतः सामान्येन भावनामात्रं साध्यते, तदा सिद्धसाध्यता । तथा हि—
पूर्वानुभवहितसामर्थ्यलक्षणा चेतसः स्वात्ममूला भावना स्मृत्यादिहेतुरिष्यत एव ।
यस्या वासनति प्रसिद्धिः । अथात्मगुणस्वभावा भावना साधयितुमिष्टा, तदा
कचिदपि तथाविधया सह स्मृत्यादीनामन्वयासिद्धेरनैकान्तिकता हेतोः ।
प्रतिज्ञायाश्चानुमानगता । आत्मनस्तद्व्यापारस्य पूर्वं निराकृतत्वेनासत्त्वात् तस्या
अप्यसत्त्वसिद्धिः । प्रयोग—ये यदाश्रितास्ते तस्याभावे सति नावस्थिति-
मश्नुवते, यथा—चित्रं तुल्यायभावे । आश्रितश्चात्मानं सस्कारं परमतेनेति
व्यापकविरुद्धोपलब्ध्ये । न चेष्टासिद्धिः, तस्यात्मनः पूर्वं निराकृतत्वात् । तस्मा-
च्चेतसा वासनात्मकं परं युक्तं सस्कारं, न तन्गुणं इति प्रमाणफलमेतत् ।
“एकस्य प्रमाणसिद्धत्वाद्, अरम्यं विपर्ययादिति भावः ॥ ६८५ ॥

पूर्वपूर्वप्रभावाच्च प्रबन्धेनानुवर्तनम् ॥ ६८७ ॥
 नान्यथोदघवानेष कस्यासौ स्थापकस्ततः ।
 न चास्य दृष्टं हेतुत्वं संस्कारोऽन्योऽपि वा भवेत् ॥ ६८८ ॥
 उत्पन्नस्यैव चेष्टोऽयं वस्त्रादेः स्थापको गुणः ।
 गुणसंस्कारनामैवं सर्वथापि न सम्भवती ॥ ६८९ ॥

स्वहेतोरेव हि' निष्पद्यमाना एकक्षणस्थायिनः सिध्यन्ति । तया हि—
 आत्मप्रतिलम्बलक्षणेवाभीषां स्थितिरुच्यते, न तु प्रतिलब्ध्यात्मसत्ताकानामुत्तर-
 कालमात्मरूपसन्धारणलक्षणा; स्वयं चलात्मन उत्तरकालमवस्थानाभावात् ।
 अवस्थाने वा कदाचिदप्यनिवृत्तिप्रसङ्गः पूर्ववत्; पश्चादप्यवशिष्टत्वात्, अतस्तव-
 नावप्रसङ्गाच्च । पूर्वपूर्वकारणसामर्थ्यकृतथोत्तरोत्तरकार्यप्रसव इति प्रबन्धेऽपि न
 संस्कारस्य सामर्थ्यं सिध्यति ॥ ६८७ ॥

अक्षणिकस्य तर्हि स्थापकोऽसौ भवतु ? इत्याह — नान्यथेत्यादि । यो
 अक्षणिकस्तस्यान्यथात्वासम्भवात् स्वत एव स्थितिरिति किं कुर्वाणस्तस्यासौ स्थापको
 भवतीत्युक्तमेतत् ।

अथापि स्यात् — मा भूदसौ स्थापकः, किन्तु क्षणस्यैवोत्पादको भवति ?
 इत्याह — न चास्येत्यादि । प्रमाणाधीनं हि प्रमेयस्य तत्त्वव्यवस्थितिः, न
 चास्य प्रसिद्धकारणव्यतिरेकेण वस्त्रादिषु प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां चक्षुरादिवद्वा कार्य-
 व्यतिरेकतो दृष्टम् = निश्चितं हेतुत्वम्, येन तद्व्यवहारः स्यात् । अथादृष्टसामर्थ्य-
 स्यापि हेतुत्वं कल्प्यते, तदा संस्कारः, अन्योऽपि वा = शुक्लवर्णादिस्वरूपे-
 र्हेतुर्भवेत् । कल्पनीय इति शेषः । न दृष्टशक्तित्वेन कश्चिद्विशेषोऽस्ति;
 येनैकस्मिन्नेव संस्कारात्मन्यपरिनिश्चितसामर्थ्ये कल्पनापरितोषो भवतां स्यात् ।
 न चाप्ययमुत्पादहेतुरिष्टो भवद्भिः, अपि तूलव्रस्य सतो वस्त्रादेरुत्पत्त्याः
 स्थापको गुण इष्यते । तत्र चाकिञ्चित्तरत्नमस्येति पूर्वमुपवर्जितम् । अन्युपगम्य
 तूलविहेतुत्वं दूष्णमिदमभिहितम् ; कदाचित् कश्चित् स्वस्मयसमीमानमप्यति-

धर्माधर्मयोर्दूषणम्
 मनोयोगात्मनां पूर्वं विस्तरेण निषेधनात् ।
 परोक्तलक्षणोपेत नादृष्टमुपपद्यते ॥ ६९० ॥

कर्मपदार्थपरीक्षा

शुणिकृत्येऽप्युत्क्षेपणादिकर्मणामसम्भत्यम्
 क्षणक्षयिषु भावेषु कर्मोत्क्षेपाद्यसम्भवि ।
 जातदेशे व्युत्तरेव तदन्यप्राप्त्यसम्भवात् ॥ ६९१ ॥

पत्यैवं कल्प्येदिति भावः । गुणसंस्कारनामैत्यादिना 'सर्वमुपसंहरति ॥
 ६८८-६८९ ॥

[G 231] धर्माधर्मलक्षणगुणदूषणमाह—मन इत्यादि । कर्तृफल-
 दाख्यात्मगुण आत्ममन संयोगजः स्वकार्यनिरोध्यदृष्टम् । तच्च द्विविधम्, धर्माधर्म-
 मेद्यत । तत्र धर्म—कर्तुं प्रियहितमोक्षहेतु । अधर्मस्तु—अप्रियाहितप्रत्यवायहेतु-
 रिति परोक्तादृष्टलक्षणम् । तदेतदात्मनो मनसस्तद्योगस्य च तत्कारणत्वेनाभिमतस्य
 पूर्वं निषिद्धत्वात् कारणाभावादेवासदिति सिद्धम् । शब्दस्त्वाक्षयगुणतयाऽभीष्ट,
 स मागेव निरस्त—“अक्रमापावति” (तत्त्व० ६२७) इत्यादिनेति, न
 पुनरस्य दूषणमुच्यते ॥ ६९० ॥

इति गुणपदार्थपरीक्षा

कर्मपदार्थदूषणार्थमाह—क्षणेत्यादि । “उत्क्षेपणमवक्षेपणमाहुश्चनं प्रसारणं
 गमनमिति कर्माणि” (वै० द० १.१.६) इति सूत्रम् । तरोत्क्षेपणमूर्ध्वाधःप्रदेशाभ्यां
 संयोगविभागद्वरणं यत्कर्मोत्पद्यते । यथा—दुरोगवयवे कस्यचिद्दे वा मूर्तिमति
 दन्ते 'त्येष्टादूर्ध्वतिर्यग्भागेऽपि भिराक्षयप्रदक्षाये संयोगद्वरणमप्योदिताभ्या-
 वच्छिन्नैश्च विभागद्वरणं प्रयत्नादिवशाद् यत् कर्मोपजायते तदुत्क्षेपणमुच्यते ।
 एतद्विपरिणतं संयोगविभागद्वरणं कर्मवक्षेपणम् । अत्रुद्वयस्य कुटिलवहेनुप-

कुक्षनम् । यथोक्तम्—“ऋजुनो बाह्यादिद्रव्यस्य येऽप्रावयवा अङ्गुल्यादयस्तेषां
'स्वसंयोगिभिराकाशाद्यैर्विभागे सति मूलप्रदेशैश्चांशादिभिः संयोगे सति येन
कर्मणाऽवयवी बाह्यादिलक्षणः कुटिलः समुत्पद्यते तदाकुक्षनम्” (वै० द० भा०
१.१.६) इति । एतद्विपर्ययेण तु संयोगविभागोत्पत्तौ येन कर्मणाऽवयवी ऋजुः
सम्पद्यते तत्प्रसारणम् । यदनियतदिवप्रदेशैर्घट्यादिभिः संयोगविभागकारणं तद् गमनम् ।
उत्क्षेपणादिकं चतुःप्रकारं कर्म नियतदिग्देशैराकाशादिभिः संयोगविभागकारणम् ।
गमनं तु—अनियतदिग्भिः सर्वतोदिक्कैः प्रदेशैः संयोगविभागौ करोति । अत
एव पञ्चैव कर्माणि सम्भवन्ति; भ्रमणस्यन्दनरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावात् ।

एतच्च पञ्चविधमपि कर्म मूर्च्छिमद्द्रव्यवृत्तिसंयोगविभागकार्योत्पत्तिसत्त्व-
तया सिद्धम् । सर्वस्यैव संयोगविभागविशेषः [G 232] साधरणं कार्यम्,
अतः कार्यतः सिद्धिरस्य । तथा प्रत्यक्षतोऽपि । यथोक्तम्—“सङ्ख्याः परि-
माणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिसमवायाच्चा-
क्षुपाणि” (वै० द० ४.१.१२) इति । तदेवा संक्षेपात् परप्रक्रियोक्तम् ।

तदत्र संयोगविभागयोः पूर्वं निषिद्धत्वात् तत् कार्यमसिद्धम् । अथ
नैरन्तर्येणोत्पादादिमात्रलक्षणौ संयोगविभागौ तत्कार्यतया हेतुत्वेनोच्येत ? एवमप्य-
नैकान्तिकता हेतोः; तथाविधेन कर्मणा तयोः क्वचिदप्यन्वयासिद्धेः । साध्यविपर्ययेण
च हेतुव्यतिरिक्तताऽपि । कारणमात्रास्तित्वे च साध्ये सिद्धसाध्यता; बाध्यादीनां
तथाविधसंयोगविभागकारणत्वेनाभीष्टत्वात् । विशेषे च साध्ये प्रतिज्ञाया अप्यनु-
मानवाधा । तथा हि—क्रियासमावेशी भवन् पदार्थस्य ? क्षणिकस्य वा ? न
सावत् क्षणिकस्य, तस्य जन्मदेश एव च्युते = नाशाद् देशान्तरप्राप्त्यसम्भ-
वात् । प्रयोगः—यो यत्र देशे च्यवते, न स तदुत्तरकालं तदन्यदेशमाप्नोति,
यथा—प्रवीपादिः । जन्मदेश एव च्यवन्ते च सर्वे भावा विवक्षिता इति
व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ॥ ६९१ ॥

१. स्वयं संयोगाद्विपर्यया—वै० ।

२. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

३. ‘अक्षणिकस्य वा’—इत्यधिक पाठं स्वीचिकीर्यति गा० सभ्यादकः ।

जन्मातिरिक्तकालं हि क्रियाकालं परे जगुः ।

इष्टाशुतरनाशेषु दीपादिष्वपि वस्तुषु ॥ ६९२ ॥

तथा हि कारणश्लेषः, सामान्यस्याभिव्यञ्जनम् ।

स्वावयवे ततः कर्म, विभागस्तदनन्तरम् ॥ ६९३ ॥

संयोगस्य विनाशश्च, ततो द्रव्यस्य संक्षयः ।

पट्क्षणस्थायित्वेष्टा दीपादावपि वस्तुनि ॥ ६९४ ॥

पश्चिमाग्निदेशान्यां विश्लेषाऽऽश्लेषसम्भवे ।

गन्ताऽपरो वा सर्वश्च कर्माधारः प्रकल्पितः ॥ ६९५ ॥

यो जनः क्षणमध्यास्ते नैव जातु चल्लात्मकः ।

तस्याप्यन्तरमात्रेऽपि देशसंक्रान्त्यसम्भवः ॥ ६९६ ॥

नानैकान्तिकता हेतोरिति दर्शयन्नाह—जन्मेत्यादि । इष्ट आशुतरो विनाशो
येषां ते तथा । प्रदीपादेरपि हि क्षीघ्रतरकालविनाशितयाऽभीष्टस्यापि जन्मोत्तर-
कालभाविन्येव क्रिया; पट्क्षणस्थायित्वेनास्याक्षणिकत्वात् ॥ ६९२ ॥

कथम् ? इत्याह—तथा हीत्यादि । तथा हि—स्वकारणसम्बन्धकालस्तावत्
प्रथमं भवति, ततः पश्चात् स्वसामान्याभिव्यक्तिकालः, ततोऽवयवकर्मकालः,
तदनन्तरमवयवविभागकालः, ततः स्वारम्भावयवसंयोगविनाशः, ततो द्रव्य-
विनाशः—इति पट्क्षणस्थायित्वेन दीपादेरपि वस्तुनोऽभीष्टः । अतः क्षणिकस्य
कस्यचिद् गतिमत्र पटार्थस्याभावात् सर्वेषामेव क्रियाकतां जन्मोत्तरकालभाविन्येव
क्रिया । नाप्यसिद्धता हेतोः; अन्यस्य क्षणिकत्वायोगात् ॥ ६९३-६९४ ॥

[G 233] अथापि स्याद्—यदि नाम क्षणिकता भावानामस्माभिरिष्यते;
तथाप्यमीनां जन्मकालभाविन्येव क्रिया कस्मात् भवति ? इत्याह—पश्चिमेत्यादि ।
यस्य हि पाश्चात्यदेशविश्लेषः सम्भवति, पुरोवर्तिना देशेन चाऽऽश्लेषः,
स गन्ता भवति, अपरो वा प्रसारणापाधारः; न त्वन्यः, यथा—आद्याद्यादि ।
न पृथग्जन्मान्भाविन इयान् परिलभ्योऽस्मिन्, येन पूर्वदेशपरिहारपूर्वकपर-
देशमात्रमेव । सचाकाल एवास्तमयाशीट्त्वत्वादप्याप्तो देशान्तरमात्रमिदम् ।
तस्माज्जन्मकालभाविन्यपि क्रिया न दुष्का । नापि पूर्वोत्तरयोः कोट्योः तदानीं

भाषानां स्थिरत्वेऽपि तेषु कर्मणामसम्भवत्वम्
 स्यैवं तु वस्तुनः सर्वे दुर्घटा गमनादयः ।
 सुतरामेव सर्वासु दशास्वस्याविशेषतः ॥ ६९७ ॥
 यदि गन्त्रादिरूपं हि^१ तत्प्रकृत्या गमनादयः ।
 तदा स्युः क्षणमप्येवं नावतिष्ठेत निश्चलम् ॥ ६९८ ॥
 यस्माद् गत्याद्यसत्त्वेऽपि प्राप्नुवन्त्यस्य ते ध्रुवम् ।
 अत्यक्तपूर्वरूपत्वाद् गत्याद्युदयकालवत् ॥ ६९९ ॥
 अयामगन्त्रादिरूपं तत्प्रकृत्याऽगमनादयः ।

तस्यानुपाख्यत्वात् । अतो यः क्षणमपि नास्ते तस्याऽऽस्तां तावद् विदूरतरदेश-
 न्तरावक्रमणसम्भवः^२, अपि तु परमाणुमात्रप्रदेशसक्रमणमपि नास्तीति कुतः
 क्षणिकस्य क्रिया ॥ ॥ ६९५-६९६ ॥

नाप्यक्षणिकस्येति दर्शयति—स्यैवं त्वित्यादि । एकरूपं हि सदा
 वस्तुक्षणिकमुच्यते, तस्य सुतरामेव क्रियासमावेशो न सम्भवति; आकाशवत्
 सर्वदा निर्विशिष्टत्वात् । प्रयोगः—यत् सर्वदा निर्विशिष्टं न तस्य क्रिया
 सम्भवति, यथा—आकाशस्य । निर्विशिष्टं चाक्षणिकमभिमतं सर्वदा वस्तिवति
 व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ॥ ६९७ ॥

स्यादेतद्—यदि नामाविशिष्टमक्षणिकं वस्तु, तथापि प्रकृत्यैव तस्य
 गन्त्रादिरूपत्वात् क्रियावत्त्वं भविष्यतीत्यतोऽनैकान्तिकता हेतोरित्याशङ्क्याह—
 यदीत्यादि । यदि ह्यमी देवदत्तादयोऽक्षणिकत्वेन^३ नाभिमताः^३ प्रकृत्या गमनो-
 क्षेपणादियोगिनः, तदा [G. 231] न कदाचिदपि निश्चलमवतिष्ठेरन्; सर्वदा
 गन्त्रादिरूपत्वात् । ततश्चास्य देवदत्तादेर्गत्यादिमतो गत्याद्यसत्त्वेऽपि—
 निश्चल्यवस्यायामपि, ते = गमनादयः, प्राप्नुवन्ति; गत्याद्युत्पत्तिकाल इवात्यक्त-
 पूर्वरूपत्वात् ॥ ६९८-६९९ ॥

१. तत्—पा०, मा० । २. सम्भवा—मा० ।

३-३. देवदत्तादयः क्षणिकत्वेनाभिमताः—पा०, मा० ।

सदा स्युः क्षणमप्येकं नैव प्रस्पन्दवद् भवेत् ॥ ७०० ॥

यस्माद् गत्यादिभावेऽपि निश्चलात्मकमेव तत् ।

अत्यक्तपूर्वरूपत्वात्^१ निश्चलात्मककालवत् ॥ ७०१ ॥

यदि तु स्यादगन्ताऽयमेकदा चान्यथा पुनः ।

परस्परविभिन्नात्मसंगतेभिन्नता भवेत् ॥ ७०२ ॥

अत्यन्तभिन्नावात्मानौ ताविति व्यवसीयते ।

विरुद्धधर्मवृत्तित्वाच्चलनिश्चलवस्तुवत् ॥ ७०३ ॥

कर्मान्युपगमे प्रत्यक्षगता

दृश्यत्वाभिमतं कर्म न वस्तुव्यतिरेकि च ।

दृश्यतेऽनोऽपि^२ नैवास्य सत्ता युक्त्यनुपातिनो ॥ ७०४ ॥

अथैतदोपमयादगन्त्रादिरूपवमस्याङ्गीक्रियेत, तथा सत्यगमनादय सर्वंश
स्युः, एकरूपत्वाद्, आकाशवत् । आदिशब्दादुल्लेखणादिपरिमह । ततश्च
गन्त्रादिभावेऽपि तस्य निश्चलत्वमेव प्राप्नोति, अपरित्यक्तागत्यादिरूपत्वाद्, यथा
निश्चलवन्मथानाम् । प्रस्पन्द = कर्म सोऽस्यास्तीति प्रस्पन्दवत् । निश्चलात्मक-
कालादिति सङ्गम्यन्तादिति ॥ ७००-७०१ ॥

अथपि म्यात् नैराऽम्यंकरुपत्वा, किं तर्हि ? 'गन्त्रगन्तृरूपतयोमय-
रूपत्वाद्, अतो यथोक्तगोपसङ्ग, हेतोश्चासिद्धतेत्याशङ्क्याह—यदि त्वित्यादि ।
'एकदा चेति चकारो विभिन्नकर्म 'पुन' इत्यम्यानन्तर द्रष्टव्य । पुनश्च, अन्य-
धैर्यं । एतद् द्वि गन्तृत्वागन्तृत्वादिभिरुद्धधर्माभ्यासादङ्गत्वहानिप्रसङ्ग ॥ ७०२ ॥

अत एव तस्य क्षणिकस्य सिद्धमिति दर्शयन्नह—अत्यन्तभिन्नावित्यादि ।
ताविति चत्वारयमममममिनौ । चलनिश्चलरन्तुवदिति । उद्यमसंज्ञादि-
वदित्यर्थ ॥ ७०३ ॥

एवं तावदनुमानवापा मन्त्रिज्ञाया प्रतिपद्य मन्त्रिज्ञावापमपि प्रतिपद्यन्नह—
दृश्यत्वेयदि । [G 235] यदुपलब्धिलक्षणमसं सञ्चोत्पद्यते कमेक्षारत्नम-

उक्तोपसंहारः

अस्थिरे वा स्थिरे वैवं गत्यादीनामसम्भवः ।

प्राक्तनापरदेशाभ्यां विभागप्राप्त्ययोगतः ॥ ७०५ ॥

गतिव्यवहारो भ्रान्तिमूलकः

देशान्तरोपलब्धेस्तु नैरन्तर्येण जन्मनः ।

समानापरवस्तूनां गतिभ्रान्तिः प्रदीपवत् ॥ ७०६ ॥

सद्व्यवहारमवतरति, यथा—‘क्वचित्’ प्रदेशे पटोऽनुपलभ्यमानः । नोपलभ्यते च रूपादिवस्तुव्यतिरेकेण कर्मेति स्वभावानुपलब्धिः । न हि रूपादेस्तथा देशान्तरा-
वष्टम्भेनोत्पद्यमानस्य व्यतिरेकेण क्वचिदिन्द्रियज्ञाने प्रतिभासमानमालक्ष्यते कर्म ।
या चेयम्—‘उत्क्षेपणम्’, ‘अवक्षेपणम्’ इति जल्पानुपगमिणी धीरुपजायते, सा
सामिग्नरूपत्वात् प्रत्यक्षम् । न चाप्येषा कर्मपदार्थानुभवभाविनी युक्ता; रूपादेरेव
तथातथोत्पद्यमानस्य दर्शनात् । यथासङ्केतं तेष्वेवाध्यवसायेन वृत्तेः । एतच्चा-
नन्तरमेव प्रतिपादितम्—“नित्यानित्ययोगात्साधभावात्” (तत्त्व० ६९७-७००)
इति । अतोऽसिद्धमेतद्यदुक्तम्—प्रत्यक्षत एव कर्म सिद्धमिति ॥ ७०४ ॥

‘यथोक्तमेवार्थमुपसंहरन्नाह अस्थिरे वेत्यादि । एवमिति अनन्त-
रोक्ताभ्यां प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निराकृतत्वात् । विभागप्राप्त्ययोगत इति ।
प्राक्तनेन विभागायोगात्, अपरदेशेन प्राप्त्ययोगादिति यथाकर्म सम्बन्धः ॥ ७०५ ॥

यथेवम्, कथं तर्हि गतिव्यवहारो लोके भवति ? इत्याह—देशान्तरे-
त्यादि । समानापरवस्तूनामिति । समानानि च तान्यपराणि चेति समस्य,
तानि च वस्तूनि चेति विग्रहः कार्यः । तेषां समानापरवस्तूनां यन्नैरन्तर्येण =
स्वोपादानकारणदेशपरिहारेण, जन्म = सद्भावः, तस्य जन्मन उपलब्धेः कारणात्
स एवायं गच्छतीति ‘भ्रान्तिर्भवति’ । यथा प्रदीपस्य केनचिन्नीयमानस्य ‘देशान्तरं
गच्छति’ इति बुद्धिहेतुत्वं भवति । न हि प्रदीपः स एव देशान्तरमाक्रामति; तस्य
षट्क्षणस्थायित्वेनाभिमतत्वात् । भावस्वभाव एव हि पूर्वापरकोटिशून्यो जन्मेत्य-

१. कस्मिंश्चित्—पा०, गा० ।

२. पा० गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

सामान्य(पदार्थ)परीक्षा

सामान्य विशेषदूषणम्

द्रव्यादिषु निषिद्धेषु जातयोऽपि निराकृताः ।

पदार्थत्रयवृत्ता हि सर्वास्ताः परिकल्पिताः ॥ ७०७ ॥

सामान्यविशेषयोः स्वरूपम्

तत्रेयं द्विविधा जातिः परंरभ्युपगम्यते ।

सामान्यमेव सत्ताख्यं समस्तेष्वनुवृत्तितः ॥ ७०८ ॥

द्रव्यत्वादि तु सामान्यं सद्विशेषोऽभिधीयते ।

स्वाश्रयेष्वनुवृत्तस्य चेतसो हेतुभावतः ॥ ७०९ ॥

विजातिभ्यश्च सर्वेभ्यः स्वाश्रयस्य विशेषणात् ।

व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वं तेषामेव ततः स्थितम् ॥ ७१० ॥

भिधीयते । तेन तस्योपलब्धिर्युज्यत एव । अथ वा—जन्मन इति पञ्चम्य-
न्तमेतत् । नैरन्तर्येणोत्पादात् समानापरवस्तूना वंशान्तरोपलब्धेरिति
सम्बन्ध ॥ ७०६ ॥

इति कर्मपदार्थपरीक्षा

[G 236] द्रव्यादिष्वित्यादिना सामान्यविशेषदूषणमारभते । जातय
इति सामान्यानि । ताश्च द्रव्यगुणकर्मात्मकपदार्थत्रयाश्रितत्वात् तन्निराकरणा-
देवापास्ताः । न चाश्रयमन्तरेणाश्रिताना क्वचिदवस्थितिरस्ति, अनाश्रित-
मसङ्गात् । जातिग्रहणमुपलक्षणम्, विशेषा अप्यन्त्यद्रव्यश्रुतिव्यावृत्ति-
अतस्तेऽप्याश्रयनिराकरणादेवापास्ताः ॥ ७०७ ॥

तथापि पुनर्विशेषेन दूषणं बन्तुक्कमोऽनिर्दिष्टस्वरूपस्य 'अशक्यदूषणत्वात्
सामान्यविशेषोन्मावत् स्वरूप दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि । तत्र सामान्यं द्विविधम्—
परमपरं च । परं सण्मन् । तत्र समस्तेषु त्रिषु द्रव्यगुणकर्मस्वश्रुतिप्रत्ययस्यैव
कारणत्वात् सामान्यमेव, न विशेष । अपरं तु 'द्रव्यत्वगुणत्वकर्म'वादिदूषणम् ।

परमिमतविशेषाणां लक्षणम्

विशेषा एव केचित्तु व्यावृत्तेरेव हेतवः ।

नित्यद्रव्यस्थिता येऽन्त्या विशेषा इति वर्णिताः ॥ ७११ ॥

यद्वलात् परमाण्वादौ जायन्ते योगिनां धियः ।

विलक्षणोऽयमेतस्मादिति प्रत्येकमाश्रिताः ॥ ७१२ ॥

तच्च स्वाश्रयेषु द्रव्यादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् 'सामान्यम्' इत्युच्यते, स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुतया विशेषणात् सामान्यमपि सद् 'विशेषः' इत्यभिधीयते । तथा हि—गुणादिषु 'अद्रव्यमगुणः' इत्यादिका येयं व्यावृत्तबुद्धिरुच्यमानादयति, तां प्रति हेतुत्वमेवामेव गुणत्वद्रव्यत्वादीनां व्यवस्थितम्, नान्यस्य; न अद्रव्यत्वादिकमपरमस्ति । अपेक्षामेवाच्यैकस्य सामान्यविशेषभावो न विरुध्यत एवेति भावः ॥ ७०८-७१० ॥

परेषां विशेषाणां लक्षणमाह—विशेषा एवेत्यादि । केचिद्विशेषा एवेत्यन्ते, न सामान्यानि । व्यावृत्तेरेव = व्यावृत्तिप्रत्ययस्यैव [G 237] हेतुत्वादित्यर्थः । के पुनस्ते ? इत्याह—नित्येत्यादि । तथा चोक्तम्—“नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः” (वै० द० भा० १.१.४) इति । नित्यद्रव्यवृत्तय इति परमाण्वाकाशकालविगारमनःसु वृत्तेः । परमाणूनां बगद्विनाशारम्भकोटिभूतत्वात्, मुक्तात्मनां मुक्तमन्तां च संसारपर्यन्तरूपत्वादन्तत्वम्, अतस्तेषु भवा अन्त्या इत्युच्यन्ते; तेषु स्फुटतरमाश्रयमाणत्वात् । वृत्तिस्तु पुनरेषां सर्वस्मिन्नेव परमाण्वादौ नित्ये द्रव्ये । अत एव नित्यद्रव्यवृत्तयः, अन्त्याः—इत्युभयोरुपादानम् । तेन परस्परमत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वात् स्वाश्रयमन्यतो विशेषयन्तीति विशेष उच्यन्ते ॥ ७११ ॥

कुतः पुनरमी सिद्धाः ? इत्याह—यद्वलादित्यादि । यथा द्यस्मदादीनां गवादिष्वाकृतिगुणक्रियावयवसंयोगनिमित्तोऽधादिवुद्धिब्यावृत्तः प्रत्ययो दृष्टः, तद्यथा—गोः शुक्लः शीघ्रगतिः पीनककुदो महाघण्ट इति यथाक्रमम्, तथाऽस्मद्विशिष्टानां योगिनां नित्येषु तुल्याकृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्मनःसु

जातिसाधनम्

प्रत्यक्षत प्रसिद्धास्तु सत्त्वगोत्वादिजातयः ।

अक्षव्यापारसद्भावे सदादिप्रत्ययोदयात् ॥ ७१३ ॥

अनुमानबलेनापि सत्त्वमासा प्रतीयते ।

विशेषप्रत्ययो येन निमित्तान्तरभाविः ॥ ७१४ ॥

अथ भाविविचरचितप्रमाणोपन्यास

गवाविशब्दप्रज्ञानविशेषा गोगजादिषु ।

समयाकृतिपिण्डादिव्यतिरिक्तार्थहेतवः ॥ ७१५ ॥

‘चान्यनिमित्तसम्भवाद्’ यद्वलात् प्रत्येकं विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययव्यावृत्तिर्देशकालं विप्रकर्षदृष्टे च ‘स एवायम्’ इति प्रत्यभिज्ञान यतो भवति, ते योगिना विशेषं प्रत्ययोपनीतसत्त्वा अन्त्या विशेषा सिद्धा । ते च यथास्व प्रत्येकमाधयमाश्रिता योगिना प्रत्यक्षत एव सिद्धा ॥ ७१२ ॥

अथ जातयः कथं सिद्धाः इत्याह—प्रत्यक्षत इत्यादि । यद्गतान्वमव्यतिरेकानुनिषायि यद्वनति तत्ततो भवतीति व्यवस्थाप्यते । द्रव्यादिषु च सन्नान्प्रत्ययप्रवृत्तिरक्षगतान्वयव्यतिरेकवनुविदपती किमितीन्द्रियजन्यताव्यवदेश नादनुरीत, तदन्त्येन्द्रियज्ञानरत्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात् ॥ ७१३ ॥

अनुमानतोऽपि सत्त्वमासां प्रतिपादयन्नाह—अनुमानेत्यादि । विशेषप्रत्यय इति द्रव्यादिवस्तुविलक्षणाकार प्रत्ययः । निमित्तान्तरभाविः = [G 30] निमित्तान्तराद् भाव उत्पाद सोऽस्याप्तीति कृत्वा । प्रयोग—यद्वन्नाकारिन्द्रिया य स तद्व्यतिरिक्तनिमित्तान्तरभावी, यथा—यस्य चर्म-कम्पनेषु रक्षादिप्रत्ययः । तथा चायं द्रव्यादिषु सदादिप्रत्यय इति स्वभावहेतु मन्वते पर ॥ ७१४ ॥

एतन्नेन प्रमाणाद्यं गवादीत्यादित्य भाविविचरचितप्रमाणोपन्यासेन दर्शयति । तत्र भाविविचरः अह—गवादीत्यादिपरसदमात्रादिषु गवादिभिधान मद्भाविशेषेन समयाकृतिपिण्डादिव्यतिरिक्तव्यवस्थानुसृतसंगिनिमित्तान्तर-

गवादिविषयत्वे हि सति तच्छब्दबुद्धितः ।

अन्यत्वात् तद्यथैवैव संवत्सांकुशघोष्वनो ॥ ७१६ ॥

शशशृङ्गादिविज्ञानैर्व्यभिचाराद् विशेषणम् ।

तत्स्वरूपाभिधानं च वैधर्म्येण निदर्शनम् ॥ ७१७ ॥

उद्द्योतकरचितप्रमाणोपन्यासः

गवादिष्वनुवृत्तं च विज्ञानं पिण्डतोऽन्यतः ।

विशेषकत्वाद्गीलादिविज्ञानमिव जायते ॥ ७१८ ॥

गोतत्त्वार्थान्तरं गोत्वं भिन्नघोविषयत्वतः ।

निबन्धना इत्यवधोपणा; गवादिविषयत्वे सति पिण्डादिस्वरूपाभिधानप्रज्ञान-
व्यतिरिक्ताभिधानज्ञानत्वात्, तेष्वेव गवादिषु—संवत्सा गोः, भारक्रान्तो महिषः,
सशल्यो वराहः, साङ्कुशो मातङ्गः—इत्याद्यभिधानप्रज्ञानविशेषवत् । वैधर्म्येण
पिण्डादिस्वरूपाभिधानप्रज्ञानविशेषाः । यानि च तानि निमित्तान्तराणि तानि
गोत्वादीनीति सिद्धम् । तत्राभिधानम् = शब्दः, प्रज्ञानम् = प्रत्ययः, ज्ञान-
मित्यर्थः । अभिधानप्रज्ञानान्येव विशेषा इति विशेषणसमासः । समयः = सङ्केतः,
आकृतिः = संस्थानम्, पिण्डः = द्रव्यम्, आदिशब्देन रूपादिपरिमहः, एभ्यो
व्यतिरिक्तं स्वरूपं येषाम्—स्वाभिधानप्रत्ययं प्रत्ययुरूपाणामुपाधित्वात् संसर्गिणां
निमित्तान्तराणां तानि निबन्धनं येषामिति विग्रहः । अथ वा—समयादिव्यति-
रिक्तानि च तानि सदादिप्रत्ययाभिधानं प्रति स्वरूपानुरूपसंसर्गिणि चेति विग्रहः
कार्यः । शेषं पूर्ववत् । अवधोपनेति प्रतिज्ञा । शशविषयादि प्रत्ययैर्व्यभिचार-
शङ्कया [C 239] तत्परिहारार्थं गवादिविषयत्वे सतीति विशेषणम् । पिण्डादि-
स्वरूपाभिधानप्रज्ञानव्यतिरिक्ते अभिधानप्रज्ञाने येषां तद्भावस्तत्त्वमिति विग्रहः ।
वैधर्म्येण पिण्डादिस्वरूपाभिधानप्रज्ञानविशेषा इति । तत्र हि पिण्डादिव्यतिरिक्त-
निमित्तान्त(निबन्धनत्वाभावे हेतोरपि यथोक्तस्याभावात् ॥ ७१५-७१७ ॥

उद्द्योतकरत्वाद्—“गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययः पिण्डादिव्यतिरिक्ताभिधानाद्
भवति; विशेषकत्वात्, गीलादिप्रत्ययवत् । तथा गोतोऽर्थान्तरं गोत्वम्; भिन्नप्रत्यय-
विषयत्वाद्, रूपस्थानादिवत्, तस्येति च व्यपदेशविषयत्वाद्, यथा—चैत्रस्याथ

रूपस्पर्शादिवत् तस्येत्युक्तेऽत्रतुरङ्गवत् ॥ ७१९ ॥

तत्त्वतिविधानम्

असारं तदिदं कार्यं प्रक्रियामानवर्णनम् ।

न तु तज्ज्ञापकं किञ्चित् प्रमाणमिह विद्यते ॥ ७२० ॥

अक्षव्यापारसद्भावात् ह्यनन्तरभाविनः ।

सदादिप्रत्ययास्तिद्धाः संकेताभोगतस्तु ते ॥ ७२१ ॥

यथा धात्र्यभयादीनां नानारोगनिवर्तने ।

प्रत्येकं सह वा शक्तिर्नानात्वेऽप्युपलभ्यते ॥ ७२२ ॥

न तेषु विद्यते किञ्चित् सामान्यं तत्र शक्तिमत् ।

चिरक्षिप्रादिनेदेन रोगशान्त्युपलम्भतः ॥ ७२३ ॥

सामान्येऽतिशयः कश्चिन्नाहि क्षेत्रादिनेदतः ।

एकरूपतया नित्यं धात्र्यादेस्तु स विद्यते ॥ ७२४ ॥

इति चैवाद् व्यतिरेकेण व्यपदिश्यमान" इति ( ) । तदेतद्वर्णयति—
गणादिष्वित्यादि । सुबोधम् ॥ ७१८-७१९ ॥

अमारमित्यादिना प्रतिविपत्ते । यदुक्तम्—“अक्षव्यापारसद्भावात् सदादि-
प्रत्ययानामशक्तिरुक्तम्” (तत्त्व० ७१३) इति, तत्र यदि साक्षादक्षव्यापार-
न्तरभाविनादिति हेत्वर्थोऽभिप्रेत, तदा हेतुरसिद्धः; सविकल्पकत्वेन सङ्केताभोग-
स्मरणादिव्यवहितत्वात् ॥ ७२०-७२१ ॥

न चैतच्छब्दं वक्तुम्—एकमनुगामिनमन्तरेण कथं परस्परव्यावृत्त्यत्मनो
भवा पारम्पर्येणाप्यभिज्ञाद्व्यवस्थयनिबन्धनं युज्यन्ते ? इत्याद्यद्वयाह — यथे-
त्यादि । यथा क्षामज्वरादयः परस्परमयन्तविभिन्नमूर्तयोऽपि प्रत्येकं समुदित्य
वा [G 210] नानाविधव्याधिभ्यारर्तनसामर्थ्याभ्यासित्य भवन्त्यन्तरेणाप्यनु-
गामिनम् । न हि तत्र सामान्यमेव तथाविधमर्थस्त्रिंशं सम्पन्नमतीति युक्तं वक्तुम्;
यत्तन्तु विविधार्थस्त्रिंशसम्पन्नदनयोर्मै न सामान्यमस्ति । यदि स्मान्, तदा येष

एवमत्यन्तभेदेऽपि केचिन्नियतशक्तिः ।

तुल्यप्रत्ययमशदिहेतुत्वं यान्ति नापरे ॥ ७२५ ॥

कार्यमात्रोपयोगित्वविवक्षायां च सच्छ्रुतेः ।

समयः क्रियते येषु यद्वा अन्यस्या यथावच्चि ॥ ७२६ ॥

वाहदोहादिरूपेण कार्यभेदोपयोगिनि ।

गवादिश्रुतिसंकेतः क्रियते व्यवहर्तृभिः ॥ ७२७ ॥

तत्संकेतमनस्कारात् सदादिप्रत्यया इमे ।

जायमानास्तु लक्ष्यन्ते नाक्षाद् व्यापृत्यमन्तरम् ॥ ७२८ ॥

क्वचित् कदाचित् कासाच्चिद्वाज्यादीनां चिरविप्ररोगाद्युपशमनसामर्थ्योपलब्धिः, सा न स्यात्; सामान्यस्यैकरूपत्वात् । न च क्षेत्रक्षीरावसेकादिसंस्कारविशेषवशादा-
दादिवातिशय सामान्यमेवैतामर्थक्रियां विचित्रां सम्पादयतीति युक्तम् । तस्य
नित्यतया परैरनाद्येयविकारस्य क्षेत्रादिभेदतोऽपि नातिशयः कश्चिद्; एकरूपत्वात् ।
वाज्यादीनां त्वनित्यानां सोऽतिशयः क्षेत्रादिभेदतो भिद्यत इत्यतस्त एव रोगाद्युप-
शमनसामर्थ्योपेताः । ततश्च तद्वदेवान्येऽपि घटादयो भावाः स्वहेतुप्रत्ययेभ्यस्तथो-
त्तरेः प्रकृत्यैवैकाकारप्रत्ययमशदिहेतवो भविष्यन्तीत्यदोषः । तुल्यप्रत्ययमशदि-
रिति । आदिशब्देन सलिलसन्धारणाद्यर्थक्रियासामर्थ्यपरिग्रहः ॥ ७२२-७२५ ॥

कथं पुनः सङ्केताभोगादिब्यवहितत्वमेवां सिध्यति ? इत्याह — कार्येत्यादि ।
न बागृहीतसमयानां सदादिप्रत्ययप्रसूतिः, अन्यथा सङ्केतकरणवैयर्थ्यं स्यात् ।
तस्माद् यस्मिन्नेकाकारपरामर्शव्यवस्थितार्थक्रियासामर्थ्यमात्रप्रतिपादनस्यैवाभेदः^१
परामृश्य सदिति श्रुतिं विनिवेशयन्ति समयकृतः^२ । यद्वाऽन्यस्या इति ।
वस्त्वित्यस्याः श्रुतेः । एवं गवादिविशेषश्रुतेरपि वाहादिसामर्थ्यविशेषनिज्ञासायां
समयः क्रियत इति योज्यम् । ततश्च संकेतोत्तरकालं व्यवहारकाले गवादिषु दृष्टे-
ष्वपि पूर्वकृतसङ्केताभोगः, ततस्तन्नामस्मरणम्, ततः पश्चात् सदादिप्रत्ययोदय इति

१. तेषु—पा०, गा० ।

२-२. नाक्षव्यापृत्य०—पा० गा० ।

३. प्रतिपादितमेवाभेद—पा०, गा० ।

४. अत्र 'तस्मिन्सदादिप्रत्ययः' इत्यधिकं पाठमिच्छति गा०सम्पादकः ।

अजल्पाकारमेवादी विज्ञान तु प्रजायते ।

ततस्तु समयाभोगस्तस्मात् स्मार्त्तं ततोऽपि ते ॥ ७२९ ॥

अन्यत्रगतचित्तस्य वस्तुमात्रोपलम्भनम् ।

सर्वोपाधिविवेकेन तत एव प्रवर्तते ॥ ७३० ॥

हेतावाद्योऽपि वैफल्यं समयाभोगभाविता ।

तेषामिष्टं च ससर्गं सौऽन्वयव्यतिरेकवान् ॥ ७३१ ॥

स्फुटतरमालक्ष्यत एव । क्वचित्त्वभ्यासत आशुतरोत्पन्नादमीषा क्रमो नावधार्यते । मन्दाभ्यासास्तु स्फुटतरमवधारयन्त्येव तदित्युपसहरति । तच्चस्मात् तदेव समयाभोगादिव्यवहितत्वात् साक्षादनुत्पत्तेः प्रत्यक्षत्वमेवामसिद्धम् । न चापि पारम्पर्येणोत्पद्यमानस्य प्रत्यक्षत्व न्याय्यम्, अतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ७२६-७२८ ॥

[G 241] इतश्च स्मार्त्तत्वात् तदन्यस्मृतिवत् अन्यक्षत्वमप्युक्तं सदादिमात्रयस्येति दर्शयन्नाह—प्रजन्नेत्यादि । स्वलक्षणे सङ्केतस्याकरणाद् दृष्टं च विकल्पनात् प्रथमतरं वस्तुस्वलक्षणविषयतयाऽभिव्यक्तसंसर्गविशेषे विज्ञानमक्षाश्रितमुपचर्यते । तत एवात् तस्मिन्नेव परिदृष्टे वस्तुनि समयाभोग, तदनन्तरं यथासमयं परिदृष्ट्यर्थविषयास्तदन्यत्रसाधितया^१ सदादि प्रत्ययास्तमेवार्थं परिदृष्टमभिव्यन्तं समुत्पद्यमाना कश्चिन्न स्मार्त्तता नासादयेयुः । ततोऽप्याति । यथा परिदृष्ट्यव्यवसायान्^२ । त इति सदादिप्रत्यया ॥ ७२९ ॥

उत पुनर्यमुच्यते क्रमो विज्ञानानामालक्षितः । इत्याह—अन्यत्रेत्यादि । यतस्तं सदादिप्रत्यया अनुत्पत्तेरभेदोपपन्नान्ते, तत एवान्यत्र = विषयान्तरे गतचित्तस्य = व्यसक्तमनसः पुरोऽवस्थितं वस्तु पदमतं सम्पुस्तान्तवस्तुसङ्केतमनन्तरापरवृत्ते प्रथमतरं सर्वोपाधिविवेकवस्तुनाऽद्वयं प्रवर्तते । अन्यथा हि यदि सर्वमेव साभिन्नस्य विज्ञानं स्यात्, तदा पुरोऽवस्थितं वस्तु सर्वापिपिशून्यमन्यत्रगतमना कथमीक्षेत । न हेतुस्मिन् काले युगपदभिव्यक्त्ययं संवेद्यते । तद्वै साक्षादनुत्पन्नान्द्वयव्यतिरेकवस्तुनिषाधितमसिद्धम् ॥ ७३० ॥

तस्य पक्षाबहिर्भावे साध्यशून्यं निदर्शनम् ।
 नैव तद्वेतवः साक्षाद् बाह्यवत्साङ्गुशादयः ॥ ७३२ ॥
 नाभिधानविकल्पानां वृत्तिरस्ति स्वलक्षणे ।
 सर्वं वागोचरातीतमूर्तिर्येन स्वलक्षणम् ॥ ७३३ ॥
 अन्तर्मात्रासमारूढं सावृतं त्वचलमव्य ते ।
 बहीरूपाध्यवसितं प्रवर्तन्तेऽङ्कुशादिकम् ॥ ७३४ ॥

तत्र यदुक्तम्—“गवादि” (तत्त्व० ७१६) इत्यादि, तत्राह—हेतावि-
 त्यादि । यदि सामान्येनानुरूपसंसर्गि निमित्तान्तरमात्रनिबन्धनत्वमेवां प्रसाध्यते तदा
 सिद्धसाध्यता; यतो गवादिसङ्केताभोग एव गवादिप्रत्ययव्यपदेशानामनुरूपसम्बन्धी ।
 तथा हि—तस्मिन् सति भवन्ति विजातीयमनस्कारे, असति^१ च न भवन्ति । अतः
 स एवान्वयव्यतिरेकवान् हेतुरेषां सिद्धः; सद्गतान्वयव्यतिरेकस्यैवानुविधानात्,
 अतो वैफल्यं हेतुप्रयोगप्रयासस्य ॥ ७३१ ॥

[G. 242] अथैनं संकेतमनस्कारं पक्ष एवान्तर्भाव्य तद्व्यतिरिक्तनित्यै-
 कानुगामिसामान्याख्यसंसर्गिनिबन्धनत्वमेवां साध्यते, तदा दृष्टान्तस्य साध्यविक-
 लता, न ह्येवम्भूतेन कचिदन्ययः सिद्धः । ये चापि वसाङ्कुशादयः सवसाध-
 मिधानप्रज्ञानहेतुत्वेन वर्णिताः, तेऽपि तद्वेतुत्वेन न सिद्धाः; ॥ शेषामासादितत्वे-
 लक्षणभावानां साक्षादभिधानप्रज्ञानहेतुत्वमस्ति, सर्ववाग्विकल्पोचरातीतरूपत्वात्
 स्वलक्षणस्येत्यतः साध्यविकलता दृष्टान्तस्य । पारम्पर्येण तु हेतुत्वकल्पनायामतिप्रसङ्गः
 स्यात्; सर्वस्यैव सर्वत्र पारम्पर्येणोपयोगस्य विद्यमानत्वात् ॥ ७३२-७३३ ॥

यथेवम्, कथं तर्हि लोकोऽङ्कुशादि बाधमेव तद्वेतुत्वेनाध्यवस्यति ? इत्याह—
 अन्तर्मात्रेत्यादि । यथावदङ्कुशादिप्रज्ञप्त्युपादानं स्वलक्षणम्, न तद्विकल्पैः स्पृश्यत
 इत्युक्तम् । यत्तु सावृतं तत् कल्पनाशिल्पिनिर्मितात्मरूपतयाऽन्तर्मात्रारूढमेव, न
 बाधम् । दृश्यविकल्पयोस्तु विवेकेनानभिज्ञत्वया ज्ञो बाधमिव तमाकारं मन्यमानो
 बाधमेव वस्त्वभिधावतीति नातो बाधरूपत्वसिद्धिरङ्कुशादीनाम् । अङ्कुशादिकमिति
 ‘अवलम्ब्य’ इत्यनेन पूर्वकेण सम्बन्धनीयम् । अन्तर्मात्रासमारूढं बहीरूपतया-

क्रियागुणव्यपदेशाभावो हेतुश्च वर्ण्यते ।

अभावप्रत्ययस्येति विशेषणमनर्थकम् ॥ ७३५ ॥

तदप्युक्तं हेतुत्वे वस्तुता शक्तितोऽपि च ।

अभावप्रत्ययः प्राप्तः सत्तादिष्वविशेषतः ॥ ७३६ ॥

वैलक्षण्यमसिद्धं च पिण्डाकृत्यादिवृद्धितः ।

तज्ज्ञानानामसिद्धोऽपि हेतुरेव भवत्यतः ॥ ७३७ ॥

अन्वयी प्रत्ययो यस्माच्छब्दव्यक्त्यवभासवान् ।

वर्णाकृत्यक्षराकारशून्या जातिस्तु वर्ण्यते ॥ ७३८ ॥

ऽध्यवसितं सावृतमङ्गुल्यादिकमालम्ब्य वागे प्रवर्तत इत्यर्थः । अन्तर्मात्रा = बुद्धिः ॥ ७३४ ॥

यच्च गवादिविषयत्वे सतीति विशेषणम्, तदप्युक्तमेव; व्यवच्छेद्याभावादिति दर्शयन्नाह—क्रियेत्यादि । [G 249] अभावप्रत्ययस्यापि क्रियागुणव्यपदेशाभाव एव हेतुत्वेन भवद्विर्वर्ण्यते ।

तदप्युक्तमिति । क्रियाद्यभावस्य हेतुत्वोपवर्णनम् । तथा हि—कार्यो-
त्पादनसामर्थ्यमेव हेतुत्वमुच्यते, तच्च सामर्थ्यं वस्त्वाधारमेव; तद्वृक्षणत्वाद्बस्तुनः ।
यदि चाभावोऽपि तद्यादिषामर्थ्याध्यासितो भवेत्, तदा कथमिव वस्तुत्वं नासा-
दयेत्; एतावन्मात्रनिगन्धन्वाद् वस्तुन । तत्तद्धाभावरूपतामेव विजिह्यात्; वस्तु-
त्वभावप्रच्युतिरूपत्वादभावस्य । अपि च—यदि क्रियागुणव्यपदेशाभावोऽभाव-
प्रत्ययहेतुः स्यात्, तदा सत्तादिष्वप्यभावप्रत्यय प्राप्तः, तत्रापि शशविपाणादिवत्
क्रियागुणव्यपदेशाभावाविशेषात् ॥ ७३५-७३६ ॥

हेतुश्चासिद्ध इति दर्शयन्नाह—वैलक्षण्यमिति । न हि गवादिप्रत्ययानां
पिण्डादिव्यतिरिक्तमर्थान्तरगन्धवसेयमस्ति, येन तत्प्रत्ययान्यत्वमेवा भवेत् ॥ ७३७ ॥

प्रतिज्ञायाश्चानुमानवायेति दर्शयन्नाह—अन्यर्यात्यादि । एतदुक्तं भवति—
अनुगामिप्रत्ययानां पिण्डादिव्यतिरिक्तं निमित्तमालम्बनगतमेव भवद्विः सिसाधयि-

शङ्करस्यामिमतनिरसनम्

सामान्यस्यापि नीलादिरूपत्वे गुणतोऽस्य कः ।

मेदो नानुगतश्चैको नीलादिरूपलक्ष्यते ॥ ७३९ ॥

भासमानोऽपि चेदेव न विवेकेन लक्ष्यते ।

तत्कथं धोध्वनी व्यक्तौ वर्तते तद्वद्यत्नेन तौ ॥ ७४० ॥

निश्चयात्मक एवायं सामान्यप्रत्ययः परः ।

इष्टश्चाग्रहणप्राप्तेर्युक्तं नानुपलक्षणम् ॥ ७४१ ॥

मितम्, तच्चायुक्तम् ; तस्याप्रतिभासनात्, तद्विरक्षणवर्णाङ्कुरादिप्रतिभासनाच्च ।
तथा हि—भवद्विर्वर्णाङ्कुराकारादित्यमेव वर्ण्यते गोत्वादिसामान्यम्, विज्ञानं
व वर्णादिप्रतिभासानुगतमनुभूयते, सत् कथमस्य वर्णादिशून्यमालम्बनं भवेत्, न
शून्याकारस्य विज्ञानस्यान्यदालम्बनं युक्तम् ; अतिप्रसङ्गात् । प्रयोग—यो यद्-
विरक्षणार्थप्रतिभासः प्रत्ययः स तद्ग्राहको न भवति, तद्यथा शब्दज्ञानं न
रूपग्राहकम् । वासिर्विरक्षणवर्णादिप्रतिभासश्चान्वयी प्रत्यय इति व्यापकविरुद्धोप-
लब्धेः । शुब्दव्यपत्ययमासवानिति । शब्दः = गौस्त्यादिव्यपदेशः, व्यक्तिः
= वर्णसंस्थानात्मिका, तयोरवयवसः सोऽस्यास्तीति उद्वाङ् । अक्षराणि =
गकारौकारविसर्जनीयादीनि ॥ ७३८ ॥

शङ्करस्यामी प्राह—“सामान्यमपि नीलत्वादि नीलव्याकारमेव, अन्यथा
हि ‘नील’ [G 244] इत्येवमनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात्, ततश्च हेतोरसिद्धत्वान्नानु-
मानवाचा” इति । तदग्राह—सामान्यस्यापीत्यादि । एवं सति गुणात्नीलदेर्नील-
त्वादिसामान्यस्य विशेषो न प्राप्नोति; आकाशभेदात् ।

स्यान्मतम्—गुणो हि नीलादिरनुगतो न भवति, सामान्यं तु मित्रदेशकाल-
व्यक्त्यनुगामीत्यत आकारमेदोऽस्ति ! इत्याह—नानुगतश्चैको इत्यादि । न हि
नीलादिगुणव्यतिरिक्तमपरं नीलत्वादि नीलव्याकारानुगतमनुगामि प्रतिभासमान-
मालक्ष्यते; अध्यक्षत एकस्यैव नीलदेरसाधारणस्य प्रतिभासनात् । नापि
निकृत्सचेतसि नीलत्वादि द्वितीय प्रतिभासते, यथादृष्टस्यैव तेन्यध्यवसायात् ।

उद्द्योतकरखण्डनम्

तदनन्तरमुद्दिष्टमनेनैव निराकृतम् ।

सामान्यसाधनं तस्मिन्निष्टसिद्ध्यादयः समाः ॥ ७४६ ॥

पाचकादिषु च ज्ञानं विशिष्टमुपजायते ।

प्रकारान्तरेण व्यभिचारोपपादनम्

अभावेऽभावबुद्धिश्च विनैकेनानुगामिना ॥ ७४७ ॥

इच्छारचितरूपेषु नष्टाज्ञातेषु वा ततः ।

अनैकान्तिकता हेतोः सर्वैरेभिर्यथोक्तिः ॥ ७४८ ॥

न पाचकादिवुद्धीनामस्ति किञ्चिन्नियन्धनम् ।

कर्मास्ति चेत् प्रतिव्यक्तिन तु तद्भिद्यते तथा ॥ ७४९ ॥

वसत्यपि सामान्ये तत्र को विरोध इत्यतो व्यापकभाव उच्यते ॥ ७४४-७४५ ॥

यथोक्तम्—“गवादिष्वनुवृत्तं च” (तत्त्व० ७१८) इत्यादि, तत्राह—
तदनन्तरमित्यादि । अनेनैवेति समन्तरोक्तहेतुदुष्पणेनैव; तत्रापि तुल्यदोष-
त्वाद । तथा दीपसिद्ध्यादयोऽत्रापि समानाः । आदिशब्देन साध्यशून्यता,
इष्टान्तस्य हेतोरसिद्धिर्व्यभिचारश्चेत्यादि परिगृह्यते ॥ ७४६ ॥

प्रकारान्तरेणापि व्यभिचारमाह—पाचकादिष्वित्यादि । न हि तत्रैक-
मनुगामि निमित्तं पाचकत्वपाठकत्वादिकमस्ति; येन पाचकः, पाठक इत्यनुवृत्ति-
प्रत्ययो भवेत् । तथा प्रागभावादिषु चतुर्षु ‘अभावोऽभावः’ इति कथमनुवृत्तप्रत्ययो
भवेत् । न ह्यत्रापि सामान्यमस्ति; तस्य वस्तुवाधित्वात् । इच्छारचितरूपेषु चन्द्र-
दीपदिषु नष्टाज्ञातेषु नभस्तलोपकल्पितेष्वल्यूहादिषु नष्टाज्ञातेषु च महासम्पद-

भिन्नेष्वन्वयिनोऽसत्त्वे न युक्तान्वयिनो मतिः ।
 इत्येकमिष्टं सामान्यं सर्वव्यक्त्युनवृत्तिमत् ॥ ७५० ॥
 कर्मान्वयदरिद्रं च यदि हेतुः प्रकल्प्यते ।
 तदा व्यक्त्य एवास्याः किमितीष्टा न हेतवः ॥ ७५१ ॥
 पाचकादिमतिर्न स्यात् तत्र चोपरतक्रिये ।
 न सदासन्निधानं हि कर्मोष्टं जातिवत् परैः ॥ ७५२ ॥
 अतीतानागतं कर्म निमित्तीकृत्य तेषु चेत् ।
 पाचकादिषु धोशब्दौ, तन्न हेतुरसत्त्वतः ॥ ७५३ ॥

शङ्करस्वामिममतम्

क्रियात्वजातिसम्बन्धक्रियायोगान्मतिर्यदि ।
 नष्टक्रियेऽपि च तथा ध्रुवहेतूपलक्षणात् ॥ ७५४ ॥
 न तु नष्टक्रिये तत्र लक्षितापि न विद्यते ।

इति कृत्वा सामान्यं सर्वव्यक्त्यनुगतं परिकल्प्यते भवद्भिः । यदि चान्वय-
 शून्यमपि कर्माभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुः स्यात्, तदा को व्यक्तिषु ग्रहेषो येन ताः
 परिहृत्य सामान्यं तदेतत्त्वेन कल्प्यते । किञ्च—यदि कर्मनिबन्धनः पाचका-
 दिषु प्रत्ययः स्यात्, तदा परतः क्रिये पाकमकुर्वति पाचक इति प्रत्ययो न
 स्यात् । न हि जातिवद्भवद्भिः सदा सन्निहितं कर्माभीष्टम्, येनोपरतक्रियेऽपि
 प्रत्ययः स्यात् । न हि यो यन्निबन्धनः स तदभावे भवितुमर्हति; अतिप्रसङ्गात्,
 एवं हि सर्वः सर्वनिबन्धनः स्यात् । न चाप्यतीतानागतं कर्म तत्प्रत्ययनिबन्धनं
 शुक्लम्; तस्यातीतादेरसत्त्वात्, असत्तश्च हेतुगगानुपपत्तेः ॥ ७४९—७५३ ॥

शङ्करस्यामी प्राह—“पाचकाद्यनुवृत्तिप्रत्ययस्तत्कर्मजातिसम्बद्धया क्रियया
 योगस्तस्माद् भवति, तेनोपरतक्रियेऽपि क्रियया ध्रुवनिमित्तस्योपलक्षणान्नापाचका-
 दित्यय इत्यवसेयम्” ( ) इति । तदेतददर्शयति—क्रियेत्यादि । तथेति
 क्रियया । ध्रुवनिमित्तं क्रियात्वजातिः ॥ ७५४ ॥

न त्वित्यादिना प्रतिविषचे । स्वस्या आधारः—क्रियाजातेः^१ सैव

तत्त्वविधानम्

गृह्यते वा^१ ध्रुवा जातिः स्याधारविनिवृत्तितः ॥ ७५५ ॥
 दण्डाङ्गदादिजातीनामेकदा न हि लक्षणे ।
 तद्वियोगेऽपि दण्डादिमतिस्तेषु प्रवर्तते ॥ ७५६ ॥
 अथापि पाचकत्वादिजातिरन्यत्र वर्तते ।
 सद्योजातेऽपि तद्योगात् पाचकादिमतिर्भवेत् ॥ ७५७ ॥
 सदादिमतिषन्नो^२ चेत् तदा सा समवायिनी ।
 पश्चादपि न सा तत्र तथा स्यादविशेषतः ॥ ७५८ ॥
 तत्सम्बद्धस्वभावस्य वैगुण्यान्न तयोः सौ ।
 समवायस्तथा पश्चात् तादात्म्ये च कथं भवेत् ॥ ७५९ ॥

क्रिया । न हि जातेराश्रयग्रहणमन्तरेण केवलाया ग्रहणम् = अवस्थितिर्वास्ति,
 अनाश्रितत्वमसङ्गात् ॥ ७५५ ॥

[G 248] स्यादेतद्—एकदा जातेर्लक्षितत्वादुपरतेऽति कर्मणि तदाधारे
 प्रवर्तते एव तन्निगन्धनप्रत्यय इत्याह—दण्डेत्यादि । एव क्षतिप्रसङ्गः स्यात्,
 न हि दण्डादिजातीनामेकदा लक्षितत्वात् परित्यक्तदण्डेष्वपि तेषु दण्डादिषु
 दण्डो, दण्डली—इत्यादिमतिर्भवेत् । न च पाचकत्वादिजातिरत्राप्यस्तीति युक्तम्,
 सद्योजातेऽपि जातेर्विद्यमानत्वात् पाचकादिबुद्धिप्रसङ्गः स्यात् । स्यादेतद्—यथा
 सचानिगन्धानि सदिति मतिर्भयन्ती न सर्वदा भवति, तथा जातिरप्याश्रयविशेष-
 समवायिनी भवन्ती न सर्वदा भविष्यति, तेन सद्योजातावस्थायां जातिर्नैव सम-
 वायिनी भविष्यति । ‘समवायिनी’ इत्युपलक्षणम्, नाभिव्यक्त्यपि ज्ञेयम् । एव तर्हि
 न कदाचिदपि सा तसमवायिनी प्राप्नोति । तथा हि—प्रथमतः तयोर्जातिद्रव्य-
 योक्तसम्बद्धस्वभाववैगुण्यात् समवायो जातेः, पश्चादपि तद्वैगुण्यं तदवस्थमेवेति
 कथं सा समवायात् । न हि द्रव्यं भवता मतेन क्षणिकम्, येन पश्चाद्विशिष्टता
 तस्य भवेत् । तथेति समवायिनी । तयोः सौ जातिद्रव्ययोः । तादात्म्य
 इति अपरित्यक्तप्राक्तनवैगुण्यसम्बन्धे ॥ ७५६—७५९ ॥

यदि नामाध्रुवा व्यक्तिलभेतातिशयं तदा ।

जातेस्तु विगुणं रूपं न कदाचिन्निवर्त्तते ॥ ७६० ॥

उद्द्योतकरमतम्

पचनादिक्रियायाश्च प्रधानं साधनं मतम् ।

पाचकादिति तच्चास्ति प्राधान्यं पाचकान्तरे ॥ ७६१ ॥

तत्प्रतिविधानम्

प्राधान्यं किमिदं नाम न शक्तिरसमन्वयात् ।

द्रव्यक्रियागुणात्मादि नात एवावकल्प्यते ॥ ७६२ ॥

अथापि द्रव्यमन्त्रियमङ्गीक्रियते, तदापि दोष इति दर्शयन्नाह—यदि नामेत्यादि ।

यदि नामाध्रुवतया व्यक्तिरतिशयं पश्चालभते, जातेस्तु ध्रुवत्वात् प्राग्भूतं पश्चादपि तत्समवायविगुणं रूपमस्ति, कथमिव पश्चादपि समवायिनी भवेत् । न चापि पश्चात्कालभाविद्रव्यसमवायाविगुणरूपैव जातिः सर्वदावस्थितेति शक्यं वक्तुम्; द्रव्यस्यापि [G 249] नित्यत्वप्रसङ्गात्, तत्सम्बद्धत्वभावाया जातेः सदावस्थितत्वात् । न हि द्वितीयसम्बन्धभावे तत्सम्बद्धत्वभावात् 'स्वभावविगुण्य' युक्तम् ॥ ७६० ॥

पचनादीत्यादिनोद्द्योतकरविहितं परिहारमाशङ्कते । स ह्यह—हेत्वर्था-परिज्ञानादिवमुच्यते । यथा पाचकादिशब्दा अनुवृत्ताश्च भवन्ति, न च पाचकत्वं नाम सामान्यमस्ति, तथा गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्यया इति । यस्माद्विशेषप्रत्ययानामना-कस्मिन्त्वादित्यस्य हेतोरयमर्थः—पिण्डप्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्ययस्य निमित्तान्तरादुत्पाद इति, न पुनः सर्वोऽनुवृत्तिप्रत्ययः सामान्यादेव भवतीति । एवं सति पचनक्रियाया यत् प्रश्नं साधनम्, तत् पाचकशब्देनोच्यते, तच्च प्राधान्यं पाचकान्तरेऽप्यस्तीति न दोष इति ॥ ७६१ ॥

तदेतत् प्राधान्यमित्यादिना प्रतिविधेते । किमिदं प्राधान्यं नाम ! यदि शक्तिः; तदयुक्तम्; तस्याः प्रत्याहारनियताया व्यक्त्यन्तरासमन्वयात् । नापि

उपसंहारः.

तद्विजातीयविश्लेषिरूपमात्रावसायिनी ।

संकेतभेदसापेक्षा पाचकादिषु शेमुषी ॥ ७६३ ॥

यथासंकेतमेवातः शब्दा बुद्ध्य एव च ।

विभागे 'नानुवर्तन्ते विनंकेनानुगामिना ॥ ७६४ ॥

तथा चाभावविज्ञानं नाभावेषु विरुध्यते ।

ध्वनिर्वाऽनुगतोऽनर्थसंकेतानुगमात् तयोः ॥ ७६५ ॥

द्रव्यादीनामात्मा स्वभाव स्थातन्वयम्; अत एवासमन्वयात् । आदिशब्देन षट्-
पदार्थव्यतिरिक्त इष्टो धर्मो गृह्यते । यत् पुनरुक्तम्—“निमित्तान्तरादुत्पाद इत्यस्या-
यमर्थः” इति, तत्र प्रतिविहितमेव । सामान्येन किञ्चित् निमित्तान्तरमस्तीति साधने
सिद्धसाध्यता; सङ्केतमनस्कारस्य निमित्तत्वेनेष्टत्वात् । विशेषेण त्वन्वयवैकस्य
व्यभिचारश्च पाचकादिप्रत्ययैरिति ॥ ७६२ ॥

तदित्यादिनोपसहरति । तत्—तस्मात्, यतो^१ निमित्तान्तर निरूप्यमाणं
पाचकादिष्वपि नोदयते, तस्मात् । विजातीयस्य व्यवच्छिन्नवस्तुमात्राव्यवसायिनी
यथासमयम् 'पाचक पाचक' इत्येवमाकाराऽनुगता भिन्नेष्वपि वस्तुष्वभेदेन पाचका-
दिषु शेमुषी = धीरुपजायते, [G 250] सर्वत्र विजातीयव्यवच्छेदस्य विद्यमान-
त्वात् । यत् एवं गतादिष्वपि यथासङ्केतमभिज्ञाकारव्यवसायिन प्रत्यया शब्दाश्च
प्रवर्तयन्ते विनापि सामान्यमित्यनैकान्तिकता हेतोः ॥ ७६३-७६४ ॥

तथा चेत्यादिना 'अभावेऽभावबुद्धिश्च' इत्येतत् समर्थयते । इदमेव हि सामा-
न्यप्रत्ययस्य निबन्धन व्यापि, यदुत सङ्केताभोग, अन्यथा ह्यभावेऽभाव इत्यनुगत-
प्रत्ययो ध्वनिश्च केन न निरुध्येत । न ह्यत्र जातिरस्ति, वस्तुसमवायिनीत्वात्तस्याः ।
कस्मान्न विरुध्यते ?— इत्यत्र कारणमाह—अनर्थसंकेतानुगमात्तयोरिति ।
अविद्यमानो ज्ञात्यादिरर्थो यस्मिन् सङ्केते तत्तथोक्तं, तस्मादनुगमात् = अन्वयात्,
तयोः = ध्वनिविज्ञानयोः शब्दज्ञानयोः । सङ्केतमात्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति
यावत्, ॥ ७६५ ॥

शङ्करस्वामिन उत्तरम्

घटस्य प्रागभावोऽयं घटप्रध्वंस इत्ययम् ।

तद्वस्तुपाधिकानेव धीरभावान् प्रपद्यते ॥ ७६६ ॥

उपाधिगतसामान्यवशादेवानुवृत्तता ।

तस्या सर्वत्र चेत् ?

तत्सम्बन्धम्

नैवम्, वैलक्षण्यात्तदाश्रयात् ॥ ७६७ ॥

घट इत्यादिका बुद्धिस्तेभ्यो युक्ताऽनुगामिनी ।

नाभावो भाव इत्येषा तन्मतिस्तु विलक्षणा ॥ ७६८ ॥

न हि सत्तावशाद् बुद्धिगारश्व इति चेप्यते ।

एकमेवान्यथा कल्प्य सामान्य सर्वसाधनम् ॥ ७६९ ॥

भाषिषिक्तमतम्

न निमित्तानुरूपा चेत् सर्वस्मिन् बुद्धिरिष्यते ।

घटस्येत्यादिना शङ्करस्वामिन उत्तरमाशङ्कते । स आह—न हि तेष्वभाव-
प्वनुपाधिका प्रत्यया दृश्यन्ते, किं तर्हि ? घटस्य प्रागभाव, घटस्य प्रध्वंसाभाव,—
इत्येव सर्वत्राभावप्रत्ययो वस्तुपाधिकानेवाभावान्नवलम्बते । तस्मात् सर्वत्रैव तस्या
धिय उपाधिगतसामान्यवशादेवानुवृत्ततेति नास्ति व्यभिचार इति । तस्या इति ।
धिय प्रकृतत्वात् सम्बन्ध ।

नैवमित्यादिना प्रतिविषये । वैलक्षण्यादितदश्रयाश्च इति स्पष्टम् ।
समाहारद्वन्द्वो वा वैलक्षण्यादितदश्रयाश्च नैव युक्तमित्यर्थः । तत्र 'वैल-
क्षण्यात्' इत्यस्य तावद्विस्तरेण समर्थनमाह—घट इत्यादि । [७२३] न
षेकोपाधिनिबन्धना मित्राकारा बुद्धयो युक्ता, परेनैव सर्वसामान्यकार्यसाधनादनेक-
सामान्यकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्माद् घटत्वादिसामान्यवशाद् 'घट' इत्यादिका
धियो भवन्तु, 'अभाव' इत्यादिकास्तु कथमिवात्यन्तविलक्षणास्तन्निबन्धना
युज्येरन्, न हि सत्तावशाद् गोत्वादिसाधनैवेत् ॥ ७६६ ७६९ ॥

भाषिषिक्तत्वाद्—'न हि सर्वत्र निमित्तानुरूप प्रत्यय इष्यते । तथा हि—
गजतुरगपदसदिरादिसमवायिनी बहुत्वसद्वया सेनावनादिवृद्धाना निमित्तम्,

यतस्तेनादिबुद्धिनां सङ्ख्यादोष्टं निबन्धनम् ॥ ७७० ॥

तन्निरासः

यद्येवमियमेव मेदेष्विष्टा न किं मतिः ।

इच्छारचितसकेतभेदाभोगानुसारिणी ॥ ७७१ ॥

आभोगमात्रस्यान्वयव्यतिरेकाभ्याम्

अनुगतप्रत्ययहेतुत्वम्

भेदज्ञाने सतीच्छा हि सकेतकरणे ततः ।

तत्कृतिस्तच्छ्रुतिश्चास्या आभोगस्तन्मतिस्ततः ॥ ७७२ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामियमेव विनिश्चितम् ।

समर्थं कारण यस्यामन्येषामनवस्थितिः ॥ ७७३ ॥

अनुरूपो हि ससर्गो स्यादित्यन्यार्थकल्पना ।

पानककाजिकादिबुद्धीनां विजातीयद्रव्यसयोगो निमित्तम्, अन्यथा हि 'बहव संयुक्ताः' इति च प्रत्यय स्यात्" इति, तदेतत् न निमित्तेत्यादिनाऽऽशङ्क्य यद्येवमित्यादिना प्रतिविधत्ते । इयमिति सामान्यधी । सङ्केतस्य भेदो विशेष ॥ ७७०-७७१ ॥

क पुनरत्रातिशयो येनैवमुच्यते : इत्याह—भेदेत्यादि । अन्वयव्यतिरेक-समधिगम्य कार्यकारणभाव, स च सामान्यधियं प्रतीच्छारचितसङ्केताभोगमात्रस्य निश्चित । तथा हि—प्रथमतर तावद् भेदविषयमनुभवज्ञानमुत्पद्यते, तस्मिन्नुत्पन्ने सङ्केतकरणेच्छा जायते, ततश्चेच्छातस्तस्य सङ्केतस्य कृति = करणम्, ततस्तस्यैव व्यवहारकाले श्रुति = श्रवणम्, अस्याश्च श्रुते सङ्काशादुत्तरकालमाभोगो यथा-श्रुतसङ्केतविषय, ततश्चाभोगात् तेज्वेव भेदेषु तदध्यवसायेन प्रवृत्ते 'घट' इत्यादिका मतिरुदयमासादयति । आगोपालमेतावन्मात्रमेवास्या बुद्धी कारणत्वेन निश्चितम् । अपरिदृष्टसामर्थ्यस्य तु सामान्यस्य कारणत्वोपकल्पनेऽतिप्रसङ्ग स्यात्, तदपि कल्पयित्वाऽपरमप्यदृष्टसामर्थ्येन तुल्यत्वात् किमिति न कल्पयेत् ॥ ७७२-७७३ ॥

[G 252] तत्रैवोपचयमाह—अनुरूपो हीत्यादि । तथा हि भवद्भिः

१-१ मिदमतः—पा०, गा० । 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितो ज्ञातव्यः'—इति जे० पुस्तकं पाठान्तरम् ।

वैलक्षणे तु बुद्धीनामियदेवाश्रितं वरम् ॥ ७७४ ॥

सामर्थ्यनियमो ह्यत्र कल्पनीयो वरं स च ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितो ज्ञातशक्तिषु ॥ ७७५ ॥

सामान्यस्यापि तदसम्भवोपपादनम्

अन्वयानुविधानं च सामान्येषु न विद्यते ।

सदाऽसत्त्वाच्च नित्यानां व्यतिरेकस्तु सम्भवो ॥ ७७६ ॥

अब्रव्यादिधियो हेतुर्न गुणत्वादि युक्तिमत् ।

सामान्यबुद्धीमाननुरूपमालम्बनाख्यं हेतुं निरूपयद्भिः भेदान्यर्बुदस्य सामान्यमुप-
कल्पितम्, यदि च तदपि कल्पितं सामान्यमन्याकारा अपि बुद्धीर्जनयति, तदा
वरमियदेव, यदेव यथोपवर्णितं दृष्टसामर्थ्यं कल्पितं भवेत्, एवं दृष्टार्थकल्पना
न कृता स्यात् । अपि च—कथमभिन्नं सामान्यं विलक्षणा बुद्धीर्जनयतीति
ष्टेन सता वक्तव्यमिदमवश्यम्—यदुत शक्तिप्रतिनियमोऽयं पदार्थानां यदेकमपि
सदनेकाकारप्रत्ययोपजननायालमिति । यद्येवम्, ज्ञातशक्तिषु निश्चितसामर्थ्येषु
भेदादिष्वेव सामर्थ्यनियामकमिति न कल्प्येत । एवं हि नानुभवविरुद्धमनु-
ष्ठितं स्यात् ॥ ७७४—७७५ ॥

स्यादेतत्—सामान्यस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामर्थ्यं निश्चितमेवेत्याह—
अन्ययेत्यादि । सदा सदादिप्रत्ययानामसत्त्वाद्ननुत्पत्तेर्नैषां तद्गतान्वयानुविधायित्वं
युक्तम् । यदि ह्येते सामान्यानुविधायिनः स्युः, तदा सर्वदा सामान्यस्यावस्थि-
तत्वात् किमिति सदा न भवेयुः, न हि सामान्यस्य क्वचिदपेक्षास्ति, परैस्तस्यानु-
पाधेयविशेषत्वात्, अतो न तद्गतान्वयानुविधानमेषाम् । नापि व्यतिरेकानुविधानम्,
तथा हि—यदाऽपी सदादिप्रत्यया नोत्पद्यन्ते, तदा तत्र सामान्याभावः कारण-
मिति न शक्यं वक्तुम्; नित्यानां सदाऽवस्थायितया व्यतिरेकासम्भवात्, अतो
नापि तद्गतव्यतिरेकानुविधानमेषामस्ति ॥ ७७६ ॥

यतश्चैवं निमित्तान्तराम्युपगमे सामान्यादिधियां दोषः; तस्माद्यत् परैरुच्यते—
“गुणत्वादिरेव सामान्यविशेषो गुणादिष्वब्रह्माक्रमादिप्रत्ययहेतुः, सामान्येषु च
सत्तादिषु सामान्यमित्यनुगतप्रत्ययस्यानेकार्थसमवायो निमित्तम्” ( ) इति,

अनेकसमवायश्च न सामान्यधियस्ततः ॥ ७७७ ॥

अनेकसमवायश्च सङ्ख्यादिष्वपि विद्यते ।

सामान्येष्विव तेषु स्युः सामान्यमिति ब्रुद्धयः ॥ ७७८ ॥

घटत्वादि च सामान्यं घटादावेव वर्तते ।

नाभावेष्टवस्य वृत्तिस्तु तस्मात् तेषु कथं नु धीः ॥ ७७९ ॥

नाभयान्तरवृत्ताद्धि युक्तावन्यत्र धीध्वनी ।

हस्तित्वादिव कर्कादावर्गकार्याश्रयोऽपि न ॥ ७८० ॥

रसः शीतो गुर्वश्चेति स्यादेकार्याश्रयान्मतिः ।

इहायमपि नैवास्ति नाभावो वर्तते कचिद् ॥ ७८१ ॥

उदपास्तं भवतीत्येतदह—अद्रव्यादीत्यादि ॥ ७७७ ॥

[G 255] अतिप्रसङ्गधात्यामपि कल्पनामिति दर्शयन्नाह—अनेक-
त्यादि । यद्यनेकार्थसमवाय सामान्येषु सामान्यधियो निबन्धनं स्यात्, तद्य
सङ्ख्यासंयोगविभागावयविद्रव्यादिष्वनेकद्रव्याश्रितत्वमस्तीति; तेष्वपि सामान्यमिति
धियः स्युः, निमित्तविशेषात् । एकबुद्धिहेतुत्वमपि सत्तादीनां सङ्ख्याकारेण स्वात्म-
नियतत्वाच्च सामान्यान्तरमात्मन्दति, ततश्च तद्वलेनापि न सामान्येषु 'सामान्यं
सामान्यम्' इत्यनुगतः प्रत्यय उपपद्यते । ततश्चासम्बद्धमिदं कुमारिलेनोक्तम्—

“तस्मादेकस्य भिन्नेषु या वृत्तिस्तन्निबन्धनम् ।

सामान्यशब्दः सत्ताश्रयेकपीकरणेन वा” ॥

(इत्ये० वा०, आह० २४) इति ॥ ७७८ ॥

एवं तावद् “वैरक्षण्यात्” (तत्त्व० ७६७) इत्येतद्व्याख्यातम्, “अत्र-
शब्दात्” (तत्त्व० ७६७) इत्येतद्व्याचिख्यामुराह—परत्वादि चेत्यादि ।
पयदिष्वेव सामान्यं समवेतम्, नाभावेण, तस्यावस्तुत्वात् । तत्कथं तेष्वभावेण
तस्माद् परत्वादेरन्यसमवायिन सामान्यानुद्धारानुगत प्रत्ययो भवेत् । न हि
गन्तव्यादि कर्मादिष्वेव श्रद्धाप्रत्ययनिरूपणं भवति ; ननु चान्यत्र समवेतादप्य-
न्यत्र प्रत्ययो दृष्टः, तदस्य—अपुनो रसः स्निग्धः शीतो गुरुश्चेति ? अत्राह—
एकार्थाश्रयोऽपि नैति । यत्रैव हि द्वये मायुर्यं समवेतं तत्रैव शीतगुरुदोऽ-

उद्द्योतकरमतम्

विशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धोऽस्तीति^१ चेदिह ।

तत्प्रतिविधानम्

सम्बन्धान्तरसद्भावे ननु चासौ प्रकल्प्यते ॥ ७८२ ॥

तयोरासत्तिमाश्रित्य विशेषणविशेष्यता ।

कल्प्यते तदभावे तु साऽनिमित्ता न सिद्धयति ॥ ७८३ ॥

घटस्य प्रागभावोऽयमित्यादि वचनं पुनः ।

कल्पनानात्रनिर्माणं कल्प्यते शूरतादिवत् ॥ ७८४ ॥

विशेषणविशेष्यत्वं यत्र वस्तुसमाश्रयम् ।

सम्बन्धान्तरसद्भावस्तत्रावश्यं^२ प्रकल्प्यते ॥ ७८५ ॥

पीत्येकार्थसमवायवत्तदत्र भवति सामानाधिकरण्यम्, न तु पुनरभावो घटत्वादि-
सामान्यैः सह कचिदप्येकस्मिन् द्रव्ये समवैति; नौरूपस्य कचिदपि सम-
वायायोगात् ॥ ७७९-७८१ ॥

विशेषणेत्यादिनाऽत्रोद्द्योतकरस्य परिहारमाशङ्कते । [G 254] स
याह—“घटत्वादीनां सामान्यानां घटादिभिः समवायलक्षणः सम्बन्धः, अभावानां
तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणः, ततश्च सामान्याभावयोरेकार्थसम्बन्धोऽत्रापि
व्यपदेशहेतुरस्त्येव” ( ) इति ।

तदत्र प्रतिविधानमाह—सम्बन्धान्तरेत्यादि । सम्बन्धान्तरोपबन्धितो हि
भावानां परस्परं विशेषणविशेष्यभावः, तद्यथा—दण्डवदत्तयोः राजपुरुषयोश्च
संयोग-स्वत्वमिमावादिकं सम्बन्धमाश्रित्य विशेषणविशेष्यता । तस्य तु सम्ब-
न्धान्तरस्य विशेषणविशेष्यभावं प्रति निमित्तभूतस्याभावे सा विशेषणविशेष्यता
कथमिव भवेत्, अन्यथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् । एवं हि सर्वं सर्वस्य विशेषण
भवेत् ॥ ७८२-७८३ ॥

कथमिदानीम् ‘घटस्य प्रागभावः’ इत्यादिविशेषणविशेष्यभावो लोके सम्बन्ध-
मन्तरेण प्रतीयते ? इत्याह—घटस्येत्यादि । प्रागभूत्वा भवतीत्येतन्मात्रार्थ-

शङ्करस्वामिमतचण्डनम्

अभावोऽभाव इत्येव ज्ञानमत्रावचोदितम् ।

उपाधिस्यं च सामान्यं स्वाथयेष्वेव वर्तते ॥ ७८६ ॥

न चानुयायि तेष्विष्टमन्यत् सत्त्वं यदीष्यते ।

न षड्र्यातिरेकेण जायन्तेऽभावबुद्धयः ॥ ७८७ ॥

विज्ञासायां बुद्धिरियं कल्पिका भावादर्थान्तरमूलमिव सम्बन्धेन प्रागभावापदर्शयन्ती प्रसूयते । तदभिप्रायवशाद्वात्र विशेषणविशेष्यभावः, न तु वास्तवः । यथा कल्पनाशित्तिप्रवृत्तस्य दूरत्वादयो धर्मा विशेषणत्वेनोपादीयन्ते । यत्र तु भवद्विर्वस्तुसमाथयो विशेषणविशेष्यभावो गृहीतः, तत्रावश्यं सम्बन्धान्तरमन्वेषणीयम् ; अन्यथा व्यवस्थानियमो न स्यात् ॥ ७८४-७८५ ॥

अपि चायं न चोद्यानुरूप^१ एव परिहारः शङ्करस्वामिनोक्त इति दर्शयन्नाह—अभावोऽभाव इत्यादि । [G 255] यदिह घटाभावे शशविपाणाधमावे वा—‘अभावोऽभावः’ इत्यनुगामिज्ञानं प्रवृत्तम्, तत्रास्माभिरसत्यपि समान्येऽनुगतप्रत्ययपर्यन्ताद् व्यर्थान्यत्रापि सामान्यकल्पनेति चोदितम् ; न तु सजातीयानां बहूनां घटादीनां नै प्रागभावादयः, तत्र यज्ज्ञानम्^२ । यदि नमैवम्, ततः किम् ! इत्याह—उपाधिस्यं चेत्यादि । घटाद्युपाधिगतं यत् सामान्यं घटत्वादि, तत् स्वाथयेष्वेव घटादिषु वर्तते, न्यथयान्तरे पट्यादी, तत् कथं विज्ञातीयपटादिगतप्रागभावादी तस्मात् प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥ ७८६ ॥

सर्वत्रैकमनुगमि सामान्यमस्तीति चेत् ! आह—न चेत्यादि । न हि सङ्कटपटादिविज्ञातीयानेकपदार्थव्याप्यपरं सामान्यमस्ति, यतोऽसौ प्रत्ययो भवेत् ।

स्यान्तरम्—सामान्यं महासामान्यमस्ति तद्व्याप्यप्रत्यययो मविद्यतीति ! तदुक्तम् ; व्याननाम् । तत्र हि—पट्पदार्थव्याप्यतिरेकेणावरम्य प्रतिषेधान्निरोधदेः पदार्थस्याभ्यस इति भगवन्मन्त्रबुद्धयो वा. समुदाहरन्ति, तयोन्माप-

१. यथाशानुक्तम्—७८०. यदर्थोऽनुक्तम्—७८० ।

२. 'तत्र' इति ७८६-७८७ ग० पु० ३३ ।

इच्छारचितरूपादावर्थे जातिनं विद्यते ।

व्यक्तेरसम्भवादेव स्थिता तद्व्यभिचारता ॥ ७८८ ॥

अतीतानुपजातेषु नित्यसामान्यगोचरम् ।

ज्ञानं चेत् केवलं नेदं सामान्यं गृह्यते न तु ॥ ७८९ ॥

कथारचितानां कपिञ्जलादीनां स्वभावः^२ परमार्थत इति मतयः, तासु कृतमदुपाधिगतं सामान्यम्, यत्तासां निमित्तं स्यात् । न ह्येषां प्रतिसङ्ख्यानिरोधादीनां सत्त्वमस्ति भवन्तीति । एतेनेतदपि प्रत्युक्तं यदुक्तं कुमारिलेन—

“ननु च प्रागभावादौ सामान्यं वस्तु नेष्यते ।

सचैव ह्यत्र सामान्यमनुत्पत्त्यादिरूपता^३ ॥” इति । (सूत्र० वा०, अ० ११)

अनुत्पत्त्यादिरूपता = अनुत्पादादिविशिष्टतेत्यर्थः । अत्रापि ह्ययमेव दोषः । न हि मतान्तरीयाणां^४ पदार्थानामुत्पादकभार्यानां च सत्तास्ति, येन तदभावप्रतीतिः स्यात् । तदध्यवसायिविकल्पसत्ता तत्र बहिरर्थशून्या प्रतीयत इति चेत् ! यद्येवम्, नित्यैकसत्तारहितो विकल्पमात्रात्मक एव सकलशब्दार्थः किं नेष्यते । अन्यथा हि नित्यैकसत्तादिरूपसामान्याभ्युपगमे सत्तापुरुषत्वादीनां सर्वत्र स्वमेवेति निरतिशयत्वात् कथं भिन्नरूपा प्रतीतिः स्यादिति चोप दुष्परिहारमेव स्यादिति ॥ ७८७ ॥

इदानीमिच्छारचितरूपेषु नष्टावृत्तेषु चैतत् समर्थनमाह—इच्छारचिते-
त्यादि । [G. 256] इच्छया रचितं रूपं स्वभावो यस्य स तथोक्तः, स आदि-
यस्मेति विग्रहः । आदिशब्देन नष्टव्यवृत्तिप्रदः । न हि तत्र कस्मिंश्चिदपि सामा-
न्यमस्ति, येन तत्रैकमन्य तेषु भक्तिः स्यात् ।

केवलस्योपलम्भे वा न व्यक्तीनामिदं भवेत् ।

सामान्यं न च तद्व्यङ्ग्यं विन्ध्यस्येव हिमालयः ॥ ७९० ॥

नोत्पत्तिपारतन्त्र्येण प्रतिबद्धं हि तास्विदम् ।

न ज्ञानपारतन्त्र्यं च नित्यत्वात् केवलग्रहात् ॥ ७९१ ॥

स्वाश्रयेन्द्रिययोगादिव्यपेक्षाया असम्भवात् ।

तत् सदेवोपलभ्येत यदि वा न कदाचन ॥ ७९२ ॥

स्वात्मनि ज्ञानजनने योग्यं वाऽयोग्यमेव वा ।

यद्येकदा तदा रूपं सर्वदेवं हि तद् भवेत् ॥ ७९३ ॥

तस्य योग्यमयोग्यं वा रूपं यत् प्रकृतिस्थितम् ।

तद् ध्रौव्यादप्रकम्प्यं हि को नाम चलमिष्यति ॥ ७९४ ॥

ग्रहणानभ्युपगमात् । तथा चोक्तम्—“स्वाश्रयेन्द्रियसन्निकषापेक्षमतिपत्तिक सामान्यम्” ( ) इति । केवलस्य सामान्यस्य ग्रहणे सामान्यधियो व्यक्तित्ववसायो न प्राप्नोति, व्यक्तेस्तदानीमभावात् । व्यक्तीनामिदं सामान्यमिति सम्बद्धं न स्यात्, निवन्धनाभावात् । तथा हि—निवन्धनं भवत् सम्बन्धस्य तद्व्यङ्ग्यत्वं वा सामान्यस्य भवेत्, तज्जन्यत्वं वा, तद्ग्रहणापेक्षग्रहणत्वं वा । तत्र न तावदाभिर्भिन्नगत्वात् तत्सम्बद्धं सामान्यम्, नित्यतया परैरनुपकार्यस्य विशेषाभावाद् व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तेः । यो हि यस्यानुपकारकः स तस्याभिव्यञ्जको न भवति, यथा विन्ध्यस्य हिमवान् । तथा च व्यक्त्य सामान्यस्येति व्यापकविस्तरोऽपठ्ये । अनुपकारकस्यापि व्यञ्जकत्वेऽतिप्रसङ्गः, सर्वं सर्वस्य व्यञ्जकः स्यात् । अत एव नित्यतया तस्याभ्युपगतत्वात् तां नोत्पत्तिपारतन्त्र्यमपि तस्य युक्तम् । केवलस्यापि ग्रहणाच्चापि तज्ज्ञानपारतन्त्र्यमिति त्रयाणामपि पक्षानामसम्भवं । तत्र यदिदमुच्यते—“स्वाश्रयेन्द्रियसन्निकषापेक्षमतिपत्तिक सामान्यम्” ( ) इति, तदयुक्तम्, आश्रयस्यैवायोगात्, [G 257] कुत्सर्गतेन्द्रियसन्निकषापेक्षत्वं भविष्यति । आदिग्रहणेनात्मनः सन्निकषादिपरिग्रहः । नित्यतया परैरनुपादेयविरोधत्वात्ताप्यस्य कचिदपराऽस्ति, उत यदि क्व स्वविषयज्ञानोत्पादनसमर्थम्, तदा सर्वदेवं तज्जन्येत् । अथसमर्थम्,

उद्बोधोत्करोपन्यस्तानुमाननिरसनम्
 गोतश्चार्थान्तरं गोत्वं भिन्नधीविषयत्वतः ।
 रूपस्पर्शादिवत् तस्येत्युक्तेर्ध्वत्रतुरङ्गवत् ॥ ७९५ ॥
 इत्यस्मिन् व्यभिचारोक्तिः पाचकत्वादिभिस्तथा ।
 अनया च दिशाऽन्येऽपि सर्वे दूष्याः कुहेतवः ॥ ७९६ ॥

तदा न कदापि जनयेत्, न हि तस्य तद्वृणं समर्थमसमर्थं वा तत् कचिदन्यथा-
 कर्तुमीधते; नित्यत्वहानिप्रसङ्गात् । यथोक्तम्—

“तस्य शक्तिरशक्तिर्वा या स्वभावेन संस्थिता ।

नित्यत्वादचिकित्स्यस्य कस्तां क्षययितुं क्षमः ॥”

(प्र० वा० २. २२) इति ॥ ७८८—७९४ ॥

यथोक्तम्—“गोतश्चार्थान्तरं गोत्वं” (तत्त्व० ७१९) इत्यादि, तस्य पाचका-
 दिभिरनैकान्त इति दर्शयति—गोत इत्यादि । तथा हि—पाचकादिभ्यः पाचकत्वा-
 देरसत्यप्यर्थान्तरभावे ‘पाचकः पाचकः’ इति भिन्नधीविषयत्वं भवत्येव, वेदस्य
 पाचकत्वमिति च व्यतिरेकविभक्तिर्भवतीत्यतः साधारणानैकान्तिकता हेतोः ।
 अन्येऽपि कुहेतव इति । कुमारिलगदिताः । त्वामी तेन कुहेतव उक्ताः—
 गोपिण्डमेवेषु या गोबुद्धिरियमेकगोत्वनिबन्धना; गवामासत्वादेकाग्रत्वाच्च,
 एकगोपिण्डविषयबुद्धिवत् । अथ वा—वेयं गोबुद्धिः सा सावलेयात्र भवति ।
 यत्रा—तद्व्यतिरिक्तार्थालम्बना, तदभावेऽपि भावात्, यथा घटे पार्थिवबुद्धिः ।

सर्वगतत्वं कथं तस्य सिद्धमिति चेद् ! उच्यते; वेयं गोमतिः सा प्रत्येक-
 समवेतार्थविषया; प्रतिपिण्डं कृत्स्नरूपपदार्थकारत्वात्, प्रत्येकव्यक्तिविषय-
 बुद्धिवत् । एकत्वमपि सिद्धमेव, तथा हि—यद्यपि सामान्यं प्रत्येकं सर्वात्मना
 परिसमाप्तम्, तथापि तदेकमेव; एकाकारबुद्धिप्रधानत्वात्, यथा नञ्युक्तेषु ब्राह्मणा-
 दिनिवर्तनम् । न चैतच्छब्दं वक्तुम्—भिन्नेषु योऽयमभिवाच्यप्रत्ययः स
 भ्रान्तः; तेन तद्व्यवद् वस्तुतत्त्वव्यवस्थानमसङ्गतमिति; यतो नास्य कारणदुष्टता-
 ऽस्ति । नपि वाचकप्रत्ययोद्भवः । तस्मान्निष्पत्तिरन्यथाभावादयुक्तमेतदिति ।

आह च (श्लो० वा०, वन० ४४-४७, ४९)—

“पिण्डमेदेषु गोबुद्धिरेकगोत्वनिबन्धना ।

गवाभासैकरूपाम्यामेकगोपिण्डबुद्धिवत् ॥

न शाबलेयाद् गोबुद्धिस्ततोऽन्यालम्बनापि वा । [G 258]

तदभावेऽपि सद्भावाद् घटे पार्थिवबुद्धिवत् ॥

प्रत्येकसमवेतार्थविषया वाऽय गोमतिः ।

प्रत्येकं वृत्तरूपत्वात् प्रत्येकव्यक्तबुद्धिवत् ॥

प्रत्येकसमवेताऽपि आतिरेकैकबुद्धितः ।

नन्युक्तेष्विव वाक्येषु ब्राह्मणादिनिरर्त्तनम् ॥

नैकरूपा मतिर्गोत्रे मिथ्या वक्तुं च शक्यते ।

नात्र धारणदोषोऽस्ति बाधकप्रत्ययोऽपि वा ॥” इति ।

तदत्र प्रथमे साधने तावत् साध्यविकलमुदाहरणम् ; एकस्य गोत्वस्यासिद्धे-
स्तन्निबन्धनत्वमेकगोबुद्धेरप्यसिद्धमेव । अथ सामान्येनैकनिबन्धनत्वं साध्यते,
तत्र सिद्धमाध्यता; वित्रातीयव्यवच्छेदेन कल्पितैकगोत्र्यावृत्तिनिबन्धनत्वस्यैवत्वात् ।
'न शाबलेयाद् गोबुद्धि' इत्यादि साक्षात्तुल्यचिनिषेधे साध्ये सिद्धसाध्यत्व;
'तत्त्वलक्षणानुभवसङ्केतमनस्कारादिव्यवहितत्वात् । अथ परस्परयापि ततो न
भवतीति साध्यते; तत्र प्रतिज्ञाया अनुभववाधा, दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वा ।

अन्यालम्बनत्वेऽपि साध्ये—यदि सन्निहिते शाबलेये 'गौरयन्' इति या
बुद्धिस्तस्यते सा ततोऽन्यालम्बनेति साध्यते, तत्राऽत्राप्यनुभवविरोधः; तथा हि—
सा सन्निहितपिण्डव्यवसायेनैव वर्तते, दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वा । अथ
तदसन्निधाने या बाहुल्येयादिसन्निधौ तथा प्रवृत्ता बुद्धिः, सा ततोऽन्यालम्बनेति
साध्यते, तत्र सिद्धसाध्यता । यदि तु साक्षाद्बुद्धस्तु सदा लम्बनेति साध्यते,
तत्राऽनैकान्तिकत्वा; 'न ह्यस्य किञ्चित् परमार्थतो वस्तु सदा लम्बनमस्ति' इति प्रति-
पादितत्वात् । यच्च प्रत्येकपरिसमाप्तार्थविषयत्वसाधनम्, तत्रापि सामान्येन साध्ये
सिद्धसाध्यता; 'प्रतिपादनार्थमतद्व्यपरावृत्तवन्तुरुपाध्यवसायेन प्रवृत्तत्वात् ।

१. तन्वदस्य—पा०, त(स्य) स्वदस्य—गा० ।

२. प्रतिपादनार्थ—पा०, गा० ।

सामान्यस्य बाधकं प्रमाणम्

अपि चानेकवृत्तित्वं सामान्यस्य यदुच्यते ।

तत्र केयं मता वृत्तिः स्थितिः किं व्यक्तिरेव वा ॥ ७९७ ॥

स्वरूपाप्रच्युतिस्तावत् स्थितिरस्य स्वभावतः ।

नाधारस्तत्कृतौ शक्तो येन स्थापकता भवेत् ॥ ७९८ ॥

अथ नित्यैकप्रत्येकपरिसमाप्तवस्तुमूतसामान्याख्यपदार्थविषयत्वं साध्यते, तदा दृष्टान्तस्य साध्यविकलता, हेतोश्चानैकान्तिकता; तथाविधेन धर्मेण कचिदप्यन्वयासिद्धेः । एकस्य च सर्वात्मना बहुषु परिसमाप्तत्वे सर्वेषां व्यक्तिमेवानां परस्परमेकरूपतापत्तिः, एकव्यक्तिपरिनिष्ठितस्वभावसामान्यपदार्थसंस्पृष्टत्वादेकव्यक्तिरूपत्वात् । सामान्यस्य वाऽनेकत्वापत्तिः, युगपदनेकवस्तुपरिसमाप्तात्मरूपत्वात्, दूरदेशावस्थितानेकभाजनगतविरुद्धादिफलवदित्यनुमानबाधा । तेन यदुक्तम्—“न चात्र बाधकं प्रत्ययोऽस्ति” ( ) इति, तदसिद्धम्; पूर्वं चोक्तत्वाद्, यक्ष्यमाणत्वाच्च बाधकस्य । यच्चैकत्वसाधनं जाते, तत्रापि जातेः प्रत्येकसमवेताया असिद्धत्वादेकबुद्धिब्राह्मत्वमसिद्धमित्याश्रयासिद्धो हेतुः । ब्राह्मणादिनिवर्तनं च परमार्थतो नैकम्, अवस्तुत्वादिति साध्यविकलमुदाहरणम् । काल्पनिके चैकत्वे साध्ये सिद्धसाध्यता; कल्पितस्यापोहरूपत्वेनेष्टत्वात् ।

यच्चाप्युच्यते—“न चात्र कारणदोषोऽस्ति” ( ) इति, तदप्यसिद्धमेव; अनादेरविद्यावासनालक्षणस्य [G 259] कारणदोषस्य विद्यमानत्वात् । तदेवमनया दिशा कुहेतवोऽपी दूष्या. ॥ ७९५-७९६ ॥

एवं तावद् विस्तरेण परोक्तसामान्यसाधनानां दूषणमिषाय सामान्यस्य बाधकं प्रमाणमभिषातुकाम आह—अपि चेत्यादि । अवश्यं सामान्यस्य मेदेषु वृत्तिरेष्टव्या, अन्यथा कथं तेषु प्रतिनित्यैककारा बुद्धिस्त्वन्नित्यन्या सेत्स्यति । तत्र च वृत्तिरस्य भवन्ती स्थितिलक्षणा वा भवेत्, तदभिव्यक्तिलक्षणा वा, स्थितिरपि द्विधा—स्वभावाप्रच्युतिलक्षणा वा, यद्वाऽधोगतिप्रतिबन्धलक्षणा । तत्र न तावदाह—नित्यत्वात् स्वत एव स्वभावाप्रच्युतेः सिद्धत्वात् । नापि द्वितीया—

गमनप्रतिबन्धोऽपि न तस्य बदरादिवत् ।
 विद्यते निष्क्रियत्वेन नाधारोऽतः प्रकल्प्यते ॥ ७९९ ॥
 स्थितिस्तत्समवायश्चेन्न त्वेवैव' विचार्यते ।
 सोऽभीष्टोऽयुतसिद्धानामाश्रयाश्रयितात्मक ॥ ८०० ॥
 स्यादाधारो जलादीना गमनप्रतिबन्धक ।
 अगतीना किमाधारं सामान्याना प्रकल्पितं ॥ ८०१ ॥
 स्वज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वे किमभिव्यक्तिकारणं ।
 स्वज्ञानोत्पत्त्ययोग्यत्वे किमभिव्यक्तिकारणं ॥ ८०२ ॥

अमूर्तसर्वगतत्वाभ्या निष्क्रियतयाऽधोगमनसम्भवात् । अतो न तत्प्रतिबन्धकत्व-
साधारण युक्तम् ।

'भेदेऽपि य सामान्यस्य समवाय सा स्थिति' इत्येतदप्यनुत्तरमेव, तस्यैव
 समवायस्य विचार्यमाणत्वात् । तथा हि—अपृथक्सिद्धानामाश्रयाश्रयिभावलक्षण-
सम्बन्ध समवाय उच्यते तदभिव्यक्तितया वा—इतीदमेव निरूपयितुमारब्धम् । न
 हि परस्परसङ्घर्षात्मनामकृष्टिकर्मरन्तर समवायो युक्त, अतिप्रसङ्गात् । एव
 हि सर्वं सर्वस्य समवाय स्यात् । तथा हि—परस्परव्यावृत्तशरीरान् भावान् य
 संश्लेषयति स समवाय कल्पित । न चार्थान्तरसद्भावेऽपि स्वात्मनि व्यवस्थिता
 परस्परस्वभावमन्वाविशन्ति स्वरूपहानिमसङ्गात् । तस्य चार्थान्तरस्य 'समवाय'
 इति नामकरणे न किञ्चिद इत्युक्तमर्थान्तरम्, स्थितिरिति ॥ ७९७-८०० ॥

स्यादित्यादिना सामान्य प्रत्याधारकत्वन्याया अत्यन्तासम्बद्धता दर्शयति ।
 [G 260] अगतीनामिति गतिरहितानाम्, अमूर्तसर्वगतत्वाभ्या गतेरभावात् ।
 तदभिव्यक्तिरक्षणापि स्थितिरयुक्ता । तथा हि—तद्विषयज्ञानोत्पादनमेव तस्याभि-
 व्यक्ति, न तु स्वभावपरिपोषणलक्षणा, नित्यस्य स्वभावान्यथाकरणासम्भवात् ।
 ततश्च तस्य यदि भूत एव ज्ञानोत्पादनसामर्थ्यम्, तत्र किमित्यभिव्यक्तिकारणम-
 प्युक्ते । अथासामर्थ्यम्, तदा परैरन्येयविषयत्वाच्च तदपेक्षा युक्तिमती । परैर-

ह्यः समर्थः समर्थात्मा व्यञ्जकः क्रियते यदि ।

भावोऽस्थिरो भवेदेवं दीपव्यङ्ग्यघटादिवत् ॥ ८०३ ॥

दूषणान्तरम्

घटादिजातिभेदाश्च 'स्वाश्रयेष्वेव भाविनः ।

सर्वत्र वृत्तिभाजो वा भवेयुः परजातिवत् ॥ ८०४ ॥

तत्र देशान्तरे वस्तुप्रादुर्भावे कथं नु ते ।

दृश्यन्ते वृत्तिभाजो वा तस्मिन्निति न गम्यते ॥ ८०५ ॥

न हि तेन सहोत्पन्ना नित्यत्वान्नाप्यवस्थिताः ।

तत्र प्रागविभूत्वेन न चाऽऽयान्त्यन्यतोऽक्रियाः ॥ ८०६ ॥

षेयविशेषत्वे चाङ्गीक्रियमाणे सत्यनित्यत्वप्रसङ्गः, ततश्च व्यक्तिवदेवासाधारणत्वान्न सामान्यं स्यात् । भाव इति । भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति कृत्वा कृत्स्न एव सामान्यपदार्थ उच्यते । प्रयोगः—यस्य यस्मिन् वृत्तिनिबन्धनं न किञ्चिदस्ति न तत् तस्मिन्वर्तते, यथा विन्ध्ये हिमवान् । नास्ति च सामान्यस्य भेदेषु वृत्तिनिबन्धनं किञ्चिदिति व्यापकानुपलब्धिः ॥ ८०१-८०३ ॥

घटादीत्यादिना दूषणान्तरमप्याह । घटादिजातिभेदाश्चेति^१ । घटत्वपार्थिवत्वादयः सर्वगतत्वेन वर्ण्यमानाः कदाचित् स्वाश्रयमात्रव्यापितया वर्ण्येरन्, यद्वा देशे सर्वत्र भावादिति पक्षद्वयम् । परजातिवदिति । महाविषयतया सच्च परेत्यभिधीयते । इयं च महाविषयत्वमात्रसाम्येनैव दृष्टान्तीकृता । न तु व्यक्यन्तरालवर्चिदेशव्यापितया; तस्या अपि तद्धर्माप्रतीतेः ॥ ८०४ ॥

तत्र प्रथमे पक्षे दोषमाह—तत्रेत्यादि । [G 261] घटादिव्यक्तिशून्ये देशे घटादिवस्तुप्रादुर्भावे सति ते जातिभेदा घटत्वादयः कथं तत्र घटादौ दृश्यन्ते; वर्तन्ते चेति न गम्यते = नावबुध्यत इति यावत् ८०५ ॥

कथम् ? इत्याह—न हीत्यादि । तथा हि—यदि घटादिना व्यक्तिभेदेन सहोत्पन्नास्ते भवेयुः, प्राग्व्य तत्रावस्थिताः स्युः, अन्यतो वा देशान्तरादागच्छेयुः,

स्वाश्रयेन्द्रिययोगादेरेकस्मिस्तद्ग्रहे सति ।
 सर्वत्रैवोपलभ्येरस्तत्स्वरूपाविभागत ॥ ८०७ ॥
 ज्ञातादव्यतिरिक्त चेत् तस्यापि ग्रहण भवेत् ।
 न द्वेदेव न वा तस्य ग्रहण भेद एव वा ॥ ८०८ ॥

तदा तत्र दृश्येन्, वर्त्तेन् वा । यावत् न तेषामुत्पाद, नित्यत्वात् । नपि
 प्रागवस्थानम्, सर्वव्यापित्वात् । नाप्यन्यदेशादागमनम्, अक्रियत्वात् । सत् इव
 तेषु तेषा वृत्तिरुपलब्धिर्वा भवेत् । प्रयोग — ये यत्र नोत्पन्ना, नापि प्रागव
 स्थायिन, नापि पश्चादन्यतो देशादागतिमन्त, ते सत्र नोपलभ्यन्ते, नापि वर्तन्ते
 यथा — शशशिरसि तद्विषाणम् । तथा च सामान्यम् । तच्छून्यदेशोत्पादवति घटादिके
 पस्तुनीति व्यापकानुपलब्धि । न चायमनैकान्तिको हेतु, तत्र वृत्त्युपलम्भो
 प्रकारान्तरमावात् ॥ ८०६ ॥

द्वितीयेऽपि पक्षे दोषमाह — स्वाश्रयेत्यादि । स्वाश्रयेन्द्रियसयोगादे =
 उपलम्भहेतो । आदिशब्देनात्ममन सन्निरर्थादिपरिग्रह । 'तत एरस्मिन् व्यक्ति-
 भेदे तेषा जातिभेदाना ग्रहणे सति सर्वत्रैव विद्यतीयेऽपि व्यक्तिभेदऽन्तरा
 चोपलभ्येरन्, तथा यथास्वमेकरूपतया प्रत्येक गृहीतरूपाव्यतिरेकात् ॥ ८०७ ॥

एतद्व स्पष्टयताह — ज्ञातादित्यादि । तथा हि — दृष्टव्यक्तिसमवेतसा
 मान्यरूपाद् विज्ञातादव्यतिरिक्तं चेत् व्यक्त्यन्तराख्यासि सामान्यरूपम्, तदा तस्यापि
 ग्रहण भवेत्, गृहीतादभिन्नत्वात्, गृहीतस्वरूपान् । न च तस्य ग्रहण न भवति,
 तथा स यगृहीतरूपव्यतिरेकात् तद्वद् दृष्टव्यक्तिसमवेतस्यापि ग्रहण न स्यात् ।
 अशोभ्यरूपज्ञात्कीर्यते, तत्र म्यमावभेदप्रसङ्ग परस्परविरुद्धप्रमायासात् ।
 [G 262] त छन्दोन्वयनीयग्रहण ग्रहणधर्मायासितमपि सदस्मिति युक्त
 मभिधा । स्वच्छचोऽस भविष्यता । एव हि निश्चयमेव द्रव्य स्यात्,
 क्त्वथ सदोत्पत्तिरिच्छादिप्रसङ्ग, अन्येऽस्मिन् । नममावभेद स्य १, न च
 नानि विद्यते ॥ ८०८ ॥

नान्यकल्पितजातिभ्यो वृक्षादिप्रत्यया इमे ।

क्रमित्वानुगमादिभ्यः पाचकादिवियो यथा ॥ ८०९ ॥

नित्यस्याजनकत्वं च बाधकं सम्प्रतीयते ।

संयोगदूषणे सर्वं यदेवोक्तं प्रबाधकम् ॥ ८१० ॥

सामान्यदूषणोपसंहारः

एवमेकान्ततो भिन्नजातिरेषा निराकृता ।

जैमिनीयान्मुपेता तु स्याद्वादे प्रतिषेत्स्यते ॥ ८११ ॥

तदेवं सर्वप्रकारेण जातिमभिदूष्य प्रयोगं रचयन्नाह—नान्येत्यादि । ये क्रमित्वानुगामित्ववस्तुत्वोरपत्तिमत्त्वादिघमोपेताः, ते परपरिकल्पितनित्यैकसर्वगत-सामान्यतो न भवन्ति, यथा—पाचकादिप्रत्ययाः । तथा चामी वृक्षादिप्रत्यया इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः । नित्यताभावविरुद्धान्नित्यताभावेन क्रमित्वादेर्व्याप्तित्वात्, नित्यस्य च क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधान्नैकान्तिकता हेतोः । दृष्टान्तस्य च साध्याविकलतायाः पूर्वं विस्तरेण प्रसाधितत्वान्नासिद्धो दृष्टान्तः ।

बाधकान्तरमप्याह—संयोगेत्यादि । तत्र संयोगदूषणे बाधकमुक्तम्—“एकंस्त्यानेकवृत्तिश्च न युक्तेति प्रबाधकम्” (तत्त्व० ६७३) इत्यनेन । यथा चानेकत्रैकस्य वृत्तिर्न युक्ता, तथाऽवयविदूषणे “तद्व्येकवृत्तिभावा” (तत्त्व० ६०६) इत्यादिना प्रदर्शिता ॥ ८०९-८१० ॥

एवमित्यादिनोपसंहरति । यैवैशेषिकादिभिर्व्यक्तितो जातिरेकान्तभिन्नेष्टा, तेयामिदं दूषणमुक्तम् । ये पुनरभिन्नामुभयरूपां च जातिमिच्छन्ति जैन-जैमिनीय-साङ्ख्यवादयः, तदुपवर्णिता जातिः प्रस्तावात् स्याद्वादे निषेत्स्यते । इह वैशेषिक-नैयायिकोपकल्पिताया जातेः प्रस्तुतत्वान्न दूष्यते; प्रस्तावामावादिति भावः ॥ ८११ ॥

इति सामान्यपरीक्षा

प्रशस्तमतेरुत्तरम्

स्वत एवाशुचित्वं हि श्वमांसादेर्यथा स्थितम् ।

तद्योगादपरेषां^१ तु तथेहापि यदीष्यते ॥ ८१६ ॥

यथा प्रकाशको दीपो घटादेश्च स्वतः स्थितः ।

तत्प्रकाश्यात्मतायां^२ च नियतोऽयमिदं तथा ॥ ८१७ ॥

तत्प्रतिविधानम्

ननु चाशुचिभावोऽयं सांवृतो न तु तात्त्विकः ।

तत् स्वयं परतो वाऽयं कथं नाम भविष्यति ॥ ८१८ ॥

अथ वा भाविकत्वेऽपि श्वमांसादिवशादिमे ।

जायन्तेऽशुचयो भावा नैव नित्या अजन्मतः ॥ ८१९ ॥

उ० प्र०) इति चाभ्युपगमहानिप्रसङ्गाच्च; विशेषेष्वपि वृत्तेः । अतः स्वत एवैषां परस्परवैलक्षण्यमतिहेतुत्वमङ्गीक्रियते, तदा परमाण्वादीनामपि तद्वेतुत्वं स्वत एवास्तु, को ह्यत्र तेषु प्रद्वेषो येन तेषां स्वत एव परस्परव्यावृत्तमूर्त्तानामपि सतां परमाण्वादीनां परस्परवैलक्षण्यज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वं नेष्यते, विशेषाणां त्विष्यत इति, नात्र किञ्चित्कारणमुत्पदयामोऽन्यत्र जाड्यात् । ॥ ८१३-८१५ ॥

[G. 261] स्वत एवेत्यादिना प्रशस्तमतेरत्रोत्तरमाशङ्कते । स ह्यह—

“यथा श्वमांसादीनां स्वत एवाशुचित्वम्, तद्योगाच्चान्येषाम्, तथेहापि तादात्म्यादन्येषु विशेषेषु स्वत एव व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वम्, तद्योगात् परमाणुषु” (वै. द. भा. स. प्र.) । किञ्च—“अतदारमकेष्वप्यन्यनिमित्तः प्रत्ययो भन्त्येव, यथा घटादिषु प्रदीपात्, न तु प्रदीपेषु घटादिभ्यः” (वै. द. भा. स. प्र.) इति । नियतोऽयमिति । यथादिः । इदं तथेति । वैलक्षण्योपलक्षणं विशेषेभ्य एवाण्वादीनाम्, विशेषाणां तु स्वत एवेत्यर्थः ॥ ८१६-११७ ॥

ननु ऐत्यादिना प्रतिविष्यते । अशुचित्वं हि नाम भावानां कल्पनोपरचितम्, न पारमार्थिकम्; अनवस्थितत्वात् । तथा हि—यदेव द्रव्यं कस्यचिच्छ्रोत्रियादेरशु-

प्रदोषादिप्रभावाच्च ज्ञानोत्पादस्वरूपताम् ।

लभन्ते क्षणिका अर्था^१ कलशाभिरणादय ॥ ८२० ॥

न विवादास्पदीभूतविशेषबलभाविनी ।

बैलक्ष्ण्यमतिस्तेषु कर्मोत्पत्ते सुखादिवत् ॥ ८२१ ॥

समवायपदार्थपरीक्षा

समवायदूषणोपक्रमः

तन्तुष्वेव पटोऽभोपु वोरणेषु कटः पुन ।

इत्यादीहमतेर्भावात् समवायोऽवगम्यते ॥ ८२२ ॥

चित्त्वेनाभावि, तदवान्यस्य^२ कोटिकादे शुचित्वेन, न चैकस्य परम्परप्रत्यनीकानैक-
रूपसम्पत्तौ युक्त, एकत्वदानिप्रसङ्गात् । अथ वा—भवतु भाविकमशुचित्व भावानाम्,
तथापि नेद दृष्टान्तेन समम् । तथा हि—धमासादिकाशुचिद्रव्यसम्पक्कादज्ञादयो
भावा परित्यक्तपूर्वशुचित्वभावा अन्य एवाशुचयो जायन्ते, ततो^३ युक्तमेवा
परोषाधिकमशुचित्वम् । न त्वेव किञ्चित् परमाण्वादियु निगन्धनमस्ति, येनैषा
परोषाधिक वैलक्ष्ण्यं भवेत्तेषाम्, नित्यत्वादव्यञ्जनतोऽनुत्पत्ते । [G 26०]
एव मदापदद्वयान्तोऽपि षट्पदीनां ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वं परोषाधिकं योज्यम् । नेत्या
दिना विशेषणा बाधक प्रमाणमाह । तस्यापि पूर्ववत् स्वरूपम्, प्रतिबन्धश्च
वाच्य ॥ ८१८-८२१ ॥

इति विशेषपर्याप्ता ।

समवायदूषणार्थमाह—तन्तुष्वित्यादि । अयुतसिद्धानामाधारार्थधारमूताना-
मिद्वद्विद्वद्विद्वत् सम्बन्ध स समवाय, स चायम् 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादीद्वद्वि-
विशेषतो द्रव्यादिभ्योऽर्थान्तरत्वेनागम्यते । यथा हि सत्ताद्रव्यत्वादीनां स्वाधारे
पारमानुसंगमत्पदकृतत्वं स्वाधारादिभ्य परम्परतद्वाधान्तरभाव, तदा समवाय

तस्याभावे 'भवेत् किं हि मतेरस्या निबन्धनम् ।

न विशेषमतिदृष्टा निमित्तान्तरवर्जिता ॥ ८२३ ॥

इहबुद्ध्याविशेषाच्च योगवन्न विभिद्यते ।

सर्वस्मिन् भाववत्त्वेव एक एव प्रतीयते ॥ ८२४ ॥

कारणानुपलब्धेश्च नित्यो भाववदेव सः ।

न ह्यस्य कारणं किञ्चित् प्रमाणेनोपलभ्यते ॥ ८२५ ॥

समवायदूषणम्

तदेतद्विहृदिज्ञानं

परेषामेव

वर्तते ।

स्यापि पञ्चसु पदार्थेषु—इह तन्तुषु पटः, इह द्रव्ये गुणकर्मणी, इह द्रव्यगुणकर्मसु सत्ता, इह द्रव्ये द्रव्यत्वम्, इह गुणेषु गुणत्वम्, इह कर्मणि कर्मत्वम्, इह द्रव्येष्वन्या विशेषाः—इत्यादिप्रत्ययदर्शनात् पञ्चम्यः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरत्वं गम्यते । प्रयोगः—यो येषु यदाकारविलक्षणः प्रत्ययः, स तदर्थान्तरनिबन्धनः, यथा देवदत्ते दण्डीति प्रत्ययः । तथा चार्थं पञ्चसु पदार्थेष्विहप्रत्यय इति स्वभावहेतुं मन्यते ॥ ८२२ ॥

प्रतिबन्धमस्य दर्शयन्नाह—तस्याभाव इत्यादि । निबन्धनमन्तरेण भवतो नित्यं सत्तादिप्रसङ्गो बाधकं प्रमाणम् । एवं तावद् वैशेषिकाणां मतेन—इहबुद्धिलिङ्गानुमेयः समवायः, नैयायिकमतेन तु —इहबुद्धिप्रत्यक्षगम्य एव । तथा हि—ते अक्षव्यापारे सतीह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्ययोत्तरेः प्रत्यक्षत्वमाचक्षते । स चार्थं समवायो यथा संयोगः सम्बन्धेषु भिन्नः, तथा नायं [G. 266] भिद्यते, किं तर्हि ? भाववत् सत्तावत् तल्लिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावात् सर्वत्रैक एव समवायः । योगवदिति । वैधर्म्यदृष्टान्तः । अकारणत्वाच्च भाववदेव नित्यः सिद्धः, अकारणत्वं च प्रमाणतः कारणानुपलब्धेः सिद्धम् ॥ ८२३-८२५ ॥

तदेतदित्यादिना दूषणमारभते । तदनेन हेतोराश्रयासिद्धतामाह । 'इह

स्वसिद्धान्तानुरागेण न दृष्टं लौकिकं तु तत् ॥ ८२६ ॥

नानात्वलक्षणे हि स्यादाधाराधेयभूतयोः ।

इदमत्रेति विज्ञानं कुण्डादौ श्रीफलादिवत् ॥ ८२७ ॥

नैव तन्तुपटादीनां नानात्वेनोपलक्षणम् ।

विद्यते येन तेषु स्युरिदमत्रेति बुद्धयः ॥ ८२८ ॥

स्वेच्छया रचिते वास्मिन् कल्पितेष्विव वस्तुषु ।

न कारणनियोगोऽयं पर प्रत्युपपद्यते ॥ ८२९ ॥

वृक्षे शाखाः शिलाश्चाग इत्येषा लौकिकी मतिः ।

अगाध्यपरिशिष्टाङ्गनैरन्तर्यामिलम्भनात् ॥ ८३० ॥

तन्तुषु पटः' इत्यादिका हि धियः स्वसिद्धान्तानुरागोपकल्पिता एव । न तु लोके तथोत्पद्यमाना संवेद्यन्त इत्यतः साध्यधर्मा न सिद्ध ॥ ८२६ ॥

नानात्वेत्यादिना तमेव धर्मसिद्धिः समर्थयते । ययोर्हि नानात्वमुपलक्षितं भवेत्, तयोरेवाधाराधेयभावे सतीहबुद्धिरुद्भवन्ती लोके दृष्टा, यथेह गुण्डे श्रीफलादीति^१ । न च तन्तुपटयोर्नानात्वमुपलक्षितम्, विद्यते च, तत् कथं तत्रेहबुद्धिर्भवेत् ॥ ८२७-८२८ ॥

स्यादतद् — यदि नामाऽस्माभिः सिद्धान्तबलादुपकल्पितेयमिदमिति, तथाप्यस्या भवद्विनिर्गन्धनं वक्तव्यम्^२ । इत्याह — स्वेच्छयेत्यादि^३ । यो हि यत्कारणमेव नेच्छति स कथं कार्यं स्वयमुपकल्प्य तत्कारणं पर्यनुपग्येत । आत्मैव हि भवता पर्यनुयोक्तव्यं, येनेदं कार्यमुपकल्पितमिच्छारखात् । नैवेच्छना वस्तुत्वभावानुरोधः स्वातन्त्र्यवृत्तिश्चाशङ्क्यम् । नतो वस्तुसिद्धिः, अनन्यथाप्रसङ्गात् । तथा हि — भवदुपकल्पितस्यापि हि वस्तुन केचिदन्यथापि कल्पयितुं शक्यत्वात् ॥ ८२९ ॥

अपि च — न केवलम् 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिका धियो लोके न सिद्धा, किन्तु तद्विपरीता एव प्रसिद्धा इति दर्शयन्नाह — वृक्ष इत्यादि । [C 267] वृक्षे शाखा, पर्यते विद्यते — इत्येवं लोके दृश्यते, न तु शाखाया वृक्ष, शिलामु

तौ पुनस्तास्विति ज्ञानं लोकातिक्रान्तमुच्यते ।

घटे रूपं क्रियादोति तादात्म्यं त्ववगच्छति ॥ ८३१ ॥

रूपकुम्भादिशब्दा हि सर्वावस्थाभिधायकाः ।

तद्विशेषाभिधानाय तथा ते विनिवेशिताः ॥ ८३२ ॥

पर्वत इति । सापि च वृक्षे शाखेत्यादिका मतिर्न समवायवशात्; किन्तु—
अगाख्यानि यानि परिशिष्टानि = विवक्षितशाखाशिलाव्यतिरिक्तान्यधोव्यवस्थि-
तानि स्कन्धादीन्यङ्गानि, तेषां नैरन्तर्योपलम्भात् । अगशब्देनात्र 'न गच्छन्ति' इति
कृत्वा तरवो गिरयश्चाभिप्रेताः । ताविति अगवृक्षौ । तास्विति शिलाशाखासु ।

यत् तर्हीदमिह घटे रूपरसगन्धस्पर्शाश्चलनं च—इत्यादि लोके प्रसिद्धं
ज्ञानम्, तस्य समवायं मुक्त्वा कोऽन्यो विषयः ? इत्याह—घट इत्यादि । तादा-
त्म्यम् = घटस्वभावत्वम्, रूपादीनामवगच्छति ज्ञानं लोको वेति शेषः । घटे
रूपम् = घटस्वभावं रूपम्, न 'घटाद्यात्मकमित्यर्थः । बहुषु रूपादिषु साधारण-
शक्तिविशेषप्रतिपादनेच्छया तदन्यरूपादिव्यवच्छेदेन घटादिश्रुतेर्निवेशः, रूपादि-
श्रुतिस्तु प्रत्येकमसाधारणचक्षुर्विज्ञानादिकार्यनिर्वर्तनसामर्थ्यद्योतनाय निवेशिते-
त्यतो घटादिश्रुती रूपादिमेदानाक्षिपतीति सामानाधिकरण्याभावाद्द्वयधिकरण्येनैव
तादात्म्यं प्रतिपाद्यते ।

उभयोस्तु किमर्थं प्रयोगः ? इत्याह—रूपकुम्भेत्यादि । रूपादिशब्दा
हि सर्वावस्थस्य रूपादेर्वाचकाः । तथा हि—यथा घटात्मनाऽवस्थितरूपादि
रूपादीत्युच्यते, तथा पटाद्यात्मनाऽवस्थितमपि, ततश्च केवलेभ्यो रूपादिशब्देभ्यो
न विशेषः प्रतीयते—किमवस्था रूपादय इति । 'घटे रूपादयः' इत्येवं तु प्रयोगे
'घटात्मकास्ते' इति पटादिव्यवच्छेदेन प्रतीयन्ते । तथा घटशब्दोऽपि सर्वावस्थं
घटं ब्रूते—शुक्लं पीतं चलं निश्चलमित्यादिकम्, अतः केवल्यत्र विशेषप्रतीतिः ।
'घटे शुक्लं रूपम्' इत्यादिप्रयोगे तु तदन्यरूपादिव्यवच्छेदेन प्रतिपत्तिर्भवति, ततश्च
तस्यैवम्भूतस्य विशेषस्याभिधानाय यथा तथा घटे रूपमिति ये' निवेशिताः ।
[G. 268] शब्दा इति शेषः । तान् शब्दानाश्रित्यैषु घटादिषु तेनाकारेण घटे

तानाश्रित्यपु विज्ञानं तेनाकारेण वर्तते ।
 समवायान्न मेदस्य सर्वेषामप्यनोक्षणात् ॥ ८३३ ॥
 पद्येकः समवायः स्यात् सर्वेष्वेव च वस्तुषु ।
 कपालादिष्वपि ज्ञानं पटादीति प्रसज्यते ॥ ८३४ ॥
 गजादिष्वपि गोत्वादि समस्तोत्पन्नपज्यते ।
 ततो गवादिरूपत्वममीषां शाबलेष्ववत् ॥ ८३५ ॥
 पटस्तन्तुषु योऽस्तीति समवायात् प्रतीयते ।
 अस्ति चासौ कपालेषु तस्येति न तथेति किम् ॥ ८३६ ॥
 नाश्रितः स कपाले चेन्न तन्तुष्वपीष्यते ।
 आश्रितः समवायेन स कपालेऽपि नास्ति किम् ॥ ८३७ ॥
 तन्तोर्थः समवायो हि पटस्येत्यभिधीयते ।
 स घटस्य कपालेषु तद्वीरनवधिर्भवेत् ॥ ८३८ ॥

रूपमित्यादिना प्रवर्तते ज्ञानम्, न तु समवायमाश्रित्य वर्तत इति सम्बन्धः । अत्र
 कारणमाह—मेदस्येत्यादि । न हि समवायघटरूपादीना सर्वेषां परस्परतो मेद
 उपलभ्यते, येनेय समवायनिबन्धना बुद्धिर्भवेत् । एतेन हेतोरनैकान्तिकत्वम्,
 प्रतिज्ञायाश्चानुमानादिनाश्रितत्वमुक्तम् ॥ ८३०-८३३ ॥

यद्येकम्—“इहनुद्वयविशेषात्” (तत्त्व० ८२४) इत्यादि, तत्राह—
 यद्येक इत्यादि । यद्येकलैलोक्ये समवायः स्यात्, ‘तदा कपालेषु पटः’ इत्यादयोऽपि
 श्रियः प्रसूयेरन् । अश्वादिषु च गोत्वादिर्विद्यत इत्येव स्यात् । ततश्च शाबलेया-
 दिमेदवद् गजादिष्वपि गवादिप्रत्ययो भवेत् । तथा हि—तन्तुषु पट इति यत्सम-
 वायबलत् प्रतीतिरुपवर्णिता, स समवायस्तस्य पटस्य कपालादिष्वप्यस्तीति किमिति
 तथा प्रतीतिर्न भवेत् । स्यादेतत्—न कपाले पट आश्रित इति यत्समवायबलदुप-
 वर्ण्यते, स समवायः किं कपालेषु नास्ति, येन तत्र तन्तुष्विव पटोऽस्तीति
 तद्बुद्धिर्न भवेत् । किन्तु य एव तन्तौ पटस्य समवाय इति निर्दिश्यते, स

एवं यश्च गजत्वादिसमवायो गजादिषु ।

गोत्वादिजातिभेदानां स एव स्वाश्रयेष्वपि ॥ ८३९ ॥

प्रशस्तमतेरुत्तरम्

आधाराधेयनियमः स चैकत्वेऽपि विद्यते ।

द्रव्येष्विव हि तज्जातिकर्मस्वेव च कर्मता ॥ ८४० ॥

इहेति समवायोत्थविज्ञानान्वयदर्शनात् ।

सर्वत्र समवायोऽयमेक एवेति गम्यते ॥ ८४१ ॥

द्रव्यत्वादिनिमित्तानां व्यतिरेकस्य दर्शनात् ।

धियां द्रव्यादिजातीनां नियमस्त्वयसीयते ॥ ८४२ ॥

तद्यथा कुण्डदध्नोश्च संयोगैक्येऽपि दृश्यते ।

आधाराधेयनियमस्तथेह नियमो मतः ॥ ८४३ ॥

एव पटस्य समवायः कपालेषु, तत्कथं सङ्गो न स्यात् । तत् = तस्मात्,
धीरनवधिः = अवधिरहिता भवेत् । ततश्च द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्म-
त्वादिविशेषणैः सम्बन्धस्यैकत्वात् । पञ्चपदार्थविभागो न स्यात् ॥ ८३४-८३८ ॥

[G 269] एयमित्यादिना गजादिषु गवादिबुद्धिप्रसङ्गं समर्थयते ।

आधारेत्यादिनाऽत्र प्रशस्तमतेरुत्तरमाशङ्कते । स आह—यद्यप्येकः
समवायः, तथापि पञ्चपदार्थसङ्गो न भवति; आधाराधेयनियमात् । तथा हि—
द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वम्, गुणेष्वेव गुणत्वम्, कर्मस्येव कर्मत्वम्—इत्येवं द्रव्यत्वादीनां
प्रतिनियताधारावच्छेदेन प्रतिपत्तिरुपजायते ॥ ८४० ॥

यथेवम्, तर्हि समवायः प्रतिपदार्थं भिन्नः प्राप्नोति ? इत्याह—इहेत्यादि ।
इहेति समवायनिमित्तस्य प्रत्ययस्य सर्वग्राभिन्नाद्यरतयाऽन्वयदर्शनात् सर्वत्रैकः
समवाय इति गम्यते । सत्यपि चैकत्वे द्रव्यत्वादिनिमित्तानां धियां प्रतिनियता-
धारावच्छेदेनोत्पत्तेः व्यतिरेकस्यानन्वयलक्षणस्य दर्शनाद् द्रव्यत्वादिजातीनां
व्यतिरेको विज्ञायते । तेन पञ्चपदार्थसङ्गो न भवति ॥ ८४१-८४२ ॥

कथं पुनः सम्बन्धाविशेषेऽप्यमीषामाधाराधेयप्रतिनियमो युज्यते ? इत्याह—
तद्यथेत्यादि । यथा हि कुण्डदध्नोः संयोगैक्येऽपि भक्त्याध्याध्रयिप्रतिनियमः,

व्यङ्ग्यव्यञ्जकसामर्थ्यभेदाद् द्रव्यादिजातिषु ।

समवायैकभावेऽपि नैव चेत् स विरुध्यते ॥ ८४४ ॥

तत्प्रतिविधानम्

आधाराधेयनियमो नन्वेकत्वेऽस्य दुर्घट ।

द्रव्यत्वं द्रव्य एवेष्ट कथं तत्समवायत ॥ ८४५ ॥

तस्यासौ समवायश्च गुणादिष्वपि विद्यते ।

गुणजात्यादिसम्बन्धादेक एव ह्ययं तयो ॥ ८४६ ॥

अन्यथा गुणजात्यादिभिस्त एव भवेदयम् ।

योगिभेदात् प्रतिव्यक्ति यथा योगो विभिद्यते ॥ ८४७ ॥

द्रव्यत्वादिनिमित्ताना ध्यतिरेको न युज्यते ।

धिया निमित्तसद्भावादतस्तन्निमित्तमोऽपि न ॥ ८४८ ॥

तथा द्रव्यत्वादीना समवायैकत्वेऽपि व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादाधाराधेयमतिनियम इति । स इति आधाराधेयनियम ॥ ८४३-८४४ ॥

[C 270] आधाराधेय इत्यादिना प्रतिविधत्ते । न ह्यस्माकं रूपत्वादीना रूपादिष्वधेयनियम सिद्ध, किन्तु भवतामेव, ॥ च सर्वत्र समवाय मेकमेवाभ्युपगच्छता दुर्घट इत्यादिप्रसङ्गापादानं क्रियते । तथा हि — 'द्रव्य एव द्रव्यत्वम्' इत्येव यो नियम इष्यते ॥ समवायबल्यदेव, तस्य च द्रव्यत्वादेर्य समवाय स एव गुणादिष्वप्यस्ति गुणत्वादिनास्या तेषा सम्बन्धत्वात् । यदि नाम सम्बन्ध, तथापि स एव तत्र समवायोऽस्तीति कथमवसीयते । इत्याह — एत एवेत्यादि । तयोरिति द्रव्यत्वगुणादिनात्यो । तत्तद्व्यभिन्ननिमित्तत्वात् तत्सङ्गप्रसङ्गो दुर्निकार इति भाव ॥ ८४५-८४६ ॥

अन्यथेति । यदि द्रव्ये द्रव्यत्वस्य य समवाय स एव गुणादिषु गुणत्वादीना न भवेत्, तदा सयोगवत् प्रत्याहार समवायो भिद्यते ॥ ८४७ ॥

यद्योक्तम् — "द्रव्यत्वादिनिमित्तानाम्" (तत्त्व० ८४२) इत्यादि, तत्राह — द्रव्यत्वादीत्यादि । न ह्यविकले निमित्ते सति कार्यस्य व्यति-

तदाश्रितत्वस्थानादि तस्मादेवाभिधीयते ।
 समवायादतश्चैतन्न युक्तं तन्नियामकम् ॥ ८४९ ॥
 व्यङ्ग्यव्यञ्जकसामर्थ्यभेदोऽपि • समवायतः ।
 नान्यतस्तु स नित्यानामुत्पादानुपपत्तितः ॥ ८५० ॥
 न हि दोषादिसद्भावाज्जायन्ते यादृशा इमे ।
 विज्ञानजनने योग्या घटाद्या जातयस्तथा ॥ ८५१ ॥
 कुण्डदध्नोश्च संयोग एकः पूर्वं निराकृतः ।
 न चासौ नियतस्तस्माद् युज्यतेऽतिप्रसङ्गतः^१ ॥ ८५२ ॥

रेकोऽभावो युक्तः; अतत्कार्यत्वप्रसङ्गात् । ततश्च धियां व्यतिरेकायोगात् तस्या-
 प्याधाराधेयभावस्य नियमो न युक्तः ॥ ८४८ ॥

ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वमाश्रितं स्थितमित्यादिव्यपदेशतो नियतो भविष्यती-
 त्याह — तदाश्रितत्वेत्यादि । तस्मादेव हि समवायादाश्रितत्वादिव्यवस्थानमुप-
 वर्ण्यते भवद्भिः, तस्य च सर्वत्राविशिष्टत्वे कथमेव नियमो योक्ष्यते । तस्मादे-
 तदप्याश्रितत्वादि^२ न तस्याधाराधेयभावस्य नियामकमयुक्तम्^३; आधाराधेयभावेन
 सहैकयोगक्षेमत्वादेयाम् ॥ ८४९ ॥

[G 271] व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियमावर्हि नियमो भविष्यति ! इत्याह—
 व्यङ्ग्येत्यादि । द्रव्यत्वादिसामान्यव्यञ्जकत्वं द्रव्यादीनां यदुच्यते तत्समवाय-
 बलदेव । तथा हि—यत एव द्रव्यत्वं द्रव्ये समवेतम्, तत एव तेन तद्व्यज्यत
 इत्युच्यते । अन्यत इति । सौमतोपवर्णितात् ज्ञानोत्पादनयोग्यस्वभावोत्पादनात् ।
 यस्मान्नित्यानामपि सत्तादीनां समवाय इष्टः, न च नित्यानामुत्पत्तिर्युक्ता ॥ ८५० ॥

एतदेव न हीत्यादिना समर्थयते ॥ ८५१ ॥

यथापि दधिकुण्डसंयोगो दृष्टान्तत्वेनोक्तः, सोऽप्यस्माकमसिद्ध इति
 दर्शयति—कुण्डदध्नोरित्यादि । पूर्वमिति । संयोगपदार्थदूषणे । भवतु नाम

१. 'अतिप्रसङ्गतः' इति पा० पुस्तके नास्ति ।

२. 'अश्रितत्वादी'—ज्ञे० ।

३. नियामकं युक्तम्—पा०, गा० ।

नित्यत्वेनास्य सर्वेऽपि नित्या प्राप्ता घटादयः^१ ।

स्वाधारेषु^२ सदा तेषां समवायो न सस्यते ॥ ८५३ ॥

परस्य शङ्का तद्विरसनं च

स्वारम्भकविभागाद्वा यदि वा तद्विनाशतः ।

ते नश्यन्ति क्रियाद्याश्च^३ योगादेरिति चेन्न तत् ॥ ८५४ ॥

स्वाधारंस्समवायो हि तेषामपि सदा मतः ।

तेषां विनाशभावे तु नियताऽस्यापि नाशिता ॥ ८५५ ॥

संयोग एकः, तत्रापि तुल्य एव प्रसङ्ग इति दर्शयति—न चासावित्यादि । तस्मादिति संयोगात् । 'दक्षिणं कुण्डम्' इत्यादिवुद्धिप्रसङ्गोऽतिप्रसङ्गः, संयोगस्य निमित्तस्य निविशिष्टत्वात् ॥ ८५२ ॥

यथोक्तम्—“कारणानुपलब्धेर्नित्यं समवायः” (तत्त्व० ८२५) इति, तत्राह— नित्यत्वेनेत्यादि । यदि हि समवायो नित्यः स्यात्, तदा घटादीनामपि नित्यत्वप्रसङ्गः स्वाधारेषु तेषां सर्वदाऽवस्थानात् । तथा हि—समवायास्ति-त्वादवैषां स्वाधारेष्ववस्थानमिष्यते, स च समवायो नित्यः इति किमिति सदाऽमी न सन्तिष्ठेरन् । ॥ ८५३ ॥

स्वारम्भकेत्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । [G 272] स्यादेतत्—घटादीनां ये स्वारम्भकावयवास्तेषां विभागाद्विनाशाद्वा घटादीनां विनाशः । यथा घटस्योद्वेष्टनं वाक्नावयवयोः क्रियादयः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगादिभ्यो विनश्यन्ति । यथोक्तम्—“स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगात् कर्मणो नाशः, कार्यविरोधि च कर्म” ( ) इति । तथा बुद्धेर्बुद्धयन्तराद् विनाशः शब्दस्य शब्दान्तरादिति परप्रक्रिया । तेन सत्यपि समवायेऽवस्थितिहेतौ सहकारिः कारणान्तराभावाद्विरोधिप्रत्ययोपनिपाताच्च न निय-त्वप्रसङ्गो घटादीनामिति परस्य भावः । न तदित्यादिना प्रतिषेधति । नैतद्युक्तम्, यतस्तेषामपि स्वारम्भकावयवानां कपालादीनां स्वारम्भकेष्ववयवान्तरेषु समवायः,

१ 'घटादयः' इति पा० पुस्तकं नास्ति ।

२ आधारेषु—पा०, गा० ।

३ क्रियादीय—पा०, गा० ।

सम्बन्धिनो निवृत्तौ हि सम्बन्धोऽस्तीति दुर्घटम् ।

न हि संयुक्तनाशोऽपि संयोगो 'व्यवतिष्ठते ॥ ८५६ ॥

यथा संयोगभावे तु संयुक्तानामवस्थितिः ।

समवायस्य सद्भावे तथा स्यात् समवायिनाम् ॥ ८५७ ॥

परस्य प्रत्यवस्थानम्

एकसम्बन्धिनारोऽपि समवायोऽवतिष्ठते ।

अन्यसम्बन्धिसद्भावाद् योगो नो चेन्न^१ भेदतः ॥ ८५८ ॥

तेषामप्यन्येषु^२ यावत्परमाणुत्वशिष्यते, तस्य च परमाणोर्नित्यत्वान्नान्यथात्वमस्ति, ततश्च सर्वेषां स्वारम्भकेष्वन्येषु समवाय^३ सर्वदाऽस्त्येवेति कुतो विनाश, विभागो वा । न केवलं तदारब्धानां द्रव्याणाम्, क्रियादीनां चेत्यपिशब्देन दर्शयति । यदि तु स्वारम्भकानामवयवानां विनाशोऽभ्युपगम्येत, तदा नियतमस्य समवायस्यापि विनाशः प्राप्नोति ॥ ८५४-८५५ ॥

कस्मात् ? इत्याह—सम्बन्धिनो निवृत्तौ हीत्यादि । एतदेव घटयन्नाह—न हीत्यादि । ततश्च विनष्टसम्बन्धित्वान्नष्टसंयोगिसंयोगवदनित्यं समवायः प्राप्नोतीत्युक्तं भवति । सम्बन्धिना वा स्थितिः प्राप्नोति, अविनष्टसम्बन्धत्वात्, अनुपरतसंयोगद्रव्यद्वयवत् । अन्यथा तत्सम्बन्धस्वभावदानिरुभयेषामपि प्रसज्येत ॥ ८५६-८५७ ॥

एकसम्बन्धिनारोऽपीत्यादिना परः प्रत्यवतिष्ठते । एवं मन्यते—यदि प्रथमे हेतो विनष्टादोपसम्बन्धित्वादिति हेत्वर्थोऽभिप्रेतः, तदा पक्षेष्टदेशासिद्धत्वा हेतोः । न घटेपात्रा सम्बन्धिना विनाशः कचिदस्ति; प्रत्येऽपि परमाण्वादीनामवशिष्यमाणत्वात् । अथ यथाकृत्यदिनष्ट^४ 'सम्बन्धिनसम्बन्धमपि' कृत्यहेतुरुच्यते, तदाऽनैकान्तिरुच्यते । यदि नानैक सम्बन्धी कचिद्विनाशः, तर्हि परसम्बन्धिनिरुच्यते नैकान्तिरुच्यते भविष्यति । यदेवम्, संयोगस्याप्यनया नीत्या नित्यत्वं प्राप्नोतीत्युक्तं [G २७३] परः प्रतिविपक्षे—न भेदत इति ।

१. भावजिह्वे ।

२-३. तद्वि—२० ।

४-५. पा०, गा० पुस्तकयोरेतास्ति ।

४-६. विनष्टसम्बन्ध—त० ग० ।

तत्प्रतिविधानम्

यद्येवं ये विनश्यन्ति घटाद्याः समवायिनः ।

तेषां वृत्त्यात्मको योऽसौ समवायः प्रकल्पितः ॥ ८५९ ॥

स एव व्यवतिष्ठेत किं सम्बन्ध्यन्तरस्थितेः ।

अथान्य एव संयोगविभागबहुतादिवत् ॥ ८६० ॥

तद्वृत्तिलक्षणस्यैव^१ समवायस्य संस्थितौ ।

पूर्ववत् ते स्थिता एव प्राप्नुवन्ति घटादयः ॥ ८६१ ॥

ये^२ तेषामनवस्थाने तेषां^३ 'वृत्त्यात्मकः कथम्' ।

समवायोऽवतिष्ठेत^४ संज्ञामात्रेण वा तथा ॥ ८६२ ॥

अतः प्रागापि^५ 'तद्भावात् ते वृत्ताः स्युराश्रये ।

संयोगो हि प्रतिसंयोगि मिथते । तेनास्यान्तित्वं युक्तम्, समवायस्तु—इह-
प्रत्ययनिबन्धनस्याभिन्नत्वादेक एव अगतिः । तेनास्यान्तित्वमयुक्तम्; अन्यत्रापि
सम्बन्ध्यन्तरे तस्योपलभ्यमानत्वात् ॥ ८५८ ॥

यद्येवमित्यादिना प्रतिविष्यते । तथा हि—ये ते विनश्यन्ति घटादयः
स्वकारणादिसमवायिनः, तेषां स्वकारणेषु वृत्त्यात्मको योऽसौ समवायः कल्पितः,
स एव हि तेषु विनष्टेषु सम्बन्ध्यन्तरेष्वस्ति, आहोस्विदन्व एव, यथा संयोगो
बहुत्वं वा प्रतिसंयोगि मिथते । आदिशब्दाद् विभागादिपरिमहः । तत्र यद्याद्यः
पक्षः, तदा प्रागवस्थावदप्रच्युतप्रवृत्तिनादवस्थिता एव घटादयः प्राप्नुवन्ति,
तेषां वा घटादीनामनवस्थानेऽनवस्थितप्रवृत्तिवृत्तिनास्थितिः समवायस्य प्राप्नोति,
अन्यथा न वृत्त्यात्मकः स्यात् । तथामृतस्य च स्वतन्त्रस्यानुपकारिणो वृत्ति-
समवाय इति वा नामकरणे संज्ञामात्रमेव स्यात्, न तु वस्तुतयाभावस्तथेति
तद्वृत्त्यात्मक इत्येवम्, तत्र संज्ञामात्रान्वयो दोषः, तं दर्शयति—अत इत्यादि ।

१. संयोग बहुतादिवत्—पा०, गा० । 'सम्बन्धसंख्या न बहुतादिवत्',
इति पाठान्तरं जै० पुस्तके द्रष्टव्यम् । २. नादपस्तत्रक्षणस्यैव—पा०, गा० ।

३. न—पा०, गा० । ४-४. पा० पुस्तके नास्ति, नचित्—गा० ।

५. सम वतिष्ठेत—पा० । ६. सद्भावात्—पा०, गा० ।

पश्चादिव तथा ह्येषा वृत्तिस्तेषां 'न वस्तुतः' ॥ ८६३ ॥

अथान्य एव संयोगविभागबहुतादिवत् ।

सम्बन्ध्यन्तरसद्भावे समवायोऽवतिष्ठते ॥ ८६४ ॥

संयोगादिवदेवं हि नन्वस्य बहुता भवेत् ।

एवमाद्यस्य सद्भावे बहु स्यादसमञ्जसम् ॥ ८६५ ॥

प्रागपि सम्बन्धिनाशात् । अविनष्टसम्बन्ध्यवस्थायामपीत्यर्थः । ते घटादयः स्वाश्रये वृत्तास्तस्य समवायस्य भावात् सद्भावलक्षणं सिध्येयुः, पश्चादिव विनष्ट-समवायिकारणवत्; परमार्थतो वृत्त्यभावात् । तथा हीत्यादिना हेत्वर्थं दर्शयति ॥ ८५९-८६३ ॥

[G 274] अथान्य एवेति द्वितीयः पक्षः, तदा संयोगादिवत् समवाय-बहुत्वं प्राप्नोति, ततश्च न समवायो भेदवानित्यस्याभ्युपेतस्य हानिः । एवमादी-त्यादिशब्देन कारणवैफल्यम्, अनेकसूत्रविरोधः, प्रत्यक्षादिविरोधः, सर्वपदार्था-नामकमोक्षतिः—इत्यादिदोषान्तरपरिग्रहः । तथा हि—स्वकारणसमवायः सच्चा-समवायो वा जन्मोच्यते, समवायश्च नित्य इति न कचिदपि कार्यजन्मनि कारणानां सामर्थ्यमिति कारणवैफल्यम् । तथा “अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगः” (वै० द० ७.२.१०); “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम्” (न्या० द० १.१.४) इत्यादिजन्मप्रतिपादकसूत्रविरोधः । तथा “प्रत्यक्षा-दिप्रतीतानि कारणानि शालिचक्षुरादीनि^२ विरुध्यन्ते । तथा समवायलक्षणस्य जन्मनो नित्यतया च क्रमोऽस्तीति क्रमोत्पत्तिर्दृष्टभावानां विरुध्यते । ततश्च “युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्” (न्या० द० १.१.१६) इति स्वसि-द्धान्तव्याहतिः । नित्यत्वाच्च जन्मनोऽनुपकार्योपकारकमूतं जगदिति व्यर्थं शास्त्रप्रणयनमित्यादिबहुतरमसमञ्जसमाख्यतविशीर्णं स्यात् ॥ ८६४-८६५ ॥

इति समवायपदार्थपरीक्षा

१-१. तेषामवस्तुतः—पा०, गा० ।

२-२. प्रत्यक्षप्रतीतकारणानि चक्षुरादीनि—पा०, गा० ।

शब्दार्थपरीक्षा

परामितपारमार्थिकालम्बनत्वस्यानुवाद

यदि नोपाधय केचिद् विद्यन्ते पारमार्थिका^१ ।

दण्डी शुक्लश्चलत्यस्ति^२ गौरिहेत्यादिधीध्वनी^३ ॥ ८६६ ॥

स्याता^४ किंचिपपावेतौ नानिमित्तौ च तौ मतौ ।

सर्वस्मिन्नविभागेन तयोर्वृत्तेरसम्भवात्^५ ॥ ८६७ ॥

आरोपिताकारशब्दप्रत्ययगोचरत्व (तत्त्व० २) समर्थनार्थं प्रस्तावमारचयन्नाह—
यदीत्यादि । वस्त्वेव हि परमार्थतः शब्दप्रत्ययग्राह्यम्, अतः शब्दैः साक्षाद् विधि-
निषेधाभ्यां वस्तुस्थित्यप्रतिपादनाद् विधिरेव शब्दार्थ इति विधिशब्दार्थवादिनां
दर्शनम् । अपोहवादिना तु — न परमार्थतः शब्दानां किञ्चिद्वाच्यं वस्तुस्थिरूप-
मस्ति, सर्व एव हि शब्द “प्रत्ययो” आन्तः, भिन्नेष्वर्थेष्वभेदाकाराध्यवसायेन
प्रवृत्ते । यत्र तु पारम्पर्येण वस्तुप्रतिपन्नं, तत्रार्थासवादो आन्तत्वेऽपीति
दर्शनम् । तत्र यत्तदारोपितं विकल्पधियाऽर्थेष्वभिन्नं रूपं तदन्यव्यावृत्तपदार्था-
नुभववल्यातत्वात् स्वयं चान्यव्यावृत्ततया प्रख्यानाद् आन्तैश्चान्यव्यावृत्तार्थेन
सहैक्येनाध्यवसितत्वादप्यपोहपदार्थाधिगतिफलत्वाच्च ‘अन्यापोह’ [G 275]
इत्युच्यते । तेनापोहः शब्दार्थ इति प्रसिद्धम् ।

तत्र विधिवादिनश्चोदयन्ति — यदि भक्ता द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाय-
लक्षणा उपाधयो विशेषणानि शब्दप्रत्यय प्रतिनिमित्तानि परमार्थतो न सन्ति, सत्
कथं लोके दण्डीत्यभिधानप्रत्यया प्रवर्तन्ते द्रव्याद्युपाधिनिमित्ता । तथा हि—
‘दण्डी’, ‘विपाणी’ इत्यादिधीध्वनी लोके द्रव्योपाधिकौ प्रसिद्धौ, ‘शुक्ल’, ‘वृष्ण’—
इति गुणोपाधिकौ, ‘चलति’, ‘अमति’ — इति कर्मनिमित्तौ, ‘अस्ति’, ‘विद्यते’ —
इति सत्ताप्रवृत्तिनिमित्तकौ, गौरश्चो हस्ती इति सामान्यविशेषोपाधी, ‘इह तन्नुप-
पटः’ इति समवायबल्यत् । तत्रैषा द्रव्यादीनामभावे दण्डीत्यादिधीध्वनी निर्विपर्ययो

१ पा० पुस्तके नास्ति, परमार्थतः — गा० ।

२-२ रिहेत्यादिधी — पा० ।

३ पा० पुस्तके नास्ति ।

४, ०वृत्तिरसम्भवी — पा०, गा० ।

५-५, शब्दप्रत्ययो — पा०, गा० ।

तत्प्रतिविधानम्

उच्यते—विषयोऽमीषां धीध्वनीनां न कश्चन ।

अन्तर्मात्रानिविष्टं तु बीजमेषां निबन्धनम् ॥ ८६८ ॥

यस्य यस्य हि शब्दस्य यो यो विषय उच्यते ।

स स 'संघटते नैव वस्तूनां सा हि धर्मता ॥ ८६९ ॥

स्यातामिति । आदिग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन प्रत्येकम् 'छत्री', 'विपाणी' इत्यादिसमानजातीयधीध्वनीनां ग्रहणं भवति । अन्त्यास्तु विशेषा योगिनामेव ग्राह्या इति न तेषामादिशब्देन परिग्रहः । न चानिमित्तावेतौ युक्तौ; सर्वत्रा-विशेषेण सर्वदा तयोर्वृत्तिप्रसङ्गात्, न चाविभागेन तयोः प्रवृत्तिरस्ति । तस्मात् सन्ति द्रव्यादय इति परः । प्रयोगः—ये परस्परमसङ्कीर्णप्रवृत्तयस्ते सन्निमिताः, यथा श्रोत्रादिप्रत्ययाः । असङ्कीर्णप्रवृत्तयश्च दण्डीत्यादिशब्दप्रत्यया इति स्वभाव-हेतुः । अनिमित्तत्वे सर्वत्राविशेषेण प्रवृत्तिप्रसङ्गो बाधकं प्रमाणम् ॥ ८६६-८६७ ॥

उच्यत इत्यादिना प्रतिविधत्ते । तत्र यदि मुख्यतो बाधेन विषयभूतेन सन्निमित्तत्वमेषां साधयितुमिष्टम्, तदाऽनैकान्तिकता हेतोः; साध्यविपर्यये बाधक-प्रमाणाभावात् । अथ येन केनचिन्निमित्तेन सन्निमित्तत्वमिष्यते, तदा सिद्ध-साध्यता । तथा ह्यस्माभिरिष्यत एवैषामन्तर्बल्यवासनाप्रबोधो निमित्तम्, न तु विषयभूतम्; आन्तत्वेन पूर्वस्य शब्दप्रत्यस्य निर्विषयत्वात् । अन्तर्मात्रानिविष्ट-मिति । विज्ञानसन्निविष्टम्, वासनेति यावत् ॥ ८६८ ॥

एतदेवागमेन 'संस्पन्दयन्नाह—यस्य यस्येत्यादि । यो यो विषय इति । स्वलक्षणसामान्यादिः । सा हि धर्मतेति सा = प्रकृतिः, सर्ववाक्यथाती-तत्वं वस्तूनां स्वभाव इति यावत् । यथोक्तम् —

‘येन येन हि नाम्ना वै यो यो धर्मोऽभिलष्यते ।

न स सविद्यते तत्र धर्माणां सा हि धर्मता’ ॥ ( ) इति ॥ ८६९ ॥

स्वलक्षणादीनां शब्दार्थत्वासम्भवत्वम्

यतः स्वलक्षणं जातिस्तद्योगो जातिर्मास्तथा ।

बुद्ध्याकारो न शब्दार्थे घटामवति तत्त्वतः ॥ ८७० ॥

[G 276] अथ शब्दप्रत्ययस्य^१ भ्रान्तत्वाविषयत्वयो किं प्रमाणमिति चेत् । उक्तमत्र प्रमाणमस्माभिर्धृद्भिन्नेष्वभेदाध्यवसायेन प्रवृत्ते सर्वेष्वप्यं शब्दप्रत्ययो भ्रान्त इति । तथा हि—यौऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः स भ्रान्तः, यथा—मरीचिकाया जलप्रत्ययः । तथा चायं भिन्नेष्वभेदाध्यवसायी शब्दप्रत्यय इति स्वभावहेतुः । न च सामान्यं वस्तुमूलं प्राद्यमस्यास्ति, येनासिद्धता हेतोरिति स्यात्, तस्य^२ पूर्वं विस्तरेण निरस्तत्वात् । भवतु वा सामान्यम्, तथापि तस्य भेदेभ्योऽर्थान्तरत्वे भिन्नेष्वभेदाध्यवसायो भ्रान्तिरेव, न ह्यन्येनान्ये समाना युक्तास्तदन्तो नाम स्युः । अनर्थान्तरत्वेऽपि सामान्यस्य सर्वमेव विधमेकमेव वस्तु परमार्थत इति तत्र सामान्यस्य प्रत्ययो भ्रान्तिरेव । न ह्येकवस्तुविषयः सामान्यप्रत्ययः, भेदग्रहणपुरःसरत्वात् तस्य । भ्रान्तत्वे च सिद्धे निर्विषयत्वमपि सिद्धम् । स्वाकारार्पणेन जनकस्य कस्यचिदर्थस्यालम्बनलक्षणप्राप्तस्याभावात् ।

अथ वा—अन्यथा निर्विषयत्वं साध्यते । यत्रैव हि कृतसमया ध्वनयः, स एव तेषामर्थो युक्तः, नान्यः, अतिप्रसङ्गात् । न च क्वचिद् वस्तुन्येषां परमार्थतः समयः समस्तीत्यतो निर्विषया धीध्वनयः । प्रयोगः—ये यत्र भावतः कृतसमया न भवन्ति, न ते परमार्थतस्तमभिदधति, यथा सास्नादिमतिः पिण्डेऽधश्चब्दोऽकृतसमयः । न भवन्ति च भावतः कृतसमया सर्वस्मिन् वस्तुनि सर्वे ध्वनय इति व्यापकानुपलब्ध्ये । कृतसमयत्वेनाभिधायकत्वस्य व्याप्तत्वात्, तस्य चेद्भावात् । न चायमसिद्धो हेतुरित्यादर्शयन्नाह—यत इत्यादि ।

‘यथा हि गृहीतसमयं वस्तु शब्दार्थत्वेन व्यवस्थाप्यमानं कदाचित् स्वलक्षणं वा व्यवस्थाप्यते, जातिर्वा, तद्योगो वा, तथा = ज्ञात्या योगः = सम्बन्धः, यद्वा जातिमान्, पदार्थबुद्धेर्वा आकारः—इति विकल्पाः । तत्र सर्वेष्वेव समया-

स्वलक्षणेऽशब्दार्थत्वम्

तत्र स्वलक्षणं तावन्न शब्दैः प्रतिपाद्यते ।

सङ्केतव्यवहाराप्तकालव्याप्तिवियोगतः ॥ ८७१ ॥

व्यक्त्यात्मानोऽनुयन्त्येते न परस्पररूपतः ।

देशकालक्रियाशक्तिप्रतिभासादिभेदतः ॥ ८७२ ॥

सम्भवात् युक्तं शब्दार्थत्वम् । तच्चत इत्यनेन साधृतस्य शब्दार्थस्याप्रतिषेधं दर्शयति । तेन स्ववचनव्याघातो न भवति; अन्यथा हि प्रतिज्ञायाः स्ववचन-विरोधः स्यात् । तथा हि — एतान् स्वलक्षणादीन् शब्देनाप्रतिपाद्य न शक्यमशब्दार्थ-त्वमेषां प्रतिपादयितुम् । तत्प्रतिषिद्धादियप्या च शब्देन स्वलक्षणादीनुपदर्शयता शब्दार्थत्वमेवामभ्युपेतं स्यात् । पुनश्च तदेव प्रतिज्ञया प्रतिषिद्धमिति स्ववचन-व्याघातः । एतेन यदुक्तमुद्द्योतकरेण “अवाचकत्वे शब्दानां [G. 277] प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्याघातः” ( ) इति तदपि प्रत्युक्तं भवति, न हि सर्वथा शब्दार्थापवादोऽस्माभिः क्रियते, तस्यागोपालमतिः प्रतीतत्वात्; किन्तु तात्त्विकत्वं धर्मो यः परैस्तन्नारोप्यते तस्य निषेधः क्रियते, न तु धर्मिणः ॥ ८७० ॥

तत्र स्वलक्षणे तावत् सङ्केतसम्भवोपदर्शनादशब्दार्थत्वं प्रतिपादयन्नाह— तत्रेत्यादि । न शब्दैः प्रतिपाद्यत इति । तत्र सङ्केताभावादिति भावः । कथं सङ्केताभावः ? इत्याह—संकेतेत्यादि । सङ्केतव्यवहाराभ्यामाप्तः = प्राप्तो यः कालः, तस्य व्याप्तिः = व्यापनम्, तथा वियोगात् कारणात् । न तत्र स्वलक्षणे समय इति शेषः । एतदुक्तं भवति—समयो हि व्यवहारार्थं क्रियते, न व्यसनितया । तेन यस्यैव संकेतव्यवहाराप्तकालव्यापकत्वमस्ति, तत्रैव समयो व्यवहर्तृणां युक्तः, नान्यत्र । न च स्वलक्षणस्य संकेतव्यवहाराप्तकालव्यापकत्वमस्ति, तस्मान्न तत्र समय इति ॥ ८७१ ॥

कस्मात् पुनः स्वलक्षणस्य संकेतव्यवहाराप्तकालव्यापकत्वं न सम्भवति ? इत्याह—व्यक्त्यात्मान इत्यादि ।

तस्मात् सकेतदृष्टोऽर्थो व्यवहारे न दृश्यते ।

न चागृहीतसकेतो 'गम्यतेऽन्य इव ध्वने. ॥ ८७३ ॥

शाबलेयादयो हि व्यक्तिभेदा देशादिभेदेन परस्परतोऽत्यन्तव्यावृत्तमूर्त्तयः, नैते परस्परमन्वाविशन्ति । तत्रैकत्र कृतसमयस्य पुंसोऽन्यैर्व्यवहारो न स्यात् । प्रतिभासादीत्यादिशब्देन वर्णसंस्थानावस्थाविशेषादिपरिग्रहः । व्यवहारे^२ न दृश्यत् इति । तेन तत्र समयाभावात्तद्वत्ता हेतोरिति भावः । न चाप्यनैकान्तिकत्वमिति दर्शयन्नाह—न चागृहीतेत्यादि । गृहीत सकेतो यत्र स तथा, न गृहीतसकेतोऽगृहीतसकेतः । ^३ध्वनेरिति शब्दात्^३ । अन्य इवेति । विजातीयार्थवत् । एतदुक्तं भवति—यद्यगृहीतसकेतमर्थं शब्द प्रतिपादयेत्, तदा गोशब्दोऽप्यश्व प्रतिपादयेत्, सकेतकरणानर्थक्यं च स्यात् । तस्मादतिप्रसङ्गापत्तिर्बाधकं प्रमाणमिति सिद्धा व्याप्तिः ।

अयमेव च 'अकृतसमयत्वात्' इति हेतुराचार्यदिङ्नागेन "न जातिशब्दो भेदानां वाचकः, [G 278] आनन्त्यात्" ( ) इत्यनेन निर्दिष्टः । तथा हि 'आनन्त्यात्' इत्यनेन समयासम्भव एव दर्शितः ।

तेन यदुद्घोतकरेणोक्तम्—"यदि शब्दान् पक्षयसि, तदाऽनन्यावित्यस्य वस्तुधर्मत्वाद् व्यधिकरणो हेतुः । अथ भेदा एव पक्षीक्रियन्ते तदा नान्वयी न व्यतिरेकी दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुरानन्त्यम्" ( ) इति, तत् प्रत्युक्तं भवति । पुनः स एवाह—"यस्य निर्विशेषणा भेदा शब्दैरभिधीयन्ते तस्यायं दोषः, अस्माकं तु सत्तादिविशेषणानि द्रव्यगुणकर्मण्यभिधीयन्ते । तथा हि—यत्र यत्र सत्तादिक सामान्यं पश्यति तत्र तत्र सदादिशब्दं प्रयुङ्क्ते । एकमेव च सत्तादिक सामान्यम्, अतः सामान्योपलक्षितेषु भेदेषु समयक्रियासम्भवाद्-कारणमानन्त्यम्" ( ) इति, तदेतदसम्यक्, न हि सत्तादिक वस्तुभूत सामान्यं तेभ्यो भिन्नमभिन्नं वाऽस्तीति प्रसाधितमेतत् । भवतु वा सामान्यम्,

१ पा० पुस्तके नास्ति बोधेता०—गा० ।

२ व्यवहारनाले—जै० व्यवहारो—पा०, गा० ।

३-३ पा०, गा० पुस्तकयोरपि पाठ 'विजातीयार्थवत्' इत्यस्यानन्तरमस्ति ।

हिमाचलादयो येऽपि देशकालाद्यभेदिनः ।

इष्टास्ते त्वणुशो^१ भिन्नाः^२ क्षणिकाश्च प्रसाधिताः ॥ ८७४ ॥

तथाप्येकस्मिन् मेदेऽनेकसामान्यसम्भवादसाङ्ख्येण सदादिशब्दप्रयोजनं न स्यात् । न च शब्देनानुपदर्श्य सचादिकं तेन सचादिना भेदान् परमुपलक्षयितुं समयकारः शक्नुयात् । न चाकृतसमयेषु सचादिशब्दप्रवृत्तिरस्ति; ततश्चेतरेतराश्रयदोषः स्यात् ।

-F- अथापि स्यात्—स्वयमेव प्रतिपत्ता व्यवहारोपलम्भादन्यव्यतिरेकाभ्यां सदादिशब्दैः समयं प्रतिपद्यत इति ? तदेतद्सम्यक् ; न ह्यनन्तमेदविषय^३ निःशेषं कश्चिद् व्यवहारमुपलभते । एकदा सचादिमत्सु भेदेष्वसङ्ख्यव्यवहारमुपलभ्यादृष्टेष्वपि तज्जातीयेषु ताच्छब्दं प्रतिपद्यत इति चेत् ? न; अदृष्टत्वात् । न दृष्टेष्वतीतानागतभेदभिन्नेष्वनन्तेषु भेदेषु समयः सम्भवति; अतिप्रसङ्गात् । विकल्पबुद्ध्या व्याहृत्य तेषु प्रतिपद्यत एवेति चेत् ? एवं तर्हि विकल्पसमारोपितार्थविषय एव शब्दसन्निवेशनम्, न परमार्थतो भेदेऽप्यिति प्राप्तम् । तथा हि—अतीतानागतयोरसत्त्वेनासन्निहितत्वात् तत्र विकल्पबुद्धिर्भवन्ती निर्विषयैवेति तथा व्याहृतमसदेव, ततश्च तत्र भवन् समयः, कथं परमार्थतो वस्तुभूतो भवेत् । इत्यलं बहुना । सपक्षे भावात् नापि हेतोर्विरुद्धतेति सिद्धम्—स्वलक्षणाविषयत्वं शब्दानाम् ॥ ८७२-८७३ ॥

स्यादेतद्—ये हिमाचलादयो भावास्तेषां स्थिरैकरूपत्वान्न देशकालभेदादिभेदः सम्भवति, अतः संकेतव्यवहारासकालव्यापकत्वात् तेषु समयः सम्भवतीत्यतः पक्षैकदेशसिद्धता हेतोः ? इत्यत आह—हिमाचलादय इत्यादि ।

[G. 279] आदिशब्देन मल्यादिपरिग्रहः । एते ह्यनेकाणुप्रचयस्वभावाः, अतो नैषामशेषावयवपरिग्रहेण समयः समस्ति । प्रसाधितोदयानन्तरविनाशाश्च । तेनैतेष्वपि समयकालपरिग्रहस्य स्वभावस्य न व्यवहारकालेष्वन्योऽस्तीति नासिद्धता हेतोः ॥ ८७४ ॥

१-१. पा० पुस्तके नास्ति; इष्टास्तेष्वणुशो भिन्नाः—गा० ।

२. ह्यनन्तरमेदविषय—पा०, गा० ।

‘अशक्यसमय चेद सवमेव स्वलक्षणम्’ ।

नाजाते समयो युक्तो भाविकोऽश्वविषाणवत् ॥ ८७५ ॥

उपजाते^१ गृहीते च यदा वाचामनुस्मृती^२ ।

क्रियते समयस्तत्र^३ चिरातीत तदापि तत्^४ ॥ ८७६ ॥

यश्चापि^५ ‘क्षण उत्पन्नस्तद्वलेन’ तदापर ।

न तत्र समयाभोग सादृश्यं च विकल्पितम् ॥ ८७७ ॥

एव तावत् स्वलक्षणे व्यवहारानुपपत्ते समयवैयर्थ्यप्रसङ्गान्न समय सम्भवतीति प्रतिपादितम् । साम्प्रतमशक्यत्रित्वादेव न सम्भवतीति प्रतिपादयन्नाह—
अशक्यमित्यादि । सर्व एव भावा पूर्वं प्रसाधितोदयानन्तरापर्याया, तेषु समयं क्रियमाणं कदाचिदनुत्पन्नेषु वा क्रियेत ? उत्पन्नेषु वा ? तत्र न तावदनुत्पन्नेषु परमार्थेन समयो युक्तः, असत् सर्वोपाख्याविरहलक्षणत्वेनाधारत्वानुपपत्तेः । भाविकग्रहणं सावृत्तनिषेधार्थम् । तेनाजातेऽपि पुत्रादौ समयदर्शनान्न दृष्टविरोधः, तस्य विकल्पनिर्मितार्थविषयत्वेनाभाविकत्वात् । अश्वविषाणवदिति । सप्तम्यन्ताद् वति । नाप्युत्पन्ने समयो युक्तः, तथा हि—तस्मिन्नुभयोत्पत्तौ सत्यात्पूर्वके च नामभेदस्मरणे सति समयः कार्यः, नान्यथा, अतिमसङ्गात् । ततश्च नामभेदस्मरणकाले क्षणध्वसितया चिरनिरुद्धः स्वलक्षणमिति, नाजातवज्जातेऽपि भाविकः समयः समस्ति, समयक्रियाकाले द्वयोरप्यसन्निहितत्वात् । तथा हि अनुभवावस्थायामपि तावत् तत्कारणतया स्वलक्षणं क्षणिकं न सन्निहितसत्ताकं भवति, किं पुनरनुभवोत्तरकालाभाविनामभेदाभोगस्मरणोत्पादकाले भविष्यति ॥ ८७५-८७६ ॥

अथापि स्यात्—तज्जातीये तत्सामर्थ्यबलोपजाते समयक्रियाकालाभाविनिक्षणे समयः करिष्यत इति ? अत आह—यश्चापीत्यादि । यद्यपि समयक्रिया

१-१ अशक्य समय—पा०, अशक्य समयस्यास्य जातेऽजाते च कल्पनम्—गा० ।

२-२ उपजाते गृहीता वाचामनुस्मृती—पा० नापि जाते गृहीतानां पूर्वं वाचामनुस्मृती—गा० ।

३-३ चिरातीते —पा०, चिरातीते कथं नु तत्—गा० ।

४-४ लेन—पा०, उत्पन्नादीयस्तद्वलेन—पा० ।

‘उष्णादिप्रतिभासा च’ नोष्णादिध्वनिभाविनी ।

विस्पष्टा विद्यते बुद्धिः तदर्थेन्द्रियबुद्धिवत् ॥ ८७८ ॥

काले सन्निहितं क्षणान्तरमस्ति, तथापि तत्र समयाभोगासम्भवान्न समयो युक्तः; न ह्यश्वमुपलभ्य तन्नामस्मरणोपक्रमपूर्वकं समयं कुर्वाणस्तत्कालसन्निहिते [G 280] गवादावाभोगाविषयीकृते ‘अश्वः’ इति समयं समयकृत् कश्चित् करोति । अथापि स्यात् — सर्वेषां स्वलक्षणक्षणाणां सादृश्यमस्ति तेनैकत्वमध्यवसाय समयः करिष्यते ? इत्याह — सादृश्यं च विकल्पितमिति । विकल्पबुद्धि-समारोपितं हि सादृश्यम्, तस्य च ध्वनिभिः प्रतिपादने सति स्वलक्षणसमवाच्य-मेव स्यात् । तदेवं न स्वलक्षणासमयः सम्भवति । नापि शब्दस्वलक्षणस्य; तथा हि — समयकारः स्मृत्युपस्थापितमेव नाममेदमर्थं योजयति, न च स्मृति-र्भावतोऽनुभूतमेवाभिलाषमुपस्थापयितुं शक्नोति; तस्य चिरनिरुद्धत्वात् । यच्चो-च्चारयति तस्य पूर्वमननुभूतत्वान्न तत्र स्मृतिः, न चाविषयीकृतस्तस्या समुपस्थापयितुं शक्यः । अतः स्मृत्युपस्थापितमनुसन्धीयमानं विकल्पनिर्मितत्वेनास्वलक्षणमेवेति न स्वलक्षणस्य समयः । तस्मादव्यपदेश्यं स्वलक्षणमिति सिद्धम् ॥ ८७७ ॥

अत्रैव स्वलक्षणावाच्यत्वसिद्ध्यै प्रमाणान्तरमाह — उष्णादीत्यादि । यथा हि उष्णाद्यर्थविषयेन्द्रियबुद्धिः स्फुटप्रतिभासा वेद्यते, न तथोष्णादिशब्द-भाविनी; न ह्युपहतनयनरसनप्राणादयो ‘मातुलिङ्गादिशब्दश्रवणात् तत्परसाधनु-भाविनी भवन्ति, यथाऽनुपहतनयनादय इन्द्रियधियाऽनुभवन्तः । यथोक्तम् —

“अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद्वाहं दग्धोऽभिमन्यते ।

अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रकाश्यते ॥” ( ) इति ।

तदर्थेन्द्रियबुद्धिवदिति वैधर्म्योदाहरणम् । स उष्णादिरर्थः = विषयो यस्याः सा तयोक्ता, तदर्थं चासाविन्द्रियबुद्धिश्चेति विग्रहः ॥ ८७८ ॥

१-१. पा० पुस्तके नास्ति; उष्णादिप्रतिपत्तिर्वा — गा० ।

२-२. पा० पुस्तके नास्ति; भासते नैषा — गा० ।

३. स्वलक्षणमवाच्यमेव — पा०, गा० । ४. स्वलक्षणे समयः — पा०, गा० ।

५. मातुलिङ्गा — गा०, गा० ।

६. वैधर्म्योदा० — पा०, गा० ।

७-७. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

न स तस्य च शब्दस्य 'युक्तोऽर्थो यो' न तत्कृते ।

प्रत्यये सति भात्यर्थो रूपबोधे यथा^२ रसः ॥ ८७९ ॥

नैयायिकाभिमतव्यक्त्याकृतिशब्दार्थतानिरासः

एतेनैव प्रकारेण व्यक्त्याकृत्योर्निराकृतिः ।

यदि नाम सा तथा न भवति, तथापि किमिति शब्दस्य स्वलक्षणमर्थो न भवति ? इत्याह—न स तस्येत्यादि । प्रयोग — यो हि तत्कृते प्रत्यये न प्रतिभासते न स तस्यार्थः, यथा रूपजनिते प्रत्यये रसः, न प्रतिभासते च शब्दे प्रत्यये स्वलक्षणमिति व्यापकानुपलब्धिः । अत्र चातिप्रसङ्गो बाधकप्रमाणम् । तथा हि—शब्दस्य तद्विषयज्ञानजनकत्वमेव तद्वाचकत्वमुच्यते, नान्यत् । न च यद्विज्ञान यदाकारश्चन्य तत्तद्विषय युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । [G 281] न चैकस्य वस्तुनो रूपद्वयमस्ति स्पष्टास्पष्टम्, येनास्पष्ट वस्तुगतमेव रूप शब्दैरभिधीयत इति स्यात्, एकस्य द्वित्वविरोधात्, भिन्नसमयस्थायिना च परस्परविरुद्धत्वभावप्रतिपादनात् ॥ ८७९ ॥

नैयायिकास्तु ब्रुवते — “व्यक्त्याकृतिज्ञातयन्तु पदार्थः” (न्या० द० २.२ ६८) इति । पदस्यार्थः पदार्थः, शब्दार्थः इति यावत् । तत्र व्यक्तिशब्देन द्रव्यगुणविशेषकर्माण्यभिधीयन्ते । तथा च सूत्रम् “व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः” (न्या० द० २.२.६९) इति । अस्यार्थो वार्तिककारमतेन^३ तावदुच्यते — “विशेष्यत इति विशेष, गुणेश्च विशेषो गुणविशेषः, कर्माभिधीयते । द्वितीयश्चात्र गुणविशेषशब्द एकशेष कृत्वा निदिष्टः, तेन गुणपदार्थो गृह्यते । गुणाश्च ते विशेषाश्चेति गुणविशेषाः, विशेषग्रहणमाकृतिनिरासार्थम् । तथा ह्याकृतिः सयोगविशेषः, स्वस्वभावात् । सयोगश्च गुणपदार्थान्तर्गतः, सतश्चासति विशेषग्रहणे आकृतेरपि ग्रहणं स्यात् । न च तस्या व्यक्तावन्तर्भाव इष्यते, पृथक्शब्देन तस्या उपादानात् । आध्ययशब्देन द्रव्यमभिधीयते, तेषां गुणविशेषाणामाश्रयस्तदाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः । सूत्रे तच्छब्दलोप कृत्वा निर्देशः कृतः । एव विग्रहः कर्तव्यः—गुणविशेषाश्च गुणविशेषाश्चेति गुणविशेषाः, गुणविशेषाश्च

तदाश्रयश्चेति गुणविशेषाश्रयः, समाहारद्वन्द्वश्चायम्, 'लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति नपुंसकलिङ्गानिर्देशः । तेनायमर्थो भवति—योऽयं गुणविशेषाश्रयः सा व्यक्तिश्चोच्यते, मूर्तिश्चेति । तत्र यदा द्रव्ये मूर्तिशब्दः, तदाऽधिकरणसाधनो द्रष्टव्यः—मूर्च्छन्त्यस्मिन्नवयवा इति मूर्तिः । यदा तु रूपादिषु; तदा कर्तृसाधनः—मूर्च्छन्ति द्रव्ये समवयन्तीति रूपादयो मूर्तिः । व्यक्तिशब्दस्तु द्रव्ये कर्मसाधनः, रूपादिषु करणसाधनः" (द्र०—न्या० वा० २.२.६९) ।

भाष्यकारमतेन तु यथाश्रुति सूत्रार्थः—गुणविशेषाणामाश्रयो द्रव्यमेव व्यक्तिर्मूर्तिश्चेति तस्येष्टम् । यथोक्तम्—“गुणविशेषाणां रूपरसगन्धस्पर्शानां गुरुत्वद्रवत्वघनत्वसंस्काराणामव्यापिनश्च परिमाणविशेषस्याश्रयो यथासम्भवं तद्द्रव्यं मूर्तिः, मूर्च्छितावयवत्वात्” (न्या० ६०, वा० भा० २.२.६९) इति ।

आकृतिशब्देन प्राप्यवयवानां पाष्यादीनां तदवयवानां चाङ्गुल्यादीनां संयोगोऽभिधीयते । तथा च सूत्रम्—“आकृतिर्बालिलिङ्गाख्या” (न्या० ६० २.२.७०) इति । अस्य भाष्यम्—“यथा जातिर्बालिलिङ्गानि चाख्यायन्ते तामाकृतिं विधात्, सा च नान्या सत्त्वावयवानां तदवयवानां च नियताद्गृहात्” (न्या० ६०, वा० भा० २.२.७०) इति । व्युद्देशवत्त्वेन संयोगविशेष उच्यते । नियतग्रहणेन कृत्रिमसंयोगनिरासः । तत्र जातिलिङ्गानि प्राप्यवयवाः शिरःपाष्यादयः, तैर्हि गोत्वादिलक्षणा जातिर्लिङ्ग्यते । आकृत्या तु कदाचित् साक्षाज्जातिर्व्यज्यते—यदा [G. 282] शिरःपाष्यादिसन्निवेशदर्शनाद् गोत्वं व्यज्यते । कदाचिज्जातिलिङ्गानि—यदा विषाणादिभिरवयवैः पृथग्पृथक्स्वावयवसन्निवेशाभिव्यक्तैर्गोत्वादिव्यज्यते । तेन जातेस्तल्लिङ्गानां च प्रख्यापिका भवति आकृतिः । जातिशब्देनाभिजाभिधानप्रत्ययप्रसर्वानमिच्छं सामान्याख्यं वस्तुच्यते । तथा च सूत्रम्—“समानप्रसवात्मिका जातिः” (न्या० ६० २.२.७१) इति समानप्रत्ययोत्पत्तिकारणं जातिरित्यर्थः ।

तत्र व्यक्त्याकृत्योरेतेनैव स्वलक्षणस्य शब्दार्थत्वनिराकरणेन शब्दार्थत्वनिराकरणं बोद्धव्यमिति दर्शयन्नाह—एतेनैवेत्यादि । जातेस्तु पञ्चान्निराकरणं भविष्यतीत्यभिप्रायः । निराकृतिरिति । शब्दार्थत्वेनेति शेषः । कस्मात् !

स्वलक्षणात्मतवेष्टा तयोरपि यत परे ॥ ८८० ॥

द्रव्यादियोगयो प्राक् तु प्रतिषेधाभिधानतः ।

न तात्त्विकी तयोर्युक्ता शब्दार्थत्वव्यवस्थिति ॥ ८८१ ॥

जातितद्योगयो शब्दार्थतानिरसनम्

जातिसम्बन्धयो पूर्वं व्यासतः प्रतिषेधनात् ।

नानन्तरा प्रकल्प्यन्ते शब्दार्थास्त्रिविधा परे ॥ ८८२ ॥

उपसंहार

तद्व्यक्त्याकृतिजातीना पदार्थत्वं यदुच्यते ।

तदसम्भवि सर्वासामपि नीरूपता यतः ॥ ८८३ ॥

इत्याह—स्वलक्षणात्मतवेष्ट्यादि । तयोरिति व्यक्त्याकृत्योः । तेन यथा
स्वलक्षणस्याकृतसमयत्वादशब्दार्थत्वम्, तथा 'तयोरपि' इत्यतः 'अकृतसमयत्वात्'
इत्यस्य हेतोर्नासिद्धिः, नाप्यनैकान्तिकतेति भावः ॥ ८८० ॥

किञ्च—व्यक्तिर्द्रव्यगुणविशेषकर्मलक्षणा, आकृतिश्च सयोगात्मिका, एते
च द्रव्यादयः प्रागेव प्रतिषिद्धा—इत्यतोऽपि शब्दार्थत्वमनयोरसम्भवाच्च युक्तमिति
दर्शयति—द्रव्यादीत्यादि ॥ ८८१ ॥

एव तावत् स्वलक्षणे समयासम्भवः प्रतिपाद्यः, आत्मादिषु त्रिषु समयासम्भवः
प्रतिपादयन्नाह—जातिसम्बन्धयोरित्यादि । अनन्तरा इति । स्वलक्षणमुक्ता
जातिः, तद्योगो जातिर्मानिति 'जातियोगयोरभावात् तद्वतोऽप्यसम्भव एव, तत्कृत
त्वात् तद्व्यपदेशस्य, तद्वत्तश्च स्वलक्षणात्मकत्वात् । तत्पक्षभावी दोषः समानः
एवेति भावः ।

'जातिः पदार्थः' इति 'कात्यायनः', 'द्रव्यम्' इति व्याडिः, उभयं
पाणिनिः, तदप्यनेनैव निरस्तम्, जातेरयोगाद् द्रव्यस्य च स्वलक्षणात्म-
कत्वात् तत्पक्षभाविदोषानिवृत्ते ॥ ८८२ ॥

उपसंहारनाह—तद्व्यक्त्याकृतीत्यादि । [G 283] तदिति तस्मात् ।
नीरूपतेति नि स्वभावता ॥ ८८३ ॥

बुद्ध्याकारस्य शब्दार्थतानिरासः

बुद्ध्याकारश्च बुद्धिस्थो नार्थबुद्ध्यन्तरानुगः ।

नाभिप्रेतार्थकारी च सोऽपि वाच्यो न तत्त्वतः ॥ ८८४ ॥

अस्त्यर्थादीनां शब्दार्थतानिरसनप्रतिज्ञा

येऽन्येऽन्यथैव शब्दार्थानस्त्यर्थादीन् प्रचक्षते ।

निरस्ता एव तेऽप्येतैस्तथापि पुनरुच्यते ॥ ८८५ ॥

अस्त्यर्थस्य शब्दार्थतापक्षः

अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणम् ।

अपूर्वदेवतास्वर्गः सममाहुर्गवाविषु ॥ ८८६ ॥

‘बुद्ध्याकारेऽपि सङ्केतसम्भवं प्रतिपादयन्नाह—बुद्ध्याकारश्चेत्यादि’ । बुद्ध्याकारो हि तादात्म्येन बुद्धावेवावस्थित इति नासौ तदबुद्धिस्वरूपवत् प्रतिपाद्य-मर्थबुद्ध्यन्तरं वाऽनुगच्छति । ततश्च सङ्केतव्यवहारासकालव्यापकत्वात् स्वलक्षणवन्न तत्रापि समयः सम्भवति । भवतु वा तस्य व्यवहारकालान्वयः, तथापि न तत्र समयो व्यवहर्तृणां युक्तः । तथा हि—अपि नामेतः शब्दादर्थक्रियार्था पुमानर्थक्रियाक्ष-मानर्थान् विज्ञाय प्रवर्तिष्यते तेष्विति मन्यमानैर्व्यवहर्तृभिरभिधायकानि योज्यन्ते, न व्यसनितया । न चासौ विकल्पबुद्ध्याकारोऽभिप्रेतं शीतपनोदादि कार्यं तदर्थिनः सम्पादयितुमलम्, तदनुभवोत्पत्त्यापि तदभावात् । तेन तत्रापि समयाभावाच्चा-सिद्धः ‘अकृतसमयत्वात्’ इति हेतुः ॥ ८८४ ॥

स्यादेतत्—अस्त्यर्थादयोऽपरे शब्दार्थाः सन्ति, ततश्च तत्र समयसम्भ-वादसिद्धतैव हेतोः ? इत्यत आह—येऽन्येऽन्यथैवेत्यादि । एतैरिति स्वलक्षणा-दिशब्दार्थप्रतिषेधैः; तेषां स्वलक्षणादिष्वेवान्तर्गवादिति भावः ॥ ८८५ ॥

के पुनस्तेऽस्त्यर्थादयः ? इति दर्शयन्नाह—अस्त्यर्थ इत्यादि । इतिशब्दो भिन्नक्रमः ‘अस्त्यर्थः’ इत्यस्यानन्तरं सम्बध्यते । तेनायमर्थो भवति—अस्त्यर्थ इति यदेतत् प्रतीयते, तत् सर्वशब्दानां प्रत्याख्यस्याभिधेयस्य लक्षणम् । शब्दार्थस्य लक्षणमिति यावत् । तेन गवादिष्वर्थेषु विषयभूतेषु यद्गवादिशब्दप्रत्याख्यं

समुदायस्य शब्दार्थतापक्ष

समुदायोऽभिधेयो वाऽप्यविकल्पसमुच्चयः ।

असत्यसंसर्गस्य शब्दार्थतापक्ष

असत्यो वाऽपि संसर्गः शब्दार्थः कश्चिदुच्यते ॥ ८८७ ॥

तदपूर्वदेवतास्वर्गस्तुल्यमित्याहुः । अपूर्वादिशब्दार्थस्तुल्यमित्येवमाहुरित्यर्थः । यथैव अपूर्वादिशब्दा नार्थाकारविशेष बुद्धिषु सन्निवेशयन्ति, केवलं तत्रैतावत् प्रतीयते—सन्ति [G 281] केऽप्यर्था येष्वपूर्वादयः शब्दा प्रयुज्यन्त इति । तथा दृष्टार्थेष्वपि गवादिशब्देषु तुल्यम्, यतस्तेऽस्योऽप्येव प्रतीयते—अस्ति कोऽप्यर्थो गवादिशब्दाभिधेयः, गोत्वादिसामान्यसम्बद्धो वेति । यस्तु तत्राकार-विशेषपरिग्रहः केपाब्जिदुपजायते, स तेषां सिद्धान्तबलात् ॥ ८८६ ॥

आदिशब्देनोपात्तान् शब्दार्थान् दर्शयन्नाह—समुदाय इत्यादि । केचिद् ब्राह्मणादिशब्दैस्तपोजातिश्रुतादिसमुदायो विना विकल्पसमुच्चयाभ्यामभिधीयत इत्याहुः, यथा ब्रह्मादिशब्दैर्धवादय इति । तथा हि—‘वन्तम्’ इत्युक्ते धवो वा, खदिरो वा, पलाशो वेति न विकल्पेन प्रतीतिर्भवति, नापि धवश्च खदिरश्च पलाशश्चेति समुच्चयेन, अपि तु सामान्येन प्रतीयन्ते धवादयः । तथा ‘ब्राह्मण’ इत्युक्ते तपो वा जातिर्वा श्रुतं वा, तपश्च जातिश्च श्रुतं चेति न प्रतिपत्तिर्भवति । अपि तु साकल्येन सम्बन्ध्यन्तरव्यच्छिन्नास्तपः प्रभृतयः सद्गता प्रतीयन्त इति । तत्र बहुष्वनियतैकसमुदायिभेदावधारणम् = विकल्पः, एकत्र युगपदभिसम्बध्यमानस्य नियतस्यानेकस्य स्वरूपभेदावधारणम् = समुच्चयः । अविद्यमानौ विकल्पसमुच्चयौ यस्य स तथोक्तः ।

अन्ये तु—द्रव्यत्वादिभिर्निर्धारितरूपैर्यं सम्बन्धो द्रव्यादीनां सः शब्दार्थः, स च सम्बन्धिना शब्दार्थत्वेनासत्यत्वादसत्य इत्युच्यते । यद्वा—तपःश्रुतादीनां भेदकवर्णवदैक्येन भासनादेपामेव परस्परम् ‘असत्य’ संसर्गः । तथा ह्येते प्रत्येकं समुदिता वा न स्वेन रूपेणोपलभ्यन्ते, किन्त्वलातवक्रवदेषां समूहः स्वरूपमु-क्तम्यावभासत इति ॥ ८८७ ॥

असत्योपाधिसत्यस्य शब्दार्थतापक्षः

असत्योपाधि यत् सत्यं तद्वा शब्दनिबन्धनम् ।

अभिजल्पन्नत्वापन्नशब्दस्य शब्दार्थतापक्षः

शब्दो वाऽप्यभिजल्पत्वमागतो याति वाच्यताम् ॥ ८८८ ॥

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् रूपमेकीकृतं यदा ।

शब्दस्यार्थेन तं शब्दमभिजल्पं प्रचक्षते ॥ ८८९ ॥

पारमार्थिकबाह्यवस्त्वध्यस्तबुद्ध्याकारस्य

परमार्थतः शब्दार्थतापक्षः

यो, वाऽर्थो बुद्धिविषयो बाह्यवस्तुनिबन्धनः ।

स बाह्यं वस्त्विति ज्ञातः शब्दार्थः कश्चिद्विद्यते ॥ ८९० ॥

अन्ये त्वाहुः—‘यदसत्योपाधि सत्यं स शब्दार्थः’ इति । तत्र शब्दार्थत्वे-
त्वेनासत्या उपाधयो विशेषा बलयाङ्गुलीयकादयो यस्य सत्यस्य, सर्वमेवानुया-
यिन ‘सुवर्णादिसामान्यात्मनः, तत् सत्यमसत्योपाधि । शब्दनिबन्धनमिति ।
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमभिधेयमित्यर्थः ।

अन्ये तु ब्रुवन्ते—‘शब्द एवाभिजल्पत्वमागतः शब्दार्थः’ इति ॥ ८८८ ॥

तत्र कोऽसावभिजल्पः ? इत्याह—सोऽयमित्यादि । [G 285] शब्द
एवार्थ इत्येवं शब्देऽर्थस्य निवेशनं सोऽयमित्यभिसम्बन्धः, तस्मात् कारणाद्यदा
शब्दस्यार्थेन सहैकीकृतं रूपं भवति तं स्वीकृतार्थाकारं शब्दमभिजल्प्य-
मित्याहुः ॥ ८८९ ॥

अन्ये तु बुद्धयारूढमेवाकारं बाह्यवस्तुविषयं बाह्यवस्तुतया गृहीतं बुद्धि-
रूपत्वेनाविर्भावितं शब्दार्थमाहुः, तद्दर्शयति—यो वेत्यादि । बुद्धिविषय इति
बुद्धौ विपरिवर्तमानः, बुद्धिस्थ इति यावत् । बाह्यवस्तुनिबन्धन इति ।
सदसद्बाह्यं वस्तु निबन्धनमक्षरनिहस्त्वानीयं स्वरूपमुद्दर्शयितुं प्रक्रम्यते यस्य स
बाह्यवस्तुनिबन्धनः । बाह्यं वस्त्विति ज्ञात इति । बुद्धिरूपत्वेनाविर्भावितो
बाह्यतयाध्यवसित इत्यर्थः । तथा हि—यावद्बुद्धिरूपमर्थेष्वप्रत्यस्तं बुद्धिरूपमेवेति
सत्त्वभावनया गृह्यते, तावत् तस्य शब्दार्थत्वं नावसीयते; तत्र क्रियाविशेषसम्बन्धा-

भावात् । न हि गामानय, दधि खादेत्यादिक्रियास्तादृशि बुद्धिरूपे सम्भवन्ति, क्रियायोगसम्भवी चार्थ शब्देरभिधीयते । अतो बुद्धिरूपतया गृहीतोऽसौ न शब्दार्थः । यदा तु बाह्यवस्तुनि प्रत्यस्तो भवति, तदा तस्मिन् प्रतिपत्ता बाह्यतया विपर्यस्त क्रियासाधनसामर्थ्यं तस्य मन्यत इति भवति शब्दार्थः ।

ननु चापोहवादिपक्षादस्य को विशेष, तथा हि—अपोहवादिनाऽपि बुद्ध्याकारो बाह्यरूपतया गृहीत शब्दार्थ इति भाष्यत एव, यथोक्तम्—

“तद्रूपारोपगत्यान्यव्यावृत्त्यधिगते पुन ।

शब्दार्थोऽर्थ स एवेति वचने न विरुध्यते ॥” (प्र वा २.१७१) इति ।

नैतदस्ति, अथ हि बुद्ध्याकारवादी बाह्ये वस्तुभ्रान्त सविषय द्रव्यादिषु पारमार्थिकेष्वध्यस्त बुद्ध्याकारं परमार्थतः शब्दार्थमिच्छति ।

यदि तु यथाऽस्माभिच्छ्रूयते—

“सर्वो मित्यावभासोऽयमर्थेष्वेकात्मना ग्रहः ।

इतरेतरभेदोऽस्य बीज सञ्ज्ञा यदधिका ॥” (प्र वा. ३.७१) इति, तदा सिद्धसाध्यता । तथा च वक्ष्यति—

“इतरेतरभेदोऽस्य बीज चेत् पक्ष एष न” । (तत्त्व० ९०४) इति ।

न चापोहवादिना परमार्थतः किञ्चिद् वाच्यं बुद्ध्याकारोऽन्यो वा शब्दानामिष्यते । [G 286] तथा हि—“यदेव शब्दे प्रत्यये व्यवसीयमानतया प्रतिभासते स शब्दार्थः । न च बुद्ध्याकार शब्दप्रत्ययेन व्यवसीयते, किं तर्हि ? बाह्यमेवार्थक्रियाकारि वस्तु । न चापि तेन बाह्य परमार्थतो व्यवसीयते, यथातत्त्वमन्यवसायात्, यथाव्यवसायमतत्त्वात् । अतः समारोपित एव शब्दार्थः । यच्च समारोपितं तत्र किञ्चिदिति न किञ्चिद्भावतोऽभिधीयते शब्दे । यत् पुनरुक्तम्—“शब्दार्थार्थ स एव” (प्र० वा० २.१७१) इति, तत्समारोपितमेवार्थमभिसन्धाय । बुद्ध्याकारवादिना तु बुद्ध्याकारं परमार्थतो वाच्य इष्यत इति महान् विशेषः ॥ ८९० ॥

प्रतिभाहेतुत्वमात्रपक्षः

अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः सर्वः शब्दः समासतः ।

बालानां च तिरश्चां च यथार्थप्रतिपादने ॥ ८९१ ॥

अस्त्यर्थामिधानपक्षनिरसनम्

तत्रास्त्यर्थोऽभिधेयोऽयं किं स्वलक्षणमिष्यते ।

जातिर्योगोऽथ तद्वान्न^१ बुद्धेर्वा प्रतिबिम्बकम् ॥ ८९२ ॥

एतेषु^२ दोषाः^३ पूर्वोक्ता अस्त्यर्थे केवलेऽपि च ।

प्रतिपाद्ये न भेदेन व्यवहारोऽवकल्प्यते ॥ ८९३ ॥

अन्ये त्वाहुः—अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः शब्दो न ॥ बाह्यार्थप्रत्यायक इति^१ दर्शयति—अभ्यासादित्यादि । शब्दस्य कचिद्विषये पुनः पुनः प्रवृत्तिदर्शनम् = अभ्यासः । नियतसाधनावच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्त्यनुकूल प्रज्ञा = प्रतिभा । सा प्रयोगदर्शनावृत्तिसहितेन शब्देन जन्यते, प्रतिवाक्यं प्रतिपुरुषं च सा भिद्यते । स तु तस्या अपरिमाणो भेदः शब्दव्यवहारस्यानन्त्याच्च शक्यते विधातुमित्यत आह—^२समासत इति । अत्र दृष्टान्तमाह—^३बालानां च तिरश्चां चेत्यादि । यथैव हि अङ्कुराभिघातादयो हस्तादीनामर्थप्रतिपत्तौ क्रियमाणाया प्रतिभाहेतवो भवन्ति, तथा सर्वेऽर्थवत्सम्भूता वृक्षादयः शब्दा यथाभ्यासं प्रतिभामात्रोपसंहारहेतवो भवन्ति, न त्वर्थं साक्षात् प्रतिपादयन्ति; अन्यथा हि कथं परस्परराहताः प्रवचनभेदा उत्पाद्यकथाप्रबन्धाश्च स्वविकल्पोपरचितपदार्थभेदघोटकाः स्युरिति ॥ ८९१ ॥

तत्रेत्यादिना प्रतिविधत्ते । यद्यस्त्यर्थः पूर्वोदितस्वलक्षणादिस्वभाव इष्यते, तदा पूर्वोदितदोषप्रसङ्गः । किञ्च—अनिर्धारितरूपविशेषत्वादस्त्यर्थस्य तस्मिन् केवले शब्दैः प्रतिपद्यमाने गौः, गवयः, गजः—इत्यादिभेदेन व्यवहारो न स्यात्; तस्य शब्दैरप्रतिपादितत्वात् ॥ ८९२-८९३ ॥

१. यद्वाऽन्य-पा०; यद्वाऽन्यत्—पा० ।

२-२. एते त्वदोषाः—पा०, गा० ।

३. इतोऽग्रे गा० सम्पादकः 'तदेतत्' इत्यधिक पाठमिच्छति ।

४-४. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

तत्त्व०: २३

(शङ्का)

गोत्वशब्दविशिष्टार्थसत्तामात्रगतेर्भवेत् ।

विषाणाकृतिनीलादिभेदाख्यातेस्तु तन्मतम् ॥ ८९४ ॥

(समाधानम्)

नन्वेवं तद्वतोऽर्थस्य भेदानां चाभिधा भवेत् ।

तद्भावे तत्र दोषश्च नान्योऽस्त्यर्थश्च दृश्यते ॥ ८९५ ॥

समुदायाभिधानपक्षनिरसनम्

समुदायाभिधानेऽपि जातिभेदाभिधा स्फुटा ।

तपोजातिक्रियादीनां सामस्त्येनाभिधानतः ॥ ८९६ ॥

[G 287] गोत्वेत्यादिना परस्योत्तरमाशङ्कते । स्यादेतत्—गोत्वशब्दाभ्यां विशिष्टस्यार्थसत्तामात्रस्य शानलेयत्वादिभेदरहितस्य गोशब्दाद् गतेः = प्रतीतेः कारणात् भेदेन व्यवहारो भविष्यतीति ? यद्येवम् ; कथं तर्हि शब्दार्थत्वमस्यार्थमात्रस्य मतम्, यावता गवादिविशेषः प्रतिपाद्योऽस्त्येव ? इत्याशङ्क्य परः परिहारमाह—विषाणाकृतीत्यादि । विषाणादेर्विशेषस्य शब्दख्यातेरप्रतीतेः कारणात् । तदुक्तम्—‘अस्ति कश्चिदर्थः प्रत्याप्य’ इति, न गोत्वादिशब्दयोर्विशेषणभूतयोरप्रतीतेरित्यदोषः ॥ ८९४ ॥

नन्वेवमित्यादिना प्रतिविषत्ते । यदा गोत्वादिना विशिष्टमर्थमात्रमुच्यते इति मतम्, तदा तद्वतोऽर्थस्याभिधानमङ्गीकृतं स्यात् । तत्र च आतेस्तत्समवायस्य च निषेधात् तद्वतोऽर्थस्यासम्भव इति पूर्वोक्तो दोषः । किञ्च—तद्वतोऽर्थस्य स्वलक्षणात्मकत्वादशक्यसमयत्वमव्यवहार्यत्वम्, अस्पष्टवभासप्रसङ्गश्च पूर्ववदापद्यते एव । स्वलक्षणादिव्यतिरेकेणान्य एवास्त्यर्थ इति चेद् ? आह—नान्योऽस्त्यर्थश्च दृश्यत इति । स्वलक्षणादिव्यतिरेकेणान्योऽस्त्यर्थो निरूप्यमाणो न बुद्धेर्गोचरतामवतरति ॥ ८९५ ॥

समुदायाभिधानपक्षे दोषमाह—समुदायाभिधानेऽपीत्यादि । समुदायाभिधानपक्षे स्फुटतरमेव आतेर्भेदानां च तप प्रभृतीनामभिधानमङ्गीकृतमिति प्रत्येकाभिधानपक्षभाविनो दोषाः समुदायाभिधाने सर्वे युगपदं प्राप्नुवन्ति ॥ ८९६ ॥

असत्यसंसर्ग-असत्योपाधिसत्याख्यपक्षद्वये दोषः

निर्धारितस्वरूपाणां द्रव्यादीनां तु योगतः ।

सम्बन्धो यच्च सामान्यं सत्यं तद् वारितं पुरा ॥ ८९७ ॥

भेदजात्यारदिरूपेण शब्दार्थानुपपत्तितः ।

अर्थेनैकीकृतं रूपं न शब्दस्योपपद्यते ॥ ८९८ ॥

अभिज्ञरूपाभिधानपक्षनिरसनम्

जल्पो बुद्धिस्थ एवायं बाह्ययोगविभेदतः ।

ततः को भेद एतस्य 'बुद्धिपक्षादनन्तरात् ॥ ८९९ ॥

बुद्ध्याकारपक्षवारणम्

बुद्ध्याकारोऽपि शब्दार्थः प्रागेव विनिवारितः ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तस्य व्यापकत्ववियोगतः ॥ ९०० ॥

असत्यो याऽपीत्यादिपक्षद्वये दोषमाह—निर्धारितेत्यादि । [G 288]

पूर्वं पट्पदार्थपरीक्षायां सयोगसमवायलक्षणस्य सम्बन्धस्य वारितत्वात्, सामान्यस्य च त्रिगुणात्मकस्य सत्यस्याव्यतिरिक्तस्य साङ्ख्यपरीक्षाययाम्, व्यतिरिक्तस्यापि पट्पदार्थपरीक्षायां निरस्तत्वान्नासत्यसंयोगः, नाप्यसत्योपाधिसामान्यं वाच्यम् ।

अभिज्ञरूपपक्षेऽप्याह—यदि शब्दस्य कश्चिदर्थः सम्भवेत्, तदा तेन सहैकीकरणं भवेत् । अपि चायमभिज्ञरूपो बुद्धिस्थ एव । तथा हि—बाह्ययोः शब्दार्थयोर्भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वादिभ्यो भेदस्य सिद्धेस्तयोरेक्यापादनमयुक्तमेव भाविकम् । अतो बुद्धिस्थयोरेव शब्दार्थयोरेकबुद्धिगतत्वादेकीकरणं युक्तम् । तथा हि उपगृहीताभिधेयाकारस्तिरोभूतशब्दस्वभावो बुद्धौ विपरिवर्त्तमानः शब्दात्मा स्वरूपानुगतमर्थविभागेनान्तःसन्निवेशयन् 'अभिज्ञरूपः' उच्यते । स च बुद्धेरात्मगत एवाकारो युक्तः, न बाह्यः; तस्यैकान्तेन परस्परं विविक्तत्वभावत्वात् । ततश्च बुद्धिशब्दार्थपक्षादनन्तरोक्तादस्य को भेदः ? नैव कश्चित् । उभयत्रापि बौद्ध एवार्थः । एतावन्मात्रं ॥ मिथ्यते—शब्दार्थविकीकृताविति । दोषस्तु समान एव—

प्रतिभापक्षे दोष

प्रतिभाऽपि च शब्दार्थो बाह्यार्थविषया यदि ।

एकात्मनियते बाह्ये विचित्राः प्रतिभाः कथम् ॥ ९०१ ॥

अथ निर्विषया एता वातनामान्भावतः ।

प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिर्वा बाह्यार्थेषु कथं भवेत् ॥ ९०२ ॥

बाह्यरूपाधिमोक्षेण स्वाकारे यदि ते मते ।

शब्दार्थोऽतात्त्विकः प्राप्तस्तथा भ्रान्त्या प्रवर्तनात् ॥ ९०३ ॥

निर्वीजा न च सा युक्ता सर्वत्रैव प्रसङ्गतः ।

इतरेतरमेवोऽस्य बीजं चेत् पक्ष एव न ॥ ९०४ ॥

सर्वेष्वेव पक्षेषु समानं दूषणम्

यदि वा सर्वमेवेदं क्षणिकं स्यान्न वा तथा ।

क्षणिकत्वेऽन्वयायोगः क्रमिज्ञानं च नान्यथा ॥ ९०५ ॥

“ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं व्रजेत्” इति । तदेव दर्शयति—बुद्ध्याकारोऽपीत्यादि ॥ ८९७—९०० ॥

प्रतिभापक्षे दोषमाह—प्रतिभापीत्यादि । [G 289] यदि प्रतिभा परमार्थतो बाह्यार्थविषया, तदैकत्र वस्तुनि शब्दादौ विरुद्धसमयावस्थायिना विचित्रा प्रतिभा न प्राप्नुवन्ति, एकस्यानेकस्वभावसम्भवात् । अथ निर्विषया, तदा अर्थे प्रवृत्तिप्रतिपत्ति न प्राप्नुत : अतद्विषयत्वाच्छब्दस्य । अथ स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन भ्रान्त्या ते प्रवृत्तिप्रतिपत्ति भवतः : तदा भ्रान्तशब्दार्थं प्राप्नोति, तस्याश्च भ्रान्तेर्वीजं कारणं वक्तव्यम्, अन्यथा निर्वीजा भ्रान्तिर्मवन्ती सर्वत्र सर्वदेव स्यात् । अथ भावानां परस्परतो भेद एव बीजमस्या अभ्युपगम्यते : तदाऽस्मत्पक्षमेव भगान् साधयनीति सिद्धसाध्यता ॥ ९०१—९०४ ॥

साम्प्रतं सर्वेष्वेव पक्षेषु समानं दूषणमाह—यदि वेत्यादि । सर्वमेतत् स्वलक्षणजात्यादि क्षणिकं वा स्यात् : अक्षणिकं वा : तत्राप्येव पक्षे सकेतकालदृष्टस्य व्यवहारकालेऽन्वयासम्भवान्न तत्र समयः । अक्षणिकपक्षे च ‘नाकमाव

अर्थविवक्षानुमापकपक्षखण्डनम्

एतेनैव विवक्षाऽपि शब्दगम्या निराकृता ।

शब्दार्थासम्भवे हीत्यं क विवक्षा क वा श्रुतिः ! ॥ ९०६ ॥

बहिरर्थे^१ श्रुतेर्वृत्तिः कथं वाऽशब्दचोदिते^२ ।

सारूप्यात्^३ सर्वदा न स्यान्नामाद्येतेन^४ दूषितम् ॥ ९०७ ॥

क्रमिणो भावः^१ (प्र० वा० १.४५) इति शब्दार्थविषयस्य क्रमिज्ञानस्याभाव-
प्रसङ्गः । अन्यथेति । अक्षणिकत्वे ॥ ९०५ ॥

अन्ये त्वाहुः—अर्थविवक्षां शब्दोऽनुमापयतीति । यथोक्तम्—“अनुमानं
विवक्षायाः शब्दादन्यत्र विद्यते” ( ) इति । अत्राह—एतेनैवेत्यादि ।

यदि परमार्थतो विवक्षा पारमार्थिकशब्दार्थविषयेष्यते, तदसिद्धम्;
स्वलक्षणादेः शब्दार्थस्य कस्यचिदसम्भवात् । अतो न क्वचिदर्थे परमार्थतो
विवक्षाऽस्ति; अन्ययिनोऽर्थस्याभावात् । नापि तत्प्रतिपादकः शब्दोऽस्ति,
यदाह—क वा श्रुतिरिति । श्रुतिः = शब्दः । विवक्षायां च प्रतिपाद्यायां श्रुतेः
शब्दाद् बहिरर्थे प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति; तस्याचोदितत्वादर्थान्तरवत् ॥ ९०६ ॥

अथ मतम्—यो विवक्षाविपरिवर्त्ति रूपादिरर्थः, यश्च याद्यः, तयोः सारूप्य-
मस्ति; अतः सारूप्यादचोदिते बाह्ये प्रवृत्तिर्भवित्यति यमलकवत् ! इत्यत आह—
सारूप्यादिति ।

[G 290] एवं सति सर्वदा बाह्ये प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति, कदाचिद् विवक्षा-
परिवर्त्तिन्यपि चोदिते प्रवृत्तिर्भवेत् । यथा—यमलकयोरिव ।

योऽपि वैभाषिकः शब्दविषयं नामाख्यं निमित्ताख्यं चार्थचिह्नरूपं
विप्रयुक्तं सस्कारमिच्छति, तदप्येतेनैव दूषितं द्रष्टव्यम् । तथा हि—तन्नामादि
यदि क्षणिकम्, तदाऽन्वयायोगः; अक्षणिकत्वे क्रमिज्ञानानुपपत्तिः; बाह्ये च
प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गः । “सारूप्यान्न सर्वदेति सर्वं यथोक्त दूषणमसंख्यमेवावतरति ।

१. पा० पुस्तके नास्ति; सारूप्याच्च—पा० । २. वा चोदिते—पा० ।

३. सारूप्यान्नामाद्येतेन—पा०, गा० । ४. तदाह—पा० ।

५. सारूप्या न—पा०; सारूप्याच्च न—गा० ।

विवक्षानुमितिश्छिष्टमाकारं^१ 'बाह्यरूपतः ।

व्यवसायानुवृत्तिश्चेत्^२ तदेवास्मन्मतं पुनः ॥ ९०८ ॥

शब्दानामपोहार्थत्वे परविरोधोत्पाद

नन्वन्यापोहकृच्छब्दो युष्माभिः कथमुच्यते ।

निषेधमात्रं नैवेह प्रतिभासेऽवगम्यते ॥ ९०९ ॥

अथ वा—एतेनेति । यथासम्भयः स्वलक्षणादिवृत्तेन । तथा हि—

अत्राप्येव वक्तव्यम्—

“अशक्यसमयो ह्यात्मा नामादीनामनन्यभाक् ।

तथा मतो न वाच्यत्वं कथञ्चिदुपपद्यते ॥” इति ॥ ९०७ ॥

यदुक्तम्—“विवक्षासमारूढार्थोत्पत्तौ शब्दानां बाधे प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति”;

अत्र परस्योत्तरमाशङ्क्यन्नाह—विवक्षेत्यादि ।

विवक्षा च वक्तृसन्तानवर्तिनी, तस्या एव विवक्षाया अनुमितिश्च श्रोतृ-

सन्तानगतेति विवक्षानुमिती, ताभ्यां श्लिष्ट = सम्बद्ध, तत्प्रतिभासीत्यर्थः ।

समाकार बाह्यतया व्यवस्यतोर्वक्तृश्रोत्रोत्र बाधे प्रवृत्तिर्भविष्यति । एतदुक्तं

भवति—परमार्थतः स्वप्रतिभासानुभवेऽपि वक्तुरेवमध्यवसायो भवति—मयाऽस्मै

बाह्य एवार्थः प्रतिपाद्यते । श्रोतुरप्येव भवति—मयाय बाह्यमेव प्रतिपादयतीति ।

अतस्तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनवदयं सर्वं शब्दो व्यवहार इति । यथेवम्,

अस्मात्पक्ष एव पतितोऽसीति सिद्धसाध्यता, पूर्वं प्रतिभाद्वारेणागतत्वात्^१ इत्यतः

पुनरित्याह । तदेवम् ‘अकृतसमयत्वात्’ इत्यस्य हेतोर्नासिद्धतेति प्रतिपादितम् ।

अनैकान्तिकत्व-विरुद्धत्वे तु पूर्वमेव निस्ते । तस्मात् सिद्धा यथोक्तापोहकृत

शब्दा इति ॥ ९०८ ॥

अत्र परोऽपोहशब्दश्रवणाच्छ्रितमतिरविदितविवक्षितापोहस्वरूप प्रति-

ज्ञाया प्रतीत्यादिविरोधमुत्पादयन्नाह—नन्वन्यापोहकृच्छब्दो युष्माभिः

कथमुच्यते इति । [२९१] ‘अन्यापोहकृच्छब्द’ इत्यत्रेतिशब्दोऽध्याहार्यः ।

१.-१. ० बाह्यभावतः । गा० । पा० पुस्तके ‘विवक्षा’ इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

२, व्यवस्यतो प्रवृत्तिश्चेत्—गा० । पा० पुस्तके नास्ति

किन्तु गौर्गवयो हस्ती 'वृक्ष इत्यादिशब्दतः' ।

विधिरूपावसायेन मतिः शाब्दी प्रवर्तते ? ॥ ९१० ॥

यदि 'गौरिति शब्दश्च कृतार्थोऽन्यनिराकृतौ' ।

जनको गवि 'गोबुद्धेर्मृग्यतामपरो ध्वनिः ॥ ९११ ॥

(का० ल० ६. १७)

न तु ज्ञानफलाः शब्दा न चैकस्य फलद्वयम् ।

अपवादविधिज्ञानं फलमेकस्य वः कथम् ? ॥ ९१२ ॥

(का० ल० ६. १८)

अन्यापोहकृच्छब्द इत्येवं कथमभिधीयत इत्यर्थः । कस्मान्नाभिधेयम् ? इत्याह—
निषेधमात्रमित्यादि । निषेधमात्रमेव किलान्यापोहोऽभिप्रेतः, न चेह शाब्दे प्रतिभासे
निषेधमात्रं गम्यते, किं तर्हि ? वस्त्ररूपाध्यवसायेनैव शाब्दी धीः प्रवर्तमाना समा-
लक्ष्यते । न च शाब्दे ज्ञाने यो न प्रत्यवभासते स शब्दार्थो युक्तः, अतिप्रस-
ङ्गात् । तस्मात् प्रतीतिविरोधः प्रतिज्ञायाः ॥ ९०९-९१० ॥

यदि गौरित्यादिना श्लोकत्रयेण भामहस्य मतेन प्रतीत्यादिबाधामुद्भाव-
यति । यदि गोशब्दोऽन्यव्यवच्छेदप्रतिपादनपरः, तदा तस्य तत्रैव चरितार्थ-
त्वात् सास्नादिमति पदार्थे गोशब्दात् प्रतीतिर्न प्राप्नोति, ततश्च सास्नादिमत्यदार्थ-
विषयाया गोबुद्धेर्जनकोऽपरो ध्वनिरन्वेपणीयः स्यात् ॥ ९११ ॥

स्यादेतत् — एकेनैव गोशब्देन बुद्धिद्वयस्य जन्यमानत्वान्नापरो ध्वनि-
र्मृम्यते ? इत्याह—न त्वित्यादि । विधिविषय प्रतिषेधविषयं च ज्ञानं फलं
येषां ते सयोक्ताः । ततः किमित्याह—न चैकस्येत्यादि । न ह्येकस्य विधि-
कारिणः प्रतिषेधकारिणो वा शब्दस्य युगपद्विज्ञानद्वयलक्षणं फलम् । उपलभ्यत
इति शेषः । न चापि परस्परविरुद्धमपवादविधिज्ञानं फलं युक्तम् ॥ ९१२ ॥

१-१. वृक्षश्चेत्यादि०—पा०, गा० ।

३-२. गौ... न्यनिराकृतौ—पा०; गौरिति शब्दोऽयं भवेदन्य०—पा० ।

३. 'बुद्धेर्' इत्यतः—पा०, गा० ।

४-४. 'यम्, अपवादविधि'—पा०; 'वा कथम्—गा० ।

प्रागगौरिति विज्ञानं गोशब्दश्चाविणो भवेत् ।

येनागोः प्रतिषेधाय प्रवृत्तो गौरिति ध्वनिः ॥ ९१३ ॥

(का० उ० ६.१९)

कुमारिलमतम्

अगोनिवृत्तिः सामान्यं वाच्यं यैः परिकल्पितम् ।

गोत्वं वस्त्वेव तैरुक्तमगोपोहगिरा स्फुटम् ॥ ९१४ ॥

भावान्तरात्मकोऽभावो येन सर्वो व्यवस्थितः ।

तत्राश्रयादिनिवृत्तात्माऽभावः क' इति कथ्यताम् ॥ ९१५ ॥

प्रागित्यादिनोपचयहेतुमाह । यदि च गोशब्देनागोनिवृत्तिर्मुख्यतः प्रति-
पाद्यते, तदा गोशब्दश्रवणानन्तरं प्रथमतरम् 'अगोः' इत्येषा श्रोतुः प्रतिपत्तिर्भवेत् ।
तत्रैव ध्वन्यवधानेन शब्दात् प्रत्यय उपजायते, स एव शब्दार्थो व्यवस्थाप्यते ।
न ध्वन्यवधानेनागोव्यवच्छेदे मतिरुपजायते । अतो गोबुद्धयनुत्पत्तिप्रसङ्गात्
प्रथमतरमगोमतीतिसङ्गाच्च नापोहः शब्दार्थ इति ॥ ९१३ ॥

[G 292] अगोनिवृत्तिरित्यादिना कुमारिलमतेन प्रतिज्ञादोषमुद्गाव-
यति । स ह्येवमाह—अपोहलक्षणं सामान्यं वाच्यत्वेनाभिधीयमानं कदाचित्
पर्युदासलक्षणं वाऽभिधीयते, प्रसज्यलक्षणं वा । तत्र प्रथमे पक्षे सिद्धसाध्यता
प्रतिज्ञादोषः, तथा हि—अस्माभिर्गोत्वाख्यं सामान्यं गोशब्देन वाच्यमित्येवमिष्यते,
भवता चागोनिवृत्तिलक्षणं सामान्यं गोशब्देनोच्यत इति ब्रुवता तदेव शब्दान्त-
रेणाभिधीयते इति केवलं नाम्नि विवादः ॥ ९१४ ॥

अथ कथं तदेव शब्दान्तरेणाभिहितम् ? इत्याह—भावान्तरात्मक
इत्यादि । येन यस्मात् प्रागभावादिलक्षणश्चतुर्विधः सर्व एवाभावो भावान्तरात्मको
व्यवस्थितः । यच्चोक्तम्—

ॐ इदं समग्रं कुमारिलमतमाचार्येण प्रायस्तस्यैव गिरा (इत्येकवा चिकापोह-
प्रकरणस्यकारिकाभिः) उपस्थापितमिति ध्येयम् ।

१. स—पा० ।

नेष्टोऽसाधारणस्तावद्^१ विशेषो निर्विकल्पनात् ।

तथा च शाबलेयादिरसामान्यप्रसङ्गतः ॥ ९१६ ॥

तस्मात्^२ सर्वेष्वयद्रूपं प्रत्येकं प्रतिनिष्ठितम् ।

गोबुद्धिस्तन्निमित्ता स्याद्^३ गोत्वादन्यच्च^४ नास्ति तत् ॥ ९१७ ॥

“क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स कथ्यते ॥

नास्तिता पयसो दधिं प्रध्वंसाभावक्षणम् ।

गवि^५ योऽश्वाद्यभावश्च सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥

शिरसोऽवयवा निम्ना बुद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।

शशशृङ्गादिरूपेण^६ सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥

न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता ।”

(श्लो० बा०, अभा० २-४, ८) इति ।

एतेन क्षीरादय एव च दध्यादिरूपेणाविद्यमानाः प्रागभावादिव्यपदेश-
भाज इति दर्शितं भवति । तत्रैवमभावस्य भावान्तरात्मकत्वे स्थिते सति
कोऽयं भवद्विरश्वादिनिवृत्तिस्वभावोऽभावोऽभिप्रेत इति कथ्यताम् ॥ ९१५ ॥

स्यान्मतम्—किमत्र कथ्यते, गवादिस्वलक्षणात्मैवासौ ? इत्यत आह—
नेष्ट इत्यादि । योऽसावसाधारणो विशेषः सोऽश्वादिनिवृत्त्यात्मा नेष्टो भवताम् ।
कस्मात् ? इत्याह—निर्विकल्पनात् । तत्र सर्वविकल्पप्रत्यस्तमयात् । विकल्पज्ञानगो-
चरः सामान्यमेवेप्यते, [G 293] असाधारणस्त्वर्थः सर्वविकल्पानामगोचरः ।
यथोक्तम्—“स्वस्तवेद्यमनिर्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचरः” ( ) इति ।

विशेषात्मकत्वे कारणमसाधारणात्मकता, असाधारणात्मतया यो विशेषः इत्यर्थः ।
एवमविशेषेणोक्तम् । साम्प्रतं विशेषेणैवमेवार्थमाह—तथा चेत्यादि ।
यथैव भवतामसाधारणो विशेषोऽश्वादिनिवृत्त्यात्मा गोशब्दाभिधेयो नेष्टः, तथैव

१. पा० पुस्तके नास्ति; साधारणात्मा वा—गा० ।

२. सर्वेषु यद्रूपं—पा०, गा० । ३-३. स्यात्—पा०, गा० ।

४. शस्त्रा०—पा०, गा० ।

५. रूपाणां—गा० ।

निषेधमात्ररूपश्च शब्दार्थौ यदि कल्प्यते ।
अभावशब्दवाच्या 'स्याच्छून्यताऽन्यप्रकारिका' ॥ ९१८ ॥
तस्या चाश्वदिवुद्धीनामात्माशग्रहण भवेत् ।
तत्रात्यापोहवाच्यत्व मुधैवाभ्युपगम्यते ॥ ९१९ ॥

शाबलेयादि ३ शाबलेयादिशब्दवाच्यतया नेष्ट । अश्वादिनिवृत्त्यात्माऽभाव ३ इत्य
प्राप्यनुवर्तते । कस्मात् २ इत्याह—असामान्यप्रसङ्गत इति । यदीष्येत, तदा
सामान्य शब्दवाच्यं न स्यात्, तस्यान्वयात् । यत् एवमश्वादिनिवृत्त्यात्मा
भावोऽसाधारणो न घटते, तस्मात् सर्वेषु सजातीयेषु शाबलेयादिपिण्डेषु
यत् प्रत्येक परिसमाप्त तन्निबन्धना गौबुद्धि । तच्च गौत्वाख्यमेव सामान्यम् ।
तस्यागोऽपोहशब्देनाभिधानात् केवल नामान्तरमित्यत सिद्धसाध्यता प्रतिज्ञा-
दोष ॥ ९१६ ९१७ ॥

अथ प्रसज्यलक्षणमिति पक्ष २ तत्राह—निषेधमात्ररूपश्चेत्यादि । अभा-
वशब्दवाच्येति । अगोऽपोहलक्षणोऽभाववाचक ४ शब्दोऽभावशब्द, तद्वाच्या
बहिरर्थशून्यता स्यात्, वस्तुरूपापद्धवात् । अन्यप्रकारिकेति । पूर्वं विज्ञानमात्र-
वादोपन्यासकाले भवद्विरूपन्यस्ता, निरस्ता चास्माभि, पुनरप्यत्र शब्दार्थ-
चिन्ताप्रस्तावे सैवापोहव्याजेनाभिहिता, प्रतीतिसिद्धस्यार्थस्यापवादात् ॥ ९१८ ॥

ततश्च को दोष २ इत्याह—तस्या चेत्यादि । तस्याम् = शून्यताया
वाच्यायाम्, शब्दीनामश्वादिबुद्धीनामात्माशग्रहण प्राप्नोति, वाङ्मवस्तुस्वरूपाग्र-
हात् । एव च सति को दोष २ इत्याह—तत्रेत्यादि । तत्रैव स्थिते सति,
अपोहस्य वाच्यत्व मुधैवाभ्युपगत स्यात्, बुद्ध्याकारस्यानपेक्षितवाच्यार्थविलम्ब-
नस्य विधिरूपस्यैव शब्दार्थत्वापत्ते । ततश्चाभ्युपगमबाधा प्रतिज्ञाया इति
भाव ॥ ९१९ ॥

१-१ अभावशब्द —पा० ।
२ पा०, ग्रा० पुस्तकयोनास्ति ।
३ अश्वादिनिवृत्त्या भाव—जै० ।
४ लक्षणाभाववाचक —पा० ।

सामान्यं 'वस्तुरूपं हि बुद्ध्याकारो' भविष्यति ।

शब्दार्थोऽर्थानपेक्षो^१ हि वृथापोहः प्रकल्पितः^२ ॥ ९२० ॥

वस्तुरूपा च सा बुद्धिः शब्दार्थैरूपजायते ।

तेन^३ वस्त्वेव कल्प्येत^४ वाच्यं^५ बुद्ध्यनपोहकम् ॥ ९२१ ॥

असत्यपि^६ च बाह्येऽर्थे प्रतिभालक्षणो^७ यथा ।

पदार्थोऽपि तयैव स्यात् किमपोहः प्रकल्प्यते ॥ ९२२ ॥

एतदेव दर्शयति—सामान्यमित्यादि । [G 291] बुद्ध्याकार एव वस्तुरूपं सामान्यं शब्दार्थो भविष्यतीति सम्बन्धः ॥ ९२० ॥

स्यादेतद् — अनालम्बनापि सा बुद्धिर्विजातीयगवादिबुद्धिभ्यो व्यावृत्तरूपा प्रवर्तते, तेनापोहकत्वेना युक्तैव ? इत्यत आह—वस्तुरूपेत्यादि । वस्तुरूपेति विधिरूपावसायिनी । सा बुद्धिरिति । अनालम्बना अभादिबुद्धिः । शब्दार्थे-ष्विति अभादिष्वध्यवसितेषु । वस्त्वेवेति अभादिष्विष्यवसायिबुद्ध्यात्मकम् ।

अवधारणफलं दर्शयति—बुद्ध्यनपोहकमिति । अविद्यमानोऽपोहो यत्र वाच्ये बुद्ध्यात्मके वस्तुनि तथोक्तम् । बुद्धेरनपोहकम्, बुद्ध्यन्तरापोहर-हितमित्यर्थः । अथ वा—अपोहत इत्यपोहकम्, नापोहकमनपोहकम्, बुद्धेरन-पोहकं बुद्ध्यनपोहकमिति समासः । एतदुक्तं भवति—यद्यपि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तराद् व्यवच्छिन्ना, तथापि सा न बुद्ध्यन्तरव्यवच्छेदावसायिनी जायते, किं तर्हि ? अभादिष्वर्थेषु विधिरूपावसायिनी, तेन वस्त्वेव विधिरूपं वाच्यं कल्पेत युक्ति-मत, नापोहः; बुद्ध्यन्तरस्य बुद्ध्यन्तरानपोहकत्वात् ॥ ९२१ ॥

किञ्च—योऽयं भवद्विरपोहः पदार्थत्वेन कल्पितः, स वाक्यादपोद्भूत्य कल्पितस्य पदस्यार्थ इष्टः, वाक्यार्थस्तु प्रतिभालक्षण एव । यथोक्तम्—

“अपोद्गारे पदस्यायं वाक्यादर्थो विवेचितः ।

वाक्यार्थः प्रतिभास्योऽयं तेनादावुपजन्त्यते ॥” ( ) इति ।

१-१. ... कारो—पा० ।

२-२. शब्दार्थं... प्रकल्पितः—पा०, गा० ।

३. तेन—पा०, गा० ।

४-४. पा० पुस्तके नास्ति ।

५-५. पा० पुस्तके नास्ति; ० च वाक्यार्थः—गा० ।

बुद्धचन्तराद् 'व्यवच्छेदो न च बुद्धेः' प्रतीयते ।

स्वरूपोत्पादमात्राच्च नान्यसंज्ञं^१ विभक्ति सा^२ ॥ ९२३ ॥

भिन्नसामान्यवचना विशेषवचनाश्च ये ।

सर्वे भवेयुः पर्याया यद्यपोहस्य वाच्यता ॥ ९२४ ॥

संसृष्टकृत्वानात्त्वविकल्परहितात्मनाम्^३ ।

अवस्तुत्वादपोहानां^४ नैव भेदोऽपि विद्यते ॥ ९२५ ॥

अत्रोच्यते—असत्यपीत्यादि । यथा भाषेऽर्थे शब्दवाच्यत्वेनासत्यपि वाक्यार्थो भवद्भिः प्रतिभालक्षण एव वर्ण्यते, नापोहलक्षणः, तथा पदार्थोऽपि वाक्यार्थवत् प्रतिभालक्षण एव स्यादित्यपोहः पदार्थतया किमिति कल्प्यते । द्वयोरपि पदवाक्यार्थयोर्विधिरूपत्वमेवास्त्विति भावः ॥ ९२२ ॥

स्यादेतत् — प्रतिभायाः प्रतिभान्तराद् विजातीयाद् व्यवच्छेदोस्तीत्यतोऽपोहः कल्प्यते ? इत्याह—बुद्धचन्तरादित्यादि । [G 295] यद्यप्यसौ न प्रतीयते, तथाप्यस्यैवेति चेत् ? आह — स्वरूपोत्पादेत्यादि । यद्यपि बुद्धेर्बुद्धचन्तराद्व्यावृत्तिरस्ति, तथापि तस्यां न शब्दव्यापारोऽस्ति । तथा हि—शब्दादियं बुद्धिरूपधमाना न स्वरूपोत्पादव्यतिरेकेणान्यं बुद्धचन्तरव्यवच्छेदलक्षणं शब्दादवसीयमानमंशं विभ्रती लक्ष्यते, किं तर्हि ? विधिरूपावसायिन्येवोत्पद्यत इत्यर्थः । न च शब्दादवसीयमानो वस्तुंशः शब्दार्थो युक्तः, अतिप्रसङ्गात् । तस्मात् प्रतीतिवाधित्वं प्रतिज्ञाया इति भावः ॥ ९२३ ॥

पुनरपि प्रसङ्गापादनेन प्रतीत्यादिवाधित्वमेव दर्शयन्नाह—भिन्नेत्यादि । ये हि भिन्नसामान्यवचना गवाधादयः, ये च विशेषवचनाः शाबलेयादयस्ते सर्वे भवतां पर्यायाः प्राप्नुवन्ति; अर्थभेदाभावात्, वृक्षपादपादिशब्दवत् ॥ ९२४ ॥

कस्मात् पुनरर्थभेदो न सम्भवति ? इत्याह—संसृष्टेत्यादि । वस्तुन्येव हि

१-१. पा० पुस्तके नास्ति, ० च बुद्धौ—गा० ।

२-२. पा० पुस्तके नास्ति, विधिरूपावसायिनी—गा० ।

३. ० विकल्प ० पा०, ० विकल्परहितो हि सः—गा० ।

४. पा० पुस्तके नास्ति ।

यदि वा भिद्यमानत्वाद्^१ वस्त्वसाधारणांशवत्^२ ।

अवस्तुत्वे^३ त्वनानात्वात् पर्यायत्वान्न मुच्यते^४ ॥ ९२६ ॥

ननु चापोह्यभेदेन^५ भेदोऽपोहस्य सेत्स्यति ।

न विशेषः स्वतस्तस्य परतश्चौपचारिकः^६ ॥ ९२७ ॥

संसर्गिणोऽपि चाधारा^७ यं न भिन्दन्ति रूपतः ।

संसृष्टत्वैकत्वनानात्वविकल्पाः सम्भवन्ति, नावस्तुनि; अपोहानां चावस्तुत्वान्न परस्परं संसृष्टत्वादिविकल्पो युक्तः, तत् कथमेषां परस्परं भेदः सिद्ध्यति ! ॥ ९२५ ॥

अथ भेदस्तेषामभ्युपगम्यते, तथा सति नियमेन वस्तुत्वमापद्यते — इति दर्शयति — यदि वेत्यादि । वस्त्विति साध्यनिर्देशः । प्रयोगः — ये परस्परं विभिद्यन्ते ते वस्तु, यथा स्वलक्षणानि । परस्परं विभिद्यन्ते चापोहा इति स्वभावहेतुः । ततश्च वस्तुत्वे सति विधिरेव शब्दार्थ इति सिद्धम् । एतेन चानुमानवाधितत्वं प्रतिज्ञाया उक्तं भवति । अथावस्तुत्वमभ्युपगम्यतेऽपोहानाम्, तदा नानात्वाभावात् पूर्ववत् पर्यायत्वप्रसङ्ग इत्येकान्त^८ एषः ॥ ९२६ ॥

अत्र परो बौद्धस्य परिहारमाशङ्कते — ननु चेत्यादि । [G 296] यथोक्तम् — “अपोह्यभेदाद्भिन्नार्थाः स्वार्थभेदगतौ जडाः” ( ) इति । ततश्च स्वतो भेदाभावेऽप्यपोहस्याश्वादेर्भेदादपोहस्यागवादिव्यावृत्तिरूपस्य भेदे सिद्धे न पर्यायत्वं भविष्यति ।

न विशेष इत्यादिना परो दूषणमाह — स्वतो न तस्यापोहस्य विशेषो नानात्वमस्ति; अभवैकरसत्वात् । परतोऽप्यसौ भवन् कल्पनिकः स्यात्, न पारमार्थिकः । न हि स्वतोऽस्ततो भेदस्य परतः सम्भवो युक्तः ॥ ९२७ ॥

कस्मान्न युक्तः ? इत्याह — संसर्गिण इत्यादि । तथा हि — संसर्गिणः = सम्बन्धिनः शाबलेयादयः, आधारः = अन्तरङ्गा अपि सन्तः, यम् = अपोहम्,

१-१. पा० पुस्तके नास्ति, वस्तु साधा०—गा० ।

२. पा० पुस्तके नास्ति ।

३. मुच्यते—पा०, गा० ।

४. चाश्वादिभेदेन — पा०, गा० ।

५. ०श्चोपजायते—पा०, गा० ।

६. साधारा—पा०, गा० ।

७. निश्चय इत्यर्थः ।

अपोहेः^१ स बहिःसंस्थैर्भिद्येतेत्यतिकल्पना^२ ॥ ९२८ ॥

तथैवाधारभेदेनाप्यस्य भेदो न युज्यते ।

न हि सम्बन्धिभेदेन भेदो वस्तुन्यपोष्यते ॥ ९२९ ॥

किमुतावस्त्वसंसृष्टमन्यतश्चानिर्वातितम्^३ ।

अनवाप्तविशेषांशं^४ यत् किमित्यनिरूपितम्^५ ॥ ९३० ॥

न चाप्रसिद्धसारूप्यान्पोहविषयात्मना^६ ।

रूपतः = स्वभावतो भेदमशक्ता; बहुष्वपि शब्दलेयादिष्वेकस्यागोन्यवच्छेद-
लक्षणस्यापोहस्य प्रवृत्तेरिष्टत्वात्, स कथं बहिरङ्गभूतैरपोहैरक्षादिभिर्भिद्येत ।
न हि यस्यान्तरङ्गोऽप्यर्थो न भेदकस्तस्य बहिरङ्गो भविष्यति; बहिरङ्गत्वहानि-
मसङ्गात् । तस्मादतिशयवती कल्पनेयमित्युपहसति ॥ ९२८ ॥

एवं तर्ह्यन्तरङ्गा एवाधारा ससर्गिणो भेदका “भविष्यन्तीति चेत् आह —
तथैवेत्यादि । अस्येति अपोहस्य । कस्मान्न युज्यते ! इत्याह — न हीत्यादि ।
आस्ता तावद् — यदवस्तु सम्बन्धिभेदान्न भिद्यत इति, “तस्य नि.स्वभावत्वात् ;
वस्तुन्यपि हि यावत् सम्बन्धिभेदाद्भेदो नोपलभ्यत एव । तथा हि — देवदत्तादिक-
मेक वस्तु युगपत्, क्रमेण वाऽनेकैरासनादिभि सम्बध्यमानमनासादितभेदमेवो-
पलभ्यते, किं पुनर्यदन्यव्यावृत्ति रूपमवस्तु । [G. 297] अवस्तुत्वादेव च
कचिदसंसृष्टम् = असम्बद्धम्, अन्यतश्च विच्चातीयादव्यावृत्तमवस्तुत्वादेव ।
अत एवानधिगतविशेषाश्च तत्तादृश सम्बन्धिभेदादपि कथमिव भेद-
मश्रुवीत ॥ ९२९-९३० ॥

किञ्च — भवतु नाम सम्बन्धिभेदाद् भेद, तथापि वस्तुभूतसामान्यानभ्यु-
पगमे भवता स एवापोहाश्रय सम्बन्धी न सिद्धयति । “यस्य भेदात् ‘तद्भेदो-

१-१. अपोहैः . . . ति कल्पना—पा०, अपोहैर्बहिरङ्गैस्त्व भिद्येते—गा० ।

२. ०मव्यावृत्त निवर्तते—पा०, गा० ।

३-३. अविशेषाश्च यत्निरूपितम्—पा०, अत एवाविशेषाश्च यद्विमित्यनिरू-
पितम्—गा० । ४. ०सारूप्यमपोह—पा०, गा० ।

५. न भविष्यन्तीति—पा०, गा० । ६. अपोहस्येत्यर्थः ।

७. सम्बन्धिन इत्यर्थः । ८. अपोहभेद इत्यर्थः ।

शक्तः कश्चिदपि ज्ञातुं गवादीनविशेषतः^१ ॥ ९३१ ॥

अपोहानपि चाश्वादीनेकधर्मान्वयादृते^२ ।

न निरूपयितुं शक्तिस्तदपोहो न सिद्ध्यति ॥ ९३२ ॥

न चान्वयविनिर्मुक्ता प्रवृत्तिः शब्दलिङ्गयोः ।

ताभ्यां च न विनापोहो न चासाधारणेऽन्वयः ॥ ९३३ ॥

ऽवकल्प्यत इति दर्शयति—न चाप्रसिद्धेत्यादि । यदि हि गवादीनां वस्तुभूतं सारूप्यं प्रसिद्धं भवेत्, तदा ऽश्वाद्यपोहाश्रयत्वमेषामविशेषेण सिद्ध्येत्, नान्यथा, ततश्चापोहविषयत्वमेषामिच्छता ऽवश्यं सारूप्यमङ्गीकर्तव्यम्, तदेव च^३ सामान्यं वस्तुभूतं शब्दवाच्यं भविष्यतीत्यपोहकल्पना 'निरर्थकैवेति भावः । विषय-शब्दो ऽत्राश्रयवचनः, जलविषया मत्स्या इति यथा ॥ ९३१ ॥

यैरप्यपोहमेदेन भेदः कल्प्यते, तेषां सोऽपि वस्तुभूतसामान्यमन्तरेण न सिध्यतीति दर्शयति—अपोहानपीत्यादि । यदि ह्यश्वादीनामेकः कश्चित् सर्व-व्यक्तिसाधारणो धर्मो ऽनुगामी स्यात्, तदा ते सर्वे गवादिशब्दैरविशेषेणापोहोरन्, नान्यथा; विशेषपरिज्ञानात् । साधारणधर्माभ्युपगमे चापोहकल्पनावैयर्थ्यम्; तत् = तस्मात्; अपोहो न सिद्ध्यति ॥ ९३२ ॥

अपि च—'अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यामेव प्रतिपाद्यते' इति भवद्विरप्यते, तयोश्च शब्दलिङ्गयोर्वस्तुभूतसामान्यमन्तरेण प्रवृत्तिर्न युक्ता, ततश्च केनापोहः प्रतिपाद्यतामित्येतद्दर्शयति—न चान्वयेत्यादि । अन्वयविनिर्मुक्तेति, अन्वयमन्तरेणेत्यर्थः । ताभ्यामिति । शब्दलिङ्गाभ्यां विना नापोहः । अवगम्यत^४ इति शेषः । स्वलक्षणेनैवान्वयं कृत्वा शब्दलिङ्गयोः प्रवृत्तिः करिष्यते इति चेद् ! आह—न चासाधारणेऽन्वय इति । स्वलक्षणमसाधारणम् = अनन्यभाक्, [G. 298] तत्कथं 'तेनान्वयो भवेत् । तदेवमपोहकल्पनायां शब्दलिङ्गयोः प्रवृत्तिरेव न प्राप्नोति ॥ ९३३ ॥

१. गवादीन .....त.—पा०, गा० ।

२. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

५. गम्यत—पा०, गा० ।

२. ०धर्माया०—पा० ।

४. निरर्थकैवेति—पा०, गा० ।

६. स्वलक्षणेनेत्यर्थः ।

अपोहश्चाप्यनिष्पन्नः साहचर्यं क कथ्यताम् ।

तस्मिन्तद्वश्यमाने च न तयोः स्यात् प्रमाणता ॥ ९३४ ॥

न चादर्शनमात्रेण ताभ्यां प्रत्यायनं भवेत् ।

सर्वत्रैव ह्यदृष्टत्वात् प्रत्ययो न विशिष्यते ॥ ९३५ ॥

अथासत्यपि सारूप्ये स्यादपोहस्य कल्पना ।

गवाश्वयोरप्यं कस्मादगोऽपोहो न कल्प्यते ॥ ९३६ ॥

भवतु वा प्रवृत्तिः, तथाप्यनयोः प्रामाण्यमभ्युपगतं हीयत इति दर्शयति—
अपोहश्चेत्यादि । प्रतिपाद्यार्थाव्यभिचारे सति शब्दलिङ्गयोः प्रामाण्यं स्यात्,
प्रतिपाद्यश्चार्थोऽपोहस्त्वयेष्यते, स चाभावरूपत्वादनिष्पन्नो निःस्वभावतः; ततश्च
साहचर्यमव्यभिचारित्वं क कस्मिन्विषये कथ्यता शब्दलिङ्गयोः । किं तेन
कथितेनेति चेद् ? आह—तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्निति साहचर्यं । तयो-
रिति शब्दलिङ्गयोः । अविस्मृतादलक्षणत्वात् प्रामाण्यस्येति भावः ॥ ९३४ ॥

अथापि स्याद्—विजातीयदर्शनमात्रेणैव शब्दलिङ्गे अगृहीतसाहचर्यं
एतत् स्वमर्थं गमिष्यत इत्याह—न चादर्शनमात्रेणेत्यादि । मात्रग्रहणमन्वयदृष्टि-
व्यवच्छेदार्थम् । कस्मान्न भवेत् ? इत्याह—सर्वत्रैवेत्यादि । सर्वत्र = सजातीये,
विजातीये स्वार्थे च । ततश्च 'अयं स्वार्थः', 'अयं परार्थः'—इत्येवं प्रत्ययो ज्ञानं न
विशिष्येत । स्वार्थमपि न गमयेत्, तत्राप्यदृष्टत्वात् परार्थवदिति यावत् ।

कचित् प्रत्याय्य इति पाठः । तत्र प्रत्याय्योऽभिधेयोऽर्थो न विशिष्यते =
न भिद्यत इत्यर्थः । तदेवं शब्दलिङ्गयोः प्रवृत्तिप्रामाण्याभ्युपगमहानिप्रसङ्गान्ना-
पोहः शब्दार्थो युक्तः ॥ ९३५ ॥

यदुक्तम्—“न चाप्रसिद्धसारूप्याः” (तत्त्व० ९३१) इत्यादि,
तत्र परस्योत्तरमाशङ्कते—अथासत्यपीत्यादि । यदि सारूप्यमन्तरेण श्राव-
लेयादिष्वगोपोहस्य कल्पना स्यात्, तदा गवाश्वयोरपि कस्मान्न प्रकल्प्येत,
अविशेषात् । “गवाश्वममृतीनि च” (पा० सू० २.४.११) इत्यस्य लक्षणस्य
विस्मृतत्वाद् विषेण गवाश्वयोरित्युक्तम् ॥ ९३६ ॥

१. कुमारिलो व्याकरणमपि न जानातीति कमलशीलस्त विप्रशब्देनोपहसति ।

शाबलेयाच्च भिन्नत्वं बाहुलेयाश्वयोः समम् ।
 सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् कागोऽपोहः प्रवर्त्तताम् ॥ ९३७ ॥
 इन्द्रियैर्नाप्यगोऽपोहः प्रथमं व्यवसीयते ।
 नान्यत्र शब्दवृत्तिश्च किं दृष्ट्वा स प्रयुज्यताम् ॥ ९३८ ॥
 पूर्वोक्तेन प्रबन्धेन नानुमाऽप्यत्र विद्यते ।
 सम्बन्धानुभवोऽप्यस्य तेन नैवोपपद्यते ॥ ९३९ ॥

[G 299] तमेवाविशेषं दर्शयति—शाबलेयाच्चेत्यादि । कागोऽ-
 पोहः प्रवर्त्ततामिति । यथैव शाबलेयाद् वैलक्षण्यादध्वे न प्रवर्त्तते, तथा
 बाहुलेयस्यापि 'ततो वैलक्षण्यमस्तीति तत्रापि न प्रवर्त्तते । एवं शाबलेया-
 दिष्वपि योज्यम्, सर्वत्र वैलक्षण्याविशेषात् ॥ ९३७ ॥

अपि च—यथा स्वलक्षणादिषु समयासम्भवान्न शब्दार्थत्वं युक्तम्,
 तथापोहेऽपीति दर्शयन्नाह—इन्द्रियैरित्यादि । स्वयं निश्चितार्थो हि समय-
 कृत् समयं करोति, न चापोहः केनचिदिन्द्रियैर्व्यवसीयते । प्रथमम् = व्यवहार-
 कालात् पूर्वम्, संज्ञासंज्ञिसम्बन्धकाल इत्यर्थः । तस्यावस्तुत्वात्, इन्द्रियाणां च
 वस्तुविषयत्वादिति भावः ।

स्यादेतद्—अन्यव्यावृत्तस्वलक्षणमुपलभ्य शब्दः प्रयोक्ष्यते ? इत्यत आह—
 नान्यत्रेत्यादि । अन्यापोहादन्यत्र स्वलक्षण इत्यर्थः ॥ ९३८ ॥

मा भूदिन्द्रियैरपोहस्य व्यवसायः, अनुमानेन भविष्यतीति चेत् ? आह—
 पूर्वोक्तेनेत्यादि । तत्र पूर्वोक्तः प्रबन्धः—“न चान्वयविनिर्मुक्ता प्रवृत्तिः शब्द-
 लिङ्गयोः” (तत्त्व० ९३३) इत्यादिः । सम्बन्धानुभवोऽपीति । शब्देन सहेति
 शेषः । ‘न केवलं ‘पूर्वोक्ताध्वैलक्षण्यादिर्नोपपद्यते’ इत्यपिशब्देन दर्शयति ।
 तेनेति तस्मात् । तदेवम् ‘अकृतसमयत्वात्’ इत्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं प्रतिपादितम् ;
 अकृतसमयत्वेऽप्यपोहे शब्दप्रवृत्त्यभ्युपगमात् ॥ ९३९ ॥

१. शाबलेयादित्यर्थः ।

२. पूर्वोक्ताश्ववै—पा० ।

तत्त्वः २४

अगोशब्दाभिधेयत्वं 'गम्यतां च कथं पुनः ।

न दृष्टो यत्र गोशब्दः सम्बन्धानुभवक्षणे ॥ ९४० ॥

एकस्मात् तर्हि^१ गोपिण्डाद्यदन्यत् सर्वमेव तत् ।

भवेदपोह्यमित्येतन्न सामान्यस्य वाच्यता ॥ ९४१ ॥

सिद्धश्चागौरपोह्येत गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा घः प्रतिपिध्यते ॥ ९४२ ॥

पुनरप्यपोहे सङ्केतासम्भव प्रतिपादयन्नाह—अगोशब्दाभिधेयत्व-
मित्यादि । इदं हि भवान् वक्तुमर्हति—कथमश्ववादीनाम् अगोशब्दाभिधेयत्वम् =
गोशब्दानभिधेयत्वं [G 300] भवद्विरवगम्यत इति । वौद्ध आह—न दृष्टो
यत्रेत्यादि । सम्बन्धानुभवक्षण इति । सङ्केतप्रतिपत्तिवैल्ययामित्यर्थः ॥ ९४० ॥

एकस्मादित्यादिना परो दृपणमाह । यदि हि यदेव सङ्केतानुभववेलायामुप-
लब्धं ततोऽन्यत्र गोशब्दप्रवृत्तिर्नेप्यते, तदैकस्मात् सङ्केतेन विषयीकृताच्छ-
भलेयादिकाद् गोपिण्डात् सकाशाद् यदन्यद् बाहुलेयादि तदपि गोशब्देनापोह्य
भवेत् । ततश्च 'सामान्य वाच्यम्' इत्येतन्न सिद्धयेत् ॥ ९४१ ॥

इतश्चेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गादपोहे सङ्केतोऽशक्यक्रिय इति दर्शयन्नाह—
सिद्धश्चेत्यादि । अगोव्यवच्छेदेन गोप्रतिपत्तिः, स चागौर्गोनिषेधात्मा, ततश्चा-
गौरित्यत्रोत्तरपदार्थो वक्तव्यः, यो न गौरगौरित्यत्र नञा प्रतिपिध्येत । न
ह्यनिर्जातस्वरूपस्य निषेधः शक्यते कर्तुम् । अथापि स्यात्—किमत्र वक्तव्यमगो-
निवृत्त्यात्माऽसौ गौः ? इत्यत आह—स चेत्यादि । स इति गौ । तथा
ह्यगोनिवृत्तिस्वभावत्वाद् गोरगोप्रतिपत्तिद्वारेणैव प्रतीतिः, अगोश्च गोप्रतिषेधात्मक-
त्वाद् गोप्रतिपत्तिद्वारिकैव प्रतीतिरिति स्फुटतरमवतरतीतरेतराश्रयत्वम् । अथापि
स्यात्—अगोशब्देन यो गोनिषिध्यते स विधिरूप एव सिद्धोऽपोहार्थम् = अगो-
व्यवच्छेददक्षणापोहसिध्यर्थम्, तेनेतरेतराश्रयत्व न भविष्यति । इत्यत आह—
सिद्धश्चेदित्यादि । यद्येवम्, सर्वस्य शब्दस्यापोहार्थ^३ इत्येवमपोहवत्पन वृथा,

१. वा—या०, भवता—गा० ।

२. नहि—या०, गा० ।

३. ०पोहोऽर्थ—या०, गा० ।

स चेदगोनिवृत्त्यात्मा भवेदन्योऽन्यसंशयः ।

सिद्धश्चेद् गौरपोहार्थं वृथाऽपोहप्रकल्पनम् ॥ ९४३ ॥

गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति तदभावे तु गौः कुतः ।

नाधाराधेयवृत्त्यादिसम्बन्धश्चाप्यभावयोः ॥ ९४४ ॥

न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽपोहवत्तया ।

कथं वा परिकल्प्येत सम्बन्धो वस्त्ववस्तुनोः ॥ ९४५ ॥

विधिरूपस्य शब्दार्थस्य भावात् । तस्मान्न कश्चिद् विधिरूपः शब्दार्थः सिद्धोऽङ्गी-
कर्त्तव्यः, तदनङ्गीकरणे चेत्तरेतराश्रयदोषो दुर्निवारः ॥ ९४२-९४३ ॥

तदेवेतरेतराश्रयत्वमुपसंहरन्नाह— गव्यसिद्ध इत्यादि । [G. 301]

‘तदभावे त्विति । अगोरभावे’ । आचार्यदिङ्नागेन विशेष्यविशेषणभाव-
समर्थनार्थमुक्तम्—“नीलोत्पलादिशब्दा अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानर्थानाहुः”

( ) इत्यादि, तदेतदुक्तमिति दर्शयन्नाह—नाधाराधेयेत्यादि । यस्य
हि येन सह कश्चिद् वास्तवः सम्बन्धः सिद्धो भवेत्, तत्तेन विशिष्टमिति युक्तं
वक्तुम् । न च नीलोत्पलयोरनीलोत्पलव्यवच्छेदरूपत्वेनाभावरूपयोरनाधाराधेयादि-
सम्बन्धः सम्भवति; नीरूपत्वात् । आदिग्रहणेन संयोगसमवायैकार्थसमवायादि-
सम्बन्धग्रहणम् । न चासति वास्तवे सम्बन्धे तद्विशिष्टस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता; अति-
प्रसङ्गात् ॥ ९४४ ॥

अथापि स्यात्—नैवास्माकमनीलादिव्यावृत्त्या विशिष्टोऽनुत्पलादिव्यवच्छेदो-
ऽभिमतः, यतोऽयं दोषः स्यात्; किं तर्हि ? अनीलानुत्पलभ्यां व्यावृत्तं वस्त्वेव
तथा व्यवस्थितम् । तदर्थान्तरानिवृत्त्या विशिष्टं शब्देनोच्यत इत्ययमर्थोऽत्राभि-
प्रेतः ? इत्यत आह—न चासाधारणं वस्त्वित्यादि । स्वलक्षणस्यावाच्यत्वात्
तत्पक्षभाविदोषप्रसङ्गाच्चेति भावः । गम्यतां नामासाधारणं वस्तु, तथापि तस्या-
न्यव्यावृत्त्या विशिष्टत्वं न सिध्यतीति दर्शयति—कथं वेत्यादि । अवस्तु
अपोहः, असाधारणं तु वस्तु; न चावस्तुवस्तुनोः सम्बन्धो युक्तः; वस्तुद्वयाधा-
रत्वात् तस्य ॥ ९४५ ॥

स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् ।

स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणम् ॥ ९४६ ॥

न चाप्यश्वादिशब्देभ्यो जायतेऽपोहबोधनम् ।

विशेष्यबुद्धिरिष्टेह न चाज्ञातविशेषणा ॥ ९४७ ॥

न चान्यरूपमन्यादृक् कुर्याज्ज्ञानं विशेषणम् ।

कथं चान्यादृशे ज्ञाने तदुच्येत विशेषणम् ॥ ९४८ ॥

अपि च—भवतु नाम सम्बन्ध, तथापि विशेषणत्वमपोहस्य न युक्तमिति दर्शयति—स्वरूपेत्यादि । न हि सत्त्वमात्रेणोत्पत्त्यादीना नीलादि विशेषण भवति, किं तर्हि ? ज्ञातं सद् यत् स्वाकारानुरक्त्या बुद्ध्या विशेष्यं रज्ययति तद्विशेषणमुच्यते ॥ ९४६ ॥

न चापोहेऽयं प्रकारं सम्भवतीति दर्शयति—न चापीत्यादि । न ह्यधादिबुद्ध्याऽपोहो व्यवसीयते, किं तर्हि ? वस्त्वेव । ततश्चापोहस्य बोधा-
सम्भवान्न [G 302] तेन स्वबुद्ध्या रज्यतेऽधादि । स्यादेतद्—अज्ञातो-
ऽप्यपोहो विशेषणं भविष्यति । इत्याह—विशेष्येत्यादि । न ह्यगृहीतविशे-
षणा विशेष्ये बुद्धिर्भवति । न ज्ञातं विशेषणं यस्या सा तथोक्ता ॥ ९४७ ॥

भवतु नामापोहबोधनम्, तथापि वस्तुनि तदाकारबुद्धयभावात् तस्य^१
^१तद्विशेषणमयुक्तमिति दर्शयन्नाह—न चान्यरूपमित्यादि । सर्वमेव हि
विशेषणं स्वामारानुरूपं विशेष्ये बुद्धिं जनयद् दृष्टम्, न त्वन्यादृशं विशेषणम-
न्यादृशा बुद्धिं विशेष्ये जनयति ; न हि नीलमुत्पले रक्तमिति प्रत्ययमुत्पाद-
यति, दण्डो वा पुण्डलीति । न चात्राधादिध्वभावानुरक्ता शब्दो बुद्धिरपज्ञा-
यते, किं तर्हि ? भावाकाराध्यवसायिनी । स्यादेतद्—अन्यादृशमपि ज्ञानं जनयद्
विशेषणमुच्यते । इत्याह—कथं चान्यादृशं इत्यादि । अन्यादृशे इति^२
विशेषणानुरूपे ॥ ९४८ ॥

१. गतुन इत्यर्थः ।

२. अज्ञातविशेषणात्तरर्थः ।

३. पा०, गा० पुलकयोनास्ति ।

अथान्यथा विशेष्येऽपि स्याद् विशेषणकल्पना ।
 तथा सति हि यत्किञ्चित् प्रसज्येत^१ विशेषणम् ॥ ९४९ ॥
 अभावगम्यरूपे च न विशेष्येऽस्ति वस्तुता ।
 विशेषितमपोहेन वस्तु वाच्ये^२ न तेऽस्त्यतः ॥ ९५० ॥
 यद्यप्यपोहनिर्मुक्ते न वृत्तिः शब्दलिङ्गयोः ।
 युक्ता^३, तथापि बोधस्तु ज्ञातुं वस्त्ववलम्बते ॥ ९५१ ॥
 न चासाधारणं वस्तु बुद्धौ विपरिवर्तते ।

यदि स्यात्, को दोषः ? इत्याह—अथान्यथेत्यादि । अथ यदि भवतो विशेषणानुरूपतयाऽन्यथा व्यवस्थितेऽपि विशेषे स्याद् विशेषणकल्पना, तथा सतिसर्वमेव नीलादि सर्वस्य विशेषणं स्यात्, ततश्चाव्यवस्था स्यात् ॥ ९४९ ॥

अथ स्याद्—अपोहेनापि त्वबुद्ध्या विशेष्यं वस्तु रज्यते ? इत्याह—
 अभावगम्येत्यादि । अभावः = अपोहः, तेनापोहेन तावृष्याद् गम्यम् अभावगम्यम्,
 अभावगम्यं रूपं स्वभावो यस्य वस्तुनस्तत् तथोक्तम् । यद्यभावरूपेण वस्तुनः
 प्रतीतिः स्यात्, तदा तस्य वस्तुत्वमेव न स्यात्, भावाभावयोर्विरोधात् ।
 प्रकृतमुपसंहरन्नाह—विशेषतमित्यादि ॥ ९५० ॥

स्यादेतद्—अन्यव्यावृत्त एव वस्तुनि शब्दलिङ्गयोः प्रवृत्तिर्दृश्यते, नापोह-
 रहिते, तेनापोहः [G. 303] शब्दलिङ्गभ्यां प्रतिपाद्यत इत्यभिधीयते, न तु
 प्रसज्यमात्रप्रतिपादनात्, तेन यथोक्तः सर्वः प्रतीत्यादिविरोधो न भविष्यति ?
 इत्याशङ्क्याह—यद्यर्पीत्यादि । यदि नाम तद्वस्त्वन्यतो व्यावृत्तम्, तथापि तत्रोत्प-
 द्यमानः शब्दलिङ्गोद्भवो बोधोऽन्यव्यावृत्तिं सतीमपि नावलम्बते, किं तर्हि ?
 वस्तुवंशमेवमभिधावति, तत्रैवानुरागात् । य एवाशो वस्तुनः शब्देन लैङ्गिकेन वा
 प्रत्ययेनावसीयते, स एव तस्य विषयः, नानवसीयमानः सन्नपि; न हि मालती-
 शब्दस्य गन्धादयो विद्यमानतया वाच्या व्यवस्थाप्यन्ते ॥ ९५१ ॥

न चापि निर्विकल्पत्वात् तस्य युक्ताधिगम्यता ॥ ९५२ ॥

शब्देनागम्यमानं च विशेष्यमिति साहसम् ।

तेन सामान्यमेष्टव्यं विषयो बुद्धिशब्दयोः ॥ ९५३ ॥

यदा चाशब्दवाच्यत्वान्न^१ व्यक्तीनामपोहता ।

तदाऽपोहोत सामान्यं तस्यापोहाच्च वस्तुता ॥ ९५४ ॥

नापोह्यत्वमभावानामभावानाववर्जनात् ।

व्यक्तोऽपोहान्तरोऽपोहस्तस्मात्^२ सामान्यवस्तुनः ॥ ९५५ ॥

न चाप्येतदुक्तम्, यदन्यव्यावृत्ते वस्तुनि शब्दलिङ्गयोः प्रवृत्तिरित्येतद्दर्शयति—न चेत्यादि । अन्यव्यावृत्तं हि वस्तु भवद् भवता मतेन स्वलक्षणमसाधारणमेव भवेत्, न च तच्छब्दलिङ्गवाया बुद्धो विपरिवर्तत इति भवता मतम्; तस्य निर्विकल्पबुद्धिप्राप्तत्वात्, शब्दलिङ्गवबुद्धेश्च सामान्यलक्षणविषयत्वात् । अथापि स्वलक्षणविषयत्वमस्या अभ्युपेयते^३, तदपि युक्त्य न सन्नच्छत इति दर्शयन्नाह—न चापीत्यादि । न साधारण वस्तु शब्दलिङ्गवप्रत्ययाधिगम्यम्; तत्र सर्वविकल्पानां प्रत्यस्तमयात् । तथा हि—विकल्पो जात्यादिविशेषणसंस्पर्शेनैव प्रवर्तते, न च शुद्धवस्तुपरिग्रहेण ॥ ९५२ ॥

अथापि स्यात्—शब्देनागम्यमानमप्यसाधारण वस्तु व्यावृत्त्या विशिष्टमित्युच्यते ! इत्याह—शब्देनागम्यमानं चेत्यादि ॥ ९५३ ॥

प्रकारान्तरेणापि सामान्यस्य वस्तुत्व साधयन्नाह—यदेत्यादि । [G 304] व्यक्तीनामिति । साधारणवस्तुरूपाणामवाच्यत्वाज्जापोहता, अनुक्तस्य निराकर्तृमशक्यत्वात् । अपोहोत सामान्यमिति । तस्य वाच्यत्वादिति भावः ॥ ९५४ ॥

स्यादतद्—यदि नाम सामान्यमपोहेत, तथापि कथं तस्य वस्तुत्व सिध्यति ! इत्यत आह—नापोह्यत्वमित्यादि । जभावानामिति अपोहानाम् । यदि भवेद्, वस्तुत्वमेव स्यात् । अत्रोपपत्तिमाह—अभावाभावनर्जनादिति ।

अभावस्य च योऽभावः स चेत् तस्माद्विलक्षणः ।

भाव एव भवेन्नो चेद् गौरगौस्ते प्रसज्यते ॥ ९५६ ॥

यद्यप्यन्येषु शब्देषु वस्तुनः स्यादपोह्यता ।

सच्छब्दस्य त्वभावाख्यान्नापोह्यं भिन्नमिष्यते ॥ ९५७ ॥

तत्रासतोऽपि भावत्वमिति प्लेशो महान् भवेत् ।

अभावानामभावरूपत्यागादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति— यद्यपोहानामपोह्यत्वं भवेत्; तदैषामभावरूपत्वं प्रतिपिद्धं भवेत्, तत्प्रतिषेधे च 'सत्यभावैरभावरूपत्वं त्यक्तं स्यात् । ततश्चाभावानामपोहलक्षणानामभावरूपत्यागाद् वस्तुत्वमेव भवेदित्येके ।

अन्ये त्वाहुः—अभावाभाववर्जनादिति । अभावानामभावाभावादित्यर्थः । न ह्यभावस्वभावा अपोहा अपोह्य युज्यन्ते । वस्तुविषयत्वात् प्रतिषेधस्येति यावत् । तस्माद्व्यक्तः स्फुटोऽपोहान्तरेऽश्वादावपोहान्तरस्य गवादेरपोहो भवन् सामान्यभूतः स्यैवेति निश्चीयते । अतः सिद्धम्—अपोहत्वाद् वस्तुत्वं सामान्यस्येति ॥ ९५५ ॥

अपि च—अपोहानां परस्परतो वैलक्षण्यं वा स्याद् ? अवैलक्षण्यं ॥ ! तत्राधे पक्षे तावदोपमाह—अभावस्य चेत्यादि । अभावस्य = अगोशब्दाभिधेयस्य अभावो यो गोशब्दाभिधेयोऽर्थः । स चेत् तस्मात् पूर्वोक्तादभावाद्विलक्षणोऽन्य इत्यर्थः । तदानीं भाव एव भवेत् ; अभावनिवृत्तिमात्ररूपत्वाद् भावस्य । नो चेद्विलक्षणः, तदा गौरप्यगोर्भवतः प्रसज्यते; तदवैलक्षणेन तादात्म्यप्रतिषेधे ॥ ९५६ ॥

स्यादेतद्—गवाश्चादिशब्दैः स्वलक्षणान्येव परस्परतो व्यावृत्तान्यपोह्यन्ते, नाभावाः, तेनाऽपोह्यत्वेन तेषां वस्तुत्वप्रसङ्गापादानं नानिष्टम् ! इत्यत आह—यद्यपीत्यादि । [G. 305] यद्यपि सच्छब्दादन्येषु वस्तुनः पर्वतादेरपोह्यता सिध्यति, सच्छब्दस्य त्वभावाख्यादपोहान्नान्यदपोह्यमस्ति, अभाव एवापोह्य इत्यर्थः; असद्व्यवहारव्यवच्छेदेन सच्छब्दस्य प्रवृत्तत्वात् ॥ ९५७ ॥

ततश्च को दोषः ? इत्याह—तत्रासतोऽपीत्यादि । पूर्ववदभावाभाववर्जनादसतोऽपोहे वस्तुत्वमेव स्यात्, ततश्चापोहवादिनोऽभ्युपगमादिविरुद्धमसतोऽपि वस्तुत्वं प्रसक्तमिति महद् वत कष्टमापत्तितम् । अस्तुभा-

तदसिद्धौ न सत्ताऽस्ति न वा सत्ता प्रसिद्धयति ॥ ९५८ ॥

न चापि वासनाभेदाद् भेदः सद्वृत्ताऽपि वा ।

अपोहाना प्रकल्प्येत न ह्यवस्तुनि वासना' ॥ ९५९ ॥

भवद्भिः शब्दभेदोऽपि तन्निमित्तो न लभ्यते ।

वस्यापि वस्तुत्वमिति चेत् : आह—तदसिद्धावित्यादि । तस्याभावस्यासिद्धौ सत्या न सत्ता कस्यचिद्भावस्य सिद्धयेत्, अभावव्यवच्छेदेन तस्य भवन्मतेन स्थित-
लक्षणत्वात् । तस्य चाभावस्यापोहत्वे सति वस्तुत्वप्रसंगेन स्वरूपासिद्धेरसत्तापि न सिद्धयति, तस्या सत्ताव्यवच्छेदरूपत्वात्, सत्तायाश्च यथोक्तेन प्रकारेणा-
योगात् ॥ ९५८ ॥

यत् पूर्वमुक्तम्—“अपोहौ स बहिः सस्यैर्भिद्येते” (तत्त्व० ९२८) इत्यादि,
यच्चोक्तम्—“अवस्तुत्वादपोहाना नैव भेदः” (तत्त्व० ९२५) इत्यादि ।
तत्र केचिद् गौड्याः परिहारमाहुः—“न सत्त्वपोहभेदाद्, आधारभेदाद्वा-
ऽपोहाना भेदः, अपि त्वनादिकालप्रवृत्तविचित्रवितत्त्वार्थविकल्पवासनाभेदान्वयै-
स्तत्त्वतो निर्विपर्ययैरपि भिन्नविषयालम्बिभिरिव प्रत्ययेर्भिन्नेष्वर्थेषु बाह्येषु भिन्ना
इवार्थात्मान इवात्वभावा अप्यपोहा समारोप्यन्ते । ते च तथा तै समारोपिता
भिन्ना सन्तश्च प्रतिभासन्ते, तेन वासनाभेदाद्भेदः सद्वृत्ता चापोहाना भविष्यति”
इति, अत्राह—न चापीत्यादि । ‘न ह्यवस्तुनि वासना’ इत्येव मन्यते ।
‘निर्विपर्ययो न कश्चित् प्रत्ययोऽस्ति’ इति निर्लङ्घितमेतद् विज्ञानवादविचारे, ततश्च
वितथार्थाना विकल्पानामयोगात्तदाहितापि वासना कुतो भविष्यति । अनस्तुनीति ।
आलम्बनमृते वस्तुन्यसति निर्विपर्ययविज्ञानायोगेन वासनाध्यक्षकविज्ञानाभावात् कुतो
वासनेत्यर्थः, ततश्च वासनाभावात् कुतो वासनाकृतोऽपोहाना भेदः सद्वृत्ता वा
भविष्यतीति भावः ॥ ९५९ ॥

एवं तावद्वाच्याभिमतमपोह निराकृत्य, वाचक्यभिमतमपि निराकर्तुमाह—
भवद्भिरित्यादि । [३०६] शब्दानां भिन्नसामान्यवचनानां विशेषवचनानां च

न ह्यसाधारणः शब्दो वाचकः प्रागदृष्टितः ॥ ९६० ॥

तत्र शब्दान्तरापोहे सामान्ये परिकल्पिते ।

तथैवावस्तुरूपत्वाच्छब्दभेदो न कल्प्यते ॥ ९६१ ॥

वाचकानां यथा नैवं वाच्यवाचकयोर्मिथः ।

न चाप्यपोहभेदेन भेदोऽस्तीत्युपपादितम् ॥ ९६२ ॥

परस्परतो भेदः शब्दभेदः । तन्निमित्त इति । स वासनाभेदो वाच्यापोहभेदो वा निमित्तं कारणमस्येति तन्निमित्तः । ननु प्रत्यक्षत एव शब्दानां कारणभेदाद्, विरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदः प्रसिद्ध एव ? इत्याह—न ह्यसाधारण इत्यादि । वाचकं हि शब्दमधिकृत्यैतदुच्यते, न च श्रोत्रज्ञानावसेयो यः स्वलक्षणात्माऽसाधारणशब्दो वाचकः । कस्मात् ? इत्याह—प्रागदृष्टित इति । यो हि व्यवहारकालावस्थायी शब्दः स व्यवहारकालात् प्राक् सङ्केतकाले न दृष्टः, यो दृष्टस्तस्य चिरनिरुद्धत्वाच्च तेन व्यवहारः । न च सङ्केतकाले यो न दृष्टस्तेन व्यवहारो युक्तः; अतिप्रसङ्गात् । तस्मान्न स्वलक्षणस्य वाचकत्वम् । भवतामपि चात्र विवाद एव । यथोक्तम्—

“नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते ।

तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यं तूपदेक्ष्यते” ॥ ( ) इति ।

तस्माद्वाचकं शब्दमधिकृत्याभिधानाददोषः । तत्रैवमवस्थिते सति शब्दान्तरापोहः शब्दसामान्यं वाचकं यदि कल्प्यते, यथार्थान्तरापोहोऽर्थसामान्यम्, तदा तथैव = पूर्वोक्तेन विधिना “संसृष्टैकत्वानात्व” (तत्त्व० ९२५) इत्यादिनोक्तेन, वाच्यापोहानामिव शब्दापोहानामपि परस्परतो भेदो न घटते; नीरूपत्वात् । यथा च वाचकानां परस्परतो भेदो न सङ्गच्छते, एवं वाच्यवाचकयोरपि मिथः परस्परतो भेदो न कल्प्यते, निःस्वभावत्वात् । स्यादेतद्—अपोहभेदात् भेदो भविष्यति ? इत्यत आह—न चापीत्यादि । यथा चापोहभेदादपि भेदो न विकल्प्यते, तथा “न विशेषः स्वतस्तस्य” (तत्त्व० ९२७) इत्यादिना प्रतिपादितम् । ९६०-९६२ ॥

न गम्यगमकत्व स्यादवस्तुत्वादपोहयो ।

भवत्पक्षे यथा लोके सपुष्पशशशृङ्गयोः ॥ ९६३ ॥

वृष्टिमेघासतोर्दृष्ट्वा यद्यनैकान्तिक वदेत् ।

वस्त्वस्त्वेवान्न मत्पक्षे भवत्पक्षेऽप्यद कुत ॥ ९६४ ॥

विधिरूपश्च शब्दार्थो धेन नान्युपगम्यते ।

तद्वच प्रतिज्ञाया प्रतीत्यभ्युपेतग्राधा प्रतिपादिता । साम्प्रत वाच्यवाचकत्वा-
भावप्रसङ्गापादनाभ्युपेतग्राधादिदोष प्रतिषिपादयिषु प्रमाणयन्नाह—न गम्येत्यादि ।

[G 307] ये अवस्तुनी न तयोर्गम्यगमकत्वमस्ति, यथा सपुष्पशशशृङ्गयो,
अवस्तुनी च वाच्यवाचकापोही भवेतामिति व्यापकविरुद्धोपलब्धे ॥ ९६३ ॥

ननु च मेघाभावाद् वृष्ट्यभावप्रतीतेरनैकान्तिकत्वा हेतोरित्याह—वृष्टिमेघा
सतोरित्यादि ।

वृष्टिमेघयोरसती = असत्त्वे, अमावाविति यावत् । भावप्रधानत्वान्निर्देशस्ये-
ति 'वृष्टिमेघासती' तयोर्द्वय । गम्यगमकमित्यधिकृतम् । यद्यनैकान्तिकमवस्तु
त्वादिति हेतु वदद् बौद्ध, तदप्ययुक्तम्, यस्मात् तद्विवेकाकाशालोकालम्बं वस्तु
मत्पक्षेऽत्रापि वृष्टिमेघाभावप्रयोगेऽस्त्येव, अभासस्य वस्तुत्वप्रतिपादनात् ।
भवतस्तु बौद्धस्य पक्षे अत्रोऽपि = एतद् वृष्टिमेघाभावयोर्गम्यगमकत्व कुत =
नैव । अपिशब्दो भिन्नम 'अद' इत्यस्यानन्तर सम्बध्यते । अनेनापमर्थो^२
भवति—न केवलमपाहयोविनाशस्पदीभूतयोर्गम्यगमकत्व भवतो न युक्तम्,
एतदपि वृष्टिमेघाभावयोर्गम्यगमकत्व न युज्यत एवेति ॥ ९६४ ॥

किञ्च यदतद्, भवद्विरन्वयोपसर्जनयोर्व्यतिरेकप्रधानयो शब्दलिङ्गयो
स्वविषयप्रतिपादकत्व वर्ण्यते, यच्च—

"अदृष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्याशोऽपि दर्शनात् ।

ध्रुते सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता" ( ) इत्यादि

वर्णितम्, तदपोहाम्युपगमे न युक्तमित्येतत् प्रतिपादयन्नाह—विधिरूपश्चे-

न भवेद् व्यतिरेकोऽपि तस्य तत्पूर्वको ह्यसौ ॥ ९६५ ॥

अपोहमात्रवाच्यं यदि' 'वाम्युपगम्यते ।

नीलोत्पलादिशब्देषु शब्दार्थाभिधायिषु ॥ ९६६ ॥

विशेषणविशेष्यत्वसामानाधिकरण्ययोः ।

न सिद्धिर्न ह्यनीलत्वव्युदासेऽनुत्पलच्युतिः ॥ ९६७ ॥

त्यादि^१ । तत्पूर्वक इति विधेः पूर्वकः । विधेर्निवृत्तिलक्षणत्वाद् व्यतिरेकस्येति भावः । किञ्च—नीलोत्पलादिशब्दानां विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यं च यदेतल्लोकप्रतीतं तस्यापहवोऽपोहवादे प्राप्नोति ॥ ९६५ ॥

यच्चेदमुच्यते विशेषणविशेष्यत्वसामानाधिकरण्यसमर्थनार्थम्—

“अपोहमेदाद्विनार्थाः स्वार्थमेदगतौ जडाः ।

एकत्रामित्रकार्यत्वाद् विशेषणविशेष्यकाः ॥

तन्नात्राकाङ्क्षाद्भेदः स्वसामान्येन नोज्झितः ।

‘नोपात्तः संशयोत्पत्तेः साम्ये चैकार्थता तयोः’ ॥ ( ) इति ।

तदेतन्नोपपद्यत इति दर्शयन्नाह—अपोहमात्रवाच्यत्वमित्यादि ।

[G. 308] पूर्वमर्थयोरेव विशेष्यविशेषणभावो निरस्तः । इदानीं शब्दयोरपि निरस्यत इति न पुनरुक्तता । तत्र परस्परं व्यवच्छेदव्यवच्छेदकभावो^२ विशेषणविशेष्यभावः, स च वाक्य एव व्यवस्थाप्यते, यथा—नीलमुत्पलमिति । तथा व्यधिकरणयोरपि भवति, यथा—राज्ञः पुरुष इत्यादौ । भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोस्त्वेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्, तच्च नीलोत्पलमित्यादौ^३ वृत्तावेव व्यवस्थाप्यते । तत्र नीलोत्पलादिशब्देषु शब्दार्थाभिधायिषु यदेतत् सामानाधिकरण्यादि, तस्य न सिद्धिः । शब्दोऽर्थः = चित्रः, यथोक्तम्—

“न हि तत् केवलं नीलं न च केवलमुत्पलम् ।

समुदायाभिधेयत्वात्”

॥ ( ) इति ।

१-१. यदिह्य०—या०, गा० ।

२. विधिरूपत्वेत्यादि—जै० ।

३. विशेषणविशेष्यकयोः शब्दयोरित्यर्थः । ४. व्यवच्छेदकभावो—गा०, गा० ।

५. समास इत्यर्थः ।

लिङ्गसङ्ख्यादिसम्बन्धो न चापोहस्य विद्यते ।

व्यक्तेश्चाव्यपदेश्यत्वात् तद्द्वारेणापि नास्त्यसौ ॥ ९७२ ॥

आख्यातेषु च नान्यस्य निवृत्ति सम्प्रतीयते ।

यद्यपि वस्तुस्थित्या शुक्लादीना^१ मधुरादिमेदत्वमस्ति, तथापि शब्दस्य साक्षा-
दभिहितार्थगतस्यैव मेदस्याक्षेपसामर्थ्यम्, न तु पारतन्त्र्येणाभिहितार्थगतस्येति
भावः । ततश्च नीलादिशब्देन तद्गतमेदानाक्षेपादुत्पलादीनामतद्वेदत्वं स्यात्,
अतद्वेदत्वे च सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । तेन जातिमन्मात्रपक्षे यो दोष
उक्तो भवता “तद्वतो^२ न बाधक^४ शब्दोऽम्बतन्त्रत्वात्” इति, स व्यावृत्ति-
मन्मात्रपक्षेऽपि तुल्य इति दर्शितं भवति । तथा हि—जातिमन्मात्रे शब्दार्थे—
सच्छब्दो जातिस्वरूपोपसर्जनं द्रव्यमाह, न साक्षादिति तद्गतघटादिमेदानाक्षे-
पादतद्वेदत्वे सामानाधिकरण्यभावप्रसङ्ग उक्तः, स व्यावृत्तिमन्मात्रपक्षेऽपि समानः,
तत्रापि हि सच्छब्दो व्यावृत्त्युपसर्जनं द्रव्यमाह, न साक्षात् इति तद्गतमेदा-
नाक्षेपोऽत्रापि समान एव, को ह्यत्र विशेष—जातिर्व्यावृत्तिः, जातिमान्व्यावृत्ति-
मिति ! ॥ ९७१ ॥

दोषान्तरमाह—लिङ्गेत्यादि । लिङ्गानि = स्त्रीत्वपुस्त्वनपुसकानि, सङ्ख्या =
एकत्वद्वित्वनहुत्वानि । आदिग्रहणेन क्रियाकालादिसम्बन्धपरिग्रहः । एभिः सम्बन्धो
नास्त्यपोहस्य, अवस्तुत्वात्, एषा च वस्तुधर्मत्वात् । न च लिङ्गादिविविक्तं पदार्थः,
शक्यः शब्देनाभिधातुम् । अतः प्रतीतिनाशप्रसङ्गः प्रतिज्ञाया इति भावः ।

अथापि स्याद्—व्यावृत्त्याधारभूताया व्यक्तेर्वस्तुत्वाल्लिङ्गादिसम्बन्धोऽस्ति,
एतद्द्वारेणापोहस्यापि व्यवस्थाप्यते : इत्याह—व्यक्तेश्चेत्यादि । सा हि
व्यक्तिनिर्विकल्पत्वाद्लिङ्गसङ्ख्यादिसम्बन्धेन व्यपदेष्टुं न पार्यते, ततः कथमपोहे
तद्द्वारेण तद्गवन्त्या सिद्ध्येत् ॥ ९७२ ॥

अव्यापित्वं चापोहशब्दार्थव्यवस्थयोर्दर्शयन्नाह—आख्यातेष्वित्यादि ।
आख्यातेषु = तिष्ठन्तेषु पचति, गच्छतीत्येवमादिषु क्रियाप्रधानेषु शब्देषु,

१. व्यपदेश्यत्वात्—त्रै० ।

२. मधुरादि०—गा० ।

३. जातिमत इत्यर्थः ।

४. बाधक—पा०, गा० ।

न पर्युदासरूपं हि निषेध्यं तत्र विद्यते ॥ ९७३ ॥

न नेति ह्युच्यमानेऽपि निषेधस्य निषेधनम् ।

पचतीत्यनिषिद्धं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति ॥ ९७४ ॥

साध्यत्वप्रत्ययश्चात्र तथा भूतादिरूपणम् । ;

निष्पन्नत्वादपोहस्य निर्निमित्तं प्रसज्यते ॥ ९७५ ॥

विध्यादावर्थराशौ च नान्यापोहनिरूपणम् ।

नञश्चापि नञा युक्तावपोहः कीदृशो भवेत् ॥ ९७६ ॥

नान्यव्यवच्छेदो गम्यते ? कस्मात् ? इत्याह—न पर्युदासरूपं हीत्यादि । यथा सुबन्तेषु [G 311] घटादिशब्देषु निष्पन्नरूपमघटादिकं पर्युदासरूपं निषेध्यमस्ति, न तथा पचतीत्यादिषु; प्रतियोगिनो निष्पन्नस्य कस्यचिद-प्रतीतेः ॥ ९७३ ॥

स्यादेतत्—मा भूत् पर्युदासरूपं निषेध्यम्, न पचतीत्येवमादि प्रसज्यरूपं पचतीत्यादेर्निषेध्यं भविष्यति ? इत्याह—न नेति हीत्यादि । 'न न पचति' इत्येवमुच्यमानेऽपि प्रसज्यप्रतिषेधस्य निषेधनमेवोक्तं स्यात्, ततश्च को दोषः ? इत्याह—पचतीत्यनिषिद्धमित्यादि । प्रतिषेधद्वयस्य विधेर्विपर्ययात् पचतीत्ये-तत् स्वरूपेणैव = विध्यात्मनैव तिष्ठतीति विधिरेव शब्दार्थः स्यात् । किञ्च—अत्र पचतीत्यादौ साध्यत्वं प्रतीयते; यस्याः क्रियायाः केचिदवयवा निष्पन्नाः, केचिद-निष्पन्नाः, सा पूर्वापरीभूतावयवा क्रिया साध्यत्वप्रत्ययविषया, तथा 'अभूत्', 'भविष्यति' इत्यादौ भूतादिकालविशेषप्रतीतिरस्ति; न चापोहस्य साध्यत्वादि-सम्भवः; निष्पन्नत्वादभावैकरसत्वेन । तस्मादपोहशब्दार्थपक्षे साध्यत्वप्रत्ययो भूतादिप्रत्ययश्च निर्निमित्तः प्राप्नोतीति प्रतीतिवाधा । भूतादिरूपणमिति । भूतादीनामवधारणम्, प्रत्यय इति यावत् ॥ ९७४-९७५ ॥

'पुनरप्यव्यापित्वं दर्शयन् प्रतीतिवाधामेव दर्शयति—विध्यादावित्यादि । आदिशब्देन निम्नत्रणामन्त्रणादीनां ग्रहणम् । अन्यापोहस्य = अन्यव्यवच्छेदस्य

चादीनामपि नञ्योगो नञास्तोत्यनपोहनम् ।

वाक्यार्थेऽन्यनिवृत्तिश्च व्यपदेष्टु न शक्यते ॥ ९७७ ॥

अनन्यापोहशब्दादौ वाच्यं न च निरूप्यते ।

प्रमेयज्ञेयशब्दादेरपोहः कुत एव तु ॥ ९७८ ॥

न निरूपणमुपलभ्योऽस्ति । “न पर्युदासरूपं हि निषेध्यं तत्र विद्यते”
(तत्त्व० ९७३) इत्येतत् पूर्वोक्तमेवात्र कारणमिति भावः । ‘न न पचति
देवदत्त’ इत्यादौ नञोऽपरेण नञा योगो सति [G ३१२] क्रीदणो
ऽपोहो भवेत्, नैव कश्चित्, प्रतिषेधद्वयेन विधेरेव सस्पर्शनात् ।

अपि च चादीना निपातोपसर्गकर्मप्रवचनीयानां पदत्वमिष्टम्, न चैषा नञा
सम्बन्धोऽस्ति, असत्त्ववचनत्वात् । तथा हि—यथा घटादिशब्दानाम् ‘अघट’
इत्यादौ नञा सम्बन्धे सत्यर्थान्तरस्य पटावे परिग्रह्यात् सङ्ख्यबच्छेदेन नञा रहितस्य
घटशब्दस्यार्थोऽवकल्प्यते, न तथा चादीना नचेत्यादि नञा सम्बन्धोऽस्ति ।
न चासम्बन्धमानस्य नञाऽपोहनं युक्तम् । अतश्चादिष्वनपोहनम् । अपोहा-
भाव इत्यर्थः ।

किञ्च—वाक्यार्थं कल्माषवर्णवच्छब्दैकरूपं इष्यते, अतस्तत्रान्यनिवृत्ति
व्यपदेष्टुं न शक्यते, निष्पन्नरूपस्य प्रतियोगिनोऽप्रतीतेः । या चात्र ‘चैत्र !
गामानय’ इत्यादायचैत्रादिव्यवच्छेदरूपान्यनिवृत्तिरवयवपरिग्रहेण वर्ण्यते, सा
पदार्थ एव स्यात्, न वाक्यार्थः । तस्यानवयवस्येति विवेक्तुमशक्यत्वादित्यव्या-
पिनी शब्दार्थव्यवस्था ।

अपि च—नान्यापोहोऽनन्यापोह इत्यादौ शब्दे विधिरूपादन्यद्वाच्यं न
निरूप्यते, नोपलभ्यत इत्यर्थः । तथा हि—नापोहरूपमात्रं वाच्यं गम्यते, प्रति
षेधद्वयेन विधेरेवावसायात् । आदिशब्देनाऽनन्यव्यावृत्तिः, अनन्यव्यवच्छेद
इत्यादिपर्यायमहणम् । ननु च “नञश्चापि नञा युक्तौ” (तत्त्व० ९७६) इत्य-
नेनैव गतत्वात् पुनरुक्तमेतत् ? सत्यमेतत्, किन्तु ‘अन्यापोह शब्दार्थः’ इत्येव

अपोह्यकल्पनायां च वरं वस्त्वेव कल्पितम् ।

ज्ञानाकारनिषेधाच्च 'नान्तरार्थाभिधेयतः ॥ ९७९ ॥

न चाप्यपोह्यता तस्मान्नापोहस्तेषु सिद्धयति ।

एवमित्यादिशब्दानां न चापोह्यं निरूप्यते ॥ ९८० ॥

वादिना स्ववचनेनैव विधिरिष्ट इति ज्ञापनार्थं पुनरुच्यते । तथा ह्यन्यापोहशब्द-
स्यानन्यापोहशब्दार्थो व्यवच्छेद्यः, स च विधेर्नान्यो लक्ष्यते । ये च प्रमेय-
ज्ञेयाभिधेयादयः शब्दाः, तेषां न किञ्चिदपोह्यमस्ति; सर्वस्यैव प्रमेयत्वादिस्वभाव-
त्वात् । तथा हि—यन्नाम किञ्चिद्व्यवच्छेद्यमेपां कल्प्यते, तत् सर्वं व्यवच्छेदाका-
रेणालम्ब्यमानं ज्ञेयादिस्वभावमेवावतिष्ठते, न ह्यविपयीकृतं व्यवच्छेदुं शक्यते ।
ततश्चैषामपोह्यार्थाभावादव्यापिनी व्यवस्था ॥ ९७६-९७८ ॥

ननु हेतुमुखे निर्दिष्टम्—“अज्ञेयं कल्पितं कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन ज्ञेयऽनु-
मानम्” ( ) इति, तत्कथमव्यापित्वं शब्दार्थव्यवस्थाया ? इत्याह—अपोहो-
त्पादि । यदि ज्ञेयमपि सर्वं ज्ञेयत्वेनापोह्यमस्य कल्प्यते, तदा वरं वस्त्वेव विधि-
रूपमेव [G. 313] शब्दार्थत्वेन विकल्पितं भवेद्, यद्व्यवसीयते लोकेन । एवं
ह्यद्वयारोपो दृष्टार्थापलापश्च न कृतः स्यादिति भावः । अत एव ‘वरम्’ इत्युक्तम् ।

ये त्वाहुः—“विकल्पप्रतिबिम्बकमेव सर्वशब्दज्ञानमर्थः, तदेव चाभिधीयते
व्यवच्छिद्यत इति चोच्यते” इति, तान् प्रतीदमाह—ज्ञानाकारनिषेधाच्चेत्यादि ।
निराकारा बुद्धिः, आकारवान् बाह्योऽर्थः, स च बहिर्देशसम्बन्धो विस्पष्टमुपलभ्यत
इत्येवमस्माभिर्ज्ञानाकारो निषिद्धः, तस्मादान्तरस्य बुद्ध्यारूढस्याकारस्यासत्त्वात्
तदाभिधायकत्वं शब्दानामयुक्तम् । नापि तस्यान्तरस्यार्थस्यापोह्यत्वं युक्तम्;
असत्त्वादेव । तेष्विति प्रमेयादिशब्देषु । ये च ‘एवम्’, ‘इत्थम्’ इत्यादयः
शब्दाः, तेषामपि न किञ्चिदपोह्यमुपलभ्यते; कस्यचित् प्रतियोगिनः पर्युदास-
रूपस्याभावात् । अथापि स्यात्—नैवमित्यादि प्रसज्यरूपं निषेध्यं भवतीति ?
नैतदस्ति; उक्तमत्र । तथा हि अत्रापि—

उद्द्योतकरमतम्

सर्वशब्दस्य कश्चार्थो व्यवच्छेद्यः प्रकल्प्यते ।

नासर्वनाम किञ्चिद्धि भवेद्यस्य निराक्रिया ॥ ९८१ ॥

एकाद्यसर्वमिति चेत् 'स्वार्थापोहः प्रसज्यते ।

अज्ञाना प्रतिपिद्धत्वादनिष्टेश्चाङ्गिनः पृथक् ॥ ९८२ ॥

एवं समूहशब्दार्थं समुदायिव्यपोहतः ।

अन्यानिष्टेश्च सर्वेऽपि प्राप्नुवन्ति निरर्थकाः ॥ ९८३ ॥

द्वयादिशब्दा इहेष्टाश्च ये समुच्चयगोचराः ।

एकादिप्रतिषेधेन न भवेयुस्तथाविधाः ॥ ९८४ ॥

“न नेवमिति निर्देशे निषेधस्य निषेधनम् ।

एवमित्यनिषिद्धं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति” ॥

इति सेव पूर्वोक्त । (तत्त्व० ९७४) नीतिरन्तरति ॥ ९७९-९८० ॥

एतत् सर्वं कुमारिलोक्तमुपन्यस्तम्, साम्प्रत सर्वशब्दस्येत्यादिनोद्द्योत-
करोक्तमपोहदूषणमाशङ्कते — [G 314] सञ्ज्ञाह — ‘अपोह शब्दार्थ’ इत्ययु-
क्तमेतत्, अव्यापकत्वात् । यत्र द्वैराश्य भवति तत्रेतरप्रतिषेधादितरत् प्रतीयते,
यथा—गौरिति पदे गौ प्रतीयमानोऽगोनिषेध्यमान, न पुन सर्वपदे एतदस्ति ।
न ह्यसर्वं नाम किञ्चिदस्ति, यत् सर्वशब्देन निवर्त्येत । अथ मन्यसे—
एकाद्यसर्वं तत् सर्वशब्देन निवर्त्येत इति १ तत्र, स्वार्थापवाददोष-
प्रसङ्गात् । एव ह्येकादिव्युदासेन प्रवर्तमान सर्वशब्दोऽङ्गप्रतिषेधादङ्ग-
व्यतिरिक्तस्याङ्गिनोऽनभ्युपगमादनर्थक स्यात् । अङ्गशब्देनैकदेश उच्यते । एव
सर्वे समुदायशब्दा एकदेशप्रतिषेधरूपेण प्रवर्तमाना समुदायिव्यतिरिक्त-
स्यान्यस्य समुदायस्यानभ्युपगमादनर्थका प्राप्नुवन्ति । द्वयादिशब्दानां च
समुच्चयविषयत्वादेकादिप्रतिषेधे^२ प्रतिपिध्यमानानामर्थानामसमुच्चयत्वादनर्थकत्वम्,
तद्दर्शयति—न भवेयुस्तथाविधा इति । यथाविधा^३ इष्टास्ते समुच्चयगोचरा-

१. अर्थापोह — पा०, गा० ।

२ विषयसमु०—पा०, गा० ।

३. पा, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

नागौरिति च योऽपोहो गोशब्दस्यार्थे उच्यते ।

स किं भावोऽयं वाऽभावो भावो गौराऽयं वाऽप्यगौः ॥ ९८५ ॥

गौश्चेन्नास्ति विवादोऽयमर्थस्तु विधिलक्षणः ।

अगौर्गोशब्दवाच्यश्चेदतिशब्दार्थकोशलम् ॥ ९८६ ॥

अभावोऽपि न युक्तोऽयं प्रेपादीनामसम्भवात् ।

न हि गोशब्दतः कश्चिदभावं प्रतिप्रच्यते ॥ ९८७ ॥

नागौर्गौरिति शब्दार्थः कस्माद् वापोह इष्यते ।

केन ह्यगौत्वमासक्तं गौर्येनैतदपोह्यते ॥ ९८८ ॥

अगौरपोहो यश्चायं गवि शब्दार्थ उच्यते ।

स किं गोर्व्यतिरिक्तोऽथाऽव्यतिरिक्तोऽभ्युपेयते^१ ॥ ९८९ ॥

स्तथाविधा न भवेयुरित्यर्थः । यश्चायमगोऽपोहो गौर्न भवतीति गोशब्दस्यार्थः, स किं भावः ? अथाभावः ? यदि भावः, स किं गौः, अथाऽगौरिति ? यदि गौः, नास्ति विवादः । अथागौः, गोशब्दस्यागौरर्थ इत्यतिशब्दार्थकोशलम् । अथाभावः, तन्न युक्तम् ; प्रैषसम्प्रतिपत्त्योरविषयत्वात् । न हि शब्दश्रवणादभावे प्रैषः सम्प्रतिपत्तिश्च भवेत् । तदेतद् दर्शयति—अभावोऽपि न युक्तोऽयमित्यादि । प्रैषणं प्रैषः = प्रतिपादकेन श्रोतुरर्थे विनियोगः, सोऽयं प्रतिपादकधर्मः । सम्प्रतिपत्तिः = श्रोतृधर्मः । आदिशब्देन भावधर्माः सर्वे बाह्यदोहादयो गृह्यन्ते । अपि च शब्दार्थः प्रतीत्या प्रतीयते, न च गोशब्दादभावं कश्चित् प्रतिप्रच्यते ॥ ९८१-९८७ ॥

किञ्च — क्रियारूपत्वादपोहस्य विषयो वक्तव्यः, तत्रागौर्न भवतीत्ययमपोहः किं गोविषयः ? अथागोविषयः ? यदि गौर्विषयः, कथं गोर्गव्येवाभावः ? अथागौर्विषयः, कथमन्यविषयादपोहादन्यत्र प्रतिपत्तिः, न हि सदिरे च्छिद्यमाने पलाशे छिदा भवति । अथागौर्गवि प्रतिपेधो गौरगौर्न भवतीति, केनागौत्वं प्रसक्तं यत् प्रतिपिध्यत इति । तदत्र प्रथमौ विकल्पावत्यसम्बद्धाविति मत्वा तृतीयमेव दर्शनाह—नागौर्गौरित्यादि ।

विभिन्नोऽप्याश्रितोऽयं^१ स्यादथ वा स्यादनाश्रितः ।

आश्रितत्वे गुणः प्राप्तो न द्रव्यवचनं ततः ॥ ९९० ॥

अतो गौरिति शब्देन गुणमानाभिधानतः ।

सामानाधिकरण्यं स्यान्न गौर्गच्छति तिष्ठति ॥ ९९१ ॥

अथानाश्रित एवायं यद्यर्थस्तस्य को भवेत् ।

येनागोः^२ प्रतिषेधाय गौरिति व्यपदिश्यते ॥ ९९२ ॥

अथ^३ वाऽव्यतिरिक्तोऽयमन्यापोहस्त्वयेष्यते ।

गौरेवायमतः प्राप्तः किमुक्तमधिकं ततः ॥ ९९३ ॥

प्रतिभावमपोहोऽयमेकोऽनेकोऽपि वा भवेत् ।

यद्येकोऽनेकगोयुक्तो गोत्वमेव भवेदसौ ॥ ९९४ ॥

अनेकत्वेऽपि चानन्त्यं पिष्टवत् सम्प्रयुज्यते ।

तेन भेदवदेवास्य वाच्यता नोपपद्यते^४ ॥ ९९५ ॥

[G 315] “वाशब्द समुच्चये । कस्माच्च भवता गौरित्येतस्य नागौरित्येपोऽपोहलक्षण शब्दार्थ उच्यत इति वाक्यार्थ । कस्मात् पुनर्न वक्तव्य^५ ? इत्याह—केनेत्यादि ।

इतश्चायुक्तोऽपोह, विकल्पानुपपत्ते । तथा हि—योऽयमगोरपोहो गवि स किं गोव्यतिरिक्तः । आहोस्त्विदव्यतिरिक्तः^६ यदि^७ व्यतिरिक्तः^८, स किमाश्रितः । अधानाश्रितः^९ यथाश्रित, तदाऽऽश्रितत्वाद् गुण प्राप्त, ततश्च गोशब्देन गुण एवाभिधीयते नागौरिति गौस्तिष्ठति, गौर्गच्छतीति सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । अथानाश्रित, तदा केनार्थेनागोरपोह इति पृष्टी स्यात् । अथाव्यतिरिक्त, तदा गौरेवासाविति न किञ्चित् कृतं भवति ॥ ९८८—९९३ ॥

अथ चापोहः प्रतिवस्त्वेक, अनेको वेति वक्तव्यम् । यद्येकः^{१०} तदाऽनेकगो-

१. •श्रितो वा—पा०, गा० ।

२. येनासौ—पा०, गा० ।

३. चा०—पा०, गा० ।

४. नोपयुज्यते—पा० गा० ।

५. चयन्द—पा०, गा० ।

६. वक्तव्या—गा० ।

७-८. यदव्यतिरिक्त—पा०, गा० ।

अन्यापोहश्च किं वाच्यः ? किं वाऽवाच्योऽयमिष्यते ?

वाच्योऽपि विधिरूपेण यदि वाऽन्यनिषेधतः ? ॥ ९९६ ॥

विध्यात्मनाऽस्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शनम् ।

सर्वत्रान्यनिरासोऽयं शब्दार्थ इति वर्णितम् ॥ ९९७ ॥

अनापोहव्युदासेन^१ यद्यपोहोऽभिधीयते ।

तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत् ततः ॥ ९९८ ॥

अथाप्यवाच्य एवायमन्यापोहस्त्वयेष्यते ।

तेनान्यापोहकृच्छब्द इति बाध्येत ते वचः ॥ ९९९ ॥

कुमारिलमतोपसंहारः

अपि चैकत्वनित्यत्वप्रत्येकसमवायिताः^३ ।

निरुपाख्येष्वपोहेषु कुर्वन्तोस्तत्र^४ कः पटः^५ ॥ १००० ॥

द्रव्यसम्बन्धी गोत्वमेवासौ भवेत् । अधानेकः ? ततः पिण्डवदानन्त्यादाख्यानानु-
पपत्तेरवाच्य एव स्यात् ॥ ९९४-९९५ ॥

[G. 316] किञ्चेदं तावत् प्रष्टव्यो भवति भवान्—किमपोहो वाच्यः ?
अथावाच्य इति ? वाच्यत्वे विधिरूपेण वा वाच्यः स्यात्, अन्यव्यावृत्त्या वा ? तत्र
यदि विधिरूपेण, तदा नैकान्तिकः शब्दार्थः—अन्यापोहः शब्दार्थ इति । अथान्य-
व्यावृत्त्येति पक्षः ? तदा तस्याप्यन्यव्यवच्छेदस्यापरेणान्यव्यवच्छेदरूपेणाभिधानम्,
तस्याप्यपरेणेत्यव्यवस्था स्यात् । अथावाच्यः ? तदाऽन्यशब्दार्थापोहं शब्दः करो-
तीति व्याहन्येत ॥ ९९६-९९९ ॥

एतत्सर्वमुद्घोतकरेणोक्तमुपन्यस्तम् । यत्राचार्यदिङ्नागेनोक्तम्—“सर्व-
त्रामेदादाश्रयस्यानुच्छेदात् कृत्स्नार्थपरिसमाप्तेश्च यथाकमं जातिधर्मा एकत्वप्रत्येक-
परिसमाप्तिरक्षणा अपोह एवावतिष्ठन्ते, तस्माद् गुणोत्कर्षादिप्यर्थान्तरापोह एव
शब्दार्थः साधुः” ( ) इति । एतदाशङ्क्य कुमारिल उपसंहरन्नाह—
अपि चैकत्वेत्यादि ।

१. अथापोहः—पा०, गा० ।

२. एवायं यद्यपोहः—पा०, गा० ।

३. ०समवायिनः—पा०, गा० । ४-४. कुर्वन्तोस्तत्र कः पटः—पा०, गा० ।

प्रसज्यप्रतिषेधश्च गोरगोनं भवत्ययम् ।
 अतिविस्पष्ट एवायमन्यापोहोऽवगम्यते ॥ १००९ ॥
 तत्राय प्रथम शब्दरपोहः प्रतिपाद्यते ।
 बाह्यार्थाध्यवसायिन्या बुद्धे शब्दात् सदुद्भवात् ॥ १०१० ॥
 तद्रूपप्रतिबिम्बस्य धिय शब्दाच्च जन्मनि ।
 वाच्यवाचकभावोऽय जातो हेतुफलात्मकः ॥ १०११ ॥

इत्येषा सज्ञोक्ता सनिबन्धनेति प्रकृतेन सम्बन्ध । तत्र निबन्धनमाह—अन्य
 विश्लेषभावत इति । अन्यस्मात् = विनातीयाद्, विश्लेष = व्यावृत्ति, तस्य
 भावात् । विनातीयविश्लेषस्य विद्यमानत्वादिति यावत् । एतेन मुख्यत एव
 स्वलक्षणेऽन्यापोहव्यपदेश इत्युक्तं भवति ॥ १००८ ॥

प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणस्यापोहस्य स्वरूप दर्शयति — प्रसज्येत्यादि ॥ १००९ ॥

तदेव त्रिविधमपोहं प्रतिपाद्य प्रकृते शब्दार्थत्वे योजयन्माह—तत्रायमि
 त्यादि । प्रथम इति यथोक्तार्थप्रतिबिम्बात्मा । तत्र कारणमाह—बाह्यार्था
 ध्यवसायिन्या इत्यादि । यदव हि शब्दे ज्ञाने प्रतिभासते स एव शब्दार्थो
 युक्त, न चात्र प्रसज्यप्रतिषेधाध्यवसायोऽस्ति, न चापीन्द्रियनानवत् स्वलक्षण-
 प्रतिभास, किं तर्हि ? बाह्यार्थाध्यवसायिनी केवल शब्दी बुद्धिरुपनायते, तेन
 तदेवार्थप्रतिबिम्बक शब्दे ज्ञाने साक्षात् तदात्मतया प्रतिभासनाच्छब्दार्थो युक्त,
 नान्य इति भाव ॥ १०१० ॥

यश्चापि शब्दस्यार्थेन सह वाच्यवाचकभावलक्षण सम्बन्ध प्रसिद्ध, नासौ
 कार्यकारणभावादन्योऽवतिष्ठते, अपि तु कार्यकारणभावात्मक एवेति दर्शयति
 तद्रूपप्रतिबिम्बस्येत्यादि । [G 319] तत् = अध्यवसितमहिर्भावत्वलक्षणम्,
 रूपम् = स्वभागे यस्य तत्तथोक्तम् । तद्रूप च तत्प्रतिबिम्ब चेति समास । तस्य
 तद्रूपप्रतिबिम्बस्य धिय सम्बन्धिन शब्दाज्जन्मन्युत्पादे सति स वाच्यवाचक-
 भावलक्षणो निरूप्यमाण कार्यकारणभावात्मक एव जात । तथा हि—

साक्षादाकार एतस्मिन्नेवं च प्रतिपादिते ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि सामर्थ्येन प्रतीयते ॥ १०१२ ॥

न तदात्मा परात्मेति सम्बन्धे सति वस्तुभिः ।

व्यावृत्तवस्त्वधिगमोऽप्यथदिव भवत्यतः ॥ १०१३ ॥

तेनायमपि शब्दस्य स्वार्थ इत्युपचर्यते ।

न तु साक्षादयं शाब्दो द्विविधोऽप्योह उच्यते ॥ १०१४ ॥

शब्दप्रतिनिम्बस्य जनकत्वाद् वाचक उच्यते, तच्च प्रतिबिम्ब शब्देन जन्यमानत्वाद् वाच्यम् । तेन यदुक्तम्—“निषेधमात्र नैवेह 'शाब्द' 'ज्ञाने'ऽवभासते” (तत्त्व० ९०९) इति, तदसङ्गतम्, निषेधमात्रस्य शब्दार्थत्वान्म्युपगमादिति भावः ॥ १०११ ॥

एव तावत् प्रतिबिम्बलक्षणोऽप्योह साक्षाच्छब्दैरुपजन्यमानत्वान् मुख्य शब्दार्थ इति दशितम् । शेषयोरप्यप्योहयोगैर्णि शब्दार्थत्वमुपचर्यमानमविरुद्धमेवेति दर्शयन्नाह—साक्षादित्यादि । एव चेति अन्यत्वेन ॥ १०१२ ॥

कस्मात् पुन सामर्थ्येन प्रसज्यप्रतिषेध प्रतीयते ? इति दर्शयन्नाह—न तदात्मेति । तस्य गवादिप्रतिनिम्बस्यात्मा य परस्याश्वादिप्रतिबिम्बस्यात्मा स्वभावो न भवतीति कृत्वा । एव प्रसज्यलक्षणापोहस्य नान्तरीयकतया प्रतीतेर्गैर्णि शब्दार्थत्व प्रतिपाद्य स्वलक्षणस्यापि प्रतिपादयन्नाह—सम्बन्धे सतीत्यादि । तत्र सम्बन्ध शब्दस्य वस्तुनि पारम्पर्येण कार्यकारणलक्षण प्रतिबन्धः । ^१‘तथा हि’—प्रथमं यथास्थितवस्त्वनुभूय, ततो विवक्षा, ततस्तात्त्वादिपरिस्पन्दः, ततः शब्दः—इत्येव परम्परया यदा शब्दस्य वस्तुभिर्वाहचैरन्यादिभिः सम्बन्धः स्यात्, तदा तस्मिन् सम्बन्धे सति विनातीत्यव्यावृत्तस्यापि वस्तुनोऽर्थपक्षितोऽधिगमो भवति । अतो द्विविधोऽपि प्रसज्यप्रतिषेधोऽन्यव्यावृत्तवस्त्वात्मा चापोहः शब्दार्थ इत्युपचर्यते । अयमिति स्वलक्षणात्मा । अपिशब्दात् प्रसज्यात्मा च ॥ १०१३-१०१४ ॥

आचार्यदिङ्नागवचनसमर्थनम्

अर्थान्तरव्यवच्छेदं कुर्वती श्रुतिरुच्यते ।

अभिधत्त इति स्वार्थमित्येतदविरोधि तत् ॥ १०१५ ॥

वाह्यार्थाध्यवसायेन प्रवृत्त प्रतिविम्बकम् ।

उत्पादयति येनेयं तेनाहेत्यपदिश्यते ॥ १०१६ ॥

न तु स्वलक्षणात्मान स्पृशत्येषा विभेदिनम् ।

तन्मात्राशातिरेकेण नास्त्यस्या अभिधाक्रिया ॥ १०१७ ॥

[G 320] तेन' आचार्यदिङ्नागस्योपरि यदुद्धोतकरेणोक्तम्—

“यदि शब्दस्यापोहोऽभिधेयोऽर्थः, तदाभिधेयार्थव्यतिरेकेणास्य स्वार्थो वक्तव्यः । अथ स एवास्य स्वार्थः, तथापि व्याहृतम्, एतदन्यशब्दार्थापोहः हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्युच्यते इति, अस्य हि वाक्यस्यायमर्थस्तदानीं भवति—अभिधानाऽभिधत्ते” ( ) इति । तदेतद् वाक्यार्थापरिज्ञानादुक्तमिति दर्शयन्नाचार्यायवाक्याविरोधं प्रतिपादयति—अर्थान्तरेत्यादि । स्वलक्षणमपि हि शब्दस्योपचारात् स्वार्थः इति प्रतिपादितम्, अतस्तस्मिन् स्वलक्षणात्मके स्वार्थेऽर्थान्तरव्यवच्छेदं प्रतिविम्बान्तराद्व्यावृत्तं प्रतिविम्बात्मकमपोहं कुर्वती जनयन्ती श्रुतिरभिधत्त इत्युच्यते इत्येतदाचार्याय वचनमविरोधि ॥ १०१५ ॥

वाह्यार्थेत्यादिनैतदेवाचार्याय वचनं व्याचष्टे^१ । अयमाचार्यस्याभिप्रायः—न शब्दस्य वाह्यार्थाध्यवसायविकल्पप्रतिविम्बोत्पादव्यतिरेकेणान्यो वाह्याभिधानव्यापारः सम्भवति, निर्व्यापारत्वात् सर्वधर्माणाम् । अतो वाह्यार्थाध्यवसायेन प्रवृत्तविकल्पप्रतिविम्बं जनयन्ती श्रुतिः स्वार्थमभिधत्त इत्युच्यते इति । न तु विभेदिनः सजातीयविजातीयव्यावृत्तं स्वलक्षणमेवा स्पृशति, अकिञ्चित्करत्वात् । तन्मात्राशातिरेकेणेति । तथाविधप्रतिनिम्बजनकत्वव्यतिरेकेण नापरा श्रुतेरभिधाक्रियाऽस्तीत्यर्थः ॥ १०१६—१०१७ ॥

एवमपोहस्य स्वरूपमभिधाय साम्प्रतः परोक्तानि दूषणान्युद्धर्तुमारभते ।

भामहमतखण्डनम्

तस्य च प्रतिबिम्बस्य गतावेवावगम्यते^१ ।

सामर्थ्यादन्यविश्लेषो नास्यान्यात्मकता यतः ॥ १०१८ ॥

दिवाभोजनवाक्यादेरिवास्यापि फलद्वयम् ।

साक्षात् सामर्थ्यतो यस्मान्नान्वयोऽव्यतिरेकवान् ॥ १०१९ ॥

नाभिमुख्येन कुरुते यस्माच्छब्द इदं द्वयम् ।

स्वार्थाभिधानमन्यस्य विनिर्वात्ति च वस्तुनः ॥ १०२० ॥

तत्र यदुक्तम्—“यदि गौरिति शब्दश्चेत्” (तत्त्व० ९११) इत्यादि, तत्राह—तस्य चेत्यादि । गोबुद्धिमेव हि शब्दो जनयति, अन्यविश्लेषस्तु सामर्थ्याद् गम्यते, न तु शब्दात्, तस्य गोप्रतिबिम्बस्य प्रतिभासान्तरात्मरहितत्वात्, अन्यथा नियतरूपस्य तस्य प्रतिपत्तिरेव [G 321] न स्यात् । तेनापरो ध्वनिर्गोबुद्धेर्जनको न मृम्यते । तेनैव गोशब्देन गोबुद्धेर्जन्यमानत्वात् ॥ १०१८ ॥

“न तु ज्ञानफलाः शब्दाः” (तत्त्व० ९१२) इत्यादावाह—दिवाभोजनेत्यादि । यथा हि—‘दिवा न भुङ्क्ते पीनो देवदत्त’ इत्यस्य वाक्यस्य साक्षाद्दिवाभोजनप्रतिषेधः स्वार्थाभिधानम्, गम्यस्तु रात्रिर्भोजनविधिः, न साक्षात् ; तद्वद् गौरित्यादेरन्वयप्रतिपादकस्य शब्दस्यान्वयज्ञानं साक्षात् फलम् । व्यतिरेकगतिस्तु सामर्थ्यात् । अत्र कारणमाह—यस्मादित्यादि । यस्मादन्वयो विधेरव्यतिरेकवान्नास्ति, किं तर्हि ? विजातीयव्यवच्छेदाव्यभिचार्येव । न हि विजातीयादव्यावृत्तस्य कस्यचित् सम्भवोऽस्ति, तेनेकस्य शब्दस्य फलद्वयमविरुद्धमेव ॥ १०१९ ॥

कस्मात्^२ इत्याह—नाभिमुख्येनेत्यादि । यदि साक्षादेकस्य शब्दस्य विधिनिषेधज्ञानलक्षणं फलद्वयं युगपदभिप्रेतं भवेत्, तदा स्याद्विरोधः । यदा^३ तु दिवाभोजनवाक्यवदेकं साक्षात्, अपरं सामर्थ्यलभ्यं फलमितीष्टम्, तदा न विरोधः । यचोक्तम्—“प्रागगौरिति विज्ञानम्” (तत्त्व० ९१३) इत्यादि

कुमारिलमतखण्डनम्

तादृशः प्रतिभासश्च सामान्यं गोल्वमिष्यते ।

सर्वत्र शाबलेयादौ समानत्वावसायतः ॥ १०२१ ॥

वस्त्वित्यध्यवसायाच्च वस्त्वित्यपि तदुच्यते ।

झटित्येव हि तज्ज्ञान भ्रान्त जात स्वबीजतः ॥ १०२२ ॥

स एव च तदाकारशब्दार्थोऽपोह उच्यते ।

सामान्य वस्तुरूप च तथा भ्रान्त्याऽवसायतः ॥ १०२३ ॥

तदपि निरस्तम्, अनभ्युपगमात् । न ह्यगोप्रतिषेधमभिमुख्येन गोशब्द
करोतीत्यभ्युपगतमस्माभिः, किं तर्हि ? सामर्थ्यादिति प्रतिपादितम् ॥ १०२० ॥

यदुक्तम्—“अगोनिवृत्ति सामान्यम्” (तत्त्व० ९१४) इत्यादि,
तत्राह—तादृश इत्यादि । तादृश इति बाह्यरूपतयाऽध्यस्तो बुद्धधारुढ ।
अत्रोपपत्तिमाह—सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्र शाबलेयादौ गौर्गौरिति समरूपतया-
ऽवसानाद् तेषां तत् सामान्यमित्युच्यते ॥ १०२१ ॥

बाह्यवस्तुरूपत्वमपि तस्य भ्रान्तप्रतिपत्तृवशाद् व्यबहियते, न परमार्थत इति
दर्शयति—वस्त्वित्यध्यवसायाच्चेति । [G 322] ननु यदि कदाचि-
न्मुख्यवस्तुभूत सामान्य बाह्यवस्त्वाश्रितमुपलब्ध भवेत्, तदा साधर्म्यदर्शनात् तत्र
सामान्यं भ्रान्तिर्भवेत्, यावता मुख्यार्थासम्भवे सेव भवता सामान्यभ्रान्तिर-
नुपपन्नेत्याशङ्क्याह—झटित्येव हीत्यादि । झटिति = ‘धर्म्यदर्शनाद्यनपेक्ष्य
द्विचन्द्रादिज्ञानादिवदन्तरूपप्लवादेतज्ज्ञात ज्ञानम् । न हि सर्वा भ्रान्तय साधर्म्य-
दर्शनादेव भवन्ति, किं तर्हि ? अन्तरूपप्लवादपीत्यदोष ॥ १०२२ ॥

तेन सिद्धसाध्यतादोषो न भवतीति दर्शयन्नाह—स एवेत्यादि । स
एव बुद्ध्याकारो बाह्यतयाऽध्यस्त ‘अपोह इति शब्दार्थ’ इति, बाह्यवस्तुभूत
सामान्यमिति चोच्यते । अत्र कारणमाह—तथा भ्रान्त्यावसायत इति ।
तथेति^१ सामान्यरूपत्वेन वस्तुरूपत्वेन चावसायात् । शब्दार्थत्वापोहरूपत्वयो
भागेव कारणमुक्तम्—

सामान्यवस्तुरूपत्वं न युक्तं त्वस्य भाविकम् ।

बुद्धेरनन्यरूपं हि यायादर्थान्तरं कथम् ॥ १०२४ ॥

यद्यप्यव्यतिरिक्तोऽयमाकारो बुद्धिरूपतः ।

तथापि बाह्यरूपत्वं भ्रान्तस्तस्यावसीयते ॥ १०२५ ॥

तस्य नार्थानपेक्षत्वं पारम्पर्यात् तदागतेः ।

तेनात्मना च वस्तुत्वं नैवास्तीत्युपपादितम् ॥ १०२६ ॥

“बाह्यार्थाध्यवसायिन्या बुद्धेः शब्दात् समुद्भवात्” । (तत्त्व० १११०)

“प्रतिभासान्तराद्भेदात्” (तत्त्व० १०६) इत्यादिना ॥ १०२३ ॥

कस्मात् पुनः परमार्थतः सामान्यं तत्र भवति ? इत्याह—सामान्येत्यादि ।

परमार्थतो हि बुद्धेरव्यतिरिक्तोऽसौ, तत्कथमर्थान्तरं प्रजेत; येनार्थानां तत्

सामान्यं भवेत् । यथोक्तम्—“ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं प्रजेत”

( ) । तस्मात् सिद्धसाध्यतादोषो न भवति । न हि भवद्विर्बुद्ध्याकारो

गोत्वारूपं सामान्यमवस्तुरूपमिष्टम्, किं तर्हि ? बाह्यशाब्देयादिगतमेकमनुगामि

पारमार्थिकं गोत्वादिसामान्यमुपकल्पितम्, अतो न सिद्धसाध्यतेति भावः ।

यच्चोक्तम्—“निषेधमात्ररूपश्च” (तत्त्व० ९१८) इत्यादि; तस्यानन्युपगतत्वादेव

न दोषः ॥ १०२४ ॥

यच्चेदमुक्तम्—“तस्यां चाश्चादिवुद्धीनाम्” (तत्त्व० ९१९) इत्यादि,

तत्राह—यद्यपीत्यादि । [G 323] सुबोधम् ॥ १०२५ ॥

यच्चोक्तम्—“शब्दार्थोऽर्थानपेक्षः” (तत्त्व० ९२०) इति, तत्राह—तस्ये-

त्यादि । यत्र हि पारम्पर्याद्वस्तुनि प्रतिबन्धोऽस्ति, तस्य भ्रान्तस्यापि सतो विकृत्यस्य

मणिप्रभायां मणिवुद्धिवन्न बाह्यार्थानपेक्षत्वमस्ति । अतोऽसिद्धं बाह्यार्थानपेक्षत्वम् ।

यदुक्तम्—“वस्तुरूपा च सा बुद्धिः” (तत्त्व० ९२१) इत्यादि, तत्राह—

तेनेत्यादि । यद्यपि वस्तुरूपा सा बुद्धिः, तथापि तस्यास्तेन बाह्यात्मना बुद्धयन्त-

रात्मना च वस्तुत्वं नास्तीत्युपपादितम् “न तदात्मा परात्मा” (तत्त्व० १०१३)

इत्यादिना । तेन “बुद्धेर्बुद्धगन्तरापोहो न गम्यते” इत्यसिद्धम्; सामर्थ्येन

गम्यमानत्वादिति भावः ॥ १०२६ ॥

प्रतिनिम्बात्मकोऽपोहः पदादप्युपजायते ।

प्रतिभाख्यो अद्विष्टेष्वपि पदार्थोऽप्ययमेव नः ॥ १०२७ ॥

स्वरूपोत्पादमात्राद्वि^१ नान्यमंशं विभक्तिं सा ।

बुद्धचन्तराद् व्यवच्छेदस्तेन बुद्धेः प्रतीयते ॥ १०२८ ॥

यथैवाविद्यमानस्य न नेदः पारमार्थिकः ।

अभेदोऽपि तथैवेति तेन पर्यायता भवेत् ॥ १०२९ ॥

अभेदो ह्येकरूपत्वं नीरूपेषु च तत्कुतः ।

एकत्वेऽर्थस्य पर्यायाः प्राप्नुवन्ति च वाचकाः ॥ १०३० ॥

“असत्यपि च बाह्यार्थे” (तत्त्व० ९२२) इत्यत्राह प्रतिनिम्बात्मक इत्यादि । यथैन हि प्रतिनिम्बात्मकप्रतिभाख्योऽपोहो बाह्यार्थोऽस्माभिरुपवर्णितः, तथैव पदार्थोऽपि । यस्मात् पदादपि प्रतिनिम्बात्मकोऽपोह उत्पद्यत एव, तेनास्माकमयमेव प्रतिनिम्बात्मकोऽपोह पदार्थोऽपि मतः, न केवलं बाह्यार्थ — इत्यपि शब्दः । तेन विप्रतिपत्तेरभावात्त्रोपात्तम्भो युक्त इति भावः ॥ १०२७ ॥

“बुद्धचन्तराद्व्यवच्छेदो न च बुद्धेः प्रतीयते” (तत्त्व० ९२३) इत्यत्राह—स्वरूपोत्पादमात्राद्वि^१ इत्यादि । यत् एव हि स्वरूपोत्पादमात्रादन्यमंशं सा बुद्धिर्न विभक्तिं, तत् एव स्वस्वभावाव्यवस्थितत्वाद् बुद्धेर्बुद्धचन्तराद् व्यवच्छेदः प्रतीयते, अन्यथा ह्यन्यस्य रूपं विभ्रती कथं ततो व्यवच्छिन्ना प्रतीयेत । तेनेति । स्वयतिरिक्तपदार्थस्वरूपानुपधारणेन ॥ १०२८ ॥

“मित्रसामान्यवचना” (तत्त्व० ९२४) इत्यादावाह—यथैवेत्यादि । [G 324] यथैव अपोहस्य नि स्वभावत्वादविद्यमानरूपस्य परस्परतो भेदो नास्तीत्युच्यते, तथैवाभेदोऽपीति तत् कथमभिन्नार्थाभावे पर्यायत्वप्रसङ्गन^२ क्रियते ॥ १०२९ ॥

एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—अभेदो ह्येकरूपत्वमिति । यदि नाम नीरूपेष्वेकरूपत्वं नास्ति, तथापि किमिति पर्यायता न भवेदिति चेत् : आह — एकत्वेऽर्थस्येत्यादि ॥ १०३० ॥

रूपाभावेऽपि चैकत्वं कल्पनानिर्मितं यथा ।

विभेदोऽपि तथैवेति कुतः पर्यायता ततः ॥ १०३१ ॥

भावतस्तु न पर्याया नापर्यायाश्च वाचकाः ।

न ह्येकं बाह्यमेतेषामनेकं चेति वर्णितम् ॥ १०३२ ॥

किन्त्वनेकोऽपि यथेककार्यकारी य ईदृश्यते ।

तत्रैकधर्मारोपेण श्रुतिरेका निवेश्यते ॥ १०३३ ॥

लोचनाद्यौ यथा रूपविज्ञानैरुफले क्वचित् ।

कश्चिद्यदि श्रुतिं कुर्याद् विनैकेनानुगामिना ॥ १०३४ ॥

स्यावेतत्—यदि नाम नीरूपेष्वेकरूपत्वं भवतो नास्ति, तथापि काष्प-
निक्रमस्ति, तेन पर्यायताप्रसञ्जनं युक्तमेव ? इत्यत आह — रूपाभावेऽपीत्यादि ।
रूपाभावेऽपीति । स्वभावेऽपीत्यर्थः ॥ १०३१ ॥

यद्येवम्, पर्यायापर्यायव्यवस्था कथं शब्दानां प्रसिद्धा ? इत्याह—भावतस्त्वित्य-
त्यादि । यदि हि परमार्थतो भिन्नमभिन्नं वा किञ्चिद्वाच्यं वस्तु शब्दानां स्यात्, तदा
पर्यायता, अपर्यायता वा भवेत्; यावता “स्वलक्षणं जातिः तद्योगो जातिमांस्तथा”
(तत्त्व० ८७०) इत्यादिना वर्णितं तथैषां न किञ्चिद्वाच्यमस्तीति ॥ १०३२ ॥

कथं सा तर्हि पर्यायादिव्यवस्था ? इत्याह — किन्त्वित्यादि । तत्रान्त-
रेणापि सामान्यं सामान्यशब्दत्वव्यवस्थाया इदं निबन्धनम्, यद्वहना-
मेकार्थक्रियाकारित्वम् । प्रकृत्यैव हि केचिद्वाच्यं बहवोऽप्येकार्थक्रियाकारिणो
भवन्ति । तेषामेकार्थक्रियासामर्थ्यप्रतिपादनाय व्यवहर्तृभिर्लाघवार्थमेकरूपाध्या-
रोपेणैका श्रुतिर्निवेश्यते । यथा बहुषु रूपादिषु मधूदकावाहरणलक्षणैकार्थक्रिया-
समर्थेषु ‘घटः’ इत्येषा श्रुतिर्निवेश्यते ॥ १०३३ ॥

कथं पुनरेकेनानुगामिना विना बहुष्वेका श्रुतिर्युज्यते ? इत्याह — लोचना-
दाकित्यादि । [G. 325] इच्छामात्रप्रतिबद्धो हि शब्दानामर्थेषु नियोगः, तथा
हि — चक्षूरूपालोकमनस्कारेषु रूपविज्ञानैरुफलेषु यदि कश्चिदिच्छावशाद् विनाप्ये-

घटादीनां च यत् कार्यं जलादेर्वारणादिकम् ।

यच्च तद्विषयं ज्ञानं भिन्नं यद्यपि तद्वद्वयम् ॥ १०३५ ॥

एकप्रत्ययवमर्शस्य हेतुत्वादेकमुच्यते ।

ज्ञानं तथापि तद्वेतुभावादर्थं अभेदिनः ॥ १०३६ ॥

केनानुगामिना सामान्येन 'छ', 'ठ' इत्यादिकां श्रुतिं निवेशयेत्, तत् किं तस्य कश्चित् प्रतिरोद्धा भवेत् । न हि तेषु लोचनादिष्वेक चक्षुर्विज्ञानजनकत्वं नाम सामान्यमस्ति । यत् सामान्यविशेषसमवाया अपि भवद्विश्चक्षुर्विज्ञानजनका इष्यन्ते । तेषु न सामान्यसमवायोऽस्ति, नि सामान्यत्वात् सामान्यस्य, समवायस्य च द्वितीयसमवायाभावात् ॥ १०३४ ॥

ननु च घटादिरेककार्यकारी कथमुच्यते, यावता 'तत्कार्यमुदकधारणादि' तदुपार्हकं च विज्ञानं स्वलक्षणभेदाद् भिद्यत एव^१ इत्यत आह—घटादीनां चेत्यादि । यद्यपि स्वलक्षणभेदात् तत्कार्यं भिद्यते, तथापि ज्ञानस्य तावत् कार्यमेकार्थाध्यवसायिपरामर्शज्ञानहेतुतयेकमित्युच्यते, तस्य च ज्ञानस्य हेतुभावादर्थं अपि मधूदकाद्याहरणादिलक्षणा घटादिव्यक्तिरक्षणाश्चाभेदिन इत्युच्यन्ते, तद्दर्शयति—
'तथापि तद्वेतुभावादर्थं अभेदिन इति । उच्यत इति प्रकृतं वचनपरिणामाद् बहुवचनान्तं सम्बध्यते । अपिशब्दो भिन्नक्रम 'अर्थ' इत्यनन्तरं सम्बध्यते । तेनैकार्थक्रियाकारित्वमुपपद्यत एव ।

ननु चैवमनवस्था प्राप्नोति, तथा हि—योऽसौ प्रत्ययवमर्शप्रत्यय, तस्यापि स्वलक्षणभेदेन भिद्यमानत्वादकत्वमसिद्धम्, ततश्च तस्याप्येकत्वसिद्धये परमेकाकारप्रत्ययवमर्शकार्यमनुसरतोऽनेवस्था स्यात्, ततश्चान्यस्थितैककार्यतया न कचिदेकश्रुतिनिवेशः सिद्धयेत्^२ नैतदस्ति, न हि प्रत्ययवमर्शप्रत्ययस्यैककार्यतयैकत्वमुच्यते, किं तर्हि^३ ? एकार्थाध्यवसायितया, तेन नानवस्था भविष्यति, स्वत एव सर्वेषां प्रत्ययवमर्शप्रत्ययानामेकार्थाध्यवसायित्वस्य सिद्धत्वात् । तेनायमर्थो भवति—

तत्र सामान्यवचना उक्ता शब्दा घटादय ।

विजातीयव्यवच्छिन्नप्रतिबिम्बंरुहेतवः ॥ १०३७ ॥

तथाऽनेकार्थकारित्वादेको नैक इवोच्यते ।

अतत्कार्यपरावृत्तिबाहुल्यपरिकल्पित ॥ १०३८ ॥

यथा सप्रतिघ रूप सनिदर्शनमित्यपि ।

प्रयत्नान्तरज्ञातो यथा या श्रावणो ध्वनि ॥ १०३९ ॥

अतत्कारणभेदेन कचिच्छब्दो निवेद्यते ।

प्रयत्नोत्थो यथा शब्दो भ्रामर वा यथा मधु ॥ १०४० ॥

एकाकारप्रत्ययमशहेतुत्वात् ज्ञानास्य कार्यमेकमित्युच्यते, तद्वेतुभावाच्चाद्या अपि घटादय एकत्वव्यपदेशभाज इति ॥ १०३५ १०३६ ॥

[G 326] तेन विनापि सामान्य वस्तुभूतम्, सामान्यवचना घटादय सिद्धयन्तीति निगमयन्नाह—तत्रेत्यादि ॥ १०३७ ॥

एकस्मिन्नपि वस्तुन्यन्तरेणापि सामान्यविशेषसङ्कीर्णानि रश्मिन्दप्रवृत्तिर्भवत्येवेति दर्शयन्नाह—तथेत्यादि । कश्चिदेकोऽपि सन् प्रकृत्यैव सामग्र्यन्तरान्त पात वशादनैकार्थक्रियाकारी भवति । तत्रान्तरेणापि वस्तुभूतसामान्यादिधर्मभेदमत्तत्कार्य-पदार्थभेदबाहुल्यादनेकधर्मसमारोपादनेका धृतिर्निवेद्यते ॥ १०३८ ॥

अत्रोदाहरणमाह—यथेत्यादि । स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबिम्बकारित्वाद् रूप सप्रतिघमित्युच्यते । निदर्शनम् = चक्षुर्विज्ञानम्, तज्जनकत्वात्, सह तेन वर्तते इति सनिदर्शनम् । द्वितीयमप्युदाहरणमाह—प्रयत्नोत्थेत्यादि । यथा हि—ध्वनिरेकोऽपि सन् प्रयत्नान्तरज्ञानफलमयया प्रयत्नान्तर ज्ञात इत्युच्यते । श्रोत्रज्ञानफलत्वाच्च श्रावण । श्रवण हि श्रुति, श्रोत्रज्ञानमिति यावत् । तत्प्रतिभासितया तत्र भव श्रावण । यद्वा श्रवणेन गृह्यते इति श्रावण ॥ १०३९ ॥

एवमतत्कार्यभेदेनैकस्मिन्नप्यनेका धृतिनिवेद्यते इति दर्शितम्, इदानीम तत्कारणभेदेनापि कचित् धृतिनिवेद्यते इति दर्शयति—अतत्कारणभेदेनेत्यादि । भ्रामरमिति । अमरकृतम्, सुद्रादिकृतान्मधुनो व्यावृत्तम् ॥ १०४० ॥

तत्कार्यहेतुविश्लेषात् कचिच्छ्रुतिरिहोच्यते ।

अथावणं यथा रूपं विद्युद्वाऽयत्नजा यथा ॥ १०४१ ॥

इत्यादिना प्रभेदेन विभिन्नार्थनिबन्धनाः ।

व्यावृत्तयः प्रकल्प्यन्ते तन्निष्ठाः श्रुतयस्तथा ॥ १०४२ ॥

यथासंकेतमेवातोऽसङ्खीर्णार्थाभिधायिनः ।

शब्दा विवेकतो वृत्ताः पर्याया न भवन्ति नः ॥ १०४३ ॥

घट्त्वल्पविषयत्वेन तत्संकेतानुमानतः ।

सामान्यभेदवाच्यत्वमप्येषां न विरुध्यते ॥ १०४४ ॥

एवमतत्कार्यकारणपदार्थभेदादैकस्मिन् वस्तुनि श्रुतिभेदो दर्शितः । इदानीं तत्कार्यकारणपदार्थव्यवच्छेदमात्रप्रतिपादनेच्छयाऽन्तरेणापि सामान्यं श्रुतेर्भेद-
निवेशनं दर्शयन्नाह — तत्कार्येत्यादि । [G 327] सौ = पूर्वोक्तौ, कार्यहेतु-
येषां ते तथोक्ताः । तेभ्यो विश्लेषः = व्यावृत्तिः ।

का पुनरसौ श्रुतिः ? इत्याह—अथावणमित्यादि । ओऽज्ञानफलशब्द-
व्यवच्छेदेनाथावणं रूपमित्युच्यते । तथा प्रयत्नकारणघटादिपदार्थव्यवच्छेदेन
विद्युदप्रयत्नजैत्यभिधीयते ॥ १०४१ ॥

एवमन्तरेणापि सामान्यादिकं वस्तुभूतं व्यावृत्तिकृतमेव शब्दानां भेदेन
निवेशनमिति प्रतिपाद्य पर्यायत्वप्रसङ्गाभावः दर्शयन्नाह—इत्यादिनेत्यादि ।
आदिग्रहणेनावस्थाविशेषवाचका बाह्यदिशब्दा नैरास्यादिशब्दा गृह्यन्ते ।
विभिन्नार्थनिबन्धना इति । विभिन्नतस्ततो व्यावृत्तोऽर्थो निबन्धनं यासां
व्यावृत्तीनां तास्तथोक्ताः । तथेति व्यावृत्तिवत् । तन्निष्ठा इति व्यावृत्तार्थनिष्ठाः,
प्रणालिक्रिया तथाविषयपदार्थाधिगतिहेतुत्वात् । श्रुतय इति शब्दाः ॥
१०४२—१०४३ ॥

स्यादेतत्—मा भूत् पर्यायत्वमेषाम्, अर्थभेदस्य परिकल्पितत्वात् ; सामान्य-
विशेषवाचित्वव्यवस्था तु विना सामान्यविशेषाभ्यां कथमेवा सिद्ध्यतीति ? इत्यतः
आह—वह्न्यन्तेत्यादि । वृक्षशब्दो हि सर्वेष्वेव धवक्षदिरपलाशादिष्ववृक्षव्यव-

ताश्च व्यावृत्तयोऽर्थानां कल्पनामात्रनिर्मिताः ।

नापोहचाधारभेदेन भिद्यन्ते परमार्थतः ॥ १०४५ ॥

तासां हि बाह्यरूपत्वं कल्पितं तन्न वास्तवम् ।

भेदाभेदौ च तत्त्वेन वस्तुन्येव व्यवस्थितौ ॥ १०४६ ॥

स्वजीजानेकविच्छिष्टवस्तुसंकेतशक्तितः ।

विकल्पास्तु विभिद्यन्ते तद्रूपाध्यवसायिनः ॥ १०४७ ॥

नैकात्मतां प्रपद्यन्ते न भिद्यन्ते च खण्डशः ।

स्वलक्षणात्मका अर्था विकल्पः प्लवते त्वसौ ॥ १०४८ ॥

च्छेदमात्रानुस्यूतं^१ प्रतिबिम्बकं जनयति । तेनास्य^२ बहुविषयत्वात्^३ सामान्यं वाच्यमुच्यते । यथादिशब्दस्य तु खदिरादिव्यावृत्तिः कतिपयपादपावसायिविकल्पोत्पादकत्वाद् विशेषो वाच्य उच्यते ॥ १०४४ ॥

“ननु चापोहभेदेन” (तत्त्व० ९२७) इत्यादावाह—ताश्चेत्यादि ।

[G 328] यदि हि पारमार्थिकोऽपोहभेदेनाधारभेदेनापोहभेदोऽभीष्टः स्यात्, तदैतद् दूषणं स्यात्; यावत्ता कल्पनया सजातीयपदार्थभेदनिवन्धना व्यावृत्तयो भिन्नाः कल्प्यन्ते, न परमार्थतः ॥ १०४५ ॥

ताश्च कल्पनावशाद् व्यतिरिक्ता एव वस्तुनो भासन्ते, न परमार्थत इति दर्शयति—तासां हीत्यादि ।

कस्माद् वास्तवं न भयति ? इत्याह—भेदाभेदौ चेत्यादि ॥ १०४६ ॥

परमार्थतस्तु विकल्पा एव भिद्यन्त इति दर्शयति—स्वजीजानेकेत्यादि ।

स्वजीजं च^४ अनादिविकल्पवासना, अनेकस्माद् विच्छिष्टं वस्तु च सङ्केतश्चेति विग्रहः, तेषां शक्तिः = सामर्थ्यम् । ततो विजातीयानेकपदार्थव्यावृत्तवत्त्वव्यवसायिनो^५ विकल्पा भिद्यन्ते, न त्वार्थाः । तथा हि—वृक्षत्वादिसामान्यरूपेण

१. ०मात्रानुमान—पा० गा०, । २ वृक्षशब्दस्येत्यर्थः ।

३. नहुं यत्वात्—पा० । ४-४ वातादिविकल्परं—पा०, गा० ।

५. वस्तुव्यवसायिनो—पा०, गा० ।

एकधर्मान्वयासत्त्वेऽप्यपोह्यापोहगोचराः ।

वंलक्षयेत् न गम्यन्ते भिन्नप्रत्यवमर्शतः ॥ १०४९ ॥

एकप्रत्यवमर्शं हि केचिदेवोपयोगिनः ।

प्रकृत्या भेदवत्त्वेऽपि नान्य इत्युपपादितम् ॥ १०५० ॥

अतद्रूपपरावृत्त वस्तुमात्रं स्वलक्षणम् ।

यत्नेन नियमाणोऽयमन्वयो न विरुध्यते ॥ १०५१ ॥

यस्मिन्नधूमतो भिन्नं विद्यते हि स्वलक्षणम् ।

तस्मिन्नग्नितोऽप्यस्ति परावृत्तं स्वलक्षणम् ॥ १०५२ ॥

नैकात्मतां धवादयः प्रतिपद्यन्ते । केवलं विरुध्य एव तथा प्लवन्ते, न त्वर्थः ।
यथोक्तम्—

“ससृज्यन्ते न मिथन्ते स्वतोऽर्था पारमार्थिका ।

रूपमेकमनेकं च तेषु बुद्धेरपह्य ॥”

(म० बा० ३.८६) इति ॥ १०४७—१०४८ ॥

यथोक्तम्—“न चाप्रसिद्धसारूप्यान्” (तत्त्व० ९३१) इत्यादि,

तत्राह—एकधर्मान्वयासत्त्वेऽपीत्यादि । अपोह्यापोहगोचराश्चेति विग्रहः ।
तत्रापौष्ट्या अश्वादयः, गोशब्दस्य तदपोहेन प्रवृत्तत्वात् । अपोहगोचरा शान्वेया-
दयः, तद्विषयत्वादगोपोहस्य । तेन यद्यप्येकस्य [G 329] सामान्यरूपस्यान्वयो
नास्ति, तथाप्यभिन्नप्रत्यवमर्शहेतवो ये ते प्रसिद्धसारूप्या भवन्ति । ये तु
विपरीता, ते विपरीता इति ॥ १०४९ ॥

स्यादेतत्—तस्यैवैकप्रत्यवमर्शस्य हेतवोऽन्तरेण सामान्यमेकं कथमर्था भिन्ना
सिद्धयन्ति ? इत्यत आह—एकप्रत्यवमर्शं हीत्यादि । प्रतिपादितमेतत् सामा-
न्यपरीक्षायाम्—यथा धान्यादयोऽन्तरेणापि सामान्यमेकार्थक्रियाकारिणो भवन्ति,
तथैव प्रत्यवमर्शहेतवो भिन्ना अपि भावाः केचिदेव भविष्यन्तीति ॥ १०५० ॥

“न चान्वयविनिर्मुक्ता” (तत्त्व० ९३३) इत्यादावाह—अतद्रूपेत्यादि ।
यद्यपि सामान्यं वस्तुभूतं नास्ति, तथापि विवक्ष्यतीत्यन्वयवृत्तस्वलक्षणमात्रेणैवा-
न्वयः क्रियमाणो न विरुध्यते ॥ १०५१ ॥

यथा महानसे चेह विद्यतेऽधूमभेदि तत् ।
 तस्मादनग्नितो भिन्नं विद्यतेऽत्र स्वलक्षणम् ॥ १०५३ ॥
 असतो नरशृङ्गादेर्यच्च भिन्नं स्वलक्षणम् ।
 बुद्धिदीपादिवत् सर्वं व्यावृत्तं तत् स्थिरादपि ॥ १०५४ ॥
 असद्रूपं तथा चेदं न शब्दादिस्वलक्षणम् ।
 इत्यनिर्दिष्टभेदेन^१ भवत्येवान्वयोऽमुना ॥ १०५५ ॥
 अविचक्षितभेदं च तदेव परिकीर्तितम् ।
 सामान्यलक्षणत्वेन नानिष्टेरपरं पुनः ॥ १०५६ ॥

कथम् ? इत्याह—यस्मिन्नित्यादि । यस्मिन्निति प्रदेशे । इह च विद्यते
 स्वलक्षणमधूमतो भेदीति पक्षधर्मोपदर्शनम् । तस्मादित्यादिना प्रमाणफलोप-
 दर्शनम् । यदि^२ २ वाऽवयवपञ्चक्रमपि स्वलक्षणेनान्वये कियमाणे^३ शब्दयोपदर्श-
 नमिति दर्शयति ॥ १०५२-१०५३ ॥

इदं च कार्यहेतावुक्तम् । स्वभावहेतावाह—असत् इत्यादि । [G. 330]

यदसतो व्यावृत्तं स्वलक्षणमताद्रूप्यात् तत् सर्वं स्थिरादपि व्यावृत्तम्, यथा
 बुद्धिदीपादयः । तथा चेदं शब्दादिस्वलक्षणमसद्रूपं न भवतीति । अतोऽमुना
 न्यायेन विशेषार्थस्पर्शात् स्वलक्षणेनान्वयः कियमाणो न विरुध्यते । अयं च
 'सत्त्वात्' इत्यस्य हेतोरन्वयो दर्शितः ॥ १०५४-१०५५ ॥

यद्येवम्, स्वलक्षणेनैवान्वयः, कथमिदानीं सामान्यलक्षणविषयमनुमानं सिध्य-
 ति ? इत्यत आह—अविचक्षितभेदं चेत्यादि । तदेव हि स्वलक्षणमविचक्षितभेदं
 सामान्यलक्षणमित्युक्तम् । सामान्येन = भेदापरामर्शेन, लक्ष्यते = व्यवसीयत इति
 सामान्यलक्षणम् । नापरं पुनरिति । तीर्थिकाभिमतम्; तस्यानिष्टत्वात् ।
 यथोक्तम्—

“तस्य स्वपररूपाभ्यां गतेर्मेयद्वयं मतम् ।” ( ) इति ।

शबलापत्यतो भेदे बाहुलेयाश्वयो समे ।

तुरङ्गपरिहारेण गोत्व किं तत्र वर्तते ॥ १०५७ ॥

तस्य व्यक्तौ समर्थात्मा स एवेति यदीष्यते ।

तुल्यप्रत्ययमशोऽपि न शक्तो न तुरङ्गम ॥ १०५८ ॥

तादृक् प्रत्ययमशश्च विद्यते यत्र वस्तुनि ।

तथाऽपरमुक्तम्—

“अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रसमाश्रयात् ।

सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठिते ॥” ( ) इति ।

तेन साहचर्यमपि लिङ्गशब्दयोः स्वलक्षणेनैव कथ्यते । न चाप्यदर्शनमात्रेणास्माभिर्विपक्षे लिङ्गस्याभावोऽवसीयते, किं तर्हि : अनुपलम्भविशेषादिति भावः ॥ १०५६ ॥

यच्चोक्तम्—“शाबलेयाच्च मिश्रत्वम्” (तत्त्व० ९३७) इत्यादि, तत्राह—शबलापत्यत इत्यादि । इदं हि ‘भवान् वक्तुमर्हति—शाबलेयाच्च ‘बाहुलेयाश्वयोस्तुल्येऽपि भेदः सति किमिति तुरङ्गमपरिहारेण गोत्व तत्रैव शाबलेयादौ वर्तते, नाश्व इति ॥ १०५७ ॥

स्यादेतत्—किमत्र वक्तव्यम्, तस्य हि गोत्वस्याभिव्यक्तौ शाबलेयादिरेव समर्थः, नाश्व इति, अतस्तत्रैव तद्वर्तते, नान्यत्र । न चायं पर्यनुयोगो युज्यते, कस्मात् ? तस्याभिव्यक्तौ स एव शाबलेयादि समर्थो भवति, नान्यः इति^१, यतो वस्तु स्वभावप्रतिनियमोऽयम्, न हि वस्तूनां स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति, तेषां स्वहेतुपरम्पराकृत्वात् स्वभावभेदप्रतिनियमस्येति : अत्राह—तस्य व्यक्तावित्यादि । [G 331] तस्येति गोत्वस्य । स एवेति । शाबलेयादि, ■ पुनरश्व । यद्येवम्, सत्यपि भेदे सामान्यमन्तरेणापि तुल्यप्रत्ययमशोऽप्युपादने शाबलेयादिरेव शक्यः, न तुरङ्गम इत्ययमस्मत्पक्षो न विरुध्यत एव ॥ १०५८ ॥

१ कुमारिल इत्यर्थः ।

२ बाहुलेयाच्च—ग०, गा० ।

३-३ ग० पुस्तकं नास्ति, इति—गा० ।

तत्राभावेऽपि गोजातेरगोऽपोहः प्रवर्तते ॥ १०५९ ॥
 अगोभिन्नं च यद् वस्तु तदक्षैर्व्यवसीयते ।
 प्रतिबिम्बं तदध्यस्तं स्वसंवित्प्राऽवगम्यते ॥ १०६० ॥
 इदं दृष्ट्वा च लोकेन शब्दस्तत्र प्रयुज्यते ।
 सम्बन्धानुभवोऽप्यस्य व्यक्तं तेनोपपद्यते ॥ १०६१ ॥
 तादृक् प्रत्यवमर्शश्च यत्र नैवास्ति वस्तुनि ।
 अगोशब्दाभिधेयत्वं विस्पष्टं तत्र गम्यते ॥ १०६२ ॥
 गावोऽगावश्च संसिद्धा भिन्नप्रत्यवमर्शतः ।
 शब्दस्तु केवलोऽसिद्धो यथेष्टं सम्प्रयुज्यते ॥ १०६३ ॥

ततश्च किं जातम् ? इत्याह—तादृगित्यादि । यत्र शाबलेयादौ वस्तुनि तादृक् = गौर्गौरिति, प्रत्यवमर्शः = प्रत्ययो जायते, तत्रैवासत्यामपि गोजातौ वस्तुभूतायामगोपोहः प्रतिबिम्बात्मा प्रवर्तते ॥ १०५९ ॥

यच्चोक्तम्—“इन्द्रियैः” (तत्त्व० ९३८) तदसिद्धमिति दर्शयन्नाह—
 अगोभिन्नं चेयादि । तत्र स्वलक्षणात्मा तावदपोह इन्द्रियैरवगम्यत एव ।
 ‘यश्चार्थप्रतिबिम्बात्माऽपोहः, स परमार्थतो बुद्धिस्वभावत्वात् स्वसंवेदनप्रत्यक्षत एव सिद्धः । चकारोऽनुक्तार्थसमुच्चये । तेन प्रसज्यात्मापि सामर्थ्यात् प्रतीयत एव ‘न तदात्मा परात्मा’ इति दर्शितं भवति । तेनेदमेव स्वलक्षणादिरूपमपोहं दृष्ट्वा ज्ञात्वा^२ च^३ शब्दो लोकेन प्रयुज्यते, न तु सामान्यं वस्तुभूतम्; तस्यासत्त्वादप्रतिभास-
 नाच्च । यदेव च दृष्ट्वा लोकेन शब्दः प्रयुज्यते, तेनैव तस्य सम्बन्धोऽवगम्यते; नान्येन; अतिप्रसङ्गात् ॥ १०६०—१०६१ ॥

यदुक्तम्—“अगोशब्दाभिधेयत्वं गम्यतां च कथं पुनः” (तत्त्व० ९४०)
 इति, अत्राह—तादृगित्यादि ॥ १०६२ ॥

यच्चोक्तम्—“सिद्धश्चागौरपोहोत्” (तत्त्व० ९४२) इत्यादि, तत्राह—
 गावोऽगावश्चेत्यादि । [G. 332] स्वत एव हि गवादयो भावा भिन्नप्रत्य-

न ह्यन्यग्रहणं वस्तु भिन्नं वित्तावपेक्षते ।
 अन्योऽन्याश्रयदोषोऽयं तस्मादस्मिन्निरास्पदः ॥ १०६४ ॥
 अवेद्यबाह्यतत्त्वाऽपि प्रकृत्योपप्लवादियम् ।
 स्वोल्लेखं बाह्यरूपेण शब्दधोरध्यवस्यति ॥ १०६५ ॥
 एतावत् क्रियते शब्देनार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ।
 नापोहेन विशिष्टश्च कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥ १०६६ ॥
 अर्थान्तरनिवृत्त्या^१ हि विशिष्टानिति^२ यत् पुनः ।
 प्रोक्तं लक्षणकारेण तन्नार्थोऽयं विवक्षितः ॥ १०६७ ॥

वमर्शं जनयन्तो विभागेन सम्यग् निश्चिता । तेषु व्यवहारार्थं व्यवहर्तुमियथेष्ट
 शब्दोऽसिद्ध प्रयुज्यते । तथा हि—यदि^३ भिन्नवस्तुस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमन्यपदार्थ-
 ग्रहणमपेक्षते, तदा स्यादितरेतराश्रयदोषः, यावताऽन्यग्रहणमन्तरेणैव भिन्न वस्तु
 सवेद्यते, तस्मिन् भिन्नाकारप्रत्यवमर्शहेतुतया विभागेन सिद्धे सति गौरगौरिति च
 यथेष्ट सङ्केत क्रियते इति कथमितरेतराश्रयत्व भवेत् । वित्ताविति ।
 वित्त्यर्थम् ॥ १०६३—१०६४ ॥

यच्चोक्तम्—“नापाराधेयवृत्त्यादि” (तत्त्व० ९४४) इत्यादि,^४ तत्राह—
 अवेद्यबाह्यतत्त्वापीत्यादि । न हि परमार्थेन कश्चिदपोहेन विशिष्टोऽर्थः शब्दैर-
 मिधीयते । यत प्रतिपादितमेतत्—यथा न किञ्चिदपि शब्दैर्वस्तु संस्पृश्यते,
 कश्चिदपि “समयाभावादिति । तथा हि—शब्दो बुद्धिराद्यार्थविषयापि सती
 स्वोल्लेखम् = स्वाकार बाह्यार्थतयाध्यवस्यन्ती जायते, न परमार्थतो वस्तुस्वभाव
 स्पृशति, यथातत्त्वमनध्यवसायात् ॥ १०६५—१०६६ ॥

यद्येवम्, कथमाचार्येणोक्तम्—“नीलोत्पलादिसब्दा अर्थान्तरनिवृत्तिविशि-
 टानर्थानाहुः” ( ) इति^५ अत आह—अर्थान्तरेत्यादि ॥ १०६७ ॥

१. प्रकृत्यो—पा०, गा० ।

२-२ ० निवृत्त्यादिविशिष्टा—पा०, गा० ।

३. ० वस्तुस्वरूप प्रति—पा० गा० ।

४ पा० पुस्तकं नास्ति, इति—गा० ।

५ समया—पा०, गा० ।

अन्यान्यत्वेन ये भावा हेतुना करणेन वा ।

विशिष्टा भिन्नजातीयैरसङ्कीर्णा विनिश्चिताः ॥ १०६८ ॥

वृक्षादीनाहतान् ध्वानस्तद्भावाध्यवसायिनः ।

ज्ञानस्योत्पादनादेतज्जात्यादेः प्रतिषेधनम् ॥ १०६९ ॥

बुद्धौ ये वा विवर्तन्ते तानाहाम्यन्तरानयम् ।

निवृत्त्या च विशिष्टत्वमुक्तमेवामनन्तरम् ॥ १०७० ॥

अर्थान्तरपरावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः ।

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं तदेव प्रतिविम्वकम् ॥ १०७१ ॥

कोऽसावर्थो विवक्षितः ? इत्याह—अन्यान्यत्वेनेत्यादि । द्विविधो ह्यर्थः—
बाह्यः, बुद्धयारूढश्च । तत्र बाह्ये न परमार्थतोऽभिधानं शब्दैः, केवलं तदध्य-
वसायविकल्पोत्पादादुच्चारानुक्तम्—शब्दोऽर्थानाहेति । उपचारस्य च [G. 333]
प्रयोजनम्—जात्यभिधाननिराकरणमिति समुद्रायार्थः ।

अवयवार्थस्तूच्यते—अन्यान्यत्वेनेति । अन्यस्मादन्यत्वम् = व्यावृत्तिः,
तेनान्यान्यत्वेन हेतुना करणेन वा वृक्षादयो भावा विशिष्टा निश्चिताः । अन्यतो
व्यावृत्ताः, निश्चिता इति यावत् । एतेनार्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानित्यत्र पदे ‘निवृत्त्या’
इति तृतीयार्थो व्याख्यातः । ध्वान इति । शब्दः ॥ १०६८—१०६९ ॥

यस्तु बुद्धयारूढोऽर्थः, तस्य मुख्यत एव शब्दैरभिधानमिति दर्शयति—
बुद्धावित्यादि । अयमिति ध्वानः । अथार्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टत्वं कथमेवं
योजनीयम् ? इत्याह—निवृत्त्या चेत्यादि । अनन्तरमिति “अन्यान्यत्वेन”
(तत्त्व० १०६८) इत्यादिना । तेषामपि बुद्धिसमारूढानामर्थानामन्यतो व्या-
वृत्त्या प्रतिभासनात्^२ ॥ १०७० ॥

ननु यदि न कश्चिदेव वस्त्वंशः शब्देन प्रतिपाद्यते, तत् कथमुक्तमाचार्येण
“अर्थान्तरनिवृत्त्या कश्चिदेव वस्तुनो भागो गम्यते” इति ? अत आह—
अर्थान्तरपरावृत्त्येत्यादि ॥ १०७१ ॥

अर्थान्तरपरावृत्तवस्तुदर्शनसंशयात् ।

आगतेस्तत्र चारोपात् तस्य भागोऽपदिश्यते ॥ १०७२ ॥

हेत्वर्थः करणार्थश्च पूर्ववत् तेन चात्मना^१ ।

यदि वस्तु विजातीयान्न स्याद् भिन्न न तत्तया ॥ १०७३ ॥

अगोनिवृत्तिरन्यत्वं तस्य चात्मगतं च सा ।

भेदोक्तावप्यभावस्तु केवलो न निवर्त्तनम्^२ ॥ १०७४ ॥

तद्विशेषणभावेऽपि वस्तुयीनं विहीयते ।

कल्पनानिमित्तं चेदमभेदेऽपि विशेषणम् ॥ १०७५ ॥

ननु बुद्धिधर्मत्वात् प्रतिनिम्बस्य कथं वस्तुभागत्वमुपपद्यते ? इत्यत आह—
अर्थान्तरपरावृत्तेत्यादि । अर्थान्तरपरावृत्तवस्तुदर्शनद्वारायातत्वात् तत्रार्थान्तरपरा-
वृत्ते वस्तुनि भ्रान्तैस्त्वादाल्येनारोपितत्वात् तदेव प्रतिनिम्बकमुपचाराद् वस्तुनो भाग
इति व्यपदिश्यते ॥ १०७२ ॥

अत्रापि 'अर्थान्तरपरावृत्त्या' इति तृतीयार्थं योजयन्नाह— हेत्वर्थ इत्यादि ।
पूर्वपदिति । यथा 'अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानाह' इत्यत्र 'अन्यान्यत्वेन' इत्यादिना
दर्शितम्, 'तथात्रापि योन्नतीयमित्यर्थः । ~~अत्र~~ वा—सर्वत्रैवेत्यभूतलक्षणा तृतीयेयमिति
[G 334] दर्शयति—तेन चात्मनेति^३ । ननु 'चाथान्तरनिवृत्तिचाद्यवस्तुगतो
धर्म, सा' इत्य प्रतिनिम्बापिगमे हेतुभाव करणभाव च प्रतिपद्यत इति ? अत्राह—
यदि वस्तु विजातीयादित्यादि । यदि हि विजातीयात् पदार्थाद्व्यावृत्त वस्तु न
स्यात्, तत्र न तप्रतिनिम्बात्मक तथा विजातीयपरावृत्तवस्तुत्वमप्यवसीयेत ।
तस्मादर्थान्तरपरावृत्तेर्हेतुभाव, करणभावश्च पुज्यत इति भावः ॥ १०७३ ॥

"न चान्यरूपमन्यादृक्कुर्याज्ज्ञान विशेषणम्" (तत्त्व० ९४८) इत्यादा-
वाह—अगोनिवृत्तिरन्यत्वमित्यादि । यदि अन्यव्यावृत्तिर्भाविरूपा वस्तुनो
विशेषणत्वेनाभिप्रेता स्यात्, तदैतत् सर्वं दूषणमुपपद्यते, यावत्ता वस्तुस्वरूपेनान्य-

१ चात्मना—पा०, गा० ।

२ निवर्त्तते—पा०, गा० ।

३ तत्रापि—पा० ।

४ चात्मनति—पा०, गा० ।

५ चाथान्तर०—पा०, गा० ।

६ निवृत्तिरित्यर्थः ।

सोऽपकृष्य^१ ततो धर्मः स्थापितो भेदवानिव ।

येन दण्डादिवत् तस्य जायते हि विशेषणम् ॥ १०७६ ॥

प्रतिभासश्च शब्दार्थ इत्याहुस्तत्त्वचिन्तकाः ।

दृश्यकल्पाविभागज्ञो लोको बाह्यं तु मन्यते ॥ १०७७ ॥

निवृत्तिविशेषणत्वेनोपादीयते, तेन विशेषणानुरूपैव विशेष्यबुद्धिर्भवत्येव । तथा हि—अगोनिवृत्तिर्या गोरभिधीयते साऽक्षादिभ्यो गोर्यदन्यत्वं तत्त्वभावैव, नान्या । ततश्च यद्यप्यसौ व्यतिरेकेणागोनिवृत्तिर्गोरित्यभिधीयते भेदान्तरप्रति-
क्षेपमात्रजिज्ञासायाम्, तथापि परमार्थतस्तस्य गोरात्मगतैव सा, यथा—
अन्यत्वम् । न ह्यन्यत्वं नामान्यस्माद् वस्तुनोऽन्यत्, अपि तु तदेव; अन्यथा
तद्वस्तु ततोऽन्यन्न^२ सिद्धयेत् । तत् = तस्मात्, विशेषणभावेऽप्यन्यव्यावृत्ते-
विशेष्ये वस्तुधीर्भवत्येव ।

स्यादेतद्—व्यतिरिक्तमेव हि विशेष्याद्विशेषणं लोके प्रसिद्धम्, यथा—दण्डः
पुरुषस्य; व्यावृत्तिश्चाव्यतिरिक्ता वस्तुनः, तत्कथमसौ तस्य विशेषणं युज्यते ?
इत्याह—कल्पनेत्यादि । न हि परमार्थेन न किञ्चित् कस्यचिद्विशेषणं युक्तम्;
अनुपकारकस्य विशेषणत्वायोगात्, उपकारकत्वे चाङ्गीक्रियमाणे कार्यकाले कारण-
स्यानवस्थानादयुगपत्कालभाविनोर्न विशेषणविशेष्यभावो युक्तः, युगपत्कालभावि-
त्वे तु तदानीं सर्वात्मना परिनिष्पत्तेर्न परस्परमुपकारोऽस्तीति न युक्तो विशेषण-
विशेष्यभावः । तत्तस्मात् सर्वभावानां स्वस्वभावस्थितत्वेनायःश्रृङ्गाकाकल्पत्वात्
केवलं कल्पनयाऽमीषां [G. 335] मिथीकरणम् । तेन परमार्थतो यद्यपि
व्यावृत्तित्वतोरभेदः, तथापि कल्पनारचितं भेदमाश्रित्य विशेष्यविशेषणभावो
भविष्यति ॥ १०७४—१०७६ ॥

यचोक्तम्—“यदा चाशब्दवाच्यत्वान्न व्यक्तीनामपोद्धता” (तत्त्व०
९५४) इत्यादि । तत्राह—प्रतिभासश्चेत्यादि । ‘व्यक्तीनामवाच्यत्वात्’ इत्यसि-
द्धम् । तथा हि—यद्व्यक्तीनामवाच्यत्वमस्माभिर्वर्णितं तत् परमार्थचिन्तयाम्, न

१. सापिकृष्य—जै० ।

२. अन्यस्मिन्न—पा०, गा० ।

३. चाशब्दं—पा०, गा० ।

तस्यातोऽध्यवसायेन व्यक्तीनामेव वाच्यता ।
 तत्त्वस्तु^१ न शब्दाना वाच्यमस्तीति साधितम् ॥ १०७८ ॥
 इत्थं च शब्दवाच्यत्वाद् व्यक्तीनामस्त्यपोह्यता ।
 सामान्यस्य तु नापोहो न चापोहेऽपि वस्तुता ॥ १०७९ ॥
 नाभावोऽपोह्यते ह्येव नाभावोऽभाव इत्ययम् ।
 भावस्तु न तदात्मेति तस्येष्टैवमपोह्यता ॥ १०८० ॥
 यो नाम न यदात्मा हि स तस्यापोह उच्यते ।
 न भावोऽभावरूपश्च तदपोहे न वस्तुता ॥ १०८१ ॥

पुन सवृत्त्यापि । सवृत्त्या तु व्यक्तीनामेव वाच्यत्वमविचाररमणीयतया प्रसिद्धमित्यसिद्धो हेतु । दृश्य = बाह्य स्वरूपात्मा, ^२कल्प = विकल्प्यो विकल्प-
 ज्ञानपरिवर्त्ति प्रतिभास । अथ पारमार्थिकमवाच्यत्व हेतुत्वेनोपादीयते, तदाऽपो-
 ह्यत्वमपि व्यक्तीना परमार्थतो नेष्टमित्यत सिद्धसाध्यता ? इति दर्शयति—तत्त्व-
 तश्चेत्यादि ॥ १०७७—१०७८ ॥

इत्थमित्यादिना हेतोरसिद्धतामेव निगमयति । यच्चोक्तम्—“तदापोहेत^३
 सामान्य तस्यापोहाच्च वस्तुता” (तत्त्व० ९५४) इति, तत्रापि ‘अपोहत्वात्’ इत्यस्य
 हेतोरसिद्धत्वमनैकान्तिकत्व चेति दर्शयति—सामान्यस्येत्यादिना । अपोह
 इति । व्यक्तीनामेवापोहस्य प्रतिपादितत्वात् । न चापोहेऽपि वस्तुतेति ।
 साध्यविपर्यये हेतोर्वाचकप्रमाणाभावादिति भाव ॥ १०७९ ॥

यच्चोक्तम्—“नापोह्यत्वमभावानाम्” (तत्त्व० ९५४) इत्यादि, तत्राह—
 नाभाव इत्यादि । ‘अभावो नाभाव’ इत्येवमभावो नापोह्यते, येनाभावरूपता-
 यास्त्याग स्यात्, किं तर्हि ? भाव, य ॥ विधिरूपत्वादभावरूपविवेकेनावस्थित
 इति सामर्थ्यादपोह्यत्व तस्याभावस्येष्टम् ॥ १०८० ॥

[G 336] एनमेव^४ स्पष्टीकुर्वन्नाह—यो नामेत्यादि । तदपोह इति ।
 तस्याभावस्येवमपोहे सति न वस्तुता प्राप्नोति ॥ १०८१ ॥

१. तत्त्वतश्च—पा०, गा० ।

२. जै०, पा० पुस्तयोर्नास्ति ।

३. तदापोहो न—पा०, गा० ।

४. एतदेव—पा०, गा० ।

प्रकृतीशादिजन्यत्वं वस्तूनां नेति चोदिते ।

प्रकृतीशादिजन्यत्व न हि वस्तु प्रसिद्धयति ॥ १०८२ ॥

नातोऽसतोऽपि भावत्वमिति क्लेशो न कश्चन ।

तस्य सिद्धौ च सत्ताऽस्ति सा चासत्ता प्रसिध्यति ॥ १०८३ ॥

अगोतो विनिवृत्तिश्च गौबिलक्षण इष्यते ।

भाव एव ततो नाय गौरगोर्मे प्रसज्यते ॥ १०८४ ॥

अत्रोभयपक्षप्रसिद्धोदाहरणोपदर्शनेनानैकान्तिकतामेव स्फुट्यन्नाह—प्रकृती-
शादिजन्यत्वमित्यादि । तथा हि—प्रकृतीधरकारादिकृतत्वं भावानां भवद्भि-
र्मीमांसकैरपि नेष्यत एव, तस्य च प्रतिषेधे सत्यपि यथा न वस्तुत्वमापद्यते,
तथा अपोक्षत्वेऽप्यभावस्य वस्तुत्वापत्तिर्न भविष्यतीत्यनेकान्त ॥ १०८२ ॥

यदुक्तम्—“तत्रासतोऽपि भावत्वमिति क्लेशो महान् भवेत्” (तत्त्व०
९५८) इति । तदप्यनेनैवानैकान्तत्वप्रतिपादनेन प्रतिविहितमिति दर्शयति—
नातोऽसतोऽपीत्यादि । “तदसिद्धो न सच्चान्ति न चासत्ता प्रसिद्धयति”
(तत्त्व० ९५८) इत्याह—तस्य सिद्धौ च सत्ताऽस्तीत्यादि । तस्याभावस्य
यथोक्तेन प्रकारेण सिद्धौ सत्यामपि च^२ भावस्य सत्ता सिद्धयत्येव, तस्य स्वस्व
भावव्यवस्थितत्वात् । या चाभावस्य यथोक्तेन प्रकारेण सिद्धि सेवासचेति
प्रसिद्धयति । एतच्च प्रतिसमाधानस्य समानत्वादिति कृत्वा अत्रैव प्रतिविहि-
तम् ॥ १०८३ ॥

इदानीं यथानुक्रममेव प्रतिसमाधानमाह । तत्र यदुक्तम्—“अभासस्य च
योऽभाव” (तत्त्व० ९५६) इत्यादि, उगाह—अगोत इत्यादि । ‘भाव
एव भावेत्’ इत्येतन्नानिष्टत्वापादनम्, इष्टत्वात् । तथा हि—अगोरुपादधादेर्गोर्भाव-
विशेषरूप एव विलक्षण इष्यते, नाभावात्मा, तेन भाव एव भवेत् । अगोतश्च
गोर्विलक्षण्यस्येष्टत्वादगोर्न गोत्वप्रसङ्ग ॥ १०८४ ॥

अवस्तुविषयेऽप्यस्ति चेतोमात्रविनिर्मिता ।

विचित्रकल्पनाभेदरचितेष्विव वासना ॥ १०८५ ॥

ततश्च वासनाभेदाद् भेदः सद्रूपतापि च ।

प्रकल्प्यते ह्यपोहाना कल्पनारचितेष्विव ॥ १०८६ ॥

यादृशोऽर्थान्तरापoho वाच्योऽयं प्रतिपादितः ।

शब्दान्तरव्यपohoऽपि तादृगेवावगम्यताम् ॥ १०८७ ॥

वस्तिवत्यध्यवसायत्वाच्चावस्तुत्वमपोहयोः ।

प्रसिद्धं साधृते मार्गे तात्त्विके त्विष्टसाधनम् ॥ १०८८ ॥

[G 337] यच्चोक्तम्—“न द्यवस्तुनि वासना” (तत्त्व० ९५९)

इति, तदसिद्धम्, अनैकान्तिकं चेति दर्शयन्नाह—अवस्तुविषयेऽप्यस्तीत्यादि ।

अवस्तुविषयं चेतो नाम्नीत्येतदसिद्धम् । तथा हि—“उत्पाद्यकत्वा विषयसमुद्भूतवस्त्वाच्चावस्तुत्वमपोहोपेण प्रवर्तते एव चेतः, तच्चाणागतसञ्जातीयमपि कल्पोत्पत्तयेऽन्तरचेतसि वासनामाधत्त एव, यत्र पुनरपि सन्तानपरिपाकवशात् प्रबोधकं प्रत्ययमासाद्य तथाविधमेव चेतः समुपनायते । तद्वदपोहानामपि परम्परतो भेदः, सद्रूपता च कल्पनाशब्दाद् भविष्यतीत्यनैकान्तिकता । अवयवार्थस्तु सुबोधत्वाच्च विभक्त ॥ १०८५-१०८६ ॥

यच्चोक्तम्—“भवद्भि शब्दभेदोऽपि तन्निमित्तो न लभ्यते” (तत्त्व० ९६०) इति, तत्राह—यादृश इत्यादि । यादृश इति प्रतिबिम्बात्मा । तस्य च प्रतिबिम्बान्तराद् भेदः स्फुटतरमेव संवेद्यत इति । अतो विस्तरेण यदुक्तं तत् सर्वमसङ्गतमिति यावत् ॥ १०८७ ॥

“न गम्यगमकत्वं स्यात्” (तत्त्व० ९६३) इत्यादिप्रयोगे प्रतिविधानमाह—यस्तिवत्यादि । यदि ‘अस्तुत्वात्’ इति सामान्येनोपादीयते नदाहेतुरसिद्धः, यत्र प्रतिबिम्बात्मनोर्वाच्यवाचकप्रपोहयोर्वाद्यवस्तुत्वेन आन्तेरध्यवसितत्वात् सावृतवस्तुत्वमस्येव ॥ १०८८ ॥

न वाच्यं वाचकं चापि परमार्थेन किञ्चन ।

क्षणभङ्गियु भावेषु व्यापकत्ववियोगतः ॥ १०८९ ॥

तद् गम्यगमकत्वं चेत् सांवृतं प्रतिषिध्यते ।

तात्त्विकीं समुपाश्रित्य विनिवृत्योरवस्तुताम् ॥ १०९० ॥

तथापि व्यभिचारित्वं दुर्वारमनुपज्यते ।

कल्पनानिमित्तैरर्थैः शब्देस्तद्वाचकरपि ॥ १०९१ ॥

न हि तेऽवस्ति सामान्यं वाच्यं तस्य च वाचकम् ।

अथ पारमार्थिकमवस्तुत्वमाश्रित्य हेतुरभिधीयते, तदा सिद्धसाध्यता; न हि परमार्थतोऽस्माभिः किञ्चिद्वाच्यं वाचकं चेप्यते । एतदेव दर्शयति—न वाच्य-
मित्यादि । [G 338] व्यापकत्ववियोगत इति । क्षणिकत्वेन सङ्केत-
व्यवहारासकालव्यापकत्वाभावात् स्वलक्षणस्येत्यर्थः । स्यादेतत्—नास्माभिस्तात्त्विको
वाच्यवाचकभावो निषिध्यते, किं तर्हि ? तात्त्विकीगणोद्घोरवस्तुतामाश्रित्य
सांवृतमेव गम्यगमकत्वं निषिध्यते, न भाविकम्, तेन न हेतोरसिद्धता, नापि
सिद्धसाध्यता प्रतिज्ञादोषो भविष्यति ॥ १०८९ ॥

द्वयोरपि हि^१ सांवृतत्वे तात्त्विकत्वे चाश्रीयमाणे स्यादेतद्व्यपद्वयम् ? इत्यत
आह—तद्गम्यगमकत्वं चेत्यादि । एवं सति हेतोरनैकान्तिकता; कल्पना-
रचितेषु महाश्वेतादिष्वर्थेषु तद्वाचकेषु च शब्देषु परमार्थतो वस्तुत्वाभावेऽपि
सांवृतस्य वाच्यवाचकभावस्य दर्शनात् । तद् दर्शयति—‘कल्पनानिमित्तै-
रित्यादि ॥ १०९०-१०९१ ॥

स्यादेतत्—तत्रापि महाश्वेतादिषु सामान्यं वाच्यं वाचकं च परमार्थतो-
ऽस्यैव, ततो न तैर्व्यभिचारः ? इत्याशङ्क्याह—न हीत्यादि । सामान्य-
परीक्षायां सामान्यस्य विस्तरेण निरस्तत्वात् तेषु सामान्यं वाच्यं वाचकं
चास्तीत्यनैकान्तिकता हेतोः । तस्येति सामान्यस्य । ‘वाचकम्’ इत्यत्रापि
सामान्यमिति प्रकृतेन सम्बध्यते ।

न वाचकं^१ च^२ शब्दस्य क्षणभङ्गि स्वलक्षणम् ॥ १०९२ ॥
 तस्मात् तद्वचमेष्टव्यं प्रतिबिम्बादि सावृतम् ।
 तेषु तद्वचमिचारित्वं दुर्निवारमवस्थितम् ॥ १०९३ ॥
 विधिरूपश्च शब्दार्थो येन नाभ्युपगम्यते ।
 तदाभं जायते चेतः शब्दादर्थवितायि हि ॥ १०९४ ॥
 स्वार्थाभिधाने शब्दानामर्थादन्यनिवर्तनम् ।
 तद्युक्तौ^३ व्यतिरेकोऽपि न तत्पूर्वको ह्यसौ ॥ १०९५ ॥

स्यादेतद्—यद्यपि तत्र वस्तुमूलं नास्ति वाच्यम्, वाचकं तु महाश्वेतादि-
 शब्दस्वलक्षणमस्त्येव । इत्यत आह—न वाचकं च शब्दस्येत्यादि । सर्वपदार्थ-
 व्यापिनं क्षणमङ्गस्य प्रतिपादितत्वात् शब्दस्वलक्षणस्य वाचकत्वम्; क्षणभङ्गित्वेन
 तस्य सङ्केतासम्भवात्, व्यवहारकाव्यनन्वयाच्चेति प्रतिपादितम् ॥ १०९२ ॥

तस्मादित्यादिनोपसहरति । द्वयमिति वाच्यं वाचकं च । प्रतिबिम्बा-
 दीत्यादिशब्देन निराकारज्ञानाभ्युपगमेऽपि [G 339] स्वगतमन्यत् किञ्चित्
 प्रतिनियतमनर्थेऽर्थाध्यवसायिरूपस्य विज्ञानस्याग्रहयमङ्गीकर्तव्यमिति दर्शयति—
 तेष्विति । कल्पनोपरचितेष्वर्थेषु । तदिति तस्मात् । तस्य वा हेतोर्व्यभि-
 चारित्वं तद्वचमिचारित्वम्^३ ॥ १०९३ ॥

“विधिरूपश्च शब्दार्थो येन नाभ्युपगम्यते” (तत्त्व० ९६५) इत्यत्राह—
 विधिरूपश्चेत्यादि । न ह्यस्माभिः सर्वथा विधिरूपं शब्दार्थो नाभ्युपगम्यते,
 येनैतद् भवताऽनिष्टप्रसङ्गापादनं क्रियते, यावता शब्दार्थाध्यवसायिनश्चेतसः समु-
 त्पादात् सावृतो विधिरूपं शब्दार्थोऽभ्युप्यत एव । तत्त्वतस्तु न किञ्चिद्वाच्यमस्ति
 शब्दानामिति विधिरूपमन्तत्त्विको निषिध्यते । तेन सावृतस्य विधिरूपस्य
 शब्दार्थस्येष्टत्वात् स्वार्थाभिधाने विधिरूपे सत्यन्यव्यतिरेकस्य सामर्थ्यादधिगते-
 विधिपूर्वको युज्यत एव ॥ १०९४-१०९५ ॥

असम्भवो विधेरुक्तः सामान्यादेरसम्भवात् ।
 शब्दानां च विकल्पानां वस्तुनो विषयत्वतः ॥ १०९६ ॥
 नीलोत्पलादिशब्देभ्य एक एवावसीयते ।
 अनीलानुत्पलादिभ्यो व्यावृत्तं प्रतिविम्बकम् ॥ १०९७ ॥
 न त्वन्यापोहवद् वस्तु वाच्यमस्माभिरिष्यते ।
 व्यावृत्तादन्यतोऽभावाच्चान्याद् व्यावृत्तिरस्ति नः ॥ १०९८ ॥
 तत् पारतन्त्र्यदोषोऽयं जाताविव न संगतः ।

स्यादेतद्—यदि विधिरूपः शब्दार्थोऽभ्युपगम्यते, कथं तर्हि हेतुमुखे
 लक्षणकारेण “असम्भवो विधेः” इत्युक्तम्? इत्यत आह—असम्भव इत्यादि ।
 सामान्यलक्षणादेर्वाच्यस्य वाचकस्य च परमार्थतोऽसम्भवाच्छब्दानां विकल्पानां
 च वस्तुतः परमार्थतो विषयासम्भवात् परमार्थमाश्रित्य विधेरसम्भव उक्त
 आचार्येणेत्यविरोधः ॥ १०९६ ॥

“अपोहमात्रवाच्यत्वम्” (तत्त्व० ९६६) इत्यादावाह—नीलोत्पलादी-
 त्यादि । एकमेवानीलानुत्पलव्यावृत्तमर्थाकारमुभयरूपं प्रतिविम्बकं नीलोत्पलशब्दो
 वदति, नाभावमात्रम्; अतः शब्दार्थाभिधायित्वमध्यवसायवद्वात्रीलोत्पलादिशब्दा-
 नामस्त्येवेति तदनुरोधात् सामानाधिकरण्यमुपपद्यत एव ॥ १०९७ ॥

[G 310] यदुक्तम्—“अथान्यापोहवद्वस्तु वाच्यमित्यभिधीयते”
 (तत्त्व० ९७१) इति, अत्राह—न त्वन्यापोहवदित्यादि । यदि हि
 व्यावृत्ताद्वावाद् व्यावृत्तिर्मान्या भवेत्, तदा स्यात् तद्वत् पक्षोदितदोषप्रसङ्गः,
 यावताऽन्यतो व्यावृत्ताद् भावाच्चास्माकमन्या व्यावृत्तिरस्ति, अपि तु व्यावृत्त
 एव भावो भेदान्तरप्रतिक्षेपमात्रजिज्ञासायां तथाभिधीयते । तेन यथाजातौ प्राधा-
 न्येन वाच्यायां पारतन्त्र्येण तद्वतोऽभिधानाच्चद्वगतभेदानाक्षेपात् तेन^१ सह सामा-
 नाधिकरण्यादेरभावप्रसङ्ग उक्तः, तद्वदपोहपक्षे न्ववतरति; व्यतिरिक्तान्यापोहवतो-
 ऽनभिधानात् । तद्दर्शयति—तत्पारतन्त्र्यदोषोऽयमित्यादि । तदिति तस्मात् ।

१. एतन्नामकेयन्ये इत्यर्थः ।

२. इति नै० पुस्तके पाठान्तरम् ।

अवदातमिति प्रोक्ते शब्दस्यार्थेऽपृथक्त्वत ॥ १०९९ ॥

विशेषणविशेष्यत्वसामानाधिकरण्ययो ।

तस्मादपोहे शब्दार्थे व्यवस्था न विरुध्यते ॥ ११०० ॥

केवलान्नीलशब्दादेर्विशिष्ट प्रतिविम्बकम् ।

कोकिलोत्पलभृङ्गादौ लुप्तमान प्रवर्तते ॥ ११०१ ॥

पिकाञ्जनाद्यपोहेन विशिष्टविषय पुनः ।

तदिन्दीवरशब्देन स्याप्यते परिनिश्चितम् ॥ ११०२ ॥

सामानाधिकरण्यादिरेवमस्मिन्न बाधितः ।

परपक्षे तु सर्वेषां तद्व्यवस्थाऽतिदुर्घटा ॥ ११०३ ॥

अवदातमिति प्रोक्त इति । विशुद्धपियाऽऽचार्यदिङ्नागेन प्रोक्तेऽपोहलक्षणे^१ शब्दार्थे । अत्र कारणमाह—अपृथक्त्वत इति । तस्यान्यापोहलक्षणस्य शब्दार्थताऽन्याषोढात् पदार्थादपृथक्त्वाद्, अव्यतिरेकादिति यावत् । विशेषण-विशेष्येत्यादि । सुबोधम् ॥ १०९८ ११०० ॥

यथा च न विरुध्यते सामानाधिकरण्यादि, तथा दर्शयन्माह—केवलादित्यादि । तथाहि—नीलमित्युक्ते पीतादिव्यावृत्तान्यपदार्थव्यवसायिभ्रमरकोकिलाञ्जनादिषु सश्रव्यमानरूप विकल्पप्रतिनिम्बकमुदेति । तद्योत्पलशब्देन कोकिलादिभ्यो [G ३ !] व्यवच्छेद्यानुत्पलव्यावृत्तवस्तुविषये व्यवस्थाप्यमान परिनिश्चितात्मक प्रतीयते । तेन परस्पर यथोक्तबुद्धिप्रतिनिम्बकापेक्षया व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावात्नीलोत्पलशब्दयोर्विशेष्यविशेषणभावो न विरुध्यते । द्वाभ्यां वाऽनीलानुत्पलव्यावृत्तैकप्रतिनिम्बात्मकवस्तुप्रतिपादनादकार्यवृत्तितया सामाधिकरण्यं च भवतीति समुदायार्थः ।

अवयवार्थस्तूच्यते—लुप्तमानमिति । अलम्भमानप्रतिष्ठम्, सश्रव्यरूपमिति यावत् । पिकशब्द कोकिलपर्यायः । शेषः सुबोधम् । स्यादतद्—अस्मत्पक्षेऽपि सामानाधिकरण्यादिरविरुद्ध एव । इत्येत आह—परपक्षे त्वित्यादि । तद्व्यवस्थेति । तस्य सामानाधिकरण्यादेर्व्यवस्था तद्व्यवस्था ॥ ११०१ ११०३ ॥

तथा ह्येकेन शब्देन सर्वथोक्तं स्वलक्षणम् ।

तथा चाभिहिते तस्मिन् कस्माद् भेदान्तरेऽमतिः ॥ ११०४ ॥

यदर्थमपरः शब्दः प्रयुज्येतात्र वस्तुनि ।

सर्वथाऽभिहिते नो चेत् तदनेकं प्रसज्यते ॥ ११०५ ॥

नीलजातिगुणो वाऽपि नीलशब्देन चेद् गतः ।

अन्येन्दीवरजातिस्तु व्यवसेयोत्पलश्रुतेः ॥ ११०६ ॥

कथं दुर्घटेत्याह—तथा हीत्यादि । विधिशब्दार्थवादिपक्षे नीलादिशब्देनैवैकेनोत्पलादिस्वलक्षणेऽभिहिते किमुत्पलम्, आहोस्विदजनम्—इत्येवमज्ञानं विशेषान्तरे न प्राप्नोति; सर्वात्मना तस्य वस्तुनः प्रतिपादितत्वात् । एकस्यैकदैकप्रतिपत्रपेक्षया ज्ञाताज्ञातत्वविरोधात् । तद् दर्शयति—कस्माद् भेदान्तरेऽमतिरिति । अमतिः = अज्ञानम् । कुत्सिता वा^१ मतिरमतिः । संशयः, विपर्यासश्चेति यावत् ।

ततश्च सशयविपर्यासाभावादुत्पलादिशब्दान्तरप्रयोगाकाङ्क्षा प्रयोक्तुश्च न प्राप्नोतीति दर्शयति—यदर्थमित्यादि । यदर्थमिति, यस्या अमतेर्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अथापि स्यात्—तद्वस्त्वेकदेशेनाभिहितं न सर्वात्मना, तेन स्वभावान्तराभिधानायापरः शब्दोऽन्वेप्यत एव ? इत्यत आह—सर्वथेत्यादि । न द्वेकस्य वस्तुन एकदेशाः सन्ति, येनैकदेशेनाभिधानं स्यात्, एकत्वानेकत्वयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वात् । ततश्च यावन्तस्ते^३ एकदेशास्तावन्त्येव केवलं भवता वस्तूनि प्रतिपादितानीति नैकमनेकं सिध्येत् ॥ ११०४—११०५ ॥

स्यादेतत्—न नीलशब्देन द्रव्यमभिधीयते, किं तर्हि ? नीलाख्यो गुणः, तत्समवेता वा नीलत्वजातिः, उत्पलशब्देनाप्युत्पलजातिरेवोच्यते, न द्रव्यम्, तेन भिन्नार्थाभिधानादुत्पलशब्दान्तराकाङ्क्षा युज्यत एव ? इत्यत आह—नीलजातिरित्यादि । [G 342] अन्येन्दीवरजातिस्त्विति । अन्या चासाविन्दीवरजातिश्चेति समासः । व्यवसेयेति व्यवसातव्या । उत्पलश्रुतेरिति पञ्चम्यन्तम् ।

१. वस्तुतः—पा०, गा० ।

२. या—पा०, गा० ।

३-३. यावन्तश्चैकं—पा०, गा० ।

एव सति तयोर्भेदाद् वकुलोत्पलशब्दवत् ।
 सामानाधिकरण्यादि सुतरा नोपपद्यते ॥ ११०७ ॥
 गुणतज्जातिसम्बद्ध द्रव्य चेत् प्रतिपाद्यते ।
 नीलशब्देन यद्येव व्यर्था स्यादुत्पलश्रुतिः ॥ ११०८ ॥
 ताभ्या यदेव सम्बद्ध तदेवोत्पलजातिमत् ।
 नीलश्रुत्येव तत् प्रोक्तं व्यर्था नीलोत्पलश्रुतिः ॥ ११०९ ॥

अस्मिन् पक्षे सुतरामेव सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम्, वकुलोत्पलशब्दयोरिवै-
 कस्मिन्नर्थे नीलोत्पलशब्दयोरवृत्त्यभावात् । न हि भवति—वकुलमुत्पल-
 मिति ॥ ११०६-११०७ ॥

स्यादेतत्—नीलशब्दो यद्यपि जातिगुणविशेषवचन, तथापि तद्द्वारेण
 नीलगुणतज्जातिभ्या सम्बद्ध द्रव्यमपि तेनाभिधीयते तयोत्पलशब्देनापि जाति
 द्वारेण तदेव द्रव्यमभिधीयते—इत्यतस्तयोरेकार्थवृत्तिसम्भवात् सामानाधिकरण्य
 भविष्यति, न वकुलोत्पलशब्दयोः इत्यत आह—गुणतज्जातीत्यादि । गुणश्च
 नीलाख्य, तज्जातिश्च नीलशब्दोऽप्येति गुणतज्जाती, ताभ्या सम्बद्धमिति विग्रहः ।
 व्यर्था स्यादुत्पलश्रुतिरिति । नीलशब्देनैव तस्य द्रव्यस्य प्रतिपादितत्वात् ।
 एतदेव दर्शयति—ताभ्यामित्यादि । ताभ्यामिति गुणतज्जातिभ्याम् ।

स्यादेतत्—यद्यपि नीलशब्देन गुणतज्जातिमद् द्रव्यमभिधीयते, तथापि
 तस्य नीलशब्दस्यानेकार्थवृत्तिदर्शनात् प्रतिपत्तुस्वरूपार्थे निश्चितरूपा न शुद्धिरूप
 जायते, कोक्त्रादेरपि नीलशब्दात् । अतोऽर्थान्तरसंशयव्यवच्छेदायोत्पलश्रुतेः
 प्रयोगः सार्वक एवेति । तदसम्यक्, प्रकृतार्थानभिज्ञतयाऽभिधानात् । विधि
 शब्दार्थपक्षे हि सामानाधिकरण्यादि नोपपद्यत इत्येतन्न प्रकृतम् । यदि
 चोत्पलशब्दः संशयव्यवच्छेदयैव व्याप्तिरिति, न द्रव्यप्रतिपत्तये, न तर्हि विधि
 शब्दार्थः स्यात्, उत्पलशब्देन आन्तिसमारोपिताकारव्यवच्छेदमात्रस्यैव प्रति
 परस्परविरुद्ध चेदमभिधीयते—नीलशब्देनोत्पलशब्दो द्रव्यमभिधीयते,

गुणतज्जातिसम्बद्धादन्यदुत्पलजातिमतु ।

यदि भिन्नाश्रये स्यातां पुनर्नीलोत्पलश्रुती ॥ १११० ॥

अथोत्पलत्वसम्बन्धिरूपत्वेन न चोदयेत् ।

गुणतज्जातिसम्बद्धं द्रव्यं नीलमिति ध्वनिः ॥ ११११ ॥

स्यान्नामोत्पलतायोगिरूपत्वमतदात्मकम् ।

अथ च प्रतिपत्तुस्तत्र निश्चयो न जायत इति । [G. 343] न हि यत्र संशयो जायते स शब्दार्थो युक्तः; अतिप्रसङ्गात् । नापि निश्चयेन विपयीकृते वस्तुनि संशयोऽवकाशं लभते; निश्चयारोपमनसोर्बाध्यवाचकभावात् ।

स्यादेतत्—यद्यपि नीलोत्पलशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्नास्ति, तदर्थयोस्तु गुणजात्योरेकस्मिन् द्रव्ये वृत्तिरस्तीत्यतोऽर्थद्वारकमनयोः सामानाधिकरण्यं भविष्यतीति ? तदेतदयुक्तम्; अतिप्रसङ्गात् । एवं हि रूपरसशब्दयोरपि सामानाधिकरण्यं स्यात्; तदर्थयो रूपरसयोरेकस्मिन् पृथिव्यादिद्रव्ये वृत्तेः ।

किञ्च — 'नीलमुत्पलम्' इत्येकार्थविषया बुद्धिर्न प्राप्नोति; एकद्रव्यसमवेतयोर्गुणजात्योर्द्वाम्यां पृथक् पृथगभिधानात्, न चैकार्थविषयज्ञानानुत्पादे शब्दयोः सामानाधिकरण्यमस्तीत्यलं बहुना ॥ ११०८-११०९ ॥

स्यादेतत्—न यदेव नीलगुणतज्जातिम्यां सम्बद्धं वस्तु तदेवोत्पलशब्देनोच्यते, किं तर्हि ? अन्यदेव, तेनोत्पलश्रुतिर्व्यर्थं न भविष्यति ? इत्यत आह— गुणतज्जातिसम्बद्धादित्यादि । यदीत्यवच्छेदः । भिन्नाश्रये स्यातामिति । व्यधिकरणे स्यातामित्यर्थः ॥ १११० ॥

अथापि स्यात्—यद्यपि तदेव द्रव्यं नीलशब्देनोच्यते, उत्पलशब्देनापि तदेव; तथापि नीलशब्दो नोत्पलजातिसम्बन्धिरूपेण द्रव्यमभिधत्ते, किं तर्हि ? नीलगुणतज्जातिसम्बन्धिरूपेणैव, तेनोत्पलत्वजातिसम्बन्धिरूपत्वमस्याभिधातुमुत्पलश्रुतिः प्रवर्त्तमाना नानर्थिका भविष्यतीति ? तदेतदाशङ्क्य परिहरति—अथोत्पलत्वेत्यादि । अथ नीलमिति ध्वनिरूपत्वसम्बन्धिरूपत्वेन गुणतज्जातिसम्बद्धं द्रव्यं न चोदयेदिति सम्बन्धः ॥ ११११ ॥

उत्पलत्वेन सम्बद्धं त्वाम्पां सम्बद्धमेव तत् ॥ १११२ ॥

नीलश्रुत्या च तत्प्रोक्तं शाब्द्यात्र विषयीकृतम् ।

बुद्ध्या सर्वात्मना नांशैस्तदनर्थोत्पलश्रुतिः ॥ १११३ ॥

न चेद् भेदविनिर्मुक्ते कात्स्न्यभेदविकल्पनम् ।

न वाक्यार्थापरिज्ञानादिदं ह्यत्र विवक्षितम् ॥ १११४ ॥

प्रथमेनैव शब्देन सर्वथा तत् प्रकाशितम् ।

नात्मा कश्चित् परित्यक्तो यादृश तत् तथोदितम् ॥ १११५ ॥

[G 344] तदेतदसम्भू । न हि नीलगुणतज्जातिसम्बन्धिरूपत्वादन्यदे-
वोत्पलजातिसम्बन्धिरूपत्वम्, येन 'नीलतज्जातिसम्बन्धिरूपत्वाभिधाने द्रव्यस्यो-
त्पलवजातिसम्बन्धिरूपत्वाभिधानं न भवेत्, यावत्तैस्माद् द्रव्यात् द्वयोरपि
सम्बन्धिरूपत्वयोरव्यतिरेकात् तद्वत् तयोरप्येकत्वमेव—इत्ययुक्तमेकरूपाभिधा-
नेऽपररूपानभिधानम् ।

किञ्चाभ्युपगम्योच्यते—यवत् नामोत्पलत्वसम्बन्धिरूपत्वं नीलतज्जातिस-
म्बन्धिरूपत्वादन्यत्, तथाभ्युत्पलश्रुतिरनर्थि कैव । तथा हि—यद्यदनश वस्तुत्पल-
जात्या सम्बद्ध तदेवाभ्या नीलगुणतज्जातिभ्या सम्बध्यते, नान्यत्, तच्चानशत्वात्
सर्वात्मना नीलश्रुत्यैवाभिहितं शाब्द्या च बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया विषयीकृत-
मिति किमपरमनभिहितमस्य स्वरूपमस्ति, यदभिधानायोत्पलश्रुति सार्थिका
भवेत् । ॥ १११२-१११३ ॥

उद्द्योतकरस्ताह—“निरशे वस्तुनि सर्वात्मना विषयीकृत नाशेनेत्येव
विकल्पो नावतरति; सर्वशब्दस्थानेकार्थपियत्वात्, एकशब्दस्य चावयववृत्तित्वात्”
( ) इति, तदेतदाशङ्क्य परिहरति—न चेदित्यादि ।
भेदविनिर्मुक्त इति । निरवयवे वस्तुनीत्यर्थः । कात्स्न्यभेदविकल्पनमिति ।
सर्वात्मना विषयीकृतम्, 'नैकदेशेनेत्येव' कात्स्न्यभेदाभ्या विकल्पनम् । तदेतद् वाक्य-
ार्थापरिज्ञानादुक्तम् । तथा हि—‘प्रथमेनैव नीलशब्देन सर्वात्मना तत्प्रकाशितम्’ इत्य-
स्यायमर्थो विवक्षितः—यादृश तद्वस्तु तादृशमेवाभिहितम्, न तस्य कश्चित् स्व-

एतेनैव प्रकारेण नान्येषामप्युदीदरणम् ।
 सफलं तत्र शब्दानामुक्तौ पर्यायिता ध्रुवम् ॥ १११६ ॥
 अस्माकं तु न शब्देन बाह्यार्थः प्रतिपाद्यते ।
 शब्दान्न चापि विज्ञानं बाह्यार्थविषयं मतम् ॥ १११७ ॥
 यतः सर्वात्मना ताभ्यां विषयीकरणात् परम् ।
 शब्दज्ञानान्तरं तत्र पर्यायित्वं प्रयास्यति ॥ १११८ ॥
 प्रतिबिम्बं तु शब्देन क्रमेणैवोपजन्यते ।
 एकत्वेन च तद्भाति बाह्यत्वेन च विभ्रमात् ॥ १११९ ॥

भावस्त्यक्तो यदभिधानयोत्पलश्रुतिर्व्याप्तिरिति । अतो
 वाक्छलमेतत् ॥ १११४-१११५ ॥

एवं 'यथोत्पलश्रुतिरनर्थिका, तथान्येषामप्यनित्यादिशब्दानां प्रयोगोऽनर्थकः
 प्राप्नोति, सति प्रयोगे पर्यायत्वमेव स्यात्, तरुषादपादिशब्दवदित्यतिदेशं कुर्वन्नाह—
 एतेनैवेत्यादि । [G 345] उदीरणमिति प्रयोगः । उक्ताविति उच्चा-
 रणे । तदुक्तम्—

“अन्यथैकेन शब्देन व्याप्त एकत्र वस्तुनि ।

बुद्ध्या वा नान्यविषय इति पर्यायता भवेत्” ॥

(द्र०-प्र० वा० ३.५०) इति ॥ १११६ ॥

स्यादेतत्—भवत्पक्षेऽप्येकेन शब्देनाभिहिते वस्तुनि भेदान्तरे संशय-
 विपर्यासाभावप्रसङ्गः, शब्दान्तराप्रवृत्तिप्रसङ्गश्च कस्मान्न भवति ? इत्यत आह—
 अस्माकं त्वित्यादि । ताभ्यामिति शब्दज्ञानाभ्याम् । परमिति उत्तर-
 कालम् ॥ १११७-१११८ ॥

अथ सांवृत्ते शब्दार्थे कस्मादेव सामानाधिकरण्याभावो दोषो न भवति ?
 इत्यत आह—प्रतिबिम्बं त्वित्यादि । नीलशब्देन हि प्रथमतः रमणीयपदार्थ-
 व्यावृत्तमुत्पलदिपु प्लवमानरूपतया तेषामप्रतिक्षेपक्रममध्यवसितवाच्यरूपं विकल्प-

सामानाधिकरण्यादि प्रतिबिम्बानुरोधतः ।

परमार्थेन शब्दास्तु मता निर्विषया इमे ॥ ११२० ॥

लिङ्गसङ्ख्यादियोगस्तु व्यक्तीनामपि नास्त्ययम् ।

इच्छारचितेसकेतनिमित्तो न हि वास्तवः ॥ ११२१ ॥

तटी' तट 'तटश्चेति त्रैलोक्य' न च वस्तुनः ।

शयलाभासताप्राप्ते. सर्वेषां तत्र चेतसाम् ॥ ११२२ ॥

प्रतिबिम्बकमुपजन्यते, पुनरुत्पलधृत्या तदेवानुत्पलव्यावृत्तमारोपितबाह्यैक्यवस्तु-
स्वरूपमुपजन्यते, तदेव क्रमेणानीलानुत्पलव्यावृत्तमध्यवसितबाह्यैकरूप आन्त
विकल्पप्रतिबिम्बकमुपजन्यत इति तदनुरोधात् सादृत्य सामानाधिकरण्यादि
युज्यत एव । परमार्थतस्तु कस्मान्न युज्यते । इत्याह—परमार्थेने-
त्यादि ॥ १११९-११२० ॥

यदुक्तम्—“लिङ्गसङ्ख्यादिसम्बन्धो न चापोहस्य विद्यते” (तत्त्व०
९७२) इति, अत्राह—लिङ्गसङ्ख्यादीत्यादि । वस्तुधर्मत्वमेवा लिङ्गसङ्ख्या-
दीनामसिद्धम्, स्वतन्त्रेच्छाविरचितसङ्केतमात्रभावितात् । [G 346] व्यक्ती-
नामपीति अपिशब्दादपोहस्यापि । प्रयोग—यो यदन्वयव्यतिरेको नानुविधत्ते,
नासौ तद्धर्मः, यथा—शीतत्वमग्ने । नानुविधत्ते च लिङ्गसङ्ख्यादि वस्तुनोऽ
न्वयव्यतिरेकाविति व्यापकानुपलब्धि ॥ ११२१ ॥

न चायमसिद्धो हेतुरिति दर्शयन्नाह—तटी तटमित्यादि । यदि हि लिङ्ग
वस्तुगतो धर्मः स्यात्, तदैकस्मिस्तस्याख्ये वस्तुनि तटी, तट, तटमिति लिङ्ग-
त्रययोगिशब्दप्रवृत्तेरेकस्य वस्तुनस्त्रैरूप्यप्रसङ्गः स्यात् । न चैकस्य लोपुत्रपुस-
काख्यं स्वभावत्रयं युक्तम्, एकत्वहानिप्रसङ्गात् । विरुद्धपर्यायासितस्याप्येकत्वे सर्वं
विश्वमेकमेव वस्तु स्यात्, ततश्च सहोत्पत्तिविनाशप्रसङ्गः । किञ्च—सर्व-
स्यैव^१ वस्तुन^२ एकशब्देन शब्दान्तरेण वा लिङ्गत्रयप्रतिपत्तिदर्शनात् तद्विषयाणां
सर्वचेतसा मेचकादिरलमच्छयलाभासताप्रसङ्गः ॥ ११२२ ॥

१-१ तटस्तटी तटश्चेति—पा०, गा० । २ त्रैलोक्य—पा०, गा० ।

३-३. सर्वस्यैक—पा०, गा० ।

विवक्षानुगतत्वे वा न स्युस्तद्विषयाणि ते ।

तद्वशादेकरूपाणि नैकरूपं च वस्तु तत् ॥ ११२३ ॥

स्थितिप्रसवसंस्त्यानसंश्रया लिङ्गसंस्थितिः ।

यदि स्यादविभागेन त्रिलिङ्गत्वं^१ प्रसज्यते ॥ ११२४ ॥

अभावो निरुपाख्यत्वं तुच्छतेति यदुच्यते ।

तत्र स्थित्यादिसम्बन्धः कोऽसत्सु परिकल्प्यते ॥ ११२५ ॥

उत्पादः प्रसवश्चैषां नाशः संस्त्यानमिष्यते ।

अथापि स्यात्—सत्यपि लिङ्गत्रययोगित्वे सर्ववस्तूनां यदेव रूपं वस्तु-
मिष्टं प्रतिपादकेन तन्मात्रावभासान्येव विवक्षावशाच्चेतांसि भविष्यन्तीति, न
शयलभासानि ? इत्यत आह—विवक्षानुगतत्वे वेत्यादि । विवक्षानुगतत्वे वा
चेतसामिति शेषः । यदि हि विवक्षावशादेकरूपाणि चेतांसि भवन्तीत्यङ्गीक्रियते,
तदा तानि चेतांसि व्यात्मकवस्तुविषयाणि न प्राप्नुवन्ति, तदाकारशून्यत्वात्,
चक्षुर्विज्ञानवच्छब्दविषयम् । तद्वशादिति विवक्षावशात् ॥ ११२३ ॥

योऽपि मन्यते—“संस्त्यानप्रसवस्थितिषु^२ यथाक्रमं^३ स्त्रीपुत्रपुंसकत्वव्यव-
स्था” इति, तस्यापि “तत्र युक्तमित्यादर्शयन्नाह—स्थितीत्यादि । लिङ्गसंस्थितिर्यदि
स्यादित्यत्र छेदः । यदि हि स्थित्याद्याश्रया लिङ्गस्थितिर्लिङ्गव्यवस्था स्यात्^४,
तदा तदशृङ्खलादिवत् सर्वपदार्थेष्वविभागेन त्रीणि लिङ्गानि प्राप्नुवन्ति, सर्वत्र
तदादिवत् स्थित्यादेर्विद्यमानत्वात्; अन्यथा तटः, तटी, तटमित्यादावपि लिङ्गत्रयं
न स्यात्; विशेषाभावात् । तस्मादतिव्यापिता लक्षणदोषः ॥ ११२४ ॥

[G. 347] व्यभिचारदर्शनाद्याव्यापितेति दर्शयन्नाह—अभाव इत्यादि ।
असत्यपि हि स्थित्यादिके शयविषाणादिष्वसद्रूपेष्वाभावो निरुपाख्यत्वं तुच्छते-
त्यादिभिः शब्दैर्लिङ्गत्रयप्रतिपत्तिदर्शनादव्यापिनीयं लिङ्गव्यवस्था ॥ ११२५ ॥

इतश्चाव्यापिनी; तेष्वेव स्थित्यादिषु प्रत्येकं लिङ्गत्रययोगिशब्दप्रवृत्ति-
दर्शनात् । तथा हि—प्रसव उत्पाद उच्यते, संस्त्यानं विनाशः, आत्म-

१. त्रिलिङ्गत्व—पा०, गा० ।

२-२. यथोक्तङ्गी०—पा०, गा० ।

३. न—पा०, गा० ।

४. पा०, गा० युक्तकथोर्नास्ति ।

आत्मरूपं तु भावानां स्थितिरित्यभिधीयते ॥ ११२६ ॥
 तत्रोत्पादे न नाशोऽस्ति तत् किमुत्पत्तिरुच्यते ।
 नात्माकारा स्थितिश्चास्ति तत् कथं जन्म गीयते ॥ ११२७ ॥
 सत्स्थाने न द्वयं चान्यत् तत् कथं व्यपदिश्यते ।
 तिरोभावश्च नाशश्च तिरोभवनमित्यपि ॥ ११२८ ॥
 स्थितौ स्थितिः स्वभावश्च हेतुना केन वोच्यते ।
 अथाविभक्तमेवेष्टा रूपं स्यादेकलिङ्गता ॥ ११२९ ॥
 गोत्वादय इवेतेऽपि यदि स्त्रीत्वादयो मताः ।
 सामान्यस्य निरासेन तेषाम्ना एव तादृशाः ॥ ११३० ॥
 जातिर्भावश्च सामान्यमिति वा तेषु किं मतम् ।

स्वरूपं तु स्थितिः । तत्र प्रसवे स्थितिसंस्थानयोरभावात् कथमुत्पादे उत्पत्ति-
 र्जन्मेत्यादे स्त्रीनपुसकलिङ्गस्य प्रवृत्तिर्भवेत् । तथा सत्स्थाने स्थितिप्रसवयोर-
 भावात् कथं तिरोभावः, विनाशः, तिरोभवनमित्यादिभिः शब्दैर्व्यपदिश्यते । अपि
 शब्देन 'सत्स्थानम्' इत्यपि स्वशब्देन कथं व्यपदिश्यत इति दर्शयति, तथा
 स्थितौ सत्स्थानप्रसवयोरसम्भवात् । स्थितिस्वभावश्चेत्यादिभिः शब्दैः सा स्थिति-
 केन हेतुनाच्यत इति वाच्यम् ।

अथापि स्यात्—एषा स्थित्यादीनां परस्परमविभक्तरूपत्वात् प्रत्येकमेव लिङ्गत्रय-
 योग्यता भविष्यतीत्यत आह—अथाविभक्तमित्यादि । यदि ह्येषा परस्परमविभक्त-
 रूपं स्यात् तदैकमेव परमार्थतो लिङ्गं स्यात्, न लिङ्गत्रयम् ॥ ११२६—११२९ ॥

अन्यस्त्राह—“सामान्यविशेषा स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव” इति, न
 प्रत्याह—गोत्वादय इवेत्यादि । [G 318] पूर्वं सामान्यपरीक्षायां सामान्य-
 विशेषाणां निरस्तत्वात्, तदुपाणां स्त्रीत्वादीनामसम्भवादसम्भाविलक्षणम् ॥ ११३० ॥

किञ्च—तेष्वेव सामान्यविशेषेष्वन्तरेणाप्यपरं सामान्यविशेषं जातिः, भावः,
 सामान्यमित्यादि स्त्रीनपुसकलिङ्गस्य शब्दस्य प्रवृत्तिदर्शनादव्यापिता च लक्षण-

न सामान्यानि युज्यन्ते सामान्येष्वपराणि हि ॥ ११३१ ॥
 अभावो निरुपाख्यत्वं तुच्छतेत्यादि वा कथम् ।
 सामयिक्येव तेनैषा लिङ्गत्रितयसंस्थितिः ॥ ११३२ ॥
 सङ्ख्याऽपि सामयिक्येव कल्प्यते हि विवक्षया ।
 भेदाभेदविवेकेऽपि दारादिविपिनादिवत् ॥ ११३३ ॥

स्येति दर्शयति — जातिर्भाव इत्यादि । न सामान्यानि युज्यन्ते सामान्येष्वपराणीति । “नि सामान्यानि सामान्यानि” इति सिद्धान्तात् । एतच्च वैशेषिक-सिद्धान्ताश्रयेणोक्तम् ।

यदा तु सामान्येष्वपराणि सामान्यानीष्यन्ते वैयाकरणैः, यथोक्तम् —
 “अर्थज्ञात्यभिधानेऽपि सर्वे जात्यभिधायिनः ।
 व्यापारलक्षणा यस्मात् पदार्था समवस्थिता ॥”

(वा० प० ३ १.११)

न हि शास्त्रान्तरपरिदृष्टा जातिव्यवस्था नियोगतो वैयाकरणैरभ्युपेतव्या । प्रत्ययाभिधानान्वयव्यापारकार्योन्नीयमानरूपा हि जातयः, न हि तासामियत्ता काचित् । अतो यच्चोदितकार्यदर्शनात् सामान्याधारा जाति सती जातय इत्यस्या श्रुतेर्निबन्धनमिति । व्यापारलक्षणा इति अभिधानप्रत्ययव्यापारतो व्यवस्थित-लक्षणा इत्यर्थः । तदानन्तरोक्तमेव दूषणम् — “सामान्यस्य निरासेन तेऽपास्ता एव यादृशा ” (तत्त्व० ११३०) इति ॥ ११३१ ॥

इदं च साधारण दूषणमाह — अभाव इत्यादि । न ह्यस्तु शशविपाणा-दिषु जातिरस्ति, दस्तुधर्मत्वात्तस्य — इत्यतस्तेष्वभावादिसंज्ञाप्रयोगो न प्राप्नोति । तस्मादव्यापिनी लिङ्गव्यवस्था । तेनेच्छारचितसङ्केतमात्रभाविन्येवेय लिङ्गत्रितय-व्यवस्थेति सिद्धम् ॥ ११३२ ॥

सङ्ख्याया अपि वस्तुगतान्वयव्यतिरेकानुविधानाभाव दर्शयन्नाह — सङ्ख्या-पीत्यादि । सङ्ख्यापि सामयिक्येव, न वास्तवी, दारादिष्वपि वास्तवे भेदे विवक्षावशेनोपकल्पितत्वात् । [G 319] अतो नासिद्धो हेतुः । तथा हि —

कुमारिलोक्त हेतोः सिद्धता

ननु व्यक्ती च जातौ च दारादिश्चेत् प्रयुज्यते ।

व्यक्तेरवयवानां वा सत्यामादाय वर्तते ॥ ११३४ ॥

वनशब्द पुनर्व्यक्तौ जातिसङ्ख्याविशेषिता ।

बह्वोराहाय वा जातिं बहुव्यक्तिसमाश्रिताम् ॥ ११३५ ॥

तत्प्रतिविधानम्

ननु चैतेन विधिना सर्वमेक वचो हतम् ।

नान्यत्रास्ति विवक्षा चेत् संवास्त्यस्य नियन्धनम् ॥ ११३६ ॥

बहुत्वैकत्वादिसङ्ख्या न वस्तुगतभेदाभेदलक्षणा, तत्र^१ आप^१, दारा, सिकता, वर्षा—इत्यादावसत्यपि वस्तुतो भेदे बहुत्वसङ्ख्या परिवर्तते । तथा वनम्, त्रिमु वनम्, जगत्, पण्णगरीत्यादिप्यसत्यप्यभेदेऽर्थस्यैकत्वसङ्ख्या व्यपदिश्यत इति । अतो नासिद्धता हेतोः । नप्यनैकान्तिक, सर्वस्य सर्वधर्मत्वप्रसङ्गात् । सपक्षे भावाच्च न विरुद्ध ॥ ११३३ ॥

नन्वित्यादिना कुमारिलमतेन हेतोरसिद्धतामाशङ्कते । स ह्यह—दारा दिशब्द कदाचिज्जातौ प्रसज्यते, कदाचिद्व्यक्तौ । तत्र यदा जातौ, तदा व्यक्ति-गता सङ्ख्यामादाय वर्तते, व्यक्तयश्च बहुवो योषित । यदा तु^२ व्यक्तौ प्रयुज्यते तदा तद्व्यक्त्यवयवानां पाणिपादादीनां बहुत्वसङ्ख्यामादाय वर्तते । वनशब्देन^३ तु^३ ध्वमन्दिरपलाशादिनिलक्षणव्यक्तयस्त्वसमवेतवृक्षत्वव्यतिगतसङ्ख्याविशिष्टा प्रति पद्यन्त, तेन 'वनम्' इत्यकवचन भगति व्यतिगतैकसङ्ख्याविशिष्टद्रव्याभिधानत्वं । अथ सा—यवादिव्यक्तिसमाश्रिता व्यतिरेव वनशब्दनोच्यते, तेनैकवचन भवति, व्यतिरेकत्वादिति ॥ ११३४-११३५ ॥

नन्वित्यादिना प्रतिविधत्ते । एतन् = यद्योक्तेन विधिना सर्वम् = वृक्ष, घट. इत्याद्येकवचनम्, हतम् = उत्सन्न स्यात् सर्वत्रैवास्य न्यायस्य तुल्यत्वात् । तथा इत्यादि शक्यमेव वक्तुम्—

वैशेषिकाऽऽशङ्कनम्

जातेरपि न सङ्ख्याऽस्ति भावे वा तद्विशेषिताः ।

कथं सम्बद्धसम्बन्धाद् यदि सम्बन्धतोऽपि वा ॥ ११३७ ॥

तत्प्रतिविधानम्

यद्येवमभिधीयेत वनमेकोऽपि पादपः ।

बहवोऽपि हि कथ्यन्ते सम्बन्धादेव सोऽस्ति च ॥ ११३८ ॥

“तत्र व्यक्तौ च जातौ च वृक्षाविश्वेत् प्रयुज्यते” इत्यादि ।

अथ मतम्—अन्यत्र वृक्षादौ, व्यक्तेरवयवानां च सङ्ख्याविवक्षा नास्तीति ? यद्येवम्, न तर्हि वस्तुगतान्वयाधनुविधायिनी सङ्ख्या; विवक्षया एवान्वयव्यतिरेकानुविधानात् । ततश्च सैव विवक्षा ‘दाराः’ इत्यादिष्वस्य बहुवचनस्य निबन्धनमस्तु, भेदाभावेऽप्येकमपि वस्तु बहुत्वेन विवक्ष्यत इत्यतो नासिद्धता हेतोः ॥ ११३६ ॥

[G 350] यच्चोक्तम्—‘वनशब्दो जातिसङ्ख्याविशेषिता व्यक्तीराह’ (तत्त्व० ११३५) इति, तत्राह—जातेरित्यादि । न हि जातेः सङ्ख्यास्ति; द्रव्यसमाश्रितत्वात् तस्याः । अथैवं वैशेषिकप्रक्रिया नाश्रीयते, तदा भावे वा सङ्ख्यायास्तया कथं वा ध्वादिव्यक्तयो विशेषिताः सिद्ध्यन्ति । स्यादेतत्—सम्बन्धसम्बन्धात्, तत्सम्बन्धाद्वा सिद्ध्यन्ति । तथा हि—यदा जातेर्व्यतिरेकिणी सङ्ख्या तदैकत्वसङ्ख्यासम्बद्धया जात्या ध्वादिव्यक्तीनां सम्बन्धात् पारम्पर्येण तया ध्वादिव्यक्तयो विशेष्यन्ते, यदा तु जातेरव्यतिरेकैव सङ्ख्या तदा साक्षादेव सम्बन्धात् तया विशेष्यन्त इत्यतो जातिसङ्ख्याविशेषिताः सिद्ध्यन्ति ? ॥ ११३७ ॥

यद्येवमित्यादिना प्रतिविधत्ते । यदि सम्बन्धसम्बन्धतो वा ध्वादिव्यक्तिषु वनशब्दस्य प्रवृत्तिः, तदैकोऽपि पादपः ‘वनम्’ इत्येवमुच्यते; प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् । तथा हि—बहवोऽपि ध्वादयो जातिसङ्ख्यासम्बन्धादेव ‘वनम्’ इत्युच्यन्ते, नान्यतः, च सम्बन्ध एकस्मिन्नपि पादपेऽस्तीति किमिति न तथोच्येत । ॥ ११३८ ॥

बहुव्यक्त्याश्रिता या च संवेकस्यामपि स्थिता ।

तन्निमित्तस्य तुल्यत्वात् तत्रापि वनधीर्भवेत् ॥ ११३९ ॥

अन्वयव्यतिरेकान्यामेकादिवचसस्ततः ।

निदमोऽयं विदक्षातो नार्थात् तद्वचभिचारतः ॥ ११४० ॥

क्रियाकालादिसम्बन्धनिराकरणम्

क्रियाकालादियोगोऽपि पूर्वमेव निराकृतः ।

तस्मात् साकेतिका एते न व्यक्तिष्वपि भाविनः ॥ ११४१ ॥

व्यक्तिरूपावसायेन यदि चाऽपोह उच्यते ।

तल्लिङ्गाद्यभिसम्बन्धो व्यक्तिद्वारोऽस्य विद्यते ॥ ११४२ ॥

“अथ वा आति बहुव्यक्तिसमाश्रितान्” (तत्त्व० ११३५) इत्यत्राह—

बहुव्यक्त्याश्रितेत्यादि । अस्मिन्नपि हि पक्षे एकस्यापि सरो. ‘वनम्’ इत्यभिधानं स्यात् । तथा हि—येनासौ वनशब्देन आतिर्बहुव्यक्त्याश्रिताऽभिधीयते; संवेकस्यामपि धनादिव्यक्तौ व्यवस्थिता, ततश्च तस्या वनधियो निमित्तस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् तत्रैतत्रापि यादपे किमिति वनधीर्न भवेत् ॥ ११३९ ॥

अन्वयव्यतिरेकान्यामित्यादिना हेतुत्वमुपसहरति । तद्वचभिचारत इति । तस्यार्थस्य व्यभिचारात् ॥ ११४० ॥

[G 351] “लिङ्गसंख्यादिसम्बन्धो ॥ चापोहस्य विद्यते” (तत्त्व० ९७२) इत्यत्रादिप्रद्वेगेन य क्रियाकालादिसम्बन्धो निर्दिष्ट, तत्राह—क्रियेत्यादि । पूर्वमेव कर्मकालादिप्रद्वार्धनिषेधे क्रियादियोगस्य निराकृतत्वादमुक्तमेवामपि वस्तुधर्मत्वम् । सङ्केते भवा. साङ्केतिका ॥ ११४१ ॥

भवतु वा वस्तुधर्मत्वमेवान्, तथापि प्रतिविम्बलक्षणस्यापोहस्य आन्तैर्बाह्य-व्यक्तिरूपत्वेनावसित्वाद् अध्ययसावयवाद् व्यक्तिद्वारको लिङ्गसंख्यादिसम्बन्धो भविष्यति, तेन यदुक्तम्—

“व्यक्तेर्बाह्यपदेशत्वात् उद्गारेणापि ‘नाम्न्यसौ’” (तत्त्व० ९७२) इति, तदनैकान्तिकम्, ‘सङ्घटिपक्षे चासिद्धमिति दर्शयति—^१व्यक्तिरूपावसा-

अभिप्रेते निवेशार्थं बुद्धेः शब्दः प्रयुज्यते ।
 अनभीष्टव्युदासोऽतः सामर्थ्येनैव सिद्धयति ॥ ११४३ ॥
 सर्वमेव न चाभीष्टं सर्वार्थानियमाप्तिः ।
 तत् पचत्यादिशब्दानां विनिवर्त्यं परिस्फुटम् ॥ ११४४ ॥
 तथा हि पचतीत्युक्ते नोदासीनोऽवतिष्ठते ।
 भुङ्क्ते दीव्यति वा नेति गम्यतेऽन्यनिवर्तनम् ॥ ११४५ ॥
 ओदासीन्यमतश्चैवमस्त्यन्यच्च क्रियान्तरम् ।
 पर्युदासात्मकापोह्यं नियतं यद् यद्विद्यते ॥ ११४६ ॥

येनेत्यादि । अपोह उच्यत इति । शब्देनेति शेषः । तदिति तस्मात्;
 अस्मेति अपोहस्य ॥ ११४२ ॥

“आख्यातेषु च नान्यस्य” (तत्त्व० ९७३) इत्यादावाह—अभिप्रेते
 निवेशार्थमित्यादि । आख्यातेष्वन्यनिवृत्तिर्न सम्प्रतीयत इत्यसिद्धम्, तथा हि—
 बिज्ञासिते कस्मिंश्चिदर्थे श्रोतुर्वुद्धेर्निवेशाय शब्दः प्रयुज्यते व्यवहर्तृभिः, न व्यस-
 नितया, तेनाभीष्टार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यादनभीष्टव्यवच्छेदः प्रतीयत एव; अभीष्टान-
 भीष्टयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात् ॥ ११४३ ॥

सर्वमेवाभीष्टमिति चेत् : आह—सर्वमेवेत्यादि । यदि सर्वमेवाभीष्टं
 स्यात्, तदा प्रतिनियतः शब्दार्थो न प्राप्नोति, ततश्च या कस्यचिदर्थपरिहारेण
 श्रोतुः कचिदर्थं शब्दात् प्रवृत्तिः सा न प्राप्नोति । तस्मात् ‘सर्वमेवाभीष्टम्’
 इत्येतदयुक्तम् । ‘तत् = तस्मात्, पचतीत्यादिशब्दानामनभीष्टव्यवच्छेदः सामर्थ्यात्
 स्फुटतरमवगम्यत एव ॥ ११४४ ॥

[G 352] तथा हीत्यादिना तमेव सामर्थ्यगम्यजनभीष्टव्यवच्छेदं दर्शयति ।
 तस्मात् पचतीत्येतस्योदासीन्यमन्यच्च भुङ्क्ते दीव्यति चेत्यादिक्रियान्तरपर्युदासात्म-
 कमपोहमस्ति, तेन यदुक्तम्—“न पर्युदासरूपं हि निषेध्यं तत्र विधत्ते”
 (तत्त्व० ९७३) इति तदसिद्धम् । पर्युदासात्मकापोहमिति । पर्युदासा-

पचतीत्यनिषिद्ध तु स्वरूपेणैव तिष्ठति ।

इत्येतच्च भवद्वाक्य परस्परपराहतम् ॥ ११४७ ॥

अन्यत्पनिषेधोऽयं स्वरूपेणैव तिष्ठति ।

इत्यन्यथा निरर्थं स्यात् प्रयुक्तमवधारणम् ॥ ११४८ ॥

निष्पन्नतन्मपोहस्य निरपात्यस्य कीदृशम् ।

गगनेन्दोयरादीनां निष्पत्तिर्न हि काचन ॥ ११४९ ॥

वस्तिवत्यध्यवसायाच्चेत् सोपाख्यत्वेन भात्यसी ।

ततः न तुल्यधर्मत्वं वस्तुभिश्चास्य गम्यते ॥ ११५० ॥

त्मकं च तदपौष्ट्यं चेति विग्रहः । नियतं यद्यदिष्यत इति । तस्य तस्यौ-
दासीन्यादिपर्युदासात्मकमपौष्ट्यमस्तीति सम्बन्धः ॥ ११४५-११४६ ॥

यद्युक्तम्—“पचतीत्यनिषिद्ध तु स्वरूपेणैव तिष्ठति” (तत्त्व० ९७४)
इति, तत्र स्ववचनव्याघातं परम्यं प्रतिपादयन्नाह—पचतीत्यादि । कथं पुन-
रेतत् परम्परपराहतम् ? इत्याह—अन्यरूपनिषेधोऽयमित्यादि । पचतीत्येतत्स्यार्थ-
स्वरूपेणैव तिष्ठतीत्यनेनावधारणेनावधारितरूपं दर्शयन्ना पचतीत्येतत्स्यान्यरूप-
निषेदेनात्मस्थितिरिति दर्शितं भवति । अन्यथा स्वरूपेणैवेत्येतदवावधारणं भव-
त्प्रयुक्तमनर्थकं स्यात्, व्यवच्छेद्याभावात् ॥ ११४७-११४८ ॥

यद्युक्तम् “साध्यत्वप्रत्ययश्चात्र” (तत्त्व० ९७५) इत्यादि, तत्राह—
निष्पन्नत्वमित्यादि । यद्यपौष्टो भवता निरुपख्यम्बभागतया गृहीतः, तत्कथमिद-
मुच्यते—निष्पन्नत्वादिनि, न ह्यकाशोत्पत्त्यादीनां काचिदस्ति निष्पत्तिः, सर्वो
पाख्याविरहश्च तात्तेशाम् ।

[G 3०3] म्यादत्तम्—यद्यप्यमी निरुपख्य परमार्थतः, तथापि भ्रान्ते
प्रतिपत्तृभिर्नादमन्तुर्भूतया व्यवसितत्वात्सावरोहः सोपाख्यत्वेन ख्यातीति ।
अत्राह—ततः मिमिति । यदि न्यासां सोपाख्यत्वेन भवति, तथापि किमत्र
प्रकृत्याभावाद्भवति ? अत्र परं अहं—तुल्यधर्मत्वं वस्तुभिश्चास्य

साध्यत्वप्रत्ययस्तस्मात् तथाभूतादिरूपणम् ।
 वस्तुभिस्तुल्यरूपत्वात् तन्निमित्तं प्रसज्यते ॥ ११५१ ॥
 विध्यादावर्थराशौ च नास्तितादि निषिध्यते ।
 सामर्थ्यान्न तु शब्देन यदेव न विवक्षितम् ॥ ११५२ ॥
 नञश्चापि नञा युक्तावपोहस्तादृशो भवेत् ।
 तच्चतुष्टयसद्भावे यादृशः सम्प्रतीयते ॥ ११५३ ॥
 नञा योगे नञो ह्यर्थो गम्यते कस्यचिद् विधिः ।
 तृतीयेन नञा तस्य विरहः प्रतिपाद्यते ॥ ११५४ ॥
 निषेधायापरस्तस्य तुरीयो यः प्रयुज्यते ।

गम्यत इति । तेन यथा वस्तु निष्पन्नरूपं प्रतीयते, तथाऽपोहोऽपि वस्तु-
 भिस्तुल्यधर्मतया ख्यातेः' निष्पन्न इव प्रतीयत इति सिद्धम्—'निष्पन्नत्वात्' इति
 वचनम् ॥ ११४९-११५० ॥

यद्येवम्, भवतैव साध्यत्वप्रत्ययस्य भूतादिप्रत्ययस्य च निमित्तमुपदर्शित-
 मिति, न च वक्तव्यम्—'एतन्निमित्तं प्रसज्यते' इति ? तदेतद्दर्शयन्नाह—
 साध्यत्वप्रत्ययस्तस्मादित्यादि । तन्निमित्तमिति । वस्तुभिस्तुल्यधर्मत्वावसाय-
 निमित्तम् ॥ ११५१ ॥

यदुक्तम्—“विध्यादावर्थराशौ च नान्यापोहनिरूपणम्” (तत्त्व० ९७६)
 इति, तत्राह—विध्यादावित्यादि । विध्यादेरर्थस्य निषेधादिव्यावृत्ततयाऽवस्थि-
 तत्वात् तत्प्रतिपत्तौ सामर्थ्यादविवक्षितं नास्तितादि निषिध्यत इत्यस्येवात्राप्यन्या-
 पोहनिरूपणम् ॥ ११५२ ॥

“नञश्चापि नञा युक्तौ” (तत्त्व० ९७६) इत्यत्राह—नञश्चापीत्यादि ।
 तच्चतुष्टयसद्भावे इति । नञ्चतुष्टयसद्भावे । कीदृशोऽसौ सम्प्रतीयते ?
 इत्याह—नञा योग इत्यादि । अर्थशब्दो विधिशब्देन सम्बन्धनीयः । तस्य
 विरह इति । [G 354] तस्य विधेर्निषेधः । निषेधायापरस्तस्येति ।

तस्मिन् विवक्षिते तेन ज्ञाप्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् ॥ ११५५ ॥
 नासौ न पचतीत्युक्ते गम्यते पचतीति हि ।
 औदासीन्यादियोगश्च तृतीयेन हि गम्यते ॥ ११५६ ॥
 तुर्ये तु तद्विविक्तोऽसौ पचतीत्यवसीयते ।
 तेनात्र विधिवाक्येन सममन्यनिवर्त्तनम् ॥ ११५७ ॥
 समुच्चयादिर्यश्चायः कञ्चिच्चादेरभ्योप्सितः ।
 तदन्यस्य विकल्पादेर्नवेत् तेन व्यपोहनम् ॥ ११५८ ॥
 वाक्यार्थेऽन्यनिवृत्तिश्च सुज्ञातैव तथा ह्यसौ ।

तृतीयनन्मतिपादितस्य विधिरहितस्य निषेधायेत्यर्थः । तुरीय इति चतुर्थः ।
 “चतुरद्वयतावाद्यश्वरलोपश्च” (पा० सू० ५.२.५१ वा०) इत्यनेन पूरणार्थं
 यस्मत्ययविधानात् । तस्मिन्विषयित इति । तस्मिन्चतुर्थे ननि प्रयुक्ते इत्यर्थः ।
 तेनेति चतुर्थेन नना । ज्ञाप्यतेऽन्यनिवर्त्तनमिति । तृतीयनन्मतिपादितनिषेध-
 विवेकेन विधिरूपम्यार्थप्रतिविम्बकस्य प्रतिपादनात् ॥ ११५३-११५५ ॥

एतदेवोदाहरणेन स्पष्टीकुर्वन्नाह—नासौ न पचतीत्यादि । तद्विविक्तो-
 ऽमाविति । औदासीन्यादिविविक्तः । विधिवाक्येन सममन्यनिवर्त्तन-
 मिति । यथा पचतीत्यादी विधिवाक्ये सानव्यादौदासीन्यविनिवृत्तिर्गम्यते^१, तथा
 द्वितीयेऽपि नतीति सिद्धमन्यनिवर्त्तनम्^२ । स्पष्टार्थं तु नन्वनुष्ठयोदा-
 हरणम् ॥ ११५६-११५७ ॥

“चादीनामपि नव्योगो नैवास्ति (तत्त्व० ९७७) इति, अत्राह समु-
 च्चयादिरित्यादि । आदिशब्देन वाशब्दस्य विकल्पोऽर्थः, अपिशब्दस्य पदार्थ-
 सम्भावनान्वयसर्गादयः, तुशब्दस्य निरोपणम्, एवकारस्यापधारणमित्यादेर्ग्रहणम् ।
 तदन्यस्येति । तस्मात् समुच्चयादेरन्यस्य । तेनेति^३ चादिना ॥ ११५८ ॥

१. चतुरद्वयता—पा०, ग० ।

२. •सिरेष्यते—पा०, ग० ।

३. •पस्य निवर्त्तनम्—पा०, ग० ।

४. तेन—पा०, ग० ।

पदार्था एव सहिताः केचिद् वाक्यार्थ उच्यते ॥ ११५९ ॥
 तेषां च ये विजातीयास्तेऽपोह्याः सुपरिस्फुटाः ।
 वाक्यार्थस्यापि ते चैव तेभ्योऽन्यो नैव सोऽस्ति हि ॥ ११६० ॥
 चैत्र गामानयेत्यादिवाक्यार्थेऽधिगते सति ।
 कर्तृकर्मन्तरादीनामपोहो - गम्यतेऽर्थतः ॥ ११६१ ॥
 अनन्यापोहशब्दादौ न विधिव्यवसीयते ।
 परैरभिमतः पूर्वं जात्यादेः प्रतिषेधनात् ॥ ११६२ ॥
 किन्तु विध्यवसाय्यस्माद् विकल्पो जायते ध्वनेः ।

“वाक्यार्थेऽन्यनिवृत्तिश्च व्यपदेश्यं न शक्यते” (तत्त्व० ९७७) इत्य-
 त्नाह—वाक्यार्थ इत्यादि । सहिता इति । परस्परं कार्यकारणभावेन सम्बद्धा
 इत्यर्थः । तेषामिति पदार्थानाम् । ननु ‘पदार्थोऽप्यन्यः, अन्यस्तु वाक्यार्थः’,
 तत् कथमुच्यते—य एव पदार्थानामपोह्या [G. 355] वाक्यार्थस्यापि त एव ?
 इत्यत आह—तेभ्योऽन्यो नैव सोऽस्तीति । न हि पदार्थव्यतिरिक्तो
 निरवयवः शबलात्मा वा कल्माषवर्णप्रख्यो वाक्यार्थोऽस्ति; उपलब्धिबलक्षणप्राप्तस्य
 तादृशस्यानुपलब्धेरिति भावः ॥ ११५९-११६० ॥

एतदेवोदाहरणेन स्फुटयन्नाह—चैत्रेत्यादि । न ह्यस्मिन् वाक्ये चैत्रादि-
 पदार्थव्यतिरेकेण बुद्धावन्योऽर्थः प्रतिवर्तते । चैत्रे ह्यर्थगते च सामर्थ्याच्चैत्रादि-
 व्यक्तेर्लोको गम्यते; अन्यथा यद्यन्यकर्त्रादिव्यवच्छेदो नाभीष्टः स्यात्, तदा चैत्रा-
 दीनामुपादानमनर्थकमेव स्यात् । ततश्च न किञ्चित् कश्चिद् व्याहरेदिति निरीहमेव
 जगत् स्यात् ॥ ११६१ ॥

“अनन्यापोहशब्दादौ वाच्यं न च निरूप्यते” (तत्त्व० ९७८)
 इत्यत्राह—अनन्यापोहेत्यादि । न ह्यत्र भवदभिमतो जात्यादिलक्षणो विधिरूपः
 शब्दार्थः परमार्थतोऽवसीयते, तस्य जात्यादेः पूर्वं सामान्यपरीक्षादौ विस्तरेण
 निषिद्धत्वात् ॥ ११६२ ॥

पश्चादपोहशब्दार्थनिषेधे जायते मतिः ॥ ११६३ ॥

स त्वसंवादकस्तादृग्वस्तुसम्बन्धहानितः ।

न शाब्दाः प्रत्ययाः सर्वे भूतार्थाध्यवसायिनः ॥ ११६४ ॥

प्रमेयज्ञेयशब्दादेः कस्यापोहं न विद्यते ।

न ह्यसौ केवलोऽकाण्डे प्रेक्षावद्भिः प्रयुज्यते ॥ ११६५ ॥

किं तर्ह्यवसीयते ? इत्याह—किन्त्वित्यादि ॥ ११६३ ॥

यद्यपोहशब्दार्थनिषेधे मतिर्जायत इतीष्यते, न तर्ह्यपोहशब्दार्थाऽभ्युप-
गन्तव्य, तस्य निषिद्धत्वादित्यत आह—स त्वसंवादकस्तादृगिति । स इति
अनन्यापोहशब्दादि । असंवादक इति न सबदीत्यसंवादक, न विद्यते वा
संवादोऽस्त्येत्यसंवादक । कस्यात् ? वस्तुसम्बन्धहानितः तथाभूतवस्तुसम्बन्धा-
भावात् । पूर्वं हि ज्ञात्यादिलक्षणस्य शब्दार्थस्य वस्तुनो निषिद्धत्वात् । यद्येवम्,
कथं तर्ह्यनन्यापोहशब्दादिभ्योऽपोहशब्दार्थनिषेधे मतिर्जायते ? इत्याह—न
[G 356] शाब्दा इति । वितथविकल्पाभ्यासवासनाप्रभवतया हि केचन
शाब्दा प्रत्यया असंभूतार्थाभिनिवेशिनो जायन्त एवेति न तद्वशाद्वस्तूना सदसत्ता
सिद्ध्यति ॥ ११६४ ॥

यदुक्तम्—“प्रमेयज्ञेयशब्दादेः” (तत्त्व० ९७८) इत्यादि, तत्राह—
प्रमेयेत्यादि । कस्य प्रमेयादिशब्दस्यापोहो नास्तीत्यभिधीयते ? यदि तावदवाक्यस्थ
केवल पदान्तरसम्बन्धरहित प्रमेयादिशब्दमाश्रित्योच्यते, तदा सिद्धसाध्यता,
केवलस्य प्रयोगाभावादेव निरर्थकत्वात् । तद्दर्शयति—न ह्यसौ केवलोऽकाण्ड
इति । केवल इति अन्यशब्दरहित । अकाण्ड इति प्रस्तावमन्तरेण । यत
श्रोतृजनानुग्रहाय प्रेक्षावद्भिः शब्द प्रयुज्यते, न व्यसन्तिया, न च केवलेन सता
श्रोतुरेकस्मिन् सन्देहविपर्यासनिवृत्तिलक्षणोऽनुग्रह कृतो भवेत् । तथा हि—
यदि श्रोतु कचिदर्थं समुत्पन्नो संशयविपर्यासौ निवर्त्य नि सन्दिग्ध प्रत्यय
मुत्पादयेत् प्रतिपादकं, एव तेनान्यनुग्रह कृतो भवेत् । न च केवलेन प्रयुक्तेन
तथाऽनुग्रहं शक्यते वक्तुम् ॥ ११६५ ॥

किन्त्वारेकविपर्याससम्भवे सति कस्यचित् ।

क्वचित् तद्विनिवृत्त्यर्थं धीमद्भिः स प्रयुज्यते ॥ ११६६ ॥

निःसन्देहविपर्यासप्रत्ययोत्पादनादतः ।

तेनैव तं प्रयुक्तेन साफल्यमनुभूयते ॥ ११६७ ॥

यत् तत्र जडचेतोभिराशङ्कास्पदमिष्यते ।

तदेव क्षिप्यते तेन विफलोच्चारणाऽन्यथा ॥ ११६८ ॥

किञ्चिद्व्याशङ्कमानोऽसौ किमर्थं परिपृच्छति ।

अतत्संस्कारकं शब्दं ब्रुवन् वा स्वस्थधीः कथम् ॥ ११६९ ॥

तस्मात् संशयादिनिवर्त्तने निश्चयोत्पादने च श्रोतुरनुग्रहात् शब्दप्रयोग-
साफल्यमिति वाक्यस्थस्यैवास्य प्रयोग इति दर्शयति — किन्त्वित्यादि । आरेकः =
संशयः । कस्यचिदिति श्रोतुः । क्वचिदिति अर्थे । तद्विनिवृत्त्यर्थमिति ।
तयोरारेकविपर्यासयोर्विनिवृत्त्यर्थम् । तेनेति ज्ञेयादिपदेन । तैरिति प्रेक्षावद्भिः ॥
११६६-११६७ ॥

अथ वाक्यस्थमेव ज्ञेयादिशब्दमधिकृत्योच्यते, तदसिद्धमिति दर्शयति—
यत्तत्रेति । [G 357] तत्र हि वाक्यस्थेन प्रमेयादिशब्देन यदेव जडचेतोभिः =
मन्दमतिभिराशङ्क्यते, तदेव निवर्त्यत इत्यतोऽसिद्धमेतत् प्रमेयादिशब्दानां निवर्त्यं
नास्तीति । अन्यथेति । यदि जडपीभिराशङ्कितं न निवर्त्येदित्यर्थः ।

स्यादेतत्—नैव श्रोत्रा किञ्चिदाशङ्कितमित्याह— किञ्चिद्वीत्यादि । यदि
हि श्रोता न क्वचिदर्थे संशेते तत्किमिति परस्मादुपदेशमपेक्षते, निश्चयार्थं हि परं
पृच्छति, अन्यथोन्मत्तः स्यात् । स्यादेतत् — यदि नाम श्रोतुराशङ्कास्थानमस्ति,
तथापि तच्छब्देन न निवर्त्यत एव ? इत्याह— अतत्संस्कारकमित्यादि । तस्य
श्रोतुरज्ञानादिनिवृत्तिरक्षणसंस्कारः = तत्संस्कारः, न विद्यते तत्संस्कारो यस्मिन्
शब्द इति तदतत्संस्कारकम् । 'शेषाद्विभाषा' (पा० सू० ५.४.१५४) इति
कप् । ब्रुवन्निति प्रतिपादकः । स्वस्थधीः कथमिति । उन्मत्तक एव स्यादि-
त्यर्थः । श्रोतृसंस्कारायैव शब्दानां प्रयोगात् ॥ ११६८-११६९ ॥

चक्षुर्ज्ञानादिविज्ञेय रूपादिति यदुच्यते ।
 तेनारोपितमेतद्धि केनचित् प्रतिपिध्यते ॥ ११७० ॥
 न चक्षुराश्रितेनैव रूप नीलादि वेद्यते ।
 किन्तु श्रोत्राश्रितेनापि नित्येनैकेन चेतसा ॥ ११७१ ॥
 क्षणिकत्वादिरूपेण 'विज्ञेया इति चिभ्रमे ।
 सर्वज्ञज्ञानविज्ञेया धर्माश्चिन्ते भवन्ति किम् ॥ ११७२ ॥
 अभावा अपि विज्ञेया' न ज्ञान जनयन्ति ये ।
 इत्यादिविभ्रमोद्भूतौ विज्ञेयपदमुच्यते ॥ ११७३ ॥

अत्र कस्मिन् वाक्ये किं तन्मूढतेराशङ्कास्थान यन्निवर्त्यते ? इत्याह—
 चक्षुर्ज्ञानादिविज्ञेयमित्यादि । तेनेति । 'चक्षुर्ज्ञानादिविज्ञेय रूपादि' इत्यनेन
 वाक्येन ॥ ११७० ॥

किं तदारोपितम् ? इत्याह—न चक्षुराश्रितेनैवेत्यादि । श्रोत्राश्रितेनापि
 नित्येन चेतसा नीलादिरूप वेद्यत इत्येव यन्मूढधिया^१ सांख्यादिना^२ समारोपित
 तत् 'चक्षुर्विज्ञानविज्ञेय रूपम्' इत्यनेन वाक्येन निषिध्यते । चक्षुराश्रितविज्ञानविज्ञे-
 यमेव रूपम्, न श्रोत्रादिविज्ञानविज्ञेयमित्यर्थ ॥ ११७१ ॥

एव सर्वधर्मा किं^३ क्षणिकत्वादिरूपेण विज्ञेया । आहोस्विन्न^४ ? किं वा
 सर्वज्ञचेतसा प्राप्या ? उताहो न ? अभावा अपि^५ सर्वोपाख्याविरहलक्षणया ये
 ज्ञानमपि न [G 358] जनयन्ति ते किं विज्ञेया ?—इति सद्योद्भूतौ
 सत्यामिदमुच्यते—क्षणिकत्वादिरूपेण ज्ञेया सर्वधर्मा, ते च सर्वज्ञज्ञानविज्ञेया,
 अभावा विज्ञेया इति । अत्र यदक्षणिकत्वादिना ज्ञेयत्वादिरूपमारोपित धर्मेषु,
 तन्निवर्त्यते ॥ ११७२ ११७३ ॥

१-१ किं ज्ञया पा०, गा० ।

२-२ यन्मूढधिया —पा०, गा० ।

३ क्षणिकत्वादिरूपेण—पा०, गा० ।

४ आहोस्विदन्यथा—जे० पुस्तके पाठान्तरम् ।

५ दि—पा०, गा० ।

तादृज्ज्ञेयत्वमस्त्येषां क्षणिकत्वादिसाधनात् ।
 ज्ञेयोऽभावोऽपि संवृत्त्या स्थापनादमुनाऽऽत्मना ॥ ११७४ ॥
 प्रमेयज्ञेयशब्दादेः प्रतिपत्तिनिमित्तताम् ।
 इत्थं वाक्यस्थितस्यैव दृष्ट्वा कालान्तरेण्यपि ॥ ११७५ ॥
 केवलस्योपलम्भे या प्रतीतिरुपजायते ।
 लुप्तमानार्थभेदेषु सा तद्वाक्यानुसारतः ॥ ११७६ ॥
 घटादिभ्योऽपि शब्देभ्यः सास्त्येव च तथाविधा ।
 तस्माद् घटादिशब्देन ज्ञेयादिध्वनयः समाः ॥ ११७७ ॥

कथं तद्वचनमात्रेण निवर्तयितुं शक्यते ? इत्येतदाह—तादृगित्यादि ।
 तादृगिति क्षणिकत्वादिरूपेण तस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । अथामावस्य कथं
 ज्ञेयत्वं सिद्धम् ? इत्याह—ज्ञेय इत्यादि । अमुनाऽऽत्मनेति अभाव-
 रूपा । अवस्तूनामपि कथञ्चिद् बुद्ध्या व्यवस्थापनादस्ति ज्ञेयत्वम्, अन्यथा तत्र
 व्यवहार एव न स्यादिति भावः ॥ ११७४ ॥

ननु च “किमनित्यत्वेन शब्दाः प्रमेयाः ? आहोस्विन्न ?” इति प्रस्तावे
 ‘प्रमेयाः’ इति प्रयोगे तत्र यः प्रकरणानभिज्ञस्तस्यापि प्रतिपत्तुः ‘प्रमेयाः’ इति केव-
 लशब्दश्रवणात् प्लवमानरूपा शब्दादिषु बुद्धिरुपजायत एव, तद्यदि केवलस्य
 शब्दस्यार्थो नास्त्येव तत् कथमर्थप्रतिपत्तिर्भवतीति ? अत आह—प्रमेयज्ञेयेत्यादि ।
 अयमत्र समुद्रार्थः—नैव केवलशब्दश्रवणादर्थप्रतिपत्तिरस्ति, किन्तु वाक्येषूपलब्ध-
 स्यार्थवतः शब्दस्य सादृश्येनापहृतपुद्गेः केवलशब्दश्रवणादर्थप्रतिपत्त्यभिमानः ।
 तथा हि—येष्वेव वाक्येषु प्रमेयशब्दमुपलब्धवान् श्रोता, तदर्थेष्वेव सा बुद्धिरप्रति-
 ष्ठितार्था लुप्तमानरूपा समुपजायते । तच्च घटादिशब्दानामपि तुल्यम् । तथा
 हि—‘किं घटेनोदकमानयानि, उताञ्जलिना ?’—इति प्रस्तावे ‘घटेन’ इति प्रयोगे
 प्रस्तावानभिज्ञस्य यावत्सु वाक्येषु घटेनेति प्रयोगो दृष्टः, तावतामर्थेणाकांक्षावती
 पूर्ववाक्यानुसारादेव प्रतिपत्तिर्भवति ।

अपोह्यकल्पनाया च चरं वस्त्वेव कल्पितम् ।
 इत्येतद् व्याहृतं प्रोक्तं नियमेनान्यवर्जनात् ॥ ११७८ ॥
 वस्त्वेव कल्प्यते तत्र यदेव हि विवक्षितम् ।
 क्षेपो विवक्षितस्यातो न तु सर्वं विवक्षितम् ॥ ११७९ ॥
 ज्ञानाकारनिषेधस्तु स्ववेद्यत्वान्न शक्यते ।
 विद्यते हि निरालम्बमारोपकमनेकधा ॥ ११८० ॥
 ज्ञानस्यस्मगतः कश्चिन्नियतः प्रतिगोचरम् ।
 अवश्याभ्युपगमस्तव्यः स्वभावश्च स एव च ॥ ११८१ ॥
 अस्माभिरुक्त आकारः प्रतिबिम्ब तदाभता ।
 उल्लेखः प्रतिभासश्च संज्ञानेदस्त्वकारणम् ॥ ११८२ ॥

तस्माद् यथा 'घटादिशब्दा' विशिष्टार्थवचना, तथा प्रमेयादिशब्दा अपीति
 दर्शयति—तस्मादित्यादि ॥ ११७५-११७७ ॥

[G 359] यदुक्तम्—“अपोह्यकल्पनाया च” (९७९) इत्यादि,
 तत्राह—अपोह्येत्यादि । वस्त्वेवेत्यादि । वस्त्वेव ह्यध्यवसायवशाच्छब्दार्थत्वेन
 कल्पितमस्माभिर्यदेव हि विवक्षितम्, नावस्तु । तेन तत्प्रतीतौ सामर्थ्यादिविवक्षितस्या-
 क्षेपो व्यावृत्तिरवगम्यत एवेति नाप्यापिनी शब्दार्थव्यवस्था । यदेव च मूढमतेरा
 शङ्कास्थानम्, तदेवाधिकूलोक्तमाचार्येण—“अज्ञेय कल्पित कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन
 ज्ञेयेऽनुमानम्” ( ) इति ॥ ११७८-११७९ ॥

'ज्ञानाकारनिषेधाच्च' (तत्त्व० ९७९) इत्यादावाह—ज्ञानाकारेत्यादि ।
 न शक्यत इति । कर्तुमिति शेष । कथं स्वसवेद्यत्व सिद्ध ज्ञानाकारस्य । इत्याह—
 विद्यते हीत्यादि । स्वप्नादिष्वर्थमन्तरेणापि निरालम्बनमगृहीतार्थाकारमारोपक
 ज्ञानमागोशरमति स्फुटमेव स्वसवेदनप्रत्यक्षसिद्धम् । न च 'देशकालान्तरावस्थितो-
 ऽर्थस्तेन रूपेण सवेद्यते' इति युक्तं वस्तुम्, तस्य तदूपाभावात् । न चान्येन
 रूपणान्यस्य सवेदनं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । किञ्च—अवश्यं भवद्विज्ञानस्यात्मगत

एवमित्यादिशब्दानां नैवमित्यादि विद्यते ।

अपोह्यमिति विस्पष्टं प्रकारान्तरलक्षणम् ॥ ११८३ ॥

उद्द्योतकरखण्डनम्

व्यवहारोपनीते च सर्वशब्देऽपि विद्यते ।

व्युदास्यं तस्य चार्थोऽयमन्यापोहोऽभिधित्सितः ॥ ११८४ ॥

सर्वे धर्मा निरात्मानः सर्वे वा पुरुषा गताः ।

सामस्त्यं गम्यते तत्र कश्चिदंशस्त्वपोह्यते ॥ ११८५ ॥

केचिवेव निरात्मानो बाह्या इष्टा घटादयः ।

गमनं कस्यचिच्चैवं भ्रान्तिस्तद् विनिवर्तते ॥ ११८६ ॥

कश्चिद् विशेषोऽर्थकृतोऽभ्युपगन्तव्यः, येन बोधरूपतासाम्येऽपि प्रतिविषयम् 'नीलस्येदं' संवेदनम्, न पीतस्य' इति विभागेन विभज्यते ज्ञानम् । तदभ्युपगमे च सामर्थ्यात् साकारमेव ज्ञानमभ्युपगतं स्यात्; आकारव्यतिरेकेणान्यस्य स्वभावविशेषत्वेनावधारयितुमशक्यत्वात् । अतो भवता स्वभावविशेष इति स एव शब्दान्तरैर्नोक्तः, अस्माभिस्त्वाकार उल्लेख इत्यादिना शब्देनेति केवलं नाम्नि विवादः ॥ ११८०-११८२ ॥

“एवमित्यादिशब्दानाम्” (तत्त्व० ९८०) इत्यादावाह—एवमित्यादिशब्दानामित्यादि । [G 360] ‘एवमेतत्’ ‘नैवम्’ इति प्रकारान्तरमारोपितमेवमित्यादिशब्दैर्व्यवच्छिद्यमानं स्फुटतरमवसीयत एवेति नाव्यापिता शब्दार्थव्यवस्थायाः ॥ ११८३ ॥

एवं कुमारिलेनोक्तं दूषणं प्रतिविहितम्, इदानीमुद्द्योतकरोक्तं प्रतिविधीयते । तत्र यदुक्तम् “सर्वशब्दस्य कश्चार्थो व्यवच्छेद्यः प्रकल्प्यते” (तत्त्व० ९८१) इति । तत्राह—व्यवहारोपनीते चेत्यादि । अत्रापि ज्ञेयादिपदवत् केवलस्य सर्वशब्दस्याप्रयोगाद् वाक्यस्थस्यैव नित्यं प्रयोग इति यदेव मूढमतेराशङ्क्यास्थानं तदेव निवर्त्यमस्ति । अभिधित्सित इति अभिधातुमिष्टः ॥ ११८४ ॥

कोऽसार्थोऽभिधातुमिष्टः ? इत्याह—सर्वे धर्मा इत्यादि ॥ ११८५ ॥

अपोहकल्पनायां च वरं वस्त्वेव कल्पितम् ।
 इत्येतद् व्याहृतं प्रोक्तं नियमेनान्यवर्जनात् ॥ ११७८ ॥
 वस्त्वेव कल्प्यते तत्र यदेव हि विवक्षितम् ।
 क्षेपो विवक्षितस्यातो न तु सर्वं विवक्षितम् ॥ ११७९ ॥
 ज्ञानाकारनिषेधस्तु स्ववेद्यत्वान्न शक्यते ।
 विद्यते हि निरालम्बमारोपकमनेकधा ॥ ११८० ॥
 ज्ञानस्यात्मगतः कश्चिन्नियतः प्रतिगोचरम् ।
 अवश्याभ्युपगन्तव्यः स्वभावश्च स एव च ॥ ११८१ ॥
 अस्माभिस्तु आकारः प्रतिविम्बं तदाभता ।
 उल्लेखः प्रतिभासश्च संज्ञाभेदस्त्वकारणम् ॥ ११८२ ॥

तस्माद् यथा^१ घटादिशब्दा^२ विशिष्टार्थवचना^३, तथा प्रमेयादिशब्दा अपीति
 दर्शयति—तस्मादित्यादि ॥ ११७५-११७७ ॥

[G 359] यदुक्तम्—“अपोहकल्पनायां^१ च” (९७९) इत्यादि,
 तत्राह—अपोहेत्यादि । वस्त्वेवेत्यादि । वस्त्वेव आध्यवसायवशाच्छब्दार्थत्वेन
 कल्पितमस्माभिर्यदेव हि विवक्षितम्, नावस्तु । तेन तत्प्रतीतौ सामर्थ्यादविवक्षितस्या-
 क्षेपो व्यावृत्तिरवगम्यत एवेति नाव्यापिनी शब्दार्थव्यवस्था । यदेव च मूढमतेरा-
 शङ्कास्थानम्, तदेवाधिकृत्योक्तमाचार्येण—“अज्ञेयं कल्पितं कृत्वा तद्वधवच्छेदेन
 ज्ञेयेऽनुमानम्” ( ) इति ॥ ११७८-११७९ ॥

‘ज्ञानाकारनिषेधाच्च’ (तत्त्व० ९७९) इत्यादावाह—ज्ञानाकारेत्यादि ।
 न शक्यत इति । कर्तुमिति शेषः । कथं स्वसवेद्यत्वं सिद्धं ज्ञानाकारस्य ? इत्याह—
 विद्यते इत्यादि । स्वप्नादिष्वर्थमन्तरेणापि निरालम्बनमगृहीतार्थाकारमारोपकं
 ज्ञानमागोपालमिति स्फुटमेव स्वसवेदनप्रत्यक्षसिद्धम् । न च ‘देशकालान्तरावस्थितो-
 ऽर्थस्तेन रूपेण सवेद्यते’ इति युक्तं वस्तुम्; तस्य तद्रूपाभावात् । न चान्येन
 रूपेणान्यस्य सवेदनं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् । किञ्च—अवश्यं^३ भवद्विज्ञानस्यात्मगतः

१-१. यथार्थादिशब्दाः—पा०, गा० । २. नापोहकल्पना—जै० ।

३. तद्वद्विज्ञानं—पा०, गा० ।

एवमित्यादिशब्दानां नैवमित्यादि विद्यते ।

अपोह्यमिति विस्पष्टं प्रकारान्तरलक्षणम् ॥ ११८३ ॥

उद्द्योतकरस्त्रण्डनम्

व्यवहारोपनीते च सर्वशब्देऽपि विद्यते ।

व्युदास्यं तस्य चार्थोऽयमन्यापोहोऽभिधित्सितः ॥ ११८४ ॥

सर्वे धर्मा निरात्मानः सर्वे वा पुरुषा गताः ।

सामस्त्यं गम्यते तत्र कश्चिदंशस्त्वपोह्यते ॥ ११८५ ॥

केचिदेव निरात्मानो बाह्या इष्टा घटावयः ।

गमनं कस्यचिच्चैवं भ्रान्तिस्तद् विनिवर्तते ॥ ११८६ ॥

कश्चिद् विशेषोऽर्थकृतोऽभ्युपगन्तव्यः, येन बोधरूपतासाम्येऽपि प्रतिविषयम् 'नीलस्येदं' संवेदनम्, न पीतस्य' इति विभागेन विभज्यते ज्ञानम् । तदभ्युपगमे च सामर्थ्यात् साकारमेव ज्ञानमभ्युपगतं स्यात्; आकारव्यतिरेकेणान्यस्य स्वभावविशेषत्वेनावधारयितुमशक्यत्वात् । अतो भवता स्वभावविशेष इति स एव शब्दान्तरेणोक्तः, अस्माभिस्त्वाकार उल्लेख इत्यादिना शब्देनेति केवलं नाम्नि विवादः ॥ ११८०-११८२ ॥

“एवमित्यादिशब्दानाम्” (तत्त्व० ९८०) इत्यादावाह—एवमित्यादिशब्दानामित्यादि । [G 360] ‘एवमेतत्’ ‘नैवम्’ इति प्रकारान्तरमारोपितमेवमित्यादिशब्दैर्व्यवच्छिद्यमानं स्फुटतरमवसीयत एवेति नाव्यापिता शब्दार्थव्यवस्थायाः ॥ ११८३ ॥

एवं कुमारिलेनोक्तं दूषणं प्रतिनिहितम्, इदानीमुद्द्योतकरोक्तं प्रतिविधीयते । तत्र यदुक्तम् “सर्वशब्दस्य कश्चार्थो व्यवच्छेद्यः प्रकल्प्यते” (तत्त्व० ९८१) इति । तत्राह—व्यवहारोपनीते चेत्यादि । अत्रापि ज्ञेयादिपदवत् केवलस्य सर्वशब्दस्याप्रयोगाद् वाक्यस्थस्यैव नित्यं प्रयोग इति यदेव मूढमतेराशङ्क्यस्थानं तदेव निवर्त्यमस्ति । अभिधित्सित इति अभिधातुमिष्टः ॥ ११८४ ॥

कोऽसावर्थोऽभिधातुमिष्टः ? इत्याह—सर्वे धर्मा इत्यादि ॥ ११८५ ॥

सर्वाङ्गप्रतिषेधश्च नैव तस्मिन् विवक्षितः ।
 स्वार्थापोहप्रसङ्गोऽयं तस्मादज्ञतयोच्यते ॥ ११८७ ॥
 न भावो नापि चाभावोऽपृथगेकत्वलक्षणः ।
 नाश्रितानाश्रितोऽपोहो नैकानेकश्च वस्तुतः ॥ ११८८ ॥
 तथाऽसौ नास्ति तत्त्वेन यथाऽसौ व्यवसीयते ।
 तन्न भावो न चाभावो वस्तुत्वेनावसायतः ॥ ११८९ ॥
 मेदामेदादयः सर्वे वस्तुसत्परिनिष्ठिताः ।
 निःस्वभावश्च शब्दार्थस्तस्मादेते निरास्पदाः ॥ ११९० ॥

कौऽसावंशोऽपोह इत्याह—केचिदेवेति ॥ ११८६ ॥

“एकाग्रसर्वमिति चेत्” (तत्त्व० ९८२) इत्यादावाह—सर्वाङ्ग-
 प्रतिषेधश्चेत्यादि । यदि हि सर्वस्याङ्गस्य प्रतिषेधस्तस्मिन् व्यवहारोपनीते
 वाक्यस्थे सर्वशब्दे विवक्षितः स्यात्, तदा स्वार्थापोह प्रसज्यते; यावता यदेव
 मूढधिया शङ्कितं तदेव निषिध्यत इति कुत स्वार्थापवादित्वदोषप्रसङ्गः । एवं
 आदिशब्देऽपि वाच्यम् ॥ ११८७ ॥

यच्चोक्तम्—“किं भावोऽथ वाऽभावः” (तत्त्व० ९८५) इत्यादि,
 तत्राह—न भाव इत्यादि ॥ ११८८ ॥

[G 361] कस्माद्भावो न भवति ? इत्याह—तथाऽसौ नास्ती-
 त्यादि । बाधरूपनयाऽसौ भ्रान्तेरवसीयते, न चासौ तथाऽवस्थित इत्यतो बाध-
 रूपत्वाभावात् न भावः । यथाभावः कस्मान्न भवति ? इत्याह—न चाभावो वस्तु-
 त्वेनावसायत इति । “बाधरूपतयावसितत्वाच्चैकान्तेनाभावः इत्यपि शक्यं
 वक्तुम् ॥ ११८९ ॥

अथ पृथक्त्वैकत्वादिलक्षणं कस्मान्न भवति ? इत्याह—मेदामेदादयः
 इत्यादि । मेदामेदादयः = व्यतिरेकाव्यतिरेकादयः । आदिशब्देनाश्रितत्वादयो
 गृह्यन्ते, न हि वस्तुगता एव धर्मा, तत्कथमपोहे कल्पनाशिल्लिखितविग्रहे प्रतिष्ठां
 लभेरन् ! यच्चोक्तम्—“क्रियारूपत्वादपोहस्य विषयो वक्तव्यः” (तत्त्व० ९८८)

अन्यार्थविनिवृत्तिं च साक्षाच्छब्दः करोति नः ।

कृते स्वार्थाभिधाने तु सामर्थ्यात् साऽवगम्यते ॥ ११९१ ॥

न तदात्मा परात्मेति विस्तरेणोपपादितम् ।

परपक्षानभिज्ञेन तस्मादेतदिहोच्यते ॥ ११९२ ॥

केन ह्यगोत्वमासक्तं गोय्येनैतदपोह्यते ।

इति नैवाभिमुख्येन शब्देनैतदपोह्यते ॥ ११९३ ॥

कतमेन च शब्देन वाच्यत्वं परिपृच्छ्यते ।

अपोहस्य किमेतेन यदि वा किं घटादिना ॥ ११९४ ॥

शब्दार्थः किमपोहो वा विधिर्वेति निरूपणे ।

अपोह इति भात्येतद् यत् तदेवं प्रतीयते ॥ ११९५ ॥

प्रतिबिम्बं हि शब्दार्थ इति साक्षादियं मतिः ।

जात्यादिविधिहानिस्तु सामर्थ्यादवगम्यते ॥ ११९६ ॥

इति, तदसिद्धम्; शब्दवाच्यस्यापोहस्य प्रतिबिम्बात्मकत्वात् । तच्च प्रतिबिम्बक-
मध्यवसितबाह्यवस्तुरूपत्वान्न प्रतिषेधमात्रम् । अत एव—किं गोविषयः, अथा-
गोविषयः—इत्यस्य विकल्पद्वयस्यानुपपत्तिः; गोविषयत्वेनैव तस्य विधिरूपतया-
ऽध्यवसीयमानत्वात् ॥ ११९० ॥

यथोक्तम्—“केन ह्यगोत्वमासक्तं गोय्येनैतदपोह्यते” (तत्त्व० ९८८)
इति, तत्राह—अन्यार्थविनिवृत्तिं चेत्यादि । यदि हि प्रधानेनान्यनिवृत्तिमेव-
शब्दः प्रतिपादयेत् तदैतत् स्यात्, यावताऽर्थप्रतिबिम्बकमेव यथोक्तं प्रथमतरः
शब्दः करोति, तद्गतौ च ‘सामर्थ्यादन्यनिवर्तनं गम्यत इति सिद्धान्तानभिज्ञत्वा-
यत्किञ्चिदभिहितमेतदिति संक्षेपार्थः । शेषं सुबोधम् ॥ ११९१-११९३ ॥

[G. 362] व्यतिरेकादिविकल्पः पूर्वमेव निरस्तः । यदुक्तम्—“किम-
यमपोहो वाच्यः” (तत्त्व० ९९६) इत्यादि, तत्राह—कतमेनेत्यादि । तत्रान्या-
पोहवाच्यत्वविकल्पो यदन्योपोहशब्दमधिकृत्याधिक्रियते, तदा विधिरूपेणैवासौ तेन

घटवृक्षादिशब्दाश्च तदेव प्रतिबिम्बकम् ।

ब्रुवन्ति जननात् साक्षादर्थान्यत् क्षिपन्ति तु ॥ ११९७ ॥

तस्मान्न विधिदोषोऽस्ति नानिष्टा च प्रसज्यते ।

अवाच्यपक्षदोषस्तु तदनङ्गीकृतेर्न नः ॥ ११९८ ॥

एकत्वनित्यतादिश्च कल्पितो न तु तात्त्विकः ।

तत्र हासकरणं महाविद्वत्त्वसूचकम् ॥ ११९९ ॥

अवधारणसामर्थ्यादन्यापोहोऽपि गम्यते ।

त्वात्मैव गम्यते यत्र विफलो नियमोऽन्यथा ॥ १२०० ॥

शब्देन वाच्य इत्यभ्युपगमनान्निष्ठपक्षिर्मुक्ता । तथा हि—किं विधिः शब्दार्थः ?
 आहोन्विदन्यापोहः । इति प्रस्तावे 'अन्यापोहः शब्दार्थः' इत्युक्ते प्रतिपत्तुर्मुखोक्त-
 प्रतिबिम्बलक्षणान्यपोहाज्यवसार्था प्रत्यय समुपजायते । अर्थास्तु विधिरूपशब्दार्थ-
 निषेधः । अथ घटादिशब्दजनघटित्यः । तत्रापि यथोक्तप्रतिबिम्बलक्षणपोहः साक्षाद्
 घटादिशब्दजनजन्यमानन्वादिधिरूपेण च तै प्रतिपाद्यते, सामर्थ्यादित्यन्यनिवृत्तेरभिगम-
 इति नानिष्ठपक्षिः । न 'वाच्यपक्षदोषः । सामर्थ्यादन्यनिवृत्तेरन्यमानन्वादन-
 वाच्यतयाऽवाच्यपक्षान्यनङ्गीकृत्वादेव न तत्पक्षमाविदोषोदयावकाश इति दर्श-
 यति—अवाच्यपक्षदोषास्त्विति ॥ ११९४-११९८ ॥

अपोहशब्दार्थव्यवस्थायां परकृताव्यापितोद्भावनम्

११ यस्य तर्हि न बाह्योऽर्थोऽप्यन्यथावृत्त इष्यते ।

वन्ध्यासुतादिशब्दस्य तेन काऽपोह उच्यते ॥ १२०१ ॥

तत्प्रतिविधानम्

रूपाभावादभावानां शब्दा जात्यादिवाचकाः ।

नाशङ्क्या एव सिद्धास्ते निर्भासस्यैव सूचकाः ॥ १२०२ ॥

अर्थशून्याभिज्ञत्पोत्यं^१ वासनामात्रनिर्मितम् ।

प्रतिबिम्बं यदाभाति तच्छब्दैः प्रतिपाद्यते ॥ १२०३ ॥

तन्मात्रद्योतकाश्चेमे साक्षाच्छब्दाः ससंशयाः ।

संकेतसव्यपेक्षत्वात् कल्पितार्थाभिधानवत् ॥ १२०४ ॥

यस्माद् यत्र स्वात्मैव गम्यते तत्रावधारणसामर्थ्यादन्यापोहोऽपि गम्यत इति स्फुटतरमवसीयते ॥ १२०० ॥

यस्य तर्हीत्यादिना परोऽपोहशब्दार्थव्यवस्थाया अव्यापितामेवोद्भावयति ।

तथा हि—यस्य वन्ध्यासुतादिशब्दस्य बाह्यसुतादिकं वस्तुन्यव्यावृत्तमपोहाश्रयो नास्त्येव, तस्य किमधिष्ठानोऽपोहो वाच्य उच्यते । अवश्यं हि वस्तुनाधिष्ठानभूते-
नापोहस्य भवितव्यम् ; तस्यान्यापोहपदार्थाव्यतिरेकात् ॥ १२०१ ॥

रूपाभावादित्यादिना प्रतिविधत्ते । वन्ध्यासुतादीनामभावानां रूपस्य कस्य-
चित् स्वभावान्न तद्विषयाः शब्दा जात्यादिवाचकत्वेनाशङ्क्याः, वस्तुवृत्तीनां हि
शब्दानां किं रूपमभिधेयम् ? आहोस्वित् प्रतिबिम्बकम् ?—इति शङ्का स्यात्,
अभावश्च वस्तुविवेकलक्षण एवेति तद्वृत्तीनां शब्दानां कथमिव वस्तुविषयत्वाशङ्का
भवेत् ! अतो निर्विषयत्वं स्फुटतरमेव । तत्र शब्दानां प्रतिबिम्बकमात्रोत्पा-
दादवसीयत एवेत्यस्थानमाशङ्कायाः ॥ १२०२ ॥

एतदेव दर्शयति—अर्थेत्यादि । शब्दैरिति वन्ध्यासुतादिशब्दैः ॥ १२०३ ॥

[G. 364] ये पुनर्वस्तुविषयाः शब्दाः, तेषां प्रतिबिम्बकमात्रवाचकत्व-
सिद्धौ प्रमाणयन्नाह—तन्मात्रेत्यादि । ये सङ्केतसव्यपेक्षास्तेऽर्थशून्याभिज्ञत्वा-

परोपगतभेदादिविधानप्रतिपादकाः ।

न चेतं ध्वनयस्तस्मात् तद्वदेवेति गम्यताम् ॥ १२०५ ॥

परपक्षे दोषोद्भावनम्

संकेतासम्भवो ह्यत्र भेदादौ साधितः पुरा ।

वैफल्यं च न तद्वेत्योः सन्दिग्धव्यतिरेकिता ॥ १२०६ ॥

(शङ्का)

ननु चापोहपक्षेऽपि कथं सकेतसम्भवः ।

साफल्यं च कथं तस्य न द्वयोः स हि सिद्धयति ॥ १२०७ ॥

वक्तृश्रोत्रोर्न हि ज्ञान वैद्यते तत् परस्परम् ।

हितवासनामात्रनिर्मितविकल्पप्रतिबिम्बकमात्रावद्योतका, यथा बन्ध्यापुत्रादिशब्दा-
कल्पितार्थाभिधायिन । सङ्केतसव्यपेक्षाश्च ससशया विवादास्पदीभूता घटादयः
शब्दा इति स्वभावहेतु ॥ १२०४ ॥

एव स्वपक्ष प्रसाध्य परपक्षनिषेधाय प्रमाण्यब्राह्—परोपगतेत्यादि ।
भेद = स्वलक्षणम्, आदिशब्देन ज्ञात्यादिपरिग्रह । तस्मादिति सङ्केतसा-
पेक्षत्वात् । तद्वदेवेति कल्पितार्थाभिधानवत् ॥ १२०५ ॥

द्वयोरपि हेत्वोरनैकान्तिकता परिहरन्नाह—संकेतासम्भव इत्यादि ।
अशक्यसमयत्वाद्, अनन्यभाक्त्वाच्चेति पूर्वं स्वलक्षणादौ सङ्केतासम्भवस्य सकेत-
वैफल्यस्य च प्रसाधितत्वात् । तत् = तस्मात् । हेत्वोर्द्वयोर्न सन्दिग्धविकल्प-
व्यतिरेकितेति ॥ १२०६ ॥

नन्वित्यादिना पर प्रथमे हेतावनैकान्तिकतामुद्भवयति । यथा हि स्वलक्ष-
णादौ सकेतासम्भव, वैफल्यं च, तथाऽपोहपक्षेऽपि समानम्, ततश्चावृत्तसमयत्वात्
तन्मात्रद्योतकत्वमपि शब्दानां न युक्तमित्यनैकान्तिकता हेतोः । साफल्यं च कथं-
मिति । सम्भवतीति शेषः । तस्येति सकेतस्य । कथं पुनस्तत्र सकेतासम्भवः ?
इत्याह—न द्वयोः स सिद्धयतीति । द्विशब्दो हेतौ । यस्मात् [G 365]
प्रतिबिम्बात्मकोऽपोह सकेतविषययोर्द्वयोर्वचःश्रोत्रोरेको न सिद्धयति ।

संकेते न च तद्दृष्टं व्यवहारे समीक्ष्यते ॥ १२०८ ॥

(समाधानम्)

स्वस्य स्वस्यावभासस्य वेदनेऽपि स वर्तते ।

वाह्यार्थाध्यवसाये यद् द्वयोरपि समो यतः ॥ १२०९ ॥

कस्मात् ? इत्याह—न हि ज्ञानमित्यादि । प्रत्यात्मसंवेदनीयमेवावाम्दर्शनानां ज्ञानम् । न ह्यन्यदीयज्ञानमपरोऽपरदर्शनः संवेदयते । ज्ञानादव्यतिरिक्तश्च परमार्थतः प्रतिबिम्बात्मकलक्षणापोहः, ततश्च वक्तृश्रोत्रोर्द्वयोरपि कस्यचिदेकस्य सङ्केतविषयस्यार्थस्यासिद्धेः कुत्र सङ्केतः क्रियते, गृह्यते वा ! न ह्यसिद्धे वस्तुनि वक्ता सङ्केतं कर्तुमीशः, नापि श्रोता गृहीतुम्; अतिप्रसङ्गात् । तथा हि—श्रोता यत्प्रतिपद्यते स्वविज्ञानारूढमर्थप्रतिबिम्बकं न तद्वक्त्रा संवेद्यते । यच्च वक्त्रा संवेद्यते न तच्छ्रोत्रा; स्वस्य स्वस्यैवावभासस्य वेदनात् । आनर्थक्यं च प्रतिपादयन्नाह—संकेते न^१ चेत्यादि । यत्संकेतकाले प्रतिबिम्बकमनुभूतं श्रोत्रा वक्त्रा वा, न तद्व्यवहारकालेऽनुभूयते; तस्य क्षणक्षयित्वेन चिरनिरुद्धत्वात् । यच्च व्यवहारकालेऽनुभूयते न तत्सङ्केतकाले दृष्टम्; अन्यस्यैव तदानीमनुभूयमानत्वात् । न चान्यत्र सङ्केतादन्यत्र व्यवहारो युक्तः; अतिप्रसङ्गादिति ॥ १२०७—१२०८ ॥

स्वस्य स्वस्येत्यादिना प्रतिविधत्ते । न हि परमार्थतो ज्ञानाकारोऽपि शब्दानां वाच्यतयाऽमीष्टः, येन तत्र सङ्केतासम्भवश्चोच्यते; यतः सर्व एवायं शाब्दो व्यवहारः स्वप्रतिभासानुरोधेन तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनवद् भ्रान्त इष्यते; केवलमर्थशून्याभिज्ञप्सवासनाप्रबोधाच्छब्देभ्योऽर्थाध्यवसायविकल्पमात्रोत्पादात्^२ । तत्प्रतिबिम्बकं शब्दानां वाच्यमित्यभिधीयते जननात्, न त्वभिधेयतया । तत्र यद्यपि स्वस्य स्वस्यैवावभासस्य वक्तृश्रोतृभ्यां परमार्थतः संवेदनम्, तथापि तैमिरिकद्वयस्येव भ्रान्तिवीत्रस्य तुल्यत्वाद् द्वयोरपि वक्तृश्रोत्रोर्वाह्यार्थाध्यवसायस्तुल्य एव; तथापि वक्तुरयमभिमानो वर्तते—‘यमेवाहमर्थं प्रतिपद्ये तमेवायं प्रतिपद्यते’ इति । एवं श्रोतुरपि योज्यम् । एकार्थाध्यवसायित्वं कथमनयोर्वक्तृश्रोत्रोः परस्परं विदित-

१-१. कर्तुमीशानोऽपि—ग०, गा० ।

२. जे० पुस्तके नास्ति ।

३. ०ऽर्थावसायि०—पा० गा० ।

तिमिरोपहृताक्षो हि यथा ग्राह शशिद्वयम् ।
 स्वसमाय तथा सर्वा शाब्दी व्यवहृतिर्मता ॥ १२१० ॥
 व्यापकत्वं च तस्येदमिष्टमाध्यवसायिकम् ।
 मिथ्यावभासिनो ह्येते प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः ॥ १२११ ॥

प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षा

प्रमाणे परेषां विप्रतिपत्तिनिराकरणम्

प्रत्यक्षमनुमानं च यदुपाधिप्रसिद्धये ।
 परैरुक्तं न तस्मिन्मेवलक्षणकं हि तव ॥ १२१२ ॥

मिति चेत् ! यदि नाम परमार्थतो न विदितम्, तथापि भ्रान्तिबीजस्य तुल्यत्वाद-
 स्येव परमार्थतः स्वप्रतिभासानुरोधेन तैमिरिकद्वयवद् भ्रान्त एव व्यवहार इति
 निवेदितमेतत् । तेनैकार्थाध्यवसायवशात् संकेतकरणमुपपद्यत एव ॥ १२०९ ॥

[G 366] अत्र दृष्टान्तमाह— तिमिरोपहृताक्षो ह्रीत्यादि । स्वसमाये-
 ति । आत्मतुल्याय, अथस्मै तैमिरिकायेत्यर्थः ॥ १२१० ॥

न चाप्यनर्थक्यं संकेतस्येति दर्शयति—व्यापकत्वं चेति । संकेतव्यव-
 हारात्कालव्यापकत्वं च वक्तृभूतभूम्यामध्यवसितार्थप्रतिबिम्बकस्यावसायवशादेवेष्टम्,
 न परमार्थतः, व्यवहारकालेऽपि वक्तृभूतोः पूर्वापरकालदृष्टयोरर्थयोरैक्याभिमानात् ।
 अथ परमार्थतः कस्मान्नेष्टम् ? इत्याह—मिथ्यावभासिन इत्यादि ॥ १२११ ॥

इति शब्दार्थपरीक्षा

तत्र प्रमाणे स्वरूपफलगोचरसङ्ख्यासु परेषां विप्रतिपत्तिश्चतुर्विधा । तन्नि-
 राकरणेन स्पष्टं प्रमाणलक्षणमादर्शयितुम् “स्पष्टलक्षणसंयुक्तप्रमाद्वितीयनिश्चितम्”
 (तत्त्व० ३) इत्येकस्मिन्मर्थनार्थमाह—प्रत्यक्षमित्यादि । उपाधिप्रसिद्धय
 इति । गुणद्रव्यक्रियाव्यतिस्मवायाद्युपाधिप्रसिद्धये । परैरिति वैशेषिकादिभिः ।
 एवमिति वक्ष्यमाणम् ॥ १२१२ ॥

प्रत्यक्षलक्षणम्

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्;

कल्पनायाः स्वरूपम्

अभिलापिनी ।

प्रतीतिः कल्पना, क्लृप्तिहेतुत्वाद्यात्मिका न तु ॥ १२१३ ॥

शब्दार्थघटनायोग्या वृक्ष इत्यादिरूपतः ।

या वाचामप्रयोगेऽपि साभिलापेच जायते ॥ १२१४ ॥

तत्र सविकल्पकमज्ञानस्वभावं वा चक्षुरादिकं प्रत्यक्षं प्रमाणमिति प्रत्यक्ष-
स्वरूपविप्रतिपत्तिः, तन्निराकरणेन तल्लक्षणमाह — प्रत्यक्षं कल्पनापोढम-
भ्रान्तमिति ।

तत्र ज्ञानस्य कल्पनापोढत्वमभ्रान्तत्वं चानूद्य प्रत्यक्षत्वं विधीयते, सर्वत्रैव
लक्ष्यस्य विधीयमानत्वात् । यथा — यः कम्पते सोऽश्वत्थ इति । लक्ष्यमत्र
प्रत्यक्षम् ; तल्लक्षणस्यैव प्रस्तुतत्वात् । न तु 'कल्पनापोढाभ्रान्तलक्षणं प्रकृतम्,
येन तद्विधीयत [G 367] इति स्यात् । कल्पनाप्रतिषेधाच्च ज्ञानस्य सामर्थ्य-
लब्धत्वात् 'अवत्सा घेनुरानीयताम्' इति यथा वत्सप्रतिषेधेन गोघेनोरिति, अतो
ज्ञानमिति नोक्तम् । का पुनरत्र कल्पनाऽभिप्रेता, यवपोढं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ?
इत्याह — अभिलापिनी प्रतीतिः कल्पनेति । अथ यस्यां क्लृप्तिहेतुत्वाद्या-
त्मिकायां शङ्करस्वामिममृतयो विस्तरेण दोषमुक्तवन्तः, सापि किं गृहीतव्या ?
उत न ? इत्याह — क्लृप्तिहेतुत्वाद्यात्मिका न त्विति । गृह्यत इति शेषः । तेन
तदाश्रयेण ये दोषाः परेणोक्ता, ते तत्प्रक्षानङ्गीकारादेव नावतरन्तीत्युक्तं भवति ।
क्लृप्तिः = व्यपदेशः, तद्वेतुत्वं ज्ञानादीनामिति बोद्धव्यम्; यतो जात्यादिविशेषमन्तरेण
न व्यपदेशोऽस्ति । आदिशब्देन शब्दसंसर्गचिचौदारिकसूक्ष्मताहेतू वितर्कविचारौ,
तथा ग्राह्यग्राहककल्पनेत्येवमादि ग्रहीतव्यम् । अभिलापः = वाचकः शब्दः, स
च सामान्याकारः, स विद्यते यस्याः प्रतिभासतः सा तथोक्ता ॥ १२१३ ॥

कुतः पुनरीदृशी प्रतीतिः सिद्धा ? इत्याह — शब्दार्थेत्यादि । वृक्ष इत्यादि-
रूपतो या वाचामप्रयोगेऽपीति सम्बन्धः । यदि वा — पूर्वेण शब्दार्थघटनायोग्या

अतीतभवनामार्थभावनावासनान्वयात् ।

सद्योजातोऽपि यद्योगादितिकर्तव्यतापटुः ॥ १२१५ ॥

चिन्तोत्प्रेक्षादिकाले च विस्पष्टं या प्रवेद्यते ।

अनुविद्धेव सा शब्दरपह्णोतुं न शक्यते ॥ १२१६ ॥

तस्याश्चाध्यवसायेन भ्रान्ताशब्दार्थयोः स्थितिः ।

अन्यायोगादसत्त्वेऽस्याः 'सदृश्यपि न सम्भवेत् ॥ १२१७ ॥

वृक्ष इत्यादिरूपत इति सम्बन्ध । अनेन प्रत्यक्षत एव कल्पनाया सिद्धिमादर्शयति, सर्वमाणभृतामनुसिद्धत्वाद् विकल्पस्य ॥ १२१४ ॥

तथा द्वाबाहमसावितिकर्तव्यताहेतुतया सिद्धैवेति दर्शयति — अतीतेत्यादि । अतीतो भव = अतीत जन्म, तत्र नामार्थभावना = शब्दार्थाभ्यास, तेनाहिताया वासना = सामर्थ्यम्, तस्या अन्वय = अनुगमो यतो बालस्याप्यस्ति, तेनाभिलषिणी प्रतीतिस्तस्यापि भवत्येव । यस्या = कल्पनाया योगात्, इतिकर्तव्यतायाम् = स्मितरुदितस्तनपानप्रहर्षादिलक्षणायाम्, पटु = चतुरो भवति, अतोऽतया कार्यभूतया यथोक्ता कल्पना बालस्याप्यनुमीयत एव । यथोक्तम् —

“इतिकर्तव्यता लोके सर्वोऽशब्दव्यपाधया ।

या पूर्वाहितसस्कारो बालोऽपि प्रतिपद्यते” ॥ (वा० प० १.१२१) इति ।

सा पुन सन्मूच्छिताक्षरानारध्वनिविशिष्टमन्तर्मात्राविपरिवर्त्तिनमर्थं बहिरिवादर्शयन्ती तेषा समुपपद्यते, यया पश्चात् सङ्केतग्रहणकुशला भवन्ति ॥ १२१५ ॥

[G 368] चिन्तोत्प्रेक्षादिना भूय प्रत्यक्षत कल्पनासिद्धिमाह ॥ १२१६ ॥

तस्यादचेत्यादिना शाब्दव्यवहाराख्यमार्थलिङ्गतोऽपि सिद्धिमाह । यत्तात्त्विकी शब्दार्थव्यवस्था 'पूर्वं' निषिद्धा, भ्रान्तेति च व्यवस्थापिता । यदि चास्याः कल्पनाया असत्त्व स्यात्, तदा सा = शब्दार्थव्यवस्था, ईदृश्यपि = भ्रान्तापि, न सम्भवेत्, तदभिप्रायः सात् तस्याव्यवस्थानात्, अन्येषा च स्वच्छणादीना बाधाना वाच्यत्वेन योगस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ १२१७ ॥

जात्यादियोजनायोग्यामप्यन्ये कल्पनां विदुः ।

सा जात्पादेरपास्तत्वाददृष्टेश्च न सङ्गता ॥ १२१८ ॥

जात्यादीनामदृष्टत्वात् तद्योगाप्रतिभासनात् ।

क्षीरोदकादिवच्चार्थं घटना घटते कथम् ॥ १२१९ ॥

हेयोपादेयविषयकथनाय द्वयोक्तिः ।

परापरप्रसिद्धेयं कल्पना द्विविधोदिता ॥ १२२० ॥

लक्षणकारमतम्

नामादियोजना चेयं स्वनिमित्तमनन्तरम् ।

ननु चान्येऽपि न केवलमभिलाषिणो प्रतीतिं कल्पनां वर्णयन्ति, किन्तु जातिगुणक्रियादिसम्बन्धयोग्यामपि, सा कस्मान्न गृह्यते ? इत्याह—जात्यादी-
त्यादि । अदृष्टेऽचेति । जात्यादेरिति सम्बन्धः । अयं चाभ्युपगम्य जात्यादीन्
परिहार उक्तः ॥ १२१८ ॥

जात्यादीनामित्यादिना तदेवाहृतत्वं समर्थयते । क्षीरोदकादिवच्चेति ।
यथा क्षीरोदकादेर्मिश्रीभूतस्य विवेकेनाप्रतिभासनाच्च घटना शक्यते कर्तुम्,
तद्वज्जात्यादीनां सत्त्वेऽपि विवेकेनाश्रयादप्रतिभासनाच्च शक्यते तदाश्रयेण
सहेत्यर्थः ॥ १२१९ ॥

यदि तर्हि जात्यादियोजना कल्पना न युक्तैव, तत्कथं लक्षणकारेणोक्तम्—
“नामजात्यादियोजना कल्पना” इति ? आह—हेयेत्यादि । तत्र हेया जात्यादियोजना
परप्रसिद्धा कल्पना, उपादेया स्वप्रसिद्धा नामयोजनाकल्पना—इति दर्शनाय
द्विप्रकाराऽपि कल्पना निर्दिष्टा । कथमवगम्यते ? इत्याह—[G 369]
द्वयोक्तिः । यस्मान्नाम च जात्यादयश्च नामजात्यादयस्तेषां योजना—इत्येवं
वर्गद्वयमुक्तम् ; अन्यथा नामादियोजना, यदि वा जात्यादियोजना—इत्येव वाच्यं
स्यात् । न चेदं परिगणनम्, आदिशब्दवैफल्यप्रसङ्गात् ॥ १२२० ॥

ननु च कल्पना ज्ञानधर्मः, तद्विरहप्रतिपादनमेव प्रकृतम् ; प्रत्यक्षाधिकारात्,
नार्थधर्मविरहप्रतिपादनम् । नामजात्यादीनां च या योजना तद्वद्विः, साऽर्थगतो
धर्मः, न ज्ञानस्य ; ततश्चाप्रस्तुताभिधायित्वं लक्षणकारस्य ? इति चोद्यमाशङ्क्याह—

तैस्तु करणविभक्त्या साफल्यमनुभूयते ।
नाम्नो जात्यादिभिः सेयमित्यर्थोऽध्यवतिष्ठते ॥ १२२४ ॥
यदृच्छाशब्दवाच्याया जातेः सद्भायतो न च ।

कथं तर्हि जात्या गुणेन क्रियया द्रव्येण वेत्येतदपरं तृतीयान्तं योजनीयम् ?
इत्याह—तैस्त्वित्यादि । जात्या करणमृतया नाम्ना विशिष्टोऽर्थ उच्यते
गौरिति, तथा गुणादिभिः—इत्येवं तैर्जात्यादिभिः करणविभक्त्या सम्बन्धात्
साफल्यमनुभूयते ।

यद्येवम्, 'नामजात्यादियोजना' इत्यत्र सूत्रे कथं सम्बन्धः कार्यः ? इत्याह—
नाम्नो जात्यादिभिरिति । योजनेति शेषः । सेयमिति । अनेन समासार्थलभ्यां
कल्पनामेव निर्दिशति । जात्यादिभिर्योजना चात्यादियोजना, नाम्नो जात्यादि-
योजना सेयं नामजात्यादियोजनेत्यर्थं समासार्थोऽध्यवतिष्ठत इति यावत् ॥ १२२४ ॥

यद्येवम्, यदृच्छाशब्देषु जात्यादीनां प्रवृत्तिनिमित्तानामभावादव्यापिनी
व्यवस्था भवेत् ? इत्याशङ्क्याह—यदृच्छाशब्दवाच्याया इति । एतदुक्तं
भवति—येऽप्येते द्वित्यादयः शब्दा यदृच्छाशब्दत्वेन प्रतीताः, तेऽपि जन्मनः
प्रभृत्यामरणक्षणादनुवर्तमानाः प्रतिक्षणभेदभिन्नमसाधारणभेदेन वस्तु गमयितुम-
शक्ताः कालप्रकर्षमर्यादावच्छिन्नवस्तुसमवेता जातिमभिधेयत्वेनोपाददते, अन्यथा
हि बालाद्यवस्थाभेदपरिच्छिन्नवस्तुभागविषयतया निरूढाः कथं वृद्धाद्यवस्थोपहित-
भेदमपि वस्तु प्रतिपादयेयुः ।

येषामपि “न क्षणिको देहः, किं तर्हि ? कालान्तरावस्थायी” इति दर्शनम्,
तेषामपि यथाकालमपचीयमानावयसम्बन्धाद्, अवयवापचयाद्वा, अन्यद् द्रव्यम-
वस्थाभेदेऽपि सिद्धम् ।

परिणतिदर्शनेऽपि यदवस्थाभेदसम्बद्धं वस्तु तच्छब्दवाच्यतया प्रतिज्ञातम्,
ततश्चावस्थान्तरं समाश्रयेत्, तदेव वस्तु तेन शब्देन नामिधीयेत् । यथा पयसि
विनिश्चितामिधानशक्तिः क्षीरशब्दो न दध्नि प्रवर्तते, तथा शरीरेऽपि नावस्था-
न्तरे प्रवर्ततेति जातिरवश्यमभ्युपगन्तव्या ।

आक्षिप्य वृत्तं ते येन तेन नाप्रस्तुताभिधा ॥ १२२१ ॥
नामजात्यादयः सर्वे योज्यन्ते वाऽनयेति सा ।

तयोक्ता कल्पना प्रोक्ता प्रतीतिरभिलापिनो ॥ १२२२ ॥

वृत्तिग्रन्थसङ्गमनम्

यद्वा स्वमतसिद्धैव केवला कल्पनोदिता ।

सर्वत्र नाम्ना युक्तोऽर्थ उच्यत इति योजनात् ॥ १२२३ ॥

नामादियोजना चेयमिति । अनन्तरम् = अव्यवहित निमित्तं यत्, तस्या कारणम् । तत् पुनरागिष्टभिलाषा प्रतीति । सा च वस्तुद्वयानुसन्धानाकारोत्पत्तिस्तथा योजनेति व्यपदिश्यते । नेव तु कश्चित् कञ्चिद्योनयति, निर्यापारत्वात् सर्वधर्माणाम् । तस्याक्षेपो द्वाभ्या प्रकाराभ्याम् । नामादीनां योजना यतो भवति सा तयोक्ता । गमकत्वाद् वैयधिकरणेऽपि च बहुव्रीहि । कारणे कार्योपचा राद्धा । उपचारस्य च प्रयोजनम्—तदन्यकारणभ्यो विशिष्टकार्यकारिण स्वभावस्यापनम् ॥ १२२१ ॥

अथ वा—योज्यतेऽनयेति योजना, नामजात्यादीनां योजनेति समास कृत्वाऽभिलापिन्येव कल्पना निर्दिष्टेत्यदोष इति दर्शयति—नामजात्यादय इत्यादि ॥ १२२२ ॥

यद्वेत्यादिना परिहारान्तमाह—यथेवम्, कथमयमाचार्यायो वृत्तिग्रन्थो नीयते ? तद्यथा—“यदृच्छाशब्देषु नाम्ना विशिष्टोऽर्थ उच्यते—द्वित्य इति, जातिशब्देषु—जात्या गौरिति, गुणशब्देषु—गुणेन शुक्ल इति, क्रियाशब्देषु—क्रिया पाचक इति, द्रव्यशब्देषु—द्रव्येण दण्डी क्षिपाणा” ( ) इति । अनेन हि ग्रन्थेन जात्यादिविशेषणयुक्तस्याप्यर्थस्योच्यमानत्वं पृथक्प्रसाधितमित्यत आह—सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्रति न्यादिशब्दप्वपि । एतदुक्तं भवति—यथा [C. 370] यदृच्छाशब्देषु नाम्ना विशिष्टोऽर्थ उच्यते, एवं जात्यादिशब्देषु गौरित्यादिषु नाम्ना विशिष्टोऽर्थ उच्यते—इत्येतत् सर्वत्र ग्रन्थे योजनीयमिति ॥ १२२३ ॥

इत्येतत्प्रतिपत्त्यर्थमन्ये त्वित्यादिर्वाणितम् ॥ १२२८ ॥
जात्यादियोजनां येऽपि कल्पनां समुपाश्रिताः ।
तैरभ्युपेया नियतं प्रतीतिरभिलाषिणी ॥ १२२९ ॥
अन्यथा योजनाभावाद् युक्तयोरिव भावयोः ।
स्वातन्त्र्येण परिच्छेदात् कल्पना नैव कल्प्यते ॥ १२३० ॥
एवं वा व्यवहार्यं स्यात् सर्वं विश्वमिदं ततः ।
जात्यादिरूपसंसृष्टं व्यवहार्यमिदं मतम् ॥ १२३१ ॥
जात्यादियोजना शब्दयोजनाऽव्यभिचारिणी ।
एवं चोच्यते इत्येतत् फलवज्जायते वचः ॥ १२३२ ॥
तस्मात् समस्तसिद्धान्तसंस्थितानां प्रवादिनाम् ।
अविवादावयत्नेन^१ साध्येयं कल्पना मया ॥ १२३३ ॥

सांवृतास्त इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमुक्तमिदं लक्षणकारेण, नतु पृथगपरां कल्पनां दर्शयितुमिति । अन्य इति बौद्धाः । अर्थशून्यैरिति । जात्यादिनिरपेक्षैरपोह-
मात्रगोचरैः शब्दैः । इत्याचार्यग्रन्थस्यार्थः ॥ १२२८-१२२९ ॥

न केवलमस्माभिरियमभिलाषिणी प्रतीतिः कल्पनाऽभ्युपगता, परैरप्यवश्य-
मभ्युपगन्तव्या^२; अन्यथा जगदव्यवहार्यमेव स्यादिति दर्शयन्नाह—जात्यादि-
योजनां येऽपीति । [G ३/२] जातिगुणक्रियाद्रव्ययोजनायामपि कल्पनायां
परैरभ्युपमतायां नामयोजनैव कल्पना । तथा हि—तत्र जात्यादिव्यवच्छिन्नं वस्तु
नामैव विशिष्टं गृह्यते, अन्यथा हि स्वातन्त्र्येणानेकपदार्थग्रहणवद् योजनाभावात्
कथं कल्पना भवेत्, ततश्च मूकमेव जगत् स्यात् । अत एव च दण्डयुक्तं
पुरुषं पश्यन्नपि न तावद् दण्डीति योजयति यावन्न नाममेदं स्मरति; यत एव
शब्दयोजनया सर्वा योजना व्याप्ता । अत एव चाचार्यायम् “जात्या विशिष्टोऽर्थ
उच्यते—गौः” इत्यादिषु यद् ‘उच्यते’ इति वचनम्, तत् सफलं भवेत् ।
अन्यथा विना नाम्ना कथम् ‘उच्यते’ इति स्यात्; अभिधानक्रियायाः शब्द-
धर्मत्वात् ॥ १२३०-१२३२ ॥

अव्याप्तिरस्य मन्तव्या प्रसिद्धेस्तु पृथक्श्रुतिः ॥ १२२५ ॥

परमतम्

नन्वन्यापोहवाच्यत्वाच्चातिशब्दस्तु केवलः ।

विवक्षापरतन्त्रत्वाद् 'यदृच्छाशब्द एव वा ॥ १२२६ ॥

तत्त्वण्डनम्

सत्यं लोकानुवृत्त्येदमुक्तं^१ न्यायविदेदृशम् ।

इयानेव हि शब्दोऽस्मिन् व्यवहारपथं गतः ॥ १२२७ ॥

ते तु जात्यादयो नेह लोकवद् व्यतिरेकिणः ।

अथ वा—मा नृद् वस्तुमूला जाति, तथाऽपि नाव्याप्तिर्य व्यवस्था । तथा हि—त एव नेदा [G 371] अनिवक्षितमेवा सामान्यमिति, नेदा^३ एव^३ सर्वत्र जातिशब्दैरुपादीयन्त इति यदृच्छाशब्दा अपि^५ चात्मभिधायिन सन्तु । तथा चोक्तम्—

“जातौ पदार्थे जातिर्वा विशेषो वापि जातिवत् ।

शब्दैरपेक्ष्यते यस्मादतस्ते जातिवाचिनः ॥” (वा. प. ३.१.१२) इति ।

किमर्थं तर्हि यदृच्छाशब्दा^५ जातिशब्दैर्म्य पृथक्लक्षणकारेण निर्दिष्टाः^१ इत्याह—प्रसिद्धेस्त्विति । गवादयो हि शब्दा लोके जातिशब्दतया प्रतीताः, चित्राङ्गवाद्यस्तु सज्ञाशब्दत्वेनेति पृथक्चनम् ॥ १२२५ ॥

नन्वित्यादिना^२ परश्चोदयति ॥ १२२६ ॥

सत्यमित्यादिना प्रतिविमर्शते । इयानेव हीति । पञ्चमकारः सज्ञाजाति-
गुणत्रित्याद्रव्यशब्दमेवेति ॥ १२२७ ॥

ननु यदि स्वमतसिद्धैव कल्पनाऽभिप्रेता, किमर्थं तर्हि “अन्ये तु—अर्थशून्यै
शब्दैरेव विधिष्टोऽर्थ उच्यते” ( ) इत्यनेन ग्रन्थेन पृथक्स्वमतसिद्धा
कल्पना पश्चादुपवर्णिताऽऽचार्येण^४ इत्याह—ते तु जात्यादय इति ।
एतदुक्तं भवति—न शाबलेयादिव्यक्तिव्यतिरिक्ता जात्यादय परमाधिका सन्ति

१. विग्रहाशब्द—पा०, ग० ।

२. शब्दव्यक्त—त्रि० ।

३-३. पा० ग० पुस्तकनान्ति ।

४-४. पा०, ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।

५. नन्वित्यादि—पा०, ग० ।

इत्येतत्प्रतिपत्त्यर्थमन्ये त्वित्यादिवर्णितम् ॥ १२२८ ॥
जात्यादियोजनां येऽपि कल्पनां समुपाश्रिताः ।
तैरभ्युपेया नियतं प्रतीतिरभिलाषिणी ॥ १२२९ ॥
अन्यथा योजनाभावाद् युक्तयोरिव भावयोः ।
स्वातन्त्र्येण परिच्छेदात् कल्पना नैव कल्प्यते ॥ १२३० ॥
एवं वा व्यवहार्यं स्यात् सर्वं विश्वमिदं ततः ।
जात्यादिरूपसंसृष्टं व्यवहार्यमिदं मतम् ॥ १२३१ ॥
जात्यादियोजना शब्दयोजनाऽव्यभिचारिणी ।
एवं चोच्यत इत्येतत् फलवज्जायते वचः ॥ १२३२ ॥
तस्मात् समस्तसिद्धान्तसंस्थितानां प्रवादिनाम् ।
अविवादादयत्नेन^१ साध्येयं कल्पना मया ॥ १२३३ ॥

सावृतास्त इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमुक्तमिदं लक्षणकारेण, नतु पृथग्वरां कल्पनां दर्शयितुमिति । अन्य इति बौद्धाः । अर्थशून्यैरिति । जात्यादिनिरपेक्षैरपोह-
मात्रगोचरैः शब्दैः । इत्याचार्यग्रन्थस्यार्थः ॥ १२२८—१२२९ ॥

न केवलमस्माभिरियमभिलाषिणी प्रतीतिः कल्पनाऽभ्युपगता, परैरप्यवश्य-
मभ्युपगन्तव्या^२; अन्यथा जगदव्यवहार्यमेव स्यादिति दर्शयन्नाह—जात्यादि-
योजनां येऽपीति । [G ३/२] जातिगुणक्रियाद्रव्ययोजनायामपि कल्पनायां
परैरभ्युपमतायां नामयोजनैव कल्पना । तथा हि—तत्र जात्यादिव्यवच्छिन्नं वस्तु
नामैव विशिष्टं गृह्यते, अन्यथा हि स्वातन्त्र्येणानेकपदार्थग्रहणवद् योजनाभावात्
कथं कल्पना भवेत्, ततश्च मूकमेव जगत् स्यात् । अत एव च दण्डयुक्तं
पुरुषं पश्यन्नपि न तावद् दण्डीति योजयति यावन्न नाममेदं स्मरति; यत एव
शब्दयोजनया सर्वा योजना व्याप्ता । अत एव चाचार्यायम् “जात्या विशिष्टोऽर्थं
उच्यते—गौ” इत्यादिषु यद् ‘उच्यते’ इति वचनम्, तत् सफलं भवेत् ।
अन्यथा विना नाम्ना कथम् ‘उच्यते’ इति स्यात्; अभिधानक्रियायाः शब्द-
धर्मत्वात् ॥ १२३०—१२३२ ॥

लक्षणकाराभिप्रायवर्णनम्

एतदागूर्यं सकल नामजात्यादिवर्णनम् ।

मतयोः स्वान्ययोरित्यमुपादानमिहाकरोत् ॥ १२३४ ॥

तेभ्योऽस्माकमिधानेव भेद इत्येवमब्रुवन् ।

अन्ये त्वित्यादिक वाक्यमनन्तरमदो जगौ ॥ १२३५ ॥

न्यायमुखसङ्ग्रहमनम्

एव न्यायमुखग्रन्थो व्याख्यातव्यो विद्याऽनया ।

ज्ञानमित्यभिसम्बन्धात् प्रतीतिस्तत्र चोदिता ॥ १२३६ ॥

तस्मादित्यादिना कल्पनासिद्धिमुपसहरति ॥ १२३३ ॥

यद्वा^१—लक्षणकारस्य कल्पना सिद्धिरूपा निर्विशतोऽभिप्रायमाह—
एतदागूर्येति । हेयोपादेयविषयस्थान जात्यादियोजना^२ नामयोजना विना भावि
नीत्यादि पूर्वोपवर्णितम् । नामजात्यादिवर्णनमिति । अकरोदिति सम्बन्धः ।
स्वान्ययोस्तु मतयोरुपादानं हेयोपादेयविषयक्यनाय ॥ १२३४—१२३५ ॥

न्यायमुखग्रन्थस्तर्हि कथं नेयः ? इत्याह—एनमित्यादि । तत्राय न्याय
मुखग्रन्थ — “यत् ज्ञानार्थरूपादौ विशेषणाभिधायकमेदोषचारेणाविकल्पकं तद-
क्षमक्षं प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षम्” ( ) इति । विशेषणं जात्यादि, अभिधायकं
नाम, तयोरमेदोषचारो जात्यादिमद्वि सज्जिना च । अभेदोपचारग्रहणमुपलक्षणम् ।
[G 373] यत्रापि भेदनं ग्रहणम्—अस्य गोलमत्स्येदं नामेति, तत्रापि
कल्पनेष्यत एव ।

ननु चानुप्रतीति कल्पनेति नोक्तम्, तत् कथं तथोक्तकल्पना रम्यते ?
इत्याह—ज्ञानमित्यभिसम्बन्धादिति । एतदुक्तं भवति—कल्पनावैपरीत्येन
ज्ञानमेव प्रत्यक्षत्वेन दर्शयता ज्ञानधर्मत्वं कल्पनाया दर्शितम् । तथा चायमर्थो
भवति—यज्ज्ञानं नामाद्यमेदोषचारेणाविकल्पकम्, तत् प्रत्यक्षम्, यच्च ज्ञानं तथा-
विकल्पकं तत्कल्पनात्मकत्वात् प्रत्यक्षमिति सामर्थ्यादभिलाषिणी प्रतीति कल्पनेति
प्रत्यक्षवैपरीत्येन सिध्यति । एव परमतसङ्ग्रहो दक्षित इति ॥ १२३६ ॥

आचार्यमतम्

यद्वा विशेषणं भेदो येनान्यापोहकृच्छ्रुतिः ।

जात्यादीनां व्यवच्छेदमनेन च करोत्ययम् ॥ १२३७ ॥

एवं प्रतीतिरूपा च यदेवं कल्पना मता ।

तादात्म्यप्रतिषेधश्च प्रत्यक्षस्थोपवर्ण्यते ॥ १२३८ ॥

तदाऽध्यक्षादिशब्देन वाच्यत्वेऽपि न वाच्यते ।

कल्पनाविरहोऽध्यक्षे न हि सा शब्दवाच्यता ॥ १२३९ ॥

अन्यथा रूपगन्धादेः सविकल्पकता भवेत् ।

अतो नास्पदमेवेदं यद्वाहुः कुधियः परे ॥ १२४० ॥

यवि प्रत्यक्षशब्देन प्रत्यक्षमभिधीयते ।

कथं तत् कल्पनापोढमयुक्तं गम्यते कथम् ॥ १२४१ ॥

यद्वा—स्वमतोपवर्णनमेव केवलमाचार्येण कृतमित्यादर्शयति—यद्वे-
त्यादि । भेदो विशेषणं व्यावृत्तिरित्यर्थः । तस्याभिधायकम्, न जात्यादीनाम्;
तस्यामेदोषचार इति विग्रहः ॥ १२३७ ॥

ननु च यदि प्रतीतिरमिलापिनी कल्पना, सा धर्मिणी, न च धर्म्यन्तरे धर्म्य-
न्तरस्य प्रसङ्गः, येन तन्निषेधस्तद्गम्यतया क्रियत इत्यसम्बन्धाभिधानम्; तथा यदि
प्रत्यक्षं कल्पनापोढम्, 'कथं तत् प्रत्यक्षशब्देनोच्यत इति ?—'अनभिधेयार्थः'
क्लिष्ट कल्पनापोढार्थः' इति मन्वानाः परे 'भर्गमारद्वावप्रभृतयश्चोदयन्ति, एतच्च
सर्वं परिहृतमेवेति योजयन्नाह—एवं प्रतीतिरूपा चेत्यादि । तादात्म्यप्रतिषेध
इति । "यत्रैषा कल्पना नास्ति तत्प्रत्यक्षम्" इत्यनेन ग्रन्थेन लक्षणकार-
स्तादात्म्यप्रतिषेधं करोति । एवम्भूतं कल्पनात्मकं यज्ज्ञानं न भवतीत्यर्थः ।
[G 374] न त्वापेयनिषेधमिति प्रथमं तावदुच्यम् । द्वितीयमप्युच्यमेव;
यतो नानभिधेयार्थः कल्पनापोढार्थो वर्णितः, किं तर्हि ? अविकल्पकार्थः ।
अविकल्पक्रमपि ज्ञानं यद्यप्यभिधीयते, शब्देनाध्यवसायानुरोधात्; तथापि रूपा-
दिवन्न विकल्पकतां यास्यतीति यत्किञ्चिदेतत् ॥ १२३८—१२४१ ॥

प्रत्यक्षस्य कल्पनापोढत्वम्
 प्रत्यक्ष कल्पनापोढं वेद्यतेऽतिपरिस्फुटम् ।
 अन्यत्रासक्तमनसाऽप्यक्षैर्नीलादिवेदनात् ॥ १२४२ ॥
 नासावेव विकल्पो हि तमर्थं प्रतिपद्यते ।
 अतीताद्यभिधात्यागात् तन्नामघटनासितः ॥ १२४३ ॥
 तदा तन्नामससर्गो विकल्पोऽस्त्यपरो न च ।
 दृश्यस्याप्रतिसवित्तेरनिष्टेश्च द्वयोः सकृत् ॥ १२४४ ॥
 विकल्पकभक्तो ज्ञानसहभाव्यनुभूयते ।
 तस्मादिन्द्रियविज्ञानमकल्पनमिदं स्फुटम् ॥ १२४५ ॥
 क्रमेणोपोजायन्ते विज्ञानानिती चेन्मतम् ।

स्यादेतत्—भवत्वेव यथोपयुक्ता कल्पना, कल्पनापोढ तु कथं सिद्धम् ?
 इत्याह—प्रत्यक्षमित्यादि । अनेन स्वसवित्स्या प्रत्यक्षत कल्पनाविरहं सिद्धं—
 इत्यादर्शयति ॥ १२४२ ॥

स्यादेतत्—असावेव विषयान्तरव्यासक्तो विकल्प पुरोऽवस्थ' नीलादि
 प्रतिपद्यत इत्याह—नासावेवेत्यादि । यदि हि स एव विकल्पस्तमर्थं प्रतिपद्येत,
 तदाऽतीताद्यभिधानत्यागेन तस्यैव नीलादेर्नामं योजयेत्, एकत्राभिलाषद्वय-
 ससर्गाप्रतीतेरतीताद्यभिधात्यागादियुक्तम् । तस्याभिमुखीभूतस्य नाम = तन्नाम,
 तस्य घटना = योजना, तस्या आसि = प्राप्ति । प्रसक्त इति यावत् ॥ १२४३ ॥

स्यान्मतम्—अन्य एव तर्हि विकल्पस्तदा तमर्थं प्रतिपद्यत इत्येव कस्मान्न
 विज्ञायते ? इत्याह—तदा तन्नामेत्यादि । अनेन यथाक्रमं प्रत्यक्षविरोधम्,
 अभ्युपगमविरोधं च सकृद्विकल्पद्वयप्रतिज्ञायामाह—द्वययोरिति । विकल्पयोरिति
 शेषः ॥ १२४४ ॥

विकल्पेत्यादिनोपसहरति ॥ १२४५ ॥

विकल्पसहभावित्वमसिद्धमिति कदाचित्परो ब्रूयात्, अतस्तदाशाङ्क्यन्नाह—क्रमे
 णेत्यादि । [G 375] यदि क्रमेणोपोजायन्ते कथं युगपत् प्रवेद्यन्ते ? इत्याह—

सकृद्भावाभिमानस्तु शीघ्रवृत्तेरलातवत् ॥ १२४६ ॥
पूर्वपक्षप्रतिक्षेप

न तदाऽभिमुखीभूतभावानामनुपपन्नवान् ।
विकल्पो विद्यते दृश्य 'इत्यत्रोक्तं न किञ्चन' ॥ १२४७ ॥
भ्रान्तिस्तदभिमानश्च तद्व्यक्त च निरन्तरम् ।
तदेव चार्थविज्ञानयोगपद्यमतः स्फुटम् ॥ १२४८ ॥
नर्त्तकीवृष्ट्यवस्थादावखिलं वेद्यते सकृत् ।

सकृद्भावाभिमानस्त्विति । अलात इवालातवत् । यथाऽस्मृते शीघ्रभ्रमणात् सकृच्चक्राकारा प्रतीतिः, तद्दर्शनाना घटनाद्; एव ज्ञानाना शीघ्रोत्पत्तिः सकृद्भावाभिमान इति । अथ वा—अलातशब्देन विषयिणि ज्ञाने विषयोपचारात् तद्विषयाणि ज्ञानान्युच्यन्ते । पूर्ववद्वति ॥ १२४६ ॥

नेति पूर्वपक्ष प्रतिक्षिपति । एव मन्यते—न सकृद्भावप्रसाधनमत्र प्रकृतम्, किं तर्हि ? धिय कल्पनाविरह । स च अन्यत्रगतचित्तस्याप्यभिमुखीभूतपदार्थानुभवकाले तन्नामससर्गिणो विकल्पस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्ध्या सिध्यतीति नात्र किञ्चिद् वृषणमुक्तम् । तथा हि—यदि नाम क्रमेण ज्ञाने सवेद्येते, न तु विकल्प सवेद्यत इति न प्रकृतस्य व्याघात ॥ १२४७ ॥

न चाय सकृद्भावाभिमानोऽपि भ्रान्त इत्यादर्शयन्नाह—भ्रान्तिरित्यादि । 'भ्रान्तिर्न'—इति प्रकृत सम्बन्धनीयम् । तदभिमान इति । तस्य—सकृद्भावस्याभिमान इति विग्रह । बाधरूपमाणवशाद् विभ्रान्तिव्यवस्थानम्, न चात्र बाधकमस्ति, येन भ्रान्ति स्यात् । कथं नास्ति ? इत्याह—तद्व्यक्त च निरन्तरमिति । तदित्यभिमुखीभूतार्थसवेदन निरन्तरविषयान्तरासकचित्तसमकाल स्पष्टमनुभूयते । तदेव चेदृशमर्थविज्ञान प्रत्यक्षमुच्यत इति कुतो भ्रान्ति ! ॥ १२४८ ॥

न केवल सकृद्भावस्य भ्रान्तत्वव्यवस्था प्रति न किञ्चित् साधकमस्ति, प्रत्युत बाधकमस्तीति दर्शयन्नाह—नर्त्तकीत्यादि । [G 376] एकैका धी पञ्च-

बहुभिर्व्यवधानेऽपि भ्रान्तिः^१ सा चाशुवृत्तिः^२ ॥ १२४९ ॥

लतातालादिबुद्धीनामत्यर्थं लघु वर्त्तनम् ।

सकृद्भावाभिमानोऽतः^३ किमत्रापि न वर्त्तते ॥ १२५० ॥

शुद्धे च मानसे कल्पे व्यवसीयेत न क्रमः ।

तुल्या^४ च सर्वबुद्धीनामाशुवृत्तिश्चिरास्थितेः ॥ १२५१ ॥

अतः सर्वत्र विषये न क्रमग्रहण भवेत् ।

सकृद्वग्रहणभासस्तु भवेच्छब्दादिवोधवत् ॥ १२५२ ॥

अलातेऽपि सकृद् भ्रान्तिश्चकाभासा प्रवर्त्तते ।

न वृथा प्रतिसन्धानाद् विस्पष्ट प्रतिभासनात् ॥ १२५३ ॥

भिर्धाभिर्व्यवधीयमानाऽपि नर्चकीदर्शनावस्थायामव्यवहितेव प्रतिभाति । तथा हि—यदैव नर्चकीमुत्पश्यति तदैव गीतादिशब्द शृणोति, कर्पूरादिरसमास्वायति, नासिकापुटविन्यन्तुसुमामोद निव्रति, व्यवनानिलदिस्पर्शं च स्पृशति, वस्त्राभारणादिदानादि च चिन्तयति, ततश्च यदि बहुभिर्व्यवधानेऽपि बुद्धीना सकृद्भ्रान्तिराश्रूयचित्तलादुपजायते, तदा लता ताल, सरो रस — इत्येवमादवेकैकज्ञानव्यवधानाद् वर्णश्रुतीनामत्यर्थं लघुवर्त्तनमस्तीति सकृद्वर्णप्रतिभास प्राप्नोति । ततश्च सरो रस इत्यादौ शब्दे श्रूयमाणे श्रुतिभेद, अर्धप्रतीतिभेदश्च न स्यात् ।

किञ्च—बुद्धेर्विजातीयचक्षुरादिविज्ञानाव्यवहिते नानाविद्यार्थचिन्तारूपे विकल्पे समुत्पद्यमाने शीघ्रवृत्तिरस्तीति न क्रमव्यवसाय प्राप्नोति । सर्वासा च बुद्धीना क्षणिकत्वेन चिराननस्थानादाशुवृत्तिरस्तीति कस्यचिदर्थस्य न क्रमवर्ती प्रतीति स्यात् । शब्दादिमोक्षरदिति । नर्चकीप्रेक्षावस्थायामशब्दादिसवेदनम् ॥ १२४९-१२५२ ॥

यश्चायमलतवदिति दृष्टान्तः स साध्यविकल इति दर्शयन्नाह—अलातेऽपीत्यादि । यतो नेय मानसी भ्रान्तिः क्रमवर्त्तिनी दर्शनानि घटयन्ती समुपजायते, किं

तथा हि प्रतिसन्धानं स्मृत्यैव क्रियते न तु ।
 दर्शनेन व्यतीतस्य विषयस्यानवग्रहात् ॥ १२५४ ॥
 यश्चास्या विषयो नासौ विनष्टत्वात् परिस्फुटः ।
 ततः परिस्फुटो नायं चक्राभासः प्रसज्यते ॥ १२५५ ॥
 यदि चाप्यस्य भावस्य यद्रूपस्थितिकारणम् ।
 न विद्यते न तत्त्वेन स व्यवस्थाप्यते बुधः ॥ १२५६ ॥
 अविद्यमानसाक्षादिर्यथा कर्को गदात्मना ।
 विशेषणविशिष्टार्थग्रहणं न च विद्यते ॥ १२५७ ॥
 सविकल्पकभावस्य स्थितेराधे निवन्धनम् ।
 विपक्षः शावलेयादिरन्यथाऽतिप्रसज्यते ॥ १२५८ ॥

तर्हि ! सकृदेकैवेन्द्रियत्वा चक्राकारा भ्रान्तिः सामग्रीविशेषबलादुत्पद्यते; विस्पष्ट-
 प्रतिभासत्वात् । न हि विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टप्रतिभासित्वं युक्तम् । तथा हि—घटना
 [G 377] क्रियमाणा स्मृत्यैव क्रियते, नेन्द्रियज्ञानेन; तस्य वस्तुसन्निधान-
 बलभाविनोऽतीतार्थग्रहणासामर्थ्यात् । यश्चास्याः स्मृतेर्विषयः, नासौ परिस्फुटः;
 कस्मात् ? विनष्टत्वात् । तस्मादस्पष्टाभत्वप्रसङ्गान्नेयं मानसी भ्रान्तिः, किं तर्हि ?
 इन्द्रियजा—इति साध्यविकलो दृष्टान्तः ॥ १२५३-१२५५ ॥

एवं प्रत्यक्षतो धियः कल्पनाविरहं प्रतिपाद्य साम्प्रतमनुमानतः प्रतिपादयति—
 यदि चेत्यादि । प्रयोगः — यस्य यद्रूपं व्यवस्थितौ निमित्तं नास्ति, न तत् तथा
 प्रेक्षावद्विर्यवद्वर्तुमिर्व्यवस्थाप्यते, तद्यथा — अविद्यमानगोप्रज्ञसिनिमित्तमृतककुदादि-
 समुदायः कर्को गोत्वेन । नास्ति च प्रत्यक्षस्य नीलाद्यसाधारणविषयबलेनोत्पद्य-
 मानस्य सविकल्पकभावव्यवस्थितौ विशेषणविशिष्टार्थग्रहणं निमित्तमिति कारणानु-
 पलब्धिः । वैधर्म्येण शावलेयबाहुलेयादयः । सर्वथा सर्वस्य व्यवस्थानप्रसङ्गो
 व्यवस्थापयितुश्चाप्रेक्षापूर्वकारिताप्रसङ्गो वाचकं प्रमाणमिति संक्षेपार्थः । कर्कः =
 शुक्लोऽध्वः । जात्यादेरिति । विशेषणस्येति शेषः । सन्तु नाम वस्तुमूला जात्या-

न चाप्रसिद्धता हेतोर्जात्यादेः प्रतिषेधतः ।

भेदेन चापरिच्छेदाच्च चास्त्येवं विशेषणम् ॥ १२५९ ॥

नामापि वाचकं नैव यच्छब्दस्य स्वलक्षणम् ।

स्वलक्षणस्य वाच्यत्ववाचकत्वे हि दूषिते ॥ १२६० ॥

अध्यारोपितमेवातो वाच्यवाचकमिष्यते ।

अनारोपितमर्थं च प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते ॥ १२६१ ॥

स्वलक्षणस्य सद्भावे सद्भावात् तदभावतः ।

व्यवधानादिभावे च तस्यापि व्यतिरेकतः ॥ १२६२ ॥

प्रमाणान्तरम्

अशक्यसमयो ह्यात्मा नीलादीनामनन्यभाक् ।

वयं, तथाऽपि नासिद्धतेति दर्शयन्नाह—भेदेन^१ चापरिच्छेदादिति^२ । विशेष्यत्वे-
नाभिमतारूपादेरित्यध्याहार्यम् । यदि नाम भेदेनापरिच्छेदो जातः, तथापि विशेषणं
कस्मान्न भवति ? इत्याह—न चास्त्येवमिति । भेदेनापरिच्छिन्नम् । तस्माद्विशेषण-
विशिष्टार्थग्रहणं न विधत्त इत्यस्य हेतोर्नासिद्धता ॥ १२५६-१२५९ ॥

स्यादेतत्—मा भूज्जात्यादिकं विशेषणम्, शब्दस्वरूपमेव तु विशेषणं
भविष्यति ! इत्याह—नामापीत्यादि । [G 378] न हि स्वलक्षणे^३ सङ्केतः,
नापि शब्दस्वलक्षणे, तयोर्व्यवहारकालेऽनवयात् । न च स्वलक्षणव्यतिरेकेणान्य-
च्छब्दस्वरूपमस्ति । न चासकेतितोऽर्थः शब्देन योज्यते, अतिप्रसङ्गात् । नापि
शब्दयोजनमन्तरेण विकल्पः । तस्मादध्यारोपित एव वाच्यवाचकभावः, न
पारमार्थिकः । स्यादेतद्—आरोपितमेवार्थं तर्हि प्रत्यक्षं प्रतिपद्यमानं सविकल्पकं
भविष्यति ! इत्याह—अनारोपितमित्यादि । तदभावतः इति । तस्यापि
व्यतिरेकतः इति सम्बन्धः । तस्य स्वलक्षणस्याभावात्, तस्यापि प्रत्यक्षस्य
व्यतिरेकतोऽभावादिति यावत् । कदा स्वलक्षणस्याभावः ? इत्याह—व्यवधाना-
दीति । आदिशब्देन देशकालविप्रकर्षादि ॥ १२६०-१२६२ ॥

अशक्यसमय इत्यादिना प्रमाणान्तरमप्याह—

तेषामतश्च संवित्तिर्नाभिर्जल्पानुपङ्गिणी ॥ १२६३ ॥

दिगम्बरसुमतिमतम्

ननु नामादिकं मा भूत् तस्य ग्राह्यं विशेषणम् ।

तथाऽप्यसिद्धता हेतोर्नैव व्यावर्त्तते यतः ॥ १२६४ ॥

अर्थान्तरव्यवच्छिन्नरूपेणाग्रहणं यदि ।

अर्थमात्रग्रहो वा स्यादग्रहो वा घटे यथा ॥ १२६५ ॥

नीलादीनामात्मा = स्वभावः, अशक्यसमयः = अशक्यसकेतः । कथमिति प्रश्ने कारणमाह—अनन्यभागिति । अनन्यभाक् = असाधारणः । व्यवहारकाल-प्रत्युपस्थायीति यावत् । व्यवहारार्थत्वात् समयस्येति नात्र शब्दसकेतः ।

किञ्च—विषयीकृते चायं समयो भवति नाविषयीकृते; न तावदनुत्पन्नं प्रत्यक्षं नीलाद्यात्मानं विषयीकरोति, उत्पन्नं चाभिलाषमादाय योजयेत् । उत्पत्तिकालेऽभिलाषग्रहणकाले च क्षणिकत्वात् विषयेणापि प्रत्यक्षं विषयीति केन कुत्र योजनमित्यतोऽप्यशक्यसमयो नीलादीनामात्मा । तेषामिति नीलादीनाम् । नाभि-जल्पानुपङ्गिणीति नाविष्टाभिलाषा । तत्र प्रयोगः—यद् यत्रागृहीतसमयं न तत् तत्र सविकल्पकं भवति, तद्यथा—चक्षुर्विज्ञानं गन्धे । अगृहीतसमयं च प्रत्यक्षं नीलाद्यात्मनीति व्यापकविरुद्धोपलम्भः ॥ १२६३ ॥

[G 379] नन्वित्यादिना प्रथमे हेतौ सुमतेर्दिगम्बरस्य मतेनासिद्धता-माशङ्कते । ॥ हि सामान्यविशेषात्मकत्वेनोभयरूपं सर्वं वस्तु वर्णयति । सामान्यं च द्विरूपम्—१. विशेषेणावच्छिन्नं यथा गोत्वादि, २. अनवच्छिन्नं यथा सत्तावस्तु-त्वादि । तत्र यदनवच्छिन्नमेकरूपं तदालोचनमात्रस्य निर्विकल्परूपप्रत्यक्षस्य गोचरः; इतरत् पुनः सविकल्परूपस्य—इत्येषा तस्य प्रक्रिया । कुमारिलस्तु—आलोचनाज्ञानं निर्विकल्परूपं व्यक्तिस्वलक्षणविषयं वर्णयति । सामान्यविषयं तु सविकल्परूपं प्रत्यक्षम् । तत्र सुमतिः कुमारिलाद्यभिमतलोचनमात्रप्रत्यक्ष-विचारणार्थमाह—

घटान्तर व्यवच्छिन्नरूपेणाग्रहण यदि ।

घटमात्रग्रहो वा स्यादग्रहो वा घटस्य वै ॥ १२६६ ॥

तत्प्रतिविधानम्

ग्राह्यान्तरव्यवच्छिन्नं भावेन ग्राहि चेन्मतम् ।

सर्विकल्पकविज्ञानं भवेद् ब्रूक्षादिबोधवत् ॥ १२६७ ॥

सुमतिमुखेन कुमारिलमतम्

विशेषोऽस्पृष्टसामान्यो न च कश्चन विद्यते ।

तद्वादीदं प्रष्टव्य — किं तदिन्द्रियस्य पुर स्थितमर्थमात्र स्वेन रूपेणार्थान्तरा-
ऽसम्भविना विशिष्टं गृह्यते ? 'उस मेति ? यद्यसौ ब्रूयात्—नेति, अत्रोच्यते—
अर्थान्तरव्यवच्छिन्नरूपेणाग्रहण यदि = विवक्षितादर्थाद् यदर्थान्तरम्, ततो व्यव-
च्छिन्नम् = तत्राविद्यमान विवक्षितार्थस्य रूपम् = स्वभाव, तेन विशिष्टस्य यदि
तस्यार्थस्याग्रहणमिष्यते, तदा तदर्थमात्रग्रहो वा स्यात्, यत्तदर्थमात्रमर्थान्तरा
सम्भवि = स्वभावरहित तस्यैव ग्रहण स्यात् । अथ तदपि न गृह्यते, तदा अग्रहो
वा = अग्रहणमेव स्यात् ।

घटे यथेति निदर्शनमुक्तम्, तच्चलोकान्तरेण व्याचष्टे—घटान्तरे-
त्यादि । अवधीकृतघटासम्भविना रूपेण यदि तस्य घटस्याग्रहणम्, तदा घटमात्र-
ग्रहो वा स्यात् = केनचिद्राजततामादिना विशेषेणाविशिष्टस्य घटमात्रस्य ग्रहण
स्यात् । अथ घटमात्रस्यापि ग्रहणं न भवति, तदा कस्यचिदप्यभिमतस्यापि न
ग्रहणं स्यादित्यग्रहो वा षण्म्य वै । एवमत्रापि दार्ष्टान्तिके विशेषाग्रहणेऽर्थमात्र-
ग्रहणं न ग्रहणं वा स्यादित्येकान्त ॥ १२६४-१२६६ ॥

अथ पूर्वकं पक्ष, अत्राह — ग्राह्यान्तरेत्यादि । [G 380] यदि
परत्रासम्भविना स्वरूपेण विशिष्टार्थग्राहीन्द्रियज्ञानमभिप्रेतम्, तदा सविकल्पक
प्राप्नोति, केनचिद्रूपेण विशिष्टार्थग्राहित्वात्, ब्रूक्षोऽयमित्यादिबोधवत् ॥ १२६७ ॥

स्यान्मतम्—“नार्थमात्रं नाम किञ्चिदस्ति यत् स्वरूपेण विशिष्य गृह्यते,
किं तर्हि ? यत्तद्विशिष्टं रूपं तव मम विशेषाभिमतं तदेवास्ति, गृह्यते

ग्रहणे चेत् तदस्पष्टं विभावत्वान्न गृह्यते ॥ १२६८ ॥

विशिष्टविषयो बोधः कल्पना नेति साहसम् ।

न विशेषणसम्बन्धादुते वंशिष्टसम्भवः ॥ १२६९ ॥

तत्प्रतिविधानम्

सजातीयविजातीयव्यावृत्तार्थग्रहान्तः ।

विशिष्टविषयो बोधो न विशेषणसङ्गतेः ॥ १२७० ॥

प^१” इति, अत आह^२—विशेषोऽस्पष्टसामान्यो न च कथन विद्यत इति । अत्र मात्रं नाम सामान्यमुच्यते, यत्तत् सचेत्याख्यायते, तन्निरपेक्षो न कश्चिद्विशेषो विद्यते, यो गृह्यते तत्र । एतत् स्यात्—त्वन्मत्या यद्यपि तदस्ति सामान्यम्, ग्रहणकाले तु तत्र स्पृश्यते ! इत्याह—ग्रहणे चेत्तदस्पष्टं विभावत्वान्न गृह्यत इति । ग्रहणकाले यदि तत् सामान्यं सचाख्यम् इन्द्रियज्ञानेन न स्पृश्यते, विशेषमात्रमेव गृह्यते, तदा तद्विशेषमात्रं गृह्यमाणं भावरहितं सचाख्यस्वभाव-विरुलं नि.स्यभाषं प्राप्तमिति नेन्द्रियज्ञानग्राह्यं स्यात्, विभावत्वात् = विगतभाव-त्वात्, वियत्सुष्यदिति ॥ १२६८ ॥

तस्माद् विशिष्टविषयो बोधोऽथ च कल्पना नास्तीति साहसमेतद्वचतां प्रमाण-बाधितमभ्युपगच्छतामित्युपसंहारः । अत्रैवोपपत्तिमाह—न विशेषणेत्यादि । न हि दण्डसम्बन्धमन्तरेण तद्वान् भवति, तद्वद् विशिष्टोऽपि विशेषणसम्बन्धमन्तरेण न युक्त इति भावः । तस्माद् यद्विशेषणसम्बन्धग्रहणम्, तत् सविकल्पकमिति । प्रयोगः—विवादास्पदीभूतं विशिष्टविषयं ज्ञानं सविकल्पकम्; विशिष्टविषयत्वात्, पटोऽय-मित्यादिज्ञानवदिति ॥ १२६९ ॥

सजातीयेत्यादिना प्रतिविधत्ते^३ । यदत्र यदि व्यतिरिक्तविशेषणसम्बन्धात्^४ ‘विशिष्टविषयत्वात्’ इति हेत्वर्थः, तदा न सिद्धो हेतुः । तथा हि—न बौद्धस्य विशेषणं नाम किञ्चिदस्ति, येन [G 381] तत्सम्बन्धग्रहणाद् विशिष्टविषयो

१. कुमारिलस्येद मतम् ।

२. भुपतिरिति शेषः ।

३. आचार्यः शान्तरक्षित इति शेषः ।

४. ० इति—गा० ।

भेदो वैशिष्ट्यमुक्तं हि न विशेषणसङ्गति ।

भिन्नमित्यपि तद्वाचा नानुबिद्धं प्रतीयते ॥ १२७१ ॥

स्वभावापरनि.शेषपदार्थव्यतिरेकिणि ।

गृहीते सति तस्मिन्स्तु विकल्पो जायते तथा ॥ १२७२ ॥

विशेषणानवच्छिन्नं परं सामान्यमिष्यते ।

निर्विकल्पकविज्ञानग्राह्यं तत्राप्यतः समम् ॥ १२७३ ॥

बोध स्यात्, किं तर्हि ? सजातीयविजातीयेभ्यो व्यावृत्तस्यार्थमात्रस्य ग्रहात् = ग्रहणान्त = इष्ट^१, विशिष्टविषयो बोध ॥ १२७० ॥

कथं तर्हि विशिष्टत्वमस्य, वैशिष्ट्यमस्य—इत्यादि व्यपदेशो व्यतिरेकीव । इत्याह—भेद इत्यादि । भेद = सजातीयविजातीयेभ्यो व्यावृत्तिः, सा च नान्या व्यावृत्ताद् भावात् । भाव एव हि भेदान्तरप्रतिक्षेपेण तन्मात्रविज्ञासाया तथोच्यते ।^२

स्यादेतत्—यदि विजातीयसजातीयेभ्यो भिन्नस्य वस्तुनो ग्रहणम्, नियमेन तर्हि सविकल्पक ग्रहणं प्राप्नुमः, 'भिन्नमेतद्' इत्येवमाकारप्रवृत्तत्वात्, अन्यथा कथं तद्विषयं स्याद्, यद्यन्याकारप्रवृत्तं भवेत् । न ह्यन्याकारप्रवृत्तं तद्विषयं युक्तम्, अतिमसङ्गात् । इत्याशङ्क्याह—भिन्नमित्यपि तदित्यादि ॥ १२७१ ॥

कथं तर्हि भिन्नमित्यभिधीयते ? इत्याह—स्वभावापरेत्यादि । स्वभावादपरे ये नि शेषा पदार्थास्तेभ्यो व्यतिरेकिणि = व्यावृत्ते गृहीते सत्यसाधारणीणां आकारप्रतिभासनात् यश्चाद् भेदाध्यवसायी शब्दाकारानुस्यूतो भिन्नमित्यभिलषन्नुत्पद्यते विकल्पः । न चेदस्त्वभिलाषस्वभावः तत्समुपगम्यतुच्च वा, येन 'भिन्नम्' इति, 'अभिन्नम्' इति नाम्ना संयोज्यग्रहणे^३ सत्यगृहीतं स्यात् । तस्मादसिद्ध एव हेतुः ॥ १२७२ ॥

अथ व्यावृत्तिवशाद्विशिष्ट इति कृत्वा 'विशिष्टविषयत्वात्' इति हेत्वर्थः, नार्थान्तरविशेषणसम्बन्धात्, तदाऽपि मूलो नैकान्तिको हेतुरिति दर्शयन्नाह—विशेष-

विशेषाद्धि विशिष्टं तत् सामान्यमवगम्यते ।

तद्ग्राहकमतः प्राप्तं विज्ञानं सविकल्पकम् ॥ १२७४ ॥

सुमतेराशङ्कनम्

निर्विशेषं गृहीतश्चेद् भेदः सामान्यमुच्यते ।

ततो विशेषात् सामान्यविशिष्टत्वं न युज्यते ॥ १२७५ ॥

वैषम्यसमभावेन ज्ञायमाना इमे किल ।

प्रकल्पयन्ति सामान्यविशेषस्थितिमात्मनि ॥ १२७६ ॥

णेत्यादि । द्विरूपं हि सामान्यम्, विशेषणावच्छिन्नरूपम्, अनवच्छिन्नरूपं च । तत्र यदनवच्छिन्नरूपं तन्निर्विकल्पकविज्ञानग्राह्यमिष्टम् । तत्रापि = सामान्ये । अतः एतद्विकल्पकविज्ञानग्राह्यत्वं तुल्यम् ॥ १२७३ ॥

[G 382] कथम् ? इत्याह—विशेषाद्वीत्यादि । 'यस्माद् विशेषाद् विशिष्टम् = व्यावृत्तम्, तत् सामान्यं प्रतीयते; अन्यथा सामान्यमेव न स्यात्, ततो यदि न व्यावर्त्तेत । ततश्चास्यापि सामान्यस्य विशेषाद्व्यावृत्तस्य ग्राहकं विज्ञानं सविकल्पकं प्राप्नोति; विशिविष्टविषयत्वात् । न च भवति त्वन्मतेन । तस्मात् स्वतोऽनैकान्त इति ॥ १२७४ ॥

अत्र किल तेनैव सुमतिना स्वयमाशङ्क्य सामान्येन हेतोरनैकान्तिकत्वं परिहृतम्, तदेवाददर्शयति—निर्विशेषमित्यादि । न हि सामान्यं किञ्चिदस्ति विशेषेभ्यो व्यतिरिक्तस्वरूपम्, यत् स्वरूपेण विशिष्टं गृह्यमाणं सविकल्पकविज्ञानगोचरं स्यात्, किन्तु निर्विशेषं गृहीता भेदा एव सामान्यमित्युच्यन्ते । प्रतिनियतस्वरूपनिरपेक्षाः प्रतीयमानाः सामान्यशब्दाभिधेया इति यावत् । ततश्च कुतस्तस्माद्विशेषात् सामान्यस्य विशिष्टत्वम्, येन तद्ग्राहकस्य सविकल्पना भवेत् ॥ १२७५ ॥

कथं तर्हि सामान्यविशेषयोरसङ्कीर्णा व्यवस्था ? इत्याह—वैषम्येत्यादि । एत एव हि भेदाः समविषयतया सम्प्रज्ञायमाना यथाक्रमं सामान्यविशेषाभिधानाभिधेयतामनुभूय सामान्यविशेषव्यवहारयोर्विषयभेदं प्रकल्पयन्ति ॥ १२७६ ॥

तत्प्रतिविधानम्

वैषम्यसमभावोऽयं प्रविभक्तो यदीष्यते ।
 सामान्यस्य विशिष्टत्वं तदवस्थं विशेषतः ॥ १२७७ ॥
 अथाविभक्त एवायमसङ्कीर्णा स्थितिः कथम् ।
 अन्योऽन्यपरिहारेण^१ स्थितेर्गत्यन्तरं न च ॥ १२७८ ॥
 विशेषात्मातिरेकेण नापरं भेदलक्षणम् ।
 तद्रूपस्पर्शने तेषु ग्रहणं कथमुच्यते ॥ १२७९ ॥
 तद्रूपस्पर्शने चापि भेदान्तरविनेदिनः ।
 गृहीता इति विज्ञानं प्राप्तमेषु विकल्पकम् ॥ १२८० ॥

वैषम्यसमभावोऽयमित्यादिना प्रतिविषये । प्रविभक्त इति अमिश्र ।
 अन्यदेव सामान्यम्, अन्य एव विशेष इति यावत् । [G 383] सामान्यस्य
 विशेषतो विशिष्टत्वमित्युपलक्षणम् । तथा विशेषस्यापि सामान्यतो विशिष्टत्वमेव,
 द्वयोरपि परस्परस्वभावविवेकेन प्रतिभक्तत्वात् । असङ्कीर्णा स्थितिरिति
 अमिश्रीमृता । यद्येकं तेनैव सुमतिना—“सत्तादिसामान्यस्वभावानुविद्ध एव
 विशेष साक्षात्क्रियते नान्यथा, ततो विकल्पविषयत्वमेव^२ विशेष्यस्य युक्त रूपम् ।
 सामान्य पुनरशेषविशेषनिरपेक्ष साक्षात्कर्तुं शक्यत इत्यविरुद्धमस्याविकल्पवि-
 पयत्वम्—इतीयमसङ्कीर्णा स्थितिर्न स्यात् । न प्रविभक्तो नाप्रविभक्त इष्यते”
 ( ) इति चेदाह—अन्योऽन्येत्यादि । अन्योऽन्यपरिहारस्थितिलक्षणानामेक-
 स्वभावनिषेधस्यापरविधिनान्तरीयकत्वात् राख्यन्तरमस्ति ॥ १२७७-१२७८ ॥

अपि च निर्विशेष गृहीता भेदा इति परस्परव्यावृत्तमिति दर्शयान्नाह—
 विशेषात्मातिरेकेणेत्यादि । भेदभ्यो हि नान्यो विशेष, तस्य च विशेषस्य
 सामान्यग्राहिणा ज्ञानेनासस्पर्शं कथं भेदास्तेन गृहीता भवेयुः, अगृहीतस्वभावा-
 व्यतिरेकात्तेऽप्यगृहीता एवेति भावः । अथ गृहीता इति मतम् : तदा तद्रूपस-
 स्पर्शने = भेदरूपसस्पर्शने ग्रहणे, गृहीताव्यतिरेकाद् गृहीतस्वभाववद् विशेषोऽपि

१ अन्योन्यापरि—पा०, या० ।

२ विशिष्टविषय—पा०, या० ।

निरुपाख्याच्च सामान्यं विशिष्टं^१ सम्प्रतीयते ।

अतो विकल्पकज्ञानग्राह्यं तदपि ते भवेत् ॥ १२८१ ॥

नासतस्तद्विशिष्टं चेत् किमिदानीं तदात्मकम् ।

नो चेत् तथापि वैशिष्ट्यं तस्मादस्य न किमतम् ॥ १२८२ ॥

अतदात्मकमेवेदं वैशिष्ट्यं वस्तुनोऽपि हि ।

गृहीत एवेति, एषु = भेदेषु, यत् सामान्यविषयत्वेनाभिमतं ज्ञानं तद्विकल्परूपं प्राप्तम् ॥ १२७९-१२८० ॥

. किञ्च—मा भूनाम सामान्यस्य विशेषाव्यतिरेकात् ततो विशिष्टत्वम्, तथापि शशविषाणादेर्निरुपाख्यात् तस्य विशिष्टत्वमस्त्येति विकल्पज्ञानग्राह्यं स्यात्, न च भवति, तस्मादनैकान्तिकत्वमेवेति दर्शयन्नाह—निरुपाख्याच्चैत्यादि ।

स्यादेतत्—सामान्यस्याभावतो न विशेषः सम्भवति, नापि सादृश्यम् । तथा हि [G 38+] यत्र किञ्चित् सोऽभावः कल्प्यते, तच्च तादृशं सामान्यतो नैव विशिष्टम्, नापि समम्; भावत्वप्रसङ्गात् । तथा हि—यदि तच्छून्यं सामान्यतो विशिष्टं स्यात्, तदपि वस्त्वेव स्यात् । न ह्यवस्तुनो विशेषाख्यस्वभावः सम्भवति, न च विशेषाख्यं स्वभावमन्तरेण विशिष्टं शक्यं वक्तुम्, नापि समम्; वस्तुत्वप्रसङ्गात् । न ह्यवस्तुनः केनचित् समानं रूपं भवति, न च सामान्यरूपमन्तरेण समं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात् । तस्मात् सामान्यस्य शून्यमवधिं कृत्वा समत्वं विशिष्टत्वं वा युक्तम् । तथा हि—यो यमवधिं कृत्वा समो विशिष्टो वा भवति, तेन सोऽप्यवधिः समो विषयश्च दृश्यते । यदि हि सोऽवधिस्तेन समो विषयो वा न दृश्येत, इतरोऽप्यवधिमान् समो विषयो वा न दृश्येत ॥ १२८१-१२८२ ॥

किञ्च—नाभावो नाम कश्चिद्भावव्यतिरिक्तोऽस्ति, भाव एव तु भावान्तरं न भवतीत्यभाव आख्यायते, तत्कुतोऽस्य वैशिष्ट्यमित्येतत्सर्वं सुमतिनोक्तमागूर्याऽऽह—अतदात्मकमेवेदमित्यादि । वस्तुनोऽपि हि सकाशाद् यदवस्तुनो विशि-

नासद्रूपं च सामान्यं तद्विशिष्टं न ते कथम् ॥ १२८३ ॥

प्रमाणफलोपसंहारः

तस्मात् स्वलक्षणे ज्ञानं यत् किञ्चित् सम्प्रवर्तते ।

वाक्यथातोतविषयं सर्वं तद्विशिष्टकल्पकम् ॥ १२८४ ॥

कौमारिलमतम्

अस्ति ह्यालोचनाज्ञानमार्थं चेन्निकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥ १२८५ ॥

एवं तत् खलु नान्यत् किञ्चित्, किं तर्हि? तत्त्वनिषेध, अतदारमत्वमेव, लक्षण-
मेव इति यावत् । तच्चासतोऽपि शशविषाणादेः सकाशात् सामान्यस्य तुल्यमेव ।
तथा हि—असच्छशविषाणादि सर्वार्थक्रियाविरहलक्षणम्, सामान्य तु न तथेष्ट-
मिति विस्पष्टमस्य ततो वैशिष्ट्यम् । तत्तथासतोऽपि सकाशाद् वैशिष्ट्यं स्यात्, न
च वस्तुत्वप्रसङ्गोऽसत् इति यत्किञ्चिदेतत् ।

यदुक्तम्—“नाभावो नामान्य एव” ( ) इत्यादि, तत्र तेन
स्वाभाषितस्यैवार्थो न विवेचित । तथा हि—‘भाव एव तु भावान्तरं न भवति’
इत्युक्ते भावान्तरात् तस्य विशेष उक्तो भवति, ततो व्यावृत्तिसवर्णनात् ।
तदेतद्व्याप्यविवृम्भितमित्यलं प्रसङ्गेन ।

तस्मादित्यादिना प्रमाणफलोपसंहारः ॥ १२८३-१२८४ ॥

अस्ति ह्यालोचनाज्ञानमित्यादिना कौमारिलमतोपदर्शनेन ‘यस्य यद्रूप-
व्यवस्थितौ निमित्तं नास्ति’ इत्यादौ प्रयोगे हेतोः पक्षैकदेशसिद्धत्वमाशङ्कते ।

[G ३८५] तथा हि—सर्वं प्रत्यक्षपक्षीकृतम्, तत्र च सर्वत्र प्रत्यक्षाख्ये
धर्मिणि सविकल्पकव्यवस्थितौ नास्ति च विशेषणविशिष्टार्थग्रहणं निमित्तमित्यस्य
हेतोरसिद्धिः ; आलोचनाज्ञानव्यतिरेकेणान्यत्र प्रत्यक्षे सामान्यादिविशेषणविशिष्टार्थ-
ग्रहणस्य विद्यमानत्वात् । अथालोचनाज्ञानमेव पक्षीकृत्य हेतुरभिधीयते, तदा
सिद्धसाध्यतेति मन्यते ^१पर । बालमूकादिविज्ञानसदृशमिति । बालविज्ञान-

१. •चित्तद्वीर्तनात्—पा० मा० ।

२. भीमापक इत्यर्थः ।

∴ विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते ।
 तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवावसीयते ॥ १२८६ ॥
 ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।
 बुद्ध्याऽवसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥ १२८७ ॥
 पुनः पुनर्विकल्पेऽपि यावानधिगमो भवेत् ।
 तत्सम्बन्धानुसारेण सर्वं प्रत्यक्षमिष्यते ॥ १२८८ ॥
 न हि प्रविष्टमात्राणामुष्णाद् गर्भगृहादिषु ।
 अर्था न प्रतिभान्तीति गम्यन्ते नेन्द्रियैः पुनः ॥ १२८९ ॥

सदृशम् मूकादिविज्ञानसदृशम् । आदिशब्देन सम्मूर्छितादिपरिग्रहः^१ । अभिलाष-
 विशेषरहितत्वमात्रेण साम्यम् ॥ १२८५ ॥

शुद्धत्वं पुनर्वस्तुनः; सामान्यद्वयविविक्तत्वात् । तदेव द्वितीयेन श्लोकेन
 स्पष्टयति—न विशेष इत्यादि । विशेष इति अवान्तरसामान्यं गोत्वादि ।
 सामान्यमिति महासामान्यं वस्तुत्वादि । तयोराधारभूतेति । अनेन शुद्धं
 वस्तु दर्शितम् ॥ १२८६ ॥

ततः परमित्यादिना तामेव पक्षैकदेशासिद्धतां हेतोरभिव्यनक्ति । ततः पर-
 मिति शुद्धवस्तुग्रहणोत्तरकालम् । यया बुद्ध्या वस्तु व्यवसीयते जात्यादि-
 भिविशेषणैः, सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मतेति योज्यम् । जात्यादिभिरित्यनेन
 विशेषणविशिष्टार्थग्रहणं दर्शयति । अनेन चानधिगतार्थाधिगन्तृत्वं हेतोर्भासिद्धतोक्ता
 भवति ॥ १२८७ ॥

पुनः पुनरिति तृतीयादौ क्षणे । यावानिति । अनधिगतार्थाधिगन्तेति
 शेषः । तत्सम्बन्धानुसारेणेति तस्याक्षस्य सम्बन्धानुसारेण ॥ १२८८ ॥

स्यादेतत्—यदि प्रथमतोऽक्षव्यापारकाले सकलजात्यादिधर्मसमन्वितं^२
 वस्तु भासते, तत् तर्ध्वं चरकालमपि न भासेत; अविशेषात् ? इत्याह—न हि
 प्रविष्टमात्राणामित्यादि । [G. 386] उष्णादिति प्रभास्वरात् । प्रविष्ट-

१. सम्मूर्छितपरि०—पा०, गा० ।

२. ०सद्धर्म०—जै० पाठा० ।

यथा त्वाभासमात्रेण पूर्वं ज्ञात्वा स्वरूपतः ।

पश्चात् तत्र विबुद्धयन्ते तथा ज्ञात्यादिधर्मतः ॥ १२९० ॥

यदि त्वालोच्य सम्मोक्ष्य नेत्रे कश्चिद्विकल्पयेत् ।

न स्यात् प्रत्यक्षता तस्य सम्बन्धानुसारतः ॥ १२९१ ॥

(श्लो० वा० प्र० सू० ११२-११३, १२०, १२५-१२७)

कुमारिलमतखण्डनम्

तदयुक्तं यदि ज्ञानं तत् प्रवृत्तं स्वलक्षणे ।

अनाविष्टाभिलापं तज्ज्ञात्यादिग्रहणेऽपि हि ॥ १२९२ ॥

मात्राणामिति योज्यम् । गम्यन्ते नेन्द्रियैरिति । अपि तु गम्यन्त एवेति वाक्का
दर्शयति ॥ १२८९ ॥

एव दृष्टान्त प्रसाध्य दाष्टान्तिके उपसहरन्नाह—यथेत्यादि । यथा गर्भगृहे
आभासमात्रं गृहीत्वा पश्चाद्विशेषतो नीलमित्यादिना जानाति, एव स्वरूपतः पूर्वं
ज्ञात्वा पश्चाज्ज्ञात्यादिधर्मतः प्रत्यक्षवान् भविष्यतीत्यदोषः ॥ १२९० ॥

एव तर्हि यदालोचनाज्ञानादूर्ध्वं पुनः पुनर्यावानधिगमस्तस्य प्रामाण्यम्,
तदाऽऽलोचनाज्ञानेन यदि कश्चिदालोच्य पश्चादक्षिणी निमील्य ज्ञात्यादिधर्मतो
विकल्पयति, तदास्यापूर्वाधिगमोऽस्तीति तस्यापि प्रत्यक्षता स्यात् इत्याह यदि
त्वित्यादि । आलोच्येति आलोचनाज्ञाने ज्ञात्वा । नेत्रे इति । सम्मोक्ष्येति
सम्बन्धः । सम्बन्धानुसारतः इति । अक्षसम्बन्धद्वारेणानुत्तरे । यथोक्तं तेनैव
कुमारिलेन—

“एव समानेऽपि विकल्पमात्रे” यत्राक्षसम्बन्धफलयनुसारः ।

प्रत्यक्षता तस्य तथा च लोके विनाप्यदो लक्षणतः प्रसिद्धम् ॥

(श्लो० वा०, प्रत्य० सू० २५४) इति ॥ १२९१ ॥

तदित्यादिना प्रविशपक्षे । ज्ञात्यादिग्रहणेऽपीत्यपिशब्दोऽभ्युपगमे । एकदा

तावज्ज्ञात्यादीनां निरस्तत्वात् सन्त्येव च इति कुतस्तद्ग्रहणे प्रामाण्यम् । सन्तु

तथा 'चावाच्यमेवेदं साधितं प्राक् स्वलक्षणम् ।

तस्मिन् वृत्तं च विज्ञानं नियतं निर्विकल्पकम् ॥ १२९३ ॥

जातिमात्रग्रहे तु स्यादेकान्तेन विभिन्नता ।

विशेषणस्य नैतच्च परैरिष्टं यथोदितम् ॥ १२९४ ॥

यदि ह्येकान्ततो भिन्नं विशेष्यात् स्याद्विशेषणम् ।

नाम, तथापि तदग्रहणे आलोचनाज्ञानवदुत्तरकालभाविनां ज्ञानानां स्वलक्षण-
विषयत्वादविकल्पतैव, जात्यादीनां स्वलक्षणादव्यतिरेकस्याभ्युपगतत्वादिति भावः ।
प्रयोगः—यत् स्वलक्षणग्राहि तदविकल्पकम्, [G 387] यथा—आलोचनाज्ञानम् ।
स्वलक्षणग्राहि चोत्तरप्रत्यक्षत्वेनामिमत्तं ज्ञानमिति स्वभावहेतुः । प्रसङ्गसाधनं
चेदम् । न चानैकान्तिकता हेतोः, यतोऽवाच्यमेवेदं स्वलक्षणमिति प्रागन्यापोहे
प्रसाधितम् । नापि विरुद्धता; सपक्षे भावात् ॥ १२९२-१२९३ ॥

स्यादेतत्—जातिमात्रविषयत्वादसिद्धो हेतुः ? इत्याह—जातिमात्रेत्यादि ।
एकान्तेन विभिन्नता विशेषणस्येति । विशेष्यादिति शेषः । नैतच्च
परैरिष्टमिति^१ । एकान्तेन विशेषणविशेष्ययोर्विभिन्नत्वम् । कथं नैष्टम् ? इत्याह—
यथोदितमिति । तेनैवेति शेषः ॥ १२९४ ॥

किं तत् ? इत्याह—यदीत्यादि । पयविण मेदस्याप्यभ्युपगतत्वादेकान्तत
इत्याह । तथा हि—भिन्नाभिन्नस्वभावा जात्यादयस्तत्स्येष्टा नैकान्ततो भिन्नाः,
नाप्यभिन्नाः । तथा चाह—

“बुद्धिमेदात्र चैकत्वं रूपादीनां प्रसज्यते ।

एकानेकत्वमिष्टं वा सत्तारूपादिमेदतः ॥”

(श्लो० वा०, प्रत्य० सू० १५८) इति ।

पुनश्चोक्तम्—

“स्थितं नैव हि जात्यादेः परत्वं व्यक्तितो हि नः ॥”

(श्लो० वा० प्रत्य० सू० १४१) इति ।

१. वाच्यमे०—पा० ।

२. परैरस्येति—जै० ।

स्वानुरूपां तदा बुद्धिं विशेष्ये जनयेत् कथम् ॥ १२९५ ॥

स्वसामान्यात्मनोर्युक्तं^१ ज्ञानं चैकं न वेदकम् ।

सविकल्पाद्यथाभावे प्राक्तनापरविन्न हि ॥ १२९६ ॥

एकान्तेनान्यताभावाज्जात्याद्याद्येन चेद् गतम् ।

विज्ञातार्याधिगन्तृत्वात् स्मार्त्तज्ञानसमं परम् ॥ १२९७ ॥

परत्वमिति अन्यत्वम् । स्वानुरूपामिति । विशेषणस्वरूपोपरक्तम् । यतो विशेषणोपरक्तं विशेष्यं ग्राह्यद् विशेषणमुच्यते, अन्यथा^२ विशेषणस्यानुपपन्नत्वादिति भावः । यथोक्तम्—

“स्वबुद्ध्या येन रज्येत विशेष्यं तद्विशेषणम्” ( )

इति ॥ १२९५ ॥

अथापि स्यात्—स्वसामान्यलक्षणविषयत्वेनोभयविषयत्वात् केवलस्वलक्षणमात्रविषयत्वमसिद्धमेवोचरेणं ज्ञानानाम् ? इत्याह—स्वसामान्यात्मनोरित्यादि । स्वलक्षणसामान्यलक्षणवोनैकं ज्ञानं वेदकं युक्तम् । तथा हि—तदेकं ज्ञानं सविकल्पकं वा स्याद्, अविकल्पकं वा; तत्र सविकल्पकभावे = सविकल्पकत्वे सति, प्राक्तनस्य = पूर्वोक्तस्य स्वलक्षणस्य, वित् = वेदनम्, न प्राप्नोति । अन्यथाभाव इति । निर्विकल्परूपक्षे । अपरत्वेति सामान्यात्मनः, वित् = विचिर्न स्यात् ॥ १२९६ ॥

[G 388] एवं तावत् स्वलक्षणविषयत्वं इतरेषां ज्ञानानामविकल्पतां प्राप्नोतीति साधितम् । इदानीं भवतु नाम सविकल्पस्त्वन्, तथापि गृहीतप्राहित्वात्र तेषां प्रामाण्यमेव^३ युक्तमिति प्रतिपाद्यब्राह्—एकान्तेनेत्यादि ।

तथा हि—आन्यादंग्व्यक्तितो नैवान्वत्त्वमेकान्तेनेष्टम् । यथोक्तम्—“स्थितं नैव हि आत्यादेः परत्वं व्यक्तितो हि न” (द्यो० वा० प्र० सू० १४१) इति । ततश्चार्थेनैवालोचनाज्ञानेन आत्यादि गृहीतमिति स्मार्त्तज्ञानवदधिगतार्थाधिगन्तृत्वात् परं आत्यादिधर्मनिश्चयज्ञानमप्रमाणमेव युक्तमिति । प्रयोगः—यद् गृहीतप्राहि

१ स्वासामान्या—ज्ये० ।

२ विशेषणत्वस्या—गा० ।

३ प्रामाण्यं—पा०, मा० ।

गृहीतग्राहित्वाद् ध्यानानामप्रामाण्यम्

सम्मुग्धानेकसामान्यरूपेणाधिगमे सति ।

नैव चेन्निश्चितं वस्तु निश्चयस्तत्तरोत्तरः ॥ १२९८ ॥

समारोपे^१ व्यवच्छेदविषयाद्धि^१ यथाऽनुमा ।

समारोपव्यवच्छेदविषयो निश्चयस्तथा ॥ १२९९ ॥

तत्प्रतिविधानम्

न समारोपविच्छेदविषयत्वेन मानता ।

अनुमायाः प्रमाणत्वप्रसंगेन स्मृतेरपि ॥ १३०० ॥

प्रत्यक्षानन्तरोद्भूतसमारोपनिवारणात्^१ ।

ज्ञानं न तत्प्रमाणम्, यथा—स्मृतिः । गृहीतग्राही च प्रत्यक्षपृष्ठभावी विकल्प इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ॥ १२९७ ॥

तदत्र यदि समारोपविषयव्यवच्छेदेन गृहीतमिति हेत्वर्थः, तदा हेतोरसिद्धता, अथ यथाकथञ्चिद् गृहीतत्वादिति हेत्वर्थः, तदाऽनुमानेनानेकान्त इति दर्शयन्नाह—सम्मुग्धेत्यादि । तथा हि—प्रथमं सम्मुग्धरूपेणालोचनाज्ञानेनाधिगतम्, न हि निश्चितरूपेण; उत्तरोत्तरस्तु निश्चयः प्रमाणम्, समारोपव्यवच्छेदविषयत्वादनुमानवत् । यथा प्रत्यक्षेण गृहीते शब्दादौ धर्मिणि कृतकत्वादिनाऽनित्यत्वनिश्चयो भवन् प्रमाणं भवति, तथा समारोपव्यवच्छेदविषयो निश्चयो भविष्यति । तथा हि भवतामत्राक्त्वाद्—समारोपव्यवच्छेदविषयो निश्चय इति । यथोक्तम्—

“निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभावतः ।

समारोपविवेकेऽस्य प्रवृत्तिरिति गम्यते” (प्र० वा० ३.४८) इति ॥

१२९८-१२९९ ॥

नेत्यादिना प्रतिविधत्ते । [G 389] प्रवृत्तसमारोपव्यवच्छेदेनानुमानस्य प्रामाण्यम्, न तु पुनः समारोपविषयव्यवच्छेदमात्रेण; स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

१-१. समारोपव्यवच्छेदविषयत्वाद्—पा०, गा० ।

२. ० समारोपनिवारणात्—पा०, गा० ।

इष्टं तु लङ्घिकं ज्ञानं प्रमाणं न तदस्ति ते ॥ १३०१ ॥

गौः शुक्लश्चलतीत्यादौ प्रत्यक्षानन्तरं न हि ।

समारोपोऽत्र विज्ञाने वेद्यते यन्निषेध्यते' ॥ १३०२ ॥

तत्त्वान्योभयात्मानः सन्ति जात्यादयो न च ।

यद्विकल्पकविज्ञानं प्रत्यक्षत्वं प्रयास्यति ॥ १३०३ ॥

अन्वयासत्त्वतो भेदाद् भेदेनाप्रतिभासनात् ।

अन्योऽन्यपरिहारेण स्थितेश्चान्यत्वतत्त्वयोः ॥ १३०४ ॥

न च तत् प्रत्यक्षसमनन्तरभाविनो गो शुक्लश्चलतीत्यादेर्विकल्पस्य प्रवृत्तसमारोप-
निवारणमस्ति; अन्तरा समारोपस्यानुत्पत्त्यात् । कथयनुत्पत्तत्वमिति चेद्! आह—
गौरित्यादि । न हि विकल्पोऽसविदित उत्पद्यत इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्ध्या
सिद्धमनुत्पन्नत्वं समारोपस्य ॥ १३००-१३०२ ॥

एवं तावदेतत् सर्वं जात्यादिक्रमभ्युपगम्योक्तम्, इदानीं जात्यादयः परमार्थतो
न सन्त्येव, कुतस्तद्विषयतया प्रत्यक्षस्य सविकल्पता भविष्यतीति दर्शयन्नाह—
तच्चेत्यादि । व्यक्तिभ्यो हि जात्यादयः कदाचिदव्यतिरिक्ता, व्यतिरिक्ता वा,
व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तत्वेनोभयात्मानो वा । न तावदाद्य पक्षः; अन्वयासत्त्वतः =
अन्वयामावात् । अनेकवस्त्वनुगतं हि रूप सामान्यमुच्यते, न चैवं व्यक्तयः
परस्परमन्वाविद्यन्ति, येन ता एव सामान्यं भवेयुः । अन्वावेशे वा निश्चयेकमेव
रूपं जातमिति सामान्यस्यैवाभावप्रसङ्गः, अनेकाधारत्वात् तस्य । नापि द्वितीयः
पक्षः, भेदाद्भेदेनाप्रतिभासनात् । भेदादिति व्यक्तेः । न चाप्रतिभासमानं
प्रत्यक्षीभवति । यथोक्तम्—

“व्यक्तयो नानुयन्त्यन्यदनुयायि न भासते ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तं वा^१ कथमर्थान्तरं व्रजेत्” ॥

(प्र० वा० ३. ७०) इति ।

नापि तृतीयः पक्षः, अन्योऽन्यपरिहारेण स्थितेरन्यत्वतत्त्वयोः,
पक्षयोः । यो हि परस्परपरिहारेण स्थितलक्षणौ, तयोरेकः प्रतिषेधः सोऽपर-

अविकल्पमपि^१ ज्ञानं विकल्पोत्पत्तिशक्तिमत् ।

निःशेषव्यहाराङ्गं^२ तद्द्वारेण भवत्यतः ॥ १३०५ ॥

विधिनान्तरीयकः । परस्परपरिहारेण वाऽन्यत्पत्तत्वे व्यवस्थिते; अन्यतर-
स्वभावव्यवच्छेदेनान्यतरस्य परिच्छेदात् । तस्मान्नास्ति तृतीयराशिसम्बन्धः ॥
१३०३-१३०४ ॥

ननु च यद्यविकल्पं प्रत्यक्षम्, कथं तेन व्यवहारः, तथा हि—‘इदं सुख-
साधनम्’, ‘इदं [G. 390] दुःखस्य’ इति यदि निश्चिनोति, तदा तयोः प्राप्ति-
परिहाराय प्रवर्तते । किञ्च—अनुमानानुमेयव्यवहाराभावश्च प्राप्नोति । तथा हि—
अनुमानकालेऽवश्यं धर्मो धर्मो वा प्रमाणान्तरेण निश्चितो गृहीतव्यः, स च न
प्रत्यक्षेणानिश्चयात्मकेन निश्चितो गृहीतुं शक्यते । नाप्यनुमानेन; अनवस्थादोषात् ।
न चान्यात् प्रमाणान्तरमस्तीति सर्वव्यवहारोच्छेदः प्राप्नोति । तस्मादनुमानादि-
व्यवहारप्रवृत्तिरिति लिङ्गादनुमानाधितेयमविकल्परूपकप्रतिज्ञा १ — इति यश्चोदयेत्, तं
प्रत्याह — अविकल्पमपीत्यादि ।

तद्द्वारेणेति । विकल्पद्वारेणाविकल्परूपमपि निश्चयहेतुत्वेन सकलव्यवहाराङ्गं
भवति । तथा हि—प्रत्यक्षं कल्पनापोदमपि सर्वातीयविजातीयव्यावृत्तमनलादिक-
मर्थं तदाकारनिर्भासोत्पत्तिः परिच्छिन्दुत्पद्यते । तच्च नियतरूपव्यवस्थित-
वस्तुमाहित्वाद् विजातीयव्यावृत्तवस्त्वाकारानुगतत्वाच्च तत्रैव वस्तुनि विधिप्रति-
षेधावाविर्भावयति — ‘अनलोऽयम्, नासौ कुसुमस्तवकादिः’ इति । तयोश्च
विकल्पयोः पारम्पर्येण वस्तुनि^३ प्रतिबन्धाद्^२ विसंवादित्वेऽपि न प्रामाण्यमिष्टम्;
दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायेन प्रवृत्तेरनधिगतवस्तुरूपाधिगमाभावात् ।

अत एव विकल्पद्वयहेतुत्वात् तृतीयप्रकाराभावसूचनायापि निमित्ततां
प्रतिपद्यते । तथा हि—यद्यत्र कचित् प्रवृत्तं^३ तत्प्रतिभासित्वात् तत् परिच्छिनत्ति,
तदन्यस्य तत्रानुपलम्भात् तत्तत्तद्व्यवच्छिनत्ति । सर्वभावानां च दृश्यतदन्यत्वेन
द्वैराग्ये व्यवस्थापनात् प्रकारान्तराभावं च सूचयति । यथेवम्—प्रत्यक्षेणैव

१. विकल्पकमपि—जै० ।

२-२. ०बन्धादसवादि०—पा०, गा० ।

३. तत्तत्प्रति०—पा०, गा० ।

भाविचित्तादिमतम्

नाविकल्पं विकल्पे 'चेच्छक्तं' विषयभेदतः ।

अकल्पत्वाच्च रूपादिज्ञानवज्रक्षुरादिवत् ॥ १३०६ ॥

तन्मते दोषोद्भावनम्

तदत्र न विरोधोऽस्ति विकल्पेन सहानयोः ।

न चापि विषयो भिन्नस्तदर्थ्याध्यवसायतः ॥ १३०७ ॥

शब्दादौ धर्मिणि गृहीतत्वादनिश्चयत्वादे तत्रानुमानविकल्प प्रवर्तमानः प्रमाणं न प्राप्नोति : नैष दोषः ; प्रत्यक्षमुत्पन्नमपि यत्राशेऽध्यवसायं जनयति न एवाशो व्यवहारयोग्यो गृहीत इत्यभिधीयते । यत्र तु भ्रान्तिनिमित्तवशात् समारोपप्रवृत्तेर्न व्यवसायं जनयितुमीशम्, स व्यवहारायोग्यत्वाद् गृहीतोऽप्यगृहीतमस्य इति तत्रानुमानस्य प्रवृत्तसमारोपव्यवच्छेदाय प्रवर्तमानस्य प्रामाण्यं भवति, न पुनः प्रत्यक्षानन्तरभाविविकल्पस्य; तस्य प्रवृत्तसमारोपव्यवच्छेदाभावात् ।

किं पुनः कारणम् — सर्वतो भिन्ने वस्तुरूपे अनुभवोत्पत्तापि तथैव न स्मार्त्तो निश्चयो भवति : उच्यते, कारणान्तरापेक्षत्वात् । न ह्यनुभूत इत्येव निश्चयो भवति, तस्याभ्यासार्थित्वपाटवादिकारणान्तरापेक्षत्वात् । यथा जनकाध्यापकाविशेषेऽपि पितरमाथान्त इह 'पिता मे आगच्छति, नोपाध्यायः' इति निश्चिनोति ॥ १३०५ ॥

[G ३९१] अत्र भाविविक्त्यादयो विकल्पोत्पादद्वारेणापि व्यवहाराङ्गत्वं विघटयन्तो यत् प्रमाणयन्ति, तद्दर्शयति — नाविकल्पमित्यादि । नेन्द्रियविज्ञानं सविकल्पकमतो विज्ञानकारणम् ; भिन्नविषयत्वात्, रूपस्पर्शादिज्ञानवत्, निर्विकल्पकत्वाच्च, चक्षुरादिवदिति । विषयभेदत इत्यत्र हेतौ दृष्टान्तो रूपादिज्ञानवदिति । 'अकल्पत्वादित्यत्र तु चक्षुरादिवदिति ॥ १३०६ ॥

तदत्रेत्यादिना दूषणमाह — उभयोरपि हेत्वोरनैकान्तिकता; साध्यविपर्ययेण सह हेत्वोर्विरोधानुपदर्शनात् । अन्यथारिति । हेतोः । न चापि विषयो

वस्तुस्तु निरालम्बो विकल्पः सम्प्रवर्तते ।
 तस्यास्ति विषयो नैव यो विभिद्येत कश्चन ॥ १३०८ ॥
 रूपशब्दादबुद्धीनामस्त्येवान्योऽन्यहेतुता ।
 ततोऽप्रसिद्धसाध्योऽयं दृष्टान्तः समुदीरितः ॥ १३०९ ॥
 अग्निधूमादिबुद्धीनां कार्यकारणभावतः ।
 व्यभिचारोऽपि विस्पष्टमेतस्मिन्नुपलभ्यते ॥ १३१० ॥
 केशोण्ड्रकादिविज्ञाननिवृत्त्यर्थमिदं कृतम् ।
 अभ्रान्तग्रहणं तद्धि भ्रान्तत्वान्नेष्यते प्रमा ॥ १३११ ॥

भिन्न इत्यनेन सत्यपि सविषयत्वे विकल्पस्य 'विषयभेदतः' इत्यस्य हेतोर-
 सिद्धतामाह ॥ १३०७ ॥

परमार्थतस्तु निर्विषयो विकल्पः, तदापि सुतरामसिद्धतेति दर्शयन्नाह—
 वस्तुतस्त्वित्यादि ॥ १३०८ ॥

रूपशब्दादीत्यादिना 'रूपादिविज्ञानवत्' इत्यस्य दृष्टान्तस्य साध्यविकल्-
 तामाह । रूपशब्दादिविज्ञानानां परस्परसमनन्तरप्रत्ययभावेन कारणत्वस्य विद्य-
 मानत्वात् ॥ १३०९ ॥

पुनरपि 'विषयभेदतः' इत्यस्य हेतोर्विषये सद्भावोपदर्शनेनानैकान्तिकता-
 माह—अग्निधूमादीत्यादि । एतस्मिन्निति 'विषयभेदतः' इत्यत्र हेतौ ।
 यथाग्न्यादिलिङ्गिबुद्धेर्धूमादिलिङ्गबुद्धिर्विषयभेदेऽपि कारणम्, तथात्रापि भविष्य-
 तीति हेतोरनैकान्तिकत्वम् ॥ १३१० ॥

[C 392] एवं कल्पनापोढत्वं प्रत्यक्षस्य प्रसाध्याभ्रान्तग्रहणे प्रयोजनमाह—
 केशोण्ड्रकेत्यादि । अभ्रान्तमत्राविसंवादित्वेन द्रष्टव्यम्, न तु यथाऽवस्थिता-
 लम्बनाकारतया । अन्यथा हि योगाचारमतेनालम्बनासिद्धेरुभयन्यसमाश्रयेणेष्टस्य
 प्रत्यक्षलक्षणस्याव्यापिता स्यात् । अविसंवादित्वं चाभिमतार्थक्रियासमर्थार्थप्रापण-
 शक्तिः, न तु प्रापणमेव; प्रतिबन्धादिसम्भवात् ।

मानस तदपीत्येके नैतदिन्द्रियभावतः ।

भावात् तद्विकृतावस्य विकृतेऽधोपलम्भतः ॥ १३१२ ॥

सर्पादिभ्रान्तिवच्चेदमनष्टेऽप्यक्षविप्लवे ।

निवर्त्तत मनोभ्रान्ते. स्पष्ट च प्रतिभासनात् ॥ १३१३ ॥

परकीयं दूषणम्

तद्भावभाविता साक्षादसिद्धा व्यभिचारिणी ।

पारम्पर्येण सा तस्या स्मृतिबुद्धौ समन्वयात् ॥ १३१४ ॥

यद्येवम्, अत्रान्तग्रहणमेवास्तु, किं कल्पनपोऽग्रहणेनेति ? न, अनुमान-
विकल्पस्यापि प्रत्यक्षत्वमसङ्गात् ॥ १३११ ॥

मानस तदपीत्येक इति । न तदर्थमत्रान्तग्रहण युक्तं कर्तुमिति तेषा-
मभिप्रायः ।

ननु च भवतु नाम मानसम्, तथाप्यत्रान्तग्रहणं कर्त्तव्यमेव, न हनेने-
न्द्रियज्ञानस्यैव प्रत्यक्षलक्षणं कर्तुमारब्धम्, किं तर्हि ? मानसस्यापि योगि-
ज्ञानाद्, तत्र च स्वप्नान्तिरूपस्यापि विकल्पकत्वमस्ति, स्पष्टप्रतिभासित्वात्,
न त्वत्रान्तग्रहणमिति तत्रिवृत्त्यर्थमत्रान्तग्रहणं युक्तमेव । सत्यमेतत्, किन्त्विन्द्रिय-
भ्रान्तिरपि सम्भवति, अनोऽयममुल्लंघ्या पश्चात् इतीन्द्रियन्तर्गतप्रतिपादनायाद्—
नैतदित्यादि । इन्द्रियभावे सति भ्रान्तिदिन्द्रियविकारे चोपपादलक्षणे विकारस्यो
पहितलक्षणस्याप्यत्रान्तात् तदन्त्येन्द्रियबुद्धिविन्द्रियत्वेनैव केशोण्डकादिबुद्धिः । किञ्च—
यदि मनोभ्रान्तिरस्यात्, तर्हि मनोभ्रान्तरस्य कारणातिवर्त्ततानिवृत्तेऽप्यक्ष-
विप्लवे । भ्रान्तिभ्रान्तिरपि विद्यन्ते । स्पष्टप्रतिभासा च न प्राप्नोतीत्य-
यमत्र प्रसङ्गः । न हि विद्यमानबुद्धिर्द्वयं स्वार्थमभिभासिता, सामान्योपेक्षेनैव
तस्य प्रवृत्तेः ॥ १३१२-१३१३ ॥

तद्भावभाविता साक्षादसिद्धा इति । [G 393] अत्र यदि साक्षा-
दभावभावित्वं हेतुः, तदाऽप्यत्रान्तग्रहणं हेतुः । न हि परस्य साक्षादिन्द्रिया-
दुत्तसिद्धान्ते सिद्धा, तस्या एव साध्यवत् । अथ सामान्येन तद्भावभावित्वं

तद्विकारविकारित्वं पारम्पर्योद्भवेष्वपि ।
 कार्येषु दृश्यते लोके व्यक्तं वेगसरादिषु ॥ १३१५ ॥
 मानस्यो भ्रान्तयः सर्वा निवर्तन्ते विचारतः ।
 इत्यस्मिन् व्यभिचारित्वं भावसामान्यबुद्धिभिः ॥ १३१६ ॥
 वस्तुस्वलक्षणे नैताः प्रवर्तन्ते स्वभावतः ।
 एवं तद्विनिवृत्तिश्चेत् तुल्यं चन्द्रद्वयादिषु ॥ १३१७ ॥
 न सत्ताविनिवृत्तिश्चेत् समं सामान्यबुद्धिभिः ।
 न चेश्वरादिभ्रान्तोनां तन्मताभिनिवेशिनाम् ॥ १३१८ ॥
 युक्तिकोटिश्रवेऽप्यस्ति निवृत्तिः प्रत्युत स्वयम् ।
 नैता युक्तय इत्येवं ते वदन्ति जडाः पुनः ॥ १३१९ ॥

हेतुः, तदाऽनैकान्तिकता; स्मृतिबुद्धौ विषयभूतायामपि तद्भावभावित्वस्य 'समन्व-
 यात्, विद्यमानत्वात् ।

यच्च तद्विकारविकारित्वम्; तदपि साक्षादसिद्धम् । पारम्पर्येणाप्युपादीयमान-
 मनैकान्तिकमेव; यतोऽश्वायां गर्दभेन जातस्य वेगसरस्य कल्लघवस्था-
 व्यवधानेऽपि गर्दभरूपानुकारेण तद्विकारित्वस्य पश्चाद् दर्शनाद्, अतो नास्मात्
 साक्षादुत्पत्तिः सिध्यति ।

'मानसी च भ्रान्तिर्विचारान्निवर्तते' इत्यत्राप्यनैकान्तिकत्वं भावसामान्य-
 बुद्धिभिः । न हि भवतां युक्त्या सामान्याभावमवगच्छतामपि भावेषु षटादिषु—
 भाव इति वा, सामान्यमिति वा सामान्याकारो विकल्पो निवर्तते ।

अथ मन्यसे—निवर्तन्ते एव युक्त्या विचारयतः सामान्यबुद्धयः 'स्वलक्षणे
 नैताः प्रवर्तन्ते' इत्यनेनाकारेणेति ? तदैतदप्यनुत्तरम्; चन्द्रद्वयादिवुद्ध्योऽपि
 युक्त्या विचारयतः 'स्वलक्षणे नैताः प्रवर्तन्ते' इत्यनेनाकारेण निवर्तन्ते एव ।
 न च तावता मानस्यो भवन्ति ।

सच तासां न निवर्तत इति चेत् ? तत् तुल्यं सामान्यबुद्धिभिः । न हि
 तासामपि स्वभावो निवर्तते ॥ १३१४-१३१९ ॥

तत्प्रतिविधानम्

तद्भावभाविता साक्षान्न सिद्धाऽभ्रान्तचेतसा ।

व्यवधानं न सिद्धं हि न हि तद्वेद्यतेऽन्तरा ॥ १३२० ॥

अन्यार्थासक्तचित्तोऽपि द्विचन्द्रादि समीक्षते ।

अविच्छिन्नमतो नास्ति पारम्पर्यसमुद्भवः ॥ १३२१ ॥

भावसामान्यबुद्धीनां प्रतिसंहारसम्भवे ।

निवृत्तिः सम्भवत्येव स्वेच्छयेशमतेरपि ॥ १३२२ ॥

स्वयूच्यानां मतोपस्थापनम्

पीतशङ्खादिबुद्धीनां विभ्रमेऽपि प्रमाणता ।

अर्थक्रियाऽविसंचादादपरे सम्प्रचक्षते ॥ १३२३ ॥

तद्भावभावितेत्यादिना प्रतिविधत्ते । [G 394] नासिद्धा, अपि तु सिद्धैव; कस्मात् ? अभ्रान्तेनैकचन्द्रचेतसा व्यवधानासिद्धे । तस्योपलभ्यस्यान्तरालेऽनुपलभ्यमानत्वात् ।

एतदेवान्यार्थेत्यादिना स्पष्टीकुरुते । अविच्छिन्न द्विचन्द्रादीति सम्बन्धनीयम् । अत एव तद्विकारनिकारित्वस्याप्यव्यभिचारः । न हि तदपि व्यवहितम्, येन वेगसरादिभिर्व्यभिचारः स्यात् । भावसामान्यबुद्धीनामपि यदेच्छया संहारं कुरुते, तदा निवृत्तिरस्त्येव । न तु केशोण्डकादीनां संहारः सम्भवतीति नानैकान्तिकता । इन्द्रियज्ञानस्यापि चक्षुषीच्छया निमीलिते निवृत्तिरिच्छावशात् सम्भवतीति चेत् : न हि समनन्तरमिच्छानिवृत्तौ निवर्तते चक्षुर्विज्ञानम्, किं तर्हि ? चक्षुर्निमील्य तावदिच्छावशाद् भवति, ततो निवृत्ते चक्षुषि तज्ज्ञानं निवर्तते, मानसी तु भ्रान्तिः साक्षादिच्छावशान्निवर्तते इति न समानम् । इत्थं चैतदवसेयम्—यतः प्रणिहिते चक्षुषि द्रष्टुमनिष्यमाणोऽप्यर्थो दृश्यत एव, अतो नेच्छयाधुराविज्ञाने साक्षात् सामर्थ्यम् ॥ १३२०—१३२२ ॥

केचित्तु स्वयूच्या^१ एवाभ्रान्तग्रहणं नेच्छन्ति, भ्रान्तम्यापि पीतशङ्खादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात् । तथा हि—न तदनुमानम्; अलिप्तवत्त्वात् । प्रमाणं च, अवि-संचादित्वात् । अत एवाचार्यदिङ्नामोऽलक्षणे न हृतमभ्रान्तग्रहणम् । “भ्रान्ति

तत्प्रतिविधानम्

तन्नाध्यवसिताकारप्रतिरूपा न विद्यते ।

तत्राप्यर्थक्रियावाप्तिरन्यथाऽतिप्रसज्यते ॥ १३२४ ॥

केशादिप्रतिभासे च ज्ञाने संवादभावतः^१ ।

आलोकादेरतस्तस्य दुर्निवारा प्रमाणता ॥ १३२५ ॥

न वर्णव्यतिरिक्तं च संस्थानमुपपद्यते ।

भासमानस्य वर्णस्य न च संवाद ईक्ष्यते^२ ॥ १३२६ ॥

यद्याकारमनावृत्य प्रामाण्यं च प्रकल्प्यते ।

अर्थक्रियाऽविसंवादात् तद्रूपो ह्यर्थनिश्चयः ॥ १३२७ ॥

संवृत्तिः सा ज्ञानमनुमानम्” ( ) इत्यादिना प्रत्यक्षाभासनिर्देशादविसंवादि कल्पनापोढमित्येवंविधमिष्टमाचार्यस्य लक्षणम् । सतैमिरमिति तु तिमिरशब्दोऽयमज्ञानपर्यायः । “तिमिरघ्नं च मन्दानाम्” इति यथा । तिमिरे भवं तैमिरम्, विसंवादकमित्यर्थः ॥ १३२३ ॥

तन्नेत्यादिना प्रतिविधेते । [G. 395] प्रामाण्यं हि भवद् द्वाभ्यासमाकाराभ्यां भवति — यथाप्रतिभासमविसंवादाद्, यथाध्यवसायं वा । तत्रेह न यथाप्रतिभासमविसंवादः; पीतस्य प्रतिभासनात् तस्य^३ तथाभूतस्याप्राप्तेः । नापि यथाध्यवसायमविसंवादः; पीतस्यैव विशिष्टार्थक्रियाकारित्वेनाध्यवसायात्, न च तद्रूपार्थक्रियाप्राप्तिरस्ति । न चानध्यवसितार्थाविसंवादेनापि प्रामाण्यम्; अतिप्रसङ्गात् । केशादिज्ञानेऽपि ह्यनध्यवसिताऽऽलोकादिप्राप्तेः ॥ १३२४-१३२५ ॥

अथ मन्यसे—यद्यपि वर्णोऽध्यवसितो न प्राप्यते, संस्थानं तु प्राप्यत एव ! इत्यत आह—न वर्णेत्यादि । सुबोधम् ॥ १३२६ ॥

यद्याकारमित्यादिनोपचयमाह । नैव ह्यर्थक्रियाऽविसंवादित्वभात्रेणाकारमनपेक्ष्य प्रामाण्यं कल्पनीयम्; निषयाकारस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तद्रूप इति ज्ञानस्थाभासरूपः । आदिशब्देन “यथा यथा ह्यर्थस्याकारः शुभादित्वेन सन्निविशते

१. केशादिभासतः—पा०, गा० ।

२. ईक्ष्यते—पा०, गा० ।

३. यथाभूतं—गा० ।

इत्यादि गदितं सर्वं कथं न व्याहृतं भवेत् ।

वासनापरिपाकहेतुत्वस्तस्मात् संवादसम्भवः ॥ १३२८ ॥

सुखादेः मानसप्रत्यक्षनिरूपणम्

मानसेन्द्रियविज्ञाननिर्विकल्पत्वसाधने ।

यो न्यायः स सुखादीनामनन्यविक्लपत्वसाधकः ॥ १३२९ ॥

वैशेषिकमतम्

अवेदकाः परस्यापि स्वविद्भाजः कथं नु ते ।

एकार्थाश्रितविज्ञानवेद्यास्त्वेते भवन्ति चेत् ॥ १३३० ॥

तत्प्रतिविधानम्

नैरन्तर्यप्रवृत्ते हि बाह्यवस्तुपलम्भने ।

तद्रूपं स विषयः प्रमीयते" ( ) इत्यादिकमाचार्यीयं वचनं विरुध्यत इति दर्शयति । अर्थक्रियासंवादस्तु पूर्वार्थानुभववासनापरिपाकादेव प्रामाणान्तराद् भवतीत्यवसेयम् । पीतशङ्खजानस्य वासनापरिपाकहेतुः शुक्ल एव शङ्खः । तदाधिपत्येन तत्परिपाकः । वासनापरिपाकहेतुत्वं समुत्थानं यस्याविसंवादस्य स तथोक्तः ॥ १३२७-१३२८ ॥

सुखादीनां कथं संवेदनप्रत्यक्षता ? इत्याह—मानसेत्यादि । यो न्यायः इति । अक्षयसमयत्वादि । मानसस्य यद्यपि नोक्तो न्यायः, तथापि [G 396] य इन्द्रियज्ञाने न्यायः—अक्षयसमयत्वम्, स तस्यापि तुल्य एव । यद्वा—योगिज्ञानमिह मानसम्, तच्च वक्ष्यमाणम् । सिद्धान्तप्रसिद्धत्वान्मानसस्यात्र न लक्षणं कृतम् । प्रमाणेनावधितत्माचार्येणैव प्रतिपादितमिति न प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ १३२९ ॥

अवेदका इत्यादिना वैशेषिकमतमाशङ्कते । न केवलं स्वसंवेदेना न भवन्ति, बाह्यस्याप्यर्थस्यावेदकाः । न ज्ञानस्वभावा इति यावत् । एकस्मिन्नात्मनि समवेतेन तु ज्ञानेन वेद्यन्त इति तेषां सिद्धान्तः ॥ १३३० ॥

नैरन्तर्येत्यादिना प्रतिविधत्ते । अनेन प्रतिज्ञायाः प्रत्यक्षविरुद्धतामाह । यतो बाह्यवस्तुपलम्भज्ञानसमफलं सुखादयोऽनुभूयन्ते, तदा कतमेनैकार्थाश्रयिणा

सुखादि वेद्यते कस्मात् तस्मिन् काले निरन्तरम् ॥ १३३१ ॥

मानसेनैव तद्वेद्यमिष्यते चेतसा न च ।

तत्काले तस्य सद्भावः क्रमजन्मोपवर्णनात् ॥ १३३२ ॥

जन्मैव यौगपद्येन नेष्यते न पुनः स्थितिः ।

इति चेन्न स्थितिस्तस्य क्षणभङ्गप्रसाधनात् ॥ १३३३ ॥

आशुवृत्तेः सकृद् भ्रान्तिरिति चेत् साऽप्यपाकृता ।

विस्पष्टप्रतिभासो हि न स्यात् स्मरणगोचरे ॥ १३३४ ॥

शाताशातादिरूपा च सा भ्रान्तिर्यदि कल्प्यते ।

तदा प्राप्ता सुखादीनां सत्ता तन्मात्रलक्षणा ॥ १३३५ ॥

यदा च योगिनोऽन्येषामध्यक्षेण सुखादिकम् ।

विदन्ति तुल्यानुभवात् तद्वत्तेऽपि स्युरातुराः ॥ १३३६ ॥

ज्ञानेन वेद्येरन्, न तावत् तेनैव बाह्यालम्बनेन [G 397] चक्षुरादिज्ञानेन, तस्य बाह्यालम्बनत्वात्, अन्तःसंवेद्यमानत्वाच्च सुखादीनां मानसेनैव चेतसा वेद्यत्वेनेष्टत्वात् । न च तस्मिन् काले मानसस्य चेतसः सम्भवः, क्रमेणैव ज्ञानान्युत्पद्यन्त इत्यभ्युपगम्यते । अथापि स्यात्—जनैव ज्ञानानां क्रमेणाभ्युपगमत्, न स्थितिरिति ? एतच्चासम्यक्; सर्वजन्मिनां क्षणिकत्वस्य प्रसाधितत्वात् । आशुवृत्त्या सकृद्भ्रान्तिरपि या, साऽपास्तैव पूर्वम् ।

किञ्च—^१आह्लादपरितापादिरूपेण स्पष्टः प्रतिभासो न प्राप्नोति; विकल्पविषयत्वे सति सुखादीनां मानसेनैव चेतसा वेद्यत्वेनाभ्युपगमात्, तस्य च सविकल्पकत्वात् । न च विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता । अस्माभिस्तु स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन जनितस्यैव प्रत्यक्षत्वेनाभ्युपेतत्वात् ।

अपि च—ग्राह्यत्वे सति सुखादीनां विच्छिन्नप्रतिभासिता स्यान्नीलादिवत् । न च ज्ञानाद्विच्छिन्नस्य शातादिरूपस्थोपलब्धिः । ज्ञानाभेदेन शातादिरूपस्य ग्रहणं भ्रान्तिरिति चेत् ? एवं तर्हि सिद्धा सुखादीनां सत्ता स्वसविद्रुपा; शातादिरूपमात्रलक्षणत्वात् सुखादीनाम् । तद्रूपता चेज्ज्ञानस्य सिद्धा, सिद्धा ज्ञानस्वभावाः

स्वस्मिन्नपि हि दुःखस्य सत्तदनुभवो न ते ।

किन्तु तद्विषयं ज्ञानं तच्चास्ति परसन्ततो ॥ १३३७ ॥

परदुःखानुमाने च तुल्यमेतत् तथा हि तत् ।

एकदुःखादि^१ विषय^२ वर्ण्यते न त्वगोचरम् ॥ १३३८ ॥

शङ्करस्यामिमतम्

सुखादीत्येव गम्यन्ते सुखदुःखादयो न तु ।

ज्ञानमित्येव गम्यन्ते तन्न ज्ञानं घटादिवत् ॥ १३३९ ॥

सुखादयः । व्यतिरिक्तानां त्वसिद्धत्वाद् भ्रान्त्यसिद्धेः । शीतेत्यनुकूला, तद्विपरीता त्वथाता । आदिशब्देनोपेक्षा गृह्यते ।

यदि च स्वसन्तानोत्पत्तिरक्षणैव या^१ सुखादीनां सत्ता सा एव तेषामनुभव इति नाभ्युपगम्यते, किन्तु तद्विषयज्ञानोत्पत्तिः, तदा योगिना परकीय सुखादि गृह्यता तदनुभवितामिव तुल्यातुरावस्था स्यात् । भिन्नसन्तानवर्त्तित्वान्न तुल्यावस्थेति न वक्तव्यम्, न हि स्वसन्तानवर्त्तित्वं तेषामनुभवोऽभ्युपगत^३, किं तर्हि^४ तद्विषयज्ञानोत्पत्तिः । सा च परसन्तानप्राहिणामप्यस्तीति समानं प्रसङ्गः ।

अथोभयमनुभवे सुखादीनां कारणमङ्गीक्रियते : तदा स्वसन्तानवर्त्तित्वेनानुभवे सिद्धं सुखादीनामात्मसंवेदनम् । एव हि स्वसन्तानवर्त्तिच निमित्तं परसन्तानवर्त्तिभ्यश्च विशेषकं भवति, यदि स्वसंविद्रूपा भवन्ति । येषां तर्हि न योगिनः सिद्धा मीमांसनादीनाम्, तेषां कथं तैः प्रसङ्गः ? इत्याह—परेत्यादि । न हि बौद्धानामिव परेषां निर्विषय परमार्थतोऽनुमानम्, ततश्च परदुःखानुमाने तुल्योऽनुभवोऽनुमातुरपि स्यात् ॥ १३३१-१३३८ ॥

[G 398] शङ्करस्यामी^१ प्राह^२—न ज्ञानस्वभावा सुखादयः, ज्ञानमित्यव्यपदस्यत्वात्, घटादिवदिति ॥ १३३९ ॥

१-१ अनुमानं सन्निपत—गा० विषय—पा० ।

२ पा०, गा० पुस्तकयोनास्ति ।

३ मनुगमोऽभ्यु—पा०, गा० ।

४-४ ०त्याम्याह—पा०, गा० ।

शङ्करस्याभ्युक्तदूषणनिराकरणम्

यद्येवम्, समयान्यत्वे ज्ञानमित्यपि नो गतिः ।

चेतस्यस्ति ततः प्राप्ता तत्राप्यज्ञानता तदा ॥ १३४० ॥

व्यक्तं प्रकाशरूपत्वान्नो चेदेवं प्रसज्यते ।

सुखदःखादिके तुल्यं ननु^१ सर्वमिदं न किम् ॥ १३४१ ॥

भूतार्यभावनोद्भूतं कल्पनाभ्रान्तिर्वर्जितम् ।

वक्ष्यामो योगिविज्ञानं साधनैर्विमलैरलम् ॥ १३४२ ॥

प्रमाणफलविप्रतिप्रत्तिनिराकरणम्

विषयाधिगतिश्चात्र प्रमाणफलमिष्यते ।

स्ववित्तिर्वा प्रमाणं तु सारूप्यं योग्यतापि वा ॥ १३४३ ॥

यद्येवमित्यादिना दूषणमाह । यदि सङ्केतान्यत्वेन स्वभावान्यत्वं स्यात्, एवं सति यदा ज्ञानेऽपि कश्चिदज्ञानमिति समयं कुर्यात्, तदा ज्ञानमित्यपि चेतसि व्यपदेशो नास्तीति प्राप्ता ज्ञानेऽप्यज्ञानता भवतः ॥ १३४० ॥

अथ प्रकाशात्मकं ज्ञानं स्पष्टमनुभूयत इति नाज्ञानता स्यात् ? एवं सति सुखादिष्वपि सर्वमेतत् समानम् । हेतुश्चानेनैव^२ व्यभिचारीति न किञ्चिदेतत् । तं^३ वक्ष्याम इति । सर्वज्ञसिद्धौ ॥ १३४१-१३४२ ॥

प्रमाणफलविप्रतिप्रत्तिनिराकरणायाह—विषयेत्यादि । बाह्येऽर्थे प्रमेये विषयाधिगमः प्रमाणफलम्, सारूप्यं तु प्रमाणम् । स्वसंवितावपि सत्यां यथाकारमस्य प्रथनात् । ज्ञानात्मनि ॥ प्रमेये स्वसंविच्छिः फलम्, योग्यता प्रमाणम् । सव्यापार-प्रतीततामुपादाय ज्ञानस्यैव सा तादृशी योग्यता, येन तदेवात्मानं वेदयते न घटादय इति । योग्यतया कारणभूतयैवात्मप्रकाशकं लक्ष्यते ज्ञानमिति योग्यतायाः स्वसंवेदने प्रामाण्यम् । तदुक्तम्—

“तत्राप्यनुभवात्मत्वात्^४ ते योग्याः स्वात्मसंविदः ।

१. तच्च—पा०, गा० ।

२. व्यभिचारी—पा० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. अनुभवात्म०—गा० ।

कोमारिलशङ्खद्वयम्

छेदने खदिरप्राप्ते पलाशे न छिदा यथा ।

तथैव परशोल्लोके छिदया नक्ततेति चेत् ॥ १३४४ ॥

तदुत्तरम्

न व्यवस्थाश्रयत्वेन साध्यसाधनसंस्थितिः ।

निराकारे तु विज्ञाने सा संस्था न हि युज्यते ॥ १३४५ ॥

इति सा योग्यता मानमात्रा मेव फल स्ववित् ॥”

(प्र० वा० २.३६६) इति ॥ १३४३ ॥

छेदन इत्यादिना कोमारिलचोद्यमाशङ्कते । [G 399] भिन्नप्रमाण
फलवादिन प्रति नौद्वेनोक्तम्—“यदि प्रमाणफल्योर्भेदोऽभ्युपगम्यते, तदा भिन्न-
विषयत्वं स्यात्प्रमाणफल्यो, न चेत्तद्युक्तम्, न हि परश्चादिके छेदने खदिरप्राप्ते
सति पलाशे छेदो भवति । तस्मात् प्रमाणफल्योरेकविषयत्वादमेद ” इति ।
अत्रोक्तं कुमारिलेन—

“विषयैकत्वमिच्छस्तु य प्रमाण फल वदेत् ।

साध्यसाधनयोर्भेदो लौकिकस्तेन बाधित ॥

छेदने खदिरप्राप्ते न पलाशे छिदा यथा ।

तथैव परशोल्लोके छिदया सह नैकता ॥”

(श्रौ० वा०, प्रत्य० सू० ७४-७५) इति ।

छेद्यतेऽनेनेति छेदनम् ॥ १३४४ ॥

नेत्यादिनोत्तरमाह । नील्यस्पद सवेदन न पीतस्येति विषयावगतिव्यवस्थाया
अर्थसारूप्यमेव निबन्धनम्, नान्यत्— इति व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावेन साध्यसा-
धनव्यवस्था, नोत्पद्योत्पादकभावेन, यस्मान्न पारमार्थिक कर्तृकरणादिभावोऽस्ति,
क्षणिकत्वेन निर्व्यापारत्वात् सर्वधर्माणाम् । ज्ञान हि विषयाकारमुत्पद्यमान विषय
परिच्छिन्ददिव सव्यापारमिवास्तीति । अयमेवार्थप्रापणव्यापारो ज्ञानस्य, त्वविना-
भावित्वमात्रम् । न हि बीजाधविनाभाविनोऽङ्गुलादयो न भवन्ति । येन^१ ज्ञानमेव प्रमाण

अत उत्प्रेक्षितो भेदो विद्यते धनुरादिवत् ।

उत्पाद्योत्पादकत्वेन व्यवस्थेयं तु नेष्यते ॥ १३४६ ॥

विश्लिष्यमाणसन्धौ च दार्वादी परशुच्छिदा ।

प्रविशन्नुच्यते तेन तत्रैकत्वमवस्थितम् ॥ १३४७ ॥

व्यवस्थायां तु जातायां कल्प्यतामन्यथापि हि ।

उत्पाद्योत्पादकत्वेन संस्थानविधिरुच्यते ॥ १३४८ ॥

स्यात् । तस्मात् साकारमेव ज्ञानं प्रमाणम्, न निराकारम्—इति व्यवस्थया प्रामा-
प्येन प्रदर्श्यते । व्यवस्था च तत्पृष्ठलब्धेन विकल्पेन वेदितव्या ॥ १३४५ ॥

अत उत्प्रेक्षित इत्यादिना लोकप्रसिद्धश्रवणमाह । धनुरादिवदिति ।
धनुर्विध्यति, धनुषा विध्यति, धनुषो निःसृत्य शरो विध्यतीति यच्चैकस्य धनुषः
कर्तृत्वादयः कल्पिता न विरुध्यन्ते, तथेहापीति ॥ १३४६ ॥

परशुना च वृक्षादेशिच्छदा निरूप्यमाणा छेद्यद्रव्यानुप्रवेशलक्षणेवावतिष्ठते । स
चानुप्रवेशः परशोरात्मगत एव धर्म इति परमार्थतश्चिद्यया सहैकत्वमिति नास्ति
विरोधः ॥ १३४७ ॥

[G. 400] व्यवस्थायामित्यादिनैतद्दर्शयति । यथा कुमारिलेन “परि-
च्छेदफलत्वेन” (श्री. वा. प्र. सू. ७८) इत्यादिना ग्रन्थेनोत्पाद्योत्पादकभावेन प्रमाण-
फलव्यवस्था कृता, तथाऽस्माकमप्यविरोधिन्येव । यथोक्तमाचार्येण—“तत्रापि हि
प्रत्यक्षत्वोपचारोऽविरुद्धधनुरादिषु तत्कारणेषु” ( ) इति । एतावत्तु ब्रूम.—
अवश्यमादौ व्यवस्थाद्वारेणैव साध्यसाधनसंस्था कर्तव्या, न व्यवस्थाप्य सविद्वेदं
विषयभेदेन नियमेन प्रवृत्तिर्युक्ता, सविद्वेदव्यवस्थायाश्च सारूप्यमेव निबन्धन-
मिति सामर्थ्यदिवायातं सारूप्यस्य साधकतमत्वम्, सारूप्यादेव च ज्ञानस्य
प्रवर्तकत्वम् । प्रवर्तकस्य च प्रमाणत्वं प्रवृत्तिक्रमेन निरूप्यते, न व्यसन्नितया ।
यथोक्तम्—“अर्थक्रियार्थं हि सर्वः प्रमाणमप्रमाण चान्वेषते प्रेक्षावान्” ( )
इति । यतो येनैवाशेन प्रवर्तकत्वं ज्ञानस्य भवति स एव दर्शनीय, न चोत्पाद्योत्पादक-
भावेन प्रमाणफलव्यवस्थाया प्रवर्तकांशः सारूप्यं गम्यते; ततश्च निष्फलमेवोत्पाद-

कोमारिलं फलव्यवस्थानम्

परिच्छेदफलत्वेन प्रवृत्तस्थान्तरस्य^१ हि ।

कारणत्वं मतं ज्ञाने प्रमाणे तु फलं परम् ॥ १३४९ ॥

स्वसंवित्तिफलत्वं चेन्निषेधान्नैव युज्यते ।

माने च विषयाकारे भिन्नार्थत्वं प्रसज्यते ॥ १३५० ॥

तत्प्रतिविधानम्

सर्वावित्तिप्रसंगेन सा निषेद्धुं न शक्यते ।

भिन्नार्थत्वं न चेहास्ति स्वविदप्यर्थविन्मता ॥ १३५१ ॥

शङ्करस्याभिमतम्

स्वातिरिक्तक्रियाकारि प्रमाण कारकत्वतः ।

वास्यादिवच्चेद् वैफल्यमन्यद्वापि फलं मतम् ॥ १३५२ ॥

द्वारेण प्रमाणव्यवस्थान स्यात् । अत एवाचार्येणैतद्द्वारेण प्रमाणव्यवस्थान न प्रवृत्त्यङ्गमिति भवैवोपचार आश्रित । तस्माज्जाताया तु व्यवस्थाया साऽन्यथाऽप्युत्पाद्योत्पादकभावेन कल्प्यताम् । तथाऽप्यदोष एवेति ॥ १३४८ ॥

परिच्छेदेत्यादिना तदेव कोमारिल फलव्यवस्थान दर्शयति । वृत्तस्येति । प्रवृत्तस्य चक्षुरादेरित्यर्थः । फल परमिति । हानोपादानोपेक्षाबुद्धिलक्षणम् । इदमपरमुक्तं कुमारिलेनैव—“स्वसवेदनस्य निषेधात् तस्य प्रमाणफलत्वमन्युक्तम् । विषयाकारस्य च प्रामाण्ये सति प्रमाणफलयोर्भिन्नविषयत्व प्रसज्यते । तथा हि—विषयाकारो बाह्यविषयः, स्वसवेदन तु ज्ञानस्वरूपविषयम्” ( ) इति ॥ १३४९-१३५० ॥

[G 101] सर्वत्यादिना प्रतिविषत्ते । “अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टि प्रसिध्यति” ( ) इति सवार्थाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् शक्यते स्वसवित्तिनिषेद्धम् । नापि भिन्नविषयत्वप्रसङ्गो युक्तः, यत् स्वसवित्तिरप्यर्थसवित्तिरिष्टा, तत्कार्यत्वात्, न तु तन्मयत्वेन । स्वसवित्तिस्तु ताद्रूप्यादिति न विरोधः ॥ १३५१ ॥

स्वातिरिक्तेत्यादिना शङ्करस्याभि प्रमाणयति । आत्मव्यतिरिक्तक्रियाकारि

उक्तन्यायेन वास्यादेरन्यदस्ति फलं न च ।

कारकत्वं च नो सिद्धं जनकत्वविवक्षाया ॥ १३५३ ॥

स्थापकत्वविवक्षाया न विरोधोऽस्ति कश्चन ।

तेनानैकान्तिको हेतुविरोधाप्रतिपादनात् ॥ १३५४ ॥

ग्राह्यसाधारणाकारं यस्माज्जात्यन्तरत्वतः ।

रसरूपादिवज्ज्ञानं नैव चेदुपपद्यते ॥ १३५५ ॥

तन्मते स्वीकृतिः

न्यायानुसरणे सर्वमस्माभिरुपवर्णितम् ।

इदमन्यच्च विस्पष्टं ग्राह्यग्रहविवेचने ॥ १३५६ ॥

सर्वात्मना हि सारूप्ये ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत् ।

साम्यं केनचिदंशेन सर्वं स्यात् सर्ववेदकम् ॥ १३५७ ॥

प्रमाणं कारकत्वाद्, वास्यादिवदिति । वैफल्यमित्यादिना दूषयति । विफलम्; सिद्धसाध्यतादोषात् । यतोऽन्यदपि अन्यं फलं परिच्छेदेत्यादिना कथितम् । द्विषब्दो हेतौ । 'वास्यादिवत्' इति च साध्यविकलो दृष्टान्तः; छिद्यया सहैकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । 'कारकत्वात्' इति च अन्यजनकत्वविवक्षायामसिद्धो हेतुः; स्थापकत्वेनैवेष्टत्वात् । साधनस्य स्थापकत्वविवक्षायामप्यनैकान्तिकः; विरोधाभावात् । सामान्यविवक्षायामनैकान्तिक एव; विरोधस्यानुपदर्शितत्वात् ॥ १३५२-१३५४ ॥

ननु च यदि विषयाकारं ज्ञानं स्यात्, तदा भवेद्विषयसारूप्यस्य प्रामाण्यम्; यावता ग्राह्यविषयसमानाकारं समानस्वभावं ज्ञानमुपपद्यते, नैव तथा, ग्राह्याज्जात्यन्तरत्वाद्दूषणसंयोरिव ? इत्याह—ग्राह्येत्यादि । [G 102] विज्ञानवाद-न्यायानुसारिभिरस्माभिरेतदिष्टमेवेति न किञ्चित् क्षीयते । तथा हि—यत् किञ्चिदिदमस्पष्टं भवता ग्राह्यदूषणमभिहितम्, इदं तु स्पष्टं ग्राह्यविवेचनाय साधनमभिधीयतेऽस्माभिः । ग्राह्ये ग्रहः = अभिनिवेशः; तस्य विवेचनम् = अपनयनम् ॥ १३५५-१३५६ ॥

अर्थसारूप्यस्य प्रामाण्यम्

किन्तु बाह्यार्थसद्भाववादे सारूप्यसम्भवः ।

ध्रुवमभ्युपगन्तव्य इत्यर्थं स प्रकाशितः ॥ १३५८ ॥

निर्भासिज्ञानपक्षे हि ग्राह्याद् नेदेऽपि चेतसः ।

प्रतिबिम्बस्य ताद्रूप्याद् भाक्तं स्यादपि वेदनम् ॥ १३५९ ॥

किं तत् स्पष्टं साधनम् ? इत्याह—सर्वेत्यादि । यावद्ब्रह्मो विनातीयेभ्यो व्यावृत्तः, तावद्ब्रह्म एव ज्ञानमपीतीदं सर्वात्मना सारूप्यम् । कतिपयपदार्थव्यावृत्ति-
तत्त्वज्ञेन सारूप्यम् ॥ १३५७ ॥

कथं तर्ध्वसारूप्यस्य प्रामाण्यमुक्तम् ? इत्याह—किन्तिवत्यादि । स इति
सारूप्यसम्भवः, आकारो वा । निर्भासः = विषयसारूप्यम्, तद्यस्यास्ति तन्नि-
र्भासः । ग्राह्यादिति बाह्यादर्थात् । प्रतिबिम्बस्येति ज्ञानाकारस्य । ताद्रूप्यादिति
विषयसारूप्यात् । भाक्तमिति उपनरितम् । वेदनमिति । अर्थस्येति शेषः ।
भाजनम् = आधयः । विषयविप्रतिपत्तिस्तु सामान्यस्य वस्तुभूतस्य निराकरणाद्
वस्तुविषयत्वेनेष्टस्य प्रत्यक्षस्य नान्यः स्वलक्षणाद् विषयोऽस्तीति सामर्थ्यादुपदर्शि-
तत्वान्न पृथङ् निराकृता ।

ये त्वाहुः—“अयुक्तमेवेदं प्रत्यक्षलक्षणम्, लक्षणं हि प्रमाणस्य प्रणीयते—
अपि नाम तेन रूपेणोपलक्ष्य प्रमाणं तत् । परेषा प्रवृत्तिः स्यादिति, न तु व्यस-
नितया; न च कल्पनापोढत्वादिनोपलक्षितस्यापि प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं वा समस्ति
लोके” इति ? तदसम्भन्तम्; न हि स्वेच्छया वस्तूनां स्वभावव्यवस्थानं कर्तुं लभ्यम्,
येनान्यथा प्रणीयेत लक्षणम्; अपि तु यथावस्थितमेव वस्तुस्वरूपमनूय प्रसिद्ध-
स्वभावमप्रसिद्धस्वभावविशेषप्रतिषिद्धादियिषया [G 103] लक्षणं प्रणयन्ति
तद्विदः, यथा—शृथिन्याः सप्तसट्त्वम्^१ । अन्यथा ह्यसम्भवित्वादोषेण दुष्टं स्यात् ।
न च प्रत्यक्षस्य कल्पनापोढाभ्रान्तत्वाम्यान्यलक्षणमुपलक्ष्यमस्ति । तथा हि—
तदवश्यमभ्रान्तमङ्गीकर्तव्यम्; प्रमाणत्वात् । कल्पनापोढं च; साक्षात् स्वलक्षण-

१. प्रसिद्धस्वभावविशेषः—या०, गा० । ०प्रतिषिद्धादियिषया—ज० ।

२. सप्तसट्त्वम्—या०, सखम्—गा० ।

येन त्विष्टं न विज्ञानमयंसारूप्यभाजनम् ।

तस्यायमपि नैवास्ति प्रकारो बाह्यवेदने ॥ १३६० ॥

विषयत्वात् । स्वलक्षणस्य चाश्वयसमयत्वेन तत्सवितेरनभिज्ञत्वाच्चस्य प्रसाधितत्वात् । अतो न्यायानुयातमेव लक्षणमेव तदाचक्षते कुशल ।

न चाप्यतो लक्षणात् प्रेक्षावता प्रवृत्तिनिवृत्ती न भवत । तथा हि — षटोत्पेय सामान्यसङ्ख्यादिज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्य च तथा पीतशङ्खादिज्ञानस्य परैः प्रत्यक्षत्वेनोपकल्पितस्य यथायोग सविकल्पकत्वेन भ्रान्तत्वेन 'चाप्रत्यक्षत्वमवधार्य तद्विषयत्वेनोपकल्पितस्य सङ्ख्यादेर्वस्तुत्वाभिनिवेशान्निवर्तन्ते । यच्च निर्दश्य नीलदि स्वलक्षण तदेव वस्तित्यवसाय तत्र प्रवर्तन्ते । यथा च निर्विकल्पस्यापि प्रत्यक्षस्य प्रवर्तकत्वम्, तथा प्रागुक्तमेव ।

यद्येवम्, कल्पनापोदत्वमेवैक लक्षण कर्तुं युक्तम्, न त्वभ्रान्तमिति । तथा हि — प्रवृत्ते प्राग्यदेव सिद्ध रूप तदेव प्रवृत्तिक्रामाना लक्षणत्वेन प्रणेतु युक्तम्, नाप्रसिद्धम्, असत्तुल्यत्वात् तस्य । न चाभ्रान्तत्वनिश्चयोऽर्थक्रियासवादात् प्रागस्ति, न ह्यर्वागदर्शनास्तत्कार्याधिगममन्तरेण यथार्थता ज्ञानस्य ज्ञातुमीशते, तेषा नित्यं पदार्थशक्ते कार्यानुमेयत्वात् । यथोपदेशितार्थप्रापणसामर्थ्यलक्षणत्वाच्च यथार्थताया । न चोत्तरकाल यथार्थतावधारणेऽपि साफल्यमस्ति, तत पुनरप्रवृत्ते तदेतदचोद्यम्, तथा हि—केशोण्ड्रकादिवुद्धीनामपि प्रामाण्यप्रसङ्गान्मा भूदतिव्यापिता लक्षणदोष — इत्यतोऽवश्यकरणीयमभ्रान्तग्रहणमित्युक्तम् ।

यश्चापि प्रवृत्ते प्रागनिश्चयहेतुरर्वागदशित्वमुच्यते, सोऽप्यनैकान्त एव । को ह्यत्र प्रतिबन्धो यदर्वागदर्शनिर्भेद कश्चित् सामर्थ्यं निश्चेतव्यमिति । एव हि न किञ्चित्चैर्निश्चेयमिति प्राप्तम् । ततश्चाचेतनत्वमेव तेषामायातम्, यावता पशु-शिशवोऽप्यभ्यासबलदुद्धृतमूतज्ञानवासनावृत्तयः 'सुखस्य साधनमेतद्, एतदसुखस्य' इति प्रवृत्ते प्रागपि निश्चित्य प्रपातादि परिहरन्त स्तनादि चोपाददाना सन्दृश्यन्त एव । तथा हि—अमूतमपि भावयता क्रमशोऽभ्यासप्लुतचेतसामनपेक्षित-साधन्यादिस्मृतेरभ्यासस्य स्फुट्यप्रतिभासस्य ज्ञानोत्पादनसामर्थ्यमुपलभ्यत एव ।

अनुमानपरीक्षा'

अनुमानस्य लक्षणम्, विभागश्च

स्वपरार्थविभागेन त्वनुमान द्विधेष्यते ।

स्वार्थं त्रिरूपतो' लिङ्गादनुमेयार्थदर्शनम् ॥ १३६१ ॥

यत्र तु पुनर्नाभ्यासस्तत्र तेषां कार्यानुमेयैव शक्तिः, न तु सर्वत्र । एतेन धूमादिलिङ्गनिश्चयोऽपि व्याख्यातः, यतस्तत्रापि तत्कार्यस्य^१ धूमादेः प्रवृत्त्या परस्परमत्यन्तविविक्तस्वभावत्वात्, तद्विवेकनिश्चयस्य चाभ्यासादिहेतुत्वाल्लिङ्ग-निश्चयसम्भवात् । अतो नानुमानप्रतिक्षेपः ।

[G 404] नन्वाद्याया प्रवृत्तौ सत्यामभ्यासः सिध्यति, यावता सैव कथं भवतीति वक्तव्यम् : उच्यते, सशयात् । सशयहेतोः प्रत्यक्षस्य कथं तत्र प्रामाण्यमिति चेत् : निश्चयहेतोरपि कथं प्रामाण्यम् । अवसायोत्पादनादधिनस्तत्र प्रवर्तनादिति चेत् : तदेतत् सशयहेतोरपि तुल्यम् । यद्यपि तत्र प्रतीयमानार्थितार्थाकारविपरीतो व्यवसायः, तथापि न तेनाकारेण तस्य प्रत्यक्षस्य प्रवर्तकत्वम्, तथाऽयसितस्यानर्थितत्वात् । नापि निवर्तकत्वम्, प्रतीयमानप्रार्थितार्थाध्यवसायहेतुत्वेनार्थिनः प्रवर्तनात् । अन्यथा हि सशयहेतोः प्रत्यक्षादर्थो न प्रवर्तेत, नापि निवर्ततेति प्राप्तम्, न चैव भवति, अपि तु—अधिनामसम्भावितानर्थोदयानामर्थितया प्रवृत्तेरेव बलीयस्त्वम् । अनेन चाशेन निश्चयहेतोः प्रत्यक्षादस्य न कश्चिद् विशेषः । यत्र त्वेकान्तेन प्रतीयमानार्थविपरीतानारावसायहेतुत्वमेव, अवसायानुत्पादकत्वं वा, तत्र तस्य सर्वथाधिनाऽप्रवर्तनादप्रामाण्यमेवेति युक्तं वक्तुम्, नान्यत्रेत्यलम् ॥ १३५८ १३६० ॥

इति प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षा

अनुमानस्येदानीं लक्षणमाह— स्वपरेत्यादि । अनुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम् । तत्र स्वार्थं यत् त्रिरूपाहितात् पक्षधर्मत्वम्, सपक्षे सत्त्वम्, विपक्षधर्म-

त्रिरूपलिङ्गचदनं^१ परार्थं पुनरुज्यते ।

एकैकद्विद्विरूपोऽर्थो लिङ्गाभासस्ततो मतः ॥ १३६२ ॥

पात्रस्यामिमतम्

अन्यथाऽनुपपन्नत्वे ननु दृष्टा सुहेतुता ।

नासति व्यंशकस्यापि तस्मात् क्लीबास्त्रिलक्षणाः ॥ १३६३ ॥

अन्यथाऽनुपपन्नत्वं यस्यासौ हेतुरिष्यते ।

एकलक्षणकः सोऽर्थश्चतुल्लक्षणको न वा ॥ १३६४ ॥

सर्वतो व्यावृत्तिः—इत्येवंलक्षणादनुमेयार्थविषयं ज्ञानं तदात्मकं बोद्धव्यम् । परार्थं तु—यथोक्तत्रिरूपलिङ्गप्रकाशकवचनात्मकं द्रष्टव्यम् । अथानुमानाभावस्य किं लक्षणं नोक्तम् ? इत्याह—एकैकेत्यादि । नित्यः शब्दः कृतकत्वान्मूर्त्तत्वादप्रमेयत्वात्—इत्येकैकरूपो यथाक्रमं पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य विद्यमानत्वात् । तत्र द्विद्विरूपो यथा—ध्वनिरनित्यश्चाक्षुपत्वाच्छ्रावणत्वादमूर्त्तत्वात्—इति यथाक्रमं ^२पक्षधर्मत्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षव्यावृत्तिमात्राभावात् । तदुक्तम्—

“कृतकत्वाद् ध्वनिर्नित्यो मूर्त्तत्वादप्रमेयतः ।

अमूर्त्तश्रावणत्वाभ्यामनित्यश्चाक्षुपत्वतः ॥”

( ) इति ॥ १३६१-१३६२ ॥

[G. 405] अन्यथेत्यादिना पात्रस्यामिमतमाशङ्कते । स आह—

“अन्यथाऽनुपपन्नत्व एव शोभनो हेतुः, नः तु पुनस्त्रिलक्षणः । तथा हि—असत्य-न्यथानुपपन्नत्वे व्यंशकस्यापि तत्पुत्रत्वादेर्न दृष्टा सुहेतुता । तस्मात् क्लीबाः = असक्ताः, त्रिलक्षणा हेतवः” इति । अन्यथेति । साध्येन विनाऽनुपपन्नत्वम्, हेतोः साध्य एव सत्त्वमित्यर्थः ॥ १३६३ ॥

अन्यथेत्यादिना सविस्तरमन्वयव्यतिरेकसन्दर्शनेनान्यथानुपपन्नत्वमेवैकलक्षणं^३ हेतुं समर्थयते । एकं लक्षणमन्यथाऽनुपपन्नत्वं यस्यास्ति स एकलक्षणः । स एव लौकिकैः परीक्षकैर्वा हेतुरिष्यते, नान्यः । अर्थापत्त्या तु पक्षधर्मत्वादि-

१. ०वचनं—पा०, गा० । २. पक्षसत्त्व०—पा०, गा० ।

३. ०नुपपन्नत्वैक०—पा०, गा० ।

यथा लोके त्रिपुर. सन्नेकपुत्रक उच्यते ।

तस्यैकस्य सुपुत्रत्वात् तथेहापि च दृश्यताम् ॥ १३६५ ॥

अविनाभावसम्बन्धस्त्रिरूपेण न जातुचित् ।

अन्यथाऽसम्भवंकाङ्क्षहेतुष्वेवोपलभ्यते ॥ १३६६ ॥

अन्यथानुपपन्नत्व यस्य तस्यैव हेतुता ।

दृष्टान्ती द्वावपि स्ता यामावासी हिनकारणम् ॥ १३६७ ॥

अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ।

नान्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥ १३६८ ॥

प्रयमनेनैवाङ्गिष्यत इति चतुर्लक्षणकोऽपि वा भवतु । न वा चतुर्लक्षण, यस्मात् कचिदेकलक्षणो द्विलक्षणस्त्रिलक्षणोऽपि वा न्याय्य । तस्मादन्यथानुपपत्तिरेकलक्षणम्, तेनैकलक्षण इति व्यपदिश्यते, अन्यथाऽनुपपत्तिसहिता सत्तातीयसिद्धता विजातीयव्यावृत्ति चाभिसमीक्ष्य द्विलक्षण, अन्यथानुपपन्नत्व सत्तातीयवृत्ति, साध्यविपक्षाच्च व्यावृत्तिरिति त्रिलक्षण । न तु पक्षधर्मत्वादिलक्षणधर्मत्रययोगा त्रिलक्षणहेतुरिष्यते । तस्य सम्यग्ज्ञान प्रति हेतुत्वादुपपत्ते ॥ १३६४ ॥

अथ वा—प्राधान्यादन्यथाऽनुपपत्तिनामधेयेनैवैकलक्षणव्यपदेश, न तु पक्षधर्मत्वादिमित्तेषामप्राधान्यादकिञ्चित्करत्वाद्देत्येतद्दर्शयन्नाह—यथेत्यादि ॥ १३६५ ॥

ननु चाविनाभावसम्बन्धत् त्रिरूपस्यैव सुहेतुता युक्तेत्याह—अविनेत्यादि । अन्यथासम्भाव एकमत्र येषां ते तथोक्तास्ते च ते हेतवश्चेत्यन्यथासम्भवैकाङ्क्षहेतव ॥ १३६६ ॥

[G 406] अन्यथेत्यादिना यथोक्तमेवार्थं निगमयति । दृष्टान्ताविति साध्यवैधर्म्यलक्षणौ । न कारणमिति । साध्यप्रतिपत्ते । 'अन्यथाऽनुपपन्नत्व यत्र' इत्यन्यानन्तरम् 'नान्यथानुपपन्नत्वम्' इत्यस्यार्द्धम्य पाठ कर्तव्य ॥ १३६७—१३६८ ॥

स श्यामस्तस्य पुत्रत्वाद् दृष्टा श्यामा यथेतरे ।

इति त्रिलक्षणो हेतुर्न निश्चित्यं प्रवर्तते ॥ १३६९ ॥

तत्रैकलक्षणो हेतुर्दृष्टान्तद्वयवर्जितः ।

कथञ्चिदुपलभ्यत्वाद् भावाभावौ सदात्मकौ ॥ १३७० ॥

चन्द्रत्वेनापदिष्टत्वान्नाचन्द्रः शशलाञ्छनः ।

इति द्विलक्षणो हेतुरयं चापर उच्यते ॥ १३७१ ॥

पतत्कीटकृतेयं मे वेदनेत्यवसीयते ।

पतत्कीटकसंस्पर्शप्रतिलब्धोदयत्वतः ॥ १३७२ ॥

चक्षू रूपग्रहे कार्ये सदाऽतिशयशक्तिमत् ।

‘त्रिरूपेऽविनाभावसम्बन्धाभावं दर्शयन्नाह—स श्याम इत्यादि ॥ १३६९ ॥

तत्रैकैत्यादिनैकलक्षणस्यैव हेतोः सामर्थ्यं दर्शयत्युदाहरणप्रपञ्चेन । भावाभावौ कथञ्चित् सदात्मकौ; कथञ्चिदुपलभ्यत्वात् । अत्र न साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तौ बहिर्भूतौ, प्रयोगात्मकावर्थात्मकौ वा विद्येते; भावाभावात्मकस्य सर्वपदार्थराशेः पक्षीकृतत्वात्, तद्व्यतिरिक्तस्य चान्यस्याभावात् । पक्षधर्मस्यान्यथानुपपन्नत्वादव्यतिरेकाच्चैकलक्षण एवायम् । कथञ्चिदिति । ज्ञेयत्वादिना केनचित् पर्यायेणेत्यर्थः । सदात्मकाविति । अत्रापि ‘कथञ्चित्’ इति सम्बन्धनीयम् । तेनायमर्थो भवति—कथञ्चिदुपलभ्यत्वात् कथञ्चित् सदात्मकाविति ॥ १३७० ॥

इदानीं द्विलक्षणस्य हेतोरुदाहरणान्याह । [G 407] नाचन्द्रः शशी, चन्द्रः शशीति वा पक्षः, लोके सम्प्रदायप्रसिद्धचन्द्रव्यपदेशाच्चन्द्रत्वेनापदिष्टत्वादिति वा हेतुः । वैधर्म्येण लोष्टादि ।

अयं चापरो द्विलक्षण उच्यते—पतत्कीटकृतेयं मम वेदना पतत्कीटकसंस्पर्शप्रतिलब्धोदयत्वात् । पततः कीटकस्य = पतन्नस्य स्पर्शेन प्रतिलब्ध उदयः = उत्पादो यथेत्यर्थः । सामान्यविवक्षा चात्रान्यपदार्थे द्रष्टव्या, तेन टाञ्च भवति ।

विद्यमानरूपग्रहणसाधकतमशक्तिकं चक्षुः, अनुपहतत्वे सति रूपदिदृक्षायां प्रेक्षापूर्वकारिणा करणत्वेन व्यापार्यमाणत्वात्, रूपपरिच्छेदनदर्शनाद्वा ।

तस्मिन् व्यापार्यामाणत्वाद् यदि वा तस्य दर्शनात् ॥ १३७३ ॥
 कथञ्चिदसदात्मानो यदि वाऽऽत्मघटादयः ।
 कथञ्चिन्तोपलभ्यत्वात् खरसम्बन्धिभृङ्गवत् ॥ १३७४ ॥
 कथञ्चन सदात्मानः शशभृङ्गादयोऽपि च ।
 कथञ्चिदुपलभ्यत्वाद् यथैवाऽऽत्मघटादयः ॥ १३७५ ॥
 त्वदीयो वापि तत्रास्ति वेश्मनीत्यवगम्यते ।
 भावत्कपितृशब्दस्य श्रवणादिह सन्नति ॥ १३७६ ॥
 अन्यथाऽनुपपत्त्येव शब्ददीपादिवस्तुषु ।
 अपक्षधर्मभावेऽपि दृष्टा ज्ञापकताऽपि च ॥ १३७७ ॥
 तेनैकलक्षणो हेतुः प्राधान्याद् गमकोऽस्तु नः ।
 पक्षधर्माविभिस्त्वन्यैः किं ध्येयैः परिकल्पितैः ॥ १३७८ ॥

वैधर्म्येण श्रोत्रादि । तस्येति रूपस्य । अत्र त्रिष्वपि हेतुषु सपक्षमावाद्
 द्विरूपत्वम् ।

आत्मघटादयः कथञ्चिदसदात्मानः, कथञ्चिदनुपलभ्यमानत्वात्, खरविषाणवत् ।
 अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तो न विद्यते । घटादि सर्वो भावात्मको शक्तिः कथञ्चिद-
 सदात्मकत्वेन प्रतिज्ञातः, अभावश्च साधर्म्यदृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तः । न च भावा-
 मावव्यतिरिक्तं तृतीयमस्ति, यत्र साध्यव्यवच्छेदपूर्वकं साधनव्यवच्छेदो
 निर्दिश्येत । खरविषाणादयो वा कथञ्चित् सदात्मकः, कथञ्चिदुपलभ्यमानत्वाद्,
 आत्मघटादिवत् । अत्रापि पूर्वक्यैव युक्त्या वैधर्म्यदृष्टान्ताभावो योजनीयः ।

प्रतिपद्यमानत्वदीयपितृकमिदं गृहम्, श्रूयमाणत्वदीयपितृकम्बरत्वात् । अत्र
 किल साधर्म्यदृष्टान्तो नास्तीति द्विरूपता ।

तथा शब्ददीपादीनां धूनादिलिङ्गवज्ज्ञापकत्वं दृष्टमसत्यपि पञ्चधर्मत्वे, न हि
 शब्ददीपादयो घटयवर्गता धमा । अथ च प्रतीयते शब्दादः सकाशादर्थ इति
 विपक्षभावोऽन्यथानुपपन्नत्व^१ चेति द्विरूपो हेतुः ॥ १३७९ १३७८ ॥

१-१. द्युपलभ्यत्वात् साधर्म्यदृष्टान्ताभावात्—शा०, गा० ।

२. उपपन्न—जे० ।

पात्रस्यामिमत्तखण्डनम्

तदिदं लक्षणं हेतोः किं सामान्येन गम्यते ।
 जिज्ञासितविशेषे वा धर्मिण्यथ निदर्शने ॥ १३७९ ॥
 सामान्येन गते तस्मिन्नेवं चेत् साध्यधर्मिणि ।
 हेतोः सत्त्वं प्रकाशयेत् न विवक्षितसिद्धिभाक् ॥ १३८० ॥
 तद्यथा चाक्षुषत्वस्य नाशेनाव्यभिचारिता ।
 सामान्येन गता तच्च ध्वनौ तस्य न साधनम् ॥ १३८१ ॥
 तस्य धर्मिणि सद्भावः ख्याप्यते चेत् तथा सति ।
 सैव त्रिरूपताऽऽयाता भवतामपि दर्शने ॥ १३८२ ॥
 अन्यथाऽनुपपत्त्या हि व्यतिरेकान्वयौ गतौ ।
 तस्य धर्मिणि सद्भावात् पक्षधर्मत्वसंश्रयः ॥ १३८३ ॥

[G 408] तदित्यादिना प्रतिविधत्ते । तत्र साध्येनाविनाभावित्वं हेतोः सामान्येन वा स्याद्, धर्मिविशेषापरिग्रहाद् विशेषेण वा स्यात्, धर्मिविशेषहरि-ग्रहाद् विशेषेऽपि, जिज्ञासितविशेषसाध्यधर्मिणि वा स्याद्, दृष्टान्तधर्मिणि वा—इतीयन्तः पक्षाः सम्भाव्यन्ते ॥ १३७९ ॥

तत्र प्रथमे पक्षे दोषमाह—सामान्येनेत्यादि । न ह्यविनाभावित्वमात्रेणैव विना पक्षधर्मत्वं शब्दे धर्मिणि चाक्षुषत्वमनित्यत्वस्य गमकं दृष्टमित्युक्तः प्रथमः पक्षः । न विवक्षितसिद्धिभागिति । साध्यधर्मिणि न विवक्षितां सिद्धिं भजेदित्यर्थः ॥ १३८० ॥

कथम् ? इत्याह—तद्यथेति । तच्चेति चाक्षुषत्वम् । तस्येति नाशस्य । साधनम् = गमकम् । अथ मा भूद् यथोक्तदोष इति तस्य हेतोः साध्यधर्मिणि सद्भाव आश्रीयते ? एवं सति तदेव त्रिरूपत्वं हेतुलक्षणमस्मदीयं भवदर्शनेऽपि वातम् ॥ १३८१-१३८२ ॥

ग्राह्यधर्मस्तदशेन व्याप्तो हेतुरितोदृशम् ।
 आचार्यैरपि निर्दिष्टमोदकसक्षेपलक्षणम्^१ ॥ १३८४ ॥
 अयेद लक्षण हेतोर्धर्मिण्येवावगम्यते ।
 यतः प्रमाणात् तत्सिद्धि^२ साध्यस्यापि ततो न तु ॥ १३८५ ॥
 साध्यस्याप्रतिपत्तौ हि हेतोरपि न निश्चयः ।
 अतो निरर्थको हेतुरन्यतः साध्यसिद्धितः ॥ १३८६ ॥

कथम्^३ इत्याह—अन्यथेत्यादि ।^३अन्वय = सपक्षे सत्त्वम्, व्यतिरेक = विपक्षासत्त्वम्^३, सश्रयणम् = सश्रय, परिग्रह इति यावत् ॥ १३८३ ॥

[G 409] ग्राह्यधर्म इति । ग्राह्यस्य साध्यधर्मिणो धर्मः पक्षधर्म इति यावत् । आचार्यैरित्यनेन तन्मताविरोधः प्रतिपादयति ॥ १३८४ ॥

अथेति द्वितीयः पक्षमाह । अथ साध्यधर्मिण्येव साध्याविनाभावित्वं हेतोर्यत्, तदेव हेतुलक्षणम् । यथाह—

“विना साध्याददृष्टस्य दृष्टान्ते हेतुतेष्यते ।

परैर्मया पुनर्धर्मिण्यसम्भूणोर्विनाऽऽसुना ॥

अर्थापत्तेश्च श्राव्या भेक्षवाश्चानुमानतः ।

अन्यदेवानुमानो नो नरसिंहवदिष्यते ॥” ( )

धर्मिणीति साध्यधर्मिणि । अमुना साध्यधर्मेण विना साध्यधर्मिण्यसम्भवनं शीलस्येत्यर्थः । एव तर्हि यत एव प्रमाणाद्धेतुः साध्याविनाभूतः साध्यधर्मिणि सिद्धः, तत एव साध्यमपि सिद्धमिति व्यर्थो हेतुः ।

अथ साध्यः न सिद्धः, तदा हेतुरपि न सिद्धः एव, यस्मात् साध्यधर्मिणि साध्याविनाभावित्वाद्धेतुलक्षणम्, तच्चाविनाभावित्वं साध्यासिद्धौ न सिद्धमित्यसिद्धो हेतुः, उभयसिद्धान्तरीयकत्वादविनाभावित्वस्य । अन्यतः प्रमाणात्

१ पा० गा० पुस्तकयोः ‘आचार्य’ इत्यादिकारिकायत पूर्वम् ‘ग्राह्यधर्म’ इत्यादिकारिकायै त्थापितम्, एतन्नणैव चास्य पञ्चिकाणि स्यान्ति इति ज्ञेयम् ।

२ नासिद्धि—पा०, गा० ।

३-३. पाटोऽयं वै० पुस्तकं ‘यावत्’ इत्यस्यानन्तरं विन्यतः ।

अन्योऽन्याश्रयदोषश्च हेतोः साध्यस्य निश्चये ।

द्वयोरन्यतरासिद्धावन्यस्याप्यविनिश्चितः^१ ॥ १३८७ ॥

निदर्शनेऽपि तत्सिद्धौ न स्याद् धर्मिणि साध्यधीः ।

न हि सर्वोपसंहारात् तस्य व्याप्तिर्विनिश्चिता ॥ १३८८ ॥

योऽप्ययं हेतुरत्रोक्तः कथञ्चिदुपलम्भतः ।

इति नास्त्येव विषयः सन्दिग्धोऽस्येति निष्फलः ॥ १३८९ ॥

भावस्य हि तदात्मत्वं सर्वेरेव विनिश्चितम् ।

साध्यसिद्धौ हेतुः सिद्ध इति चेत् ? किं तदानीं हेतुना, साध्यस्य सिद्धत्वात् । हेतोः सकाशात् साध्यस्य निश्चये कर्त्तव्येऽन्योन्याश्रयदोषश्च स्यात् । कथम् ? इत्याह—द्वयोरित्यादि । हेतुसिद्धिपूर्विका साध्यसिद्धिः, तदर्थत्वाद्धेतोः । हेतोश्च साध्याविनाभाविलक्षणस्य^२ साध्यसिद्धिपूर्विका सिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् ॥ १३८५-१३८७ ॥

तृतीयपक्षमाह—निदर्शनेऽपीति [G 410] निदर्शने = साध्यधर्मि-व्यतिरिक्ते दृष्टान्तधर्मिणीत्यर्थः । तत्सिद्धाविति हेतुसिद्धौ । एतदुक्तं भवति—यदि साध्यधर्मिव्यतिरेकेणान्यत्रैव दृष्टान्तधर्मिणि हेतोरविनाभावित्वमिष्यते, न तु सर्वोपसंहारेण सह साध्यधर्मिणा, तत् कथं साध्यधर्मिणि हेतोः सकाशात् साध्य-प्रतिपत्तिः स्यात् ! कथं च न स्यात् ? इत्याह—न हीत्यादि ॥ १३८८ ॥

योऽपीत्यादिना साम्प्रतमुदाहरणानि दूषयते । योऽयम् 'कथञ्चिदुपलम्भतः' इति हेतुरुक्तः, असौ निष्फलः; सन्दिग्धस्य विषयस्याभावात् । सिद्धसाध्य-त्वादिति यावत् । न हि सिद्धो विषयो हेतोरिष्यते, किं तर्हि ? सन्दिग्धः । तथा हि—सन्दिग्धे हेतुवचनात्^३ व्यस्तवत् सिद्धोऽपि हेतोरनाश्रय एव; सिद्धत्वात् साध्यस्येति ॥ १३८९ ॥

अथ स्यात्—सन्दिग्ध एव हेतोरत्रापि विषयोऽस्तीति, अत आह—भावस्येत्यादि । कथञ्चित् सदात्मकत्वं भावस्य सर्वैर्यदा निश्चितमेव, तदा भवता

१. ०प्यविनिश्चये—पा०, गा० ।

२. ०भावलक्षणस्य—पा०, गा० ।

३. प्रत्यक्षादिनिराकृतपक्षवदित्यर्थः ।

कथञ्चित् तस्य साक्ष्यत्वं किमित्थमभिधीयते ॥ १३९० ॥
 सर्वभावेक्यवादेऽपि विकारात्मादिभेदतः ।
 केनचिद् विशदात्मत्वमात्मना सम्प्रकाश्यते ॥ १३९१ ॥
 सर्वभावगतं येऽपि निःस्वभावत्वमाश्रिताः ।
 तेऽपि तत्त्वत इत्यादि विशेषणमुपाश्रिताः ॥ १३९२ ॥
 कथञ्चिदुपलभ्यत्वमन्यथा न हि सिध्यति ।
 व्यवहारस्य साध्यत्वे प्रसिद्धं स्यान्निर्दर्शनम् ॥ १३९३ ॥
 चन्द्रत्वेनापदिष्टत्वं सपक्षेऽप्यनुवर्तते ।

किमित्थमभिधीयते—कथञ्चित् सदात्मको भाव इति । तदात्मत्वमिति सदात्मत्वम् ।
 भावस्येत्युपलक्षणमभावस्यापि । कथञ्चित्—प्रमेयादिरूपेण सदात्मत्वं निश्चितमेवेति
 व्यर्थं हेतु ॥ १३९० ॥

अथ साहचर्यादीनामसिद्धम्, अतः साध्यते : इत्याह—सर्वेत्यादि । सर्व-
 भावानेक्यनाद साहचर्यादौ यस्मिन् वादे स्थित, तैरेव साहचर्यैः केनचिदात्मना
 स्वभावेन तदात्मत्वं सम्प्रकाश्यत एव । कथम् : इत्याह—विकारात्मादिभेदतः इति ।
 विकारात्मा = विकारस्वभाव । आदिशब्देन प्रकृतिरसङ्कीर्णा सुखदुःखादिस्वभावा,
 [G 411] पुरुषाश्च परस्परतः प्रकृतेश्च भिन्ना गृह्यन्ते । येऽपीति । माध्य-
 मिकाः । तेऽपि तत्त्वत इति सविशेषण सर्वभावानां निःस्वभावत्वमाश्रिता,
 न सर्वथा, 'यथादर्शनमुत्पादादीनामभ्युपगमाच्च । तत्त्वत इति न्यायत ।
 आदिशब्दात् 'परमार्थत' इत्यादेर्ग्रहणम् । अतस्य चैतदभ्युपगन्तव्यम्—सर्वेरेव
 भावस्य कथञ्चित् सदात्मत्वं निश्चितमिति ॥ १३९१-१३९२ ॥

अन्यथैवमनियमाणे 'कथञ्चिदुपलभ्यमानत्वात्' इत्यर्थं हेतुरपि न सिध्यति ।
 पूर्वं सिद्धसाध्यता हेतुदोष उक्तः । इदानीं त्वसिद्धतोक्ता । अथ व्यवहार साध्यते :
 तदा यत्र पूर्वं व्यवहार कृतस्तत्प्रसिद्ध निदर्शनं सम्भवतीति त्रिरूप एव स्यात् ।
 अन्यथा निदर्शनाभावे सोऽपि व्यवहारो न सिद्ध्येत् ॥ १३९३ ॥

कचिन्माणवके यद्वा कर्पूररजतादिके ॥ १३९४ ॥
चन्द्रत्वसाधने हेतावसाधारणता भवेत् ।
प्रसिद्धिव्यतिरेके च वस्तुरूपसमाश्रये ॥ १३९५ ॥
पतत्कोटकृतत्वस्य न विशेषः समीक्ष्यते ।

द्वितीयप्रयोगे दूषणमाह—चन्द्रेत्यादि । माणवक इति पुरुषे ॥ १३९४ ॥

ननु च यदि चन्द्रप्रसाधनाय त्रिरूपो हेतुः सम्भवति, कथं तर्हि योऽ-
चन्द्रत्वं शशिनि प्रतिजानीते, तं प्रति चन्द्रसाधनाय लोकस्य ब्रुवतोऽनुमानाभाव
आचार्येणोक्तः “यत्राप्यसाधारणत्वादनुमानाभावे शाब्दे” प्रसिद्धेन” विरुद्धेनार्थे-
नापोष्यते, यथा—अचन्द्रः शशी सत्त्वादिति नासौ पक्षः” ( ) इत्येतेन
ग्रन्थेन ! इत्याशङ्क्याह—चन्द्रत्वसाधन इति । वस्तुरूपसमाश्रय इति । वस्तु-
सदसजानुरोधिनि साधने, अत्रासाधारणतोक्ता, न तु प्रसिद्धिलक्षणे हेतौ । तस्ये-
च्छानुरोधित्वादस्त्यैवान्वयः; यस्मादसौ विप्रतिपन्नः सर्वप्रतीत्यपलापी न शक्यते
प्रसिद्धिलक्षणेन चन्द्रत्वं प्रतिपादयितुम् । न चान्यलिङ्गमस्ति वस्तुबलप्रवृत्तम्, येन
चन्द्रत्वं शशिनि प्रतिपाद्यते; चन्द्रादिव्यपदेशस्येच्छामात्रानुरोधित्वेनावस्तुधर्मत्वा-
दिति तं प्रत्यदृष्टान्तकमनुमानमुक्तम् । यथोक्तम्—

“चन्द्रतां शशिनोऽनिच्छन् कां प्रतीतिं स वाच्छति । [G 412]

इति तं प्रत्यदृष्टान्तं तदसाधारणं मतम् ॥” (प्र० बा० ४.१२०) इति ।

अचन्द्रसाधन इति कचित् पाठः । तत्रैवमिति सम्बन्धः—पूर्वपक्षवादिना
य उक्त ‘अचन्द्रः शशी सत्त्वात्’ इति हेतुः, तस्मिन्नचन्द्रसाधनहेतौ पूर्वपक्षवादिना
प्रोक्ते सति चन्द्रत्वसाधनाय तं प्रति प्रवृत्तस्योत्तरपक्षवादिनोऽसाधारणताऽनुमाना-
भावे कारणमाचार्येणोदितम् “यत्राप्यसाधारणत्वादनुमानाभावे” ( )
इत्यादिना प्रसिद्धिव्यतिरिक्तं वस्तुबलप्रवृत्तं लिङ्गमाश्रित्येति ॥ १३९५ ॥

तृतीयेऽपि हेतावाह—पतदित्यादि । न विशेषः समीक्ष्यत इति ।
हेतुप्रतिज्ञयोः । प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरिति यावत् । तथा हि—अत्र विशिष्टकोट-

पतत्क्रीटकसस्पर्शप्रतिलब्धोदयस्य च ॥ १३९६ ॥

पततोऽस्येति कार्यं हि ध्रुव हेतोर्विशेषणम् ।

अन्यथा व्यभिचारित्वं दुर्निवारं प्रसज्यते ॥ १३९७ ॥

कार्यताव्यवहारस्तु तस्य विस्मरणे सति ।

यदि साध्यस्त्रिरूप स्यात् पूर्वसिद्धनिदर्शनात् ॥ १३९८ ॥

चक्षुषो धर्मिरूपस्य सत्ता तावदनिश्चिता ।

तस्याश्च साधनं युक्तं नासिद्ध्याविप्रसङ्गतः ॥ १३९९ ॥

हेतुत्व वेदनाया साध्यत्वेनेष्टम्, तदेव च शब्दान्तरेण 'हेतुत्वेनोक्तमिति न विशेषो हेतुमतिज्ञयो ॥ १३९६ ॥

अथ मतम्—यदा 'पतत' इत्येतद्विशेषणं नोपादीयते, 'प्रतिलब्धोदयत्वात्' इत्येव तु सामान्यं हेतुरुच्यते, तदा न प्रतिज्ञार्थकदेशता २ इत्याह—पतत इत्यादि । क्रीटान्तरकृतया वेदनाया व्यभिचारो मा भूदिति विशेषणं कार्यम् ॥ १३९७ ॥

अथ कार्यकारणव्यवहारो विस्मृतं प्रति साध्यते, तथा सति त्रिरूपो हेतु स्यात्, अग्निधूमादेः प्रसिद्धकार्यकारणस्य दृष्टान्तत्वेन विद्यमानत्वात् ॥ १३९८ ॥

"चक्षु रूप" (तत्त्व० १३७३) इत्यादावाह—चक्षुष इत्यादि । तस्याश्च साधनं युक्तं नेति छेदः । असिद्ध्यादीत्यादिशब्देन व्यभिचारविरोधयोर्महणम् । सत्ताया साध्याया सर्वो 'हेतुस्त्वयि दोषवार्ति' ३ नातिवर्तते । तथा हि—भावे धर्मे हेतावसिद्धता, उभयधर्मेऽनैकान्तिकता, अभावधर्मे विरुद्धता । यथोक्तम्—

"नासिद्धेर्भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ॥ [G 413]

धर्मो विरुद्धोऽभावस्य ३ सा सत्ता साध्यते कथम् ॥"

(प्र० वा० ३ १९०, १९१) इति ।

अथ चक्षुषि धर्मिणि चक्षुर्विज्ञानोत्पादनशक्तिः साध्यते, तदापि शक्तिः, सत्ता — इत्यादेः पर्यायत्वात् तत्साधने सत्तासाधनमसङ्गं । व्यतिरेकेऽपि ४ तस्या

१ हेतुनोक्तः—पा०, गा० ।

२-२ हेतुर्दायकः—पा०, गा० ।

३ भावश्च—जै०, पा०, गा० ।

४ सत्तातोऽप्येव शब्देनैव ।

किन्तु रूपादिभावेऽपि चक्षुर्ज्ञानं न जायते ।
 कदाचित् तेन तन्मात्रं न हेतुरिति गम्यते ॥ १४०० ॥
 स्वहेतुनियतोद्भूतिरंकुरादिश्च विद्यते ।
 तस्मिन् दृष्टान्त एव च वल्लक्षण्यमतिस्फुटम् ॥ १४०१ ॥
 कथञ्चिदसदात्मत्वसाधने च घटादिषु ।
 पूर्वबद्धेतुवैफल्यमप्रसिद्धिश्च दृश्यते ॥ १४०२ ॥

अतीन्द्रियत्वेनासिद्धत्वादाभ्यासिद्धौ हेतुः स्यात् । एवं 'रूपग्रहणात्' इत्यय-
 मप्यपक्षधर्मत्वादसिद्धौ द्रष्टव्यः ॥ १३९९ ॥

कथं तर्हि भवतामपि चक्षुरादीन्द्रियसिद्धिः ? इत्याह—किन्त्वित्यादि ।
 कदाचिदिति । निमीलितलोचनावस्थायाम् । न ह्यस्माभिराहत्य चक्षुरादीदन्त्या
 साध्यते, अपि तु ज्ञानं केषुचिद्रूपादिषु सत्त्वन्वयव्यतिरेकावनुभवद् दृश्यते, तस्य
 कारणान्तरापेक्षिता तन्मात्रासम्भविता च साध्यत इति तदेव ज्ञानं धर्मीति नासि-
 द्ध्यादिदोषः । यत्तत् कारणान्तरं तच्चक्षुरिति व्यवहियते । सिद्धान्ताश्रयस्तु भेद-
 व्यवहारः ॥ १४०० ॥

स्यादेतत्—भवतु यथोक्तया नीत्या विज्ञानस्य धर्मित्वम्, तथापि द्विरूप
 एव हेतुः ? इत्याह—स्वहेत्विति । स्वहेतुनियता = स्वहेतुप्रतिबद्धा^१, उद्भूतिर्य-
 स्यासौ स तथोक्तः । एवम्भूताः स्वकारणायत्तजन्मानोऽङ्कुरादयः कादाचित्का
 दृष्टान्तत्वेन सम्भवन्तीति यावत् । एवं च प्रयोगः कार्यः—यत्सन्निधानेऽपि^२
 कादाचित्काः, ते न तन्मात्रासम्भविनः, कारणान्तरसव्यपेक्षकाश्च; तद्यथा—
 सत्त्वपि क्षित्यादिषु बीजसन्निधानासन्निधानाभ्यामन्वयव्यतिरेकिणोऽङ्कुरादयः ।
 सत्त्वपि रूपादिषु कादाचित्कं चक्षुर्ज्ञानं निमीलितानिमीलितावस्थायामिति व्यापक-
 विरुद्धोपलब्धिः प्रतिपेधे । विधौ तु स्वभावहेतुः ॥ १४०१ ॥

“कथञ्चिद्” (तत्त्व० १३७४) इत्यादावाह—कथञ्चिदिति । अत्रापि सिद्ध-
 साध्यता; केनचित्प्रकारेण घटादीनामसत्त्वस्य सिद्धत्वात् । अथ न [G. 414]

१. हेतुप्रतिबद्धा—पा०, गा० । २. यत्सन्निधाने—पा०, गा० ।

३. तन्मात्रसम्भविनः—पा०, गा० ।

अस्ति चात्रापि विस्पष्टं वैधर्म्येण निदर्शनम् ।
 तदेव तेषां स्वं रूपं प्रयाति हि विपक्षताम् ॥ १४०३ ॥
 कथञ्चन सदात्मत्वसाधनेऽपि निरात्मसु ।
 इष्टसिद्धिरसिद्धिश्च 'वैधर्म्याप्तिस्तथैव च ॥ १४०४ ॥
 पितृशब्दश्रुतेर्याऽपि वेश्मनः प्रतिपाद्यते ।
 पितृसम्बन्धिता तत्र व्यक्तो हेतुस्त्रिलक्षणः ॥ १४०५ ॥
 क्वचिद् विप्रतिसम्बद्धः स्वरः प्रागुपलक्षितः ।
 तस्याननुभवे पूर्वं बुद्ध्या हेत्वसिद्धता ॥ १४०६ ॥
 यस्मिन् प्रागुपलब्धश्च नोपलब्धश्च यत्र सः ।
 अन्वयो व्यतिरेको वा विस्पष्टं तत्र दृश्यते ॥ १४०७ ॥

सिद्धम्, 'अनुपलभ्यमानत्वात्' इत्यर्थं हेतुरपि न सिध्यतीत्यसिद्धो हेतुरिति पूर्ववद् वाच्यं दूषणं यथा सदात्मसाधने हेतावुक्तम् ॥ १४०२ ॥

यदुक्तम्—'विपक्षाभावाद् वैधर्म्यदृष्टान्तो नास्ति' इति, अत्राह—अस्ति चेत्यादि । येन रूपेणोपलभ्यन्ते घटादयस्तेन रूपेण सदात्मत्वं तेषामिष्टमेव यदा, तदा स एव स्वभावस्तेषां वैधर्म्यदृष्टान्तो भवेदेव, तस्मिन् स्वभावेऽनुपलभ्यमानत्वस्य हेतोर्निवृत्तत्वात् । एव 'कथञ्चन' इत्यत्रापि प्रयोगे तुल्या इष्टसिद्ध्यादयः । निरात्मस्त्विति अभावेऽपि । वैधर्म्याप्तिरिति । वैधर्म्यस्य साध्यनिवृत्तिलक्षणस्य साधनाभावेनाप्तिर्यापि । तथैवेति । स्वभावस्य वैधर्म्यसम्भवेन ॥ १४०३-१४०४ ॥

"त्वदीय" (तत्त्व = १३७६) इत्यादावाह—पितृशब्देत्यादि । तस्येति पितृसम्बद्धस्य । अन्यत्र क्वचित् प्रदेशेऽननुभवे सत्यसिद्धो हेतुः स्यात् ॥ १४०५-६ ॥

यस्मिन्नित्यादिना तदेव त्रैरूप्यमादर्शयति । [G 415] शब्दस्य बाह्यार्थापेक्षयाऽन्यथानुपपन्नत्वमसिद्धमिति तत्प्रत्यलिङ्ग्यम्, इच्छामात्रावृत्तित्वात्तस्य । अथ 'बुद्धिविपरिचर्चनमर्थमपेक्ष्य' तदा त्रैलक्ष्यमस्त्येव धूमस्त्येव, यतो विवक्षाया असम्मुखीभावे शब्दस्याप्रयोगात् तत्कार्यत्वाद् धूमवज्जातवेदसो^३ गमक इष्ट एव,

१. वैधर्म्याप्ति—गा० ।

२. बुद्धिपरि—पा०, गा० ।

३. ०जातवेदसे—पा०, गा० ।

शब्दस्तु. ज्ञापयत्यर्थं नैव बाह्यं कथञ्चन ।
 अन्यथासम्भवाभावाद् विवक्षागमकस्त्वसौ ॥ १४०८ ॥
 तस्यां च प्रतिपाद्यायां वैलक्षण्यमतिस्फुटम् ।
 विवक्षासम्मुखोभावे न हि शब्दः प्रयुज्यते ॥ १४०९ ॥
 वीपस्तु ज्ञापको नैव नीलादर्लिङ्गभावतः ।
 ज्ञानोत्पादनयोग्यस्य जननात् तथोच्यते ॥ १४१० ॥
 ज्ञापके लिङ्गरूपे च पक्षधर्मादि चिन्त्यते ।
 अन्यथा चक्षुरादीनां कस्मादेतन्न - चोद्यते ॥ १४११ ॥
 अन्यथानुपपत्त्याऽपि चाक्षुषत्वं न साधकम् ।
 पक्षधर्मधियोगेन क्लीबास्तेनैकलक्षणाः ॥ १४१२ ॥
 एकरूपतयोक्तानां द्वैरूप्यं चोपलक्षितम् ।
 द्विरूपत्वेन चोक्तानां त्रैरूप्यं पक्षधर्मतः ॥ १४१३ ॥

न तु वाचकरूपेण । प्रदीपस्तु लिङ्गद्वारेण घूमवन्न ज्ञापक इष्टः, किं तर्हि ?
 विज्ञानजननयोग्यघटाद्युत्पादनेन ज्ञापको रूढः, न तु लिङ्गत्वेन - इति 'तस्य लिङ्ग-
 मूलस्य पक्षधर्मत्वादिति न युक्तैव; अन्यथा चक्षुरादीनामपि पक्षधर्मत्वादि
 चोदनीयं स्यात् ।

अन्यथेत्यादि प्रकृतार्थोपसंहारः । यतश्चाक्षुषत्वमनित्यत्वाविनाभाव्यपि
 शब्दे तदनित्यत्वं न साधयति, यतश्चावश्यं सर्वत्र पक्षधर्मत्वमाश्रयणीयम् ; अतः
 पक्षधर्मत्वाश्रयणादेकरूपतयोक्तानां द्वैरूप्यमावश्यकम्, द्विरूपतया चोक्तानां
 त्रैरूप्यम्, तत एव पक्षधर्मत इत्येकलक्षणा एव क्लीबा हेतवः । न चैतद्वक्तव्यम्—
 अन्यथानुपपत्त्यैव पक्षधर्मद्वय आक्षिप्ता, अतः पृथक् स्वातन्त्र्येण न तेषां लक्षणत्व-
 मिति; यतः पक्षधर्मत्वमन्तरेणाप्यन्यथानुपपन्नत्वमस्तीति स्वयमेवोक्तम्—

“अन्यथानुपपत्त्यैव शब्ददीपादिवस्तुषु ।

अपक्षधर्मभावेऽपि दृष्टा ज्ञापकतापि च ॥” (तत्त्व० १३७७) इति ।

अन्यथाऽनुपपत्त्यैव चाक्षेपादिति चेन्न तत् ।
 शब्दादावन्वयापोष्टे चाक्षुषत्वेन^१ चास्त्यसौ ॥ १४१४ ॥
 तत्पुत्रत्वादिहेतूना सन्दिग्धव्यतिरेकतः ।
 न त्रिलक्षण्यसद्भावो विजातीयाविरोधतः ॥ १४१५ ॥
 कर्माहारादिहेतूना सर्वथापि विशेषतः ।
 सम्भाव्यतेऽन्यथाभावस्तत्पुत्रत्वेऽपि तस्य हि ॥ १४१६ ॥
 नायं स्वभावः कार्यं वा दृश्यस्यादृष्टिरेव वा ।
 न च तद्व्यतिरिक्तस्य भवत्यव्यभिचारिता ॥ १४१७ ॥

चाक्षुषत्वे^२ चानित्यत्वान्यथानुपपन्नोऽसौ पक्षधर्मो नास्तीत्यनेकान्त एव ॥
 १४०७-१४१४ ॥

यदुक्तम्—‘स इयामस्तत्पुत्रत्वादित्येष त्रिलक्षणोऽपि न निश्चित्यै प्रवर्तते’
 (तत्त्व० १३६९) इति, अत्राह—तत्पुत्रेत्यादि । [G 416] तत्पुत्रश्च
 भविष्यति न च इयाम इति नात्र कश्चिद् विरोध इति सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्ति-
 कत्वान्नायं त्रिलक्षण इत्यसिद्धो दृष्टान्तः ॥ १४१५ ॥

स्यादेतत् — अस्त्येव विरोध, कारणभेदे सति यदि कार्यं भिद्येत निर्हेतुकं
 स्यात् ? इत्याह — कर्मेत्यादि । शुभादिर्कर्मविशेषादुष्णीशताद्याद्वारावस्थाभेदा-
 चान्यथाभावो गौरादित्व सम्भाव्यत इति कुतो विरोध, कारणभेदस्यासिद्धत्वात् ।
 अपि च तत्पुत्रत्वादिति नायं स्वभावहेतु, यथा कृतकत्वम्, न हि कृतकत्वस्यान्यत्त्व-
 मस्ति मुक्त्वाऽनित्यत्वम् । नन्वेव तत्पुत्रत्वस्यान्य . स्वभावो नास्ति, यत पञ्चो-
 पादानस्कन्धात्मकस्य कश्चिदपेक्ष्य ‘तत्पुत्र’ इति व्यपदेश, न तु इयामत्वस्य । नापि
 कार्यहेतु, कार्यकारणभावासिद्धे । नाप्यनुपलब्धि, विधिविषयत्वात् । विरोधाभावाच्च
 न श्यामेतरवर्णाभावसिद्धि । न चैतद्व्यतिरिक्तं लिङ्गमस्त्यन्यत्र प्रतिबन्धाभावात् । न

१-१. °ऽय ना०—पा०, गा० ।

२. °नुपपन्नेऽप्यसौ—पा०, गा० ।

३. त्रिलक्षण०—पा०, गा० ।

४. °भदस्य सिद्ध०—पा०, गा० ।

ननु चाव्यभिचारित्वमन्येषामपि दृश्यते ।
 कुमुदानां विकासस्य वृद्धिश्च जलधेर्यथा ॥ १४१८ ॥
 लिङ्गं चन्द्रोदयो दृष्ट आतपस्य च भावतः ।
 छायायाः परभागेषु सद्भावः सम्प्रतीयते ॥ १४१९ ॥
 तमस्युल्मुकदृष्टौ च धूम आरात् प्रतीयते ।
 कृत्तिकोदयतश्चापि रोहिण्यासत्तिकल्पना ? ॥ १४२० ॥
 तबत्र हेतुधर्मस्य तादृशोऽनुमतिर्यतः^१ ।
 जातास्तदेककालास्ते सर्वे बोधादयोऽपरे ॥ १४२१ ॥

च प्रतिबन्धमन्तरेण गमकत्वम्; अतिप्रसङ्गात् । तस्मान्नायं हेतुः, नापि त्रिलक्षण इति कुतो व्यभिचारः^२ । इत्यस्यादृष्टिरुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धिः ॥ १४१६-१४१७ ॥

ननु चैत्यादिनाऽव्यापितां लक्षणदोषमाह—यथा चन्द्रोदयात् कुमुदविकास-
 समुद्रवृद्धयोरनुमानम् । आदिग्रहणात् सूर्योदयात् पद्मविकासस्य । आतपसद्भावात्
 पर्वतादिषु परभागे च्छायानुमितिः, एवं दूराधमस्युल्मुकमर्द्धदग्धकाष्ठखण्डकं दृष्ट्वा
 'धूमप्रसीतिः', तथा कृत्तिकानक्षत्रोदयाद् रोहिणीनक्षत्रस्यासन्नत्वं [G 417]
 प्रतीयते; यतोऽधिनीमारभ्य यथापाठं क्रमेणैव नक्षत्राणामुदय इति प्रसिद्धम् । न
 चास्य सर्वस्य हेतुत्रयान्तर्भावोऽस्तीति तत्किमुच्यते—न तद्व्यतिरिक्तस्य भवत्य-
 व्यभिचारितेति ॥ १४१८-१४२० ॥

अत्रोत्तरमाह—तदत्रेत्यादि । यस्मात् कारणात्ते बोधादयः = कुमुदविका-
 सादयो जाताः = उत्पन्नाः । किंविशिष्टाः ? तदेककालाः = तैश्चन्द्रोदयातपोऽमु-
 कैरेककालाः, तादृशस्य हेतुधर्मस्य = हेतुविशेषस्यानुमितैर्मताः ।

एतदुक्तं भवति—यदेव कारणं चन्द्रोदयादीनां कुमुदबोधादिसमानकालो-
 त्पन्नानाम्, तदेव कुमुदबोधादिषु सहकारिकारणतां प्रतिपद्यत इति ते चन्द्रोद-
 यादयस्तथाभूतं स्वकारणमनुमापयन्तोऽर्थान् समानकालभावीन्यपि कुमुदबोधादी-
 न्यनुमापयन्ति, न तु साक्षात्—इत्येवंविधं कार्यहेतावेवान्तर्भवतीति । अवश्यं चैतद्

कार्यात् कारणसत्तिद्विरियमेवविधानतः ।
 सम्बन्धानुपपत्तौ च सर्वस्यापि गतिर्भवेत् ॥ १४२२ ॥
 प्रमञ्जनविशेषश्च कृत्तिकोदयकारणम् ।
 यः ॥ एव हि सन्तत्या रोहिण्यासत्तिकारणम् ॥ १४२३ ॥
 हेतुधर्मप्रतीतिश्च तत्प्रतीतिरतो मता ।
 तत्प्रतीतिः स्वतन्त्राऽस्ति न तु काचिदिहापरा ॥ १४२४ ॥
 लिङ्गाच्च प्रतिविम्बास्यादनुमानं प्रवर्तते ।
 यद्विम्बविषय युक्तं तन्नान्यत् कार्यलिङ्गात् ॥ १४२५ ॥
 सहैकत्र द्वयासत्त्वाच्च वस्तुप्रतिविम्बकम् ।
 तत् कथं कार्यता तस्य युक्ता चेत् पारमार्थिकी ॥ १४२६ ॥

बोद्धव्यम्—यदि पुनरप्रतिबन्धादेव गमयन्ति तदा यत्किञ्चिद् गमयेयुः अप्रतिबद्ध-
 त्वेनावशिष्टत्वात् । तस्मादत्रापि प्रतिबन्धो वाच्यः । स च यथोक्तकार्यकारण-
 भावलक्षण एव भवति ॥ १४२१-१४२२ ॥

रोहिण्यासत्त्या तर्हि कृत्तिकोदयस्य क प्रतिबन्धः इत्याह—प्रमञ्जने-
 त्यादि । प्रमञ्जन = वायु । अत्राप्येकसामग्र्यधीनत्वाद्देतुधर्मानुमानादनुमितिः^१ ।
 यथोक्तम्—

“एकसामग्र्यधीनस्य^२ रूपादे रसतो^३ गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्यनिरिकारवत् ॥”

(प्र० वा० ३८) इति ॥ १४२३-१४२४ ॥

अथ प्रतिविम्बाद् विम्बस्य वा गतिस्तस्या न कचिदन्तर्भावोऽस्ति, अवस्तुत्वाद्
 प्रतिविम्बस्य, तस्मादप्यापि लक्षणमित्याशङ्क्याह—लिङ्गाच्चेत्यादि ॥ १४२५ ॥

[G ११८] महर्द्धेत्यादिना चोदकाभिप्रायमाशङ्कते । अवस्तुत्वे हेतु -
 सहैकत्र द्वयासत्त्वादिति । यत्रैव प्रदर्शो आदर्शरूप दृश्यते प्रतिविम्बकं
 न तत्रैव । न चैकत्र प्रदर्शे रूपद्वयस्यास्ति सहभावः, समप्रतिपत्त्यात् । अतः

१ उत्रान्यत्—पा०, गा० । २. •नुमानमिति—पा०, गा० ।

३-३. •धानत्वं एकरूपादेस्त्वतो—पा०, गा० ।

मूर्त्तस्य प्रतिबिम्बस्य यद्यप्यस्य न वस्तुता ।

तदाभासं तु विज्ञानं केनावस्तु भविष्यति ॥ १४२७ ॥

तस्यैव चात्र लिङ्गत्वं कार्यं चेष्टं तदेव हि ।

विम्बाधिपत्यादेतद्धि निरालम्बं प्रवर्तते ॥ १४२८ ॥

परार्थानुमानलक्षणे पराभिमतानुवादः

प्रतिज्ञादिवचोऽप्यन्यैः परार्थमिति वर्ण्यते ।

प्रतिज्ञाया असाधनाङ्गत्वम्

असाधनाङ्गभूतत्वात् प्रतिज्ञाऽनुपयोगिनी ॥ १४२९ ॥

सहैकत्र द्वयो रूपयोः सत्त्वं न प्राप्नोति । वस्तुत्वे^१ सति भवति च^२ । तस्माद्
अन्तिरियम् ।

अथ वा—सहैकत्रद्वयासत्त्वादिति । क्तमस्य द्वयस्य ? आदर्शतलस्य,
चन्द्रप्रतिबिम्बस्य च । अन्यत्रैव देशे आदर्शतलं भवति, अन्यत्रैवान्तर्गतं चन्द्र-
प्रतिबिम्बकं दृश्यते, कृष इवोदकम् । अन्यत्र चोत्पद्यमानं किमित्यन्यत्रोपलभ्यते ।
अतो नास्त्येव किञ्चिद्वस्तुभूतं प्रतिबिम्बकं नाम । सामग्र्यास्तु तस्यास्तादृशः प्रभावो
यत्^३ तथा तद्दर्शनम् । अचिन्त्या हि धर्माणां शक्तिप्रमेदा इति ॥ १४२६ ॥

मूर्त्तत्वादिना परिहरति । ज्ञानमेवात्र तथाभूतं कार्यं लिङ्गमभिप्रेतम्, न तु
बाह्यं प्रतिबिम्बाख्यं वस्तु ॥ १४२७-१४२८ ॥

कथमुक्तम्—“त्रिरूपलिङ्गवचनं परार्थं पुनरुच्यते” (तत्त्व० १३६२) इति,
यावता पक्षनिगमोपनयवचनमप्यन्यैः परार्थमनुमानं कीर्तितम् । एतदेव
दर्शयन्नाह—प्रतिज्ञेत्यादि ।

असाधनेत्यादिना प्रतिविषये । सिद्धिः साधनम्, प्रमेयाधिगतिरिति यावत्,
तस्याङ्गभूतम् = कारणम्, तस्य प्रतिषेधोऽसाधनाङ्गभूतत्वम् । तस्मादसाधनाङ्ग-
भूतत्वादनपयोगिनी न प्रयोक्तव्येत्यर्थः । ^३अन्यथानुपयोगिनी = अकारणभूतेति
व्याख्याने प्रतिज्ञार्थकदेशः स्यात् ॥ १४२९ ॥

१-१. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

२. अय—पा०, गा० ।

३. अनपयोगिनी—पा०, गा० ।

असम्बन्धान्न साक्षाद्वि सा युक्तार्थोपपादिका ।

असक्तसूचनान्नापि पारम्पर्येण युज्यते ॥ १४३० ॥

साध्यसाधनधर्मस्य विषयस्योपदर्शनात् ।

दृष्टान्तपदवत्त्वेपा^१ साधनाग यदीष्यते ॥ १४३१ ॥

अभ्यनुज्ञादिवाक्येन नन्वत्र व्यभिचारिता ।

निष्फलं च सदाप्यत्र^२ विषयस्योपदर्शनम् ॥ १४३२ ॥

[G 419] कथमसाधनाङ्गम् ? इत्याह — असम्बन्धादित्यादि । असक्त-

ससूचकत्वं तु साध्यस्यैवाभिधानात् । एतदुक्तं भवति — शब्दानामर्थेन सह सम्बन्धाभावात् तावत् साक्षादुपयुज्यते, नापि हेतुवचनवत् पारम्पर्येण, सक्ता-
ससूचकत्वादिति । यथोक्तम् —

“तत्पक्षवचन^३ बहुरभिप्रायनिवेदने ।

प्रमाणं सशयोक्तैस्तत् साक्षान्न साधनम् ॥

साध्यस्यैवाभिधानेन पारम्पर्येण नाप्यहम् ॥”

(प्र० वा० ४ १६-१७) इति ।

केचिन्मन्यन्ते — “साध्यसाधनधर्मयोर्विषयोपदर्शनार्थमनवयवभूताऽपि सतो दृष्टान्तपदवत् प्रतिज्ञा प्रयोक्तव्येति, ‘यतो रूपद्वयं शेषं दृष्टं तेन प्रदर्श्यते’ ( ) इति वचनात्, दृष्टान्तपदं पृथगनयवभूतमपि पक्षधर्मव्यतिरिक्तरूपद्वयप्रदर्शनार्थमेव प्रयुज्यते” इति । तान् प्रत्याह — दृष्टान्तेत्यादि । अभ्यनुज्ञावाक्यम् — एव कुरु शब्दमनित्यं साधयेति । आदिशब्दनाऽऽज्ञाऽभ्यर्थनावाप्त्य गृह्यते । एवम्भूतस्यापि वाक्यस्य प्रयोगनिर्देशार्थं निर्देशः स्यात्, न ह्येभिरपि विनाऽऽकाण्ड एव साधनस्य प्रवृत्तिः सम्भवतीति । निष्फलमिति । विनापि तेन साध्यप्रतीते । तथा हि — यत् एतत्तत् सर्वमनियम् । ‘एतत्तत् शब्द’ इत्येतावन्मात्रं प्रोक्ते ‘अनित्य शब्द’ इति प्रतीतिर्भयान्तरेणापि प्रतिज्ञावचनम् ॥ १४३०-१४३२ ॥

सपक्षादिव्यवस्था चेत् कथं पक्षाप्रयोगतः ।
 नातस्त्रैलुप्यमप्यस्ति तदपेक्षानिवन्धनम् ॥ १४३३ ॥
 न साधनाभिधानेऽस्ति सपक्षादिविकल्पना ।
 शास्त्रे तु प्रविभज्यन्ते व्यवहाराय ते तथा ॥ १४३४ ॥
 प्रकृतार्थाश्रया साऽपि यदि वा न विरुध्यते ।
 न बाध्यकाण्ड एवाह परस्यापि हि साधनम् ॥ १४३५ ॥
 जिज्ञासितविशेषे हि वर्तनात् पक्षधर्मता ।
 सपक्षस्तत्समानत्वाद् विपक्षस्तदभावतः ॥ १४३६ ॥

सपक्षादिव्यवस्था तर्हि कथम् ? तथा हि—साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्ष इत्युच्यते, तदभावः प्रसाधितश्चासपक्ष इति । असति हि प्रतिज्ञानिर्देशे तदपेक्षानिवन्धनं सपक्षाश्रयनिवन्धनं त्रैलुप्यमपि नास्तीति सर्वमाद्यनविशीर्णं स्यादिति ॥ १४३३ ॥

नेत्यादिना प्रतिविषये । [G 420] तथा हि—अन्युत्पन्नसपक्षादिव्यवहारो मयादिरपि 'यत्र धूमस्तत्र वह्निर्धूमश्चात्र' इत्येतावन्मात्रमुक्तोऽवधारितान्वयव्यतिरेकः सपक्षादिव्यवहारमन्तरेणैव बहिर् प्रतिपद्यत एव, तस्मान्न साधनकाले सपक्षादिव्यवस्थाऽस्ति । कुत्र तर्हि सपक्षादिव्यवहारः ? इत्याह—शास्त्रे त्विति ॥ १४३४ ॥

यदि वा साधनाभिधानकालेऽपि तद्व्यवस्था क्रियमाणा न विरोधिनीति प्रतिपादयति—प्रकृतेत्यादि । यद्यपि साधनाभिधानकाले प्रतिज्ञाप्रयोगो नास्ति, तथापि प्रकृतमर्थं साध्यधर्मिणं समाश्रित्य सा व्यवस्था क्रियमाणा न विरुध्यत एव । न चैतद्वक्तव्यम्—साधनकाले प्रकृत एवार्थो नास्तीति; यतो न, अकाण्ड एव = अप्रस्ताव एव, परस्यापि = प्रतिज्ञाप्रयोगवादिनः, वादी साधनमाह ॥ १४३५ ॥

भवतु नाम जिज्ञासितविशेषो धर्मो प्रकृतः, तथापि सा क्रियमाणा व्यवस्था प्रकृतं धर्मिणमाश्रित्य कथं कर्तव्या ? इत्याह—जिज्ञासितेति । सुबोधम् ॥ १४३६ ॥

भावित्रितादिमतनिराकरणम्
(उपनयस्यासाधनाङ्गत्वम्)

प्रतिज्ञानभिधाने च कारणानभिधानतः ।

कर्त्तव्योपनयस्योक्तिर्न सद्भावप्रसिद्धये ॥ १४३७ ॥

प्रागुक्ते भावमात्रे च पश्चाद् व्याप्ते प्रकाशनात् ।

विवक्षितार्थसंसिद्धेर्विफलं प्रतिविम्बकम् ॥ १४३८ ॥

“उदाहरणापेक्षस्तद्येत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनय” इत्युपनय-
लक्षणम् । तत्र “उपनयवचन न साधनम्, उक्तहेत्वर्थप्रकाशकत्वात्, द्वितीय-
हेतुवचनम्” ( ) इत्याचार्यादिहनागपादे प्रमाणिते, भाविविक्तादयो
हेत्वसिद्धयर्थमाहुः—“न खलु पक्षधर्मत्व प्रतिज्ञानन्तरभाविना हेतुवचनेन प्रकाश्यते,
कारणमात्राभिधानात् । अनित्य शब्दो भवति कृतकत्वात्, तत् पुन कृतकत्वं किं
शब्देऽस्ति नास्तीति चेति तस्यास्तित्वमुपनयात् प्रतीयते ।

अथ वा—प्रतिविम्बनार्थमुपनयनम्, पूर्वं हि हेतुवचनेन निर्विशेष कृतकत्व
शब्दं निर्दिष्टम्, तेन दृष्टान्ते प्रदर्शितसाध्यादिनाभावित्वस्य कृतकत्वस्योपनयेन
प्रतिविम्बनमुपनयाद् दर्शयते—तथा च कृतक शब्द इति । तस्माद्
विशेषघोतनान्न पुनरुक्तता” ( ) इति । अत्राह—प्रतिज्ञेत्यादि ।

[G 421] सद्भावप्रसिद्धय इति । हेतोर्धर्मिणीति शेष । अयमत्रार्थ—
प्रतिज्ञाप्रयोगस्य यथोक्त्या नीत्या निषिद्धत्वात् तत्समन्तरभाविभूतकत्वादिकारणा-
भिधान नास्त्येव । उक्तं च कारणाभिधानपूर्वस्योपनयस्योक्तिर्न कर्त्तव्यैव । अथोपनय-
स्योक्ति पक्षधर्मत्वप्रसाधनाय त्रियते : तदा कारणाभिधानस्य फलमन्यद्वैतत्वम् ।
तत्रैतत् स्यात्—कारणत्वप्रतिपादनमेव फलमिति : तत्र, तनैव तावत् प्रतिपादितेन
ज्ञेयं, यतोऽन्यथाऽपि साध्यसिद्धिर्भवत्येवेति दर्शितमेव । तस्मात् पक्षधर्मत्वप्रतिपा-
दनमुक्त्वा नान्यत् फल शक्यते हेतुवचनस्य वक्तुम् । तत्र प्रथमतस्तनैव हेतुवचनेन
पक्षधर्मित्वे प्रतिपादिते कत्रतिपादनयोपनयनमुपादीयमानं सुखतरमेव पुनरुक्तता
प्रचक्षयतीति कुतोऽसिद्धत्वा हेतो ।

उद्द्योतकरादिमतखण्डनम्
(निगमनस्थाप्यसाधनाङ्गत्वम्)

त्रिरूपहेतुनिर्देशसामर्थ्यादिव सिद्धितः ।

न विपर्ययशङ्कास्ति व्यर्थं निगमनं ततः ॥ १४३९ ॥

प्रतिबिम्बनमपि व्यर्थमेव; यतस्तस्मिन् पक्षधर्ममात्रे हेतुवचनेन प्रागुक्ते सति साध्यधर्मेण च तस्य व्याप्तौ कथितायां विवक्षितार्थसंसिद्धेरुच्यमानं स्फुटतरमेव पुरुक्ततामावहतीति कुतोऽत्राप्यसिद्धता हेतोः ॥ १४३७-१४३८ ॥

तत्र “हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञाया. पुनर्वचनं निगमनम्” इति निगमनलक्षणम् । हेत्वपदेशादिति^१ तस्मादनित्य इत्यादौ तस्मादित्यनेन हेतोः सामर्थ्यमुदाहरणप्रसिद्धमपदिश्य यत् प्रतिज्ञार्थस्य^२ पुनर्वचनं क्रियते तन्निगमनम् । निगम्यन्तेऽनेन प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनया एकार्थतया समर्थ्यन्ते सम्बध्यन्ते इति निगमनम् । तत्र प्रतिज्ञाप्रयोग एव तावन्नास्ति, कुतस्तदनुवादात्मकस्य निगमनस्य—इत्यतो निगमनं न साधनावयवः ।

तत्राचार्यदिङ्नागपादैरुक्तम्—“निगमनं पुनरुक्तत्वादेव न साधनम्” ( ) इति । अत्रोद्द्योतकरादयः प्राहुः—“न यौनरुक्त्यमत्र, यस्मात् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा, निगमनं तु सिद्धनिर्देशः ।^३ पुनःशब्दः सादृश्ये, तेन ‘प्रतिज्ञासदृशं वचनम्’ इत्युक्तं भवति^४ । न च निगमनेन विना सिद्धिरस्ति । तथा हि—तेन विना तदन्यावयवोक्तावपि शङ्का न निवर्तते—किमनित्यः शब्द इति, अतस्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं वाच्यं निगमनं पृथग्” इति ।

तदत्राह—त्रिरूपेत्यादि । [G. 422] अनित्यत्वेन प्रदर्शिताविनाभावि कृतकत्वं यदा धर्मिणि निश्चितम्, कुतस्तत्र विपर्ययस्य नित्यत्वस्य शङ्का, न हि ज्वलज्ज्वलनज्वालाकल्पपरिगते परिनिश्चितात्मनि मूलले^५ शैत्याशङ्का कर्तुं युक्ता स्वस्थचेतसः । नापि निगमनाद् वचनमात्रात्रिर्युक्तिकात्तु सा विनिवर्तते ॥ १४३९ ॥

१. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

२. प्रतिज्ञार्थ—पा०, गा० ।

३-३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. भूतत्वे—पा०, गा० ।

अविद्वक्कर्मण्यष्टनम्

सम्बद्धरेव वचनरेकोऽर्थः प्रतिपाद्यते ।

नातः सम्बन्धसिद्ध्यर्थं वाच्यं निगमनं पृथक् ॥ १४४० ॥

कुमारिलमतानुवाद

द्विविध्यमनुमानस्य केचिदेवं प्रचक्षते ।

विशेषदृष्टसामान्यपरिदृष्टत्वभेदतः ॥ १४४१ ॥

प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धं ययोरेव विशेषयोः ।

गोमयेन्धनतद्देशविशेषादिमतिः कृता ॥ १४४२ ॥

अविद्वक्कर्मणाह—

“विप्रकीर्णश्च वचनैर्नैकार्थं प्रतिपाद्यते ।

तेन सम्बन्धसिद्ध्यर्थं वाच्यं निगमनं पृथक् ॥” ( ) इति ।

अत्राह—सम्बद्धैरिति । हेतो साध्येन तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणे सम्बन्धे मतिपादितेऽर्थद्वारेण सम्बद्धेरेव पक्षधर्मान्वयन्यतिरेकवचनैरेकोऽर्थं सामर्थ्याद् यथा-समीहितं प्रतिपाद्यते इति यद्यपि विप्रकीर्णानि वचनानि, तथापि सम्बद्धान्ये-वैकार्योपसहारेणेति न तत्सम्बन्धसिद्ध्ये पृथङ्निगमनं वाच्यम् ॥ १४४० ॥

केचिदिति कुमारिलादयः । ते हि—“द्विविध्यमनुमानम्—विशेषतोदृष्टम्, सामान्यतोदृष्टं च” इति वर्णयन्ति ॥ १४४१ ॥

तत्र विशेषतोदृष्टं कतरत् ? इत्याह—प्रत्यक्षेत्यादि । अयमर्थः—पूर्वं कश्चित् कश्चित् प्रदशविशेषे वह्निधूमविशेषौ प्रत्यक्षेण गृहीत्वा कालान्तरेण दूरं गतो वा यदा पुनः पुनस्तमेव धूमविशेषं दृष्ट्वा तमेव च वह्निं पूर्वं परिगृहीतमनुमिमीते, [G 423] तद्विशेषतोदृष्टमनुमानम्, पूर्वप्रत्यक्षगृहीतविशेषविषयत्वात् । न च गृहीतग्राहि-त्वादप्रमाणम् ; यतः किं वह्निरास्ते परिनिवृत्तो वा—इति सन्देहविनिवृत्तेरधिकार्या विद्यमानत्वात् । इति पिप्प्लार्थः ।

अवयवार्थस्तूच्यते—प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धमिति । ॥ सम्बन्धः अत्रोच्यते, अनुरस्यामिनाऽनुमानलक्षणमुक्तम्—“अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादक-

तद्देशस्थेन तेनैव गत्वा कालान्तरेऽपि तम् ।

यदाग्निं बुध्यते तस्य पूर्वबोधात् पुनः पुनः ॥ १४४३ ॥

सन्दिह्यमानसद्भाववस्तुबोधात् प्रमाणता ।

विशेषदृष्टमेतच्च लिखित विन्ध्यवासिना ॥ १४४४ ॥

देशान्तरेऽसन्निकृष्टे बुद्धि । तद् द्विविधम्—प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धम्, सामान्यतोदृष्ट-
सम्बन्ध च । प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्ध^१ यथा—धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिविज्ञानम्^२ ।
सामान्यतोदृष्ट यथा—देवदत्तस्य गतिपूर्विका देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्याऽऽदित्यस्य
गतिस्मरणम्^३ (मी० द० शा० भा० ११.५) इति ।

तत्र कुमारिल एतत्प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धमनुमान व्याचिख्यासुराह—प्रत्यक्षे-
त्यादि । प्रत्यक्षे दृष्टसम्बन्धमनुमानमेव प्रचक्षत इति सम्बन्ध । यत पूर्वस्मिन्ननन्तर-
श्लोके “तस्मादेव^४ प्रचक्षते” (श्लो० वा०, अनु० १४०) इति प्रकृतम् । ययो-
रिति । ययोरैवाग्निधूमविशेषयोर्विषयभूतयोगोमयेन्धनविशेषबुद्धि कृता = उत्पा-
दिता, पुरुषेण—‘गोमयेन्धनप्रमवावेतावग्निधूमौ’ इति, तथा पर्वतादिदेशविशेषमति
कृता—‘एतत्पर्वतादिदेशविशेषस्थावेतावग्निधूमौ’ इति । गोमयमिन्धन ययोरग्नि-
धूमयोस्तौ गोमयेन्धनो, स देशो ययोस्तो तद्देशो गोमयेन्धनो च तौ तद्देशो
चेति विग्रह । तावेव विशेषो तावादी येषा सर्वसरलसल्लकीवनप्रभृतीना बह्व्या-
दिविशेषान्तराणा तानि गोमयेन्धनतद्देशविशेषादीनि, तेषु मतिरिति “सप्तमी”
(पा० सू० २१४०) इति^५ योगविभागात् समास । सा = एवम्भूता प्रत्यक्षा
मतिर्येन प्रमात्रा कृता = उत्पादिता, स तद्देशस्थेन तेनैव धूमादिना लिङ्गेन
तमेवाग्निं कालान्तरेण यदा बुध्यते । पुन पुनरिति सम्बन्ध । तदा तस्य
बोधस्य पूर्वबोधात् = प्रत्यक्षात्मकात् प्रमाणता = प्रमाणान्तरतेत्यर्थ । अथ वा—
पूर्वबोधात् कारणात्तमेव बहि बुध्यत इति सम्बन्ध । ‘किमास्ते बहि, आहो-
स्विन्नितृत्’ इत्येव सन्दिह्यमान सद्भावो यस्य वस्तुनस्तत्तथा, तच्च तद्वस्तु
चेति तत्तथा, तस्य बोध इति विग्रह ।

१ सम्बन्धो—पा०, गा० ।

३ पा०, गा० पुस्तकयोनास्ति ।

२ कृतेर्विज्ञानम्—पा०, गा० ।

४. जै०, पा० पुस्तकयानास्ति ।

अग्निधूमान्तरत्वे तु वाच्ये सामान्यतो मितौ ।

सामान्यदृष्टमेकान्ताद् गन्तेत्यादित्य उच्यते ॥ १४४५ ॥

(श्लो० चा०, अनु० १४१-१४३, १४५)

कुमारिलमते दूषणोपन्यास

तदत्र क्षणभङ्गस्य व्यापिनः प्रतिपादनात् ।

प्राक्तनस्यैव तेनैव नानुमानस्य सम्भवः ॥ १४४६ ॥

कल्पित चेत् तदेकत्वं प्रबन्धैक्यविवक्षया ।

न तस्यावस्थितिः कार्चिद् वस्तुत्वं न च भाविकम् ॥ १४४७ ॥

एतच्च यद्योक्तं प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धमनुमानम्, विशेषतोदृष्टमनुमानम्—इत्येव विन्ध्ययासिना गदितम् ।

सामान्यतोदृष्टमाह—अग्निधूमेत्यादि । अस्य सम्बन्ध—भाष्यकारेण हि सामान्यतोदृष्टानुमाने देशान्तरप्राप्त्याऽऽदित्यगतिस्मरणमुदाहृतम्, तत्रेदं चोद्य भवति—ननु चान्यन्तरे धूमन्तरे च सामान्यधर्मसमाश्रयेण यदाऽनुमिति क्रियते, तदा सामान्यतोदृष्टमनुमानमग्निधूमयोरस्त्येव, किमिति भाष्यकारेणाग्निधूमौ बुद्धौ विपरिवर्तमानत्वेन प्रत्यासन्नावुत्सृज्याऽऽदित्य एव सामान्यतोदृष्टाबुदाहृतः ॥—इत्येतच्चोद्यमाशङ्क्य कुमारिलो भाष्याकाराभिप्रायं वर्णयन्नाह—अग्निधूमान्तरत्वं इति । [G 424] सामान्यतोऽनुमितौ = सामान्यतोदृष्टानुमाने उदाहरणत्वेनाग्निधूमान्तरत्वे वाच्ये यद् भाष्यकारेणादित्योदाहरणं कृतम्, तद् सर्वकालमादित्यगतेरप्रत्यक्षत्वादकान्तेन । अत्र 'आदित्यगतौ सामान्यतोदृष्टमेवानुमानं सम्भवति, न विशेषतोदृष्टम्'—इति अन्यमानेनासङ्कीर्णविषयं दर्शयितुमादित्य एवोदाहरणत्वेनोच्यते, न पुनरग्निधूमौ, तयो सामान्यतोदृष्टानुमानाभावादिति^१ ॥ १४४२-१४४५ ॥

तदनेत्यादिना दूषणमाह । व्यापिन इति । अग्निधूमादिसकलपदार्थान्यापकस्य । सत्यपि क्षणिकत्वे प्रबन्धैकत्वादेकत्वमिति चेद् २ आह—कल्पितमिति । तदा कल्पितमेकत्वं न पारमार्थिकम्, परमार्थतस्तु न कस्यचिदवस्थितिः । ततश्च

१ प्रबन्धैक—त्रै० ।

२ ०दृष्ट्येवानुमानस्याभा०—पा०, गा० ।

न च निर्विषयं ज्ञानं युष्माभिरनुमन्यते ।
विकल्पितार्थतायां च व्यक्तं निर्विषयं भवेत् ॥ १४४८ ॥
व्यक्तिरूपस्य नाशोऽपि तिष्ठत्येवाकृतिस्तयोः ।
यदि न क्षणभंगाप्तेभवि तस्या अपि ध्रुवम् ॥ १४४९ ॥
प्रत्यक्षदृष्टः सम्बन्धो ययोरेव विशेषयोः ।
इत्ययं नियमश्चोक्तो युष्माभिः केन हेतुना ॥ १४५० ॥
दृष्टुकदानुमानेन तस्यैव ह्यनुमा पुनः ।
प्रमाणं नेष्यते कस्मात् को विशेषो हि पूर्वके ॥ १४५१ ॥
विज्ञातार्थाधिगन्तृत्वाच्च प्रमाणमिदं यदि ।
स्मार्त्तवत् प्राक्तनोऽप्येतत् समानं किं न वीक्ष्यते ॥ १४५२ ॥
अन्तरालप्रवृत्तस्य सन्देहस्य निवर्त्तनात् ।
आधिक्यं तत्र चेदेतदत्रापि सदृशं न किम् ॥ १४५३ ॥

तद्देशस्थेन तेनैवेत्येतन्न प्रयुज्यते । नापि कल्पितस्य वस्तुत्वम्, ततश्च सन्दिग्धमान
सद्भाववस्तुबोधादित्यसम्बद्धं स्यात् ॥ १४४६-१४४७ ॥

अथापि स्यात्—कल्पनासमारोपितमेवैक्यमाश्रित्य विशेषतोदृष्टमाख्यातम्,
॥ भाविकम् ! इत्याह—न चेत्यादि । स्यादेतद्—यद्यपि व्यक्तिर्विनाशिनी, जाति-
स्त्वनपायिनी विद्यते, ततश्च भाविकमेकत्वं भविष्यति, न च निर्विषयत्वम् ! इत्याह—
व्यक्तिरूपेत्यादि । [G +25] आकृतिः = जातिः । यदीति अभ्युपगमे ।
जातिव्यक्त्योः परेणैक्यस्येष्टत्वात् कुतो व्यक्तिविनाशे जातेरवस्थानं सम्भवति ।
अन्यथा भिन्नयोगक्षेमत्वादेकान्तेन तयोर्भेदोऽभ्युपगन्तव्यः स्यात् । भाव इति ।
अयमभ्युपगमवाद एव । एकदा तावज्जातिर्विस्तरेण निरस्तैवेति कुतस्तस्याः
सत्त्वम् । भावेऽपि = सत्त्वेऽपि । तस्या अपि क्षणभङ्गः प्राप्नोति; व्यापिनः
क्षणभङ्गस्य प्रसाधनात् । अपि च—यदाऽनुमानपरिच्छिन्नं पुनरपि तत् एव
लिङ्गात् तमेव बहिः परिच्छिन्नचित्, तदाऽपि विशेषतोदृष्टं किं न वर्णितम्, येन

तस्मात् किमस्ति नास्त्येति सन्देहविनिवृत्तिकृत् ।

स एवेति निराकाङ्क्षमेतत् सामान्यदर्शनम् ॥ १४५४ ॥

अनुमानाप्रामाण्ये बार्हस्पत्यादिमतम्

न प्रमाणमिति प्राहुरनुमानं तु केचन ।

विवक्षामर्थयन्तोऽपि^१ वाग्भिराभिः कुदृष्टयः ॥ १४५५ ॥

त्रिरूपलिङ्गपूर्वत्वात् स्वार्थं मानं न युज्यते ।

दृष्टघातकृताज्जन्यं मिथ्याज्ञानं यथा किल ॥ १४५६ ॥

भावादमनुमानेऽपि न चानुमितिकारणम् ।

प्रत्यक्षतोदृष्ट इति विशेषणमिष्टम् । अधिगतार्थाधिगन्तृत्वादिति चेत् ? न; प्रत्यक्षदृष्टेऽपि तत्तुल्यम् । अन्तरालवर्तिसन्देहनिवर्तनमधिकं प्रत्यक्षदृष्टेऽस्तीति चेत् ? न; अनुमानदृष्टेऽपि समानमाधिक्यम् । तस्मात् सर्वत्रैव सामान्यतोदृष्टमेव क्षणक्षयिषु भावेऽनुमानम्, न विशेषतोदृष्टं नाम किञ्चिदिति^२ ॥ १४४८-१४५४ ॥

^३केचनेति । बार्हस्पत्यादयः । आभिरिति । 'नानुमानं प्रमाणम्' इत्येवं-रूपाभिः । अमेन स्ववचनविरोधमाह । तथा हि—'वचनालिङ्गाद्विवक्षा प्रतीयते' इति मन्यमानेन परस्मै स्वाभिप्रायनिवेदनाय व्याहरता दर्शितमनुमानस्य प्रामाण्यम्, न च तत् प्रमाणमिति ब्रुवता तदेव प्रतिषिद्धम्—इतीतरेतरव्याघातः । एतच्च दूषणं^४ पश्चाद्व्यक्तीकरिष्यते ॥ १४५५ ॥

[G 426] तत्र तावच्चावकाः प्रमाणयन्ति—स्वार्थानुमानं प्रमाणं न भवति; त्रिरूपलिङ्गपूर्वत्वान्मिथ्याज्ञानवत् । परार्थाश्चक्षुरादयः सङ्घातत्वाच्छय-नासनाद्यज्ञवत्—इत्येतस्येष्टविघातकृतः किल त्रिरूपत्वान्मिथ्याज्ञानमेतज्जन्यं त्रिरूप-लिङ्गजमिति । न च त्रैरूप्यमनुमितिकारणम्; अनुमानेऽपि भावाद्, रूप्यवत् ।

अपि च—सर्वत्र साधनेऽनुमानविरोधः सम्भवति । तद्यथा—विवक्षित-साध्यधर्मो धर्मिविशेषणं न भवति; एतत्समुदायैकदेशत्वाद्धर्मिस्वरूपवत् । अनेन हि सर्वमनुमानं निरनुमानकृतम् ।

१. मर्थयन्तः—पा०, मा० ।

२. पा० गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

३. नेचिदिति—पा०, गा० ।

४. १४८० तमकारिङ्गव्याख्यायसरे इत्यर्थः ।

द्वैरूप्यमिव लिङस्य त्रैरूप्य नास्त्यतोऽनुमा ॥ १४५७ ॥

अनुमानविरोधस्य विरुद्धानां च साधने ।

सर्वत्र सम्भवात् किञ्च विरुद्धाव्यभिचारिण ॥ १४५८ ॥

अवस्थादेशकालानां भेदाद् भिन्नासु शक्तिषु ।

भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा ॥ १४५९ ॥

(वा० प० १ ३२)

निर्जातिशक्तेरप्यस्य ता तामर्थक्रिया प्रति ।

विशिष्टद्रव्यसम्बन्धे सा शक्ति प्रतिवध्यते ॥ १४६० ॥

(वा० प० १ ३३)

सर्वत्र चानुमाने कृते विशेषविरुद्धानां सम्भवः, तद्यथा—अनित्य शब्दः, कृतकत्वाद्, घटवदिति कृते कश्चिद् विशेषविरुद्धमुद्भावयेत्—यथाऽयं हेतुरनित्यत्वं साधयति, तथाऽऽकाशगुणत्वाभावमपीत्येवमादि ।

सर्वत्र च विरुद्धाव्यभिचारी सम्भवति । तद्यथा—अनित्य शब्दः, कृतकत्वाद्, घटवदिति कृते कश्चिद्विरुद्धाव्यभिचारिणमाह—नित्य शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति । एवमादिस्तत्त्वटीकायाम् उदाहरणप्रपञ्चो द्रष्टव्यः ॥ १४५६ १४५८ ॥

तथा भर्तृहरिराह—

अवस्थादेशकालभेदेन पदार्थानां शक्तयो भिन्ना । अतो न शक्यतेऽनुमानात् तद्भावनिश्चयं कर्तुम्, न ह्येव शक्यतेऽनुमानात् प्रत्येतुम्—देवदत्तो भारोद्धहनसमर्थो न भवति, देवदत्तत्वाद्, बालावस्थदेवदत्तवदिति । अत्र अवस्थाभेदेन शक्तिभेदसम्भवाद् व्यभिचारः । तथा देशभेदेनामलक्रीखर्जुरादीनां रसवीर्यविपाकभेदो दृश्यते, तत्र नेत्रं शक्यते कर्तुम्—सर्वाऽऽमलक्री कपायफला, अनुदूयमानामलक्रीवदिति । तथा कालभेदेन कूपोदन्नादीनां शीतोष्णादिभेदः सम्भवति, तत्र सर्वा आपः शीता इति [G 127] न शक्यते निश्चयं कर्तुम् । इत्येवमादि । अवस्थादेशकालानामिति 'भेदात्' इत्येतदपश्य पृष्ठी । 'भावानाम्' इति

यत्तादात्म्यतदुत्पत्त्या सम्बन्धं परिनिश्चितम् ।
 तदेव साधनं प्राहुः सिद्धये न्यायवादिनः ॥ १४७१ ॥
 अनुमानविरोधादिरीदृशेऽस्ति^१ न साधने ।
 नैव तद्व्यात्महेतुभ्यां विना सम्भवति कश्चित् ॥ १४७२ ॥
 परस्परविरुद्धौ च धर्मा नैकत्र वस्तुनि ।
 युज्येते सम्भवो नातो विरुद्धाव्यभिचारिणः ॥ १४७३ ॥
 अभ्यस्तलक्षणानां च सम्यग्लिङ्गविनिश्चये ।
 अनुमावृत्तिरन्या^२ तु नानुमेत्यभिधीयते ॥ १४७४ ॥

ऽसाध्यता । साध्यविकल्पेति यावत् । द्वितीय इति । न च त्रैलोक्य इत्यादौ ।
 हेतुसिद्धतेति । अनुमाने कचिदप्यभावात् । एतेनैवेति । 'त्रिरूपलिङ्गस्य'
 इत्यादिना न्यायेन ॥ १४६८-१४७० ॥

“अनुमानविरोधस्य” (तत्त्व० १४५८) इत्यादौ परिहारमाह—यत्ता-
 दात्म्येत्यादि । ईदृश इति । तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिपक्षे । आत्महेतुभ्यामिति ।
 स्वभावेन कारणेन च विना यथारुमं तल्लिङ्गं न भवति, नि स्वभावत्वनिर्हेतुत्व-
 प्रसङ्गात् ।

यदुक्तम्—“विवक्षित साध्यधर्मो न धर्मिविशेषणम्” (तत्त्व० १४५८)
 इति, तत्र यदि साध्यधर्मो न धर्मिविशेषणम्, तदा समुदाय एव नास्तीति, ततश्च
 ‘एतत्समुदायैकदेशत्वात्’ इत्यसिद्धो हेतु म्वात् ।

यच्चोक्तम्—“सर्वत्रानुमाने विशेषविरुद्धानां सम्भवः” (तत्त्व० १४५८)
 इति, तदुक्तम् ; यतः साध्यविपर्ययसाधनाद् विरुद्धं इष्यते, न च विशेष
 साधयितुमिष्टं । वस्तुवल्प्रवृत्तानुमाने [G +30] विषये न विरुद्धाव्यभिचारी
 च सम्भवति; एकस्मिन् धर्मिणि परस्परविस्पर्धद्वयप्रसङ्गात् ॥ १४७२-१४७३ ॥

यदुक्तम्—“अवस्थादेशकालानाम्” (तत्त्व० १४५९) इत्यादि, तत्राह—अभ्य-
 स्तेत्यादि । सुपरिनिश्चितं लिङ्गं गमकमिष्यते न सन्दिग्धम्, न हि धूमो वाष्पादिरूपेण

यत्तेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलंरनुमातृभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्ययैवोपपाद्यते

॥ १४६१ ॥

(चा० प० १.३४)

परार्थमनुमानं तु न मानं वक्त्रपेक्षया ।

अनुवादाच्च तेनासौ स्वयमर्थं प्रपद्यते ॥ १४६२ ॥

श्रोतृव्यपेक्षयाऽप्येतत् स्वार्यमेवोपपद्यते ।

श्रोत्रदर्शनमूलायाः को विशेषो हि संविदः ॥ १४६३ ॥

न परार्थानुमानत्वं वचसः श्रोत्रपेक्षया ।

श्रोतृसन्तानविज्ञानहेतुत्वज्ञापकत्वतः ॥ १४६४ ॥

यथेन्द्रियस्य साक्षाच्च नानुमेयप्रकाशनम् ।

प्रसिद्धपेक्षा' । तथा तृणादिषु निश्चितदहनसामर्थ्यस्याग्नेरप्रपटले तत्सामर्थ्यं प्रतिहन्यते, न च तत्रैवमनुमातुं शक्यते—अप्रपटलमग्निना दह्यते; पार्थिवत्वात्, तृणादिवदिति । तथाऽन्येनान्यथा प्रतिपादितोऽर्थं पुनरभियुक्ततरेणान्येनान्यथा प्रतिपाद्यत इत्यनिष्ट ॥ १४५९—१४६१ ॥

अन्य पुनराह—परार्थमनुमानं वक्त्रपेक्षयाऽनुवादत्वाच्च प्रमाणम् । श्रोत्रपेक्षया तु स्वार्यमेव, को हि विशेषः श्रोत्रद्वारेण तमर्थं प्रतिपद्यते, दर्शनद्वारेण चेति । यथा दर्शनेन्द्रियस्य व्यापारे सति परार्थव्यपदेशो न भवति, एव श्रोत्रेन्द्रियव्यापारेऽपि ना भूदिति । दर्शनम् = चक्षुरिन्द्रियम्, दृश्यतेऽनेनेति कृत्वा । सविद इति ज्ञानस्य ।

तथा न श्रोत्रपेक्षया वचनस्य परार्थानुमानत्वम्, श्रोतृसन्तानवर्चिज्ञानहेतुत्वात्, ज्ञापकत्वाद्वा, इन्द्रियवदिति । श्रोतृसन्तानविज्ञानहेतुत्वं च ज्ञापकत्वं चेति द्वन्द्वेन हेतुद्वयनिर्देशः । यथेन्द्रियस्येति दृष्टान्तनिर्देशः । अयमपरः प्रयोग—न परार्थानुमानत्वं वचनस्य श्रोत्रपेक्षया, साक्षादनुमेयाऽप्रकाशकत्वात्, अविनाभावसम्बन्धज्ञानवत् । तस्मादिति साक्षादनुमेयाऽप्रकाशकत्वात् । यस्मात् साक्षादनुमेयाप्रकाशकत्वम्, तस्माच्च श्रोत्रपेक्षया वचसः प्रामाण्यमविनाभावसम्बन्धज्ञानवदिति

तस्मादस्याविनाभावसम्बन्धज्ञानवन्न तत् ॥ १४६५ ॥

अयोच्यते परार्थत्वं 'परव्यापृत्यपेक्षया ।

तदप्युक्तं स्वार्थेऽपि परार्थत्वप्रसङ्गतः ॥ १४६६ ॥

यार्हस्पत्यादिमतप्रतिविधानम्

त्रिरूपलिङ्गपूर्वत्वं ननु संवादिलक्षणम् ।

तल्लक्षणं च मानत्वं तत् किं तस्मान्निषिध्यते ॥ १४६७ ॥

वाक्यार्थः । अविनाभावः साध्येन साधनस्य, स एव सम्बन्धः, "अविनाभावो वा सम्बन्धः" साध्येन यस्य लिङ्गस्य तस्य ज्ञानमिति विग्रहः ।

अथ परव्यापारापेक्षया तदुच्यते 'परार्थम्'^३ इति : तथाऽप्युक्तम् ;
[G 428] स्वार्थेऽपि परार्थत्वप्रसङ्गात्, आपेक्षिकत्वात् परत्वस्य, पारावारवत् ॥
१४६३-१४६६ ॥

त्रिरूपलिङ्गेत्यादिना प्रतिविधत्ते । तत्र प्रथमे प्रयोगे 'त्रिरूपलिङ्गपूर्वत्वात्' इत्यस्य हेतोर्विरुद्धतामाह—संवादिलक्षणमिति । संवादित्वमनेन लक्ष्यत इति कृत्वा । यत्त्रिरूपलिङ्गत्वं यज्ज्ञानं तत् पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिनद्धम्, अतोऽवि-संवादकं प्रत्यक्षवत् । यथाह—

“लिङ्गलिङ्गधियोरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि ।

प्रतिबन्धात् तदाभासशून्ययोरप्यवधनम् ॥” (प्र० वा० २.८२) इति ।

तल्लक्षणं चेति अविशवादलक्षणम् । यथाह—“प्रमाणमविसंवादि-ज्ञानम्” (प्र० वा० १.३) इति । न हि प्रत्यक्षेऽपि तत्प्रमाणवादिनाऽन्यत् प्रमाण-व्यवस्थानिवन्धनं शक्यमादर्शयितुम् ; अन्यत्राविसंवादात् । स च त्रिरूपलिङ्गजन्ये-ऽप्यस्तीति किमिति तस्मात्त्रिरूपलिङ्गपूर्वत्वादविसवादित्वहेतोः प्रामाण्यं निषिध्यते ! एतेन साध्यसाधनयोरर्थतो विरोध उक्तः । तथा हि—यत्र त्रिरूपलिङ्गपूर्वत्वं तत्राविसंवादित्वम्, यत्राविसंवादित्वं तत्र प्रामाण्यम्, प्रामाण्याप्रामाण्ययोश्च परस्पर-परिहारस्थितलक्षणो विरोध इति सामर्थ्याद् विरुद्धो हेतुर्निर्दिष्टः ॥ १४६७ ॥

१. परव्यापृत्य—पा०, गा० । २-२. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

३. परार्थ—पा०, गा० ।

मिथ्याज्ञानं समानं च पूर्वपक्षव्यपेक्षया ।

इष्टघातकृताञ्जन्यं^१ ज्ञानमुक्तं न वस्तुतः ॥ १४६८ ॥

वस्तुस्थित्या हि तज्ज्ञानमविसंवादि निश्चितम् ।

वादीष्टविपरीतस्य प्रमाणमत एव तत् ॥ १४६९ ॥

अतो विरुद्धता हेतोर्दृष्टान्ते चाप्यसाध्यता ।

एतेनैव प्रकारेण तृतीये हेत्वसिद्धता ॥ १४७० ॥

मिथ्याज्ञानमित्यादिना दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पात्माह । यतो वादीष्ट-
विपरीतसाधनात् तदपि प्रमाणमेव; अन्यथा हि साध्यान्तरमपेक्ष्य सर्वदेव सर्वस्य
यद्यप्रामाण्यं व्यवस्थाप्येत, प्रत्यक्षेऽपि प्रसङ्गः स्यात् । पूर्वपक्षापेक्षया तु तन्मिथ्या-
ज्ञानमुक्तम्, न वस्तुस्थित्या । पूर्वस्य = प्रथमवादिनः पक्षः पूर्वपक्षः, तस्य
व्यपेक्षेति विग्रहः । यो घनापेयातिशयेरूपरार्थत्व^२ चक्षुरादीनामिच्छति
[G +29] तदमिप्रायापेक्षया मिथ्याज्ञानमुच्यते; अनित्यानेकविज्ञानादिहेतुत्वेन
चक्षुरादीनासिद्धत्वात् । निरुद्धतेति । त्रिरूपरिक्तपूर्वत्वस्याप्रमाणे कचिदप्यभावात् ।
प्रमाणे तु तत्रेवेष्टविघातकृताञ्जन्ये ज्ञाने भावात् । ननु च लोकायतं प्रति
विरुद्धसाधने कर्तव्ये दृष्टान्तो न सिद्ध एव, न हीष्टविघातकृत्तञ्जन्यं ज्ञानं प्रमाण-
मिच्छति परं, न चान्यतरासिद्धो दृष्टान्तो भवति, य एव तूभयनिश्चितराची स
एव साधनदूषणमिति न्याय^३ उच्यते : यद्यपि परेणात्र प्रामाण्यं नेष्टं वाचा,
तथाप्यसनादित्वं त्यक्तव्यापद्धन्त्वादिरूपमेव, तदिच्छता सामर्थ्यात् प्रामाण्यमपि
तेन वन्मुस्यिद्याऽभ्युपगन्तव्यमिति वस्तुबलप्रकृत्या विरुद्धं उद्घात्यते, न
पराम्बुपगमनानुरोधेन । अथ वा—निरुद्धहेतुसमूचनाद्विरुद्धः । तत्र निरुद्धो हेतुः—
यदविसंवादि तत् प्रमाणं यथा प्रत्यक्षम्, सवादि न त्रिरूपरिक्तञ्जन्यं ज्ञानमिति
स्वमानहेतुः । न चासिद्धौ 'नि म्यभागत्यनिर्हेतुत्वं प्रसङ्गात्, प्रत्यक्षाप्रामाण्य-
प्रसङ्गाज्ञानैकान्तिः' । अनाप्यतेति । नात्र साध्यमस्तीत्यसाध्यं, तद्वाचो-

यत्तादात्म्यतदुत्पत्त्या सम्बन्धं परिनिश्चितम् ।
 तदेव साधनं प्राहुः सिद्धये न्यायवादिनः ॥ १४७१ ॥
 अनुमानविरोधादिरोदृशेऽस्ति^१ न साधने ।
 नैव तद्व्यात्महेतुभ्यां विना सम्भवति कचित् ॥ १४७२ ॥
 परस्परविरुद्धो च धर्मो नैकत्र वस्तुनि ।
 युज्येते सम्भवो नातो विरुद्धाव्यभिचारिणः ॥ १४७३ ॥
 अन्यस्तलक्षणानां च सम्यङ्ग्लगविनिश्चये ।
 अनुमावृत्तिरन्या^२ तु नानुमेत्यभिधीयते ॥ १४७४ ॥

ऽसाध्यता । साध्यविकल्पेति यावत् । द्वितीय इति । न च त्रैरूप्य इत्यादौ ।
 हेत्वसिद्धतेति । अननुमाने कचिदप्यभावात् । एतेनैवेति । 'त्रिरूपलिङ्गस्य'
 इत्यादिना न्यायेन ॥ १४६८-१४७० ॥

“अनुमानविरोधस्य” (तत्त्व० १४५८) इत्यादौ परिहारमाह—यत्ता-
 दात्म्येत्यादि । ईदृश इति । तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबद्धे । आत्महेतुभ्यामिति ।
 स्वभावेन कारणेन च विना यथाक्रमं तल्लिङ्गं न भवति; नि.स्वभावत्वनिर्हेतुत्व-
 मसङ्गात् ।

यदुक्तम्—“विवक्षितः साध्यधर्मो न धर्मिविशेषणम्” (तत्त्व० १४५८)
 इति, तत्र यदि साध्यधर्मो न धर्मिविशेषणम्, तदा समुदाय एव नास्तीति, ततश्च
 ‘एतत्समुदायैकदेशत्वात्’ इत्यसिद्धो हेतुः स्यात् ।

यच्चोक्तम्—“सर्वत्रानुमाने विशेषविरुद्धानां सम्भवः” (तत्त्व० १४५८)
 इति, तदयुक्तम्; यतः साध्यविपर्ययसाधनाद् विरुद्धः इष्यते, न च विशेषः
 साधयितुमिष्टः । वस्तुबल्यवृत्तानुमाने [G 430] विषये न विरुद्धाव्यभिचारी
 च सम्भवति; एकस्मिन् धर्मिणि परस्परविरुद्धमद्वयमसङ्गात् ॥ १४७२-१४७३ ॥

यदुक्तम्—“अवस्थादेशकालानाम्” (तत्त्व० १४५९) इत्यादि, तत्राह—अभ्य-
 स्तेत्यादि । सुपरिनिश्चितं लिङ्गं गमकमिष्यते न सन्दिग्धम्, न हि धूमो वाष्पादिरूपेण

मिथ्याज्ञानं समानं च पूर्वपक्षव्यपेक्षया ।
 इष्टघातकृताञ्जन्य^१ ज्ञानमुक्तं न वस्तुतः ॥ १४६८ ॥
 वस्तुस्थित्या हि तज्ज्ञानमविसर्वादि निश्चितम् ।
 बादीष्टविपरीतस्य प्रमाणमत एव तत् ॥ १४६९ ॥
 अतो विरुद्धता हेतोर्दृष्टान्ते चाप्यसाध्यता ।
 एतेनैव प्रकारेण द्वितीये हेत्वसिद्धता ॥ १४७० ॥

मिथ्याज्ञानमित्यादिना दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पात्माह । यतो बादीष्टविपरीतसाधनात् तदपि प्रमाणमेव, अन्यथा हि साध्यान्तरमपेक्ष्य सर्वदेव सर्वस्य यद्यप्रामाण्य व्यवस्थाप्येत, प्रत्यक्षेऽपि प्रसङ्गः स्यात् । पूर्वपक्षापेक्षया तु तन्मिथ्याज्ञानमुक्तम्, न वस्तुस्थित्या । पूर्वस्य = प्रथमवादिन पक्ष पूर्वपक्ष, तस्य व्यपेक्षेति विग्रहः । यो ह्यनाघेयातिशयेकपरार्थत्व^२ चक्षुरादीनामिच्छति [७ ४२९] तदभिप्रायापेक्षया मिथ्याज्ञानमुच्यते, अनित्यानेकविज्ञानादिहेतुत्वेन चक्षुरादीनासिद्धत्वात् । निरुद्धतेति । त्रिरूपलिङ्गपूर्वत्वस्याप्रमाणे कचिदप्यभावात् । प्रमाणे तु तत्रैवेष्टविषातकृताञ्जन्ये ज्ञाने भावात् । ननु च लोकायत प्रति विरुद्धसाधने कर्त्तव्ये दृष्टान्तो न सिद्ध एव, न हीष्टविषातकृत्तञ्जन्यं ज्ञानं प्रमाणमिच्छति वा, न चान्यतरासिद्धो दृष्टान्तो भवति, य एव तूभयनिश्चित्याची स एव साधनदूषणमिति न्याय^३ उच्यते । यद्यपि परेणात्र प्रामाण्यं नेष्टं वाचा, तथाप्यसगादित्वं त्वक्षक्यावद्धतत्वादिष्टमेव, तदिच्छता सामर्थ्यात् प्रामाण्यमपि तेन वस्तुस्थित्याऽभ्युपगन्तव्यमिति वस्तुवत्प्रकृत्या विरुद्ध उद्भाव्यते, न पराभ्युपगमनानुरोधेन । अथ वा—विरुद्धहेतुससूचनाद्विरुद्धः । तत्र विरुद्धो हेतुः—यदविसर्वादि तत् प्रमाणं यथा प्रत्यक्षम्, सर्वादि च त्रिरूपलिङ्गजन्यं ज्ञानमिति स्वभावहेतुः । न चासिद्धौ^४ नि स्वभावत्वनिर्हेतुत्वप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षाप्रामाण्यप्रसङ्गान्नैकान्तिः । असाध्यतेति । नात्र साध्यमस्तीत्यसाध्यः, तद्वाचो-

१ कृताञ्जन्य—पा०, गा० ।

२ उपदार्थत्व—गा० ।

३ न्यायात्—गा० ।

४ नि स्वभावत्वानि०—पा०, गा० ।

५ प्रसङ्गाद्वैका०—पा०, गा० ।

यत्तादात्म्यतदुत्पत्त्या सम्बन्धं परिनिश्चितम् ।

तदेव साधनं प्राहुः सिद्धये न्यायवादिनः ॥ १४७१ ॥

अनुमानविरोधादिरोदृशेऽस्ति^१ न साधने ।

नैव तद्व्यात्महेतुभ्यां विना सम्भवति कचित् ॥ १४७२ ॥

परस्परविरुद्धौ च धर्मौ नैकत्र वस्तुनि ।

युज्येते सम्भयो नातो विरुद्धाव्यभिचारिणः ॥ १४७३ ॥

अभ्यस्तलक्षणानां च सम्यङ्गलगविनिश्चये ।

अनुमावृत्तिरन्या^२ तु नानुमेत्यभिधीयते ॥ १४७४ ॥

उसाध्यता । साध्यविकल्पेति यावत् । द्वितीय इति । न च त्रैरूप्य इत्यादौ । हेत्यसिद्धतेति । अननुमाने कचिदप्यभावात् । एतेनैवेति । 'त्रिरूपलिङ्गस्य' इत्यादिना न्यायेन ॥ १४६८-१४७० ॥

“अनुमानविरोधस्य” (तत्त्व० १४५८) इत्यादौ परिहारमाह—यत्तादात्म्येत्यादि । ईदृश इति । तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिरुद्धे । आत्महेतुभ्यामिति । स्वभावेन कारणेन च विना यथाक्रम तलिङ्ग न भवति, नि स्वभावत्वनिर्हेतुत्व-प्रसङ्गात् ।

यदुक्तम्—“विवक्षित साध्यधर्मो न धर्मिर्विशेषणम्” (तत्त्व० १४५८) इति, तत्र यदि साध्यधर्मो न धर्मिर्विशेषणम्, तदा समुदाय एव नास्तीति, ततश्च ‘एतत्समुदायैकदेशत्वात्’ इत्यसिद्धो हेतु स्यात् ।

यच्चोक्तम्—“सर्वत्रानुमाने विशेषविरुद्धानां सम्भवः” (तत्त्व० १४५८) इति, तद्रूपं, यनः साध्यविपर्ययसाधनाद् विरुद्ध इष्यते, न च विशेष साध्ययितुमिष्ट । वस्तुबलप्रवृत्तानुमाने [G 430] विषये न विरुद्धाव्यभिचारी च सम्भवति; एकस्मिन् धर्मिणि परस्परविस्पर्धमद्वयप्रसङ्गात् ॥ १४७२-१४७३ ॥

यदुक्तम्—“अवस्थादेशकालानाम्” (तत्त्व० १४५९) इत्यादि, तत्राह—अभ्यस्तेत्यादि । सुपरिनिश्चित लिङ्ग गमकमिष्यते न सन्दिग्धम्, न हि धूमो वाप्यादिरूपेण

अवस्थादेशकालानां नेदाद् भिन्नानु शक्तिषु ।

भावानामनुमानेन नातः सिद्धिः सुदुर्लभा ॥ १४७५ ॥

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।

नान्यथा साध्यते सोऽन्यैरभियुक्ततरैरपि ॥ १४७६ ॥

न हि स्वभावः कार्यं वा स्वभावात् कारणादृते ।

सन्दिग्धमानो वह्नेर्निश्चायको भवति । लिङ्गनिश्चय एव कथमिति चेत् ? अभ्यासात् । यथा मणिरूपादिषु तद्विदम् । तथा हि—विवेचयन्त्येव बाष्पादिभ्यो धूमादीनभ्यस्तत्त्वलक्षणा । तत् 'प्रविवेच्य' प्रवृत्ताश्चैते प्राप्नुवन्त्येव वह्निम् । तस्माद्यत् सुविवेचितं लिङ्गं न व्यभिचरति, तेनावस्थादिभेदभिन्नानां सिद्धिर्न दुर्लभा । नापि सुविवेचितालिङ्गात् परिनिश्चितोऽर्थोऽन्यथा शक्यते कर्तुम् । न हि धूमात् सुपरिनिश्चितादनुमितस्य वह्नेरन्यथाभावः शक्यते कर्तुम्, एकस्य विरुद्धस्वभावद्वयायोगात् । यद्योक्तम्—“न देवदण्डो भारोद्बहनसमर्थः” (तत्त्व० १४५९) इत्यादि, यच्च “अभ्रपटल वह्निना दह्यते” (तत्त्व० १४५९) इति, तल्लिङ्गमेव न भवति; त्रैरूप्याभावात् । न ह्यदर्शनमात्रेण विपश्चाद्वेतोर्व्यावृत्तिः शक्यते कर्तुम्, यदाह—

“न चादर्शनमात्रेण विपश्चाद्वेतोर्व्यावृत्तिः” (प्र० बा० ३. १२) इति ।

किं तर्हि ? तादृशस्य तदुत्पत्तिसम्बन्धनियमावविनाभावनियमः । यदाह—

“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमोऽदर्शनाच्च न दर्शनात् ॥”

(प्र० बा० ३. ३०) इति ।

न चात्र तादात्म्यतदुत्पत्तिसम्बन्धोऽस्ति ॥ १४७७-१४७८ ॥

स्यादतत्, सुपरिनिश्चितं लिङ्गं न व्यभिचरतीत्येतदेव कुत, न ह्यत्र युक्तिरस्ति ! इत्याह—न हि स्वभाव इत्यादि । द्विविधमेव हि लिङ्गं यदुत स्वभाव, कार्यमिति । अनुपलब्ध्येस्तु स्वभावेऽन्तर्भावः । [G 131] न च स्वभावकारणाख्येन लिङ्गिना विना तयोर्लिङ्गयोः सम्भवोऽस्ति, येन व्यभिचारः स्यात् । कस्मान्न

भेदानिमित्तताप्राप्तेस्ते विनाऽस्ति न चानुमा ॥ १४७७ ॥

त्रिरूपलिङ्गवचसः सक्तसंसूचकत्वतः ।

यत् परार्थानुमानत्वमुक्तं तच्छ्रोत्रपेक्षया ॥ १४७८ ॥

गौणं सांकेतिकं चैवमनुमानत्वमाश्रितम् ।

सक्तसंसूचकत्वेन तेन नातिप्रसज्यते ॥ १४७९ ॥

नानुमानं प्रमाणं चेद् विफला व्याहृतिस्तव ।

न कश्चिदपि वादो हि विवक्षां प्रतिपद्यते ॥ १४८० ॥

सम्भवः ? इत्याह—भेदानिमित्तताप्राप्तेः । भेदश्चानिमित्तता च तयोः प्राप्तिः । स्वभावहेतोर्भेदोऽस्वभावता प्राप्नोति, कार्यहेतोरनिमित्तत्वं निर्हेतुकत्वं प्राप्नोति, न च स्वभावकार्यव्यतिरेकेणान्यलिङ्गमिष्टम्, अन्यत्राप्रतिबन्धादविनाभावायोगात् । ते विनेति । स्वभावकार्ये । द्विवचनान्तमेतत् ॥ १४७७ ॥

यदुक्तम् “परार्थमनुमानं तु न^१ मानम्” (तत्त्व० १४६२) इति, तत्राह—त्रिरूपलिङ्गेत्यादि । वचनस्य यत् परार्थानुमानत्वमुक्तं तच्छ्रोत्रपेक्षया, तेन वक्त्रपेक्षाभावी दोषो न भवति । श्रोत्रपेक्षयाऽपि त्रिरूपलिङ्गसूचनादुपचारेणानुमानकारणत्वात् समयाद्वाऽनुमानत्वमुक्तम् ; सक्तसंसूचक एवानुमासंज्ञानिवेशात् । तेनेन्द्रियस्याविनाभावित्वसम्बन्धज्ञानस्य च परार्थानुमानत्वप्रसङ्गादतिप्रसङ्गो न भवति; तयो सक्तसंसूचकत्वाभावात् । अत एव दर्शनमूलयोः सविदुः सकाशादस्या विशेषः । तथा हि—दर्शनज्ञानेन साक्षाद् धूमादेर्लिङ्गस्य प्रतीतिः, न तु श्रोत्रज्ञानेन । तेन हि शब्द एव साक्षाद् गृह्यते, न च शब्दो धूमवद्वाह्यस्यार्थस्य लिङ्गम् ; विवक्षाप्रतिबद्धस्य बाधेन सम्बन्धासिद्धे । केवलं तस्य धूमादेर्लिङ्गस्य संसूचकत्वेन सङ्केतवशात् तथाध्यवसायविकल्पोत्पत्तेर्बाह्याथपेक्षया परार्थमिति वर्ण्यते । विवक्षायां तु गम्यायां श्रोत्रपेक्षया स्वार्थमेव भवति । तथा हि—तत्कार्यत्वाद् धूमवद्विवक्षायां गमक^२ इष्यते, न वाचकत्वेन, ततो ज्ञानाप्रतीतेः । विफला व्याहृतिरिति । “नानुमानं प्रमाणम्” इत्येषा । तथा हि न

पुरन्दरमतखण्डनम्

लौकिकं लिङमिष्टं 'चेत् तत्त्वतः' परिकल्पितम् ।

ननु लोकोऽपि कायदिहेत्वादीनवगच्छति ॥ १४८१ ॥

तत्त्वतस्तु तदेवोक्तं न्यायवादिभिरप्यलम् ।

तल्लौकिकाभ्यनुज्ञाते किं त्यक्तं भवति त्वया ॥ १४८२ ॥

अप्रमाणेन चैतेन परः किं प्रतिपद्यते ।

कश्चित् प्रतिपाद्यस्तद्वचनाद् विवक्षा प्रतिपद्यते । अनेन स्ववचनविरोधमाह । एतच्च पूर्वं वर्णितमेव ॥ १४७८-१४८० ॥

पुरन्दरस्त्वाह—“लोकप्रसिद्धमनुमानं चार्वाकैरपीष्यत एव, यत्तु कैश्चि-
लौकिकं मार्गमतिक्रम्यानुमानमुच्यते सन्नपिष्यते” इति । एतदाशङ्क्य वृष्य-
नाह—लौकिकमित्यादि । [G 432] तत्त्वतः इति । हेत्वादीनवगच्छतीति
सम्यग् । कार्यादेरित्यादिशब्दात् स्वभावग्रहणम् । एवं 'हेत्वादीन्' इत्यत्रापि
स्वभावग्रहणमेव । बहुवचन तु व्यक्तिभेदात् । यत् एव लिङ्गात् तादात्म्य-
तदुत्पत्तिप्रतिगद्धान्नार्थं प्रतिपद्यते, तदेवोक्तं लिङ्गमस्मामि ; तदभ्यनुज्ञाने किं
त्यक्तं स्याद्, यस्यानुमानत्वनिषेधो भवेत् । ॥ १४८१-१४८२ ॥

अथापि स्यात्—नैवास्माकं किञ्चिदनुमानमिष्टम् ; किन्तु परेण तत् प्रमाण-
मिष्टम्, तदभ्युपगमान्मम विफलं व्यावृत्तिर्न भवतीति ? अत्राह—अप्रमाणे-
नेत्यादि । युतश्चायं निश्चयो जातः—परेण तत् प्रमाणमभ्युपगतमिति, नहि पराभ्यु-
पगमः प्रत्यक्षः, न चान्यत् तव प्रमाणमस्ति, येन निश्चयः स्यात् । भवतु नाम
निश्चयः, तथाऽपि तेनाप्रमाणेन पराभ्युपगतेन किमिति परं प्रतिपद्यते, न
वै व्यसनमेतत् ।

अथापि स्यात्—यथा रिपुहस्तादाच्छिद्यं खड्गं तेनैव स एव रिपुर्नि-
पात्यते; एव परेण यत् प्रमाणत्वेनाभ्युपगतम्, तदेव गृहीत्वा परो निराक्रियते !

अप्रमाणकृतश्चासौ प्रत्ययः कीदृशो भवेत् ॥ १४८३ ॥

अविद्धकर्णमतम्

अनुमानं प्रमाणं चेद् वक्तुर्न वचनात्मकम् ।

प्रकाशयति तेनायं यथा तद्वदिवं भवेत् ॥ १४८४ ॥

तत्र दूषणम्

अज्ञातार्थाप्रकाशत्वादप्रमाणं तदिष्यते ।

नाशक्तसूचकत्वेन तावकीनं तथा ननु ॥ १४८५ ॥

इत्याशङ्क्याह—अप्रमाणकृत इति । एतदुक्तं भवति—यदि मोहात् परेणाप्रमाण-
मेव प्रमाणमिति कृत्वा संगृहीतम्, कथं तेनाप्रमाणेन परस्य सम्यग्ज्ञानोत्पादनं
शक्यते कर्तुम्; सम्यग्ज्ञानफलत्वात् प्रमाणस्य । न हि मोहात् खड्ग इति
कृत्वा गृहीतेन येन केनचिच्छेदकेन परश्छेत्तुं शक्यत इति न समानो
दृष्टान्तः ॥ १४८३ ॥

अविद्धकर्णस्तत्त्वटीकायामाह—“ननु वा प्रमाणेन किमिति परः प्रति-
पाद्यते, उभयसिद्धं हि प्रतिपादकं भवतीति ? तदेतदयुक्तम्; यस्माद् वचनात्मक-
मनुमानम्, न च वक्तुः प्रमाणम्, अथ च वक्ता तेन परं प्रतिपादयति, परप्रतिपाद-
नार्थत्वात् प्रयासस्य, नावश्यमुभयसिद्धेन प्रयोजनम्” ( ) इति । तदाशङ्कते—
अनुमानमित्यादिना [G. 433] अयमिति वक्ता । तेनेति वचनात्मकेन ।

अज्ञातेत्यादिना दूषणमाह । न हि वचनस्य वक्त्रपेक्षया संसूचनाद-
प्रामाण्यमिष्टम्, किं तर्हि ? अज्ञातार्थाप्रकाशनात् । शक्तसूचकत्वमस्यास्त्येव,
त्वदीयं त्वनुमानं न शक्तसंसूचकम्—इत्यसमानमेतत्; अन्यथा ह्युभयसिद्धमेव
भवेत् । तस्मान्न्यायादनपेतं प्रमाणं सर्वेषां युक्तं प्रत्यक्षवदिति न्याय्यम् ॥
१४८४-१४८५ ॥

इत्यनुमानपरीक्षा

प्रमाणान्तरभावपरीक्षा

प्रमाणसङ्ख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणम्

ननु 'शब्दोपमानादिप्रमाणान्तरसम्भवात् ।

निर्दिष्टं लक्षण कस्माद् द्वयोरेव प्रमाणयोः ? ॥ १४८६ ॥

उच्यते, न द्वयादन्यत् प्रमाणमुपपद्यते ।

प्रमाणलक्षणायोगाद् योने चान्तर्गमादिह ॥ १४८७ ॥

१ शब्दनिवारः

शब्दरस्याम्यमिमत्तशब्दलक्षणम्

शब्दज्ञानात् परोक्षार्थज्ञानं शब्द परे जगुः ।

तच्चाकर्तृकतो वाक्याद् यदा^१ प्रत्ययितोदितात्^२ ॥ १४८८ ॥

इव च किल नाध्यक्ष परोक्षदिययत्वतः ।

नानुमानं च घटते तल्लक्षणविद्योगत ॥ १४८९ ॥

इदानीं प्रमाद्वितयनियमसाधनं सङ्ख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह^३—
नन्यथादि । अनेनाभ्यापितः प्रमाणलक्षणस्य दोषम्, 'प्रमाद्वितयनिश्चितम्'
इत्यत्र द्वितयावधारणवैफल्यं चाह ॥ १४८६ ॥

उच्यते इत्यादिना परिहरति । अन्तर्गमादिहेति । अस्मिन्नेव प्रमाणद्वये ।
एतदुक्तं भवति—प्रमाणद्वयादन्यस्य प्रमाणलक्षणमविसर्वादित्य नाम्न्येव, सति
चात्रैवान्तर्भावान् पृथक् नोच्यते प्रमाणान्तरमिति ॥ १४८७ ॥

तत्र कथमन्येषामप्रमाण्यम्, प्रमाण्ये वा कथमिहान्तर्भाव—इत्येतद् द्वयं
प्रतिपादयति । 'तत्र शब्दोपमाथान्त्यभास्युक्त्यनुपपत्तिरसम्भवेतिद्विप्रतिभास्याति-
प्रमाणान्तराणि परैरभ्युपगमनि । तत्र शब्दमधिकृत्याह—शब्दज्ञानादित्यादि ।

[G 131] तत्र प्रत्ययस्वामी शब्दलक्षणमाह—'शब्दज्ञानादसतिदृष्टेऽर्थ-
ज्ञानं शब्दम्' (मी० द० आ० भा० १ १ ५) इति । शब्दस्वरूपप्रद्विषयानुत्तरकाल

१. शब्दोपमानादि—भा०, ग० ।

२. तथा—पा०, ग० ।

३. प्रत्ययितोदितात्—ग० ।

४. विप्रतिपत्तिरर्थ—ग० ।

५. अत्र—पा०, ग० ।

धर्मी धर्मविशिष्टो हि लिङीत्येतत् सुनिश्चितम् ।
 न तावदनुमानं च यावत् तद्विषयं न तत् ॥ १४९० ॥
 यश्चात्र कल्प्यते धर्मी प्रमेयोऽस्य स एव च ।
 न चानवधृते तस्मिन्स्तद्धर्मत्वावधारणा ॥ १४९१ ॥
 प्राक्स चेत् पक्षधर्मत्वाद् गृहीतः किं ततः परम् ।
 पक्षधर्मादिभिर्ज्ञातैर्येन स्यादनुमानता ॥ १४९२ ॥
 अन्वयो न च शब्दस्य प्रमेयेण निरूप्यते ।
 व्यापारेण हि सर्वेषामन्वेतृत्वं प्रतीयते ॥ १४९३ ॥

ज्ञानं तच्छब्दादागतमिति कृत्वा शाब्दप्रमाणम् । तच्च द्विविधम्—अपौरुषेयशब्द-
 जनितम्, प्रत्ययितपुरुषवाक्यत्वं च । एतच्च प्रत्यक्षाद् भिन्नम् । परोक्षविषयत्वात्
 नाप्यनुमानम्; त्रैलोक्याभावात् । तथा हि—साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी अनुमेय
 इष्यते, न केवलः, नापि धर्ममात्रम् । यावच्च तद्धर्मित्वेन धर्मिविषयं लिङ्गं
 नावधार्यते, न तावदनुमानस्य प्रवृत्तिः सम्भवति । यावत् पक्षधर्मत्वावधारणा न
 भवति, न तावदनुमानमिति यावत् ॥ १४८८-१४९० ॥

सैव पक्षधर्मत्वावधारणा किं न भवति ? इत्याह—यश्चेति । यश्चात्र शाब्दे
 कल्प्यते वृक्षादिधर्मी, स एव प्रमेयः; तस्यैव प्रतिपाद्यत्वात् । धर्म्येवात्र प्रमेयः,
 न धर्मविशिष्टो धर्मीति यावत् । तस्मिन् धर्मिणि अनवधृते = अनिश्चिते कथं
 तद्धर्मत्वं निश्चीयते ॥ १४९१ ॥

किञ्च—यदि चासौ धर्मी पक्षधर्मत्वनिश्चयात् प्राग् ज्ञातः, तदा निष्कलः पक्ष-
 धर्मत्वादिनिश्चये प्रयत्नः । धर्मिप्रतिपत्त्यर्थो हि सर्वः प्रयासः, स चेत् प्रतिपन्नः,
 किमिदानीं पक्षधर्मत्वादिनिरूपणप्रयासेन । अभ्युपगम्य चैतदभिहितम् । न च
 शब्दो वृक्षादेर्धर्मिणो धर्मः; वक्तृदेशेऽवधार्यमाणत्वात् ॥ १४९२ ॥

एवं तावत् पक्षधर्मत्वाभावः प्रतिपादितः, इदानीमन्वयाभावं प्रतिपादय-
 नाह—अन्वयो न चेत्यादि । निरूप्यत इति निश्चीयते । व्यापारेणेति

यत्र धूमोऽस्ति तत्राग्निरस्ति त्वेनान्वयः स्फुटम् ।

न त्वेव यत्र शब्दोऽस्ति तत्रार्थाऽस्तीति निश्चितम् ॥ १४९४ ॥

न तावत् तत्र देशोऽसौ न तत्काले च गम्यते ।

भवेन्नित्यविभुत्वान्चेत् सर्वशब्देषु तत् समम् ॥ १४९५ ॥

तेन सर्वत्र दृष्टत्वाद् व्यतिरेकस्य चागतेः ।

सर्वशब्दैरशेषार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते ॥ १४९६ ॥

तस्मादननुमानत्वं शाब्दे प्रत्यक्षवद् भवेत् ।

सद्भावेन, सचयेति यावत् । एतदुक्तं भवति—विद्यमानस्यैवान्वेतृत्वम्, नाविद्यमानस्येति ॥ १४९३ ॥

[G 485] एतदेव दर्शयन्नाह—यत्रेत्यादि । यत्र धूमस्तत्रावश्यं ततो वह्निरित्यतोऽसौ वह्निरन्वेता भवति धूमस्य, न त्वेव शब्दस्यार्थेनान्वयः ॥ १४९४ ॥

अथ नास्तीति प्रतिपादयन्नाह—न तावदिति । न तावत् तत्र शब्दाकान्ते देशोऽर्थस्य सद्भावः । तथा हि—पिण्डसर्जुरादिशब्दोऽन्यत्र पाटलिपुत्रादौ श्रूयते, न च तत्र देशे पिण्डसर्जुरादिरस्ति । तथा नापि शब्दकालेऽर्थोऽवश्यं सम्भवति, दिल्लीप महासम्भतादिशब्दा वर्तमाना, तदर्थस्तु भूतो भविष्यश्चेति कुतोऽर्थः शब्दस्यान्वेतृत्वम् ।

अथ मतम्—नित्यत्वाच्छदाना सर्वकालमगस्थितेरर्थेन सह भिन्नकालता, नापि भिन्नदेशता, व्यापित्वात् सर्वदेशेष्ववस्थिते, अतो नित्यविभुत्वाद् भवेदन्यत्र शब्दानामिति । तत्र सर्वशब्देषु तन्नित्यविभुत्वं तुल्यमिति कृत्वा प्रतिनियतेन शब्देन प्रतिनियतार्थाभिधानं न प्राप्नोति । किं तर्हि ? येन केनचिच्छब्देन सर्वस्यैवार्थस्याभिधानं स्यात्, तेनार्थेन सह सर्वत्र दशे काले वा तस्य 'शब्दस्य' दृष्टत्वात् । व्यतिरेकः = साध्याभावे साधनाभावः, तस्य । अगते-रिति अनुपलम्भात् । नित्यविभुत्वादव ॥ १४९५-१४९६ ॥

तस्मादित्युक्तद्वयं प्रमाणं दर्शयति । अननुमानत्वं शाब्द इति साध्य-

त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात् ॥ १४९७ ॥

अग्निहोत्रादिवचनादकम्पज्ञानजन्मतः ।

तत्प्रमाणत्वमप्यस्य निराकर्तुं न पार्यते ॥ १४९८ ॥

प्रथमे शाब्दलक्षणे

असम्भवितादोषोद्भावनम्

तत्राकर्तृकवाक्यस्य सम्भवार्थावसङ्गतौ ।

तस्मावसम्भवि प्रोक्तं प्रथमं शाब्दलक्षणम् ॥ १४९९ ॥

निर्वेशः । त्रैरूप्यरहितत्वेनेति हेतुः । प्रत्यक्षवदिति दृष्टान्तः । तादृग्विषय-
वर्जनादिति हेतुसमर्थनम् । यादृशो धूमादिलिङ्गवस्यानुमानस्य विषयो धर्म-
विशिष्टो धर्मा, तेन तादृशा विषयेण वर्जनात्—रहितत्वादिति यावत् ॥ १४९७ ॥

भवतु नाम त्रैरूप्यरहितत्वादनुमानादन्यत्वम्, प्रामाण्य त्वस्य शब्दस्य कथम् ?

इत्याह—अग्निहोत्रेत्यादि । [G 436] सशयविपर्यसरहितत्वादकम्पम् =

निश्चलम् । बाधकप्रमाणाभावात् प्रमाण प्रत्यक्षादिवदिति यावत् । तथा चाह

शबरस्वामी—“न च स्वर्गकामो यजेतेत्यतो वचनात् सन्दिग्धमवगम्यते—भवति

वा स्वर्ग, न वा भवतीति । न च निश्चितमवगम्यमानमिदं मिथ्या स्यात् । यो हि

अनित्वा प्रध्वंसते नैतदेवमिति स मिथ्याप्रत्यय, न चैष देशान्तरे, कालान्तरे,

पुरुषान्तरे, अवस्थान्तरे^१ विपर्येति, तस्मादवितथ । यत्तु लौकिकं वचनं तच्चेत्

प्रत्ययितात् पुरुषादिन्द्रियविषय वा, तदवितथमेव । अथाप्रत्ययितादतीन्द्रियविषयं

वा तत्पुरुषबुद्धिप्रभवमप्रमाणम्, अशक्यं हि पुरुषमात्रेण ज्ञातुमृते वचनात्”

(मी० द० शा० भा० १.१.२) इति ॥ १४९८ ॥

तत्रेत्यादिना—“तच्चाकर्तृकतो वाक्यात्” (तत्त्व० १४८८) इत्येत-

स्मिन् प्रथमे शाब्दे लक्षणेऽसम्भविता लक्षणदोषमाह । अकर्तृकस्य हि वाक्यस्य

सम्भवो नास्त्येव; व्यापितं क्षणभङ्गस्य साभिकत्वात् । वक्ष्यमाणयुक्त्या वा ।

सत्यपि वा सम्भवे न तस्यार्थवत्त्व सम्भवति, अतोऽकर्तृकाद् वचनात् परोक्षोऽर्थोऽयं

^१ ज्ञानमित्यस्यासम्भवादसम्भवि प्रमाणलक्षणम् ॥ १४९९ ॥

शक्ताशक्तस्वभावस्य सर्वदा ह्यनुवर्तनात् ।

तदा तद्भावि विज्ञानं भवेन्नो वा कदाचन ॥ १५०० ॥

द्वेषमोहादयो दोषा यथा मिथ्यात्वहेतवः ।

कृपाप्रज्ञादयोऽप्येव ज्ञाताः सत्यत्वहेतवः ॥ १५०१ ॥

तदाश्रयनराभावे न तपोरपि सम्भवः ।

आनर्थक्यमतः प्राप्तं वचस्य पुरुषाश्रये ॥ १५०२ ॥

कथं पुनरकर्तृकं वाक्यं नास्ति ? इत्याह—शक्तेत्यादि । तत्राकर्तृकं वाक्यं भवत्^१ शक्तं वा स्यात् ज्ञानजनने, कदाचिदशक्तं वा—इति पक्षद्वयम् । प्रथमे पक्षे सत्यं शक्तस्य स्वभावस्यानुवर्तनान्नित्यं तद्भावि विज्ञानं प्राप्नोति । तत्र प्रयोग —यदप्रतिबद्धसामर्थ्यं यस्मिन् कर्तव्ये, तत्करोत्येव, यथाऽन्त्या कारणसामग्री । अप्रतिबद्धसामर्थ्यं चाकर्तृकं वाक्यं ज्ञानजनने सर्वकालमिति स्वभावहेतुः । अथ वा—यदविकलकारणम्, तद्वत्त्वेव, यथाऽविकलकारणोऽङ्कुरः । अविकलकारणं चापौरुषेयवाक्यभावि विज्ञानमिति स्वभावहेतुः । द्वितीयेऽपि पक्षे तस्याशक्तस्य स्वभावस्य सर्वकालमनुवर्तनात्^२ न कदाचित् तद्भावि विज्ञानं स्यात्, यथा विकलकारणोऽङ्कुरः ॥ १५०० ॥

[G 43/] कथमर्थवत्त्वं न सङ्गच्छते ? इत्याह—द्वेषेत्यादि । द्वाम्ना प्रकाराम्नामर्थवत्त्वं भवति—अविपरीतार्थत्वेन^३, विपरीतार्थत्वेन वा, तृतीयराश्यभावात् । तस्याश्च बुद्धेर्द्विप्रकाराया अप्यर्थवत्त्वाया गुणदोषौ कारणमित्यन्वयव्यतिरेकाम्ना निश्चितम् । तथा हि—यथा रागादिदोषपरीतपुरुषो मृषावादी दृष्टः, तथा कृपादिगुणयुक्तः सत्यवाग् दृष्टः । तयोश्च गुणदोषयोः सम्यक्त्व-मिथ्यात्वहेतवोराश्रयः पुरुषः, ततश्च पुरुषनिवृत्तौ गुणदोषनिवृत्तिः, गुणदोषनिवृत्तौ सम्यक्त्वमिथ्यात्वयोरप्यभावः, तदभावे प्रकारान्तरासम्भवादानर्थक्यमपौरुषेयवचसि प्राप्तम्; कारणभावात् । न हि कारणमन्तरेण कार्यस्य सम्भवो युक्तः, निर्हेतुत्वप्रसङ्गात् । ततश्च देशकालद्रव्यादिनियमो न स्यात् ।

१. पा०, गा० पुस्तकयोनास्ति ।

२. अनुवर्तनाच्च—पा०, गा ।

३. बे०, पा० पुस्तकयोनास्ति ।

अयंप्रतीतितो नो चेदेवा व्याख्यानतो भवेत् ।

स्वतन्त्रो हि पुमान् दृष्टो व्याचक्षाणोऽर्थमिच्छया ॥ १५०३ ॥

मृतार्यद्योतने शक्तिः प्रकृत्यैव स्थिताऽस्य चेत् ।

अज्ञातसमयस्यापि

नवेदयंगतिस्ततः ॥ १५०४ ॥

प्रसङ्गसाधनमेतद् द्रष्टव्यम् । अन्यथा हि स्वातन्त्र्येण साधने दृष्टविरोधः स्यात् । तथा हि—“अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” ( ) इत्यादि-
वाक्यादर्थप्रतीतिर्भवन्त्युपलभ्यत एव, न च दृष्टमपह्नोतुं शक्यते । न
चाकर्तृकत्वमुभयसिद्धमित्यसिद्धश्च हेतुः स्यात् । प्रसङ्गसाधने तु द्वयमप्यदुष्टम् ।
तथा हि—यद्यपौरुषेयत्वमभ्युपगम्यते वेदस्य, तदाऽऽनर्थक्यमभ्युपगन्तव्यम्;
अर्थवत्त्वहेतोः पुरुषस्याभावात् । न चानर्थक्यम्, अतः स्यात् पौरुषेय एवेति
प्रसङ्गेन प्रदर्श्यते ॥ १५०१-१५०२ ॥

एतदेव प्रसङ्गसाधनं समर्थयितुं दृष्टविरोधाभावं प्रतिपादयन्नाशङ्कापूर्वक-
माह—अर्थस्यादि । [G. 438] नो चेदिति । आनर्थक्यमिति सम्बन्धः ।
ततश्च दृष्टविरोधः प्रतिज्ञाया इति भावः । सत्यं स्याद् दृष्टविरोधो यदि वेदान्वेदार्थ-
प्रतीतिरुपदेशमन्तरेणोपजायेत, यावत्तथाऽर्थप्रतीतिर्जास्यात्तुः सकाशात् समय-
वशाद् भवेत्, न वेदात् केवलत्वं समयनिरपेक्षात् । तथा हि—वेदार्थं मीमांसकादिः
स्वेच्छया व्याचक्षाणो दृष्टः, न च स्वाभाविकस्यार्थस्य पुरुषेच्छानुरोधित्वं
युक्तम् । तत्रैतत् स्यात्—न हि पुरुषेणापूर्वोऽर्थः स्वेच्छया कथ्यते, किं
तर्हि ! य एव हि स्वाभाविको व्यवस्थितः, स एव पुरुषेण प्रकाशयते इति
तेन मत्येव दृष्टविरोध इति ।

एवं तर्हि यदि प्रकृत्याऽस्य वेदस्य मृतार्यद्योतने शक्तिः स्थिता, तदा
सङ्केतानभिज्ञस्यापि ततो वेदवाक्यादर्थप्रतीतिः प्राप्नोति । सङ्केतसापेक्षो वेदोऽर्थ-
प्रतीतिहेतुः, न केवल इति चेत् ? तन्न; न हि प्रकृत्याऽर्थप्रतीतिहेतवो दीपादयः
सङ्केतमपेक्षन्ते । अन्यथा सङ्केतस्यैवान्वयतिरेकान्वयमर्थप्रतीतिं सामर्थ्यं स्यात्,
न स्वाभाविकस्य सम्बन्धस्य ।

प्रकृत्या दीपको दीपो न संकेतमपेक्षते ।

समयान्तरभावे च 'न स्यादर्थान्तरे' गतिः ॥ १५०५ ॥

न हि संकेतभावेऽपि दीपो गन्धरसादिकम् ।

प्रकाशयति विज्ञातु सा शक्तिर्न च शक्यते ॥ १५०६ ॥

अतोऽर्थप्रत्ययायोगात् तस्य निःकम्पता कुतः ।

स तु सामयिको युक्तः पुवाग्भूतान्न भिद्यते ॥ १५०७ ॥

किञ्च — भवतु नाम सङ्केतसहायादर्थप्रतीति, तथापि दीप इत्याह — समये-
त्यादि । मीमांसकोपरचितात् समयाञ्जितकाराद्युपरचित समय समयान्तरम्,
तस्य सद्भावे सति प्रकृतादर्थार्थान्तरे तत् शब्दात् प्रतीतिर्न प्राप्नोति ।
न हि प्रदीपोऽप्रकार्य गन्धरसादिक सङ्केतवशात् प्रकाशयितुमीश । भवतु
नामार्थान्तरे वृत्ति समयवशात्, तथापि प्रामाण्यं न सिध्यतीति प्रतिपादयति—
विज्ञातुमिति । पुरुषेच्छावशाद् यद्यर्थान्तरेऽपि शब्दस्य प्रवृत्ति, तदा साङ्कार्यात्
सा भूतार्थघोतनशक्तिर्निश्चेतु न शक्यते—इति कथं तत् इष्टार्थप्रतिपत्तिर्भवेत् ।

अथ वाऽन्यथा व्याख्यायते—यासौ प्रकृत्या भूतार्थघोतनशक्ति, सा कदा-
चिदेकार्थनियता वा स्याद्, अनेकार्थनियता वेति पक्षद्वयम् । तत्रैकार्थनियमपक्षे
दीपमाह—समयान्तरभाव इति । द्वितीयेऽप्याह—विज्ञातु सा शक्तिर्न च
शक्यत इति । साङ्कार्यादिति भावः । यथोक्तम्—

“गिरामेकार्थनियमे न स्यादर्थान्तरे गतिः ।

अनेकार्थाभिसम्बन्धे विरुद्धव्यक्तिसम्भवः ॥”

(प्र० वा० ३ २२८) इति ॥ १५०३-१५०६ ॥

एव प्रथमं शाब्दलक्षणमसम्भवीति प्रतिपाद्य “अकम्पज्ञानजन्मत”
(तत्त्व० १४९८) इत्यस्य हेतोरसिद्धतामुपसहारेण दर्शयन्नाह — अत इत्यादि ।
[G 439] अपौरुषेयत्वे सति यथोक्तनीत्याऽर्थप्रतीतिरेव न सम्भवति
यदा, तदा कुतस्तस्या अकम्पत्वम् । यश्चायमर्थप्रत्ययो भवन्नपलभ्यते वेद-

न्यायज्ञैर्न तयोः कश्चिद् विशेषः प्रतिपद्यते ।

श्रोत्रियाणां त्वकम्पोऽयमज्ञातन्यायवर्त्मनाम् ॥ १५०८ ॥

द्वितीये शाब्दलक्षणेऽप्यसम्भवितादोषः

आप्तानङ्गीकृतेरेव द्वितीयमपि न क्षमम् ।

शाब्दलक्षणमिष्टो वा सोऽयमित्यविनिश्चितः ॥ १५०९ ॥

प्रायः सम्प्रत्ययो दृष्टो यद्वाक्यात् तस्य गृह्यते ।

वाक्यात्, स तु साहेतिक एव युक्त इति पूर्वं प्रतिपादितम्—“एषा व्याख्यानतो भवेत्” (तत्त्व० १५०३) इत्यादिना ॥ १५०७ ॥

इतश्चायं साहेतिक एव युक्त इति; यस्माद् वैदिकं वाक्यं पुंवाग्भूतात् = पुंवाक्त्वमासात्, न भिद्यते । पौरुषेयवचनान्न^१ भिद्यते इति यावत् । एतदपि कुतः ? इत्याह—न्यायज्ञैरित्यादि^२ । तयोरिति वैदिकपौरुषेययोः । सर्व-प्रकारेण पुरुषैः शक्यकरणत्वान्न कश्चिद् विशेषो वैदिकस्य लौकिकात् । श्रोत्रियाणामित्युपहसति ॥ १५०८ ॥

द्वितीयेऽपि “यद्वा प्रत्ययितोदितात्” (तत्त्व० १४९८) इत्येतस्मिन् शाब्द-लक्षणेऽसम्भवितां लक्षणदोषमाह—आप्तेत्यादि । मीमांसकैः क्षीणदोषपुरुषान-भ्युपगमादासो नाङ्गीकृत एवेति कुतस्तद्वचनस्य प्रामाण्यं स्यात् ? न क्षममिति न युक्तम् । असम्भवोति यावत् । अथाप्याप्त इत्यते, तदा तस्यासत्येष्टौ सत्यां शृङ्गमाहिकया ‘अयमसौ’ इति असावाप्तौ^३ न निश्चित इत्यसत्प्रत्यय एव । न ह्यन्यगुणदोषनिश्चये प्रमाणमस्ति; तेषामतीन्द्रियत्वात् । कायबान्धववहाराश्वा-न्यथाऽपि बुद्धिपूर्वं क्रियन्त इति कुतस्तद्वचनस्य प्रामाण्यम्, असाद्व्यर्थावा-न्दर्शिमित्तेषामनवधारणात् ॥ १५०९ ॥

अथापि स्याद्—यस्य पुरुषस्याक्षीणदोषस्यापि सतो वाक्याद्वाहुल्येन सम्प्रत्ययो दृष्टः, सोऽस्माभिः प्रत्ययित इष्टो य क्षीणदोषः, तस्मात् तस्य प्रत्ययितस्य वाक्यं

१. पौरुषेयत्वाद्वचनान्न—पा०, गा० ।

२. न्यायज्ञ इत्यादि—जै० ।

३-३. ०यमसावित्याप्तौ—पा०, गा० ।

परोक्षप्रतिपत्त्यर्थं वाक्यं प्रत्ययतः स चेत् ॥ १५१० ॥

नान्यत्र प्रत्ययाभावात् पूर्वसम्प्रत्ययेऽपि^१ हि ।

एकत्रास्त्रलिते तत्र सर्वत्र नियमो न हि ॥ १५११ ॥

सामान्यं दूषणम्

वचसां प्रतिबन्धो वा को बाह्येष्वस्ति^२ वस्तुषु ।

प्रतिपादयतां तानि येनैषां स्यात् प्रमाणता ॥ १५१२ ॥

गृह्यते, [G 440] शाब्दलक्षणे तेनासम्भविता न सम्भवतीति ? एतदप्य-
सम्यक् ; न ह्येकत्राविसवादमात्रोपलम्भात् सर्वत्र तथाभावनियमो युक्तः ; व्यभि-
चारस्य सम्भाव्यमानत्वाद्, अन्यथा व्यभिचारिलक्षणं स्यात् ॥ १५१०-१५११ ॥

एव तावद् द्विप्रकारमपि शाब्दलक्षणं विशेषेण दुष्टं प्रतिपाद्य सामान्य
दूषणमाह—वचसामित्यादि । न हि वाच्यैर्वस्तुभिः सह कश्चित् तादात्म्यलक्षणं,
तदुत्पत्तिलक्षणो वा प्रतिबन्धो वचसामस्ति, येन तानि वस्तूनि प्रतिपादयतामेषां
वचसां प्रामाण्यं स्यात् । तत्र तावन्न तादात्म्यलक्षणं प्रतिबन्धोऽस्ति, मित्राक्ष-
ग्रहणादिभ्यो हेतुभ्यः तत्र मित्राक्षग्रहणं मित्रेन्द्रियेण ग्रहणम् । तथा हि—
द्योत्रेन्द्रियेण शब्दो गृह्यते, अर्थस्तु चक्षुरादिना । आदिशब्देन कालदेशप्रतिभास
कारणमेवो गृह्यते ।

कुमारिलस्त्वाह—मित्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्विन्नमित्यनैः कान्तिकमेतत् । तथाहि—एकं
रूपं यदा बहवः पश्यन्ति तदा मित्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपस्य भेदः प्राप्नोति । अथापि
स्यात्—चक्षुरिन्द्रियजातेरभेदादेकेन्द्रियग्राह्यत्वमेवेति ? एव तर्हि सत्तायाः अनेके-
न्द्रियग्राह्यत्वेऽपीन्द्रियजातेरभेदादभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वमस्तीति सिद्धमेकत्वम् । तस्माद्
बुद्धिभेदाभेदाभ्यां पदार्थभेदाभेदव्यवस्था, नेन्द्रियभेदाभेदाभ्यामिति । आह च—

“न चानेकेन्द्रियग्राह्यं मित्रतां प्रतिपद्यते ।

मा भूद् मित्रशरीरस्थग्राह्यत्वाद् रूपमित्रता ॥

जात्यभेदादभेदश्चेदिन्द्रियत्वेन तत्त्वम् ।

भिन्नाक्षग्रहणादिभ्यो नैकात्म्यं न तदुद्भवः ।

व्यभिचारान्न चान्यस्य युज्यतेऽव्यभिचारिता ॥ १५१३ ॥

शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भावः

वचोभ्यो निखिलेभ्योऽपि विवक्षंषाऽनुमीयते ।

प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तद्वेतुः सा हि निश्चिता ॥ १५१४ ॥

तुल्यबुद्धेरतो भिन्ना न सचेन्द्रियमेदतः ॥”

(श्लो० वा०, प्रत्य० सू० १५६, १५७) इति ।

एतच्चासम्बन्धः; बुद्धिमेदाद् मेदेऽपि साध्ये समानत्वात् । तथा हि—अत्रापि शक्यत एव वक्तुम्—बुद्धिमेदाद् वस्तुमेद इत्यनैकान्तिकमेतत् । तथा हि—यदा ब्रह्म एकं रूपं पश्यन्ति, तदा बुद्धिमेदोऽस्त्येव; अनेकचक्षुर्ज्ञानोत्पत्तेः । न च तदा रूपस्य मेदः । अथ चक्षुर्विज्ञानजातेरमेदादेकत्वं परिकल्प्यते । एवं तर्हि रूपरसादीनामप्येकत्वं प्राप्नोति; सत्यपि तद्बुद्धिमेदे विज्ञानजातेरमेदात् । ततश्च यदुक्तम्—“बुद्धिमेदान्न चैकत्वं रूपादीनां प्रसज्यते” । (श्लो० वा०, प्रत्य० सू० १५८) इति, तद्व्याहृत्येत । तस्माज्जात्युत्तरमेतत् ।

अथ सत्यपि स्वलक्षणमेदे यादृशे लक्षणमेदे [G ++1] यादृशो लोके मेदामेदव्यवहारः प्रसिद्धः, एकानेकप्रत्यवमर्शहेतुत्वेन तादृशौ बुद्धिमेदामेदा-
नुपादीयेते । इन्द्रियेऽपि सर्वं समानमित्यलं प्रसङ्गेन ॥ १५१२ ॥

न तदुद्भव इति । नापि तदुत्पत्तिलक्षणसम्बन्धः; व्यभिचारात् । अर्था-
भावेऽपि विवक्षामात्राद् भावात् । न चान्यस्य तदुत्पत्तिरहितस्याव्यभिचारिताऽस्ति;
अतिप्रसङ्गात् । तस्मान्न वाच्येऽर्थे शब्दस्य प्रागाप्यम् ॥ १५१३ ॥

यद्येवम्, कथमुक्तम्—

“न प्रमाणान्तरं शब्दमनुमानात् तथा हि सः^२ ।

कृतकत्वादिवत् स्वार्थमन्यापोहेन आपते” ॥ ( ) इति ।

एतदाशङ्क्य यथानुमानेऽन्तर्भाव इष्टः, तथा प्रतिपादयन्नाह—वचोभ्य
इत्यादि । निखिलेभ्य इति पौरुषेयत्वेनाप्यभिमतैभ्यः । सा च विवक्षा

भ्रान्तस्यान्यविवक्षायां वाक्यं चेदन्यदोक्ष्यते ।
 यथाविवक्षमप्येतत्^१ तस्मान्नैव प्रवर्तते ॥ १५१५ ॥
 भ्रान्ताभ्रान्तप्रयुक्तानां वैलक्षण्यं परिस्फुटम् ।
 विदग्धाः प्रकृतादिभ्यो निश्चिन्वन्ति गिरामलम् ॥ १५१६ ॥
 घलक्ष्यण्येन हेतूनां विशेषं तासु ये न तु ।

तत्कार्यत्वाद् वचनात् प्रतीयते, न तु वाच्यतया; यस्मादात्मसन्तानेऽन्वयव्यति-
 रेकाम्या वचसा हेतु सा विवक्षा निश्चिता । यत्तुक्तम्—‘अन्यापोहेन भाषते’ इति,
 तत्र भाषणम् = धोतनम्, ज्ञापनमिति यावत् । तथा चास्य विवरणम्—“तत्कृत्व-
 कत्वादिवदर्थान्तरव्यवच्छेदेन^२ धोतयति” ( ) इति । अवरयं चैतद्विज्ञेयम-
 न्यथा कृतकत्वादिवदिति साधनविह्वलो दृष्टान्तः स्यात् । न हि कृतकत्वादेर्भाषण
 सम्भवति, तस्य शब्दधर्मत्वात् । ततश्चान्यापोहेन भाषणादिति हेतुरसाधारण-
 स्यात् ॥ १५१४ ॥

ननु च विवक्षायामपि शब्दस्य नैव प्रामाण्यं युक्तम् । तथा हि—न
 तावद् विवक्षाविशेषे प्रामाण्यम्, व्यभिचारात् । भ्रान्तस्यान्यविवक्षायामन्यवाक्य-
 दर्शनात् । नापि विवक्षासामान्ये, वैफल्यत् । न हि विवक्षामात्रविज्ञानं कचिद्
 व्यवहाराङ्गता मतिपद्यते, ततोऽर्थविशेषानिश्चयात् । एतदाद्यङ्गं भ्रान्तस्येत्यादिना^३,
 विवक्षाविशेषे तावत् प्रामाण्यमाह—भ्रान्ताभ्रान्तेत्यादि । अवश्यं हि भ्रान्ताभ्रान्त-
 प्रयुक्तानां वैलक्षण्यमङ्गीकर्त्तव्यम्, अन्यथा न कारणभेदो [G 442] भेदक
 स्यात् । तच्च वैलक्षण्यं कुशल पुरुष निश्चिन्वन्त्येव प्रकृतादिभ्यः । प्रकृतम् =
 प्रकरणम् । आदिशब्देनाव्याकुलता, मुखप्रसन्नतादि गृह्यते ॥ १५१५—१५१६ ॥

वैलक्षण्यमेव गिरा कथम् ? इत्याह—वैलक्षण्येन हेतूनामिति । कारण-
 भेदादिति यावत् । तस्मात् सुविवेचितं कार्यं न कारण व्यभिचरतीति भवत्येव
 विवक्षाविशेषे प्रामाण्यम् ।

१. तथा विवक्षासामान्ये—गा० । २. अन्तरसम्बन्धेन व्यव०—पा०, गा० ।

३. भ्रान्तेत्यादिना—जै० ।

अवगच्छन्ति दोषोऽयं तेषां लिङ्गस्य नास्ति तु ॥ १५१७ ॥

सन्दिह्यमानवपुषो घूमस्याप्येकदाऽन्यथा ।

भावाद्भिन्नश्चयकालेऽपि न स्यात् तेजसि लिङ्गता ॥ १५१८ ॥

तेषामपि विवक्षायाः केवलाया विरुध्यते ।

नानुमंकान्तसद्भावात् प्राणितादिप्रसिद्धये ॥ १५१९ ॥

ये पुनस्तासु लिङ्गमृतासु गीर्षु विशेषं नावधारयन्ति, तेषामयं दोषः, न तु लिङ्गस्य । न हि लिङ्गं सत्तामात्रेण गमकमिष्यते, किं तर्हि ? निश्चितम् । तस्मात् प्रतिपत्तुर्वोपोऽयम् । अन्यथा हि कचिद् बाष्पादिरूपेण सन्दिह्यमानस्य घूमस्यान्यत्वाभावादगमकत्वानिश्चितस्यापि बहौ साध्ये न लिङ्गता प्राप्नोति ।

अपि च—यदा सर्व एवायं शाब्दो व्यवहारस्तेमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शन-
वत् स्वप्रतिभासानुरोधेन भ्रान्त एवेष्यते, तदा कथं विवक्षाविशेषे व्यभिचारो-
द्भावनोदप्रामाण्यप्रसञ्जनं स्यात् ; तत्र विवक्षाविशेषे पारमार्थिकस्य प्रामाण्य-
स्यानभ्युपगमात् । तथा चाह—

“सङ्केतापेक्षया तस्य हृदि कृत्वा प्रकाशनम् ।

अनुमानत्वमुद्दिष्टं न तु तत्त्वव्यपेक्षया ॥”

( ) इति ॥ १५१७—१५१८ ॥

विवक्षासामान्येऽपि साध्ये प्रामाण्यं प्रतिपादयन्नाह—तेषामित्यादि ।
तेषामपि भ्रान्ताभ्रान्तप्रयुक्तानां सर्वेषां विवक्षासामान्ये नानुमानत्वविरोधः ; एका-
न्तसद्भावात् = अव्यभिचारात् । न च—

“सान्निध्यमात्रतस्तस्य” पुंसश्चिन्तामणेरिव ।

निस्सरन्ति यथाकामं कुब्जादिभ्योऽपि देवताः ॥” ( )

इत्यनेनाभ्युपगमेन व्यभिचार आशङ्कनीयः ; यतस्तत्रापि विवक्षाया
कारणम्^१ ; पूर्वप्रणिधानादितस्तस्कारवत्तेनैव तत्र वचनप्रवृत्तेः । तथा हि—
^२“अत्यम्यस्तप्रत्यस्याप्यायादिक्रमेऽन्यद् विकल्पयतोऽपि” वचनपादविहरणादि-

१. सान्निध्यतस्तस्य—पा०, गा० । २. करयन्—गा० ।

३. भावाया—पा०, अस्याप्यायादि—गा० । ४. विवक्षयते—परि—पा० ।

तत्र यद्यपि गा स्मृत्वा तज्ज्ञानमुपजायते ।
 सन्निधेगवयस्थत्वाद् भवेदिन्द्रियगोचरम् ॥ १५३० ॥
 सामान्यवद्धि सादृश्य प्रत्येक च समाप्यते ।
 प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि यस्मात् तदुपलभ्यते ॥ १५३१ ॥
 सादृश्यस्य च वस्तुत्व न शक्यमपवाधितुम् ।
 भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत् ॥ १५३२ ॥
 तस्यामेव 'त्ववस्थाया यद्विज्ञान प्रवर्तते ।
 पशुनैतेन तुल्योऽसौ गोपिण्ड इति सोपमा ॥ १५३३ ॥

'गवा सदृशोऽय पशु' इत्येवमाकार विशेषेण विकल्पयदुत्पद्यते, तदपि प्रत्यक्षमेव,
 अक्षव्यापारेणोत्पत्ते ॥ १४२७ १५२९ ॥

स्यादेतत्—स्मरणबलादसदेव सादृश्य विकल्पयदुत्पद्यते, नाक्षव्यापारेण ।
 इत्याशङ्क्याह—तत्र यद्यपीत्यादि । यद्यपि स्मृतिपूर्वक तत्सादृश्यमाहि ज्ञानम्,
 तथापि गवयस्थत्वेन सन्निहितत्वात् [८ ४५] सादृश्यमिन्द्रियगोचर ।
 सन्निधि = सन्निहितत्वम् । गवयस्थत्वादिति सन्निहितत्वे हेतु । यस्माद्
 गवयस्थ सादृश्यम्, तस्मादस्य सन्निधि ॥ १५३० ॥

ननु च द्विष्टत्वात् सादृश्यस्य कथमेकत्र गवयेऽस्य ग्रहण युक्तम् ? इत्याह—
 सामान्यवद्दीत्यादि । सामान्येन तुल्यं वर्तते इति सामान्यवत् । यद्यपि सादृश्यं
 द्विष्टम्, तथाऽपि सामान्यवत् प्रत्येक समाश्रमिति कृत्वा प्रतियोगिनि गवादावदृष्टेऽपि
 सन्निहितत्वादेकत्राप्युपलभ्यत एव ॥ १५३१ ॥

स्यादेतत्—यदि सादृश्यं वस्तु भवेत्, तदोपलभ्येत, यावन्ना तदेवास्य वस्तुत्व
 सिद्धम् : इत्याह—सादृश्यस्येत्यादि । भूयसा गवादिशृङ्गाद्यवयवसामान्यानां
 गवमादिजात्यन्तरेणैकव्यक्तिसमवायरक्षण सम्बन्ध सादृश्यम् । सम्बन्धश्च
 सम्बन्धिन्यो नात्यन्त भिन्न, सम्बन्धादिप्रत्ययामावप्रसङ्गात् । सजातीयस्य सर्वा-
 वयवसामान्यसद्भावात् सादृश्यं नास्तीति ज्ञापनार्थं जात्यन्तरग्रहणम् ॥ १५३२ ॥

साम्प्रतमुपमाया स्वरूप दर्शयन्त्याह—तस्यामिति । अनेन परिदृश्यमानेन

तस्माद्यत् स्मर्यते तत्स्यात् सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदाश्रितम् ॥ १५३४ ॥

प्रत्यक्षेणावबुद्धे च सादृश्ये च गवि स्मृते ।

विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमायाः प्रमाणता ॥ १५३५ ॥

प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणेऽपि पावके ।

विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता ॥ १५३६ ॥

न हि प्रत्यक्षता तस्य^१ विज्ञानस्योपपद्यते ।

इन्द्रियार्थाभिसम्बन्धव्यापारविरहात् तदा ॥ १५३७ ॥

पशुना सदृशो गौः—इत्येवमाकारं परोक्षगोविषयं यज्ज्ञानमुपजायते, तदुपमानं प्रमाणम् ॥ १५३३ ॥

प्रमेयस्य दर्शयन्नाह—तस्मादित्यादि । यस्माद् यथोक्तलक्षणयुक्तमुपमानम्, तस्माद्यद् गवादि स्मर्यते गवयादिसादृश्यविशिष्टम्, तदुपमानस्य प्रमेयम् । यद्वा—सादृश्यमात्रं गवादिसमाश्रितम् ॥ १५३४ ॥

[G. 4th 6] ननु च प्रत्यक्षेण सादृश्यमुपलब्धम्, गौश्च स्मृत्या विषयीकृत एव, तत् किमन्यदधिकं प्रमेयमस्ति, यदधिगमादुपमानस्य प्रामाण्यं स्यात् ? इत्याह—प्रत्यक्षेणेति । यद्यपि प्रत्यक्षेण सादृश्यं गृहीतम्, गौश्च स्मृत्या विषयीकृतः, तथापि सादृश्यविशिष्टस्य गोपिण्डस्यान्यतः प्रत्यक्षात्, स्मरणाच्चासिद्धत्वात्, उपमानस्य तदधिगमे प्रामाण्यम् ॥ १५३५ ॥

अत्रैव दृष्टान्तमाह—प्रत्यक्षेऽपीति । यथा प्रदेशादो घर्मिणि प्रत्यक्षेऽपि स्मृत्या चाग्नौ गृहीतेऽपि बह्विविशिष्टप्रदेशादिविषयत्वानानुमानस्याप्रामाण्यम्, अपि तु प्रामाण्यमेव, तद्वदुपमानस्यापीति ॥ १५३६ ॥

अथापि स्याद्—भक्तु प्रमाणमुपमानम्, तत् कथं प्रत्यक्षादेः पृथक् प्रमाणम् ? इत्याह—न हीति । न तावत् प्रत्यक्षं युक्तम् ; इन्द्रियार्थाभिसम्बन्धेनानुत्पत्तेः ।

त्रैरूप्यानुपपत्तेश्च न च तस्यानुमानता ।
 पक्षधर्मादि नैवात्र कथञ्चिदवकल्पते ॥ १५३८ ॥
 प्राक् प्रमेयस्य सादृश्यं न धर्मत्वेन गृह्यते ।
 गवये गृह्यमाणं च न गवामनुमापकम् ॥ १५३९ ॥
 प्रतिज्ञार्यैकदेशत्वाद् गोगतस्य न लिङ्गता ।
 गवयश्चाप्यसम्बन्धान्न गोलिङ्गत्वमृच्छति ॥ १५४० ॥
 न चाप्रमाणं तज्ज्ञानमज्ञाताय प्रकाशनात् ।
 गवयादर्शनात् पूर्वं तत्सादृश्यानवग्रहात् ॥ १५४१ ॥

तत्प्रतिविधानम्

प्रमेयवस्त्वभावेन नाभिप्रेताऽस्य मानता ।

नाप्यनुमानम्, त्रैरूप्याभावात् । तथा हि—अत्र पक्षधर्मं सादृश्यं वा परिकल्प्यते, परिहरयमानो गवयादिर्वा । तच्च सादृश्यं लिङ्गत्वेन परिकल्प्यमानं गोगतं वा कल्प्येत, गवयगतं वा—इति पक्षद्वयम् । तत्र न तावद् गवादिप्रमेयस्यस्य सादृश्यस्य लिङ्गत्वम्, गवयदर्शनात् प्राक्तनस्यागृहीतत्वात् । न चागृहीतस्य लिङ्गत्वं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । गवयस्य तर्हि सादृश्यं लिङ्गं भविष्यति, तत्र तस्य गृहीतत्वाद् । इत्याह—गवये गृह्यमाणं च न गवामनुमापकमिति, व्यधिकरणत्वात्, काकस्य काष्ण्यादिवत् ॥ १५३७—१५३९ ॥

[G 447] गवयदर्शनादूर्ध्वं तर्हि गवि गृहीतत्वादेतत्स्थं लिङ्गं भविष्यति । इत्याह—प्रतिज्ञेति । सादृश्यस्य प्रमेयत्वान्न युक्तं तस्येव लिङ्गत्वम् । गवयस्तर्हि लिङ्गं भविष्यति । इत्याह—गवय इति । अत्रापि व्यधिकरणत्वान्न गवयस्य लिङ्गत्वम् ॥ १५४० ॥

प्रामाण्यं तर्हि मा भूदुपमानस्य । इत्याह—न चाप्रमाणमित्यादि । पूर्वं गवयसादृश्यविशिष्टस्य गोरग्रहणात् । अज्ञातस्य सादृश्योपाधेर्गो प्रकाशनं मस्तीति युक्तं प्रामाण्यम् ॥ १५४१ ॥

भूयोऽवयवसामान्ययोगः सादृश्यमस्ति चेत् ॥ १५४२ ॥

सामान्यानि निरस्तानि भूयस्ता तेषु सा कुतः ।

तैश्च योगः प्रमाणं चेदस्ति तत्प्रतिपादकम् ॥ १५४३ ॥

सामान्यस्य च वस्तुत्वं प्रत्यक्षग्राह्यताऽपि च ।

अभावान्यप्रमेयत्वादसाधारणवस्तुवत् ॥ १५४४ ॥

अभावपक्षे 'निक्षिप्तसामान्यार्थप्रवादिनाम् ।

असिद्धिराद्यसाध्ये च प्रतिज्ञार्थकदेशता ॥ १५४५ ॥

एवं तु युज्यते तत्र गोरूपावयवैः सह ।

गवयावयवाः केचित् तुल्यप्रत्ययहेतवः ॥ १५४६ ॥

प्रमेयेत्यादिना प्रतिविधत्ते । प्रमेयाभावात् पट्प्रमाणव्यतिरिक्तप्रमाणवत्, अतो नोपमानं प्रमाणम् । भूयोऽवयवसामान्ययोगात्मकं सादृश्यमस्ति प्रमेयम्, अतो हेतुरसिद्ध इति चेत् ? तत्र; सामान्यपरीक्षायां सामान्यानां निरस्तत्वान्न तेषां भूयस्त्वम्, नापि तैर्योगोऽस्तीति नासिद्धता हेतोः । स्यादेतत्, अस्त्येव सामान्यप्रतिपादकं प्रमाणम्, अतोऽसिद्ध एव हेतुः । तत्रेदं प्रमाणम्—सामान्यं वस्तु, तथा प्रत्यक्षग्राह्यम्—इति प्रतिज्ञाद्वयम् । अभावान्यप्रमेयत्वादिति हेतुः । अभावात् प्रमेयादन्यप्रमेयत्वभावत्वादित्यर्थः । असाधारणवस्तुवदिति दृष्टान्तः । असाधारणवस्तुत्वलक्षणम् ॥ १५४२-१५४४ ॥

अभावेत्यादिना दूषणमाह । [G 448] सामान्यार्थेत्यत्रार्थशब्दः प्रमेय-वचनः । प्रतिज्ञाद्वयेऽपि बौद्धानामस्वभावसामान्यवादिनामभावादन्यत्वं सामान्यस्यासिद्धमिति हेतोरसिद्धिः । प्रतिज्ञार्थकदेशभावश्चाप्ये साध्ये वस्तुलक्षणे । तथा हि—अभावादन्यद् वस्तुत्वेव भवति; अभावव्यवच्छेदलक्षणत्वाद् भावस्य, तदेव शब्दान्तरेण हेतुत्वेनोपात्तम् । तदेव च साध्यमिति प्रतिज्ञार्थकदेशता ॥ १५४५ ॥

किञ्च—स्मृतिस्वभावत्वाद् वा न प्रमाणमुपमानम्, स्मृत्यन्तरवत् । तत्र स्मृतिस्वभावत्वं प्रतिपादयन्नाह—एवमित्यादि । प्रकृत्यैवास्त्यपि सादृश्याख्ये

तत्रास्य गवये दृष्टे स्मृतिः समुपजायते ।
 असकृद् दृष्टपूर्वेण गोरूपावयवेष्वियम् ॥ १५४७ ॥
 अत एव तुरङ्गादौ तत्सादृश्येन गोमतिः^१ ।
 वर्तते गवये दृष्टे को विशेषोऽन्यथा पुनः ॥ १५४८ ॥
 विज्ञातार्थप्रकाशत्वाच्च प्रमाणमिदं ततः ।
 प्रमाणान्तरभावस्तु कुत एव भविष्यति ॥ १५४९ ॥
 अस्तु वा वस्तु सादृश्यं तत्तु सामान्यवद् गवि ।
 प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि दृष्टमेव पुरःस्थितम् ॥ १५५० ॥
 तथापि^२ स्मृतिरूपत्वं न कथञ्चिद्वर्तते ।
 सत्तामात्रेण विज्ञानं^३ सादृश्यं च गवात्मनि ॥ १५५१ ॥

वस्तुनि केचिद् गवयावयवा गोगतैरवयवै सह तुल्यप्रत्यवमर्शविकल्पहेतव । न सादृश्यं नामार्थान्तरम्, अन्यत्र तुल्यप्रत्यवमर्शहेतुभ्योऽवयवेष्व, तेभ्योऽर्थान्तरस्य बुद्धानुपपत्तिमासानात् । तस्माद् गवयदर्शनाद् गोगतावयवेष्वेव भूयोदर्शनवत्त्वात् स्मृतिरूपमेव तज्जायते^४ ज्ञानम्, न तु सादृश्याख्यवस्तुग्राहि । अन्यथा हि तुरगादावपि भूयोऽवयवसामान्ययोगोऽस्तीति तत्रापि गवयदर्शनाद् गरीव मति किं न प्रवर्तते । न ह्यत्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति, उभयत्रापि सादृश्यसद्भावात् । अन्यथेति । यद्यसकृन्न दृष्टा स्युः । स्मृतित्वे तु नायं दोषः, यदेवासकृद् दृष्टपूर्वं तत्रैव स्मृतिर्भवति । प्रतिनियतशक्तित्वाच्च स्मृतिप्रयोगहेतूनाम् ॥ १५४६-१५४८ ॥

स्यादेतत् — भक्तु स्मृतिः, तथापि स्मृतिरेव कस्मादप्रमाणम् ? इत्याह—
 विज्ञातेत्यादि । इयमिति स्मृतिः ॥ १५४९ ॥

अमुपगम्य सादृश्यस्य वस्तुत्व परमतेनैरोपमानाप्रामाण्यमाह—अस्तु वेत्यादि ।
 [G 449] भक्तु सादृश्यम्, वस्तुगति च सामान्यमिव सर्वात्मना परिसमाप्तम्,
 तथापि गवयदर्शनात् पूर्वं गवि प्रागवस्थिते^५ प्रत्यक्षेण गृह्यमाणे ततोऽन्यतिरेकात्

१. नो मति — पा०, गा० ।

२. वया च — पा०, गा० ।

३. विज्ञात — पा०, गा० ।

४. जायते — पा०, गा० ।

५. पुरोऽवस्थिते — पा०, गा० ।

गवयेन तु सादृश्यमित्येवं न विनिश्चितम् ।
 प्रमिणोत्पुपमा^१ त्वेवं^२ बलक्षण्यं ततः स्मृतेः ॥ १५५२ ॥
 यदि नाम गृहीतं नो नाम्ना तेनैव तत् पुरा ।
 गृहीतं तु स्वरूपेण यदस्यात्माऽभिधीयते ॥ १५५३ ॥
 न नाम रूपं वस्तूनां यत् तस्याग्रहणे सति ।
 परिज्ञातात्मतत्त्वानामप्यविज्ञानता^३ भवेत् ॥ १५५४ ॥

प्रमाणानामियत्तानिराकरणम्

एतावता च लेशेन प्रमाणत्वव्यवस्थितौ ।

तदपि पुरोऽवस्थितं सादृश्यं गृहीतमेव, गोस्वरूपवत् । अन्यथा क्षव्यतिरेको न सिद्धयति । ततश्च गृहीतग्रहणात् स्मृतिरूपत्वाच्च प्रमाणम् । अथापि स्यात् — सत्तामात्रेण पूर्वं सादृश्यं^३ गृहीतम्, एवं^४ तद्गवयेनैतत् सादृश्यं गोरित्यनेन रूपेण न गृहीतम् ; उपमानं त्वनेनाकारेण प्रमिणोति, ततः स्मृतिरूपत्वमसिद्धमिति ? ॥ १५५०-१५५२ ॥

तत्राह—यदि नामेत्यादिना । यदि नाम गवयेन सादृश्यमित्यनेन नाम्ना विशिष्टं गोद्रव्यं गवयदर्शनात् पूर्वं न गृहीतम्, स्वरूपेण तु गृहीतमेव । यस्तस्य स्वभावः स गृहीत इति यावत् । किं तत्स्वरूपम् ? इत्याह—यदस्यात्माभिधीयत इति । यत्स्वरूपं तस्य गोपिण्डस्यामेत्यभिधीयते । तेन = स्वरूपेण स्वभाव-लक्षणेन तद् गृहीतमिति यावत् ॥ १५५३ ॥

यदि नाम गृहीतम्, ततः किम् ? इत्याह—न नाम रूपमित्यादि । न हि वस्तूनां स्वरूपं नाम भवति, येन तस्य नाम्नः पूर्वमग्रहणे गृहीतस्यापि वस्तुनो न ग्रहणं स्यात् । विशेषतश्च निश्चयात्मकप्रत्यक्षवादिनो न गृहीतमित्येवं न युक्तं वक्तुम् ॥ १५५४ ॥

[G 450] किञ्च—अनेन तुल्य इति ज्ञानादेतावता लेशेन प्रमाणान्तर-
 कल्पनायामतिप्रसङ्गः स्यात् ।

१-१. •मुत्तमान तु—पा०, गा० ।

३. गृहीतम्—पा०, गा० ।

२. •विज्ञातता—पा०, गा० ।

४. एतद्गवये—पा०, गा० ।

नेयत्ता स्यात् प्रमाणानामन्यथाऽपि प्रमाणतः^१ ॥ १५५५ ॥
 तरुपंक्यादिसन्दृष्टावेकपादपदर्शनात् ।
 द्वितीयशाखिविज्ञानादाद्योऽसाविति निश्चयः ॥ १५५६ ॥
 प्रमाणान्तरमासक्तं सादृश्याद्यनपेक्षणात् ।
 गृहीतग्रहणान्तो चेत् समानमुपमास्वपि ॥ १५५७ ॥
 गवयस्योपलम्भे च तुरंगादौ प्रवर्तते ।
 तद्वैसादृश्यविज्ञानं यत्तदन्या प्रमा न किम् ॥ १५५८ ॥

“प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दं चोपमया सह ।

अर्थावप्तिरभावश्च पडते” साध्यसाधकाः^२ ॥”

इति नेयत्ता स्यात् प्रमाणानाम् ॥ १५५५ ॥

समेवातिप्रसङ्गं दर्शयन्नाह—तरुपंक्यादीत्यादि । आदिशब्देन पिपीलिका-
 दिपंक्तिग्रहणम् । तरुपंक्यादिदर्शनकाले प्रथमवृक्षग्रहणाद् ‘आद्योऽयं वृक्षः’ इति
 निश्चयो नोपजायते । द्वितीयवृक्षोपलब्धौ तु सत्यामाद्ये शाखिनि ‘आद्योऽयं शाखी’ इति
 योऽयं जायते निश्चयः, स प्रमाणान्तरं स्यात् । कस्मात् ? सादृश्याद्यनपेक्षणात् ।
 सादृश्यं नापेक्षत इति नोपमानमिदम् । अक्षव्यापारानपेक्षणाच्च प्रत्यक्षम् । लिङ्गा-
 नपेक्षणाजानुमानम् । शब्दनिरपेक्षत्वाच्च शब्दम् । अन्यथाऽनुपपद्यमानदृष्टश्रुता-
 र्थानपेक्षत्वाच्चापत्तिः । प्रमाणप्रमेयनिवृत्त्यनपेक्षणाच्चाभावः । तथा—

‘अस्मात् पूर्वमिदं पश्चादीर्घं ह्रस्वमिदं महत् ।

इत्येवमादिविज्ञाने ‘प्रमाऽनिष्ठ प्रसज्यते’ ॥

इति वक्तव्यम् । स्मृतित्वाद् गृहीतग्रहणाच्च प्रमाणान्तरमेतदिति चेत् ? समान-
 मुपमास्वपि गृहीतग्राहित्वम् । उपमास्विति व्यक्तिमेदादहोवचनम् ॥ १५५६-५७ ॥

किञ्च—यथा गवयदर्शनाद् गवि साधर्म्यज्ञानं प्रमाणान्तरं व्यवस्थाप्यते,
 तथा गवयदर्शनात् तुरंगादौ वैसादृश्यस्य विज्ञानमपि कस्माच्च प्रमाणान्तरं व्यव-

१. प्रसङ्गतः—जै० पुस्तके पाठः ।

२-३. ‘यद् प्रमाणानि जमिनेः’—इति पददुर्लभसमुच्चये, न्यायकुमुदचन्द्रे च पाठः ।

३. प्रमाणानिष्ठ—जै० ।

अभावान्तर्गतं नो चेन्नैवं भावावलम्बनात् ।
 अन्योऽन्याभावतायां वा समं सादृश्यबुद्धिषु ॥ १५५९ ॥
 सादृश्यस्य विवेको हि यथा तत्र प्रतीयते ।
 सर्वावयवसामान्यवियोगो गम्यते तथा ॥ १५६० ॥
 भूयोऽवयवसामान्ययोगो येनाधिगम्यते ।
 सर्वावयवसामान्ययोगे तत्त्वं प्रसज्यते ॥ १५६१ ॥
 नैयायिकाभिमतोपमानलक्षणम्
 भुतातिदेशवाक्यस्य समानार्थोपलब्धने ।
 संज्ञासम्बन्धविज्ञानमुपमा कश्चिद्विध्यते ॥ १५६२ ॥

- स्थाप्येत । अभावप्रमाणान्तर्भावान्न प्रमाणान्तरमिति चेत् ? नैतद्युक्तम् ; कस्मात् ?
 भावावलम्बनात् ; अभावस्याभावविषयत्वात् । स्यादेतत्—वैसादृश्यं हि सादृ-
 श्याभावः, तस्मादस्त्येवाभावान्तर्गतिः ? इत्याह—अन्योऽन्येत्यादि । अन्योऽन्या-
 भावतायां सत्यां यद्यभावरूपं [G 451] प्रमेयं व्यवस्थाप्यते तदा, समम् =
 तुल्यमेतदीदृशं प्रमेयं सादृश्यबुद्धिषु = उपमानत्वेष्टासु ॥ १५५८-१५५९ ॥
 कथम् ? इत्याह—सादृश्यस्येत्यादि । यथा तत्र वैधर्म्यज्ञाने सादृश्यविवेकः
 प्रतीयते, तथा साधर्म्यज्ञानेऽपि सर्वावयवसामान्यवियोगो गम्यत इत्यभावान्तर्भावः
 स्याद्, वैसादृश्यज्ञानवत् ॥ १५६० ॥

अत्रैवोपपत्तिमाह—भूय इत्यादि । येनेति कारणोपदेशः ; येन = यस्मात्,
 साधर्म्यज्ञाने भूयोऽवयवसामान्ययोगोऽवगम्यते, न तु सर्वावयवसामान्ययोगः,
 तस्मादत्राप्यन्योऽन्याभावः । अन्यथा यदि सर्वावयवसामान्ययोगः स्यात्, तदा
 तत्त्वम् = गोत्वम्, गवयस्य प्रसज्येत ॥ १५६१ ॥

कैश्चिदिति नैयायिकैः । त एवमुपमानस्य लक्षणमाहुः—“प्रसिद्धसाध-
 र्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” (न्या० द० १.१.६) इति । प्रसिद्धं साधर्म्यम्,
 प्रसिद्धेन वा साधर्म्यं यस्य स प्रसिद्धसाधर्म्यो गवयः, तस्मात् = तमाधित्य,
 साध्यस्य = संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य, साधनम् = सिद्धिः, उपमानम् । तथा ह्यागमा-

तत्र दूषणम्

तत्रापि सज्ञासम्बन्धप्रतिपत्तिरनाकुला ।
 तस्यातिदेशवाक्यस्य 'जातैव श्रवणे यदि ॥ १५६३ ॥
 तथा परिगृहीतार्थग्रहणान्न प्रमाणता ।
 स्मृतेरिवोपमानस्य करणार्थवियोगत ॥ १५६४ ॥
 अथ सा नैव सञ्जाता तथाऽपि प्रतिपद्यते ।
 सोऽय यस्य मया सज्ञा सश्रुतेति कथं तदा ॥ १५६५ ॥
 तथा ह्यश्रुततत्सज्ञो गवयस्योपलम्भने ।
 तन्नाम श्रुतमस्येति न ज्ञातुं कश्चन प्रभु ॥ १५६६ ॥

द्वितसस्कारस्मृत्यपेक्षात् साधर्म्यज्ञानात् समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानमित्ययमेवा
 र्थोऽन्यैरन्यथा निर्दिष्टः । गौरिव गवय इत्यतिदेशवाक्यमागमः, तेनाहितो य
 संस्काराख्यो गुणः, ततो याऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिरुपजायतेऽरण्ये गवयदर्शनात्,
 तामपेक्षते यत् साधर्म्यज्ञानं तत्तथोक्तम् । समाख्या = सज्ञा, शब्द इति यावत् ।
 तेन सहार्थस्य य सम्बन्धः, तस्य प्रतिपत्तिरुपमानमिति तुल्य एवार्थः ॥ १५६२ ॥

तत्रापीत्यादिना दूषणमाह—[G 452] तत्रातिदेशवाक्यश्रवणकाले
 सज्ञासन्निभसम्बन्धप्रतिपत्तेः पूर्वमेवोत्पन्नत्वात् पश्चादुत्पद्यमानाया गृहीतग्रहणान्न
 प्रमाणत्वम्, स्मृतिवत् । स्यादेतद्—गृहीतग्राहित्वम्, भविष्यति प्रामाण्यं चेति
 कोऽत्र विरोधः । इत्याह—करणार्थवियोगत इति । करणार्थः = साधकतम
 त्वम्, अनिष्पादिते कर्मणि प्रवृत्त्या ॥ १५६३—१५६४ ॥

स्यादेतत्—पूर्वं सज्ञासम्बन्धप्रतिपत्तिर्न जातैव, ततो गृहीतग्रहणादित्यसिद्धो
 हेतुः । इत्याह—अथ सेति । यदि पूर्वं न सञ्जाता सज्ञासम्बन्धप्रतिपत्तिरभवि
 स्यत्, तदाऽयमसौ गवयो यस्य मया पूर्वं सज्ञा श्रुता—इत्येवमाकारा प्रति
 पत्तिर्नादायिष्यत ॥ १५६५ ॥

अत्रैवोपपत्तिमाह—तथा हीति ॥ १५६६ ॥

अविद्वक्कर्ममतम्

उपयुक्तोपमानद्वये तुल्यार्थग्रहणे^१ सति ।

विशिष्टविषयत्वेन सम्बन्धमवगच्छति ॥ १५६७ ॥

आगमाद्वि स सम्बन्धं वेत्ति सामान्यगोचरम् ।

विशिष्टविषयं तं तु विजानात्युपमाश्रयात् ॥ १५६८ ॥

तत्प्रतिविधानम्

नन्यन्यत्र न संज्ञायाः सम्बन्धस्यावबोधने ।

तस्या अर्थान्तरे^२ बोधो युज्येतेऽतिप्रसङ्गतः ॥ १५६९ ॥

न हि चित्राङ्गदे कश्चित् तन्नामग्रहणे सति ।

कालान्तरेण तं शब्दं वेत्ति चारुकिरीटिनि ॥ १५७० ॥

तस्मात् प्राग् यत्र तेनेदं विकल्पप्रतिबिम्बके ।

ज्ञातं नाम बहिर्व्युद्धया सामान्यमिति संज्ञिते ॥ १५७१ ॥

अविद्वक्कर्मत्वाद्—“आगमात् सामान्येन प्रतिपद्यते, विशेषप्रतिपत्तिस्तूप-
मानात्” ( ) इति । अतस्तन्मतमाशङ्कते — उपयुक्तोपमान इति ।

उपयुक्तोपमानमतिदेशवास्यं यस्य स तथोक्तः ॥ १५६७ ॥

अस्यैवार्थं द्वितीयेन श्लोकेनाचष्टे — आगमाद्वीति । विशिष्टो विषयो
गवयः ॥ १५६८ ॥

नन्वित्यादिना प्रतिविष्यते । [G. 153] ‘न’ इत्यस्य ‘युज्यते’ इत्यनेन
सम्बन्धः । न अन्यत्र संज्ञासम्बन्धप्रतिपत्तौ सत्यां तस्याः संज्ञया अर्थान्तरे प्रति-
पत्तिर्युक्ता; अतिप्रसङ्गात् ॥ १५६९ ॥

तमेवातिप्रसङ्गं दर्शयन्नाह—न हीति । अङ्गदः = कटकाख्यमाभरणम् ।
स^३ चित्रोऽङ्गदो यस्यासौ तथोक्तः । न हि चित्राङ्गदो यः ॥ देवदत्त इत्युक्तः
कश्चित् कालान्तरेण^४ ॥ चित्राङ्गदशब्दं चारुकिरीटिनि यज्जदत्ते प्रतिपद्यते ।
किरीटम् = मुकुटम्, चारु च तत् किरीटं यस्यास्ति स तथोक्तः । तस्मान्मा

१. तुल्यत्व०—पा०, गा० ।

२. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

३. अर्थान्तरे—पा०, गा० ।

४. कालान्तरे—पा०, गा० ।

गवयस्योपलम्भेऽपि तत्रैव प्रतिपद्यते ।
 दृश्यकल्पाविभागज्ञो बाह्य इत्यभिमन्यते ॥ १५७२ ॥
 एवं च प्रतिपत्तव्यं यत्स्वलक्षणगोचराः ।
 विकल्पा ध्वनयश्चापि विस्तरेण निराकृताः ॥ १५७३ ॥
 तेषां तद्गोचरत्वेऽपि भवत्येवानुमेव वा ।
 त्रिरूपलिङ्गजन्यत्वमस्या^१ एवं^२ प्रतीयते ॥ १५७४ ॥
 यो गवा सदृशोऽसौ हि गवयश्रुतिगोचरः ।
 संकेतग्रहणावस्थो बुद्धिस्थो गवयो यथा ॥ १५७५ ॥
 बुद्धिस्थोऽपि न चेत् तस्यामवस्थायां भवेदसौ ।
 क्रियते समयः कस्मिन्नयं च सदृशो गवा ॥ १५७६ ॥

भूदतिप्रसङ्ग इति यत्रैवार्थे विकल्पसमारोपिते बाह्यार्थव्यवसायिन्या बुद्ध्या गृहीतं
 नाम = सज्ञा, गवयोपलम्भेऽपि तत्रैव तन्नाम प्रतिपद्यते, न तु बाह्ये स्वलक्षणे
 गवयाख्ये । तदेव च विकल्पप्रतिनिम्बक सामान्यमिति व्यवहियते, तत् परपरि-
 कल्पितम्^३; तस्य निराकृतत्वात् । कथं तर्हि बाह्यस्वलक्षणाभिमानः ? इत्याह—
 दृश्येति ॥ १५७०-१५७२ ॥

अथ स्वलक्षणे शब्दादिप्रवृत्तौ को विरोधः ? इत्याह—एवमित्यादि । यतः
 शब्दार्थपरीक्षायां विस्तरेण स्वलक्षणगोचरत्वं शब्दानां विकल्पानां च निराकृतम्,
 तस्माद् विकल्पसमारोपित एव शब्दार्थः ॥ १५७३ ॥

भवतु वा तेषां विकल्पशब्दानां स्वलक्षणगोचरत्वम्, तथाप्यनुमान
 [G. 454] एवान्तर्भावान्नोपमानं प्रमाणान्तरम् । कथं त्रिरूपलिङ्गजन्यत्वमन्तरेणा-
 स्यानुमानेऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्य त्रिरूपलिङ्गजन्यत्व प्रतिपादयन्नाह—त्रिरूपेत्यादि ।
 गोसदृशत्वं हेतु, गवयश्रुतिगोचरत्व साध्यधर्म, सङ्केतग्रहणकाले विकल्पबुद्धि-
 प्रतिभासी बुद्धिस्थो गवयो दृष्टान्त । दृश्यमानो गवयो धर्मा ॥ १५७४-१५७५ ॥

स्यादेतद्—गौरिव गवय इत्येतस्मिन् सङ्केतकाले गवयो बुद्धौ न समारुढ
 एव, तत्रासिद्धो दृष्टान्तः ! इत्याह—बुद्धिस्थोऽपीत्यादि । न केवलं न चक्षुर्गो-

न सम्बन्ध्यतिरिक्तञ्च सम्बन्धोऽस्तीति साधितम् ।

प्रागेव समये शब्दो गृहीतः श्रोत्रचेतसा ॥ १५७७ ॥

चक्षुषा दृश्यते चासावग्रतोऽस्थितः पशुः ।

पृथग्विज्ञातयोरेषा युक्ता न घटना प्रमा ॥ १५७८ ॥

गृहीतप्रतिसन्धानात् सुगन्धिमधुरादिवत् ।

तन्नामयोगसंवित्तिः स्मार्त्ततां नातिवर्त्तते ॥ १५७९ ॥

चर इत्यपिशब्दार्थः । यदि बुद्धौ गोसारूप्यानुगतं न किञ्चित् प्रतिभासेत्, तदाऽयं सदृशो भवेति किमाश्रित्य सङ्केतः क्रियेत, क्रियते च समयः, तस्माद् बुद्धिस्थो गोसारूप्यानुगत आकारः कश्चित् समयकाले प्रतिभासेत्—इत्यभ्युपगन्तव्यम् ॥ १५७६ ॥

एवं तावच्छब्दार्थयोः सम्बन्धं प्रमेयमुपमानस्याभ्युपगम्य गृहीतग्रहणादनुमानान्तर्भावाच्चप्रामाण्यमस्य प्रतिपादितम् । साम्प्रतं सम्बन्धिन्यतिरिक्तः सम्बन्धोऽपरो नास्ति, तौ च सम्बन्धिनौ प्रमाणान्तरेणागृहीतौ, तथा हि—समयकाले श्रोत्रज्ञानेन शब्दो गृहीतः, पश्चाच्च गवयश्चक्षुषा पुरोवर्त्ती गृहीतः, तत् किमपरं प्रमेयमस्ति, येनोपमानस्य प्रामाण्यं स्यादिति । एतत् प्रतिपादयन्नाह—न सम्बन्धीत्यादि ।

अनेन गृहीतग्राहित्वादप्रामाण्यमाह—साधितमिति । गुणपदार्थपरीक्षायाम् । स्यादेतत्—यद्यपि पृथक्सम्बन्धिनौ गृहीतौ श्रोत्रादिचेतसा, तयोश्च घटनोपमया क्रियते, तस्माद् घटनया प्रामाण्यमुपमानस्य स्याद् ? इत्याह—पृथगित्यादि । सुगन्धिमधुरादिवदिति । ससम्यर्थं वक्तिः । यथा 'यदेतद् वस्त्वनुभूयमानं तन्मधुरं तत्सुगन्धि' [G 455] इत्यादौ विषये गृहीतसयोजनत्मात्मकं ज्ञानं न प्रमाणम्, तथेदमपि न भवितुमर्हतीत्यर्थः । तत् = तस्मात्, नामयोगसंवित्तिः = संज्ञा-सम्बन्धज्ञानम्, स्मार्त्ततां नातिवर्त्तते यथोक्तनीत्या ॥ १५७७—१५७९ ॥

१. मधुरत्ववत्—पा०, गा० ।

२. प्रतिभासेत्—गा० ।

३. गृहीतग्रहणाद्—पा०, गा० ।

अनन्तोपायजन्याश्च समाख्यायोगसविदः ।
 साधर्म्यमनपेक्ष्यापि जायन्ते नरपादिषु ॥ १५८० ॥
 सितातपनापिहितव्रध्नपादो नराधिपः ।
 तेषा मध्य इति प्रोक्त^१ उपदेशविशेषतः ॥ १५८१ ॥
 कालान्तरेण तद्दृष्टौ तन्नामास्येति या मतिः ।
 सा तदाऽन्या प्रमा प्राप्ता साधर्म्याद्यनपेक्षणात् ॥ १५८२ ॥
 अन्ये^२ प्रमान्तरास्तित्व^३ साधयन्त्यनुमाबलात् ।
 प्रत्यक्षमनुमाभिन्नप्रमाणान्तरसङ्गतम् ॥ १५८३ ॥

स्यादेतत्—न हि संज्ञासम्बन्ध साधर्म्यद्वारेण कश्चित् क्रियते, किं तर्हि ? साक्षात् सञ्ज्ञिमुपदर्श्य 'अयं गौ' इत्येव क्रियमाणो दृष्ट, न तु परोक्षविषय इत्याह—अनन्तेत्यादि ।

समाख्यायोगसविद इति । संज्ञासम्बन्धज्ञानानि । नरपादिष्विति । रात्रादिषु ॥ १५८० ॥

तदेवानन्तोपायजन्यत्व प्रदर्शयितुमुदाहरणमाह—सितातपत्रेत्यादि । यथा हि कश्चित् कञ्चिद् ब्रूते—'गच्छ आतरमुना कार्येण, पश्य नराधिपतिं बहुभिर्गव-
 तुरगाधिरुद्धै पुरुषै सह गच्छन्तम्' इति । स प्रत्याह—'कस्तेषा मध्ये नराधि-
 प्रति ?' इति । स कथयति—'सितातपत्रेणापिहिता व्रध्नपादा = आदित्यरश्मयो
 यस्य स तेषा मध्ये नराधिपति' इति । तस्य तमुपदेशं गृहीत्वा गतस्य दृष्ट्वा त
 यथोक्तविशेषणविशिष्ट राजानम् 'अयमसौ नराधिपतिनाम' इति या बुद्धिरुत्पद्यते,
 साऽपि भयन्मतेन प्रमाणान्तरमापतितम् । कस्मात् ? सादृश्याद्यनपेक्षणात् । अनेन
 प्रमाणपट्टानन्तर्भाव दर्शयति ॥ १५८१-१५८२ ॥

अपिद्वर्कणस्तु—“द्वे एव प्रमाणे, स्वलक्षणसामान्यलक्षणाभ्या चान्यत्
 प्रमेयं नास्ति” ( ) इत्येतद्विषयार्थं प्रमाणयति—“प्रत्यक्षमनु-
 मानव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरसद्वितीयम्, प्रमाणत्वात् । अनुमानं वा प्रत्यक्षव्यतिरि-
 क्तप्रमाणान्तरसद्वितीयं प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षवत् । तथा स्वलक्षणं सामान्यलक्षण-

अनुमावत् प्रमाणत्वादनुमाऽप्येवमेव च ।
 तेषामप्रतिबन्धोऽयं^१ हेतुर्वाधाप्रकाशनात् ॥ १५८४ ॥
 चतुष्टयं च प्रमाणानां व्याहृत्येतवमेव ते ।
 यस्तत्र^२ परिहारस्ते स एवात्र भविष्यति ॥ १५८५ ॥

३. अर्थापत्तिविचारः

अर्थापत्तिस्वरूपम्

प्रमाणपट्कविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवत् ।

अदृष्टं कल्पयत्यन्यं साऽर्थापत्तिरुदाहृता ॥ १५८६ ॥

व्यतिरिक्तप्रमेयार्थान्तरसद्वितीयम्; प्रमेयत्वात्, सामान्यलक्षणवत् । सामान्यलक्षणं वा स्वलक्षणव्यतिरिक्तप्रमेयान्तरसद्वितीयम्; प्रमेयत्वात्, स्वलक्षणवत्" ( )
 इति । एतदेवाह—अन्य इति । [G 456] सङ्गतम् = सम्बद्धम्,
 सद्वितीयमिति यावत् । उपलक्षणमेतत् प्रमेयान्तरसाधनस्यापि बोद्धव्यम् । साध्य-
 विपक्षे हेतोर्वाधकस्याप्रकाशनात् साध्यसाधनयोः प्रतिबन्ध उपदर्शितः—
 इत्यनैकान्तिकाः सर्व एव हेतवः; सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । किञ्च—
 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानि चत्वारि प्रमाणानि' इति सङ्ख्यानियमो व्याहृत्येत;
 अनेनैव प्रकारेण प्रमाणान्तरसद्भावात् । तथा हि शक्यमिदमभिधातुम्—
 प्रत्यक्षमनुमानोपमानशब्दव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरसद्वितीयम्; प्रमाणत्वात्, अनुमान-
 वदिति । यच्चैषि प्रमेयत्रैविध्यमिष्टम्—सामान्यम्, विशेषः, सामान्यविशेष-
 वानिति, तदपि व्याहृत्येत; तेनैव प्रकारेण प्रमेयान्तरसाधनसम्भवात् । योऽत्र
 भवतः परिहारः सोऽस्माकमपि भविष्यतीत्यलं बहुना ॥ १५८३-१५८५ ॥

इत्युपमानविचारः

अर्थापत्तिमधिकृत्याह—प्रमाणपट्केत्यादि । यत्र देशकालदौ प्रत्यक्षानु-
 मानोपमानशब्दार्थापत्यभावलक्षणैः पङ्क्तिः प्रमाणैः परिच्छिन्नोऽर्थोऽन्यथा नोप-
 पद्यते, यद्येवमूलोऽर्थो न भवेत् परोक्ष^३ इत्येवं या परोक्षार्थविषया कल्पना

तदुदाहरणादिप्रदर्शनम्

तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञाताद् दाहाद् दहनशक्तित्वा ।

बह्नेरनुमितात् सूर्ये यानात् तच्छक्तियोगिता ॥ १५८७ ॥

शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थापत्तिसाधना ।

अपूर्वास्ताश्च गम्यन्ते सम्बन्धग्रहणादृते ॥ १५८८ ॥

न चासा पूर्वसम्बन्धो न वाऽन्यो गृह्यतेऽधुना ।

कार्यं सह यत् स्यात्ता पक्षधर्मान्वयायिह ॥ १५८९ ॥

साऽर्थापत्तिः प्रमाणम् । उदाहृतेति । शरस्वामिना । यथोक्तम्—“दृष्ट-
धृतो वार्योऽन्यथा नोपपद्यत इत्यदृष्टकल्पना । तद्यथा—जीवति देवदत्ते गृहा-
दर्शनेन बहिर्भावकल्पना” (मी० द० शा० भा० ११५) इति । दृष्ट =
शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणपञ्चकाधिगत, धृत = शब्दप्रमाणावगत ॥ १५८६ ॥

तत्र षट्प्रमाणपूर्विकाया अर्थापत्तेर्यथाकममुदाहरणान्याह—तत्रैत्यादि ।
[G 457] तत्र प्रत्यक्षपूर्विकाऽर्थापत्तिर्यथा—प्रत्यक्षेण दाहमनुभूय बह्वेर्दाह-
शक्तिकल्पना । अनुमानपूर्विका यथा—देष्टान्तराप्त्याऽनुमिताद् गमनात् सूर्यस्य
गमनशक्तियोगकल्पना । शक्तयश्च सर्वदा सर्वपदार्थानां कार्यार्थापत्तिसाधना
इति । इयमप्यर्थापत्तिः कदाचित् प्रत्यक्षपूर्विकैव, यदा प्रत्यक्षेण कार्यमुपलभ्य
कारणस्य शक्तिरवगम्यते । यदा त्वनुमानादिना कर्मवगम्य कारणशक्तिरवगम्यते,
तदाऽनुमानादिपूर्विका भवति कार्यार्थापत्तिः । कार्यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः साधनम् =
प्रमाण यासां तास्तथोक्तम् । न च कारणशक्तिः पूर्वमेव गृहीता—इति शक्य-
वक्तुम्, यस्मादपूर्वास्ताश्च शक्तयो गम्यन्ते सर्वदेव । तेनाधिगताधाधिगन्तृत्वं
नास्तीति भगवत्येव प्रामाण्यम् । तत्रैतत् स्यात्—कार्येण लिङ्गनानुमेया शक्तयः,
नार्थापत्तिप्रमाणगम्याः इत्याह—सम्बन्धग्रहणादृते इति । यस्मात् सम्बन्ध-
ग्रहणमन्तरेण गम्यन्ते तस्मान्नानुमेया ॥ १५८७ १५८८ ॥

तमेव सम्बन्धग्रहणाभाव प्रतिपादयन्नाह—न चेति । न चासा शक्तीनाम्
नुमानकालत्वं पूर्वं कार्यं सह सम्बन्धो गृहीतः, यथा बहिर्धूमयोर्महानसाद्री,
साप्तमतीन्द्रियत्वात् । अनेनान्वयाभावे उक्तम् । नान्यधुनाऽनुमानकाले गृह्यते

श्रोत्रादिशक्तिपक्षे वा यावान् हेतुः प्रयुज्यते ।
 सर्वोऽसावाश्रयासिद्धो धर्म्यसिद्धेः प्रसज्यते ॥ १५९० ॥
 पीनो दिवा न भुङ्क्ते चेत्येवमादिवचःश्रुता ।
 रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥ १५९१ ॥
 न राज्यादिपदार्थश्च दिवावाक्ये च गम्यते ।
 न दिवादिपदार्थानां संसर्गो रात्रिभोजने ॥ १५९२ ॥
 न भेदो येन तद्वाक्यं तस्य स्यात् प्रतिपादकम् ।

सम्बन्धः, अतीन्द्रियत्वादेव । अनेन पक्षधर्माभावः उक्तः । न हि कारणाधार-
 शक्तीनां कार्यं धर्मः, अयुक्तेः ॥ १५८९ ॥

किञ्च—यदा श्रोत्रादिगताः शक्तयः पक्षीक्रियन्ते, तदा श्रोत्रादिशक्तिपक्षे
 यावान् हेतुः प्रयुज्यते शक्तिसाधनाय, सर्वोऽसौ हेतुराश्रयासिद्धः स्यात्;
 आश्रयभूतानां शक्तीनामसिद्धत्वात् । तस्मात् कार्यार्थापत्तिसाधनाः सर्वाः शक्तयो
 नानुमेयाः ॥ १५९० ॥

[G. 45B] तत्र शाब्दप्रमाणपूर्विकार्थापत्तिर्यथा—‘पीनो देवदत्तोऽकृत-
 रसापीनो दिवा न भुङ्क्ते’ इत्येवमादिवचनश्रवणाद् ‘अर्वाग्रात्रौ भुङ्क्ते’ इत्येवमा-
 धर्थक्यत्वात् ॥ १५९१ ॥

स्यान्मतम्—‘पीनो’ दिवा न भुङ्क्ते इत्यस्यैव वाक्यस्यायमर्थः प्रतीयते—
 रात्रौ भुङ्क्ते इति ? अत आह—न राज्यादिपदार्थश्चेति । द्विविधो हि वाक्यार्थो
 भवन् भवेत्—यदुत संसर्गः, भेदश्च । तत्र संसर्गः परस्परं पदार्थानामभेदः
 क्षीरोदकवत् । भेदश्च व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावेनावस्थानम् । यद्वा—नियत-
 साध्यसाधनसम्बन्धः संसर्गः । भेदः = निजातीयव्यावृत्तिः । सोऽयं द्विप्रकारोऽपि
 वाक्यार्थो न सम्भवति । तथा हि—दिवादीनां पदानां येऽर्था दिवादयः, तेषां न
 संसर्गरूपो रात्रिभोजनार्थः, अत्यन्तविलक्षणत्वात् । नापि भेदरूपः, दिवादिपदा-
 नामराज्यादिव्यवच्छेदेनावृत्तेः ।

अन्यार्थव्यापृतत्वाच्च न द्वितीयार्थकल्पना ॥ १५९३ ॥
 तस्माद् वाक्यान्तरेणार्थं बुद्धिस्थेन प्रतीयते ।
 तेनानागामिकत्वेऽपि यत् तद्वाक्यं प्रतीयते ॥ १५९४ ॥
 प्रमाणं तस्य वक्तव्यं प्रत्यक्षादिषु यद् भवेत् ।
 न त्वनुचरिते वाक्ये प्रत्यक्षं तावदिष्यते ॥ १५९५ ॥
 नानुमानं न हीदं हि दृष्टान्तेन सह क्वचित् ।
 यदि त्वनुपलब्धेऽपि सम्बन्धे लिङ्गतेष्यते ॥ १५९६ ॥
 तदुच्चारणमात्रेण सर्ववाक्यगतिर्भवेत् ।
 सम्बन्धरहितत्वेन नान्यतस्तद् विशिष्यते ॥ १५९७ ॥

अथ मतम्—‘रात्रौ मुङ्क्ते’ इत्ययमपरो द्वितीयोऽर्थो दिवादिवाक्यस्यैव ।
 इत्याह—अन्यार्थेति । दिवादिभोजनप्रतिषेध एवोपक्षीणत्वान्न शक्नोत्यपरं तदैव
 रात्र्यादिभोजनप्रतिपादनं कर्तुमिति न द्वितीयार्थकल्पना । तस्माद् वाक्यान्तरस्या-
 यमर्थः—रात्रौ मुङ्क्ते इति । बुद्धिस्थेनेति । अशाब्दत्वं दर्शयति—अनाग-
 मित्वेऽपीति । अशाब्दत्वेऽपि । यथोक्तनीत्या शाब्दत्वाभावस्य प्रतिपादितत्वात् ।
 यत्तत् ‘रात्रौ मुङ्क्ते’ इत्येतद् वाक्यं प्रतीयते, तस्य वाक्यस्य ग्राहकं प्रमाणं
 वक्तव्यम् । [G ५५९] यत् प्रमाणं प्रत्यक्षादीनामन्यतमम् भवेत् । न च भवति,
 तस्मात् प्रमाणान्तरमेवेदमिति भावः ।

तदेव प्रत्यक्षादीनामन्यतमत्वमस्य निराकुर्वन्नाह—न त्वित्यादि । तत्रानु-
 च्चारितस्य रात्रिभोजनवाक्यस्य न युक्तम् ; प्रत्यक्षत्वमश्रूयमाणत्वात् । नाप्यनुमान-
 त्वम् ; सम्बन्धाभावात् । तथा हि—नेदं रात्रिभोजनवाक्यं तेन दिवावाक्येन सह
 क्वचिद् दृष्टम्, येन सम्बन्धो भवेत् । नाप्यन्यलिङ्गमस्ति ।

अथापि स्यात्—अनुपलब्धेऽपि सम्बन्धे लिङ्गत्वमस्य भविष्यति ।
 इत्याह—यदीति । यदि शसिद्धसम्बन्धस्य लिङ्गत्वं भवेत्, तदा दिवावाक्योच्चा-
 रणादशेषवाक्यप्रतिपत्तिर्भवेत्, न रात्रिभोजनवाक्यस्यैव । कस्मात् ? यतः
 सम्बन्धरहितत्वे सत्यन्यतो वाक्याद् रात्रिभोजनवाक्यं न विशिष्यते; सम्बन्धा-
 भावात्, सर्वमेव वाक्यमविशिष्टमिति यावत् ॥ १५९२—१५९७ ॥

गवयोपमिता या गौस्तज्ज्ञानग्राह्यशक्तता ।

उपमाबलसम्भूतसामर्थ्येन प्रतीयते ॥ १५९८ ॥

अभिधा नान्यथा सिद्धयेदिति वाचकशक्तताम् ।

अर्थापत्त्याऽवगम्यैव तदनन्यगतेः पुनः ॥ १५९९ ॥

अर्थापत्त्यन्तरेणैव शब्दनित्यत्वनिश्चयः ।

अनित्यो हि न संकेतव्यवहारानुवृत्तिमाव ॥ १६०० ॥

प्रमाणाभावनिर्णयचैत्राभावविशेषितात् ।

गेहाच्चैत्रवहिर्भावसिद्धिर्या त्विह वर्णिता ॥ १६०१ ॥

उपमानपूर्विकामाह—गवयेत्यादि । गवयेनोपमितस्य गोपिण्डस्य येयमुपमानज्ञानेन प्राप्तशक्तता सा उपमानबलेन यत्सम्भूता सामर्थ्यमर्थापत्तिस्तेन मीयते ॥ १५९८ ॥

अर्थापत्तिपूर्विकामाह—अभिधेत्यादि । अभिधानम् = अभिधा, अर्थप्रतिपादनमिति यावत् । सा शब्दस्य अन्यथा = वाचकशक्त्या विना, न सिद्धयेदित्येवं बोधकशक्तताम्, अवगम्य = बुद्ध्वा, तदनन्यगतेः = तस्यावाचकशक्तेरन्या गतिर्नास्ति शब्दनित्यत्वमन्तरेणेति, पुनर्थापत्त्यन्तरेणैव शब्दस्य नित्यत्वनिश्चयः । कथं पुनर्नित्यत्वमन्तरेणाभिधा न सिद्धयति ? इत्याह—अनित्यो हीत्यादि । तथा हि—सङ्केतकाले दृष्टस्य यदि व्यवहारकालेऽनुवृत्तिर्न भवेत्, तदा संकेतकरणमनर्थकमेव स्यात् ; व्यवहारार्थत्वात् तस्य । यश्चानुवर्तते व्यवहारकाले शब्दः, तेन सह पूर्वं सम्बन्धस्यागृहीतत्वात् । अथ वा—तदनन्यगतेरिति । [G 460] तस्य = व्यवहारकालाभाविनः शब्दस्य, संकेतकालदृष्टाच्छब्दादनन्यगतेरव्यतिरेकनिश्चयात् । कथमव्यतिरेकनिश्चयः ? इत्याह—अनित्यो हीत्यादि ॥ १५९९-१६०० ॥

अभावपूर्विकामर्थपत्तिमाह—प्रमाणेत्यादि । प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्याभावेन = निवृत्त्या निर्णीतः = निश्चितो यश्चैत्राभावः ; तेन विशेषिताद् गेहात्, 'इह गेहे चैत्रो नास्ति' इत्यतः, चैत्रस्य वीवने सति, या वहिर्भावसिद्धिः = 'वहिर्भावो विद्यते' इत्येवंनिश्चयरूपा, इह = ग्राम्ये, वर्णित्य = शवरस्वामिना, तदन्यासा-

तामभावोत्थितामन्यामर्थापत्तिमुदाहरेत् ।

पक्षधर्माद्यनङ्गत्वाद् भिन्नेषाऽप्यनुमानत ॥ १६०२ ॥

बहिर्देशविशिष्टेऽर्थे देशे वा तद्विशेषिते ।

प्रमेये यो गृहाभाव पक्षधर्मस्त्वसौ कथम् ॥ १६०३ ॥

जीवतश्च गृहाभाव पक्षधर्माऽत्र कल्प्यते ।

तत्सर्वित्तिर्वहिर्भाव न चाबुद्धव्योपजायते ॥ १६०४ ॥

गृहाभावस्तु य शुद्धो विद्यमानत्ववर्जितः ।

स मृतेष्वपि दृष्टत्वाद् बहिर्वृत्तेन साधकः ॥ १६०५ ॥

अर्थापत्तो दूषणम्

तत्र शक्तातिरेकेण न शक्तिर्नाम काचन ।

मर्यापत्तीनामुपलक्षणार्थमुदाहृतेति यावत् । यथा—जीयति देवदत्ते गृहेऽदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टकल्पनेति^१ । इदमभावपूर्विकाया अर्थापत्तेरुदाहरणम् ।

प्रायेणास्यास्ताकिरनुमानत्वमिष्टमिति तन्निराकरणमाह — पक्षेत्यादि । यतः पक्षधर्मद्वयोऽस्या नाङ्गं न कारणम्, अतो भिन्नैवैषाऽनुमानात्, प्रत्यक्षवत् । तथा हि—बहिर्देशेन विशिष्टोऽर्थश्चैत्रादि, चैत्रादिना वा विशिष्टो बहिर्देशः पक्षो^२ भवन् भवेत्^३ । तस्मिन् द्विविधेऽपि प्रमेये सति, गृहे चैत्रादेरर्थस्याभावो य, स^४ कथं व्यधिकरणं सन् पक्षधर्मो^५ भवेत् । नैव भवेदित्यभिप्रायः ।

अपि च गृहाभावः पक्षधर्मत्वेन कल्प्यमानः कदाचिज्जीयतो देवदत्तस्य यो गृहाभावः स कल्प्येत, सामान्येन वेति पक्षद्वयम् । तत्र प्रथमे पक्षे दोषमाह—जीयत इत्यादि । तत्त्ववित्तिरिति । तस्य = जीयतो देवदत्तस्य सविच्छिन्नं = निश्चयः, सा देवदत्तस्य बहिर्भावमुद्व्या न जायते । अनेन हतोरसिद्धताम्, सिद्धी वा सिद्धसाध्यतामाह । द्वितीयेऽपि पक्षे हेतोरनैकान्तिकत्वम्, मृतेष्वपि देवदत्तादिषु तेषां [G 461] गृहाभावस्य दृष्टत्वादिति दर्शयन्नाह—गृहाभावः स्त्विति । विद्यमानत्वेति । जीवता ॥ १६०१ १६०५ ॥

एव पट्प्रकाराऽर्थापत्तिः । तत्र चतसृषु शक्तिः प्रमेया, एकया शब्दः

१. ०स्यादृष्टस्य कल्पनवि—पा०, गा० । २-२ पा० मा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

३, पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४ हेतुस्त्वर्थः ।

याऽर्थापत्त्याऽवगम्येत शक्तश्चाध्यक्ष एव हि ॥ १६०६ ॥

दाहादीनां तु यो हेतुः पावकादिः समीक्ष्यते ।

असंशयाविपर्यासं शक्तिः काऽन्या भवेत् ततः ॥ १६०७ ॥

व्यतिरिक्ते तु कार्येषु तस्या एवोपयोगतः ।

भावोऽकारण एव स्यादुपयोगे न भेदिनी ॥ १६०८ ॥

अर्थक्रियासमर्थं हि स्वरूपं शक्तिलक्षणम् ।

एवमात्मा च भावोऽयं प्रत्यक्षाद् व्यवसीयते ॥ १६०९ ॥

नित्यता, अपरया बहिर्व्यवस्थितं द्रव्यम् । तत्रेत्यादिना दूषणमाह । अत्र लक्षणं तावदयुक्तम् । तथा हि—तेनादृष्टेन विना दृष्टश्रुतादिकोऽर्थो नोपपद्यत इत्यदृष्ट-
कल्पना । तत्रेदं निरूप्यते—किं तेनादृष्टेन सह कचिद् दृष्टश्रुतस्यार्थस्य सम्बन्धो
दृष्टः ? अथ न ? यदि तु दृष्ट, अनुमानत्वप्रसङ्गः ; सम्बन्धदर्शनोपायत्वात् ।
अथ न संसिद्धः, एवं तर्हि बहेदाहकत्वाददाहकत्वमपि कल्पनीयम् ; अदृष्ट-
सम्बन्धत्वेनाविशेषात् ।

अथ मतम्—अदाहकत्वेन सह बहेददृष्टत्वादादाहरत्वं कल्प्यत इति ?
एवं तर्हि दाहकत्वमपि न कल्पनीयम् ; तेनापि सह कचिददृष्टत्वात् ।
तस्मात् सम्बन्धे सिद्धे सति सम्बन्धिनमविनाभाविन इत्या द्वितीयस्य सम्बन्धिनः
कल्पना युक्ता । एवं च कल्प्यमाने सम्बन्धदर्शनोपायत्वादनुमान एवान्तर्भावः
स्यात् । उदाहरणान्यथयुक्तानि ।

तत्र तावत् प्रत्यक्षादिप्रसिद्धस्यार्थस्य चतस्रभिरर्थपचिभिः शक्तिः प्रतीयत
इत्यत्र साधारण दूषणमाह—तत्र शक्तातिरेकेणेत्यादि । यतः शक्तिरन्या न
वस्तुनः सकाशात्, स च शक्त-पदार्थ प्रत्यक्ष एवेति गृहीतमदृष्टादेव न
ममाणम् । अध्यक्षग्रहणमुपलक्षणम् ॥ १६०६ ॥

दाहादीनामित्यादिना प्रत्यक्षपूर्विकया अर्थापत्तेरुदाहरणस्य विशेषेण दूषण-
माह—असंशयान्निपर्यासमिति । क्रियाविशेषणमेतत् । अयं व्यतिरिक्ता शक्तिरभ्यु-
पगम्यते ? तदा कार्येषु शक्तेरेवोपयोगाद् भास्यकारकत्वं प्राप्नोति, ततश्चावस्तुत्व-

अन्यलक्षणसंसिद्धौ प्रमाणं न च किञ्चन ।

ज्ञातेनापि न तेनार्थो रूपात् तत्कार्यसिद्धितः ॥ १६१० ॥

कार्यार्थपत्तिगम्यं चेदपरं शक्तिलक्षणम् ।

न कार्यस्यान्यथाभावाद् भवत्येतद्वि भावतः ॥ १६११ ॥

जलादिव्यतिरिक्तो हि सामर्थ्येन प्रयोजनम् ।

वाहादौ तत् किमन्येन सामर्थ्येन प्रयोजनम् ॥ १६१२ ॥

[G. 462] प्रसङ्गः; अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वाद् वस्तुत्वस्य । अथ मा भूदवस्तुत्व-
प्रसङ्ग इत्युपयोगोऽङ्गीक्रियते? तदा तस्मिन्नुपयोगेऽङ्गीक्रियमाणे न तर्हि सा शक्ति-
र्भेदिनी = मित्रा । कस्मात्? येनार्थक्रियासमर्थं यद्रूपम् = स्वभावः, सैव शक्तिः,
नान्यदपरं शक्तिलक्षणम् । यस्तु भावस्य शक्तिरिति व्यतिरेकिवद् व्यपदेशः, स
नेवान्तरप्रतिक्षेपेण तन्मात्रनिज्ञासायां भाव एव तथोच्यते ॥ १६०७-१६०९ ॥

स्यादेतत्—नार्थक्रियाकारित्वं शक्तेर्लक्षणम्, किं तर्हि? अन्यदेवेत्याह—
अन्येत्यादि । अन्यस्य शक्तिलक्षणस्य संसिद्धौ न किञ्चित् प्रमाणमस्ति यत्प्रमा-
णमभावात् सर्वसामर्थ्यविरहलक्षणादेनां शक्तिं विशेषयेत् । न च तेन तथाभूतेनार्थ-
क्रियार्थिनां ज्ञातेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । रूपात् = उपयोगिनो भावस्य स्वभा-
वादेव, अर्थक्रियासिद्धेः । यथोक्तम्—

“अर्थक्रियासमर्थस्य विचारैः किं तदर्थिनाम् ।

शब्दस्य रूपे^१ वैरूप्ये^२ कामिन्या. किं परीक्षया” ॥

(प्र० बा० ३. २१०-२११) इति ॥ १६१० ॥

स्यादेतत्—अस्त्येवान्यच्छक्तेर्लक्षणम्—यदुत नित्यं कार्यान्यथानुपपत्त्या
यद् गम्यं रूपं सा शक्तिरिति, कार्यानुमेयत्वं शक्तेर्लक्षणम्? नैतद्युक्तं
शक्तिलक्षणम् । कस्मात्? कार्यस्यान्यथाभावात् । अन्यथापि = व्यतिरिक्तशक्ति-
मन्तरेण, कार्यस्योपपत्तेः । कथम्? इत्याह—भवत्येतद्वि भावत इति । एतत्कार्यं
यस्मात् भावात् = पदार्थात्, भवति = उत्पद्यते, तस्मादन्यथाऽपि कार्यस्यास्तित्व-
सम्भव इति किं व्यतिरिक्त्या शक्त्या कल्पितया । ॥ १६११ ॥

नैकान्तेन विभिन्ना चेच्छक्तिः साऽप्युभयात्मिका ।
 न विरोधाद्भवेत् सा च प्रत्यक्षाऽनन्यतापि यत् ॥ १६१३ ॥
 प्रत्यक्षत्वे स्थिते चास्यामनुमेयत्ववारणम् ।
 क्षतये नैव येनास्मिन् विषये नानुमेयते ॥ १६१४ ॥
 ये तु श्रोत्रादयो भावाः प्रत्यक्षस्य न गोचराः ।
 तेषां सत्तैव लिंगेन गम्यते शक्तिलक्षणा ॥ १६१५ ॥
 कारणान्तरसापेक्षं तद्धि शब्दादिवेदनम् ।
 भावेऽप्यन्यस्य सद्भेदोऽभावाङ्कुरादिवत् ॥ १६१६ ॥

एनमेवार्थं^१ स्पष्टीकुर्वन्नाह—जलादीत्यादि ॥ १६१२ ॥

स्यादेतत्—भक्त्येष दोषो यद्यस्माभिरेकान्तेन पदार्थाच्छक्तिर्मिवाऽभ्युप-
 गम्येत, [G. 463] किं तर्हि ? भिन्नाभिन्नत्वेनोभयात्मिकेत्येतच्च न युक्तम्;
 कस्मात् ! इत्याह—विरोधात् । यदि व्यतिरिक्ता, कथमव्यतिरिक्ता तदैव ! अथा-
 व्यतिरिक्ता, कथं व्यतिरिक्तेति व्याहृतमेतदप्यन्यपरिहारस्थितलक्षणयोर्धर्मयोरे-
 कस्मिन् धर्मिणि युगपदुपलभ्यम् । इदमेव स्वस्वन्यत्वं यत् तत्र भवत्यात्मान्तरव-
 दित्यावेदितमेवैतत् । भवतु नामोभयात्मत्वं शक्तेः, तथाऽपि सा शक्तिरुभयात्मिका
 प्रत्यक्षैव, यस्मादनन्यताऽपि शक्तेः पदार्थाद् दृष्टा, नैकान्तेनान्यत्वमेव, येनाप्रत्यक्षता
 भवेत् । ततश्च^२ नित्यं कार्यगम्यत्वं शक्तेरित्येतद् व्याह्रम्येत ॥ १६१३ ॥

अपि च^३ यदुक्तम्—“शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थपत्तिसाधनाः” (तत्त्व०
 १५८८) इत्यादि यदेतदनुमेयत्ववारणं शक्तेः कृतम्, तत्र क्षतयेऽस्माकं
 सम्बध्यते^४ । कस्मात् ? येन = यस्मात् अस्मिन् प्रत्यक्षविषये नानुमानमिष्यतेऽ-
 स्माभिः, परोक्षार्थप्रतिपत्तिरूपत्वादनुमानस्य । अनेन सिद्धसाध्यत्वमह ॥ १६१४ ॥

यदुक्तम्—“श्रोत्रादिशक्तिपक्षे च” (तत्त्व० १५९०) इति, अत्राह—
 ये त्वित्यादि ॥ १६१५ ॥

ननु च ‘सचा तु साध्यत एव’ इति पूर्वं प्रतिपादितम्, तत् कथं ‘सच्च गम्यते’

१. एतदेवा०—पा०, गा० ।

२. तत्त्वस्य—वे० ।

३. पा०, गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. पा० गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

उपादानासमाने च देशे जातिनिरन्तरम् ।

‘रवेर्देशान्तरप्राप्त्या’ ज्वालादेरिव गम्यते ॥ १६१७ ॥

स्थिरात्मनो विशेषत्वान्नान्यथेयं प्रसज्यते ।

तस्य देशान्तरप्राप्तिः शक्तिस्त्वन्या निराकृता ॥ १६१८ ॥

पीनो दिवा न भुङ्क्ते चेत्यस्मिन्नर्थे न निश्चयः ।

द्वेषमोहादिभिर्योगादन्यथाऽपि वदेत् पुमान् ॥ १६१९ ॥

इत्युच्यते ? इत्याह—कारणान्तरेत्यादि । न त्वाहत्य सत्ता साध्यते, किं तर्हि ! कारणान्तरसापेक्षत्वं श्रोत्रादिज्ञानस्य घर्षिणः साध्यते, अन्यस्य मनस्कारादेस्तद्धेतोः श्रोत्रादिज्ञानहेतोर्भावेऽप्यभावाच्छ्रोत्रादिज्ञानस्य । प्रयोगः—यद्यस्मिन् सत्यपि कदाचिद् भवति, तत्कारणान्तरसापेक्षम्, यथा क्षित्यादौ—सत्यपि कदाचिद् भवन्नङ्कुरः^३ । सत्यपि मनस्कारादौ कदाचिद्भवति श्रोत्रज्ञानमिति स्वभावहेतुः । तस्मिन् कारणान्तरसापेक्षत्वे साधिते यत्कारणान्तरं तत् श्रोत्रादि प्रसिद्धमित्यनेन प्रकारेण सत्ता गम्यत इत्युच्यते, न त्वाहस्येत्यदोषः ॥ १६१६ ॥

यदुक्तम्—“अनुमितात् सूर्ये यानात्” (तत्त्व० १५८७) इति, अत्राह—उपादानेत्यादि । [G 46] अनेनानुमानान्तर्भावमाह । तथा हि—यस्य यस्य देशान्तरप्राप्तिरुपलभ्यते, तस्य स्वोपादानकारणदेशपरिहारेण जातिः, यथा ज्वालादेर्देशान्तरं प्राप्नुवेत्, देशान्तरप्राप्तिश्च रवेरिति स्वभावहेतुः । न चैयमनैकान्तिकः, यतः स्थिरात्मन एकरूपस्य भावस्य नेयं देशान्तरप्राप्तिर्युक्ता; पूर्वदेशप्रतिनियतस्वभावापरित्यागात् । त्यागे वाऽपूर्वोत्पत्तिरेवेति । इदमेव बाधकं प्रमाणम् । स्यादेतत्—यत्कौ साध्यायामियमर्थापत्तिरुदाहृता, नोत्पत्तौ, तत् कथमस्या अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भाव उच्यते ? इत्याह—शक्तिस्त्वन्या निराकृतेति ॥ १६१७—१६१८ ॥

‘पीनो दिवा’ (तत्त्व० १५९१) इत्यादौ श्रुतार्थापत्त्युदाहरणे प्राह—पीन इत्यादि । अनेन शब्दप्रमाणपूर्वकत्वस्यासिद्धतामाह ॥ १६१९ ॥

-अर्थगत्यनपेक्षेण यदि वाक्यान्तरं पुनः ।
 सार्थमाक्षिप्यते तेन स्यादाक्षेपो वचोऽन्तरे ॥ १६२० ॥
 अथोपगमरूपेण तत्रार्थगतिरिष्यते ।
 प्रमाणान्तरतो यद्वा ? भवत्वर्थगतिस्ततः ॥ १६२१ ॥
 क्षपाभोजनसम्बन्धी पुमानिष्टः प्रतीयते ।
 दिवाभोजनवैकल्यपीनत्वेन तदन्यवत् ॥ १६२२ ॥
 भोजने सति पीनत्वमन्वयव्यतिरेकतः ।

स्यादेतत्—न हि वाक्येनार्थगतिमपेक्ष्य वाक्यान्तराक्षेपः क्रियते, किं तर्हि ? केवलेनैव । तच्च प्रत्यक्षतः सिद्धमेव ? इत्याह—अर्थगत्यनपेक्षेणेति । अर्थगति-नपिक्ष्यत इत्यर्थगत्यनपेक्षं वाक्यम्, तेन केवलेन वाक्यमात्रेण यदि सार्थकं वाक्यान्तरस्यान्तरमाक्षिप्यते, तदा स्यादाक्षेपो वचोऽन्तरे—रात्रिभोजनवाक्यादन्य-स्यापि वाक्यान्तरस्याक्षेपः प्राप्नोति; सम्बन्धरहितत्वेनाविशेषात् । अथ वस्तुप्र-तिबन्धावर्धमाक्षिपतीति ? इत्यर्थगत्यपेक्षणे तदोपः ॥ १६२० ॥

अथेत्यादिना पराभिप्रायमङ्कते । अथ मा भूदतिप्रसङ्ग इति 'न्याय्यामर्थ-गतिमपेक्ष्य परोपगमनरूपेणार्थगतिरिष्यते, [G. 465] परस्य वक्तुरासत्वेनाभ्यु-पगतत्वात् । यद्वा—प्रमाणान्तरतः प्रत्यक्षादेर्ज्ञानम्—'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इति । अत्र प्रतिविषये—भवत्वित्यादि । भवतु अर्थस्य = रात्रिभोजनस्य गतिः, ततः = दिवाभोजनवैकल्येन विशेषितत्वात् पीनत्वात् । न तु वाक्यान्तरस्य बुद्धिस्थस्य गमकत्वम् । एवं सत्यनुमान एवान्तर्भावान्न प्रमाणान्तरत्वं स्यादित्यभि-प्रायः ॥ १६२१ ॥

तमेवान्तर्भावं दर्शयन्नाह—क्षपेत्यादि । इष्टः = विवक्षितः पुरुषविशेषो रात्रिभोजनविशिष्टः पक्षः^२ । दिवाभोजनवैकल्ये^३ सति पीनत्वादिति हेतुः । तदन्यपुरुषवदिति दृष्टान्तः । कार्यहेतुश्चायम् ॥ १६२२ ॥

कथमत्र कार्यकारणभावः सिद्धः ? इत्याह—भोजने इत्यादि । अग्निधूमयो-

१. न्यायादर्थं—पा०, गा० ।

२. पा० गा० पुस्तकयोर्नास्ति ।..

३. भोजनवैकल्ये—पा०, गा० ।

निश्चित तेन सम्बद्धाद् वस्तुनो वस्तुतो गति ॥ १६२३ ॥

सर्वसम्बन्धशून्य हि कथं वाक्यं प्रतीयते ।

एकस्माद् वाक्यत सर्वं प्रतीयेतान्यथा पुन ॥ १६२४ ॥

तथा ह्यसति सम्बन्धे सति चानवधारिते ।

गम्यमानमिदं वाक्यं प्रसज्येताप्रमाणकम् ॥ १६२५ ॥

सम्बद्धस्य प्रामाण्यम्

सम्बद्धस्य^१ प्रमाणत्वं स्थितं नो चेन्नृपाज्ञया ।

प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वं कथं वा सङ्गतेविना^२ ? ॥ १६२६ ॥

रिवान्वयव्यतिरेकाभ्यां पीनत्वभोजनयोः कार्यकारणभावो निश्चितः, यतस्तस्माद् वस्तुन पीनत्वात् कार्यत्वेन सम्बन्धाद् वस्तुतो भोजनस्य गतिर्युक्ता । न तु वाक्यादप्रतिबद्धाद् वाक्यान्तरस्य प्रतीतिर्युक्ता अतिप्रसङ्गात् ॥ १६२३ ॥

तमेवातिप्रसङ्गं दर्शयितुमाह—सर्वसम्बन्धेत्यादि । सर्वेण सम्बन्धेन = तादात्म्यतदुत्पत्तिरक्षणैः शून्यम् = रहितं वाक्यं कथं प्रतीयेत ? नेव । अन्यथा यदि सर्वसम्बन्धशून्यमपि प्रतीयेत, तत्र यत् कुतश्चिदेकस्माद् वस्तुनो घटादेः सर्वं घटादि प्रतीयेत । न चैवम् । तस्मात् प्रतिबन्धात् प्रतिपक्षिरभ्युपगन्तव्या ॥ १६२४ ॥

तथा हीत्यतिप्रसङ्गमेव समर्थयते । सति सम्बन्ध इत्यभ्युपगमः । एकदा तावन्नास्त्यैव वाक्यस्य वाक्यान्तरेण [G 466] सम्बन्धः, सन्नप्यनवधारित सम्बन्धोऽसम्बन्ध एव । ततश्चानवधारिते सम्बन्धे प्रतीयमानमप्रमाणकं स्यात्—निर्विबन्धनप्रतीतिकम्^३ । निर्विबन्धना चेत् प्रतीतिः, सर्वं सर्वस्मात् प्रतीयेत—इत्यतिप्रसङ्गोऽनिवार्य एव ॥ १६२५ ॥

सम्बद्धस्येत्यादिना परवचनावकाशमाशङ्कते । तत्र परो व्रूते—सम्बद्धस्य प्रामाण्यमिति यदि ? परं नृपाज्ञैवेयम्, न तत्र काचिद् युक्तिः । तथा हि—सम्बद्धस्य प्रमाणत्वमिति यदि नृपाज्ञा न भवेत्, कथं तर्हि प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं सङ्गतिं विना = सम्बन्धमन्तरेणेति वक्तव्यम् ॥ १६२६ ॥

नन्वसम्बन्धगम्यत्वे^१ किमन्यस्यापि नो गतिः ।

न हि सम्बन्धशून्यत्वे विशेषः कश्चनेक्ष्यते ॥ १६२७ ॥

सम्बन्धादेव मानत्वमध्यक्षेऽपि व्यवस्थितम् ।

संवादो हि प्रमाणत्वं स चायदात्मलाभतः ॥ १६२८ ॥

अतद्वेतोरेहेतोश्च तत्संवादो न युज्यते ।

नियमेन समस्तानां संवादो वाऽन्यथा ॥ १६२९ ॥

द्वितीयवाक्यनिर्भासा विवक्षा वाऽनुमीयते ।

एतेनान्वयवाक्याच्च व्यतिरेकगतिर्मता ॥ १६३० ॥

अत्रोत्तरमाह—नन्विति । नन्वसम्बद्धं यदि गम्येत तदाऽतिप्रसङ्गः स्याद्, अविशेषात्—इत्यत्र भवता न किञ्चिदुत्तरं दत्तम् । यद्येकम्—कथं प्रत्यक्षस्य विना सम्बन्धेन प्रामाण्यमिति, तदप्यसङ्गतमेव । तथा हि—सम्बन्धं विना न केनचित् प्रत्यक्षप्रामाण्यमभ्युपगत्तम् ? किं तर्हि ? सम्बन्धादेव मानत्वमध्यक्षेऽपि = प्रत्यक्षेऽपि व्यवस्थितम् । अत्रोपपत्तिमाह—संवादो द्वीत्यादि । अर्थप्रापणशक्तिः संवादः = प्रामाण्यम् । स च संवादो नियमेन प्रत्यक्षस्य कथं युक्तः, यदि ततोऽर्थात् तस्यात्मलाभो न भवेत् । ॥ १६२७—१६२८ ॥

अन्यथा को दोषः ? इत्याह—अतद्वेतोरिति । सोऽर्थो हेतुर्यस्य स तथा, न तद्वेतुरतद्वेतुः । अन्यहेतुक इति यावत् । तस्मादतद्वेतोः प्रत्यक्षादहेतोर्वा सर्व-हेतुवैकल्येन तत्संवादः = अर्थसंवादः, न नियमेन स्यात् । किं तर्हि ? समस्तानाम् = सर्वेषामर्थानाम्, संवादः स्यादित्यत्रापि समानः प्रसङ्गः ॥ १६२९ ॥

[G.467] अथ वा—‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ इत्येतदन्वयवाक्यं कार्यलिङ्गमात्मीयं कारणं विविक्षां विशिष्टमनुमापयत् हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धन-विकारवत्^२ सामर्थ्याद् ‘रात्रौ भुङ्क्ते’ इत्येतद्व्यतिरेकवाक्यमपि गमयति, न तु साक्षादिति प्रतिपादयन्नाह—द्वितीयेत्यादि । एतेनेति । हेतुधर्मानुमानेन, न तु साक्षात् । यस्मादन्वयवाक्यात् तादृशी विवक्षा गम्यते, यस्यां व्यतिरेकवाक्यमपि निर्भासते । अन्यथा यदि रात्रिभोजनं विवक्षायां नाखण्डं स्यात्, भोजनप्रतिषेध-

उपमायाः प्रमाणत्वे विस्तरेण निराकृते ।

अर्थापत्तेस्तदुत्थाया वारितैव प्रमाणता ॥ १६३१ ॥

उपमानप्रमाणस्य गौस्त्वालम्बनमिष्यते ।

स्वसत्तयैव चालम्ब्यं स्वज्ञानजनकं मतम् ॥ १६३२ ॥

तत् किमत्रान्यथा शक्त्या यद्गत्यर्थमपेक्ष्यते ।

अर्थापत्तेः प्रमाणत्वमुपमानसमाश्रयम् ॥ १६३३ ॥

अनन्यत्ववियोगेऽपि शब्दानां न विरुध्यते ।

अर्थप्रत्यायनं यद्वत् पाणिकम्पादिकर्मणां ॥ १६३४ ॥

क्रियां प्रति हेतोरव्यञ्जकत्वम्

तुल्यप्रत्ययमशंस्य हेतुत्वात् कम्पनं यथा ।

प्रत्यायकत्वं शब्दानां तथैव न विरुध्यते ॥ १६३५ ॥

मात्रं केवलं प्रतिपादयितुमिष्टं तदा 'देवदत्तो न भुङ्क्ते' इत्येवोक्तं स्यात्, न तु दिवा, पीन इति । व्यतिरेकगतिरिति । व्यतिरेकवाक्यगतिः ॥ १६३० ॥

"गवयोपमिता या गौः" (तत्त्व० १५९८) इत्याह—उपमाया इति ॥ १६३१ ॥

भवतु चोपमायाः प्रामाण्यम्, तथाप्युपमानपूर्विकाया अर्थापत्तेर्गृहीत-
प्रहणान्न युक्तं पृथग्प्रामाण्यम्; व्यतिरिक्तस्य शक्तिरक्षणस्य प्रमेयस्याभावादिति
प्रतिपादयन्नाह—उपमानेत्यादि । यद्गत्यर्थमिति । शक्तिप्रतीत्यर्थम् । शेषं
सुबोधम् ॥ १६३२-१६३३ ॥

'अभिधानान्वया' (तत्त्व० १५९९) इत्यादावर्थापत्तिपूर्विकाया अर्थापत्ते-
रुदाहरणस्यानैकान्तिकत्वमाह—अनन्यत्वेत्यादि । यथा ह्यनित्यत्वानामपि पाणि-
कम्पाक्षिनिहोचादीनामर्थप्रत्यायनं न विरुद्धम्, तथा [G. 468] शब्दानाम-
नन्यत्ववियोगेऽपि न विरुध्यत एव—इत्यनैकान्तिकमेवैतदुदाहरणम् । तत्रा-
न्यत्वमनित्यत्वम्, नन्यत्वमनन्यत्वम् = नित्यत्वमिति यावत् ॥ १६३४ ॥

ननु चोक्तम्—"अनित्यो हि न सङ्केतव्यवहारानुवृत्तिभाक्" (तत्त्व०
१६००) इति, अत्राह—तुल्येत्यादि । यद्यपि स्वलक्षणानां क्षणिकत्वादनवयो नास्ति,

प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यो दृश्यन्ते ननु याः क्रियाः ।

तासां वर्णवदेष्टं नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञया ॥ १६३६ ॥

व्यञ्जकाभावतश्चासां सन्ततानुपलम्भता ।

यदेवोत्पादकं वः स्यात् तदेव व्यञ्जकं मतम् ? ॥ १६३७ ॥

नैवमप्रतिवद्धे हि सामर्थ्ये सततं भवेत् ।

तज्ज्ञानं तद्वियोगे तु नैव स्यात् सत् कदाचन ॥ १६३८ ॥

तथापि कानिचित् स्वलक्षणानि प्रकृत्या पारम्पर्येणामेदाकारस्य भ्रान्तस्य प्रत्यव-
मर्शज्ञानस्य कारणानि भवन्ति, सन्त्येकत्वेन गृह्यमाणानि प्रत्यायकानि भवन्ति;
सङ्केतवशात् । यथाकम्पनम् । प्रत्यायकमिति शेषः ॥ १६३५ ॥

‘यथा कम्पनम्’—इत्यस्य दृष्टान्तस्य परः साध्यविकलतानुद्गापयन्नाह—
प्रत्यक्षेत्यादि । यथा वर्णानां प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वमिष्टमस्माभिः, तथा पाण्यादि-
कर्मणामपीत्यनित्यत्वेन साध्येन विकलो दृष्टान्त इत्यव्यभिचार एव ॥ १६३६ ॥

यद्येवम्, नित्यत्वे सति पाण्यादिकर्मणां किमिति नित्यमुपलब्धिर्न जायते ?
इत्यत्राह—व्यञ्जकैत्यादि । आसामिति क्रियाणाम् । सन्ततानुपलम्भता ।
यथा भवतामुत्पादकाभावात्क्रियोपलब्धिर्न भवति, तथाऽस्माकं व्यञ्जकाभावादिति
‘समानः परिहार इति परस्याभिप्रायः ॥ १६३७ ॥

‘नैवमित्यादिना प्रतिविप्रत्ते । [G 469] अत्र द्वयी कल्पना—इयास्ताः

‘क्रिया अभिव्यङ्ग्या’ इयास्ताः प्रकृत्या ज्ञानोत्पादनसमर्था वा स्युः, न वा । तत्र
‘सामर्थ्ये सति; सततम् = नित्यम्, तद्वाविज्ञानं प्राप्नोति; तासां समर्थस्य
स्वभावस्य नित्यत्वेन केनचिद्व्यतिरिक्तत्वात् । अनाधेयातिशयस्य विशेषमन्नापय
प्रतिबद्धधुमशक्यत्वात् । अथासामर्थ्यम्, तदा तद्वियोगे = सामर्थ्यवियोगे,
नैव तद्वावि ज्ञानं स्यादिति किं व्यञ्जकस्य सामर्थ्यम् । तस्मात् तासां क्रियाणां
नित्यत्वेनेष्टानां न कथञ्चित् सङ्गच्छन्ते व्यञ्जकत्वेन कल्पिता हेतवः । अनित्यानां
‘त्वपूर्वस्वभावोत्पत्तिर्व्यञ्जकादिति न्याय्यास्तान् प्रति व्यञ्जकाः । यच्चोक्तम्—
‘तासां वर्णवदेष्टं नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञया’ (तत्त्व० १६३६) इति, अत्राह—

अतश्च^१ व्यञ्जकास्तासां सङ्गच्छन्ते न हेतवः ।

प्रत्यभिज्ञा तु नित्यत्वे पूर्वमेव निराकृता ॥ १६३९ ॥

गेहाभावात्तु चैत्रस्य वहिर्भावो न युज्यते ।

मरणाशङ्कया यस्मादन्यथाऽप्युपपद्यते ॥ १६४० ॥

जीवतश्चेद् गृहाभावो वहिर्भावप्रसिद्धये ।

अथापि ताविहोच्येत नैव^२ तत्राप्यनिश्चयात् ॥ १६४१ ॥

वैशमन्यपश्यतश्चैव न ह्यर्वाग्दर्शिनः प्रमाः ।

तस्य जीवनसम्बन्धि^३ कथञ्चिदपि वृत्तंते ॥ १६४२ ॥

अन्यथाशङ्क्य तत्त्वण्डनम्

अथ शब्दादिना तस्य जीवत्तानिश्चये सति ।

सद्यन्यभावेऽभावाच्च निश्चितेऽस्या प्रमाणता^४ ॥ १६४३ ॥

प्रत्यभिज्ञेति । नित्यत्वे साध्ये हेतुत्वेन प्रत्यभिज्ञोपन्यस्ता, सा पूर्वं स्थिरमात्र-
परीक्षाया निराहृता ॥ १६३८-१६३९ ॥

यदुक्तम्—“प्रमाणाभावननिर्णयचैत्राभावविशेषितात्” (तत्त्व० १६०१)
इत्यत्राह—गंहेत्यादि । अन्यथाऽपीति । वहिर्भागमन्तरेणोपपद्यते गेहे चैत्राभावः ।
अनेनानैकान्तिकत्वमाह । अथ जीवतो देवदत्तस्य यो गृहाभावः । इदं
पत्त्युदाहरणे हेतुत्वेनोच्यते, नाभावमात्रम् : नैव युक्तम्, कस्मात् : तत्रापि
देवदत्तजीवने सञ्जात सन्दिग्धासिद्धता हेतोः स्यात् । अनिश्चये कारणमाह—
वैशमनीनि । तस्य चैत्रस्य जीवने निश्चयकप्रमाणामावादवाम्बुर्धिनः
संशय एव ॥ १६४०-१६४२ ॥

अथापि स्यात्—यदि नामावाग्दर्शिनः प्रत्यक्षप्रमाणं चैत्रस्य जीवन-
निश्चये^५ नास्ति, अनुमानादि तु विद्यत एव : इत्याह—अथेत्यादि । शब्दा-
दिनेति । तदुच्चारितशब्दं श्रूयते, प्रत्यक्षितो वा तस्मिन् काले कुठ्वाद्यन्तरित
स्तमपदयन्^६ कथयति—जीवति चैत्र इति । अभावाच्च = प्रमाणात् प्रत्यक्षादिनि-

तदापि गेहायुक्तत्वं 'दृश्याऽदृष्टोर्विनिश्चितम् ।
 अतस्तत्र बहिर्भावो लिङ्गादेवासीयते ॥ १६४४ ॥
 सद्यना यो ह्यसंसृष्टो नियतं बहिरस्त्यसौ ।
 गेहाङ्गणस्थितो दृष्टः पुमान् द्वारि स्थितरिव ॥ १६४५ ॥
 विपक्षोऽपि भवत्यत्र सदनान्तर्गतो नरः ।
 अर्थापत्तिरियं तस्मावनुमानात् भिद्यते ॥ १६४६ ॥

४. अभावविचारः

मीमांसकमतानुवादः

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ १६४७ ॥

(श्लो० वा०, अभा० १)

वृत्तिरूपात् [G 470] सद्यनि = गृहे, चैत्राभावनिश्चये सति, सिद्धो जीवन-
 विधिश्चैत्राभाव इति भवेदेवास्या जभावोत्थाया अर्थापत्तेः प्रमाणता ॥ १६४३ ॥

तदाऽपीत्यादिना प्रतिवियते । अनेनानुमानान्तर्भावमाह । तथा हि—

चैत्रोऽत्र धर्मो, तस्य बहिर्भावः साध्यः, जीवने सति गृहासङ्गो हेतुः कार्यः ।
 गृहाङ्गणस्थितः पुमान् साधर्म्यदृष्टान्तः । गृहान्तर्गतस्तु वैधर्म्यदृष्टान्तः । सदनम् =
 गृहम् । व्यासिर्दृष्टान्ताभ्यामेव निश्चिता । न चासिद्धो हेतुः; यतो गेहायुक्तत्वं
 तावद् दृश्यानुपलब्ध्या निश्चितम्, जीवनं तु पराभ्युपगमात् सिद्धम् । परमार्थतस्तु
 सन्दिग्धो हेतुः । न हि जीवतानिश्चायकं किञ्चित् प्रमाणमस्ति । ननु च शब्दादि-
 रस्तीत्युक्तम् ? एवं तर्हि यत् एव शब्दादेः प्रमाणाज्जीवनं निश्चितम्, तत् एव
 बहिर्भावः सिद्ध इति किमर्थापत्त्या कर्तव्यम् । तस्मात् = पराभ्युपगमात्, सिद्धं
 हेतुमभ्युपगम्यानुमानेऽन्तर्भावः प्रतिपादितोऽर्थापत्तेः^२ ॥ १६४४-१६४६ ॥

इत्यर्थापत्तिपरीक्षा

अभावमभिहित्याह—प्रमाणेत्यादि । तत्र मीमांसकानां सदसत्त्वक्षणयो-
 र्भावाभावयोर्वस्तुत्वम्, सर्वस्य च पदार्थस्य च पदार्थस्य सदसद्व्येग द्वयात्म-

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव इष्यते ।

साऽऽत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥ १६४८ ॥

(श्लो० वा०, अभा० ११)

प्रमाभावाच्च वस्तूनामभावः सम्प्रतीयते ।

चतुर्धा च विभिन्नोऽसौ प्रागभावादिभेदतः ॥ १६४९ ॥

कत्वमित्यभ्युपगम । तत्र सदसद्रूपेणोभयात्मके वस्तुनि व्यवस्थिते, यस्मिन् वस्तुरूपे = वस्त्वशे, असद्रूपाख्ये, प्रमाणपञ्चकमर्थपत्तिर्ष्वन्तं न जायते । किमर्थम् ? वस्तुसत्ताऽवबोधार्थम् = वस्तुन सत्ताद्यावबोधार्थम् । तत्र = अभावाशे [G 471] प्रमेये, अभावस्य प्रमाणता । अनेन विषयोऽस्य केवलो निर्दिष्ट, न तु स्वरूपम् ॥ १६४७ ॥

स्वरूपमस्य तर्हि कीदृशम् ? इत्याह — प्रत्यक्षादेरित्यादि । प्रत्यक्षादेरर्थापत्तिपर्यन्तस्तस्यानुत्पत्तिः प्रमाणाभाव इष्यते । ‘प्रमाणाभाव’ इति पक्षीतत्वरूपे कर्मधारयो वा । कश्चित् पाठ — प्रमाणेऽभाव इति । तत्र निर्धारणे सप्तमी, जातावेकवचनम् । प्रमाणाना मध्येऽभाव प्रमाणमित्यर्थः । यथोक्तं शनरस्यामिना — “अभावेऽपि नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य” (मी० द० शा० भा० १. १. ५) इति । अथ केयमनुत्पत्तिः ? इत्याह — साऽऽत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनीति । सा = प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः, निषेध्याभिमतं घटादिपदार्थज्ञानरूपेणापरिणत साम्यावस्थमात्मद्वयमुच्यते । घटादिविविक्तभूतल्लेखान वा ॥ १६४८ ॥

ननु चाभाव इति वस्तुविरह उच्यते, तत् कथं वस्तुत्वमस्य, न हि वस्तुविरहो वस्तु भवति ? इत्याशङ्क्य वस्तुत्वमभासस्य प्रतिपादयन्नाह — प्रमाभावादिति । यदि प्रमाणाभावो वस्तु न भवेत्, ततश्च सर्वसामर्थ्यादून्यत्वादस्येति ततो नाभावप्रतीतिः स्यात्, प्रागभावादिभेदेन चतुर्धा च भेदोऽभावस्य न स्यात्, न चैवम्, तस्मादभासप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या चतुर्धा भेदेन लोकस्य व्यवहारान्यथानुपपत्त्या चाभावस्य वस्तुत्वम् । एतच्चापत्त्याख्यं प्रमाणद्वयमित्येके । अन्ये तु

क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स कथ्यते^१ ।

(श्लो० वा०, अभा० २)

नास्तिता पयसो दधि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ॥ १६५० ॥

गवि योऽश्ववाद्यभावश्च सोऽन्योऽन्याभाव उच्यते ।

(श्लो० वा०, अभा० ३)

पररूपं न तस्यास्ति^२ नास्ति तेनात्मना^३ ततः ॥ १६५१ ॥

शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवजिताः ।

शशशृङ्गाविरूपेण सोऽत्यन्ताभाव इष्यते ॥ १६५२ ॥

(श्लो० वा० अभा० ४)

“चतुर्धा च विभिन्नोऽसौ” इत्येतदनुमानमिति वर्णयन्ति । एवं च प्रमाणयन्ति—
‘अभावो वस्तु, मिद्यमानत्वात्, घटादिवत्’ इति ॥ १६४९ ॥

कथं पुनरस्य चतुर्धा भेद इति प्रतिपादयन्नाह—क्षीरे दधीत्यादि ।
[G. 472] १. क्षीरमृदादौ कारणेदधिघटादिरक्षणं कार्यं नास्तीत्येवं यत् प्रतीयते
लोके स प्रागभाव उच्यते । यदि तु प्रागभावो न भवेत्, क्षीरादौ दध्यादिकार्यं
भवेदेव । २. एवं दधि क्षीराख्यमय यन्नास्तित्वम्, अयं प्रध्वंसाभाव । अन्यथा दधि
क्षीरं भवेदेव । ३. गवादावधादेरभावोऽन्योन्याभाव^३ उच्यते । यस्मात् तस्य गवादेः
पररूपमश्वादिस्वभावो नास्ति, तस्मात् तयोरन्योऽन्वाभाव उच्यते; अन्यथा गवादौ
भवेदेवाश्वादि यद्यन्योन्याभावो न भवेत् । ४. शशशिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धि-
काठिन्याभ्यां रहिता विषणादिरूपेणात्यन्तमसन्तोऽत्यन्ताभाव उच्यते । यद्यपि
चात्र वस्तुवृत्तेरन्योऽन्याभावः, तथापि लोकप्रसिद्धधोक्तमत्यन्ताभाव इति । प्रायेण
हि लोके सामानाधिकरण्येनैवैतरेतराभावव्यवहारः, यथा—गौरयं नाश्व इति, न तु
शशोऽयम्^४, न विषाणमित्येवम् । यदि त्वत्यन्ताभावो न भवेत्, शशो शृङ्गं
भवेदेव । तथा चाह कुमारिलः—

“क्षीरे दधि भवेदेव दधि क्षीरं घटे पटः ।

शशो शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥

१. कथ्यते—पा०, गा० ।

२-२. नास्तिताऽस्यात्मना—पा०, गा० ।

३. गवादौ कल्पादेः—पा०, गा० । ४. शशीयं—पा०, गा० ।

न च स्याद् व्यवहारोऽयं करणादिविभागशः ।

प्रागभावादिभेदेन नाभावो विद्यते यदि ॥ १६५३ ॥

(श्लो० चा०, अभा० ७)

न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता ।

कायादीनामभाव को' योऽभाव 'कारणादिना ॥ १६५४ ॥

(श्लो० चा०, अभा० ८)

यद्वाऽनुवृत्तिध्यावृत्तिबुद्धयोर्ग्राह्यौ यतस्त्वयम्^२ ।

अप्सु गन्धो रसश्चानौ वायौ रूपेण तौ सह ।

व्योम्नि सस्पर्शकास्ते च न चेदस्य प्रमाणता ॥''

(श्लो० वा०, अभा० ५-६) इति ।

तत्र—चैतन्यम् = आत्मा, मूर्ति = क्वाड्रिन्यम् । रूपेण तौ सहेति—
तौ = गन्धरसौ, रूपसहितौ वायौ स्याताम् । सस्पर्शकास्त इति । ते = रूप
रसगन्धा सह स्पर्शन व्योम्नि = आकाशे स्युः । किञ्च—न च स्यात् कारणादि
विभागेन लोकव्यवहारो यद्यभावस्य प्रागभावादिभेदेन भेदो न स्यात्, यथा—यो
दध्यर्थी स क्षीरोपादानं करोति, न तु क्षीरार्थी दध्युपादानम्, तथा गवार्थी
नाश्वसुपादत्ते, नाप्यधाधी गाम् । इत्येवमादिकारणादिविभागेन व्यवहारः ॥
१६५०-१६५३ ॥

अथापि स्याद्—यदि नाम चतुर्धा भेदोऽस्य जातः, तथापि 'वस्तुत्वेन भवि
त्वयम्' इत्येतत्^१ कुत ? इत्याह—न चावस्तुन इत्यादि । [G 473] न चावस्तुनो
भेदो युक्तः, वस्तुविधानत्वात्तस्य । तस्मादभावो वस्तुः ।

कीदृशं पुनरस्य वस्तुत्वम् ? इत्याह—कार्यादीनामिति । क्षीरादेः कारणस्य
यो भावः स एव दध्यादेः कार्यस्याभावः, कार्यस्य दध्यादेर्यो भावः स एव
क्षीरादेः कारणस्याभावः इत्येतदभाववस्तुत्वम् ॥ १६५४ ॥

पुनरप्यनुमानेन वस्तुत्वमस्य प्रतिपादयन्नाह—यद्वेत्यादि । अभावो

१-१ स यो भावः—पा०, गा० । २ यतस्त्वयम्—पा०, गा० ।

३ एतत्—पा०, गा० ।

तस्माद् गवादिवद् वस्तु प्रमेयत्वाच्च गम्यताम् ॥ १६५५ ॥

मान कथमभावश्चेत् प्रमेय चात्र कीदृशम् ।

मेयो यद्वदभावो हि मानमप्येवमिष्यताम् ॥ १६५६ ॥

(श्लो० वा०, अभा० ४५)

अभावशब्दवाच्यत्वात् प्रत्यक्षादेश्च भिद्यते ।

प्रमाणानामभावो हि प्रमेयानामभाववत् ॥ १६५७ ॥

(श्लो० वा०, अभा० ५३)

वस्तुविति पक्ष, अनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिप्राप्तत्वात्, प्रमेयत्वाच्चेति हेतुद्वयम्,
गवादिवदिति दृष्टान्त ॥ १६५५ ॥

तत्रानुवृत्तिबुद्धि — चतुर्विंशति 'अभावोऽभाव' इत्येकाकार प्रत्यय । व्यावृत्ति
बुद्धि — 'प्रागभावोऽयं न पश्चात्प्रागभाव' इत्यादिमेकाकार प्रत्यय । तत्र कुमारिलेन
त्रिविधोऽभावो वर्णित । आत्मनोऽपरिणाम एक । पदार्थान्तरविशेषज्ञान द्वितीय,
“साऽऽत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञान वान्यवस्तुनि” (श्लो० वा०, अभा० ११)
इति वचनात् । प्रमाणनिवृत्तिमात्रात्मकस्तृतीय,

“त्रिलक्षणेन वा बुद्धिर्वन्यते साऽनुमेयते ।

न चानुत्पत्तिरूपस्य कारणाधीनता कचित् ॥” (श्लो० वा०, अभा० ४४)
इति वचनात् । तत्रैतस्मिन्तृतीयेऽभावे बोधमाशङ्क्य परिहरन्नाह—मान
कथमभावश्चेदिति ।

अथोच्यते—कथं प्रत्यक्षानुत्पत्तिलक्षणोऽभाव प्रमाणमिति ? अत्रोच्यते—
प्रमेय चात्र कीदृशमिति 'वक्तव्यम् । किमत्र वक्तव्यम्' ? अभावरूप प्रमेय
मिति चेत् ? एव तर्हि यथामृत प्रमेयं तथा मृतमेव प्रमाणमितीष्यताम् । तत् किं
मुच्यते—मान कथमभाव इति । न हि लक्षण प्रमाण^२ युक्तम् ॥ १६५६ ॥

मवत्वभावस्य प्रमाप्यम्, प्रत्यक्षादिभ्यस्तु मेदोऽस्य कथम् ? इत्याह—
अभावेत्यादि । [G 474] प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानामभाव प्रमाण प्रत्यक्षादिभ्यो
भिन्नम्, अभावशब्दवाच्यत्वात्, प्रमेयभाववत् । अथ वा—अभावाख्यप्रमेयो

अभावो वा प्रमाणेन स्वानुरूपेण मीयते ।

प्रमेयत्वाद्यथा भावस्तस्माद् भावात्मकात् पृथक् ॥ १६५८ ॥

(श्लो० वा०, अभा० ५५)

मीमांसकमतखण्डनम्

तदत्र नित्यसत्त्वस्य परिणामो निराकृतः ।

तद्विपर्ययसद्भाव कादाचित्को न युज्यते ॥ १६५९ ॥

तत्प्रतिक्षेपमात्रात्मा स चेवत्र विवक्षितः ।

सर्वदा वस्तुनाऽस्तित्वं गम्येतास्यानिवर्तनात् ॥ १६६० ॥

धर्मी, तस्य स्वानुरूपप्रमाणप्रमेयत्व साध्यम्, प्रमेयत्वादिति हेतु, भावाख्यप्रमेयो
दृष्टान्तः । यच्च स्वानुरूप प्रमाण तद् भावात्मकात् प्रत्यक्षादेरन्यदिति सिद्धम् ॥
१६५७-१६५८ ॥

तदत्रेत्यादिना प्रतिविधत्ते । अनेन “आत्मनोऽपरिणामो वा” (तत्त्व० १६४८)
इति प्रथमस्याभावलक्षणस्यासम्भवितामाह । तथा हि—पर्युदासवृत्त्या परिणाम-
विपरीतोऽपरिणाम कादाचित्कोऽभिप्रेतो लक्षणत्वेन, अन्यथा हि यदि कादाचित्को
नाभिप्रेत, पर्युदासवृत्त्या स्यात्, तदा सर्वदैव वस्तुनोऽस्तित्वप्रतीतिः स्यात् ।
स चापरिणामो यथोक्तो न सम्भवत्यात्मन, यस्मान्नित्यसत्त्वस्य परिणामो
निराकृत, तस्मात् कुतस्तस्य विपरीतस्यापरिणामस्य पर्युदासवृत्त्या सश्रयण
भवेत् । यत्र सत्त्व = आत्मा, नियश्वासो सत्त्वश्चेति नित्यसत्त्व । यद्वा—
नित्य सत्त्वम् = सचा यस्य एतथोक्तः । नित्य इति यावत् । तद्विपर्ययसद्भाव
इति । तस्य परिणामस्य विपर्यय = अपरिणाम, स कादाचित्को न युक्त, किं
तर्हि ? सर्वदा भवन्नित्यैकरूपत्वादात्मैक ॥ १६५९ ॥

अथ मतम्—अपरिणामो न परिणामविपरीतवस्त्वात्मकः । किं तर्हि ?
परिणामप्रतिषेधमात्रात्मकः । तेन नासम्भाव लक्षण भवतीति ? अत्राह—
तत्प्रतिक्षेपेत्यादि । तस्य परिणामस्य प्रतिक्षेप = प्रतिषेध, स एव तन्मात्रम्,

अस्तु वाऽपरिणामोऽस्य तथापि व्यभिचारिता ।
 स्वापमूर्च्छाद्यवस्थासु तद्भावेऽप्ययंसम्भवात् ॥ १६६१ ॥
 प्रत्ययान्तरसद्भावे तद्विविक्तान्यदर्शनात् ।
 घटज्ञानाविरूपेण तस्यासाविष्यते यदि ॥ १६६२ ॥
 द्वितीयावस्य कः पक्षाद् विशेषोऽभिहितस्तदा ।
 यद्विकल्पेन निविष्टं पक्षद्वयमिदं त्वया ॥ १६६३ ॥
 अन्यवस्तुनि विज्ञाने घृते सर्वस्य नास्तिता ।
 अदृश्यस्यापि गम्येत द्वितीयाभावसंभवे ॥ १६६४ ॥
 तत्तुल्ययोग्यरूपस्य कारणान्तरसन्निधौ ।
 तद्विभक्तान्यविज्ञाने नास्तिता चेत् प्रतीयते ॥ १६६५ ॥

तदेवात्मा = स्वभावो यस्यापरिणामस्य स तथोक्तः । अस्येति । प्रतिक्षेपा-
 त्मनोऽपरिणामस्य; नित्यैकरूपत्वादात्मनः परिणामाभावात् ॥ १६६० ॥

अस्तु वेत्यभ्युपगम्यापरिणाममतिव्याप्तिं लक्षणदोषमाह । [G 475]
 व्यभिचारितेति अतिव्यापिता । मूर्च्छादीत्यादिशब्देन व्यवधान-पराङ्मुखाद्य-
 वस्था गृह्यन्ते । तद्भावेऽपीति । घटादिज्ञानरूपेणापरिणतात्मद्रव्यसद्भावेऽपि ।
 धर्मात्मनप्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरसद्भावे सति घटादिविविक्तप्रदेशज्ञानमेवा-
 परिणाम इष्यते; घटादिज्ञानरूपेणापरिणतत्वात् । तस्येति आत्मनः । असाविति
 अपरिणामः । एवं सति “विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनि” इत्येतस्माद् द्वितीयात् पक्षादस्य
 विशेषो नोक्तः स्यात् । तत्तश्च पक्षद्वयनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् ॥ १६६१-१६६३ ॥

अन्यवस्तुनीत्यादिना द्वितीयेऽभावलक्षणे व्यभिचारितामाह । अदृश्यस्या-
 पीति । देशकालस्वभावविप्रकृष्टस्य । द्वितीयाभाव इति । “विज्ञानं वाऽन्यव-
 स्तुनि” (तत्त्व० १६४८) इत्येतस्मिन् ॥ १६६४ ॥

अद्यापि स्यात्—न सर्वस्यादृष्टस्याभावः साध्य इष्टः, किं तर्हि ? तत्तुल्य-
 योग्यरूपस्येति । तेनोपलब्धेन घटादिविविक्तप्रदेशेन शुल्यं रूपं योक्तव्यं यस्य स

शक्यदर्शनवस्त्वाभप्रत्यक्षस्यैव नास्तिता ।

एवं सति समालयेया' नान्येषां व्यभिचारिणी ॥ १६६६ ॥

अन्यवस्तुनि विज्ञानं जातं वा ज्ञायते कथम् ।

अप्रत्यक्षा मता बुद्धिर्येनार्थापत्तितो यदि ॥ १६६७ ॥

सापि ज्ञानात्मिकैवेति तस्या अपि कुतो गतिः ।

अर्थापत्त्यन्तरप्रोक्तावनवस्था प्रसज्यते ॥ १६६८ ॥

तथोक्तः । उपलब्धिप्रमाणप्राप्तयेति यावत् । तद्विविक्तान्यविज्ञान इति घटादिविविक्तप्रदेशज्ञाने ॥ १६६५ ॥

शक्येत्यादिना प्रतिविष्ये । [G 476] शक्यदर्शनस्य = उपलब्धिप्रमाणप्राप्तस्य वस्तुनः, आभा = आकारो यस्य तत्तथा, शक्यदर्शनवस्त्वाभं च तत् प्रत्यक्षं चेति कर्मधारयः । नान्येषामिति अनुमानादीनाम् । यस्तस्तेषां परोक्षं एवार्थो विषयः । न च तेषां निवृत्तौ परोक्षस्य देशकालस्वभावविप्रकृष्टस्य निवृत्तिरस्तीत्यतो व्यभिचारिणी तेषां निवृत्तिः, ततश्च “प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः” (तत्त्व० १६४८) इत्यत्रादिग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

अपि च—तदन्यवस्तुनि विज्ञानं यदि निश्चितं भवेदेवं प्रतियोगिनोऽभावं साधयतीत्येवमवश्यमभ्युपगन्तव्यम्; अन्यथा हि सत्तामात्रेण ततोऽभावसिद्धौ सत्यां सर्वस्य पुंसस्तस्मादेकपुरुषोत्तमादपि ज्ञानादभावसिद्धिप्रसङ्गः स्यात् । तत्र येन मीमांसकेनाप्रत्यक्षा बुद्धिरभ्युपगता, तेन तदेव तदन्यवस्तुनि जातं विज्ञानं कथं ज्ञायते ? नैव । अर्थापत्तितो यदीति । ‘ज्ञायते’ इति प्रकृतेन सम्बन्धः । यथोक्तम्—“अज्ञातेऽर्थे बुद्धेरसिद्धेरर्थज्ञानाल्लिङ्गात्तद्बुद्धिरनुमीयते” (मी० ६० शा० भा० १.१.५) इति । तत्र^१ लिङ्गवचनमन्यथाऽनुपपत्तिर्वाचकम् । अर्थज्ञानादन्यथाऽनुपपत्तादित्यर्थः । अनुमीयते, प्रमीयत इति यावत् । एवं तर्हि साऽप्यर्थापत्तिर्ज्ञानात्मिकेति तस्या अपि कुतो गतिरिति वक्तव्यम्; अन्यस्या अर्थापत्तेरिति चेत् ? एवं सत्यनवस्था स्यात् ।

किञ्च—यदि वस्तुत्वभावस्याभ्युपगम्यते, तदा यथा प्रमाणाभावो वस्तु

यदि वस्तु प्रमाभावे मेधाभावस्तथैव च ।
 प्रत्यक्षेऽन्तर्गतो भावस्तथा सति कथं न ते ॥ १६६९ ॥
 कार्यादीनामभावो हि भावो यः कारणादिना^१ ।
 स चापरविविक्तात्मा प्रत्यक्षेणैव गम्यते ॥ १६७० ॥
 स्वरूपपररूपान्यां नित्यं सदसदात्मके ।
 वस्तुनि जायते किञ्चिद् रूपं कैश्चित् कदाचन ॥ १६७१ ॥
 प्रत्यक्षाद्यवतारश्च भावांशो गृह्यते यदा ।
 व्यापारस्तदनुत्पत्तेरभावांशे जिघृक्षिते ॥ १६७२ ॥

तथा प्रमेयाभावोऽपीति, ततश्चाभावो वस्तुत्वात् प्रत्यक्ष एव किमिति नाम्युपग-
 म्यते, येन तदधिगतयेऽन्यत्प्रमाणान्तरमभावाख्यं परिकल्प्येत ॥ १६६९-१६६९ ॥

कार्यादीनामित्यादिना प्रत्यक्षान्तर्गतत्वमेव समर्थयते ।

तथा चोक्तम्—“कार्यादीनामभावः को^२ यो भावः कारणादिना” (तत्त्व०
 १६७०) इति । स च कारणादेर्भावोऽपरविविक्तात्मा = कार्यादिविविक्त-
 स्वभावः, प्रत्यक्ष एवेति किमभावस्यापरं प्रमेयमस्ति येन प्रमाणान्तरं स्यात् ।
 प्रयोगः—यस्य यतो व्यतिरिक्तं प्रमेयं नास्ति तत्तो न प्रमाणान्तरम्, यथा
 सप्तमं प्रमाणम् । नास्ति च प्रमेयं प्रत्यक्षप्रमेयाद् व्यतिरिक्तमभावस्येति व्यापका-
 नुपलब्धिः ॥ १६७० ॥

अत्र परो हेतुसिद्धिमुद्गाहयन्नाह—स्वरूपेत्यादि । [G. 477]. स्यात्
 प्रमेयाभावो यद्येकतममेव वस्तु स्यात् ; यावता स्वरूपपररूपान्यां यथाक्रमं
 सदसदात्मत्वेनोभयात्मकं वस्तु, तस्मिन्नुभयात्मके वस्तुनि स्थिते, किञ्चिद्रूपम् =
 स्वभावः, कैश्चित् प्रमाणैर्जायते, न सर्वं सर्वैः । एतदेव दर्शयति—प्रत्यक्षे-
 त्यादि । भावांशो यदा गृह्यते तदा प्रत्यक्षादीनां पञ्चानां व्यापारः, नाभावस्य ।
 अभावान्शे ग्रहीतुमिष्टे, तदनुत्पत्तेर्व्यापारः; तेषाम् प्रत्यक्षादीनामनुत्पत्तेरभावस्येति
 यावत् ॥ १६७१-१६७२ ॥

स्वरूपमेव वस्तूनां ननु व्यावृत्तमन्यतः^१ ।

तेनात्मना सदेतच्च प्रत्यक्षममुनाऽत्मना ॥ १६७३ ॥

अर्थक्रियासमर्थं च सदसदन्यदुच्यते^२ ।

समावेशो न चैकत्र तयोर्युक्तो विरोधतः ॥ १६७४ ॥

स्वसाध्याया समर्थं चेदन्यस्यामक्षयं ननु ।

तदेतद्वि द्विरूपत्वं नैकैकत्रास्ति वस्तुनि ॥ १६७५ ॥

स्यादसिद्धता हेतोर्यथैकस्योभयात्मकत्वं स्यात्, यावता विरुद्धमेकस्योभयात्मकत्वम्—इति प्रतिपादयन्नाह—स्वरूपमेवेत्यादि । न हि पररूपेण वस्तु वस्तुन्तराद् व्यावृत्तम्, किं तर्हि ? स्वरूपेण । अतश्च स्वरूपमेव = स्वभाव एव वस्तूनां वस्तुन्तराद् व्यावृत्तमुपलभ्यते, स्वस्वभावावस्थानात् । येन चात्मना व्यावृत्तं तेन तद्वस्तु सदेव, नासत् । एतच्च वस्तु प्रत्यक्षममुनान्यव्यावृत्तेनात्मनेति न द्वितीयरूपोपलब्धिः ॥ १६७३ ॥

एव तावत् प्रत्यक्षविरुद्धमुभयात्मकत्वप्रतिशानमुद्भावितम्, इदानीमनुमानविरुद्धं प्रतिपादयन्नाह—अर्थक्रियेति । यदर्थक्रियाकारि तत्सत्, यथा सत्त्वेनाभिमत रूपम् ।^१ अर्थक्रियाकारि चासत्त्वेनाभिमत रूपमिति स्वभावहेतुः । यौ च परस्परविरुद्धौ न तयोरेकस्मिन् वस्तुनि युगपदुपलभ्यन्तम्, यथा छायातपयो शीतोष्णयोर्वा, परस्परविरुद्धे च सदसद्रूपे—इति [C 478] व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

स्वसाध्यायामित्यादिना परो हेतोरसिद्धमुद्भावयति । तथा हि—तदंशैकं वस्तु स्वसाध्यायामर्थक्रियाया समर्थम्, अन्यसाध्याया त्वसमर्थम्, तत्तत्तार्थक्रियाकारित्वलक्षणो हेतुरसिद्धः । न हि परसाध्यामर्थक्रियामपेक्ष्यार्थक्रियाकारित्वं वस्तुन सिद्धम् । न च सदसद्रूपयोः परस्परविरोधः, अपेक्षामेदात् । तथा हि—स्वसाध्यामर्थक्रियामपेक्ष्य सदुच्यते, अन्यसाध्या त्वपेक्ष्यासदिति, यदि तु स्वसाध्यामेकापेक्ष्यासदुच्येत, स्यात् परस्परविरोधः । अत्र परिहारमाह—ननु तदेवेति । यदेव स्वसाध्याया समर्थं वस्तुस्वरूपं तदेव परसाध्यायामसमर्थम्, नान्यत् । न च

१. •निष्पत्त—पा०, गा० ।

२ सदसदन्यदुच्यते—पा०, गा० ।

३. जनयक्रिया—गा० ।

अन्यदेवासमर्थं तु यद्यन्यस्यामितीष्यते ।

द्वे तदा वस्तुनो प्राप्ते तन्नैकस्य द्विरूपता ॥ १६७६ ॥

अभावस्य च वस्तुत्वे पूर्वमङ्गीकृते सति ।

नीरूपता पुनस्तस्य किमर्थमुपवर्ण्यते ॥ १६७७ ॥

नीरूपस्य हि विज्ञानरूपहानौ प्रमाणता ।

न युज्यते प्रमेयस्य सा हि सवित्तिलक्षणा ॥ १६७८ ॥

तद्वेतुत्वात् प्रमाणं चेच्चक्षुरादिवदुच्यते ।

न नीरूपस्य हेतुत्वसम्भवोऽस्ति कदाचन ॥ १६७९ ॥

ज्ञानरूपविविक्तश्च सोऽभावो गम्यते कथम् ।

पेशामेदेन शब्दभेदाद् वस्तु भिद्यते, निरुक्त्वात् तस्य । तदिति । तस्मादर्थे तत् । तस्मात् नैकत्र द्विरूपत्वमस्ति । अथान्यदेव रूपमन्यसाध्यायामर्थक्रियायासमर्थम् न तु तदेव : इत्याह—अन्यदेवेति । एव तर्हि यदर्थक्रियासमर्थं तदेक वस्तु, यच्चासमर्थं तद् द्वितीयमिति वस्तुद्वयमेव केवलं भवत्य प्रतिपादितम्, न त्वेकस्योभयात्मत्वम् ॥ १६७४-१६७६ ॥

प्रमाणनिवृत्तिमात्ररूपके तृतीयेऽभावलक्षणे दूषणमाह—अभावस्येत्यादि । पूर्वमङ्गीकृत इति । “साऽऽत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञान वाऽन्यवस्तुनि” (तत्त्व० १६४८) इति वचनात् । नीरूपता पुनस्तस्येति । “मानमप्येवमिष्यताम्” (तत्त्व० १६५६) इति वचनाद् विषयाधिगमलक्षणात्वात् प्रमाणस्य न युक्त नीरूपस्य प्रामाण्यमिति वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥ १६७७ ॥

तमेवाभिप्रायं दर्शयन्नाह—नीरूपस्येत्यादि । सेति प्रमाणता । यत् प्रमेयाधिगतिरूपम्, न भवति न तत् प्रमाणम्, यथा घटादि प्रमेयाधिगतिशून्यश्चाभाव इति व्यापकानुपलब्धिः ॥ १६७८ ॥

स्यादेतत्—चक्षुरादयो न प्रमेयाधिगतिरूपाः, अथ च प्रमेयाधिगतिहेतुत्वात् प्रमाणमुच्यन्ते, तद्वदभावोऽपीत्यनैद्यन्तिको हेतुरित्याह—तद्वेतुत्वादित्यादि । [G 479] न च प्रमाणहेतुत्वादुपचारेण कल्पना युक्ता, यतो नीरूपस्य सर्वसा-मर्थ्यविरहलक्षणत्वाच्च हेतुत्वसम्भवो युक्तः । सम्भवे वा नीरूपताहानिप्रसङ्गात् ।

तद्गोचरप्रमाभावादेवं न^१ त्वन्वस्थितिः^२ ॥ १६८० ॥

वस्त्वभावात् प्रमाणस्य प्रमाभावाच्च वस्तुनः ।

नास्तिता यदि गम्येत भवेदन्योऽन्यसंश्रयः ॥ १६८१ ॥

तस्मादेकस्य या दृष्टिः संवान्यादृष्टिरुच्यते ।

सा च^३ स्वतन्त्रसिद्धि^४ स्वरूपेणाजडत्वतः ॥ १६८२ ॥

तस्याविशेषात्^१ तद्वाविज्ञानानुपरमप्रसङ्गाच्च । किञ्च—^२न चासिद्धस्य^३ गमकत्वमुक्तम्, अतिप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तम् । सा च तस्याभावस्य सिद्धिः कथमिति वक्तव्यम्, न तावत् स्वत एव तस्य सिद्धिः, प्रमेयाभावस्यापि स्वत एव सिद्धिप्रसङ्गात् । ततश्चाभावकल्पना व्यर्था स्यात्, प्रमेयाभावसिद्धयर्थत्वात् तस्या, तस्य च प्रमेयाभावस्य प्रमाणाभाववत् स्वत एव सिद्धत्वात् । नापि स्वसचित्त्वा तस्य सिद्धिः, यतो ज्ञानरूपविविक्तोऽसौ कथं स्वसन्नित्या गम्येत, ज्ञानात्मन एव तयाधिगमात् । अथान्यस्मात् तद्विषयप्रमाणाभावात् तत्सिद्धिः, तस्यापि तद्विषयस्य प्रमाणाभावस्य कथं सिद्धिः^४, तस्याप्यन्यत् सिद्धावनवस्था स्यात् । यथोक्तम्—

“अन्यार्थस्य नास्तित्वं गम्यतेऽनुपलम्बत ।

उपलम्बस्य नास्तित्वमन्येनेत्यनरस्थितिः” ॥ (प्र० बा० ४.२७५) इति ।

अथ मा भूदनवस्थितिः, प्रमेयाभावात् तस्य सिद्धिरभ्युपगम्यते । एव सतीतरेतराश्रयत्वं प्राप्नोति । तथा हि—वस्तुनः प्रमेयस्याभावात् प्रमाणाभावसिद्धिः । ननु^१ तु^२ सिद्धौ च प्रमेयाभावात्सिद्धिरिति स्फुटतरमेगात्रावतरतीतरेतराश्रयदोषः । सदस्यं गडुप्रवेशोऽश्च तासविनिर्गमः । तस्मादेकोपलब्धिरिवान्यस्यानुपलब्धिरिति नामावो नाम पृथक्प्रमाणम्, प्रत्यक्षात् । स्यादतत्—साऽप्येकोपलब्धिः कथं सिद्धा, तत्राप्यभाववत् समानप्रसङ्गः^३ इत्याह—सा चेत्यादि । सा चैकस्य दृष्टिः स्वयमेव स्वतन्त्रा सिद्धा, नान्यत् इति नानरस्थाप्रसङ्गः । कस्मात्^४ स्वरूपेण = प्रकृत्येव,

१-१. न तर्ह्यनं—पा०, गा० ।

२-२. स्वतन्त्रसिद्धि—पा०, गा० ।

३. तद्वाविज्ञानां—पा०, गा० । ४-४. नासिद्धस्य—पा०, गा० ।

५-५. तस्य—पा०, गा० ।

बुद्धेस्तु' परतः 'सिद्धिलिगाद् बुद्धचन्तरादपि ।
 अन्यथानुपपत्तेर्वा सर्वथापि न सम्भवः ॥ १६८३ ॥
 त्रयपर्यनुयोगस्य प्रत्येक सति सम्भवे ।
 अनवस्थितयो बह्व्यो विसर्पिण्यः स्युरत्र ते ॥ १६८४ ॥
 तुल्ययोग्यात्मनस्तस्मादेकस्यैवोपलम्भनात् ।
 असन्निश्चययोग्यत्वमन्येषा सम्प्रतीयते ॥ १६८५ ॥

अबद्धरूपत्वात् = प्रकाशस्वभावत्वात् । न च सत्तामात्रेण सविचावतिप्रसङ्गः,
 अन्येषामतद्रूपत्वात् ॥ १६७९ १६८२ ॥

अथ परतो बुद्धिसिद्धौ क प्रक्षेपः ? इत्याह—बुद्धेरित्यादि [G 480]
 केचिल्लिङ्गसमधिगम्या बुद्धिमिच्छन्ति । तच्च लिङ्गमर्थज्ञानं वा कियारूपम्, इन्द्रि-
 यार्थो वा, व्यक्ती वा विषय इत्यादिकम् । केचिद् बुद्धचन्तरप्रत्यक्षा बुद्धिमिच्छन्ति,
 न स्वसविद्रूपम्, स्वात्मनि 'कारित्वविरोधात् । केचिज्ज्ञातार्यान्यथानुपपत्त्या
 ज्ञातोऽर्थो न सिद्ध्यति यदि बुद्धिर्न भवेत्, तस्य स्वयं बद्धरूपत्वात् । अतः
 पक्षत्रयमुक्तम् ।

तस्य लिङ्गादित्रयस्य य प्रत्येक पर्यनुयोगः, तस्यापि लिङ्गादे कुत
 सिद्धिरिति तस्य सम्भवे सति बह्व्योऽनवस्थितस्य प्रसर्पन्ति । तथा हि—तदपि
 लिङ्गादित्रयं बुद्धेरसिद्धावसिद्धमिति तस्यापि परतः सिद्धिरन्वेष्टव्या, तत्राप्यपर-
 लिङ्गादिसमाश्रयणे सर्वत्र पर्यनुयोगे चान्वयथाप्रसङ्गः । तस्मादेकस्योपलम्भा-
 दन्येषामसत्त्व प्रतीयते, तद्देशकालस्य निषेधे कर्तव्ये तुल्ययोग्यात्मनामेव निषेध
 कार्यः, अन्येषा तत्र निषेद्धुमशक्यत्वात् । तादात्म्यनिषेधे तु सर्वस्यैव निषेध
 कार्यो दृष्टः, तदन्यत्वेन सर्वस्य व्यवस्थापनात्, 'न तदात्मा परात्मा'
 (तत्त्व० ११९२) इति कृत्वा ।

ननु चाकाशे चन्द्राभावः यदाऽध्यवस्यति तदा नैकस्य तत्रोपलम्भः,
 येनोच्यते—एकोपलम्भादन्याभावसिद्धिरिति, न बाकाश नाम किञ्चित् परमार्थः

एकस्य कस्य संवित्तावचन्द्रं गम्यते नभः ।

सर्वशब्दविवेकश्च कचिन्निश्चीयते कथम् ॥ १६८६ ॥

प्रकाशतमसो राशेस्तमेव व्योम मन्यते ।

प्रतिपत्ता यतोऽन्यस्य न सत्त्वं न च दर्शनम् ॥ १६८७ ॥

सोऽस्ति, यच्चन्द्रविवेकं दृश्येत । यदपि परैर्वस्तु सत्कल्पितम्, तदप्यतीन्द्रियम्, यश्च कचित् प्रदेशो शब्दाभावनिश्चयः, स कस्योपलम्भात् ? न तावद् भूभागोपलम्भादिति वक्तव्यम्; तस्य शब्देनानुल्ययोग्यावस्थत्वात् । तथा हि—भूभागश्चाक्षुषः, शब्दस्तु श्रावणः, तुल्ययोग्यावस्थयोश्च परस्परापेक्षामन्यत्वमिष्टम्; एकज्ञान-संसर्गिणः^१ परस्परापेक्षामन्यत्वमिति वचनात् । नापि कालस्योपलम्भादिति वाच्यम्, न हि^२ पदार्थव्यतिरिक्तः कालोऽस्ति यस्योपलम्भः स्यात् । योऽपि परैरिष्टः^३, सोऽप्यतीन्द्रियः ॥ १६८३-१६८६ ॥

प्रकाशेत्यादिना प्रतिविष्यते । [G. 481] राशेरिति । संविताविति सम्बन्धः; यस्मात् तमेव प्रकाशतमसो राशिमाकाशमिति प्रतिपत्ता प्रतिपद्यते, नान्यत् । तथा हि—दिवा निशि वेदमिन्द्रनीलसङ्काशमाकाशमिदं बलधरनिका-समिति^४ वा प्रतिपद्यते । न चाकाशस्य परिकल्पितस्य वर्णसंस्थानादिरस्ति । ततोऽन्यस्येति । प्रकाशतमोराशिव्यतिरेकेण परपरिकल्पितस्याकाशस्यासत्त्वात् । सत्त्वे वाऽतीन्द्रियत्वात् । सर्वशब्दविवेकोऽपि श्रोत्रज्ञानस्य कार्यस्यानुपलब्ध्या गम्यते । सा चानुपलब्धिपरन्त्येषां चक्षुरादिज्ञानानां संवेदनात् सिद्धेत्यस्त्वेवात्राप्येकोपलम्भोऽन्यविज्ञानसंवेदनलक्षणः । ननु न हि कार्यसत्तया कारणसत्ता व्याप्ता, येन सा कार्यसत्ता निवर्तमाना तामपि निवर्तयेत्; यतो नावश्यं कारणानि तद्वन्ति^५ भवन्ति ? न त्रमः—सर्वा कारणसत्ता कार्यसत्तया व्याप्तेति, किं तर्हि ? विशिष्टैवाप्रतिबद्धसामर्थ्यलक्षणा, तस्या एवात्र निषेधः कृत्यते, न सर्वस्याः । तथा हि—यत्रापि केवलप्रदंशोपलम्भाद् घटाभावसिद्धिः, सापि घटोप-

१-१. ०संसर्गिणोऽन्यस्य—पा०, या० । २. परार्थ—पा०, गा० ।

३-३. परैरिष्टांशस्यो—पा०; गा० । ४. ०निकाशमिति—पा०, गा० ।

५. तद्वन्ति—पा०; वयनन्ति—गा० ।

सर्वशब्दविवेकोऽपि कार्यादृष्टेः प्रतीयते ।

सा च सिद्धाऽन्ततोऽन्येषां विज्ञानानां स्ववेदनात् ॥ १६८८ ॥

इत्थं च वस्तुरूपत्वे स्थितेऽभावप्रमात्मनः ।

अभावशब्दवाच्यत्वमन्तर्भविऽप्यबाधितम् ॥ १६८९ ॥

अभावो वा प्रमाणेन स्वानुरूपेण मीयते ।

इत्यत्र सिद्धसाध्यत्वं तादृश्यस्त्यनुरूपा ॥ १६९० ॥

लम्भाव्यकार्यानुपलब्धिरेव; यत उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यैव घटस्याभावः साध्यते, न सर्वस्य । कश्चोपलब्धिलक्षणप्राप्तः ? य एवाप्रतिबद्धसामर्थ्यः; यत उपलब्धिलक्षणं स्वभावविशेषो वर्णितः—यः स्वभावः स प्रत्यक्ष एव भवतीति । अन्यथा क्षत्रापि घटोपलब्ध्या घटसत्ता न व्याप्ता स्यात्, ततश्चाव्यापकस्य निवृत्तौ नाव्याप्तस्य निवृत्तिरिति ततो घटभावो न सिद्ध्येत् । तस्मात् सर्वैव स्वभावानुपलब्धि-सद्व्यवहारहेतुः परमार्थतः कार्यानुपलब्धिरेव द्रष्टव्या ॥ १६८७—१६८८ ॥

इत्थमित्यादिना 'अभावशब्दवाच्यत्वात्' (तत्त्व० १६५७) इत्यस्य हेतोर-नैकान्तिकत्वमाह—इत्थमिति । “एकस्य या दृष्टिः सैवान्या दृष्टिरुच्यते” (तत्त्व० १६८२) इत्यादिना । अन्तर्भावेऽप्यबाधितमिति । अभावस्य प्रत्यक्षान्तर्भविऽप्य-भावशब्दवाच्यत्वमविरुद्धमित्यर्थः । एतेन हेतोर्विपक्षादव्यावृत्तिमाह ॥ १६८९ ॥

[G. 482] तादृश्यस्त्यनुरूपतेति । अन्योपलब्धिलक्षणानुपलब्धि-भावः^१ । यच्चाप्येके चोदयन्ति—ननु वस्त्वभावमात्रालम्बनस्य प्रत्यक्षादौ न कचि-दन्तर्भावोऽस्ति, वस्तुविरहमात्रालम्बनत्वादस्य, प्रत्यक्षादेश्च वस्तुविषयत्वात्; न चास्याप्रामाण्यम्; अविसंवादित्वात्, न हि भवद्विर्वस्तूनां निरन्वयं विनाश-मिच्छद्विर्वस्तुविरहो नेष्यत इति ? तदप्यनेन प्रत्युक्तम्; न हि तेन विकल्पेन^२ तद्देशकालादिविशेषणरहितभावमात्रालम्ब्यते । किं तर्हि ? ‘कचिद्देशादौ घटादि नास्ति’—इत्यनेन रूपेण सविशेषणमेव । तच्च केवलस्यैव देशादेर्ग्रहण-सामर्थ्यादिवं भवतीति न पृथगस्य प्रागाण्यम्; प्रत्यक्षगृहीतस्यैव केवलस्य देशा-देस्तथा विकल्पनात् । सत्यपि वा निर्विशेषणस्याभावस्य ग्रहणे न तद्ग्राहिणो

५. युक्त्यनुपलब्धिविचारः

चरकमुनिमतम्

अस्मिन् सति भवत्येव न भवत्यसतोति च ।

तस्मादतो भवत्येव युक्तिरेपाऽभिधीयते ॥ १६९१ ॥

प्रमाणान्तरमेवेयमित्याह चरको मुनिः ।

नानुमानमियं यस्माद् दृष्टान्तोऽत्र न लभ्यते ॥ १६९२ ॥

उपलब्ध्या यथा योऽर्थो ज्ञायते तदभावतः ।

नास्तित्वं गम्यते तस्यानुपलब्धिरियं मतः ॥ १६९३ ॥

प्रमाणान्तरमेवापि दृष्टान्ताद्यनपेक्षणात् ।

दृष्टान्तेऽपि हि नास्तित्वमनयं प्रसिद्धमिति ॥ १६९४ ॥

तत्प्रतिपिधानम्

कार्यकारणताभावप्रतिपत्तिर्न

संयता ।

ज्ञानस्य प्रामाण्यं युक्तम्; यस्तुविषयत्वात् । अर्थक्रियार्थिना च प्रमाणचिन्ताया
वस्तुविधानत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ १६९० ॥

इत्यभावविचारः^१

युक्त्यनुपलब्धी अधिहृत्याह—अस्मिन् सतीत्यादि । तद्भावभावित्वेन^२
यत्कार्यताप्रतिपत्तिरियं^३ युक्तिः । इयं च सविकल्पकत्वाच्च प्रत्यक्षम् । नाप्यनुमानम्;
दृष्टान्ताभावात् । तथा हि—^४दृष्टान्तेऽपि अत एव तद्भावभावित्वात् तत्कार्यता-
प्रतिपत्तिः, तत्रापि दृष्टान्तोऽन्वेषणीयस्तत्राप्यपर—इत्यनवस्था स्यात्, तस्मात्
प्रमाणान्तरमेवेयमित्याह चरको वैद्य । तथा या चोपलब्धिनिवृत्त्या नास्तित्व-
प्रतीतिरियमनुपलब्धिः । अस्या अपि प्रमाणान्तरत्वे युक्तिवदेव न्यायो घोषणीयः^५ ॥
१६९१—१६९४ ॥

कार्येत्यादिना प्रतिविधत्ते ।] G 483] “कार्यकारणता” चाभावश्चेति
कार्यकारणताभावौ, तयोः प्रतिपत्तिरिति विगृह्य समासः । तत्र कार्यकारणताप्रति-

१. इत्यभाव—जै० । २-२. यत्कार्यता—पा०, गा० ।

३. दृष्टान्तो—पा०, गा० । ४. ०ऽन्वेषणीय—पा०, गा० ।

५-५. ०करणभावोऽभावश्च—पा०, गा० ।

तदत्रास्यां न भेदोऽस्ति साध्यसाधनयोर्यतः ॥ १६९५ ॥

तद्भावभावितां मुक्त्वा न हेतुफलताऽपरा ।

दृश्यादृष्टिं विहायान्या नास्तित्ता न प्रतीयते ॥ १६९६ ॥

तद्भावव्यवहारे तु योग्यतायाः प्रसाधने ।

सङ्केतकाले विज्ञातो विद्यतेऽर्थो निदर्शनम् ॥ १६९७ ॥

पट्टिर्युक्त्या, अभावप्रतिपत्तिरनुपलब्ध्येति यथाक्रमं सम्बन्धः । अस्यमिति ।

युक्तावनुपलब्धौ च प्रमाद्वयेऽपि न साध्यसाधनयोर्भेदः ॥ १६९५ ॥

कथम् ! इत्याह—तद्भावित्यादि । युक्तौ तावन्न साध्यसाधनयोर्भेदः, तथा हि—
तद्भावभाविता हेतुः, कार्यकारणता साध्या । न चानयोर्भेद उपलभ्यते; पर्यायत्वात्,
तत्पदपवत् । अनुपलब्धावपि च न भेदः । तथा हि—यद्युपलम्भनिवृत्तिनात्र
विवक्षितम्, तदा तस्यासिद्धत्वात् पूर्ववदनवस्थादिदोषो वाच्यः । अधान्योपलब्धि-
रेवानुपलब्धिः, तदा दृश्यानुपलब्धावेवान्तर्भावः । अनया च नभावः साध्यते; तस्य
प्रत्यक्षेणैव सिद्धत्वात् । अत एवाह—दृश्यादृष्टिं विहायेत्यादि ॥ १६९६ ॥

अथ मतम्—नाभ्यां कार्यकारणताऽभावौ साध्येते, किं तर्हि ! तद्व्यवहारः
इति ! तत्राह—तद्भावव्यवहार इत्यादि । तयोर्हेतुफलत्वाभावयोर्भावस्तद्भावः,
तत्र व्यवहारो यः स तद्भावव्यवहारः । ज्ञानाभिधानमवृत्तिलक्षणमनुष्ठानम्,
तस्मिन् योग्यता साध्यते मूढं^१ प्रति । यथा^२ प्रयोगश्च—ये यद्वापारान्तर-
नियतोपलभ्यस्वभावास्ते तत्कार्यव्यवहारयोभ्याः, तपथा—सङ्केतकालानुभूताः
कुल्यत्यदिव्यापारानन्तरोपलभ्यस्वभावा षटादयः । तथा च तात्त्वादिन्यापारानन्तर-
नियतोपलभ्यस्वभावाः शब्दा इति स्वभावहेतुः । तथानुपलब्धावपि व्यवहारे
साध्ये प्रयोगः—येषानुपलब्धिलक्षणप्राप्ताभिमतानां येध्वनुपलब्धिस्तो तदभाव-
व्यवहारयोभ्याः, तपथा—विषाणाभावव्यवहारयोभ्याः शशमस्तद्वदयः^३ । उपलब्धि-
लक्षणप्राप्ताभिमतानां [G 481] पराभिमतसामान्यादिपदार्थानामनुपलब्धिस्तद्वद-
अपत्तेनेष्टेषु शास्त्रेषादिव्यति स्वभावानुपलब्धिः । तद्विविक्तानां शास्त्रेष्वपि

१. व्यवहार—ग०, ग० । २-३. ग०, ग० पुनश्चोक्तं ।

३. शशमस्त—ग०, ग० ।

६. सम्भवविचारः

समुदायव्यवस्थाया हेतवः समुदायिनः ।

शतादिसम्भवज्ञानं सहस्रात् कार्यलिङ्गजम् ॥ १६९८ ॥

७. ऐतिह्यादिविचारः

ऐतिह्यप्रतिभादीनां भूयसा व्यभिचारिता ।

नैवेदशां प्रमाणत्वं घटतेऽतिप्रसङ्गतः ॥ १६९९ ॥

मुपलभान्नासिद्धिः । नाप्यनैकान्तिकता; हेतोरभिन्न्यक्तेर्निराकारिष्यमाणत्वात्, एता-
वन्मात्रनिबन्धनत्वाच्चाभावव्यवहृतेः । नापि विरुद्धता; सपक्षे भावादिति ॥ १६९७ ॥

इति युक्त्यनुपलब्धिविचारः^१

तत्र सम्भवश्च लक्षणया समुदायः । सम्भवप्रतिपत्तौ समुदायिप्रतिपत्तिः ।
यथा—सहस्रसद्भावे ज्ञाते शतादिसत्ताप्रतिपत्तिः । इदं च किल दृष्टान्ता-
भावान्नानुमानम् ।

अत्र दूषणमाह—समुदायेत्यादि । यस्मात् समुदायिभ्योऽन्यस्य समुदायस्था-
भावात् समुदायव्यवस्थायाः समुदायिन एव कारणम्; तस्मात् सहस्राच्छतादि-
सम्भवप्रतीतिः कार्यलिङ्गजैव ॥ १६९८ ॥

इति सम्भवविचारः^२

अन्ये त्वैतिह्यादि च ग्रमान्तरमिच्छन्ति, तत्रानिर्दिष्टवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यम् =
ऐतिह्यम् । यथा—‘इह वटे यक्षः प्रतिवसति’ इति । अनियतदेशकालमाकस्मिकं
सदसत्सूचकं ज्ञानम् = प्रतिभा । यथा—‘कुमार्या एवं भवति—‘अद्य मे आता
आगमिष्यति’ इति, तच्च किल तथैव भवतीति प्रमाणम् । अत्र दूषणमाह—
ऐतिह्येत्यादि । आदिशब्देन प्रत्यभिज्ञादीनां ग्रहणम्; तेषामपि परैः कैश्चित्
प्रमाणत्वेन गृहीतत्वात् । अतिप्रसङ्गत इति । स्वमान्तिकस्यापि कदाचित्
सत्यतादर्शनात् प्रमाणान्तरत्वं स्यात् ॥ १६९९ ॥

इत्यैतिह्यादिविचारः^३

सर्वेषां प्रमाणान्तराणां संक्षेपेण निराकरणम्
 अथ वाऽस्थान एवायमायातः क्रियते यतः ।
 प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च द्विधैवार्थो व्यवस्थितः ॥ १७०० ॥
 उभयानुभयात्मा हि नैवार्थो' युज्यते परः ।
 एकस्यैकत्र विज्ञाने व्याहृते हि क्रियाक्रिये ॥ १७०१ ॥
 साक्षाद्वि ज्ञानजनकः प्रत्यक्षो ह्यर्थं उच्यते ।
 यथोक्तविपरीतस्तु परोक्षः कृतिभिर्मतः ॥ १७०२ ॥

[G. 485] एवं विस्तरेण प्रमाणान्तरं निराकृत्य सङ्क्षेपेण निराकुर्वन्नाह—
 अथ वेत्यादि । द्विविध एव ह्यर्थः—प्रत्यक्षः, परोक्षश्च ॥ १७००—१७०१ ॥

ननु चापरोऽप्यस्ति प्रत्यक्षः—नैव प्रत्यक्षः, नाप्यप्रत्यक्षः ! इत्याह—उभये-
 त्यादि । न ह्येकस्यान्योऽन्यप्रत्यनीकनेकषर्मसम्पातो युक्तः; एकत्वहानिप्रसङ्गात् ।
 तथा हि—विशिष्टस्याव्यवधानेन यथागृहीतार्थवसायकारणस्य ज्ञानस्य साक्षालिङ्गा-
 दिव्यवधानं विना जनकोऽर्थः प्रत्यक्ष उच्यते । एवं च कृत्वा 'क्षणिकः शब्दः'
 इत्यादि ज्ञानमप्रत्यक्षार्थमिति सिद्धम् । न चैकस्य पदार्थस्यैकत्र क्रियाक्रिये युक्ते,
 येन विज्ञानजनकत्वाजनकत्वाभ्यां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षस्वभावो भवेत् । नाप्यनुभय-
 स्वभावो युक्तः; एकस्वभावनियेधस्यापरस्वभावविधिनान्तरीयकत्वाद् वस्तुनः । अने-
 कस्य तु नैकत्र [G. 486] क्रियाक्रियाविरोधः, यथा—रूपरसयोश्चक्षुर्विज्ञाने ।
 तथैकस्यानेकस्मिन्, यथा रूपस्य चक्षुःश्रोत्रविज्ञानयोः, तदर्थमेकस्यैकत्रेति चाह ।
 तस्माद् द्विविध एवार्थः । तत्र शब्दादीनां प्रामाण्यं भवत्यत्यक्षे वार्यं भवेत्, परोक्षे
 वेति पक्षद्वयम् । न तावदाद्येऽर्थे, कस्मात् ? प्रत्यक्षेऽन्तर्गतिप्राप्ते; शब्दादीनाम-
 भिन्नार्थविषयत्वात् । अथ प्रत्यक्षेणाधिगते सत्युत्तरकालं तैः पुनरधिगमः क्रियते,
 अत आह—वैफल्यं वा । गृहीतब्रह्मणा स्मृतिवदप्रामाण्यप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि
 पक्षे स परोक्षोऽर्थो विषयो भवन् साक्षाद्वा स्याद्, व्यवधानाद्वा पराश्रयेण, तत्र तावज्ज
 साक्षात्; तस्यापरोक्षत्वप्रसङ्गात् प्रत्यक्षार्थवत् । यस्मादत एवासौ परोक्ष उच्यते; यतः
 साक्षात् ज्ञानं जनयति, साक्षात्स चेज्ज्ञानं जनयेत्, कथमसौ परोक्ष इति वचनीय-

आद्यार्थविषय तावन्नेद शाब्दोपमादिकम् ।
 प्रत्यक्षेऽन्तर्गतिप्राप्तेर्वैफल्यं वा स्मृतेरिव ॥ १७०३ ॥
 परोक्षविषयत्वेऽपि 'स तेषां' विषयः कथम् ।
 यदि साक्षात् परोक्षोऽयं न स्यात् प्रत्यक्षवस्तुवत् ॥ १७०४ ॥
 परव्यपाश्रयेणापि प्रतिपत्तौ किमस्य सा ।
 सम्बन्धात्^१ परतो^२ नो वा भेदाभासा न वा तथा ॥ १७०६ ॥
 असम्बद्धात् तदुद्भूतावव्यवस्था प्रसज्यते ।
 न च सगच्छते व्याप्तिर्भेदाभासा भवेद् यदि ॥ १७०५ ॥
 परोक्षविषया यावत्सम्बद्धार्थसमाधया ।
 अपरामृष्टतद्भेदा प्रतीतिरनुमा स्फुटा ॥ १७०७ ॥

भेदत् । पराश्रयेणापि परोक्षार्थप्रतिपत्तिः सम्बद्धाद्वा स्याद्, अक्षम्बद्धाद्वा, भेदाभासा
 वा स्याद्, अमेदाभासा वा—इति चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति । भेदाभासेति^३ यथा—
 धूमसामान्यात्तार्णवार्णवविशेषप्रतीतिः । अमेदाभासा यथा—धूमाद् विजातीय-
 परावृत्तवह्निमात्राध्यवसायिनी । तत्रासम्बन्धात् प्रतिपत्तावव्यवस्था स्यात्, यत्
 कुठश्चित् सर्वं प्रतीयेत । अथ भेदाभासा, तदा व्याप्तिः साध्येन हेतोर्न सन्नच्छेत्,
 विशेषणान्वयायोगात् । ततश्चानैकान्तिकं स्यात् । अथभेदाभासा, तदाऽनुमान
 पदान्तर्भाव इति प्रतिपादयन्नाह—परोक्षविषयेत्यादि ।

अपरामृष्टतद्भेदेति । भेदप्रतिभासशून्या विजातीयपरावृत्तार्थमात्राध्यव-
 सायिनी । यथा धूमाद् वह्निमात्रप्रतीतिः । एवम्भूता चेत् ? स्पष्टमेवानुमानम्,
 सम्बन्धदर्शनोपायत्वात्, धूमाद् वह्निप्रतीतिवत् ॥ १७०२-१७०७ ॥

इति प्रमाणान्तरभाष्यपरीक्षा*

१-१ तर्पेया—पा०, गा० ।

२-२ सम्बद्धेतरतो—पा०, गा० ।

३ भेदाभासा—पा०, गा० ।

४. प्रमाणान्तरभाष्य—३०, प्रमाणान्तरभाष्या—पा०, गा० ।